

Prof. Dr.
KEMAL H. KARPAT

TÜRK DEMOKRASİ TARİHİ

Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller

TİMAŞ

TÜRK DEMOKRASİ TARİHİ

Prof. Dr. Kemal H. Karpat

TİMAŞ YAYINLARI | 2249
Tarih İnceleme Araştırma Dizisi | 19

YAYIN YÖNETMENİ
Esmine Eroğlu

EDİTÖR
Neval Akbıyık

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

1. BASKI
Nisan 2010, İstanbul

ISBN
978-605-114-175-6

TİMAŞ YAYINLARI
Alayköşkü Caddesi, No:11, Cağaloğlu, İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24 Faks: (0212) 512 40 00
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01

YAYIN HAKLARI
© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

TİMAŞ YAYINLARI
İstanbul 2010

timas.com.tr

Prof. Dr. KEMAL H. KARPAT

Dobruca'nın Babadağ kasabasında doğdu. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olduktan sonra akademik çalışmalarına New York ve Washington üniversitelerinde siyasal ve sosyal bilimler üzerine devam etti. Birleşmiş Milletler Toplumsal Araştırmalar Bölümü'ndeki görevinin ardından sırasıyla Montana Devlet Üniversitesi, New York Üniversitesi, Princeton Üniversitesi, Robert Kolej, Bilkent Üniversitesi, ODTÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi, Harvard Üniversitesi, Johns Hopkins Üniversitesi, Columbia Üniversitesi ve Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales gibi eğitim kurumlarında öğretim üyeliği ve yöneticilik faaliyetlerinde bulundu. Türk Araştırmaları Derneği ile Türk Araştırmaları Kurumu'nun başkanlıklarını yaptı. Orta Asya Çalışmaları Derneği'nin kurucu başkanlığından sonra Wisconsin Üniversitesi Orta Asya Çalışmaları Programı'nın bölüm başkanlığı görevinde bulundu (1989-1995). *International Journal of Turkish Studies, Central Asian Survey ve Journal of Muslim Minority Affairs* dergilerinin yayın kurullarında yer aldı. Halen Türk Tarih Kurumu onur üyesi olan Karpat, bilimsel çalışmaları nedeniyle, Romanya Bağımsızlık Madalyası ve Bükreş Üniversitesi Dimitri Cantemir Madalyası'yla ödüllendirildi. Kendisine Romanya Ovidius Üniversitesi ve Rusya Çuvaş Milli Üniversitesi tarafından onur doktoraları verildi. Rusya Kazan Bilimler Akademisi Onursal Üyeliği, Wisconsin Üniversitesi Hilldale Ödülü ve Türk Bilimler Akademisi Ödülü'ne sahip olan Karpat 20 ülkede yayımlanmış 100'ü aşkın makaleye ve çok sayıda kitaba imza attı. Halen Wisconsin Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyeliği görevini sürdüren Karpat, TBMM Onur Ödülü sahibidir.

Eserlerinden bazıları: *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Parti System* (Princeton University Press, 1959), *Political Modernization in Japan and Turkey* (Princeton University Press, 1964), *Political and Social Thought in the Contemporary Middle East* (Preager, 1968, 1971), *Gecekondu Üzerine* (ODTÜ 1973), *Social Change and Politics in Turkey* (Brill Leiden 1973), *Osmanlı ve Dünya* (2000), *Turkey's Foreign Policy in Transition* (Leiden, 1975), *Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics* (University of Wisconsin Press, 1985), *The Turks of Bulgaria: The Social-Political History of a Minority* (1990), *Ottoman Past and Today's Turkey* (Leiden 2000), *Osmanlı ve Dünya* (2000), *The Politicization of Islam: Reconstruction and Identity, State Faith and Community in the Late Ottoman State* (Oxford University Press, 2001), *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk,* (İmge Kitabevi Yayınları, 2002), *Osmanlı Modernleşmesi / Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus,* (İmge Kitabevi Yayınları, 2002), *Türkiye ve Orta Asya* (İmge Kitabevi Yayınları, 2003), *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din* (Timaş Yayınları, 2009), *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji* (Timaş Yayınları, 2009), *Osmanlı'dan Günümüze Edebiyat ve Toplum* (Timaş Yayınları, 2009), *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset* (Timaş Yayınları, 2010), *Osmanlı Nüfusu* (1830-1914) *Demografik ve Sosyal Özellikleri* (Timaş Yayınları, 2010).

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ
Türkiye'de Demokrasi Tarihi Üzerine Genel Görüş 9
Giriş 9
Kitabın Tarihöncesi 12
Türkiye'de Demokrasinin Osmanlı'daki Kökenleri 17
Orta Sınıf ve Demokrasi 29
Yeni Kurumlar ve Orta Sınıfın Siyaseten Güçlenişi 40
Cumhuriyet Döneminde Demokrasi 49
Demokrasi Dönemi Gelişmeleri 52
Devlet, Devletçilik ve Orta Sınıflar 64

TÜRKÇE ÇEVİRİYE ÖNSÖZ 71
Giriş 79

BİRİNCİ KISIM / TARİHİ TEMELLER: DÖNÜŞÜMÜN BAŞLANGICI 87

BİRİNCİ BÖLÜM
Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform Hareketi 89

İKİNCİ BÖLÜM
Cumhuriyet'in Kuruluşu ve Gelişmesi 119

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Ekonomik ve Toplumsal Değişmeler 165

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Toplumsal Sınıflar ve Savaş Yıllarının Gelişmeleri 187
A. Köylüler ve Toprak Mülkiyeti 188
B. Sanayi İşçileri 198
C. Orta Sınıf: Toprak Sahipleri, İşadamları, Aydınlar 201

İKİNCİ KISIM / ÇOK PARTİLİ SİSTEMİN KURULUŞ MÜCADELESİ (1946-1950) 223

BEŞİNCİ BÖLÜM
Hürriyetin İlk Belirtileri ve Muhalif Partilerin Kuruluşu 225

ALTINCI BÖLÜM
Muhalefetin Yaşamasını Sağlamak İçin Mücadele 257

YEDİNCİ BÖLÜM
İktidar ve Muhalefet Partileri İçinde Anlaşmazlıklar 285

SEKİZİNCİ BÖLÜM
İktidar Mücadelesi 309

DOKUZUNCU BÖLÜM 329
A. Milliyetçilik 329
B. Irkçılık ve Pan-Türkçülük (Turancılık) 340

ONUNCU BÖLÜM
Laiklik, Din ve Politika 349

ON BİRİNCİ BÖLÜM
Devletçilik ve İktisadi Gelişme 371

ON İKİNCİ BÖLÜM
Halkçılık ve Sosyal Sınıflar 387

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Devrimcilik, Batılılaşma ve Davranış Değişmeleri 403

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Komünizm ve Etkileri 429
A. Örgütlenmiş Faaliyetler 429
B. Komünizm ve Kültürel İrtica 450

ON BEŞİNCİ BÖLÜM
Siyasi Rejim ve Siyasi Partiler 467
A. Eski Anayasa Rejimi 467
B. Türkiye'deki Belli Başlı Siyasi Partiler 469
1960'a Kadar Türkiye'de Başlıca Siyasi Partiler
1. Cumhuriyet Halk Partisi 471
2. Demokrat Parti 485
3. Millet Partisi 507
4. Hürriyet Partisi 511
C. Diğer Türk Siyasi Partileri 513

ON ALTINCI BÖLÜM
Özet ve Geleceğe Bakış 517
Kaynakça 535

ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ
TÜRKİYE'DE DEMOKRASİ TARİHİ ÜZERİNE GENEL GÖRÜŞ

GİRİŞ

Türkiye'nin demokrasi tarihi ile ilgili uzunca bir giriş yazmamın iki ana nedeni vardır· Birinci neden, gerçek demokrasiye olan inancımdır. İkinci neden, Türkiye'de demokrasinin kökleşmesini destekleme düşüncemdir. Bugün (Nisan 2008) bu destek her zamankinden daha önemlidir, çünkü yarım yüzyıllık demokratik kazanımlar tehlikededir. En geniş anlamı ile demokrasi; insanı özgürleştirerek ona kişiliğini, kimliğini ve toplum içindeki yerini serbest iradesiyle belirleme imkânını verir. Böylece özgürleşen kişi, her bakımdan daha verimli, dengeli ve kendisi, toplumu ve dünya ile barışık bir hayat sürer. Demokrasi karşıtı ideolojiler din, ırk, dil vb. unsurları kullanarak kendi görüşlerini topluma zorla kabul ettirmek isterler. Böyle bir rejim ile biçimlenen kimseler hür olamaz ve demokrasiyi benimseyemezler.

Demokrasinin bugünkü haliyle, yani bireysel, eşitlikçi, özgür inanç ve düşünceyi içererek ortaya çıkışı 18. yüzyıla rastlar. Bu tarih, modern orta sınıfların kimlik kazanmasına, devlet aygıtı-

nın toplumun ve kişinin hizmetine girmesine ve akılcılığın hem dine hem de topluma hâkim olmasına denk düşer. Yine bu tarih, insanların, ülkelerin ve medeniyetlerin birbirlerini durmadan etkilediği; fakat özlerini koruyarak "genişlemeye" (ufuklarının açılmaya) başladığı bir dönemdir.

Türk toplumu, Osmanlı'nın son iki yüzyılında ve seksen beş yıllık Cumhuriyet devrinde çok hızlı ve köklü bir şekilde değişmiştir. Bu değişimleri tetikleyen ve gerçekleştiren güçlerin bir kısmı dışarıdan gelmiş; fakat değişmeler Türkiye'nin kültürü, tarihi, kimliği ve siyasi tecrübesine göre şekil almış, yerlileşmiş, bizim olmuştur. Türkiye'de demokrasinin bu kadar çabuk yerleşmesini, kökleşmesini ve toplumun kültürü haline gelmesini kolaylaştıran çeşitli tarihsel, kültürel ve sosyo-ekonomik nedenler vardır.

Türkiye'de gerçek bir demokrasinin tam yerleştiğini kimse ileri süremez. Gerçek demokrasiden ürken ve demokrasiyi savunanları hor gören kimseler vardır Diğer yandan, demokrasiyi özel ideolojik amaçları için kullanmak isteyenler de çoktur. Demokrasi, hem dostunu hem de düşmanını bir arada yaşatabildiği için başka siyasi rejimlerden üstündür Dolayısıyla bütün bunları olağan karşılamak gerekir, çünkü gerçek demokrasiler muhalefete ve karşı görüşe yer vermekle güçlenir. Osmanlı toplumu çok farklı kişileri, dinleri ve düşünceleri yüzyıllar boyunca bir arada yaşatmıştır, çünkü Osmanlı toplumu, temelde insana hürmet etmiştir

Türkiye'de demokrasi tutunmuştur ve daha da kökleşecektir, çünkü demokrasinin varlığı ve yaşaması için gereken tarihsel, kültürel, sosyal koşullar bu toplumda bulunmaktadır. Demokrasinin temelinde yatan ana düşünce, insanın hür doğup hür yaşamasıdır. Tabiatın ve insan yaradılışının gereği hürriyettir, insan hür doğar, hür yaşar, kendi iradesiyle kurumlar oluşturur ve kendi kararı ile onlara tabi olur. Filozofların sözlerinin ve tüm devrimlerin temelini bu düşünce oluşturmuştur; insanlık tarihi, başlangıçtan bugüne kadar hür insan ile insanı çeşitli amaçlar için kullanmak isteyen ideolojiler, kurumlar, sınıflar arasında geçen bir mücadelenin tarihidir. İslam'da da bu demokratik insani düşün-

ce vardır. Kuran'da "hürriyet" terimi yoktur; fakat "hür" kelimesi sık sık geçer. "Hür", köle olmayan, bir efendisi olmayan kişi demektir. İslam, zulme karşı isyanı onaylar.

Dinler, insanüstü bir varlık olan Allah adına ahlaki iyilik, eşitlik ve hayatın yüceliğini savunarak ortaya çıkmışlardır. İstibdadın, zulmün ve karşı inançta olanları yok etmenin aracı haline sokulmaları daha sonradır. İlimse çoğu kez aklı ve düşünceyi ön plana koyarak, din adına yaratılan karanlığa ve zulme son verecek aydınlık gibi görülmüştür. Fakat insanlığın en ileri çağında, yani son üç yüzyıl içinde, dünyanın en gelişmiş bölgesi olan Avrupa'da ilim, insanları köleleştirmenin, yaşamlarını zorla değiştirmenin, düşman veya aşağı sayılanları yok etmenin aracı yapmıştır. Başka bir ifadeyle, din ve ilim, gerçek anlam ve amaçları bir yana atılarak, zulüm ve insanları yok etme araçlarına dönüştürülmüştür. Halbuki din ve ilim, yani inanç ve akıl, birbirini tamamlar ve destekler. Gerçek ilim sahibi kimse, dini asla inkâr edemez ve gerçek inanç sahibi dindar, ilmin dışına çıkamaz. İlmin ve inancın barış içinde bir arada yaşaması, ancak demokratik rejim içinde mümkündür.

Türkiye tarihi, din ve ilim adına yapılan birçok aşırılıkla doludur; fakat toplum, temelindeki hür insan düşüncesi sayesinde varlığını korumuştur. Türkiye, akıl çağında, insanı ön plana çıkararak tarihinin, kültürünün ve kimliğinin bilincine demokrasi sayesinde ulaşmıştır. Türkiye'de dini ve laikliği savunanlar, aslında aynı şeyi, insanın düşünce ve inanç özgürlüğünü savunmaktadırlar. Savunduklarını tarihi, felsefi ve akılcı bir temelden mahrum bıraktıkları için mücadele 'devlet' kavramı etrafında dönmektedir. Devleti sadece baskı, çıkar ve ideoloji aracı olarak görmek yanlıştır. Devlet, medeniyetin yarattığı gerekli bir kurumdur ve toplumun ortak malıdır. Fakat kolayca baskı ve zulüm aracı olabilmektedir, çünkü teşkilatı sayesinde maddi ve akli güçleri elinde toplayarak istediği şekilde kullanma kabiliyeti vardır.

Bugün Türkiye'de ana konu 'devleti demokratikleştirmek' ve 'devleti halkı ile birleştirmek'tir. Bu temel gerçekleri bir an evvel

anlamak hem kişinin hem de toplumun çıkarınadır. Bu gerçekleri serbestçe tartışmak ve gerekeni yapmak, ancak demokratik bir ortamda mümkündür. 2008 yılında Türkiye, nihayet, gerçek hürriyete ve gerçek demokratik yaşama kavuşmak üzeredir.

KİTABIN TARİHÖNCESİ

Yeni baskısı yapılan "Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller" kitabı bundan tam kırk sene evvel Türkçeye çevrilmişti, ilk çıktığı zaman ilgisizlikle, hatta olumsuz tepkiyle karşılanan bu çalışma, birkaç yıl sonra eski fiyatından 10 misli fazla bir fiyata satılmasına rağmen tükendi, keza İngilizce aslı da bir yılda tükenmişti. Kitabın değerini halen korumasının nedeni, Türkiye'nin bazı temel meselelerini tarafsız ve korkusuz bir biçimde incelemesidir. Gerçekten, bazı temel meseleler, üzerlerinden yıllar geçmesine rağmen önemlerini koruyarak tartışmalara konu olmaya devam etmektedir. Fransız Devrimi'nin üzerinden iki yüzyıldan fazla zaman geçtiği halde, o tarihlerde tartışılan üç ana konu; hürriyet, eşitlik ve kardeşlik bugün de Fransa'nın siyasi hayatının özünü oluşturmaktadır. Türkiye'de de devrimlerin kökeninde yatan bazı düşünceler etrafındaki tartışmalar gittikçe sertleşerek devam etmektedir. Rusya, 1917 Bolşevik Devrimi'nden yıllar sonra 1991'de sözde demokrasiye geçmesine rağmen hâlâ, sosyal adaleti, eşitliği ve moderniteyi savunan oldukça güçlü bir komünist partiye sahiptir.

Bu kitabın temel konusu, Türkiye'nin tek parti rejiminden çok partili demokrasiye geçişidir. Bu olayın 1945-46 yıllarında şeklen gerçekleşmesine rağmen, demokrasiye geçiş mücadelesi günümüzde de olanca şiddetiyle devam etmektedir. Biz, 1945-46'dan sonraki olayları yakından inceleyerek bulgularımızı birçok yerde makale şeklinde yayımladık. Ne var ki bu yazıları tek kitap haline dönüştürerek günümüze kadarki olayları derli toplu bir şekilde okuyuculara sunmak için ne vakit ne de fırsat bulabildik. Osmanlı yakın tarihi, köyden şehre göç gibi birçok konu

üzerinde çalışmak ve idari sorumluluklar yüklenmek tüm zamanımızı aldı, enerjimize mal oldu. Bunların yanı sıra Türkiye'de yayımlanacak yazılar, araştırmalar ve röportajlarla birlikte ABD'de Wisconsin Üniversitesi'nde ders vermek, seminer yürütmek ve birçok ülkede konferanslara katılmak çok zamanımı aldı. Buna karşın, Türkiye'de demokrasinin gelişimini günü gününe izlemeye gayret ederek, üzerinde durmadan düşündüm. Aşağıda ifade edeceğim görüşlerim de bu düşüncelerin sonucu, daha doğrusu bir çeşit sentezidir.

Bu sentezi ele almadan önce biri kişisel, diğeri bilimsel iki konu üzerinde kısaca durmak istiyorum. Bunlardan birincisi, Türkiye'nin temel meseleleri üzerinde çalışmama rağmen, zamanımın büyük bölümünü neden ABD'de geçirdiğimle ilgili, sık sık karşılaştığım bir sorudur. ABD'de çalışmakla beraber Türkiye ile fiziki ve manevi ilişkilerim hiçbir zaman kesilmedi. Türkiye'de çıkan gazete, dergi ve kitapları okuduğum gibi senenin iki ila altı ayını Türkiye'de geçirdim. Türkiye'de uzun süre kalınca günlük olayları tarafsız bir gözlemci olarak ele almaktan çıkarak katılımcı olmaya, konuları duygusallıkla ele almaya meylediyorum. Halbuki ABD'de direkt kişisel tesirlerin dışında kalabildiğim için, daha soğukkanlı, çoğu kez şahsi görüş ve arzularımın tersine, akla dayanarak hüküm verebiliyorum. Nihayet, beni birçok meslektaşım gibi dışarıda çalışmaya mecbur eden neden, Türkiye'de düşünce hürriyetinin tam kurulmaması ve güvence altına alınmamasıdır Yazdıklarımdan, söylediklerimden düşünce alanında herhangi bir tavize yanaşmadığım için, Türkiye üniversitelerindeki sözleşmelerim üç defa iptal edilmiştir. Böyle bir tecrübe geçirdikten sonra güvenle çalışabileceğim yerde yaşamak istemem doğaldır.

Demokrasi incelemelerinde mutlaka göz önünde tutulması gereken ikinci nokta, Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı geçmişi ile olan ilgisidir. Türk eğitim sistemi ve onu yönetenler, tarihi ideolojik amaçlarını gerçekleştirecek bir araç olarak görmüşlerdir. Oysa tarih, olayları kaydeden, inceleyen ve bunlardan çıkan sonuçları çok kez (en azından ideal olarak) araştırmacının siya-

si ve ideolojik eğilimlerinin üstünde objektif şekilde gören bir bilim koludur. Tarihi okuyan ve inceleyenler bir dereceye kadar gelecekteki olayları etkileyebilirler; fakat geçmişi değiştiremezler. Tarihi yorumlayanlar olayları kendi görüş ve beklentilerine göre değerlendirebilirlerse de olaylar kendine özgü bir objektif varlığa sahiptir. Olaylar eninde sonunda kendi nedenleri ve doğurdukları sonuçlara göre objektif mantık yolu ile değerlendirilirse başka şekilde algılanabilirler Tarih, canlı bir ağaç gibidır; yaprakları koparılabilir, dalları kesilebilir, gövdesi yok edilebilir fakat kökleri sağlam kaldıkça yine canlanır ve meyvesini verir; olayları gerçek şekli ile aydınlatır. Osmanlı tarihi, bir toplumun, devletin ve nihayet bir medeniyetin tarihidir. Orta Asya Türkmen aşiretleri kendi inanç ve siyasi törelerinin yanında İslam'dan edindikleri felsefe, din, hukuk ve devlet anlayışı ile Moğol siyasi teşkilatından (ordu dâhil) ve Bizans'tan aldıklarını birleştirerek kendi hayat felsefelerine ve özlerine uygun yeni bir sosyal, siyasal ve kültürel sentez oluşturmuşlardır. Bu sentez, Selçuklular zamanında oluşmaya başlayarak bugünkü İran devleti yanında, Anadolu Selçuklu devletini ve kültürünü yaratmıştır. Osmanlı döneminde, yani on dördüncü yüzyılda Anadolu'da ve Rumeli'de çok daha yüksek seviyelere çıkarak yeni bir devlet ve medeniyet ortaya çıkarmıştır. Medeniyet, ayrı dilsel, etnik, dini ve sosyal grupların üzerinde oluşur, bu kimliklerden farklı bir yaşam, kültür ve siyasi sistem yaratarak, yeni bir kimlik ve kişilik doğurur. Bu kimlik ve kişilik, her zaman açık seçik şekilde belirmemiştir. Osmanlı içe dönük, kendi üzerine düşünen, kendini muhakeme eden bir topluluk olmadığı için kişiliğini belirli çizgilerle "ben buyum!" diyerek yazılı bir şekilde ortaya koymamıştır. Osmanlı büyük felsefeci yetiştirmemiştir -bunun nedenlerini burada incelemeyeceğiz- ama belirli bir Osmanlı entelektüel ve felsefi portresi ortaya çıkmış, varlığını devam ettirmiştir. Bu konularla uğraşanlar ancak son 30-40 yıl içinde Osmanlı medeniyetini Arap ve Fars kültürleri dışında kendi başına varlık gösteren bir medeniyet olarak kabul etmeye başlamışlardır. Bunun yanında din esasına dayanan millet teşkilatı,

ayrı dinlere mensup kimselerin ayrı din, dil ve kültürlerini koruyarak ortak bir siyasi idare altında birleşmeleri, Osmanlı'nın özelliklerinden biridir. Osmanlı siyasi kültürü ve ortak para esasına (monetization) dayanan ekonomi, bu birleşmeyi daha da güçlendirmiştir. Merkezi idare, Müslüman ve gayrimüslim taşra elitleri ile yüzyıllar süren işbirliği sayesinde, taşranın kültürünü ve kimliğini etkilemiş, kendisi de taşradan etkilenmiştir. Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında din, dil farkları bulunmasına ve devletle olan ilişkileri farklı olmasına rağmen, her iki grup da Osmanlı'nın yarattığı devlet seviyesinde siyasi kültürü paylaşmıştır. On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Yunan, Sırp, Bulgar, Romen halkları ve nihayet Türkler, paylaştıkları devlet kültürünü değil, dini ve etnik kimliği milliliğin temeli sayarak birbirlerinden ayrılmışlardır. Her grup, kendi "milli kültür" özelliklerini vurgulasa da ortak Osmanlı devlet kültürü sessizce yaşamaya devam etmiştir. Balkan hükümetleri, bizim Arapça, Farsça terimleri Türkçeden çıkardığımız gibi, dillerindeki birçok Türkçe meslek, yemek, âdet vb. adlarını kendi dillerinden çıkarmışlarsa da bu "gayri milli", yani Türkçe eski terimlerin kullanımı sürmektedir. Aynı şekilde, Osmanlı'dan kalan "devlet", "otorite" ve "halk" kavramları, "milli" renk alarak hayatlarını devam ettirmiştir. Osmanlı'nın yarattığı bu medeniyet, Balkanlar'da, Anadolu'da, hatta Suriye, Ürdün, İsrail ve Irak'ta varlık göstermektedir. Bu ülkelerde Osmanlı'dan kalma bazı kanunlar hâlâ uygulanmaktadır. Avrupa'da ve ABD'de yaşayan, -sayıları az olmakla beraber- bazıları Balkan ve Arap kökenli bilim adamları son on beş yılda bu gerçeği ısrarla belirtmişler, Osmanlı medeniyetinin hakkını teslim etmişlerdir (Bu konuda en azından yirmi beş kitap adı verebilirim). Osmanlı'nın önemini ve derin izlerini kabul etmeyen artık pek yoktur.

Bugünkü Türkiye, çeşitli etnik kökenlerden gelen halkı, kültürü, bilhassa ortak dini, siyasi geleneği ve bu geleneğe dayalı demokrasi anlayışıyla Osmanlı'nın bir devamıdır. Türkiye'nin psikolojik ve sosyal gücü, bu tarihi kökenlerinden kaynaklanır. Siyasi rejimler değişebilir ve değişmeleri esasen olağandır; fakat siyasi

rejim değişikliği kültür, felsefe, gelenek ve tarih devamlılığını yok edemez. Tam tersine, siyasi rejim değişiklikleri, bu tarihi güçlere değişik bir yön ve renk vererek onların hem güçlerini artırır hem de devamlılıklarını sağlar. Modern Türkiye, Osmanlı'nın "millileşerek", yani siyasi anlamda Türkiyelileşerek yeniden ortaya çıkışıyla devamlılığını sağlamıştır. Bu millileşmede Türkçe, başlangıçtan sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin ve modernist elitlerin dili olarak birleştirici bir rol oynamıştır. Osmanlı geçmişinin ne olduğu, bu geçmişin günümüz Türkiyesi'nde nasıl bir yeni şekil alarak yaşadığı anlaşılmadan, düşünce hayatımız eksik kalmaya mahkûmdur ve ileriyi sağlıklı görmemiz mümkün değildir. Bu can alıcı gerçeği her şeyden evvel Türkiye idarecilerinin ve düşünce hayatını yöneten entelektüellerin anlaması gerek. Osmanlı'yı hor görerek, aşağılayarak Avrupa kültürüne şeklen gönül bağlayanlar, Türkiye'de ön safta yer alırlar. Oysa Avrupa ve nisbeten yeni bir ülke olan ABD, tarihlerine birinci derecede önem verirler. Bu anlayışın karşısında da Batı'yı ve dışarıya açılmayı tümüyle reddeden "dinciler" ve "milliyetçiler" vardır. Bu terimleri tırnak içine aldık, çünkü demokrasi ne dini, ne de milliyeti yadsır, ancak bu temellerden hareket ederek düşünce hürriyetini ve demokrasiyi reddeden ideolojileri mahkûm eder.

Ben burada Osmanlı kültürü, kimliği ve felsefesinin diriltilerek aynen hayata geçirilmesini savunmuyorum. Tam tersine, eski bir kültürün olduğu gibi hayata dönüşünün imkânsız olduğuna ve böyle bir girişimin feci sonuçlar vereceğine inanıyorum. *Savunduğum ana düşünce, Osmanlı medeniyetinin varlığını ve değerini kabul ederek onun bugünkü ihtiyaçlara uygun yönlerini dinamik ve ileriye dönük olarak anlamak, öylece uygulamaktır.* Örneğin dinsel ve kültürel Osmanlı hoşgörüsü, bugün tüm dünyanın muhtaç olduğu bir yaşam şartıdır; fakat uygulanmasının Osmanlı'dan farklı olacağı açıktır. Bu amaçla, Osmanlı'dan hareket ederek Osmanlı geçmişimizin bugünkü demokrasiye katkısını kısaca inceleyeceğim.

TÜRKİYE'DE DEMOKRASİNİN OSMANLI'DAKİ KÖKENLERİ

Bugün Avrupa'da uygulanan demokrasi, halkın kendi iradesiyle seçtiği kişiler tarafından idare edilen bir yönetim şeklidir. Bu anlamda demokrasi, Avrupa'da ancak 19. yüzyılda yerleşebilmiştir. İngiltere'de *Magna Carta*, yani kral ile asilzadeler arasında 1215'te imzalanan ve kralın yetkilerini sınırlayan anlaşma, halk iradesini hesaba katmadığı için gerçek demokrasinin başlangıcı sayılamaz. Halk iradesini esas alan hükümetler öncelikle ABD'de kurulmuştur. Gerçekten, modern ABD demokrasisini "town meeting"lerde, kendi kendini idare amacını taşıyan şehir toplantılarında görmek mümkündür. Bu demokrasi her şeyden önce pratik ihtiyaçları karşılamak üzere kişiyi ve onun iradesini temel almıştır. Ancak demokrasi Amerika'da da Avrupa'da da endüstrileşme, şehirleşme, yeni düşünce akımları ve ideolojilerin belirmesi ve yaşam-eğitim düzeyleri yükselen orta sınıfların genişlemesiyle bugünkü şeklini almıştır. Avrupa'da birçok düşünce akımının yanında, şehirlerin sahip olduğu özerkliklerin de modern demokrasinin gelişiminde büyük etkisi olmuştur. Sonuçta diyebiliriz ki Avrupa'nın bugünkü demokrasisinin gelişmesi ve yerleşmesi, Avrupa'ya özgü birçok tarihi güç ile modern hayatın düşünce ve ihtiyaçlarının karışımının bir sonucudur.

Türkiye'de de demokrasinin tarihi temelleri olduğu açıktır. Bu temelleri çok genel bir şekilde inceleyeceğim. Demokrasinin temeli hürriyet'tir. Bu hürriyetin ilk ve en açık ifadesi, daha önce de belirttiğimiz gibi, kişinin serbest hareket edebilmesi, istediği şekilde yaşamasıdır ki bu yaşam tarzı geleneksel olabileceği kadar yeni kurallara da uygun olabilir İnancını serbestçe ifade etmek; fakat diğerlerinin inançlarına ve kültürüne saygı göstermek yine hürriyetin, demokrasinin kesin koşullarındandır. *Demokrasi, hürriyetin bir sonucu ve onun koruyucusudur.* Böylesi temel bir hürriyet şekli, kabile toplumlarında, aşiretlerde de vardı. Serbest hareket etmek, istediği zaman ve ihtiyaçlara uyarak başka aşiretlerle işbirliği yapmak veya birleşerek onların kimliğini, hatta

dilini kabullenmek aşiretlerin hayatında sık rastlanan olaylardandır. Şüphesiz ki aşiretler arasında farklar olduğu gibi, aşiret içi hükümranlık, emir verme veya emre uyma kuralları da değişiklik göstermekle beraber genel anlamıyla demokratiktir; yani aşiret, cemaat çoğunluğunun düşüncesine uymaktadır. Bu ilkel demokrasi, göçebe aşiretler yerleşik düzene geçtikten sonra da aynen veya değişik biçimlerle ayakta kalabilir ve aşiretlerin devletle olan ilişkilerini etkileyebilir.

Aşiretlerin hürriyetlerini korumak için verdikleri mücadelenin en güzel örneği "Babai İsyanı"dır. Baba İlyas idaresinde Amasya'da 1239'da Selçuklu yönetimine karşı başlayan isyanın çeşitli ekonomik ve sosyal boyutları varsa da ayaklanmanın amacı, Türkmen aşiretlerin öteden beri sahip oldukları hareket, inanç ve örgütlenme hürriyetini korumaktı. Aynı şekilde Doğu Anadolu'da 15. yüzyılın sonunda baş gösteren "Kızılbaş" aşiretlerinin hareketi, görünürde Osmanlı hükümetinin vergilendirme politikasına, gerçekte ise merkeziyetçiliğe ve onun İslam anlayışına karşıydı. Her iki hareketin de din adına yapıldığı ve sonuçta Anadolu ve Rumeli İslamı'nı fazlasıyla etkilediği bilinmektedir. Din, hürriyeti korumak için elverişli bir gerekçeydi. Babailik Hareketi daha sonra Baba İshak'la (İlyas'ın halifesi) devam etti ve Yesevi, Kalenderi, Haydari ve diğer dervişlerin katılımıyla Bektaşiliğin temelini oluşturdu. Bektaşiliği "Şamanizm" olarak görenler bile vardır. Tabiat, ağaç, taş, su, ateş, dağ vb. doğal varlıklar Babai inancının bir parçasıydı. Sonra bunları İslamiyet'le ve hatta Hıristiyanlık'la birleştiren Babailer, Anadolu'da halk kültürünü yakından etkilemişlerdir. Kısacası Anadolu'nun geçmişindeki bu inançlar, İslam kültürünün parçası olmuştur. Halk, bu kültürü kendi kültürünün bir parçası sayarak çeşitli şekillerde korumak için durmadan mücadele etmiştir.

Kızılbaş İsyanı'nı, 15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı merkezi idaresine karşı ayaklanan yedi büyük Türkmen aşireti başlatmıştır. Safevi devletinin kuruluşunda birinci derecede rol oynamış bu aşiretlerin bugünkü İran Azerbaycanı'nın halkını oluşturduğu-

nu herkes bilir. Her ne kadar 21. yüzyıl demokrasisinin hürriyet anlayışı aşiretlerin hürriyet anlayışından şekil ve ifade bakımından çok farklıysa da ikisinin de temelinde yatan hürriyet düşüncesi aynıdır. İslam, bu örneklerde görüldüğü üzere, aşiretleri yakından etkilemiş; hürriyet anlayışını, kimliğini, dilini ve kültürünü güçlendirmiştir.

Aşiretlerin yerleşik düzene geçmesi, bir devlet kurabilmesi veya mevcut devlet içinde yer edinmesi hem aşiretlerin akıbetini hem de devletin şeklini yakından belirleyebilir Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve işleyişine büyük etkileri olduğu halde, aşiretlerin hürriyet alışkanlıkları pek de incelenmiş değildir. Arap ve Türk aşiretleri arasında yapı ve kültür farkları olduğu kadar, devlet kurma ve devletle ilişkiye geçme biçimleri bakımından da köklü farklar vardır. Bu ayrımlar, Türklerin ve Arapların din anlayışını yakından etkilemiştir. Arap aşiret veya kabilelerinin İslam'dan önce kurdukları veya tabi oldukları bir devletleri yoktu, İslamiyet'in doğuşundan sonra alınan toprakları ve İslam cemaatini idare etme ihtiyacı, özellikle Ömer ibn el-Hattab zamanında duyuldu. Bu ihtiyaca karşılık devletin temellerini oluşturacak bir idari örgüt ortaya çıkmışsa da gerçek devlet anlayışı ve teşkilatı sonradan oluşturuldu. Emeviler, fethedilen Mısır ve Suriye'de Roma, Bizans idari kurumlarını bir dereceye kadar benimsediler; fakat Abbasiler MS 750'den sonra Bağdat'ı başkent yaparak, Müslümanlaşmış olan Sasanilerin (yani bugünkü Fars-İran) devlet kurumlarını örnek aldılar. Zaten İslam dünyasında ilk dönemlerde felsefecilerle fıkıhçılar arasında beliren ayrım, din-devlet ilişkilerini yakından etkilemişti. Mekke ve Medine uleması, din ve ümmet fikrinin önde geldiğini iddia ederek devletin, yani siyasi örgütün gayri meşru olduğunu, devletin her bakımdan dinin emrinde çalışması gerektiğini savunuyorlardı. Felsefecilerle gelenekçi din âlimleri, diğer bir ifadeyle akılcılar ile ruhaniler (ilahi-semai güçten başka güç tanımayanlar) arasındaki tartışmalar daha 8. yüzyılda alıp yürümüştü. Abbasiler zamanında gelişen mezhepler, hem toplum idaresinin pratik ihtiyaçlarına cevap vermek hem de din-devlet ilişki-

lerini felsefi ve fıkhi yönden bağdaştırmak için çabalamışlarsa da dört mezhep arasında din ve devlet konusunda bazı farklar gözlenmiştir. Hanefilerin devlete birinci derecede önem vermelerine karşılık, en geç ortaya çıkan Hanbeliler (İbn-i Hanbel, 780-855) dini devletten üstün görmüşler; fakat sonuçta hepsi çeşitli derecelerde -Hanbeli olan İbn Teymiyye de dâhil- devletin gerekliliğini kabul etmişlerdir

Orta Asya'da yaşayan ve aynı dili paylaşan Turan veya Türk aşiretleri, kendi yöneticilerinin emri altında; fakat kişi hürriyetlerini koruyarak Arap aşiretlerinden farklı bir hayat düzeni kurmuşlardı. Arap aşiretlerinde reisin, yani başkanın hep aynı aileden gelmesine, otoritesinin sınırsız olmasına karşılık, Orta Asya aşiretlerinde aşiret içi bir "demokrasi"nin yanı sıra kan bağlarının aşiret reisliğini tayin etmedeki rolü Araplardan azdı. İklim şartları, suyun paylaşılması, otlakların ortak kullanılması ve yönetimi, Orta Asya aşiretlerinin iş birliğine yol açtığı gibi, onları coğrafya ve iklim şartlarına uygun yönetim biçimleri oluşturmaya, kişiye ve doğanın niteliğine daha uygun eşitlikçi bir toplum ve devlet idaresi kurmaya zorlamıştı. Bu aşiretlerin, Çin ve sonra Roma, Bizans ve Müslümanlaşmış Sasani (İran) devletlerine komşu olarak yaşamaları, dünyevi devlet fikrini ve teşkilatını daha Müslüman olmadan benimsemelerine yol açmıştı. Bu aşiretlerin büyük kısmının ancak 10. yüzyılda Müslümanlaştığı, yani İslam'ı doğuşundan üç yüz elli yıl kadar sonra kabul ettikleri düşünülürse, bu sürece kadar benliklerini bularak İslam toplumuna kendi siyasi geleneklerini ve örgütlenme şekillerini -bu arada alışkın oldukları devlet anlayışını- taşıdıkları açıktır.

Nitekim Selçuklu Devleti, aşiret ve devlet ilişkilerini yeni bir düzene soktuğu gibi, Ortadoğu'nun din hayatına ve anlayışına yeni bir nitelik kazandırmıştır. Temelde bir Oğuz aşireti olan Selçuklular, hem Fars dilini hem de devlet anlayışını temelli değişikliğe uğratarak bugünkü İran'ı oluşturmuşlardır Ama İran Selçukluları Fars dili ve kültürünün etkisiyle anadillerini kaybetmiş, devamında da İran yönetici sınıfı içinde asimile olmuşlardır.

Anadolu'ya gelen aşiretler, kendi benliklerini Türkçe sayesinde koruyarak devletlerini kurabilmişlerdir. Dil, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kültürel kimliğini belirlemiş; fakat siyasi kimliği çok sonraları, 19. yüzyılın sonunda etkilemeye başlamıştır.

Anadolu Selçukluları ve Orta Asya kökenli birçok aşiret, 13. yüzyılda Moğol devletine, yani Cengiz Han'ın torunlarına tabi olmuştur. Cengiz Han'ın devletinde birçok din bulunuyor ve bunlar serbestçe yaşanıyordu. Cengiz Han, belirli bir dine mensup değildi; fakat Altın Ordu devletini kuran torunları ve İlhanlılar (Ortadoğu'ya hâkim olan hanedan) Müslüman olmuşlardır. Cengiz Han'ın devletinde yasa ve siyasi kurallar hâkimdi. Bu tip bir devlet anlayışı, Osmanlı'nın devlet anlayışına bir çeşit model oluşturmuştur. Türk aşiretlerinin Orta Asya'da Cengiz'den önce kurduğu devletlerin de Osmanlı'ya büyük etkisi olmuştur ki kimin kimi etkilediği ayrı bir tartışma konudur. Kanunun üstünlüğü ve kanuna (hükümdarın iradesi ve emri ile oluşurdu) mutlak riayet, Cengiz Han'ın kurduğu devletin belli başlı özellikleriydi. Devlete karşı gelinmedikçe kişilerin din ve inançları serbestti. Orta Asya ve Anadolu'nun Cengiz Hanedanı'nın idaresinde uzun zaman kaldığı düşünülürse, onların devlet fikrinin neden buralarda kökleştiği kolayca anlaşılabilir. Oğuz aşiretleri ve İranlılar, Moğollara yakındılar, 1258'de Bağdat'ı alan ve halifeyi idam eden İlhanlı devletinin kurucusu Hülagü'nün yakın müşaviri, meşhur Nasreddin Tusi idi. Tusi ve ondan sonra Celaleddin Devvani (1427-1502), Osmanlı Devleti'nin önde gelen siyasi düşünürlerinden Kınalızade Ali'nin ilham kaynağıdır. O devirlerde hükümdarlara devleti nasıl idare edeceklerine dair nasihat veren kitaplara Ahlak Kitabı denirdi. Bunların arasında Tusi'nin *Ahlak-ı Nasıri* olarak bilinen kitabı başta gelir. Oğuz ve Kıpçakların Moğollarla olan yakınlıklarına karşılık, Araplar Moğollardan uzak durmuş ve onları her zaman kınamışlardır.

Siyasi düşüncelerimizin ve devlet kavramının tarihçesini çok genel bir şekilde dile getirmemin ana nedeni, bugünü daha iyi

anlamamız için geçmişimizi bilmenin kaçınılmaz bir şart olduğu düşüncesidir. Bugün tartışılan, elitlerin devlete hâkimiyeti ve devlet-halk ilişkilerinin kökenleri sorunu, bin yıldan beri uygulanan bir felsefe ve gelenekten çıkarsanabilir. Osmanlı Devleti, altı yüz sene belirli bir toplum anlayışı ve bir yönetici grup hiyerarşisi kurup, devlet felsefesi yoluyla kendine özgü bir düzen yaratmıştır. Bu düzen, *askeri-reaya* veya *avam-havas* veya *yönetenler-yönetilenler* olarak bilinir. Yöneticiler, iki yüzyıl süren reform ve devrimlerle Batı'dan aldıkları yeni kavram ve kurumları kabul ederken, isteyerek veya istemeyerek, bilerek veya bilmeyerek, yeni düşünceleri ve kurumları alışılmış siyasal, sosyal düzen anlayışıyla bağdaştırmak zorunda kalmışlardır. Çünkü yüzlerce yıllık geçmişi olan düşünceler ve kurumlar, toplum kültürü içine kök salarak yaşamaya devam etmiştir. Başkaları hakkında bir şey söyleyemem, ancak ben, bugün Türkiye'de olup biteni ancak eski devlet felsefesi ve kurumları hakkında düşünce sahibi olduktan sonra daha iyi anladığımı sanıyorum.

Hürriyet düşüncesi; serbest, özellikle göçebe yaşamın verdiği bir alışkanlık olarak Oğuz aşiret kültürünün bir parçasıydı. Bu aşiret kültürü, devlet bünyesinde yeni bir siyasi boyut kazanmış ve ilk dönemlerde birbiriyle bütünleşen bir "halk-devlet" meydana getirmiştir. Anadolu Selçukluları'nın büyük kısmı, yerleşik düzene geçince, siyasi hürriyetlerini korumak için mücadele etmişlerdir. II. İzzeddin Keykavus, Bizans İmparatoru III. Mikhail Paleologus ile akraba idi. Keykavus, Moğollara karşı koymuş ve mücadeleyi kaybettikten sonra kendi taraftarı olan "12.000 Türkmen çadırı"nı 1263-64 yıllarında Sarı Saltuk Baba'nın idaresinde Bizans topraklarına, Balkanlar'a göçürmüştür. Bu Türkmenler, Dobruca'da Babadağ kasabasını kurmuşlardır ki Osmanlı sultanları bu kasabayı ziyaret etmeyi manevi borç bilirlerdi (Süleyman Demirel 2002'de, Recep Tayyip Erdoğan da 2007'de Saltuk Baba'nın türbesinin tamiri sırasında Babadağ'ı ziyaret etmişlerdir).

Demokrasiyle ilgisi yokmuş gibi görünen bu tarihi olayları anlatmamın iki temel nedeni vardır. Serbest yaşama ve hare-

ket özgürlüğü aşiret hayatının temelinde mevcuttur ve hürriyet duygusu demokrasinin temel taşıdır. Selçuklu Devleti, bir hanedan devleti olmakla beraber, aşiret devleti değildi. Bu devlet içinde de kişinin yeri ve hürriyeti korunmuştur. Bu esasa itibar edilmediği zaman halk, Babailer idaresinde isyan etmiştir. Osmanlı Devleti'nin kurucuları (Kayı boyu'ndan oldukları yönündeki iddialar pek sağlam gözükmüyor) bir aşirete mensup olmakla beraber, Osmanlı Devleti daha kuruluş döneminden itibaren hiçbir zaman aşiret devleti olmamıştır Sosyal yaşam ve siyasi örgütün iki ayrı olgu olduğu böylece kabul edilmiştir. Osmanlı, daha ilk dönemlerinde, yönetici sınıfın idaresinde, tepede elitist fakat kökenleri halka dayanan bir devlet olarak kurulmuştur. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde devlet-halk kaynaşmasını sağlayan ana etken; ortak kültür, inanç ve kimlikti. Devlet, idarecilerini halk eliyle seçmemekle birlikte, yerleşik düzen esasına göre yaşayan özgür insanları barındırıyordu. Osmanlı, halka dayandığı için, basit anlamıyla, demokratik bir devletti. Osmanlı Devleti Müslüman'dı; fakat idaresi teokratik değildi, bu konu üzerinde tekrar duracağız. 15. ve 16. yüzyıllarda devletin birçok ekonomik kaynağa hâkim olması her ne kadar özel teşebbüsün genişlemesini ve sonrasında kapitalizmin yerleşmesini önlemişse de tımar sistemi toprağa dayanan bir feodalite kurulmasına engel olmuştur. Halk, serf olmamış ve kişi hürriyeti devamlı korunmuştur. Böylece Avrupa'nın hayatında büyük rol oynamış, hürriyet ve hukuk düzenini yakından etkilemiş olan feodalite (derebeylik) Osmanlı'da yer etmemiştir. Her ne kadar 15. yüzyıl tımar sistemi bir çeşit devlet feodalitesi sayılabilirse de 16. yüzyılın sonlarında onun yerini alan *çiftlik* ve *malikâne* usulleri (kişiye dayanan bir çeşit feodalite başlangıcı gibi gözükmelerine rağmen) Müslim ve gayrimüslim tebaayı köle haline sokmamıştır. Kökleri bu eski toprak sistemlerinde bulunabilecek olan *ayan*, 18. yüzyılda devlet hâkimiyetini sınırlandırmak için çabalamıştır. (Bir grup ayanın nihai amacı, yaşadıkları bölgeleri pazar ekonomisine katmaktı. Bu konuyu da tekrar ele alacağız.)

Diğer yandan, aşiretlerde görülen diğer önemli özellik, dayanışma ve ortak hareket etme kültürüdür ki bu kültür, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde toplumu birleştirmede etkili olmuştur Biz, bu kültürün en önemli yönünü oluşturan dayanışmaya "cemaat duygusu" demeyi uygun görüyoruz. Cemaat, bugün genellikle din topluluklarına verilen isimdir. Oysa cemaatin asıl anlamı, insan topluluğudur ve kökü "cem"dir. (toplamak) Bu yüzden cemaat terimi, aşiretler için kullanıldığı gibi, birbirine içten yakınlık duyan ve biri diğerine dayanan eşit kişilerden oluşan başka topluluklara da verilir. Örneğin, yeniçeri ocaklarının diğer ismi *cemaat*tir ki bazen meslek kuruluşları da kendilerini cemaat olarak adlandırırlar. Böylece cemaatin ana özelliği yakınlık, dayanışma, eşitlik, yani beraber olmaktan doğan bir çeşit yakın akrabalıktır. Bu, kan bağı değildir. Şüphesiz ki ortak din, dil ve soy bu dayanışmayı güçlendirebilir; fakat sosyolojik bakımdan cemaatin en önemli özelliği, bu dayanışma, ortaklık duygusu ve beraberliktir. Eninde sonunda bir devletin ve modern milletin varlığını sağlayan, bu dayanışma, eşitlik ve beraber hareket etme duygularıdır. (Millet ve devlet arasındaki ilişkileri daha sonra ele alacağız.) Geleneksel kültürü ve siyasi tecrübeleri bir yana atarak, demokrasiyi yalnız güncel öğelerde aramak bizi yanlış sonuçlara götürebilir. Kanımca en doğru yol, bir toplumun yaşamına, kültürüne ve hafızasına yerleşmiş düşünce ve alışkanlıkların modern çağın yeni güçleriyle nasıl çatıştığını ve zamanla onlarla nasıl bağdaşarak yeni şekiller aldığını araştırmaktır. Bu çeşit bağdaşmalara, geçmişle bugünü bir arada yaşatabilen ülkelere Türkiye çok isabetli bir örnektir, üstelik geçmişi inkâr ederek her şeyi "yeniden" oluşturmak isteyenlerin çok güçlü olmasına rağmen.

Bu konuya son vermeden önce aşiretlerin ve bu arada Osmanlı Devleti'nin dinle, özelde İslam'la ilişkilerine tekrar değinmek yerinde olacaktır. Türkiye Müslümanlığı'nın kökenleri Orta Asya'dadır. Bu Müslümanlığın her şeyden önce o coğrafyada yerleşmiş devlet fikri ve devlet örgütü içinde yer aldığını vurgulamak gerek. Halbuki, daha önce işaret ettiğimiz gibi, İslam'ın

doğuşunda Araplar arasında bugünkü anlamda örgütlenmiş bir 'devlet' yoktu ve İslam cemaati (ümmeti), asgari idari ihtiyaçlarını karşılayacak devleti sonradan kurdu. Kuzey Türk grupları Kazan-Volga-İdil arasında Cengiz Han'ın torunları Berke ve özellikle Özbek Han'ın (1313-41) Müslümanlığı kabul etmesiyle İslam, eski Bulgar devletinin sınırlarını aşarak kökleşti ve yayıldı. Bu kökleşme, Altın Ordu devleti döneminde oldu. Güneyde İlhanlıların (Gazan Han devrinde) Müslüman olması, devlet ve din ilişkilerinin önemini bir kez daha vurguladı. Sonuçta siyasal bir örgütlenme olarak devlet, Türk gruplarının Müslümanlığı kabul etmesinde önemli rol oynadı.

Ortadoğu'da devletin dinle ilişkisini Hıristiyanlarda da görmek mümkündür. Bizans devleti de kiliseyi kullanarak Bulgarların (bu Türk grubu 7. yüzyılda Asparuh'un idaresinde Balkanlar'a gelmişti), Sırpların, Peçeneklerin ve bazı Kıpçakların (Kıpçakların büyük kısmı Katolik olmuştur) 1243'ten sonra Hıristiyanlaşmasını, Ortodoks Kilisesi'ne tabi olmasını sağlamıştır. Bizans hükümdarının belirli bir etnik kimliğin ve dinin temsilcisi olması, bu iki kimliğin birbirleriyle kaynaşmasına yol açmıştır.

İslamlaşma Anadolu ve Balkanlar'da ise farklı bir yol izlemiştir Oğuz aşiretleri arasında, daha sonra Anadolu'da ve Balkanlar'da İslam, babalar, dedeler, abdallar (birçoğu şaman kökenlidir) sayesinde yayılmıştır. Böylece halkçı, dünyevi ve esnek bir biçim almıştır ki bunda Ahmet Yesevi'nin (1093-1156) rolü büyüktür. Yesevi, inanmış bir Müslüman olarak, İslam'ı kendi bölgesinin (merkezi bugünkü Kazakistan) aşiret kültürüyle bağdaştırarak ona yerel, adeta "milli" bir renk vermiştir. Osmanlı yöneticileri de bir anlamda Orta Asya devlet geleneklerini ve Müslümanlığı Anadolu ve Rumeli'de yaşayan Hıristiyan halkın inançlarıyla bağdaştırarak yeni tipte bir İslam devleti ve din-devlet ilişkisi kurmuşlardır İşte Osmanlı'nın "millet" sistemi olarak tanınan İslam kökenli sosyal örgütü, insanları öncelikle topluluğun, yani cemaatin üyesi olarak görüyor ve onlara kişi olarak cemaat içinde din, dil, kültür, eğitim hürriyeti tanıyordu ki bu yöntem, demokrasinin temel taşların-

dan birisidir Osmanlı, bir Müslüman'ın, Yahudi'nin, Hıristiyan'ın farklı inanca sahip olmasını boy ya da göz rengi farklılığı gibi tamamıyla doğal karşılıyordu; bir kişi, cemaatin üyesi olarak din, kültür, dil hürriyetini, kimliğini rahatça koruyabiliyordu. Devlet ve idareciler -sultan ve bürokrasi- Müslüman olmakla beraber, İslam'ı "gaza" ile korumak için gayret gösterdikleri halde idarelerinde bulunan kimselere kendi dinlerini kabul ettirmek için çaba göstermezlerdi. Devlet, Müslümandı ama kültür ve din meselelerinde tarafsız hareket etmek gayretindeydi.

Devlet-din ilişkilerinde sorun, ulemanın Arap dünyası ile ilişkilerinin artmasıyla klasik İslam fikrine, yani devleti dinin karşısında gören fakat mecburen devlet hizmetini kabul eden Mekke-Medine ulemasının (özellikle Hanbelilerin) görüşüne önem vermeye başlaması ile doğmuştur. İşte bu durum karşısında devlet, din işlerine karışmadığını ve din, inanç hürriyetine saygı gösterdiğini anlatmak için daha II. Murat (1451) zamanında din-devlet sahalarını ayırmıştır. Devletin din işlerine karışmamasını sağlamak için Şeyhülislamlık kurumu oluşturulmuştur, İstanbul başmüftüsünün temsil ettiği Şeyhülislamlık bu şekilde ortaya çıkmıştır. Şeyhülislamlık başka Müslüman ülkelerde de isim olarak varsa da kurum olarak Şeyhülislamlığı yalnız Osmanlı'da bulmak mümkündür. Şeyhülislamlığın ana gayesi, din işleriyle devlet işlerini ayrı tutarak birinin diğerinin sahasına müdahalesini önlemek ve din konularında görüş ifade etmekti ki bu işlevin adı ifta idi. En büyük Osmanlı şeyhülislamları arasında sayılan Mevlana Şemseddin el-Fenari (1350-1431), Ali Cemali Efendi (Zembilli Ali Efendi) (ö. 1526) gibi âlimlerin yaptıkları, din-devlet ayrımını sağlamaktı.

Şeyhülislamlık, bu işlevini 16. yüzyılın ortalarına kadar sürdürmüşse de bundan sonra, özellikle 17. yüzyılda, devlet emrine girmiştir. Bu tarihten sonra devlet, sosyal ve ekonomik nedenlerle bozulan düzenden şikâyetçi olan halkı avutmak ve yatıştırmak için İslam'ı ön plana çıkararak dini siyasi araç haline getirmiş ve ulemayı bir çeşit maaşlı bürokrat yapmıştır. Buna karşı gelen Birgevi gibi âlimler olmuşsa da başarı sağlayamamışlar-

dır. Her ne kadar devletin dini esas tutarak sorunları çözmeye kalkışması birçok değişikliklere ve tepkilere neden olmuşsa da bu eğilim, devletin temelinde yatan ve halk kültürüne derin kök salan din-devlet ayrılığını, inanç serbestisini yok edememiştir. Demokrasinin temel taşlarından biri olan dini ve siyasi inanç hürriyeti ile din-devlet ayrılığı fikrini bir çeşit "Osmanlı laikliği" olarak saymak yerinde olur. Ama bu "Osmanlı laikliği" Avrupa'daki din-devlet ayrılığı ile aynı mıydı? Buna verilecek cevap 'hayır'dır, çünkü Osmanlı'nın din-devlet ayrılığı dinden değil, toplumsal, siyasal ve kültürel gerekçelerden kaynaklanmaktadır.

Egemen Batı görüşüne göre, din-devlet ayrılığı, Hazreti İsa'nın "Tanrı'ya ait olanı Tanrı'ya, Sezar'a ait olanı krala veriniz" sözünden doğmaktadır. Fakat Batı'da laikliğin ancak 18. yüzyılda uygulandığı düşünülürse, söz konusu din-devlet ayrılığının başka türlü ele alınması gerektiği kendiliğinden ortaya çıkar. Üstelik Hıristiyanlığın 2000 yıldan beri mevcut olduğu; fakat Avrupa'da demokrasinin bugünkü anlamda ancak iki yüz yıl önce oluşmaya başladığı, hatta Eski Yunan'da, Atina'da Hıristiyanlık'tan önce özel bir demokrasi kurulduğu düşünülürse, Avrupa demokrasisinin temelinde yatan laikliği "Tanrı-Sezar" ayrılığına bağlamanın manasızlığı kendiliğinden ortaya çıkar. Avrupa'da, daha doğrusu Fransa'da, laikliğin amacı, devleti ele geçiren kralın, kilisenin ve aristokrasinin kurduğu ortak rejime son vermekti. Çünkü din, bu rejimi meşru gösteren bir araç olmuştu. Dışarıdan bakıldığında bazı benzerlikler görülse de Osmanlı'daki durum farklıydı, çünkü dinin kilise gibi kendine özgü tüm sathı kapsayan bir örgütü yoktu. Avrupa'da Katolik Kilisesi'nin örgütü Vatikan'dan en küçük köye kadar gider. Türkiye'de bunun bir benzeri Diyanet'tir; fakat Diyanet'in ilahi bir yanı yoktur ve hatta Diyanet devletin dini kontrol etmek için kullandığı bir kurumdur. Katolikler ve Protestanlar arasındaki ayrılık, Vatikan'ın din hâkimiyetini tek elde toplamasıdır. İslam'da, Şi'a hasebiyle İran hariç, böyle bir durum yoktur.

Osmanlı'nın siyasi felsefesini, aşiret hayatından kalma doğallığını ve benzeri güçleri incelemeden Osmanlı'daki din-devlet ilişkilerini anlamak mümkün değildir. Sonuçta Osmanlı'da ve bugünkü Türkiye'de din-devlet ilişkilerinin kendi tarihi ve kültürel şartlarına uygun olarak geliştiğini ve bunun için de laikliği Türk toplumunun din-devlet ilişkileri geleneklerine uygun biçimde tanımlamak gerektiğini vurgulamak yerinde olur.

Şimdi kısaca İslam'ın demokrasiye yatkın olup olmadığına değineceğiz. Öncelikle şunu belirtmek yerinde olur. Hiçbir ilahi din, demokrasiyi açıkça kabul etmiş değildir, ilahi dinler her şeyin, bu arada insan yaşamının Allah'ın bilgisi dâhilinde ve emrine göre işlediğini temel ilke olarak benimserler. Her ilahi dinde mevcut kitapların Allah'ın emri olduğunu kabul edenler, bu kitapları anayasalardan -anayasalar insan yapısı olduğu için- üstün tutanlar vardır. Bu kişilerin gözünde, kanunlarını yaparak kendi iradesiyle kendini yöneten, yani demokrasiyi kabul eden bir cemiyet, ilahi kitaplara karşı gelmektedir. Her ne kadar bu görüşe karşı olarak Allah'ın kişiye bir irade gücü verdiği ve bu güç sayesinde insanların doğru yolu -bu arada demokrasiyi- seçme yeteneğine sahip olduğu tartışılabilirse de, ki İslam'da tartışılmıştır, bu gibi iddiaların temeli zayıftır. Diğer yandan dinin, bu arada İslam'ın insan hayatına, eşitliğe ve adalete birinci derecede önem verdiği düşünülürse ve bu gibi özelliklerin demokrasinin ruhunda yer ettiği göz önünde tutulursa, demokrasi ile dinin çatışmadığı anlaşılır. Üstelik İslam'da *şura* (meclis-kurul), *meşveret* (danışma-tartışma), *icma* (ulemanın düşünce birliği ve bunun mutlak doğruluğu) ve *cumhur* (halk) gibi modern demokrasi ile uygunluk gösteren kavramlar uygulamaya konu olmuştur. Fakat demokrasiyi destekleyecek nitelikteki bu İslami kuralların varlığına rağmen -Türkiye hariç- hiçbir İslam ülkesi demokratik bir yapı kuramamıştır ve yakın zamanda da kuracağa benzememektedir. Türkiye'de de demokrasi İslam nedeniyle kurulmuş değildir. Tam tersine demokrasi, İslami inançlara güven ve serbestlik getirmiştir. Daha sonra işaret edeceğimiz gibi, demokrasi Türkiye'de de iç dinamiklerin baskısı ve bazen dış etkenler sayesinde kurul-

muştur. Demokrasi, ancak ondan manen ve maddeten (ekonomik anlamda) yarar bekleyen, manen kendi dünya görüşünü ifade eden ve onun uğruna düşünce üreterek mücadeleyi göze alanlar sayesinde gerçekleşebilir. Bu mücadeleyi verecek olan, modern orta sınıftır. Osmanlı'da ve Türkiye'de demokrasinin gelişimi, bu sınıfın ortaya çıkışıyla paralellik izler.

ORTA SINIF VE DEMOKRASİ

Osmanlı Devleti'nden kalan kültürel mirası değerlendiren ve Türkiye'de modern demokrasinin yerleşmesinde birinci derecede etkisi olan kimseler, orta sınıfa mensuptur. Orta sınıfın Batı'daki adı burjuvadır. Marksistler, burjuvaziyi kapitalizmin ve endüstrileşmenin sosyal sonucu olarak görürler. Bu açıdan bakarsak İslam dünyasında erken dönemlerde endüstrileşme olmadığına göre, burjuvazi olmayacağı aşikârdır. Halbuki orta sınıfı başka ölçütlere göre tanımlarsak, Asya ülkelerinde ve bilhassa Osmanlı'da bir orta sınıf bulunduğundan rahatlıkla söz edebiliriz.

Osmanlı'da özel mülkiyet, kişilerin ev, dükkân ve toprak sahipliğiyle daima mevcut olmuştur Meslekler ve ticaret, geniş çapta özel teşebbüs kurallarına ve değer ölçülerine uygun olarak gelişmiştir. Her ne kadar fethedilen ülkelerde ekime uygun araziler devlet idaresinde tımar olarak işletilmişse de önemli miktarda arazi, bilhassa Doğu Anadolu'da kişilerin elinde kalmıştır. Diğer yandan İstanbul ve merkezi idare, gerek miri arazinin dağıtımında gerekse işletilmesinde Müslüman ve gayrimüslim yerli halkın ileri gelenlerinin yardımından istifade etmiştir. Tımar, devletin ve özel kişilerin ortak yürüttüğü bir ekonomik faaliyetti. Tımar çiftliklerinin ürettiği mahsul, piyasada serbestçe alınıp satılırdı. Tımarı bir çeşit "devletçilik" olarak göstermeye özenenler, bunun şahsi teşebbüs yönünü bir yana bırakırlar. Oysa 16. yüzyıldan sonra tımarın yerine geçen *çiftlik* ve *malikâne* sistemleri arazi, işletmesini kişilerin emrine doğrudan vererek, bilmeden ve istemeden yeni orta sınıfın doğuşuna yol açmıştır. Böylece 17. yüzyılın son-

larına doğru yerli halk arasından zenginleşen ve o ölçüde eğitim sahibi olanların sayısı gittikçe artmıştır.

Mülkiyet esasına dayanan bu orta sınıf içinde ulema, devlet memurları, sipahi aileleri, emekli askerler gibi daha başka sosyal gruplar da yer alıyordu. Bu grupların devlete bağlılığı 16. yüzyılın sonuna kadar oldukça fazlaydı, çünkü bu orta sınıflar (gayrimüslimler dâhil) devletin bir çeşit memuru, hatta küçük ortağıydı. Bu statükoyu, yani halkın ileri gelenlerini devletin memuru ve ortağı olarak görmek başka ülkelerde pek mümkün değildir. Taşra şehir ve kasaba ileri gelenleri sayılabilecek bu sınıf, hem ekonomik alanda, hem de günlük hayatta birçok ödevi üstlenerek yerel otoritenin gerçek sahibi olmuştu. Görünürde halk ve ileri gelenler *sancak beylerini* ve *beylerbeyini* amir olarak tanıyorsa da bu merkez amirlerinin emirlerini yerine getiren, değiştiren ve bazen uygulamayacak kadar güç sahibi olanlar, yerli idarecilerdi. Köyler (kariye-mezra) ve şehir mahalleleri ise -Müslüman veya gayrimüslim- kendi seçtikleri *muhtarlar*, *kocabaşılar* tarafından yönetilirdi, merkez kararlarını da yine bu cemaat başkanları uygulamaktaydı. Köy halkı, çoğu kez kendisini cemaat olarak adlandırırdı. Böylece halkın büyük bir kısmının yaşadığı köylerde, kasabalarda hem başkan seçimi hem de idare şekli bakımından ilkel bir demokratik rejim hâkim durumdaydı. Kasaba ve şehirlerde mahallelerin idaresi de yine yerli halkın elindeydi. Osmanlı tarihini yazan vakanüvisler, merkezin görüşlerini ön plana koydukları için bu orta sınıflar hakkında doğru dürüst bilgi vermezler. Onun için bu konudaki bilgilerimiz inanılmayacak kadar az ve taraflıdır.

Buna rağmen, elimizde bulunan bazı kaynaklar bu orta sınıfın 17. yüzyılın sonunda bir hayli büyüdüğünü göstermektedir. Örneğin Hülya Canbakal, 17. yüzyılda Ayintab (Antep) üzerine yaptığı önemli bir çalışmada bu olguyu kaydetmiştir. Yüzyılın başında ancak üç ailenin üst sınıfa mensup gözüktüğü Ayintab'da yüzyılın sonunda bu ailelerin sayısı seksen yediye yükselmiştir. Ailelerin yüksek sınıfa mensup olduklarını isimlerin sonuna konan "zade" eki göstermektedir. Bu "zadeler'in orta sınıfın en üst

tabakasını oluşturduğunu düşünmek daha doğru olur. Kaba bir hesapla, o devirde Ayintab nüfusunun yüzde 10-15'ini orta sınıfın oluşturduğunu tahmin etmek mümkündür. 17. yüzyılda okuryazarların ve basılan kitapların sayısının bir hayli artmış olması orta sınıfın mevcudiyetinin bir başka ifadesidir. Mesela Katip Çelebi (1609-1657) Türkçe yazdığı tarih kitabının (Fezleke) bibliyografyasında dokuz yüz tarih kitabı adı verir. Başka bir kitapta bin dört yüz başlık sayar. Ayrıca kendisinin bin ciltlik bir kitaplığa sahip olduğunu söyler ki bu, 17. yüzyıl için çok yüksek bir sayıdır. Özel kütüphane sahibi olanların sayısı, toplumun entelektüel bilgisinin göstergesidir. 17. yüzyıl genelde "gerileme dönemi" olarak bilinir; fakat devletin siyasi ve askeri bakımdan zayıflaması toplumun kültürel ilerlemesine engel olmamıştır. Bu açıdan bakıldığında 17. yüzyıl, Osmanlı medeniyetinin "olgunlaşma dönemi" sayılabilir. Orta sınıfın gelişmesi, kitap sayısının artışı ve Sultan Ahmet Camii gibi mimari anlamda şaheser bir yapının bu zamanlara tesadüf etmesi, Osmanlı Devleti'nin askeri anlamda zayıflamasına karşılık, yaşam ve ilim alanında geliştiğini göstermektedir. Bu gelişmelerin daha yüksek seviyeye çıkarak sosyal ve siyasal alanlarda meyve vermemesinin nedeni ise devletin ve devlet yönetiminin toplumdan koparak kendisini toplumun efendisi, nihai amacı olarak görmesidir. Devletin putlaşması bu dönemde başlar. Kâtip Çelebi'nin *Düstûru'l-Amel li Islâhi'l-Halel* veya *Mizanü'l-Hakk fi İhtiyari'l-Ahakk* (*En Doğruyu Seçmek İçin Hak Terazisi*) kitaplarını okuyanlar, 17. yüzyılda Osmanlı'nın gerilemesini devletin (ve ulemanın) halkla ilişkilerinin kesilmesinde ve sultanın despotlaşmasında (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi -*zilullah*- olmasında) bulabilirler. Daha kötüsü, Osmanlı bu döneme kadar Avrupa'dan üstün olmasına karşılık, 18. yüzyılda, 1703-30 arası erken kapitalizme uyma gayreti sonuç vermeyince gittikçe geri kalmıştır.

Diğer yandan, yerel idarenin yerli bir orta sınıfın elinde olmasının ve bu idarenin görece demokratik usullerle yürütülmesinin birçok yan etkisinin olduğu şüphesizdir. Her şehrin kendine göre

bir orta sınıfa sahip olması ve kültür merkezi haline gelmesi, yerli kültürün ve dilin gelişmesini kolaylaştırmıştır. Aynı zamanda taşra kasabaları, gelişimlerini sürdürdükçe, İstanbul'un, yani merkezin etkisini daha fazla benimseyerek, merkez kültürünü yerel kültürleriyle birleşerek bir sentez yaratmışlardır. Otorite bakımından birbirlerinden uzaklaşan merkez ve taşranın, kültür bakımından birbirlerine yaklaşmaları çelişki gibi gözükse de aslında çok olağan bir gelişmedir, çünkü taşra her zaman merkeze benzemeye heves eder. Örneğin Saraybosna, Osmanlı devrinde kurulan bir Balkan şehridir ve 1878'de Avusturya idaresine geçmiştir. Fakat 1992-95 Savaşı'na kadar Saraybosna, İstanbul'un kaybettiği Osmanlı ruhunu ve hayatını koruduğu gibi, bunları Boşnak dili ve kimliği ile ifade ederdi. Merkezden, yani İstanbul'dan gelen etkilerin yerli hayatı biçimlendirerek bir taşra Osmanlı kültürü yarattığını ve merkezle olan ilişkiyle bunun devam ettiğini kabul etmek gerek. Sultanın bir hükümdar olarak birleştirici merkezi siyasi fonksiyonunun yanında sarayın da giyim, gıda, sanat bakımından model olduğu aşikârdı. İlk bakışta çelişkili görünen bu olayı şöyle özetleyebiliriz: Merkez, gücünü kaybederken taşra şehirleri güçleniyor ve Osmanlı, ekonomik faaliyetlere gittikçe bel bağlayarak Müslüman orta sınıfın etkisini genişletiyordu. Taşra kasaba ve şehirleri Osmanlı kültürünün ve kimliğinin temsilciliğini kendi üzerlerine alıyorlardı.

Merkezi idare ile eyalet yerlileri -daha doğrusu merkezi bürokrasi ile yerel halk- arasındaki ihtilaflar, 17. yüzyılın sonuna doğru kendini açıkça göstermiştir. Bu ihtilafların nedenleri, merkezi idarenin bir yandan yeni ve gereksiz fetihlere (Girit gibi) girişmesi; diğer yandan paşaların savaş kazanarak isimlerini yüceltmek, güçlerini ve varlıklarını artırmak için savaşı ön plana almaları, durmadan vergileri yükseltmeleriydi. Savaş hevesi, devlet zaafını örten bir maske olmuştu. Devlete hâkim olan paşalar halktan kopuk, kendi devlet felsefelerine göre azamet, şan şeref ve parlak sözleri ön plana alan yeni tipte devletçi bir kültür yaratmışlardı. Merkez ile taşra idareleri arasındaki gerginlik, orta sınıfın devle-

te hâkim olması gibi bir nedenden kaynaklanmıyordu. Tam tersine, taşra yerel idaresinin ve sayıları durmadan artan orta sınıfın devlete her zamandan fazla ihtiyacı vardı. Yeni koşullara uygun kanun çıkaracak, ülkeyi dışarıya karşı savunacak, taşra liderlerinin mevkilerini onaylayacak ve meşrulaştıracak bir sultana ve devlete ihtiyaç artmıştı. Ama devlet, toplumu bir yana atarak, kendini nihai amaç olarak göstermişti. Böylece "Devlet kimin malıdır?" biçiminde bir sorun ortaya çıktı.

18. yüzyıl boyunca merkez ve taşra bürokrasisi ile yerel orta sınıf arasında artan gerginlik, nihayet patlak verdi. Taşra halkı, kendi yerel liderleri etrafında toplanarak onların hem güçlerini artırdı hem de merkezi devletin bürokrasisine karşı cephe almalarını sağladı. Halk desteğine güvenen ve idare ettikleri miri (devlet) araziye sahip çıkan *ayan*lar, sayıları arttıkça, merkezi bürokrasiye -ama devlete ve sultana değil- meydan okuyarak, idare ettikleri miri arazinin mülkiyetinin kendilerine devredilmesini istediler. Rumeli ayanının iktidara getirdiği II. Mahmud (1808-39) *Sened-i İttifak* ile ayanın istediklerini gerçekleştirdi. Bu nedenle, Türkiye'de demokrasiye giden ilk yolu ayanın açtığını söylemek doğrudur. Ziya Gökalp bu gerçeği ilk açıklayanlardandır.

Ayanın isteklerini yerine getiren, hatta II. Mahmud'u tahta çıkaran, Rusçuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa olmuştur. Merkeziyetçiliği kuvvetlendirmek isteyen II. Mahmud ise yeniçerileri ayaklandırarak Alemdar'ı yok ettiği gibi, devamında diğer ayanları da etkisiz hale getirmiştir. Ayan avı 1815'te, yani yeniçerilerin 1826'da ortadan kaldırılmasından çok önce gerçekleşmiştir ki bunun anlamı açıktır: Ayan, yeniçeriden daha tehlikeliydi, çünkü yeniçeri nihayetinde 'devlet kulu' olmaktan ileri gidemezdi; ayan ise gerçek anlamıyla iktidara kendi damgasını vurmak istiyordu. Sultan II. Mahmud, Mısır'a hâkim olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya ve bugünkü Yunanistan'ın orta kısmını kontrol eden Tepedelenli Ali Paşa'ya uzun süre dokunamadı. Neticede Mısır özerkliğe kavuştu. Aslında ne Mısır ne de Yanya ayanı devlet düşmanıydı, onlar yerli

halkın sözcüleriydiler. Halkın temsilciliğini ellerine alan kişilerle işbirliği yapamayan bir devletin akıbeti kötüdür.

II. Mahmud'un ayanı ortadan kaldırarak yerli halka hürriyet getirdiğini iddia edenler de vardır. Ancak merkezi bürokrasinin otoritesini alabildiğine artırmanın ve halk kültüründen uzaklaşmanın bir yerde halkın zararına olacağını unutmamak gerekir Sonradan bu harekete "modernleşme" denecekti.

Tarih kitaplarının ayan hakkında verdiği bilgiler, tamamıyla merkezi hükümetin görüşünü savunduğu için, *ayanı mütegallibe, derebeyi* gibi göstererek alabildiğine kotülemektedir. Ayan arasında kendi bölgelerinde yaşayan halka zulmeden, köylülerin mülkünü zorla alanlar vardı; fakat halkın tarafını tutan, halk tarafından sevilen ve merkezi hükümete karşı halktan destek gören ayan sayısı da şüphesiz ki büyüktü. Yerli idare ve halk ile merkezi hükümet arasında gittikçe artan gerginlik ve ihtilaflar -ayan ile İstanbul bürokrasisi arasında gözükse de- aslında çok daha köklü faktörlerden kaynaklanmaktaydı. Durum kısaca şu şekilde özetlenebilir: Avrupa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkisi 18. yüzyılın sonunda arttı. Rusya karşısında mağlup olan Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'nın yardımına muhtaç olunca ekonomik yönden onlara birçok taviz vermek zorunda kaldı. Osmanlı halkının ürettiği tarım ürünlerine yönelik Avrupa talebi artınca hem piyasanın isteklerine göre ürün yetiştirmek hem de piyasa fiyatına göre mal satmak (önceden, tayin edilen fiyat üzerinden belirli miktarda ürünü merkeze teslim etme usulü vardı) isteyen taşra halkı, eskiden kalma birçok yasak ve sınırlamayla karşılaştı. Devlet idaresinden şikâyetler gittikçe artmaktaydı. Tarıma hâkim olan kimseler, yani ayan ve onlarla çalışan binlerce kişi, ekonominin piyasa şartlarına uymasını istiyordu, yoksa onlar ne devlete ne de sultana karşıydılar. Ayan, piyasa şartlarının doğurduğu bir sosyal gruptu. Daha doğrusu, eskiden merkezi hükümetin emrinde çalışan ayan, şimdi ekonomik şartlara uygun olarak serbest hareket eden müteşebbis olmak istiyordu. Fakat devlet idarecileri, eski düşünce ve idare şekillerine bu gerçekleri göremeyecek kadar saplanıp kalmışlardı.

Ayan, toplumu derinden etkileyen büyük bir sosyo-ekonomik değişimin görünen yüzüydü. Ünlü ayanların yanı sıra, Anadolu ve Rumeli'nin her yerinde aynı felsefeyi ve istekleri paylaşan, piyasa şartlarına göre hareket etmek isteyen yüz binlerce kişi vardı. Halk için ana sorun geçimdi, devleti kimin idare ettiği değildi. Halkın ileri gelenleri devletin piyasa koşullarına uymasını istiyordu. Kökeni ziraatta olan bu kişiler, ekonomik bakımdan çağa uyum sağlayan bir hükümet istedikleri kadar, kültür, kimlik ve gelenek bakımından kendi geçmişlerine ve özlerine sadık kalmak istiyorlardı. Osmanlı orta sınıfı, bir ayağı geçmişte, yeni bir gelecek istiyordu, (çok sonraları, Yahya Kemal kendini bu şekilde tarif etmişti.) Bu "sınıf" -bu terimi daha iyisini düşünemediğim için kullanıyorum- karşısında kendisinden şartsız itaat isteyen, ona emir kulu olarak bakan bir bürokrasi bulmuştu; işin en garip ve bugün dahi anlaşılmasında güçlük çektiğimiz tarafı, bu bürokrasinin yeni, "modern" oluşuydu. II. Mahmud'un kurduğu "modern" okullarda yetişen bir bürokrasi, kendi rejimini kurup ona sahip olmak istiyordu. Bu bürokrasi, bir yandan gittikçe Batı'nın ilminden, kurumlarından ve ilerlemesinden söz ederken, diğer yandan kendini idare ettiği halktan çok üstün ve "ileri" görüyor, halkın efendisi ve mihmandarı tayin ediyordu. Bürokrasi, idare ettiği halka din, dil gibi alanlarda yakınlık hissediyor; fakat bu "ortak" din ve dili yine kendi ölçütlerine göre değerlendirme yolunu arıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında oluşan "halk dili" ise ne bürokrasinin kullandığı eski Osmanlıca ne de halkın konuştuğu dildi. "Halk dili" gazetelerin, kitapların, okulların yarattığı dil olarak kısa sürede "milli" dil haline geldi. Bu dili oluşturanlar, orta sınıfların entelektüel kanadı idi. İbrahim Şinasi, Ahmed Midhat Efendi gibi yazar ve gazeteciler bu yeni dilin (Türkçenin) mimarlarıydılar. Bunların arasında *Lehçe-i Osmani*'nin yazarı Ahmet Vefik Paşa'yı çağını anlamış bir insan olarak göstermek mümkündür. Orta sınıf entelektüellerin oluşturduğu "halk dili"ni bürokratlar da zamanla kabullenmeye başladılar ve dil, orta sınıflara özgü bir yeni Türk edebiyatı kurduğu gibi roman, uzun hikâye gibi yeni

edebiyat türlerini de Türkçeye mal etti. *Edebiyat-ı Cedide, Fecr-i Ati* akımları, edebiyatla sosyal yapı değişiklikleri arasındaki ilişkileri çok iyi gösterir, yeter ki yaklaşım doğru olsun. Büyük yazar ve düşünür Ahmet Hamdi Tanpınar, bu orta sınıfın doğumunu *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* kitabında çok güzel anlatmıştır.

Bürokrasinin ve aydınların büyük bir bölümü, halkın geri kafalı, tutucu ve değişime karşı olduğunu beyan ederek kendilerini siyasi ve kültürel yol gösteren mevkiine koyuyorlardı. Bunun için kendilerini "asilzadeler", "güzideler", "yol göstericiler" olarak tarif edenler, gittikçe bireyselleşen, kişiliğinin bilincine varan halktan körü körüne itaat istiyorlardı. Ziya Gökalp, halka "medeniyet" götüren ve halktan "kültür" alan bu kişileri göklere çıkarmıştı. "Modernizm", "ilim" ve "ilericilik" adına totaliteryanizmin yoluna girmiş "asilzadeler", Ömer Seyfettin'in ve Ahmed Midhat Efendi'nin hikâye ve romanlarına konu olmuşlardır ki bu adı geçenler, orta sınıfın edebiyat temsilcileriydiler. Bürokrasi, kültürüne sadık kalan taşra orta sınıfının Avrupa medeniyetine, eğitimine açık olduğunu kabul etmek istemiyordu. Halbuki Müslüman orta sınıf liderleri, günün koşullarına göre hüküm sürecek, ekonomiye birinci derecede önem verecek bir hükümet ve devlet istiyorlardı. (Bu konuda Erzurumlu yirmi sekiz kişinin hazırladığı bir mektup, sözlerimizi doğrular. Mektup için bkz. *Kebikeç*, S. 29, Güz 2006.)

Hükümet eninde sonunda piyasa baskılarına ve orta sınıfın ekonomik serbestiyet isteklerine boyun eğerek 19. yüzyılın sonunda miri devlet arazisini özel mülkiyete dönüştürmek zorunda kaldı. (*1858 Arazi Kanunnamesi* ile araziyi kontrol etmede başarı sağlanamamıştı.) Osmanlı Devleti'nde sosyo-politik manzara 19. yüzyılın sonunda çok değişmişti. Hıristiyan orta sınıfı, Avrupa'nın desteğiyle, dışarıdan ve dolaylı olarak iç ticarete hâkim olmuş, kendi etnik ve dini özelliklerini esas alan milliyetçi bir entelektüel grubu cemaatlerinin lideri yapmıştı. Örneğin tarih boyunca sesleri pek işitilmemiş olan Bulgarlar, İstanbul'da bir orta sınıf oluşturarak, bunun aracılığıyla 1870'te bir Bulgar Kilisesi kurdu ve Rusya'nın yardımıyla 1878'de Bulgaristan'ın özerk olması-

nı, 1908'de de milli devlet olarak özgürlüğünü sağladı. Rum orta sınıfı ise Batı Anadolu'yu ekonomik kontrolü altına aldığı gibi, İstanbul'da da büyük ve etkili bir varlık göstermeye başlamıştı ki bu gelişme Yunanistan'ın 1828'de milli devlet olarak ortaya çıkması ile sonuçlandı. Aynı sosyal gelişmeyi 1860'tan sonra büyük bir modernleşme çabasına girişen Yahudiler ve Ermeniler için de söylemek mümkündür. Siyasi ve ekonomik bakımdan Avrupa'nın tam desteğini alan gayrimüslimler (Yahudilere de kendi soydaşlarından yardım gelmiştir) bir milli kültür yarattıkları gibi din, kültür ve bilhassa ticari bağlar sayesinde taşrada yaşayan soydaşlarıyla yakın ilişkiler kurarak siyasal, kültürel bütünleşme ve millileşme gerçekleştirdiler. Rumların kurdukları Syllogi dil ve kültür cemiyetleri buna çok iyi bir örnektir.

Müslümanlar arasında beliren orta sınıfta da halen doğru dürüst incelenmeyen kendine göre bir "millileşme" vardır. Cemaat esasına göre kurulmuş klasik Osmanlı Devleti, fiiliyatta Müslümanları da kendi başına bir millet olarak kabul ettiği için, tüm Müslümanların kaynaşmasına ve koşullar olgunlaştıktan sonra siyasi bir bütün, yani *milli* bir topluluk olarak ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Eskiden devletin ana rolü, çeşitli dini ve etnik gruplar arasında denge tesis ederek birbirlerine baskı yapmalarını önlemek, hoşgörü, huzur ve istikrarı sağlamaktı. Fakat *Tanzimat Fermanı* ve bilhassa *Islahat Fermanı*'nın devletin eski korporatif örgütlenmesi yerine kişi ve vatandaşlık üzerine kurulacak bir devlet yapısını kabul etmeye başlaması, siyasi kimliğin din üzerine kurulmasına yol açmıştır.

Şüphesiz ki Tanzimatçıların amacı, tebaayı birleştirmekti. Fakat "vatandaşlık" kavramı, dini kimliklerin milli/siyasi bir boyut kazanarak ön plana geçmesine yol açtı. Sonunda Osmanlı nüfusu da "çoğunluk (Müslüman)"-"azınlık (gayrimüslim)" şeklinde ayrışmaya başladı. Eskiden vergiye esas teşkil etmesi için yapılan nüfus tahrirleri, 1850'den sonra nüfusu dini ve etnik (ve erkek-kadın) esaslara göre ayrıma tabi tutmuş ve istemeden de olsa dini farkların siyasi farklar haline gelmesine neden olmuştu. Müslümanlar

da böylece 19. yüzyılın sonuna doğru gerçekleştirilen reformlar yoluyla, *Müslüman kimliklerini bir Osmanlı-Müslüman siyasi kimliği* haline dönüştürdüler Bu gelişme, devlet mekanizmasının, yani siyasi karar verme salahiyetinin açıkça Müslümanların elinde toplanmasıyla sonuçlandı. Devlet, tebaayı eşit olarak bütünleştirme hedefini gerçekleştirememiş, tam tersine eski tarafsızlığını kaybederek Müslümanlarla özdeşleşmeye başlamış; fakat aynı zamanda Müslümanların üzerinde mutlakıyetçi bir hâkimiyet kurmuş oldu.

Devlet dilinin öteden beri Türkçe oluşu ve modern okulların, basının, mahkemelerin ve sayıları gittikçe artan merkez memurlarının Türkçeyi iletişim aracı olarak kullanmaları, devletin Müslümanlaşmasını ve Türkleşmesini hızlandırdı. Aynı zamanda devlet, artık "azınlık" olan Ermenilere ve Rumlara azami derecede dini, kültürel serbestlik verdi ve devlet memurluklarını onlara açtı. Fakat bu hareket, "çoğunluk" haline gelen Müslüman halk ile gayrimüslimlerin siyasi bakımdan birbirlerinden ayrılmalarına engel olamadı. Kısacası, devlet bürokrasisine gayrimüslimlerin kabul edilmesi, devletin din, kültür ve dil konusunda Hıristiyanlara özgürlük tanıması, vatandaş olarak tüm tebaayı eşit görmesi toplumun Müslüman-Hıristiyan olarak ayrılmasını önleyemedi. Zaten tüm Ortodoks gayrimüslim (Bulgar, Sırp vb.) cemaatler dil ve kültür farklılıklarının bilincine varınca, (bunu Bizans'ı diriltmek, daha doğrusu Slavları dil ve din yoluyla Helenleştirmek isteyen ve kendisi de Helenleşen patrikhaneye tepki olarak görmek gerek) din ortaklığını ikinci plana ittiler ve milli (Bulgar, Rumen vb.) bir Ortodoksluk geliştirdiler Açıkçası din, millileşti.

Sultan II. Abdülhamid'in siyaseti, bir bakıma bu gelişmelere bir cevaptı[1]. Onun Panislamizmi, her şeyden önce, ayrı dil konuşan,

1 Bkz. KARPAT, Kemal (2004), İslam'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılanması, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ss. 281-335.

ayrı etnik gruplara mensup Müslümanları "Osmanlı Müslümanı" olarak birleştirme amacını gütmekteydi. Ayrıca sultan, bürokrasiyi güncel ihtiyaçlara uygun çalışan, profesyonel bir grup haline getirmeyi amaçlıyordu. Böylece Osmanlı Devleti, Müslüman halkın özüne ve kültürüne uygun bir nitelik kazanarak modern, Müslüman (ve sonra Türk) bir devlet haline gelmekteydi. Burada kullandığımız "Türk" terimi, Türklerin Orta Asya kökenini bir yana atmamakla beraber, ağırlıkla 19. yüzyılda oluşan ve tüm Anadolu ve Rumeli Müslüman kimliğini esas alan topluluğun ismiydi. Sultan II. Abdülhamid, Anadolu ve Rumeli'de oluşmuş, özgün kimliğini geliştirmiş bir Müslüman cemaatin bütünleşerek siyasi anlamda bir millet olarak ortaya çıkmasına hız verdi. 19. yüzyılda Kırım, Kafkasya ve Rumeli'deki eski Osmanlı topraklarında yaşayan kişilerin göçmen olarak Anadolu'ya gelişleri, birçok bakımdan bu "eski" cemaatin modern bir kimlik (Türk) alarak doğmakta olan yeni "milli" topluluğun parçası haline gelmelerini sağladı. Gelen muhacir kitle arasında yüksek sınıfa mensup, kültürlü, mevki sahibi kimselerin bulunması, bunların kendi milli-etnik kimliklerinin bilincine varmış olmaları, Müslüman orta sınıfının hem büyümesine hem de siyasi yönden bilinçlenmesine yardım etti. Islahat Fermanı'nın (1856) Osmanlılığı, yani vatandaşlık kimliğini öne sürmesi, vatandaşlık kanunlarını buna göre çıkartması (1864), eski Osmanlı toplumunu değiştirdi ve toplumun kendi iç dinamiklerine göre değişmesini, yeni kimlikler almasını ve millileşmesini hızlandırdı. Müslüman orta sınıfın siyasi güce sahip olmasını ise 1876 Anayasası sağlayacaktı ki bu meseleyi ayrı bir bölümde ele alacağız.

Yukarıda söylediklerimizi özetleyelim. 19. yüzyılın ikinci yarısında orta sınıflar Müslüman ve gayrimüslim olarak ikiye bölünmüşlerdi. Osmanlılık anlayışı, Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında eşit vatandaşlık yoluyla siyasi bütünleşme gayretlerine karşın başarılı olamadı. Devlet, bilhassa II. Abdülhamid döneminde, hem modernleşmiş ve kısmen profesyonel bir bürokrasi ve yeni kurumlar yaratmaya gayret etti hem de bunun Müslüman

çoğunluğun kültürüne ve özüne uygun bir şekil almasını sağladı. Müslümanların devlet bürokrasisine öteden beri hâkim olmaları, onlara siyasi bakımdan üstünlük sağladığı gibi, gayrimüslimlerin -ki artık özerk cemaatler olmaktan çıkarak azınlık statüsüne geçmişlerdi- sahip olduğu ekonomik gücü ve Avrupa desteğini geniş çapta dengeledi. Hıristiyanların 1878'den sonra Osmanlı Devleti'nden ayrılarak kendi devletlerini kurmaları, Osmanlı Devleti'ndeki Müslümanların oranını artırdığı gibi, eğitimin ezici çoğunluktaki vatandaşların kültür ve isteklerine göre şekil almasını kaçınılmaz hale soktu. Belki kimse İslam'a, şeriata ve eski geleneklere göre bir idare kurmak niyetinde değildi; fakat "devlet"in değişen anlamı ve "halk"ın gittikçe ağırlık kazanması, "halk kültürü"nü -yani İslam olarak tanınan; fakat dinsel yönü olmayan birçok unsuru- "toplum-devlet kültürü" haline getirdi. Bir yandan yeni yaşam değerlerini topluma mal etmek, diğer yandan toplumun tarih, kültür, din, dil, örf ve âdetlerini korumak, yani yeni ile eskiyi bir arada yaşatmak kaçınılmaz hale gelmişti. Peki bunu kim yapacaktı? Bu işi devlet, belki de bilmeyerek ve istemeyerek yapacaktı. Devlet, kendi kurumlarının sözde modernleşmesini baş hedef bildiği, merkezileşme ile merkezi hükümetin gücünü artırmaya gayret ettiği için, yerel idareyle ve dolayısıyla doğmakta olan yeni orta sınıfla devamlı temas halindeydi. "Halka dayanan devlet" kavramı –"halka rağmen halkçı" olacak kadar çelişik kullanılmasına rağmen- devlet, eninde sonunda iktidarını, yani hükümeti halkla paylaşması gerektiğini kabul edecekti.

YENİ KURUMLAR VE ORTA SINIFIN SİYASETEN GÜÇLENİŞİ

Bu bölümün amacı, başlangıçta da belirtiğimiz gibi, Türkiye'de demokrasinin yerleşmesine yardım eden bazı gelişmelere işaret etmektir. Devlet yapısının cemaatler yerine fertlerin üzerine kondurulması bir yerde devletin, hükümetin ve hâkim kültürün vatandaşın kültürüne, isteklerine ve amaçlarına göre şekil almasını zorunlu kılmaktaydı. Çoğunluk kararı ile idare edilen

demokrasi bunu gerektirmekteydi. Böylece devlet iradesi ile kişilerin isteklerinin ve eğilimlerinin uyuşması, devleti daha güçlü hale getireceği gibi, sultanı da ya halk iradesine uymaya zorluyor ya da uymadığı takdirde gereksiz, hatta kaldırılması gereken bir kurum haline sokuyordu.

Kurumlarla demokrasi arasındaki ilişkileri ele almadan, elitler konusuna tekrar kısaca değinmek gerek. Her sosyal, siyasal sistemi düşünce üreten elitler oluşturur. Osmanlı Devleti'nde düşünce üreticisi *ulema* idi ve ulemanın fikri yetersizliği Kâtip Çelebi (ö. 1657) gibi ileri görüşlü kimselerin eleştirisine rağmen, Osmanlı Devleti'nin zayıflamasının ana nedenleri arasındaydı. Sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmeler ne kadar güçlü olursa olsun, bu gelişmeleri anlayacak, inceleyecek ve ileriye dönük olarak yol gösterecek, sağlıklı düşünce üreten (nedenle sonuç ve önlem arasında birbiriyle bağdaşan ilişkiler kuran) bir elit ortaya çıkmazsa bu gelişmeler sonuç vermez. Osmanlı böyle bir eliti ancak 19. yüzyılda oluşturmaya başladı. Önceleri Osmanlı halka dayanan, devlet hizmeti için yetiştirilmiş bir elite sahipken, bu elit sonradan halktan koptu, toplumla bağları zayıfladı. Çünkü elitlerin bir kısmı İslam'ı ilerlemeye karşı görme yolunu tutmuştu Bu, Müslüman kesim için geçerli bir düşünceydi. Gayrimüslimler, hızla Batı eğitim felsefesine uyarak kendi cemaatlerine bağlı ve kendi toplumlarının kültürünü ve tarihini benimsemiş entelektüel bir elit yetiştirdikleri için halk-elit kopukluğu onlarda fazla görülmedi. Tam tersine onların elitleri, ki onlar devlete bağlı değildiler, kendi toplumlarının idaresini ellerine alarak hem modernleşmelerini hem de millileşmelerini sağladılar. Gerçi onlar da kendi muhafazakâr dini elitlerine karşı cephe aldılar ama bu cephe alma hali, din düşmanlığına dönüşmedi. Müslümanlar arasında geleneksel elitin yetiştiği yer medrese, "modern" elitin yetiştiği yer "mektep" olduğu için, Müslüman elitler daha başlangıçta "yeni (cedid)" ve "eski (kadim)" olarak ikiye bölündüler, devleti kendi görüşlerini uygulayacak bir araç olarak gördüler. Medreseler her ne kadar "laik" mektepler yanında bir süre hizmet vermişlerse de Abdülhamid dönemin-

de "modern" okullar haline dönüştürüldüler ya da yok oldular. Hem dini hem de bir çeşit "laik" eğitim veren bu okullar, asırlardan beri yerli cemaat idaresinde özgürce yaşamışlardı. 19. yüzyılda Abdülhamid, merkezileşme ve hızlı "modernleşme" amacıyla bu okulları devlet idaresine aldı. Buna karşılık gayrimüslimlerin gelenekçi papazlar idaresinde dini eğitim veren okulları, devlet baskısı olmadan, 19. yüzyılda hızla modern okullara dönüştü. Devlet bunları kontrol altına aldıysa da din ve kültür derslerine dokunmadı, ancak Türk dili ve tarihi ile ilgili bazı zorunluluklar koydu. Bu hareket, devletin "millileşmesi"nin deliliydi.

Müslüman kesimde medreseler, onlara yardım sağlayan vakıflar devlet idaresine, yani *Evkaf Nezareti*'ne geçince eski işlevlerini yerine getiremediler. Bununla beraber, bu medreselerin birçoğu ayakta kaldı ve kendi imkânları dâhilinde değişim yaşayarak yeni tipte bir modern İslamcı düşünür yetiştirdiler. İttihat ve Terakki döneminde, hatta 1932 yılına kadar yayınlanan *Sebilürreşat* (eski *Sırat-ı Müstakim*) dergisinde yazı yazan birçok İslam âlimi, ayakta kalan bu tip medreselerde tahsil görmüş çok değerli kişilerdir. Bu medreselerde yetişen kişilerin bir kısmı çağlarına uygun olarak, geleneksel taşra kültürü yanında modern kültürü de benimsemiş, yenilik taraftarı, yeni bir dini elit idi. Medreselerde ve modern okullarda yetişen yeni tipte ulema ise bu yeni Müslüman orta sınıfın parçasıydı. Onlar, yeni dönemin din sözcüleriydi ki bunları eski ulemadan ayıran yön, akılcı olmalarıydı.

Orta sınıfın ilk kez belirleyici bir şekilde ortaya çıkması ve siyasi güç kazanması, iki kurum sayesinde olmuştur: *Vilayet meclisleri* ve bilhassa 1876 Anayasası hükümlerine göre kurulan *Mebusan Meclisi*. Bu orta sınıfın doğumunun modernleşmenin sonucu olduğunu köklü bir şekilde anlayan ve siyasi güç kazanmasını sağlayan Mithat Paşa'dır. Genç Osmanlılar'ın düşüncelerinden etkilenen Mithat Paşa, aslında Sultan Abdülaziz'in baskısı ile gücünü kaybetmek üzere olan Tanzimat bürokrasisini korumak için saltanatı meşruti hale getirmek istiyordu. Devlet otoritesini sultanın elinden alarak halkın oyuna bağlamak, demokrasi yolundaki ilk adımdı. Mithat Paşa, anayasayı devletin ana kanunu haline geti-

rerek adeta Kuran'ın üstüne çıkarmış gibi görünmekteydi ki bu da dinciler arasında büyük muhalefet uyandırmıştı.

1876 Anayasası, Belçika Anayasası'nı model almıştır. Anayasanın İslam ve Osmanlı kültüründe yeri olmadığını savunanlar çoktur. Aynı mantıkla, anayasanın İslam'a yabancı olduğunu savunanlar vardır, çünkü "dışarıdan" alınmıştır. Bu konu, kültürlerin birbirlerini etkilemesi ve bir medeniyetin diğer medeniyetlerin kurumlarını alması ile ilgili önemli bir konudur. Daha açık söylemek gerekirse, bazı Müslümanlar, Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan Avrupa'yı anayasa bakımından model almasını Kuran'a ve İslam'a karşı gelindiği biçiminde yorumlamaktadırlar. Bu görüş, tarihi gerçeklere uygun değildir, ilk İslam İmparatorluğunu kuran Emevilerin Roma kurumlarını ve kanunlarını alıp uyguladıkları bilinmektedir. Abbasilerin de Sasanilerin kurumlarını alarak bunları tüm İslam dünyasına mal ettiklerine daha evvel işaret etmiştik. "Vezirlik" gibi devlet kurumları ve "istibdatçılık-mutlakiyetçilik" (absolutism) gibi kavramlar İslamiyet'e Farslardan ve gayrimüslim Sasanilerden geçmiştir; İslam diğer medeniyetlerden çok şey almış; fakat bunlara kendi ruhuna ve ilkelerine göre yeni bir şekil vermiştir.

Osmanlı Devleti'nde, bugünkü demokrasiye temel olan halkçı zihniyetten, yeni tipte orta sınıfların ortaya çıkmasını sağlayan gelişmelerden yukarıda uzun uzadıya söz ettik. Fakat Osmanlı Devleti ve toplumu kendi bünyesi içindeki bu gelişmeleri gereğiyle değerlendirip kurumlaştıramadı, çünkü bu gelişmeleri anlatabilecek düşünceye sahip bir entelektüel gruba sahip değildi. Örneğin Nevşehirli İbrahim Paşa'nın 18. yüzyılda giriştiği reformlar, aslında Batı'da gelişen merkantilist kapitalizme hem uyma hem de ona karşı koyma amaçlı önlemlerdir. Ancak kendisini destekleyecek bilinçli bir orta sınıf olmadığı için Nevşehirli İbrahim Paşa başarı sağlayamamış ve Osmanlı'nın 1720'de başlayan ekonomik kalkınması Patrona Halil isyanı ile az zamanda son bulmuştur.

19. yüzyılda ise bir orta sınıf doğmakla kalmamış, dış dünya ile temas ederek Avrupa yasalarını kabul etmiş ve Osmanlı Devleti

de ayakta kalarak modernleşmeye çabalamıştır. Bu orta sınıfın modernist görüşünü anlayan ve onu iktidara ortak etmek isteyen kişi Mithat Paşa olmuştur ki paşanın zamanına göre istisnai sayılabilecek görüşlerini uzun uzadıya anlatmak mümkündür. Aşırı dinciler, Mithat Paşa'yı eski düzene, yani Sultan Abdülaziz'in mutlak hâkimiyetine son verdiği için çok eleştirirler. Her ne kadar 1876 Anayasası'nın kabulünü savunanlar, bu gibi kurumların İslam'da mevcut *şura* (meclis) ve *meşveret*ten (danışma) başka bir şey olmadığını söylemişlerse de modern anayasanın geleneksel İslami kurumlarla benzerliği çok yüzeyseldir. Ancak 1876 Anayasası'nı yakından inceleyenler, metnin dış kökenli olmasına rağmen değiştirilerek Osmanlı Devleti'nin gerçeklerini, kurumlarını ve siyasi kültürünü yansıttığını görebilirler. Aynı şeyi Medeni Kanun için de söylemek gerekir. Her ne olursa olsun bu yeni anayasa ve onun kurduğu Mebusan Meclisi üyelerinin çoğunluğu, taşra vilayet meclislerince seçilmiş üyelerden, yani yerli eşraf-yeni orta sınıftan oluşmuştur.

Mebusan Meclisi zabıtlarını inceleyenler (bu kitabın yazarı, Hakkı Tarık Us'un derlediği konuşmaları incelemiştir), bu tartışmaların cesaretli, ne istediğini bilen, görüşlerini hükümete ve sultana açıkça ifade etmekten çekinmeyen bir grubun, yani bir orta sınıfın demokrasi anlayışını, devletten ne gibi isteklerde bulunduklarını görürler. Osmanlı Devleti'nin ve Türkiye'nin demokrasi mücadelesinin artık bu anayasa ve halkın seçtiği meclis etrafında oluşacağı mukadderdi. 1876 Anayasası'nın getirdiği kavramla "halkına sorumlu" Birinci Meşrutiyet idaresi, ithal edilmiş bir meta olmaktan çıkarak yavaş yavaş toplum kültürünün parçası haline gelmiştir. İttihat ve Terakki Devrimi (1908-18), 1876 Anayasası ile vaat edilen; fakat Abdülhamid idaresi tarafından kaldırılan hak ve özgürlükleri yürürlüğe koymak için yapılmıştır. Tarih, Sultan Abdülhamid'i büyük modernleşme başarılarıyla değil, istibdat idaresi kurmakla anar. Sultan Abdülhamid, istibdadı, bu rejimin Osmanlı'ya ve İslam'a uygun olduğunu ileri süren bürokrasinin (Mahmut Nedim Paşa önde gelmek üzere) sözüne

uyarak yerleştirmiştir. Bedelini de bir darbe sonucu yerinden edilmekle ödemiştir. Ona karşı İttihat ve Terakki Devrimi'ni gerçekleştiren kuşak, taşra kasabalarında doğup büyüyen; fakat modern okullarda eğitim gören orta sınıf mensuplarıydı. Bu, her bakımdan bir orta sınıf devrimidir. Her ne kadar devrimin gerçekleşmesinde ordu mensuplarının önemli katkıları olmuşsa da bu hareket bir askeri darbe değil, bir halk hareketidir. Aslında Rumeli'de ve daha az derecede Anadolu'da sivil halk büyük gösteriler yaparak 1876 Anayasası'nın tekrar yürürlüğe konmasını ve siyasi hürriyetin kendilerine verilmesini istemiştir. Meşrutiyet uğruna yapılan bu gösterilerin başında kasaba ve şehir ileri gelenleri vardır.

İttihat ve Terakki dönemi, orta sınıf açısından ele alınırsa, saltanattan cumhuriyete geçişi hazırlayan son derece önemli bir süreç olarak görülür. Bu konuda Türkiye'de yayınlanan kitaplar genellikle hatırat kabilinden, taraf tutan polemikler olmanın ötesine geçemediği gibi, Batı dillerinde yayınlanan çalışmalar da inanılmayacak kadar az sayıdadır. Halbuki İttihatçılar, Tanzimat'tan itibaren oluşan sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmelerin siyasi bir sentezini yaparak, Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişi bilmeden de olsa hazırlamışlardır. Esasen Milli Mücadele'de halkı seferber ederek yabancı istila güçlerine karşı ilk direnişi sağlayanlar İttihatçılardı ve daha sonra kurulacak Cumhuriyet Halk Partisi'nin şubelerinin birçoğu, ilk dönemlerde İttihat ve Terakki şubeleriydi. Bu şubelerin büyük kısmı Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri olarak işgallere karşı direnişleri hazırlamışlardır. Bu cemiyetlerin 1919 Erzurum ve Sivas kongrelerine, Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğindeki Milli Kurtuluş mücadelesine katkıları bilinmektedir.

İttihat ve Terakki'nin Türkiye'de demokrasinin yerleşmesine yaptığı katkıların birkaçını dile getirebiliriz. İttihat ve Terakki ilk kez belli siyasi düşünceleri savunarak bunları yürürlüğe koyacak siyasi bir örgütün, partinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. 1908 Devrimi'nin mimarı olan İttihat ve Terakki (Birlik ve İlerleme) Cemiyeti, 1913'te aynı ad altında siyasi partiye dönüşerek yurdun her tarafında şubeler açmış, halkın siyasi hayata katılımını sağ-

lamıştır. Her ne kadar karar verme yetkisi merkezde toplanmışsa da İttihat ve Terakki Partisi, taşra aydın ve ileri gelenlerinin siyasi hayata katılımlarının önünü açmıştır. İttihat ve Terakki'ye muhalif olan Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin kurulması, demokrasinin diğer bir koşulu olan ayrı düşünceleri savunan muhalefetin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Üç partinin birleşmesi ile büyüyen Hürriyet ve İtilaf Partisi; azınlıkları, taşra ileri gelenlerini, merkezdeki yüksek memurları ve saltanat elitini etrafında toplayarak bir yandan liberalizmi, diğer yandan eski kurumları ve gelenekleri savunmaktaydı. Fakat 1912 seçimlerini kazanan Hürriyet ve İtilaf Partisi, Arnavutluk'un bir Müslüman ülke olarak özgürlük kazanmasını önleyemediği gibi, Balkan Savaşı'nın kaybına da neden olmuştur. Bu kayıplar sonucunda gözden düşen Hürriyet ve İtilaf Partisi, bir darbeyle iktidardan uzaklaştırılmış, tekrar iktidara gelen İttihat ve Terakki'nin öteden beri savunduğu milliyetçilik, Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma ve reform düşüncelerini uygulama imkânı doğmuştur. Bu gelişmeler, İttihat ve Terakki kadrolarının açık seçik biçimde orduya hâkim olmasıyla birlikte yeni bir milliyetçi siyasi elitin, daha doğrusu Türkçülerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu elitin ortaya çıkışı, iktidarı eleştirenlere baskı uygulanmasına rağmen, 1908'den beri serbestçe yayınlanan gazetelerin, dergilerin ve kitapların çeşitli düşünceleri yaymasını fazla engellememiştir. Gerçekten 1908'den sonra sosyalist, liberal, İslamcı, milliyetçi vb. düşünceleri savunan yayın organları, Osmanlı tarihinde görülmemiş bir hürriyet havası içinde gelişmiştir. Demokrasi, böylece bir adım daha ilerlemiştir.

Aynı dönemde devletin ve toplumun kimliği hararetli tartışmalara konu oluyordu. Osmanlı döneminde farklı dinler, diller, etnik kimlikler hoşgörü içinde yaşamışlardı. Devlet, tüm bu kimliklerin üstünde, bunları koruyan ve bir arada sulh içinde yaşatabilen bir güçtü. İttihat ve Terakki ise devleti millileştirme yolunu seçmişti. Osmanlı Devleti, görünürde belirli bir etnik ve dil grubunun devleti olmamakla beraber, kendisini "Türk milli devleti" haline dönüştürecek birçok unsura sahipti. Devlet dilinin

Türkçe oluşu (1876 Anayasası bunu açıkça ifade etmişti), devleti Türk aşiretlerinin kurması, birçok Orta Asya siyasi geleneğinin uygulanması gibi bazı "milli" özelliklerin bulunması, "saltanat devleti"ni "mili devlet" haline sokmak için yeterli görülüyordu. II. Abdülhamid'in son yıllarında kendini Türk olarak görmesi ve Osmanlı hanedanının Türk olduğunu ilan edip savunması, ondan sonra gelen sultanlardan Sultan Reşad'ın ilk milli tarih tezini savunan örgütü, *Osmanlı Tarihi Tetkik Cemiyeti*'ni kurması -ki adı sonra *Türk Tarih Kurumu* olmuştur-, hatta son Halife Abdülmecid Efendi'nin Paris'te öldükten sonra "Türk" olarak vatan topraklarında gömülmek istemesi (bu istek kabul edilmemiş ve kendisi Medine'de gömülmüştür) Osmanlı hanedanının da "millileştiğini", yani "Türkleştiğini" göstermektedir (Türk kimliğinin 1932'den sonra nasıl tanımlandığını bir yana bırakıyoruz).

İttihat ve Terakki devrinde tartışılan Türkleşme konusu ancak Müslümanları kapsadığı için, gayrimüslimler cemaat olarak devletin birinci derece unsuru olmaktan çıkarak daha 1856'da belirlenmeye başlanan "azınlık" statüsünü almışlardır. 1923 Lozan Antlaşması bu değişimi onaylamıştır. Başka din ve dilden olanlara demokratik haklar sağlayıp onları "azınlık" sayarak nüfusun çoğunluğunu oluşturan kimselerden ayırmak, Avrupalının "milli devlet", yani belirli bir etnik grubun devlete hâkim olma anlayışından ileri gelir. Tekrar edelim, Osmanlı'da bu yoktur.

İttihat ve Terakki döneminin düşünce hayatı kimlik tartışmaları üzerinde yoğunlaşmıştır. Kökenleri tarihte olan "Osmanlı," "Müslüman" gibi temel kimlikler yeni biçimde yorumlanmaya, yani "milli" devlet açısından tartışılmaya açılmıştır. Bu kimlikler üzerindeki tartışmalar, *Türk Yurdu, Sebilürreşat, İslam Mecmuası* gibi dergilerin ana konuları olmuştur. Ziya Gökalp ve Yusuf Akçora'nın öncülük ettiği "Türkçüler" grubu ön plana geçerek, millileşmeyi kavimcilik şeklinde savunmuştur. Gökalp ve Akçora, İslam'ı reddetmemiş; fakat İslam'ın yeni "milli" Türk kimliğiyle nasıl bağdaştığını da yeterli derecede aydınlatmamışlardır.

İttihat ve Terakki hükümetleri, sultanın geleneksel yetkilerinin hemen hepsini devralarak ve devletin en önemli kurumu gibi görünen saltanatı fiiliyatta güçsüz hale getirerek bu kurumun 1922'de ilgasına yol açmışlardır. Sultan Vahdeddin'in Milli Kurtuluş Savaşı'na karşı çıkması (bu görüşü kabul etmeyenler de vardır) veya bazılarına göre öyle görünmesi, saltanatın daha kolay kaldırılmasını sağlamıştır. 1918'den sonra tekrar kurulan Hürriyet ve İtilaf Partisi, Milli Mücadele'ye karşı çıkmıştır.

Aslında Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin tekrar ortaya çıkması, Milli Mücadele'ye karşı olması ve bu partinin liderleri arasında yer alan Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin Ankara Hükümeti ve Mustafa Kemal Paşa'yı şiddetle yermesi, Osmanlı Müslüman orta sınıfının ikiye bölündüğünü açıkça göstermektedir. Üst grupların saltanat etrafında toplanmasına karşın, halkın büyük kısmını temsil eden taşra orta sınıfı Milli Mücadele'yi ve onun lideri Mustafa Kemal Paşa'yı desteklemekteydi. Birinci Millet Meclisi (1920-23) bu grubu temsil etmekteydi ve Halkçı grubun *Halk Programı* bu grubun görüşlerini içermekteydi. Bu ilk meclis, saltanatı kaldırmıştır; fakat daha sonra "laikleşme" konusunda beliren farklı görüşler nedeniyle meclis ikiye bölünmekle karşı karşıya gelmiştir. Laikleşme hakkındaki farklı görüşler, orta sınıfı "bürokrat ve taşralı", "gelenekçi ve Batıcı" olarak ikiye bölmekle kalmamış; kısa sürede hâkim grubun tek parti sistemini kurmasına ve milliyetçiliğe yeni bir yön vermesine yarayacak bir zemin oluşturmuştur. Saltanatın ve halifeliğin İslam'ı, Osmanlı'yı temsil ettiği düşünülmektedir. Bu kurumların 1922 ve 1924'te kaldırılmasıyla laiklik yeni bir boyut kazanmış, din hürriyetini savunanları Cumhuriyet karşıtı durumuna sokmuştur.

Aslında İttihat ve Terakki döneminde laiklik tartışılmadığı gibi, ortada böyle bir konu da yoktu. Ancak ulema, zamanın düşünce akımlarına uygun olarak, gelecekteki rejimin özelliklerini tayin edecek tartışmalara katılmış ve partilere üye olmuştu. Birkaç kez Şeyhülislam olan koyu İttihatçı Musa Kazım Efendi'nin karşısında, Mısır'a giden eski Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ve daha

önce adını andığımız, hilafetin kaldırılmasını sert biçimde eleştiren Mustafa Sabri Efendi gibi siyasal İslamcılar vardı.

Bizim amacımız İttihat ve Terakki döneminin Türkiye'de demokrasi anlayışının gelişmesine, yerleşmesine ve orta sınıfın güçlenmesine katkısı hakkında genel bir fikir vermektir. İttihat ve Terakki'nin güç kazanması, orta sınıfın sosyal, kültürel ve siyasal alana yerleşmesini sağlamıştır. Fakat siyasi güç, yani devleti idare etme yeteneği orta sınıfın bürokrat ve milliyetçi kanadının elinde toplanmıştır. Daha önce belirttiğimiz gibi II. Abdülhamid dönemi, İttihat ve Terakki döneminin sosyo-ekonomik ve siyasal temellerini atmış; İttihatçılar ise Cumhuriyet ideolojisini ve örgütlerini hazırlamış, hatta personelini yetiştirmişlerdir.

İttihat ve Terakki dönemi, Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişi hızlandırdığı için büyük bir önem taşır ve bir an evvel objektif gözle incelenmesi gerekmektedir, çünkü yakın tarihimiz bu dönemi partizan biçimde anlatmıştır. İttihatçılar, II. Abdülhamid dönemini alabildiğine eleştirmiş ve bu dönemdeki ilerlemeleri görmezden gelmiş, kendileri de Cumhuriyet döneminde amansız hücumlara maruz kalmışlardır. Şimdi ise Cumhuriyet dönemi ve bilhassa CHP tek parti dönemi rastgele eleştirilmektedir. Tarihin bu şekilde alabildiğine partizanca anlatıldığı bir ortamda demokrasi güçlükle yeşerir, yerleşir.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE DEMOKRASİ

1923'te Cumhuriyet'in ilan edilmesi temel bir rejim değişikliğidir. İslam düşüncesinde "cumhur" terimi "halk" manasına; cumhuriyet ise "halk idaresi", yani "demokrasi" manasına gelir. Batı dillerinde republic (Latince res-publica "kamu malı") devletin "halkın mülkü" olduğu anlamını taşır. Webster sözlüğü republic'i (res-publica), yani cumhuriyeti şu şekilde tanımlar: Kanuna göre hüküm veren, oy vermeye yetkin vatandaşlar tarafından seçilen, en yüksek iktidarın vatandaşlarda bulunduğunu kabul eden ve onlara karşı sorumlu olan hükümet şeklidir.

Milli Mücadele bir millet mücadelesidir ve Türkiye Cumhuriyeti'ne özel bir kimlik veren, derinlikli bir siyasi olaydır. Türkiye'nin Osmanlı geçmişini bugünkü toplumun kökeni sayarsak, Milli Mücadele'ye aynı toplumun gövdesi olarak bakmak gerekir. Milli Mücadele hem millet olma hem de yeni bir siyasi düzene, yani demokrasiye geçiş mücadelesidir. Milli Mücadele, orta sınıf örgütleri olan ve çeşitli taşra kasabalarında kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin (bunların büyük kısmının İttihat ve Terakki şubeleri olduğunu belirtmiştik) Yunan istilasına karşı yerli direnişleriyle başlamıştır Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın entelektüelleri, orduyu ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini bir araya getirmesi ve meclis kararıyla Başkumandan tayin edilmesi, milli bütünleşmeyi gerçekleştirmesini sağlamıştır. Milli Mücadele süresince -Osmanlı döneminin ilk iki yüzyılında olduğu gibi- bürokratlar, ordu ve sivil elitlerle halk bir araya gelerek vatanı kurtarma ve sonra da onu çağdaş medeniyet seviyesine ulaştırma düşünceleri etrafında birleşmişlerdir.

Kanımca bir siyasal ve sosyal mucize sayılabilecek Milli Mücadele ve Birinci Millet Meclisi (1920-23) hem demokrasi hem de milli beraberlik örneğidir. Milli Mücadele, Büyük Millet Meclisi nezaretinde ve onun emriyle yürütüldüğü için sivil bir savunma hareketi olarak görülmelidir. Bu, aynı zamanda toplumun "milli devlet" oluşunun ifadesidir. Milli Mücadele'yi başarıyla sonuçlandıran hareket askeridir; fakat başarıyı sağlayan, kabiliyetli kumandanların emrindeki sivil halktır. Atatürk'ün bu siyasi, tarihi mucizeyi yaratmadaki lider kişiliği tüm dünyaca kabul edilmektedir. Fakat halk olmadan bu mucize gerçekleşemezdi.

Türkiye'de demokrasinin ruhunu Milli Mücadele'de ve Birinci Büyük Millet Meclisi'nde bulmak mümkündür. 1920'de kurulan Birinci Büyük Millet Meclisi'nin hazırladığı ve sonra rafa kaldırılan *Halk Programı*, o devirdeki demokrasi anlayışını ve halkın demokrasiden ne beklediğini çok açık şekilde ortaya koymaktadır. Bu program, Türkiye'nin kültürel ve sosyal yapısını, tarihini göz önünde tutarak eşitliği ve adaleti ön plana çıkartan, ger-

çek anlamda "sosyal demokrat" bir programdır ki meclis zabıtlarını okuyan herkes bunu açıkça görebilir. Bu programın bütünüyle yürürlüğe konulup konulamayacağının tartışılması kadar, yürürlüğe konmaması da eleştiriye açıktır.

İkinci Büyük Millet Meclisi döneminde ise Halk Programı'nı hazırlayanların hemen hiçbiri yoktur. Yeni kurulan Halk Fırkası (sonra "Cumhuriyet Halk Fırkası" adını almıştır) meclise tamamen hâkim olarak reformlara girişmiştir. Sözde bu reformların yürütülmesini ve Türkiye'nin modernleşmesini engelleyecek muhalefet yok edilmiştir. Kazım Karabekir, Rauf Orbay ve Adnan Adıvar'ın (ki Milli Mücadele liderleriydiler) kurdukları parti kapatıldıktan sonra CHP tek başına hüküm sürmeye başlamış ve yurdun siyasi hayatına hâkim olmuştur. CHP üyelerinin birçoğu, daha sonra kendilerine ve yakınlarına çıkar sağlayacak mevkileri ellerine geçirmişlerdir. Halkın derin memnuniyetsizliğine neden olan yolsuzluklar, bunları örtmek için devlet iktidarı kullanılarak uygulanan sert tedbirler, kısa sürede Milli Mücadele ruhunun kaybolmasına ve hükümete karşı çeşitli direnişlere yol açmıştır.

Bu durum karşısında, temelde halkçı, demokratik ve ferdiyetçi bir felsefeye sahip olan Atatürk, CHP'yi denetleyecek; fakat devletin emrinde çalışacak bir muhalefet partisi kurmaya karar vermiştir. Fethi Okyar'ın 1930'da kurduğu *Serbest Fırka*, kısa zaman zarfında halkın desteğini alınca CHP liderleri bu partinin Atatürk'ün aleyhinde olduğunu, şeriatı ve saltanatı getirmek istediğini ileri sürerek partinin kapatılmasına yol açmışlardır. Böylece laiklik, muhalefeti yok etmek için bir silah haline gelmiştir. Serbest Fırka'nın CHP nezdinde yarattığı temelsiz korkuların bir sonucu olarak CHP, 1931'deki parti kongresinde modernleşmeye yeni bir hız ve yön vermek için *Altı Ok Programı* ile Türk siyasi hayatında ve demokrasi gelişiminde yeni bir süreci, tek parti dönemini başlatmıştır. 1930-45 döneminde uygulanan tek parti rejiminin yarattığı sorunlar, 1945'te başlayan demokrasiye dönüş ve demokrasi mücadelesinin ana konuları olmuştur.

1946-50 dönemi, Türk demokrasisi için bir bakıma bu ulusun tarihinden ve demokratik geleneklerinden gelen deneyimleri ve özlemi, Batı demokrasilerinin felsefeleri ve eylem şekilleriyle birleştirerek kendi ihtiyaç ve kültürüne uygun bir demokrasi kurma mücadelesinin başlangıcı sayılabilir. Bu, hem orta sınıfın hem de alttan gelen kitlenin verdiği bir mücadeledir.

Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller kitabımız, demokrasiye geçişi sağlayan 1945-1950 mücadelesini, tartışılan düşünceleri, bu mücadelenin aktörlerini ayrıntılarıyla ele almıştır. Bundan sonra yazacaklarımız, 1950'den sonraki bazı konuları dile getirecektir. Ancak bu konuları ele almadan önce bu giriş yazısının birinci derecede önem verdiği "orta sınıf" kavramına tekrar değinmek istiyorum; çünkü bu sınıf, demokrasi tarihimizin baş aktörüdür. CHP'de muhalefet, 1945 tarihli *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*'na karşı direnişle başlamıştır. Bu direnişin başında toprak sahipleri adına konuşan Aydın milletvekili Adnan Menderes vardır. Ege, Türkiye'nin en önde gelen zirai üretim bölgesi olduğu gibi o tarihlerde modern anlamda bir orta sınıfın da güçlü olduğu bir bölge ve geçerli, öteden beri demokrasi mücadelesinde (Serbest Fırka lehine en büyük gösteri İzmir'de yapılmıştır) ön planda yer almıştır. Kanunun en ilgi çekici yönü, merkezi bürokrasinin arazi kontrolünü ele geçirerek yerli ailelerin ekonomik gücüne ve yerli topluluğu kontrol etmelerine son vermek isteyen maddesiydi. Bu madde, çiftliklerden ellişer dönüm istimlak ederek sözde "topraksız" köylülere dağıtmayı amaçlıyordu. Elinizdeki kitapta belirttiğimiz gibi bu maddenin amacı, ekonomik güç sahibi orta sınıfı yok etmekti. CHP'den kopan ve Demokrat Parti'yi kuran dört mebustan Adnan Menderes, taşra orta sınıfının toprak sahibi grubunu, Celal Bayar ise Milli Mücadele'ye katılmış orta sınıfın cumhuriyetçi, serbest teşebbüs taraftarı finansal grubunu temsil etmekteydi. Refik Koraltan, bürokrat geçmişe sahip taşra ileri gelenlerindendi. Tarihçi Mehmed Fuad Köprülü ise Osmanlı mirasının önemini bilen ve savunan bir kimseydi. Böylece DP hemen hemen tüm orta sınıf katmanlarını temsil eden kişileri başa geçirmişti.

DEMOKRASİ DÖNEMİ GELİŞMELERİ

Yeni orta sınıf halkçı demokratik elitlerin siyasi güç kazanması DP devrinde gerçekleşmiştir. Fakat daha önce belirttiğimiz gibi bir sosyal grup hiçbir zaman, hiçbir yerde bütünüyle iktidara sahip olamaz ve partizan şekilde muhalefeti yok sayarak iktidarı kullanamaz. Demokrasi, her şeyden evvel ayrı düşünceleri uzlaştıran, farklılıkları hoşgören bir rejimdir. Buna "demokrasi kültürü" denir ve yerleşmesi uzun zaman alır. Türkiye halen demokrasi kültürünü tam anlamıyla yaratamamıştır. Fakat daha başlangıçta çok önemli bir demokratik başarı elde etmiştir. Türkiye'de demokrasinin yerleşmesini kolaylaştıran en önemli siyasi gelişme, güvenilir seçim mekanizmasının çok çetin bir mücadeleden sonra 1949'da kabul edilmesidir. 1946 seçimlerinde "parti-devlet" fikrinden vazgeçmeyen CHP, vilayetlerdeki idare amirleri sayesinde sonuçları değiştirerek iktidarda kalmayı başarmıştı. İşte bu olaya gereken önemi veren DP, güvenilir bir seçim kanununu mecliste kabul ettirdikten sonra 1950'de iktidara sahip oldu.

Güvenilir bir seçim kanunu yapmak ve daha önemlisi onu dürüstlükle uygulamak büyük bir devrimdir. Çünkü halkın serbestçe seçtiği kimseler ilk kez DP yolu ile iktidara sahip olmuşlardır. Halkın tercihini kabul edip iktidarı DP'ye teslim eden İsmet İnönü (birkaç generalin kendisini iktidarda tutma teklifini reddederek), şüphesiz ki Türk demokrasi tarihinde ebedi bir yer kazanmıştır. Serbest Fırka'nın kapatılmasını hazırlayan ve tek parti döneminin kurucusu olarak bilinen İnönü, 1950 seçimlerinin sonucunu, yani halkın kararını kabul ederek bu ağır tarihi sorumluluğunu hafifletmiştir. İnönü, demokrasinin en üstün siyasi rejim olduğunu açıkça söylemiş ve ayrıca daha evvel demokrasiye geçişe engel olanları kınamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda büyük payı olan bu askerin, bu eski Başbakan ve Cumhurbaşkanının sözleri büyük bir gerçeği ifade eder.

İkinci olarak, fiilen Türkiye'nin siyasi, ekonomik hayatını idare edecek Başbakan Adnan Menderes, bilinçli şekilde, kendini hem "halk"ın yani orta sınıfların temsilcisi hem de bürokrasi-

nin ve onun dayandığı CHP'nin ve bu ikilinin arkasında yer alan ordunun amansız rakibi olarak görüyordu (konuyu Menderes'in yakın dostu olan Samet Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes* adlı anılarında bu konuyu çok iyi anlatmıştır.) Burada Adnan Menderes'in Türkiye'de demokrasinin yerleşmesini geciktiren ve kendi akıbetinde de büyük payı olan bir entelektüel zaafına işaret etmek yerinde olur. Menderes, devletçiliği reddeden ve devletçiliğin sağladığı ekonomik güç sayesinde toplum üzerinde geniş etki tesis eden bürokrasiye düşman kesilmekle beraber, devleti ancak bu bürokrasi sayesinde işletebileceğini biliyordu. Nitekim Menderes, orta sınıfı ve bilhassa kendisini gerçek anlamda iktidar sahibi yapmak için bürokrasiyi kullanmıştır; fakat ona tamamen hâkim olamamıştır. Menderes sınıfsal, anti bürokratik bir siyasi bilince sahipti, ancak devlet anlayışı Türkiye gerçekleriyle bağdaşmıyordu. Tarihi bilmemesi, devleti tanımaması birçok konuda yanlış kararlar almasına neden oldu. *Her şeyden önce, Türk toplumunun geleneksel kültürü, tarihi tecrübesi, Müslümanlığı ve bilhassa cemaat ruhuna sahip olması, topluluğu (milleti) birleşmiş bir bütün olarak görmesi, bu toplumun Batılı anlamda sınıf kavgalarına girmesine ve bölünmesine uygun değildir.* Sosyolojik, kültürel ve dinsel faktörlerin doğurduğu "cemaat ruhu" (bunun dinin çok ötesinde bir anlam taşıdığını yukarıda anlatmıştık), hem bürokratları hem ordu mensuplarını hem de halkın büyük kısmını bir arada tuttuğu gibi onların bazı farklarının da üstesinden gelmekteydi. Bürokrat, asker DP'li ve CHP'liler de (DP liderlerinin önemli bir kısmı başta CHP üyesiydi) bir yerde "Türk" ve "Müslüman" olmaktan kaçınamazlardı. "Batılı" olmak için hemen hemen her şeyini değiştirmeye hazır olanlarsa Batı'nın kendilerine halen "Türk" ve "Müslüman" gözüyle bakmakta olduğunu fark etmişlerdi.

Adnan Menderes'in, Türk toplumunun "ayrılık içinde birlikte" (unum pluribus) yaşayabileceğini görmemesi, bürokrasiye ve orduya karşı aşağılayıcı, hatta hakaret dolu söz ve davranışlarla hareket etmesine neden oldu. Özel teşebbüs ve iktisadi üreti-

min gelişiminde oldukça başarı sağlamasına rağmen Menderes bu gelişmeleri sonuna kadar götüremedi. Her mahallede, bilmem ne kadar sayıda "milyoner yetiştirdik" sözü, hem ekonomik gelişmeden istifade edemeyen halkın büyük bir bölümünü hem de entelektüel sınıfı (kendi deyimiyle "cüppeli yobazlar"ı) kendisinden uzaklaştırdı. 1957 seçimlerinin sonucu bir uyarıydı, ancak Menderes bu gibi belirtileri gereğince değerlendiremeyerek kabahati "düşmanı" CHP'nin kışkırtıcılığında buldu.

Adnan Menderes hakkında nihai hüküm vermek güçtür. Sonuç olarak Türkiye'de halen devam etmekte olan ekonomik, sosyal, kültürel bir devrimin ilk ve baş mimarı olarak tarihimizde önemli ve takdire değer bir yeri vardır. Ayrıca demokrasi savunucusu olarak 1946-50 döneminde mecliste yaptığı konuşmalar tarihi anlam taşır. Ama Adnan Menderes ruhen demokrat değildi ve kısa zaman içinde demokrasiden uzaklaştı. CHP'yi kapatmak için kurduğu komisyonlar, İsmet İnönü'ye uyguladığı baskılar gibi tutumları büyük eksikleriydi. Her ne olursa olsun, Menderes cesaret sahibi bir kişiliğe sahipti. Onun zamanında yetişen kadrolar, demokrasinin gelişimi için yeni imkânlar yaratmıştır. 1960 askeri müdahalesi demokrasi ile ilgisi olmayan bir harekettir; fakat aynı zamanda Türkiye'de demokrasinin ne kadar geliştiğini gösteren bir ölçüt olmuştur. İşbaşına gelen Milli Birlik Komitesi'nde, devamlı askeri idare altında "milli" ve "devrimci" bir rejim kurmak isteyen "14'ler"in yurtdışına gönderilmesi, ordunun siyasi rejim hakkındaki gerçek düşüncesini ortaya koymuştur: Ordu, devlete nezaret etmek istiyor; fakat hükümet olmayı reddediyordu. Diğer bir ifadeyle ordu, halkın demokratik isteğini kabul ediyor; fakat demokrasinin sınırlarını tayin etme yetkisini kendi elinde tutmak istiyordu. Yönetici sınıfların devlet gücünü ellerinde tutmak için her yerde ileri sürdükleri gerekçe burada da geçerliydi: "Halk yeteri kadar olgunlaşmamıştır, bu yüzden iktidar halka teslim edilemez." (Benzer bir iddiayı Sultan Abdülhamid 1876 Anayasası'nı yürürlükten kaldırırken kullanmıştır.)

Türkiye'de ordu yapı, gelenek ve tarih bakımından halka en yakın kurum olarak hiçbir zaman Latin Amerika'da olduğu gibi

doğrudan doğruya iktidara sahip olup ülkeyi militarist şekilde idare etmek istememiştir. Rejimin ve ulusal egemenliğin koruyucusu olarak partiler dışında ve hükümetin üstünde devletin sözcüsü olmak iddiasındadır. Ordu, temelde herkesin kabul ettiği gibi, halkçıdır. Fakat devlet bekçiliğini kendi kararıyla, kendisinin koyduğu ölçütlerde yüklenmek istemesi, bu kurumu demokrasiyle çelişen konuma sokmaktadır. Demokrasiye şeklen uymak; fakat demokrasi ruhuna karşı olmak Türkiye'de hem demokrasiyi çıkmaza sokmakta hem de sınırsız gerginlik ve bunalım yaratmaktadır. Ordunun demokrasi taraftarı olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Fakat zaman zaman demokratik kuralları bir yana iterek hareket etmesi, hem orduyu yıpratmakta hem de aşırı uçlara cesaret vermektedir. Ordu, belirttiğimiz gibi, yönetimi açıkça üzerine almak istemez. Halkı temsil eden, görünüşte sivil bir grupla işbirliği yapması kaçınılmaz bir zorunluluktur.

1960 askeri müdahalesi, müdahale sonrası kurulan hükümet ve 1961 Anayasası'nın niteliği, hatta devlet başkanının asker (Orgeneral Cemal Gürsel) olması, birçok askerin yüksek mevkilere geçmesi gibi kararların çoğu, CHP'nin etkisi veya doğrudan katılımıyla alınmıştır. Her ne olursa olsun 1960 olayları, orta sınıfın düşünce ve isteklerinin daha kesin bir ideolojik şekil alarak ortaya çıkmasına neden olmuş, "halkçı demokrasi" ile "yukarıdan yönetilen demokrasi" arasındaki farkları ortaya koymuştur. Bu gelişme de Türkiye'de demokrasinin derin biçimde kök saldığını göstermiştir. Bu arada Demokrat Parti yerine 1961'de kurulan Adalet Partisi'nde yaşanan lider değişimi çok önemlidir. Eski DP'nin devamını sağlayan liderlerin "intikam" temasını ön plana çıkaracakları yönündeki beklentiler, 1964 Parti Kongresi'nde Süleyman Demirel ve arkadaşlarının yönetime gelmesiyle birlikte boşa çıkmıştır. Bu, Türkiye tarihinde birinci derecede önemli bir olaydır, çünkü yurt içi bölünmeler önlendiği gibi, orta sınıfı temsil eden bu partinin liderliğini modernist, halkçı ve gelenekçi bir grup üstlenmiştir.

Demirel, Isparta-İslamköy'de doğmuş, halk kültürünü benimsemiş; fakat yüksek eğitim görerek kendi gücü ve kabiliyetiyle en yüksek devlet mevkiine çıkmış bir kişidir. Demirel, hem teknolojiyi ve Batı'yı tanımış, Batı'nın ilmini almış hem de temel Türk ve Müslüman benliğini koruyarak demokrasiyi benimsemiştir. Siyasi arenaya Türkiye'nin çok kritik bir döneminde çıkan Demirel, ordu ve bürokrasiyi bir dereceye kadar ustalıkla kollayarak, yavaş yavaş demokrasinin yerleşmesini sağlamıştır. Popülizmi, gerektiğinde tavizkâr tavrı ve mevki düşkünlüğü eleştirilmesine rağmen Süleyman Demirel -tanıdığım kadarıyla- prensip sahibi, kararlı, gerektiğinde taviz vermesini bilen gerçek bir halk lideridir. Türkiye'nin devlet ve parti ortamı içinde yetişmiş, takdire şayan bir kimse olan Dışişleri eski Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, Demirel'in Bursa parti teşkilatının isteklerini yerine getirip, ileri yaşta olması nedeniyle kendisinin tekrar mebus seçilmesini önlemesine rağmen, *Anılarım* adlı hatıratında Demirel'e karşı saygı ve güveninin sonsuz olduğunu belirtir.

Demirel ve etrafında yetişen kadrolar iki kez (1971 ve 1980'de) askeri darbe ile başbakanlıktan ve iktidardan indirilmişlerdir. İktidar şeklen CHP'ye geçmiş ama halk çoğunluğu -her ne kadar AP halkın isteklerini bazen gereğince yerine getirememişse de- AP'yi desteklemeye devam etmiştir. Bu gelişmeler yaşanırken, Türkiye'de orta sınıf yalnız sayısal anlamda büyümekle kalmamış, bilincini ve ekonomik gücünü de artırmıştır. Şüphesiz ki ekonomik gelişmenin hızlanması veya yavaşlaması, bu orta sınıfın evrimini her bakımdan etkilemiştir.[2] Türkiye'de orta sınıf elitlerin ve bu arada demokrasinin gelişimi, Turgut Özal ile hem kemmiyet (nicelik) hem de keyfiyet (nitelik) bakımından büyük bir sıçrama yapmıştır.

2 Orta sınıfa ticaret, tarım, endüstri, hizmetler sektörü ve diğer birçok serbest teşebbüse dayanan mesleklerde çalışan kimseler girdiği gibi, çeşitli nedenlerle kendini orta sınıf sayan ve onun değerlerine, yaşam normlarına veya düşüncelerine yakın olan kimseleri de buraya dâhil etmek mümkündür.

Özal, Demirel'in çevresinde yetişmiş bir kişiydi, ancak onun Demirel'de bulunmayan bir vizyonu ve dış dünya hakkında sağlam bilgisi vardı. Malatya doğumlu, kısmen Kürt bir ailenin çocuğu olan Özal, bir süre Dünya Bankası'nda çalışarak sağlıklı gelişen ekonominin bir devletin ve toplumun güç kaynağı olduğunu anlamıştı. Özal, gerçek bir demokrat olduğu kadar, iyi bir Müslüman (hatta Nakşibendi) olduğunu açıkça kabul eden bir kimseydi. Osmanlı geleneğine ve tarihi, kültürel mirasına büyük saygısı vardı. Nitekim bu alanda da yalnız yenilikler getirmekle kalmadı, aynı zamanda bu yenilikleri cesaretle ifade etti, kamuya sundu, gerçekleştirdi (Osmanlı arşivlerini kataloglayıp 1985'te kamuya o açmıştır. Bu kitabın yazarı da Özal'ın davetlisi olarak söz konusu çalışmalara katılmıştı). Fakat Özal'ın hem demokrasiye hem de Türkiye'nin ekonomik kalkınmasına yaptığı en büyük hizmet, ekonominin pazar ihtiyaçlarına, arz ve talebe göre ayarlanması, döviz kurunun serbest bırakılması ve birçok alanda hürriyetin genişletilmesidir. Özal, aynı zamanda, şehre göç eden köylülerin yaşadıkları gecekondu arazilerine sahip çıkmalarını ve bu sayede mülk sahibi olmalarını kolaylaştırmış, böylece orta sınıfların büyümesine çok yardım etmiştir. Neticede kırsal kesimle şehirler arasındaki farklar azalmış, halkın büyük bir kısmı yüksek eğitim görme imkânı bulduğu gibi, elitlerin sosyal köken ve felsefeleri çok yönlü olarak genişlemiştir. Köyden kente göçün Türkiye'nin her alanını, bu arada siyasi partilerin yapısını ve düşüncelerini derinden etkilediğini, bunun da tabandan gelen demokrasinin yerleşmesinde büyük rolü olduğunu belirtmekle yetineceğiz.

Özal'ın fazla pragmatik oluşu, temel hukuk ilkelerini hafife alması, bazı kimselerin onun mevkiinden istifade ederek şahsi çıkar sağlamaları "devlet"e karşı olan geleneksel saygı ve güveni zedelediği için çok eleştirilmiştir. Diğer yandan, Özal'ın Başbakanlığı bırakarak Cumhurbaşkanı olması, orta sınıf partisi olan ve bu sınıfın dört kanadını birleştiren Anavatan Partisi'nin bölünme-

sine, Türkiye'yi çok güç duruma sokan koalisyonların kurulmasına yol açmıştır.

Turgut Özal'ın siyasi yükselişi 1980 askeri müdahalesinden sonra başlamıştır. Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarı olan Özal, 1982'de çok partili hayata geçişle birlikte siyasete atılarak 1983'te Anavatan Partisi'ni kurdu. Ordunun desteklediği, asker kökenli Turgut Sunalp'in Milliyetçi Demokrasi Partisi'ni yüzde 23.3'e karşı yüzde 45.1 ile mağlup eden Anavatan, 1983'te iktidara geldi. Özal'ın 1993'te ölümü ve Süleyman Demirel'in Cumhurbaşkanı seçilmesiyle, DP etrafında ilk demokrasi mücadelesini veren kuşakların dönemi noktalandı. 1946'dan aşağı yukarı 1985 yılına kadar uzanan süreçteki siyasi mücadele, tek parti döneminin yarattığı kısıtlamalara, bunalımlara ve CHP etrafında toplanan devletçi elitin örtülü hâkimiyetine son verme gibi amaçlara yönelikti. Aslında DP ve onun izinden giden Adalet, Yeni Türkiye, Anavatan ve Doğru Yol gibi partileri yöneten siyasi elitlerin arasında farklar olmakla beraber, ortak noktaları, CHP'ye ve onun temsil ettiği siyasi felsefeye muhalefetti. CHP eliti, daha partinin kurulduğu 1923 yılında sosyal ve ideolojik bakımdan birbirinden çok farklı iki bölümden oluşuyordu. Hükümet ve devlet idaresini elinde tutan merkezi parti eliti, Altı Ok'u (Kemalizmi) kendi görüşüne göre yorumladı. Ne tarihe ne de yerleşmiş geleneklere ve hatta demokrasiye önem vererek kendisini adeta yurdun ezeli ve ebedi efendisi olarak gördü. Bu grup, laikliği ihtiyacına göre yorumlayarak muhalefeti susturmaktan ve siyasi gücünü korumak için Atatürkçülüğü kendi özel ideolojisi haline sokmaktan çekinmedi.

Demokrasi adına konuşan DP ile CHP elitleri arasında sosyal köken, -aynı eğitim sisteminde yetiştikleri için- felsefe, davranış ve hatta dünya görüşü bakımından büyük farklar yoktu. Belki de birçok bunalıma ve askeri müdahalelere rağmen Türk demokrasisinin ayakta kalabilmesi, iki grup arasındaki benzerliklerin farklardan fazla olmasına bağlanabilir. Fiiliyatta iki grup arasındaki ana farklar; devlet, din, halkın siyasi kabiliyeti ve olgunluğu konusundaki görüş ayrılıklarıydı. DP ve mirasçısı partiler, devleti libe-

ralleştirerek halk seviyesinde hizmet veren bir mekanizma haline getirmek; dünyevi, pratik hale sokmak istiyorlardı veya en azından öyle görünüyorlardı. CHP ise geleneksel görüşe yakın durarak, devleti insanüstü, mistik ve her şeye muktedir bir varlık olarak düşünmekte direndiğinden, idarecileri de özel, üstün zekâ ve kabiliyet sahibi kişiler olarak görme taraftarıydı. Devletin temel kurumları olan ordu, yargı ve üniversitenin bu görüşü korumak istemesi, CHP'yi onların dayanağı haline getiriyor ve sonuçta demokratik devlet anlayışının yerleşmesini geciktiriyordu.

1982 Anayasası'na göre tesis edilmiş iki kurum Türkiye demokrasisini yakından etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Türkiye'de yargı (kaza) organının yeri ve etkisi çok büyüktür, çünkü hak ve adalet kavramlarının toplumun kültüründe derin kökleri vardır. 1946-1980 dönemi Türkiyesi'nde yargı, tarafsız ve objektif ölçütlere göre hareket ederek demokrasinin yerleşmesine büyük katkıda bulunmuştur. Anayasa Mahkemesi objektif hukukun zirvesinde bulunan, yani hak, adalet ve hürriyetin en büyük koruyucusu olarak görülen makamdır. Anayasa Mahkemesi'nin siyasi bir mahkeme haline dönüşmesi mümkündür ve bu Türkiye için bir felaket olabilir. Anayasa Mahkemesi, kanun yapıcı değildir, çünkü demokrasilerde yasama yetkisi, halkın serbest oyla seçtiği meclislerdedir ki bu gerçek, tüm cumhuriyet anayasalarının temelindedir (Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir). Anayasa Mahkemesi'nin yeri, rolü ve yetki sınırları gereği gibi tartışılıp tayin edilmediği için bazı kararların mahkeme üyelerinin ideolojik eğilimlerine göre verilmesi olasıdır. Türkiye'de siyasi rejimi üç beş kişinin yukarıdan "yüksek" ve "doğru" düşüncelerine göre etkileme alışkanlığı halen aşılamadığı halde Anayasa Mahkemesi'nin bu elitist görüşe kapılarak karar vermeyeceğini beklemek gerekir, ideolojik görüşlerle hareket eden bir Anayasa Mahkemesi, Türkiye'de demokrasiye büyük darbe vurabilir. Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) ise alanında uzmanlaşan bir kuruldan ziyade, zaman zaman rejim konularında karar-

lar alan, kendini fikir beyan etmeye yetkili gören dördüncü bir devlet organı görünümündedir. Açıkçası YÖK'ün bu rejim içinde yeri olup olmadığı tartışmaya açıktır.

DP ve bilhassa ondan sonra kurulan partilerin yöneticileri, kendilerinin de inançlı olduğunu göstermek için, inancı demokratik haklar arasında görerek kişinin din özgürlüğünü alabildiğine genişletmek amacıyla gerekeni yapmaktan çekinmemişlerdir. Bu çeşit "halkçılık" başka ülkelerde de görülür; fakat Türkiye'deki kadar açık seçik değildir, çünkü "gösteriş dindarlığı" Türkiye'de halka yaklaşmanın simgesi olmuştur ki bu da sağlıklı bir gelişme değildir. Belki de iki grup arasındaki en büyük fark, halkla kurulan günlük ilişki ve halka karşı davranışlardaydı. DP çizgisindeki elitlerin halkla yakından temas etmelerine, halkla karışmalarına ve halkın bir parçası gibi davranmalarına karşın CHP elitleri, halka yukarıdan bakan, onu küçük gören, halkın vazifesinin oy vererek "efendilerinin" üstünlüklerini demokrasi yolu ile tasdik etmek olduğunu düşünen bir grup gibi hareket etme eğilimindeydiler. CHP'yi destekleyen gruplar arasında devletçilikten istifade eden sermaye sahiplerinin yanında, Milli Mücadele'nin ve Cumhuriyet'in vaat ettiği demokratik, ileri ve modern idealleri halen CHP'nin temsil ettiğine inanan kimseler de vardı.

Hem DP ve onun devamı olan partilerin hem de CHP'nin, halkın oyu ile iktidara gelip iktidarı halkın oyu ile bırakmasına rağmen (Ülkedeki partilerin çoğunluğu bu çizgidedir) bazı kimseler, Türkiye'de demokrasinin iç dinamiklerle değil, dış baskılarla oluştuğunu iddia eder. Bu, genelde yanlış bir görüştür. DP ve DP çizgisindeki partilerin kapatılmaları, tekrar kurulmaları ve liderlerinin yenilenmesi askeri müdahaleler sonucunda olmuştur. Fakat askeri müdahaleler ya CHP'nin dolaylı onayı, hatta desteği ile olduğu için ya da öyle göründüğü için, DP çizgisindeki partiler halk gözünde "demokrasi savunucusu" olarak algılanmışlardır.

CHP'nin laikliğin savunucusu görülmesinin ve bunun için iktidar olmasının mutlak bir ilke gibi gösterilmesinin partiye oy kaybettirdiğini tespit eden Bülent Ecevit, durumun değişmesi gerek-

tiğini anlamıştı. Ecevit -kendisini şahsen iyi tanıdım- hakikaten demokrat ruhlu bir kimseydi. Partisinin eski tutucu kadrolarının bir yana itilmesini, tek parti zihniyetine ve alışkanlıklarına son verilmesini istiyordu. Ecevit'in İnönü'ye karşı çıkması -esasen İnönü'ye derin saygı ve sevgisi vardı- ve nihayet CHP Genel Başkanı olması, partiyi değiştirme ve günün şartlarına uyarlama arzusunun sonucudur. Fakat Ecevit, dürüst ve idealist olduğu nispette siyasi gerçekleri doğru değerlendiremeyen, pratik yanı çok zayıf bir insandı. Bir ara halk arasında "Karaoğlan" olarak çok nam salmışsa da kanımca ne halkla yakın olabilmiş ne de halk ruhunu benimseyebilmişti. Ecevit'in sosyal demokrat ve hatta bir ölçüde sosyalist olması, onu serbest piyasa karşıtı bir devletçi yapmıştı. CHP'nin iki ayrı parti haline bölünmesi ve 1981'den sonra kapatılması, sonra 1992'de "Atatürk'ün partisi" olarak eski adıyla tekrar kurulması, başlı başına inceleme konusudur. Parti, neticede ne eski ruhuna sahiptir ne de yeni koşullara uymaktadır ve bu yüzden Türkiye'de demokrasi ruhuna uygun bir muhalefet partisinin oluşmasını önlemektedir.

DP çizgisinde olan partilerin artık yüksek kapasiteli liderler yetiştirememesi, Türkiye'de eski siyasi elitlerin tarihi vazifelerini yerine getirip yerlerini demokratik halkçı liderlere bırakma zamanlarının geldiğini çok iyi göstermektedir. 1990'ların koalisyon hükümetlerinin yarattığı bunalımlar, orta sınıfların yeni siyasi liderlere olan ihtiyacını ortaya koymuştur

Milliyetçi Hareket Partisi ile Milli Selamet ve nihayet Refah partilerinin -biri milliyetçi, diğerleri Milli Görüşçü- sağ uçta partiler olarak ortaya çıkması, Türkiye'de siyasi elitlerin kompozisyonunda, felsefe ve demokrasi anlayışında oluşan çok önemli gelişmelere işaret etmektedir. Bunun en güzel örneği, AK Parti'nin doğuşudur.

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin, Refah Partisi'nden kopan Abdullah Gül ve Recep Tayyip Erdoğan'ın idaresinde 14 Ağustos 2001'de kurulması, akabinde 2002 ve 2007 seçimlerini kazanması Türkiye'nin kalıcı olarak hakiki demokrasi yoluna girdiğini

göstermektedir. AK Parti liderlerini, sosyal köken olarak, toplumun taşra alt-orta sınıflarına bağlamak mümkündür. Yöneticiler, İslam yolu ile halk kültürüne ve cemaat ruhuna bağlı oldukları kadar, tam siyasi hürriyete, modernizme ve demokrasiye inanmış gözükmektedirler. Modernleşmenin, yani çağdaşlaşmanın ve millileşmenin başladığı yüz yetmiş seneden (1839 Tanzimat Fermanı) beri halk, ilk kez oyunu 'serbestçe' kullanarak istediğini seçme imkânına sahip olmuş ve ruhen, kültür, değer, inanç ve gelecek ümitleri bakımından kendisine en yakın gördüğü siyasi eliti iktidara getirmiştir. Demokrasi sayesinde Türk halkı yeni orta sınıf elitini kendi isteğiyle kendi başına amir yapmıştır. Şimdi ise, bu yeni elitleri temsil eden AK Parti hükümetinin modernist, demokratik ve cumhuriyetçi hedefleri gerçekleştirmesi beklenmektedir; demokrasi zaten budur.

Bu süreç, anılan gelişmelerin bir tür tetikleyicisi olan Erbakan'ın siyasete atılmasıyla başlamıştır. Necmettin Erbakan, milli kimliğini ve dini inancını mesleki formasyonu olan teknoloji ile birleştirmiş ve Almanya'daki Türklerin yakın desteğiyle Milli Görüş ideolojisini ortaya atmıştır. Birçok kimse tarafından tenkit edilmesine rağmen Milli Görüş'ün, Türkiye'nin demokrasi tarihinde önemli bir yeri vardır. Fakat Erbakan'ın, İslam'ı gittikçe siyasi bir ideoloji haline getirerek kitleleri kendine çekme gayreti sonuç getirmemiştir. Getiremezdir de, çünkü Türkiye'de İslam, kişisel bir inanç, değer ve kimlik kaynağı olduğu için, Türk halkının din anlayışı yönünden siyasi bir ideoloji olmaya müsait değildir. Bu bir gerçekliktir ve Milli Selamet ve Refah partileri ilk seneler seçimlerde ancak yüzde 7-11 civarında çok düşük oy yüzdeleri alabilmiştir, buna rağmen Erbakan bu ikazı görememiştir.

Fakat 1995 seçimleri öncesinde Refah Partisi'nin halkın pratik ihtiyaçlarını ön plana çıkarması, yani görünürde bir dereceye kadar gerçek demokrasiye uygun hareket etmeye başlamasıyla durum değişmiştir. Bu görüş değişimi, 1995 seçimlerinde Refah Partisi'nin oyunu yüzde 21.4'e yükselterek onu Türkiye'nin birinci partisi yapmış ve nihayet Şubat 1996'da hükümetin başına getir-

miştir. 1996-97'de Başbakan olarak on bir ay süreyle Türkiye'yi idare eden Erbakan, İslamcı bir ajanda ile kendi adamlarını hükümet mevkilerine getirmiş ve Türkiye'yi İslam dünyasında -başarısız ve utandırıcı bir şekilde- para, ittifak ve dostluk aramaya sevk etmiştir. Erbakan'ın demokrasiye değil, siyasal İslamcılığa birinci derecede önem vermesi İslam'ı siyasal bir sistem olarak değil, kişisel inanç olarak görenleri müşkül duruma düşürmüştür, çünkü İslam'ı ağzına alanların "gerici" olarak gösterilmesini kolaylaştırmıştır. Sonuçta halk, hem Erbakan'dan hem de Refah Partisi'nden uzaklaşmıştır. Neticede Erbakan hükümeti, 28 Şubat 1997'de hiç de demokratik olmayan bir şekilde istifa etmek zorunda kalmıştır. Halk ve hatta en aşırı demokrasi taraftarları bile bu müdahaleyi kabul eder gözükmüş ve bu tavır, müdahale taraftarlarını cesaretlendirmiştir. Tepki sönük kalmıştır.

Yakın zamanda yaşanan ve herkesin bildiği bu olayları dile getirmemin ana nedeni, AK Parti'nin oluşturduğu yeni siyasi elitin Refah Partisi etrafında toplanan eski İslamcı elitlerden farklı olduğunu vurgulamaktır. Erbakan'ın yanında yer alan İslamcı elit, halkın din anlayışını yanlış yorumlayan bir gruptu. 1995-2002 yıllarındaki olaylar ANAP, Doğru Yol ve diğer partilere sığınmış eski elitleri de tasfiye etmiştir; bunların 2002 ve 2007 seçimlerinde Meclis'e girecek kadar oy alamaması, halkın bu gibi partilerden ne kadar uzak durduğunu açıkça göstermektedir. Aynı şekilde, AK Parti'nin temsil ettiği kültür bakımından muhafazakâr; fakat ekonomi bakımından devrimci elitlere karşı CHP, Cumhuriyet'in milli, sosyal, demokratik, halkçı ruh ve ideallerine sahip yeni bir sosyal elit çıkarabilirse denge kurulmuş, Türkiye demokrasisi çok daha güçlenmiş olacaktır. CHP gerçek anlamda modern, demokratik bir parti olabilirse, AK Parti'yi dengeleyerek demokratik ödevini yerine getirebilir. Güçlü bir muhalefet, Türk demokrasisinin geleceğini güvenceye bağlamış olur.

Eğer CHP kendine çekidüzen vererek hakikaten halkçı ve demokratik bir parti olmazsa, eninde sonunda yerini başka bir partiye bırakmak durumunda kalacaktır. Eski faşist imajını bir

yana atarak demokratik olduğunu kabul ettirebilir ve halkçılığa yeni, ileriye dönük bir şekil verebilirse, bu parti Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) olabilir. MHP Türkiye'de demokrasinin yerleşmesine büyük katkıda bulunabilir. AK Parti'nin -Refah Partisi'nin eski dinsel ideolojisini bir yana atarak- demokrasiyi kabullenmesi gibi MHP de halkın isteğine uygun bir milli demokratik parti haline gelebilir.

DEVLET, DEVLETÇİLİK VE ORTA SINIFLAR

Her şeyden evvel yukarıdaki iki terimin (devlet ve devletçilik) birbirlerine çok benzemelerine rağmen çok farklı iki durumu tarif ettiklerini belirtmek yerinde olur. Devlet toplumun idaresini, güvenliğini, rahat üretim ve tüketim yapmasını sağlayan bir örgüt, onun siyasi kimliğinin asıl kaynaklarından birisidir. Medeni ve demokratik bir toplum, ancak sağlam bir devlet örgütü sayesinde gelişebilir. Devlet öncelikle dünyevi, maddi yönü ağır basan insanların yarattığı bir örgüttür. Devlet, dinin emrine girse de dünyeviliğini korur, çünkü siyasi bir varlıktır ve siyasi olan her şey dünyevidir. Bürokrasi, devletin koludur. İslamiyet'in ilk örgütü dini cemaat (ümmet) olduğu için devlet ve bürokrasi adeta zoraki doğmuştur. Fakat İslam'da bürokrasi (devlet) fiziki gücü elinde tuttuğu için kısa sürede topluma hâkim olmuş ve ümmeti sözde temsil eden halifeyi daha 10. yüzyılda hükmü altına almıştır. Bu durum, yani devletin siyasi ve idari bakımdan dine üstünlüğü sonradan da devam etmiştir. (Bağdat'ta Hâkim Buveyhilerden Muizzuddevle Ahmet, Halife Mustekfi'nin gözlerine mil çektirip kendine tabi yeni bir halife seçtirmiş, hapsedilen halifeyi 1055'te Selçuklu Kumandanı Tuğrul Bey, Kaimbiemrullah'ın daveti üzerine kurtarmış, ama bu arada da siyasi iktidarı kendine saklamıştır.)

Her ne olursa olsun, yüzyıllar boyunca Müslüman toplumlarda dinle devlet arasında bir gerginlik olmuş; fakat sonunda devlet baskın çıkmıştır. Vahabi İhvan bunun en güzel örneğini oluşturur. İhvan sayesinde iktidara sahip olan Abdülaziz (Suud), 1930'larda

İhvan'ı kılıçtan geçirerek hem iktidara hem de Vahabiliğe el koymuştur. Bu örnekteki gibi, devlet topluma mutlak şekilde hâkim olunca hem dini hem de kendini dejenere eder. Devlet, modern çağda halkın temel ihtiyacı olan mülkiyet, özgürlük gibi hakların kaynağı ve koruyucusu olduğu kadar, alabildiğine genişleyen faaliyetlerin -gıda kontrolünden otomobil tamirine kadar- ve mesleklerin düzenleyicisi olmuştur ve otoritesi artmıştır. Ülke çapında ekonomi politikası gibi temel faaliyetler yine devlet eliyle düzenlenebilir. Bazen devletle kişi arasında çatışma kaçınılmaz hale gelir, çünkü bir yerden sonra 'Kim kimin için yaratılmıştır?' temel soru olarak ortaya çıkar. Demokrasilerde kişi hakları ve devlet otoritesi birbirinden kesin şekilde ayrışmıştır; halk, otorite sahibini oyu ile belirler.

Devletçilik; devlet otoritesini ve ekonomiyi ön plana alan, bazı ideolojik değerleri ve amaçları meşruiyet kaynağı yapan siyasi bir rejimdir. Devletçilik, Türkiye'de olduğu gibi, milliyetçilik, modernizm, laiklik veya Sovyetler'de olduğu gibi sosyalizm adına kendi başına bir ideoloji haline getirilerek, devlet örgütünü belirli amaçları gerçekleştiren ana araç olarak kullanabilir. Demokrasi de bir ideolojidir, ama kişiyi ana amaç olarak alır. Faşizm, sosyalizm ve başka "sosyal mühendislik" ideolojileri devletçi oldukları sürece demokratik olamazlar. Sosyal demokrat bir rejimse demokrasiyle bağdaşabilir.

Orta sınıflar kendilerine düşman saydıkları sosyalizm, komünizm gibi ideolojilerle mücadele etmek için güçlü bir devlet, bir tür "demokratik devletçilik" taraftarı olmuşlardır. Fakat özellikle 20. yüzyılda endüstrinin ve ticaretin alabildiğine genişlediği bir dönemde orta sınıflar genellikle ekonomik devletçiliğin karşısında yer almışlardır, çünkü otoriter veya totaliter bir siyasi rejimin eninde sonunda ekonomik kaynakları kontrol etmek isteyeceği aşikârdır. Faşizm, Nazizm gibi rejimler de bir bakıma orta sınıf tarafından yaratılmıştır; fakat burada çok değişik sosyal değerler ön planda yer alır. Özel mülkiyet ve serbest teşebbüs modern orta sınıfların temel güç kaynağı, can damarıdır ve bu değerle-

rin hepsi demokrasinin temel taşlarını oluşturur. Mülkiyet, serbest teşebbüs ve orta sınıf gibi kavramlara dayanmak dışında da bir demokrasi olabilir; fakat bugün birey esasına dayanan ve 16. yüzyıldan itibaren oluşan Batı medeniyeti bu maddi temeller üzerine kurulmuştur.

Konumuz Türkiye'de demokrasinin yerleşmesi olduğu için, "devlet"i, "devletçilik"i ve "orta sınıflar"ı bu ülke açısından kısaca ele alacağız.

Türkiye'de Osmanlı'dan kalma çok güçlü bir devlet geleneği ve devletin ekonomiye hâkim olma alışkanlığı vardır. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde devlet otoritesine saygının, otoriteyi temsil eden sultana ve yargının tarafsızlığına, adaletine inanç gibi anlamları vardı. 17. yüzyılda devlet insanüstü, mistik bir karakter aldığı gibi, devleti temsil eden padişah, vezirler, paşalar ve devletle ilgili askeri sınıf alabildiğine yüceltildi. Devlet kurumlarında etkili olan ve gittikçe saltanata karşı cephe alıp onun otoritesini ele geçirmek isteyen bürokrat ve entelektüeller, bir yandan moderniteyi ve akılcılığı ön plana alarak padişahın ve dolayısıyla devletin mistisizmini yok ederken, diğer yandan halkın devlete yönelik eski mistik bağlılığını kendi çıkarlarına dönüştürerek muhafaza etmek istediler. Modernite, içeriği ve toplumla ilgisi göz önünde tutulmadan, nihai amaç olarak gösterildi ve devlet, modernizmin aracı olmaktan çıkarılarak modernizmin kendisi oldu, putlaştırıldı. Devletin bu şekilde güçlenmesi sürecinde merkeziyetçilik eğilimi, devletçiliğin başkarakteri oldu. Osmanlı Devleti siyasi gücün ekonomik güce bağlı olduğunu çok iyi bildiği için, ekonomik güce sahip bir sosyal grubun oluşmasını var gücü ile engelledi. Bilindiği üzere merkezi idare, fazla mülk sahibi olmuş vezirleri, paşaları basit nedenlerle idam ettirerek mülklerini hazineye devretmiş, yeni bir orta sınıf olarak yükselen ayanı yok etmek için büyük çaba sarf etmişti. Fakat 19. yüzyılda devlet kendi varlığını korumak için özel mülkiyet ve serbest teşebbüs taraftarı gözükerek, orta sınıfın gelişimini ve yabancı sermayenin ülkeye girişini destekledi.

Cumhuriyet döneminin ilk yılları, ekonomi politikası bakımından kararsızlıkla geçmiştir. Serbest Fırka tecrübesi, ekonomik devletçiliği hedef almıştı. "Reaksiyoner", "yobaz" toplumu yok edip onun yerine çağdaş bir toplum yaratmak isteyen rejim, ekonomiyi ön plana koyan yeni bir ekonomik devletçiliği destekledi. Bu açıdan *Kadro*, ekonomik devletçiliği savunan ve beyinlerde derin iz bırakan bir dergiydi. Türkiye'de 1930'larda gelişen ekonomik devletçilik, tek parti rejimi ile beraber yürütüldü. Her ne kadar özel mülkiyet ve serbest teşebbüs görünürde varlığını korunmuşsa da devlet eliyle yürütülen sanayileşme ve devlet iktisadi kurumları etrafında gelişen kadrolar, devletçiliğin hem müstefidi (yararlananı) hem de sözcüsü ve koruyucusu oldular.

Türkiye'de demokrasi, birçok bakımdan özel mülkiyet ve serbest teşebbüs taraftarı orta sınıfın, devletçi bürokrasiye karşı mücadele macerası şeklinde geçmiştir. DP'nin iktidara gelmesiyle serbest teşebbüse dayanan bir orta sınıfın gelişimini sağlayacak kanunlar çıkarılmışsa da bu alanda köklü değişimler ve bilhassa yeni ekonomik düşüncelerin gelişmesi, ancak 1983'te Turgut Özal'ın hem pratikte aldığı kararlar hem de mal ve mülk sahibi olmanın, yani maddiyatın faydalarını açıkça belirtmesinden sonra başlamıştır. Özal'ın başlattığı ve Türkiye'yi derinliğine etkileyen ekonomik değişimin "iyi" veya "kötü" olup olmadığını uzun uzadıya tartışmak mümkündür. Biz kısaca şunu söylemek istiyoruz: Osmanlı'nın son döneminde ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde devlet, halkın maddi ihtiyaçlarını karşılayacak bir ekonomi politikası yürütmeye pek önem vermemiştir. Tersine, halkın tüketim arzusunu önlemek ve böylece kendi sorumluluğunu üzerinden atmak için zenginliği kötüleyerek bir çeşit "asetizm" (dünyevi zevklerden kaçınma) politikası yürütmüştür. Bu "ekonomik asetizm" düşüncesi Özal ile ağır darbe yemiştir. Böylece "Devlet devlet içindir" fikrinin yerini "Devlet, fert ve toplum içindir" felsefesi almıştır. Gerçi Cumhuriyet, ilk devirlerinde ve 1930'dan sonra üretimi ve halkın refahını artırmak için büyük çaba sarf etmişse de idarecilerin devletçi felsefesi ve otoriter davranışları, artan

üretimin dar bir grup içinde dağıtılmasıyla sonuçlandırılmıştır. Tepeden inme eğilimli, verimlilik ve modern ekonomi ile bağdaşmayan devlet kapitalizmi ve onun gerçekleştirdiği endüstrileşme, köylünün istismarına dayanmaktaydı ki bu siyaseti yürüten CHP, hâlâ bunun cezasını çekmektedir. Ekonomik devletçiliği ve bu anlayışın sosyal, kültürel ve siyasi etkilerini uzun uzadıya incelemek mümkündür. Bizim amacımız, Türkiye'de devletçiliğin tarihini yazmak değil, ekonomik devletçiliğin demokrasiyi yakından etkilediğini belirtmektir.

1950'den ve bilhassa 1980'den sonra Türkiye'de devletin ekonomi üzerindeki kontrolü azalmıştır. Bu sayede ekonomik bunalımlara rağmen bir Türk orta sınıfı Anadolu'nun birçok yerinde adeta tabandan yükselerek ticareti, finans pazarlarını, hatta ekonomiyi yakından etkileyecek duruma gelmiştir. Gerçi Koç, Sabancı gibi büyük sermaye gruplarının kurucuları da mütevazı Anadolulu kökenlere sahiplerse de onlar "yerel" görünümlerini ve kültürlerini bir hayli değiştirmişlerdir. Yeni yükselen orta sınıflar, daha geleneksel ve dini değerlere bağlı olmakla beraber, dünya ekonomi koşullarını ve kazanç imkânlarını da ticari bir gözle çok iyi değerlendirebilmektedirler. Orta sınıfın "yüksek" bir tabakasını oluşturmalarına paralel olarak sosyal adalet, yani gelir dağılımı ana sorun haline gelmiştir.

Bugün Türkiye'nin iç ve dış siyasetini, ekonomisini etkileyen TÜSİAD, MÜSİAD, TOBB gibi kurumlar, orta sınıfın önde gelen sözcüleri oldukları kadar demokrasinin de savunucularıdırlar. Türkiye, çok kabiliyetli, dünyaya açılan, birinci derecede değer sahibi bir müteşebbis (entrepreneur) gruba sahiptir. Bu grup, devlet bürokrasisi ile işbirliğine de yanaşmaktadır. Türkiye'deki orta sınıfın gücü ve ismi dış dünyada da duyulmaya başlamıştır. Binlerce Türk işadamı eski Doğu Bloku ülkelerinde ve Rusya'da yatırım yaparak işletme sahibi olmuşlardır. ABD ve Batı Avrupa gazete ve dergileri ilk kez, başarılı olduğu kadar yenilikler de getiren Türklerden söz etmektedir. Muhtar Kent, *Coca Cola* gibi dünya çapında bir şirketin başına geçmiştir. *New York*

Times, Financial Times gibi global düzeyde etkisi olan gazeteler, bu Türk isimleri uzun uzadıya konu etmektedir. Bu gibi örnekleri meslek alanlarında başarı sağlamış başka Türklerin adlarını vererek çoğaltabiliriz.

Kısacası, iyi eğitim görmüş, vizyon sahibi bir Türk orta sınıfı hem uzun vadede demokrasinin daha köklü yerleşmesine hem de Türkiye'nin gelişmesine yardım edecektir. Devletin de ekonomik devletçilikten vazgeçip yeni koşullara uygun bir ekonomi politikası geliştirerek yeni bir sosyal program uygulaması gerekmektedir.

Kemal H. Karpat

Nisan 2008

TÜRKÇE ÇEVİRİYE ÖNSÖZ

Bu kitap, ilk olarak Princeton Üniversitesi tarafından yayınlanmıştır. Amerikalı okurlarım göz önünde tutularak hazırlanan bu kitap, İngilizce yazılmış olmakla beraber birinci derecede Türk kaynaklarına bağlı kalmış ve ancak ikinci derecede Batı dillerinde yazılmış eserleri kullanmıştır. Türk kaynaklarına dayanılarak Türk siyasetini etkileyen başlıca sosyal, ekonomik, kültürel kuvvetler genel bir sistem çerçevesi içinde incelenmeye gayret edilmiştir. İnceleme yöntemlerimiz ve siyasi olayları görüş açımız, sosyal bilimlerin nesnel analitik yöntemlerine ve görüşlerine uygundur. Sekiz yıl içinde Batı'da geniş ilgi gören kitap, Türkiye hakkında yapılan birçok araştırmaya ve yazıya kaynak olmuştur.

1945-1946 yılları arasında Türkiye'de çok partili sistemin kurulmasını gerektiren kuvvetler ve sistemin getirdiği değişiklikler kitabın eksenini oluşturmaktadır. Gerçekten çok partili sisteme geçiş kararı eşine ender rastlanan bir siyasi olaydır. İdari kadrosunu kurmuş, kendine özgü bir sosyal yapı ile siyasi felsefe yaratmış ve gücünü bunlara dayandırmış bir partinin, yani Cumhuriyet Halk Partisi'nin, bir muhalefetin kurulmasına izin vermesi, hatta bu muhalefeti ilk başlarda desteklemesi, dünya siyasi tarihinde görülmemiş bir olaydır. Çok partili sisteme geçişi biz, sosyal yapının farklılaşmasında ve bu farklılaşmanın gerektirdiği çoğulcu, başka bir deyişle farklı sosyal ve siyasi grupları bir

arada tutabilecek yeni bir sosyal, siyasi denge sisteminin kuruluşu olarak gördük. Bu güç dengesinin ise son yüz elli yıl içinde pasif veya savunma modernleşmesi olarak tarif edebileceğimiz yenileşme hareketlerinin yarattığı ve temelde halk kitlelerine dayanmayan siyasi yapıyı ve onun kültürünü gözden geçirmeyi zorunlu bir duruma sokacağı muhakkaktı.

Gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılı gerekse Cumhuriyet devrinin ilk otuz yılı, halk ve seçkinler ayrımını yaratmış ve yaşatmıştır. Bu ayrımsa ekonomik, siyasi ve kültürel alanlarda kendini göstererek halk ve idareci gruplar arasında bağdaşması mümkün olmayan farklara sebep olmuştur. Gerçi bu farkların giderilmesi için daha Abdülhamid devrinde, halkçılık diyebileceğimiz bir düşünce akımı meydana gelmiştir. Jön Türklerde ve biraz değişik şekilde Cumhuriyet devrinde bu halkçılık akımının belirtilerini görmek mümkündür. Ancak bu halkçılık, halkın, yani insanın düşünme, karar verme, idareye katılma ve yurdun gerçeklerini idareciler kadar anlama kabiliyeti olduğunu inkâr etmiştir. Esasında bu halkçılık, seçkinler grubunun arzuladığı şekilde yetişmiş ve onun gücünü destekleyecek bir halk kitlesi yaratmak istediği için başarısızlığa uğramıştır. Bazı sağlam görüşlü idareciler ve aydınlar bir yana bırakılmak şartıyla, yüz elli yıllık yenileşme kültürü aslında toplum gerçekleriyle ilgisi olmayan bir seçkinler kültüründen başka bir şey değildir.

İşte biz, çok partili sistemin kurulmasıyla bütün modernleşme sorunlarının yeni baştan ele alınabileceğini ve yurt gerçeklerinin daha uygun bir şekilde tartışılabileceğini düşündük. Çok partili sistemin, bütün bu sorunların gereği gibi ele alınması için yeni bir ortam yaratacağına inandık. Nitekim son yirmi yıl içinde temel sorunlarımızın birçoğu tartışılmıştır ve halen tartışılmaktadır. Bugün tartışılmakta olan demokrasi, sosyalizm, İslamiyet, ekonomik kalkınma gibi ana sorunlarımız bundan yirmi otuz yıl sonra incelenirse, bunların Türk siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatını gerçek yoluna sokmak; başka bir deyişle Türk toplumunu hem benliğine kavuşturmak hem de çağdaş medeni-

yet seviyesine eriştirmek çabasından başka bir anlam taşımadığı kolayca anlaşılabilir. Bizim görüşümüze göre çok partili sisteme geçiş kararı bu büyük oluşumun ilk adımıdır.

Yukarıda, çok partili hayatı, yeni bir siyasi ve sosyal denge sisteminin kurulması yolunda atılmış bir adım saydığımızı söyledik. Nitekim son yedi yıl içinde meydana gelen olaylar bu görüşümüzü doğrulamıştır. Gerçek anlamda sosyal ve siyasi bir görüşle incelenirse, 1961 Anayasası'nın yeni bir devlet felsefesini kabullenerek yeni bir sosyal denge yarattığı kolayca anlaşılabilir. Anayasa, devleti insanüstü bir varlık olmaktan çıkardığı gibi, otoriteyi tepeden inme emir verme yetkisi olmaktan kurtarmış ve belirli amaçlar için kullanılacak bir araç olarak görmüştür. Diğer yandan, devletin çeşitli sosyal gruplardan meydana geldiğini kabul etmiş ve bu grupların karşılıklı kuvvet, çıkar, tutum ve düşüncelerini göz önünde bulundurarak bağdaştırıcı ve dengeli yeni bir sosyal-siyasi düzen kurmaya gayret etmiştir.

Kitabımıza temel olan çalışma ve görüşler, diğer bir bakımdan bir fikir isyanının ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu isyan bir yandan bazı Batılı bilimadamı ve yazarların Türkiye'yi ve Türk sorunlarını gereğiyle değerlendirmeden öznel fikir yürütmelerine karşıdır. Bunların birçoğu Türkiye'yi tarihi rolünü oynamış, modernleşmenin yarı yolunda takatini tüketmiş, varlığını büyük devletlerin yanına sığınmakla koruyabilen bir ülke olarak görmektedir. Halbuki biz, Türkiye'nin sonsuz kuvvet kaynaklarına sahip olduğuna bütün varlığımızla inanmaktayız. Bu kaynaklar arasında milli duygulara sahip, disiplinli, sağlam inançlı ve hareket arzusu dipdiri bir halk kitlesine sahip olmak başta gelir. Türkiye'yi tükenmiş tarihi ülkeler arasında görenler şüphesiz yanılmaktadır. Bugün ana sorun, toplumu örgütlemek, ona yeni bir hayatiyet vermek ve onu yapıcı amaçlara yönlendirmektir.

Fikir isyanımız, diğer bakımdan Türk fikir hayatını etkileyen, kendi kendilerine "aydın" demekten çekinmeyen üç grup oku-

muşa karşıdır. Bunların birincisi, bazen "Batıcı", bazen "modern", bazen "ilerici" gibi kalıplara durmadan girip çıkan; fakat aslında toplumdan ayrı düşmenin verdiği ıstırabı gidermek ve varlığını kabul ettirmek için bir gerekçe arayan gruptur. Bunlar edindikleri bilgiyi -sanki insanüstü kaynaklardan geliyormuş gibi- kendilerini halktan üstün ilan etmek ve halka emir vermek için bir araç olarak kullanmaktan çekinmezler. Çok defa bu kişiler, Türk toplumunun sorunlarını yabancıların gözleriyle görüp onların Türk toplumu hakkında besledikleri yanlış görüşleri ve olumsuz duyguları çabucacık kabullenerek bunları çeşitli parlak isimler altında kendi fikir ürünleriymiş gibi yayınlarlar. Bunlar, yarı sömürge kültürünün en canlı örnekleridir.

İkinci grup "aydın", çağımızın yarattığı sonsuz sosyal, ekonomik, kültürel ihtiyaçları inkâr ederek tarihin romantik hayalleri içinde yaşamaktadır, insanın ve toplumun asla değişmeyeceğine inanan bu kimseler arasında mukaddesatçılar ile ırkçılar yer alır. Bunlara karşıt gözüken katı düşünceli ve herhangi bir inançtan mahrum oportünist maddiyatçıları da yine bu gruptan saymak yerinde olur.

Nihayet üçüncü bir grup "aydın", Türkiye'nin bütün sorunlarının belirli bir ideolojinin tümüyle kabul edilmesiyle toptan çözülebileceğini savunmaktadır. Kendi dar görüşleriyle bağdaşmayan her düşünceyi insan ve toplumdan ayırarak akıl kuralları-nın kuru mantığına göre cevaplandırmaya, daha doğrusu değersiz görüp reddetmeye hazırdırlar. Önlerine çıkan yeni bir sorun hakkında o sorunun doğuş nedenlerini ve ortamını görmezden gelerek fikir yürütürler.

Yanlış anlaşılmasın; biz bir toplum hayatı içinde ideolojilerin belirli işlevleri olduğuna inanan, her ideolojinin belirli bir sosyal, siyasal kaynaktan çıktığını kabul eden kimseler arasındayız. Gerçek değeri olan ideoloji, toplum olaylarından doğan ve onlarla beraber değişen, relatif ideolojidir. Zaten olaylar, Batı ve Doğu ideolojilerinin, gelişmekte olan ülkelere uygulanamayacağını, bu ülkelerin kendilerine özgü yeni tip düşünce akımları yarattığını açıkça göstermiştir.

Biz, Türkiye'nin siyasi sorunlarını herhangi bir peşin görüşe kapılmadan (belli başlı siyasi ve sosyal kuramları da göz önünde bulundurarak) Türk toplumuna has olarak incelemeye gayret ettik. Diğer milletlerin geçirdiği siyasi ve sosyal dönüşümleri göz önünde bulundurmakla beraber bu dönüşümlerin neler olduğunu incelemedik. Kitabımıza bir bakıma modernleşme veya değişim çalışması olarak bakmak mümkündür. Ancak biz modernleşmeyi belli bir siyasi-sosyal kalıptan çıkarak yeni bir kalıba girivermek gibi mekanik bir olay olarak görmedik. Modernleşmenin mutlaka, zorla başarılabilecek bir değişim olduğunu kabul etmedik. Modernleşmeyi Batılılaşmayla da bir tutmadık. Biz değişmeyi ve modernleşmeyi Türk toplumunun benliği, yapısı ve kültürü ile ulaşmak istediği ana amaçlar arasında kurulan ve karşılıklı etkilere dayanan devamlı bir oluş süreci (*processus*) olarak gördük. Türk toplumunun özbenliğini inkâr edenler ve modernleşmeyi yalnızca maddi ölçütlere bağlamak isteyenler ekonomik ve sosyal kuvvetlerin etkisini kabul etmeyenler kadar hatalıdırlar. Bir toplumun benliğini tayin eden kuvvetler dil, tarih, kültür -ki buraya din de girer- ve ortak değer yargıları olduğu kadar ekonomik ve sosyal yapıdır da.

Modernleşme ismi altında ifade ettiğimiz değişim, aslında birbirine bağlı ve çeşitli yönleri bulunan birçok değişimin tümünü ifade eder. Ancak modernleşmenin sağlam yürütülebilmesi için toplumun siyasi bir benliğe (kimliğe) sahip olması ve ortak siyasi değerler paylaşması şarttır. Bu benlik ve değer paylaşımı, tam egemenliğini sağlamış bir ulusal devlet içinde olur. Her ne denirse densin, tarih şunu gayet açık ispat etmiştir ki milli bir devlet kuramayan ve ulusal siyasi benliklerini bulamayan toplumlar, modernleşmeyi de başaramamışlardır. Ulusal devlet; toplumun yeniden örgütlenmesini, yeni işbölümü yapmasını ve eskiden yaşadığı dar toplumsal çerçevelerin üstünde daha geniş, birleştirici yeni bir siyasi-sosyal çerçeve kurmasını gerektirmektedir.

Türkiye halen tam anlamıyla ulusal devlet olmak çabası içindedir. Ulusal devletin totaliter olmasını veya azınlıkları yok etmesini

şart görenlerin hatalı olduklarını derhâl belirtmek gerekir. Ulusal devlet, toplumun siyasi bir benliğe sahip olmasını gerektirmektedir ki bu da ulusal devletin iç birliğini sağlayacak siyasi-ulusal bir kültürün yaratılabilmesiyle mümkündür. Bir ulusal kültürün yaratılmasında bir toplumun içinde mevcut ortak inançlar, karşılıklı bağlantı (dayanışma) duyguları, başka bir deyişle toplumun bir arada yaşamasını sağlayan ortak inançların büyük rolü vardır. Ulusal devlet bütün bu sosyal ve kültürel kuvvetleri siyasileştirerek kendine destek olarak kullanır. Sınıf farklarının ulusal devletin kurulmasına ve gelişmesine ne şekilde yardım ettiği veya bu kuruluşu nasıl engellediği, ulusal devlete nasıl bir şekil verdiği gibi karışık sorunları burada incelemeyeceğiz. Ancak şunu bütün gücümüzle belirtelim ki Afrika ve Asya'nın sömürgecilikten kurtuluş çabaları aşağı yukarı bütün sınıfların katıldığı ulusal kurtuluş hareketleridir ve bunların klasik anlamda sınıf mücadeleleriyle ilgisi pek azdır. Bu olay ise sınıf çatışmalarının ancak belirli koşullar altında ve belirli siyasi ve sosyal yapılarda meydana geldiğini göstermektedir.

Günümüzün en büyük sosyal olayı gelişmekte olan ülkelerdeki toplumların siyasileşmesidir. Siyasileşmek mutlaka politika yapmak değildir. Gerçek anlamıyla siyasileşmek, bir toplumun hem kişisel hem toplumsal bütün manevi ve maddi kuvvetlerini bilinçli hale sokarak kurumsallaştırmak ve ulusal devletin dayanağı olan yeni siyasi benliği meydana getirmekten ibarettir. Bu benliğin ortaya çıkmasında toplum kültürünün, bu arada dinin etkilerini görmek mümkündür ve zaten bunları inkâr eden bir önderin az zaman sonra başarısızlığa uğraması kaçınılmazdır. Ana sorun, yaşayan kültürün ayrılmaz bir parçası şekline giren dinin etkilerini ulusal bilinç içinde eritmektir ki laikliğin bir anlamı da budur.

Bu kitap Türk toplumunun siyasileşmesini anlatmaktadır. Çok partili sistem halk kitlelerinin siyasi hayata katılmasını sağlamıştır. Yurdun en ücra köşelerinde bulunanlar bile memleket meselele-

rinden haberdar olarak ulusal topluluğun birer unsuru olduklarını anlamışlardır. Böylece yurdun bütününü kaplayan siyasi faaliyetler yeni bir siyasi kültürün ortaya çıkmasına ve yayılmasına yardım etmiştir. Görünür bazı ayrılıklara, şahsi kavgalara ve hizipleşmelere rağmen, çok partili düzenin yarattığı siyasileşme hareketleri Türkiye'nin geleceği için çok hayırlı sonuçlar doğuracaktır. Siyasileşme bir yandan dinamik, hareketli bir insan ve toplum yaratırken diğer yandan ulusal birlik, ulusal hayata katılma gibi modernleşmenin temel unsurlarını da geliştirmiştir.

Bu kitabın ağırlık merkezini 1945-1950 yılları siyasi olaylarının incelenmesi oluşturur. Ayrıca 1807-1908, 1920-1945, 1950-1958 dönemleri de genel olarak incelenmiştir. Başka bir deyişle, 27 Mayıs İhtilali ve ondan sonraki devreler incelenmemiştir. Esasen kitabımızı ilk olarak yayınlayan Princeton Üniversitesi ile yaptığımız anlaşma, bu kitabın devamı sayılabilecek herhangi bir ilavenin başka bir yerde ve dilde yayınlanmasını yasaklamaktadır. Okuyucular, kitabın yazıldığı ve yayınlandığı devreyi göz önünde tutarak bazı cümlelerin ve tarihlerin 1958'den önceki durumu yansıttığını ve öyle anlaşılması gerektiğini kolayca görebilirler.

Bu kitabın 1959 yılında yayınlanmasından sonra Türkçe ve Batı dillerinde, yakın siyasi tarihimizle ilgili birçok kitap, makale, anı yayınlanmıştır. Bunlar kitabımızda noksan kalan bazı sorunları daha etraflı aydınlatmakla beraber ana olayları ve yorumları, kanımıza göre, temelinden değiştirecek değerde değildirler. Kitabı İngilizceden Türkçeye çevirmek için birçok kişinin yardımını gördük. Kitabımızı ilk olarak yayınlayan Princeton Üniversitesi ile çevirilerde ortak bir dil ve ifade kurmak için gayretler sarf ettik. Kitabımızın, Türkiye'de modern sosyal bilim anlayışının yerleşmesini sağlayacağını ve Türk aydınının toplum sorunlarını bütünüyle nesnel bir şekilde ele almasına yardım edeceğini candan ümit ederiz.

Prof. Dr. Kemal H. Karpat

GİRİŞ

Türkiye'nin son yüz elli yıllık tarihi, bir değişme ve yenileşme tarihidir. Osmanlı padişahları, Batı'nın üstünlüğüne karşı bir denge kurabilmek amacıyla imparatorluğun askeri teşkilatını güçlendirerek orduda ve devlet idaresinde ilk reformları yaptılar. Bu reformlar, zamanla bütün toplumu etkileyen zincirleme tepkilere yol açarak toplum hayatının her evresinde köklü değişmeleri zorunlu kıldı. Osmanlı İmparatorluğu'nun ordu içinde girişmiş olduğu az sayıdaki ilk reformlarda ifadesini bulan "ıslahat" fikri Cumhuriyet devrinde "inkılap" (devrim) fikrine çevrildi. İnkılap, toplumun gelenekçi hayat tarzını, fikirlerini ve kurumlarını baştan sona değiştirmek amacı güden bir devlet kuramını ifade ediyordu. Toplumun hayatta kalabilmesi ve bağımsızlığına sahip olabilmesi için böyle bir değişiklik kaçınılmaz olmuştu.

Siyasi değişme, ordu ve idare teşkilatında yapılmış reformların kökleştirilmesi ve genişletilmesi yolunda atılması gerekli mantıki bir adım gibi görünüyordu. Siyasi reformlar aynı zamanda Osmanlı padişahları üzerinde baskısını hissettiren biri iç, diğeri dış, iki ayrı olgunun etkisiyle meydana gelmişti. İçeride, yeni açılan okullarda yetişmiş ve Batılı fikirlerin etkisinde kalmış yeni bir aydınlar zümresi belirmişti. Dışarıda ise Batılı devletler, siyasi ve ekonomik taahhütlerini yerine getirmeye muktedir, görece güçlü bir Osmanlı Devleti'yle iş görmeyi tercih ediyorlardı. Böylece

siyasi değişme alanı genişleyerek bir taraftan yeni sosyal grupları içine alıyor, hedeflerini daha açıkça belli ediyor, diğer taraftan dış etkilere daha az bağlı bir hale geliyordu. Bunun sonucunda padişah, sahip olduğu mutlak iktidarı, 1839 yılında bizzat kendisi sınırlandırdı ve 1876 yılında da meşruti idare sistemini kabul etti. 1908'de parlamenter rejimle çok partili sisteme geçildi ve nihayet 1923 yılında Cumhuriyet kuruldu. Cumhuriyetin kurulmasıyla tek partili sistem uygulandı ve bu sistem bir iki küçük istisnayla 1945-1946 yılına kadar gittikçe güçlenerek devam etti. 1945'te yeniden çok partili sisteme geçildi.

Ülkede baş gösteren değişmeler önceleri kültürel ve siyasi nitelikteydi; ancak Cumhuriyet devrinde büyük çapta genişledi ve zorunlu olarak ekonomik ve sosyal alanlara da yayıldı. Türk siyasetinin ekonomik ve sosyal eğilimleri gittikçe genişlemekte ve memleketin maddi gelişmesine uygun olarak yön tayin edici bir kuvvet kazanmaktadır. Türkiye'nin değişmesini tayin eden ve bu değişmede üstün rol oynayan iç etken, iki belli grup arasındaki mücadele olmuştur: Dinci muhafazakârlar grubu ile yenilikçi-laikçi grup. Her iki grup da daha sonraları milliyetçiliğin etkisinde kalmıştır. Milliyetçilik akımı ise yenileşme ile Batılılaşmanın doğurduğu bir sonuçtur. Toplumun bütün sosyal, kültürel ve siyasi akımlarının hepsi bu iki ana akımdan birine bağlı gibi görünmüş ve bu açıdan ele alınmıştır. Bunun için Türkiye'nin değişme tarihi esas itibariyle eski ile yeninin mücadelesi olarak görülebilir.

Fransız Devrimi'nin bireyci ve laik fikirleri Türk aydınları arasında büyük rağbet görmüştür. Farklı anlaşılmış ve müphem olmakla beraber bu fikirler, siyasi rejimdeki yalpalamalara rağmen devrimci aydınların er geç ulaşmak istedikleri ana amaç olmuştur. Sonuç olarak, hızla yenileşmek zorunluluğu karşısında Türkiye Cumhuriyeti ardı ardına bir dizi reform hareketine girişerek tek parti rejimini uygulamış, ama yine de bireyci parlamenter sistem fikrini (belki de böyle bir sistemin yürütülmesi için gerekli maddi ve kültürel temeller atıldıktan sonra) gerçekleştirmeyi bir ülkü olarak korumuştur.

Cumhuriyet devrinin ilk yirmi beş yılı süresince yenilikçi laikçi grup hâkim durumdaydı; bu grup 1919-1922 yıllarında özel tarihi şartların yardımıyla iktidara geçip 1922'de saltanatı ve 1924'te de halifeliği kaldırarak durumunu güçlendirdi. İlerleyen yıllarda toplumsal yapı ve düşünüşte meydana gelen önemli değişiklikler, ülkenin siyasi sistemine yeni bir şekil verilmesini zorunlu kıldı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin Batı safında kuvvetle yer alması siyasi değişme ihtiyacını daha şiddetlendirdi.

Türk siyasi rejiminin 1945-1946 yılından sonra daha serbest bir hale gelebilmesi için gerekli zemini bu şartlar hazırlamıştır. Bununla beraber çok partili sisteme geçiş, iktidardaki hükümetin bilerek aldığı bir kararla olmuştur. Yavaş yavaş yürürlüğe konan bu karar, toplumsal değişmeyi hem hızlandıran hem de yönünü değiştiren zincirleme tepkiler doğurmuştur.

Siyasi hayatın hürriyete kavuşmasından sonra tartışma konusu yapılan sorun ve fikirlerin hepsi aynı genişlik ve derinlikte değildi, ama hepsi de Türkiye'deki değişmenin seyrini çizmiş olan iki ana akımın etrafında toplanıyordu: Dinci-muhafazakâr ve yenilikçi-laik akımlar. Bu ikisi arasında bir üçüncü akım vardı ki bunun temsilcileri Cumhuriyet devrinde meydana gelen yeni bir gruptu. Bunlar sorunların pek çoğunda telifçiliğe taraftardılar. Bugün sosyal grupların tümü Cumhuriyet devrinde birinci derecede önem kazanan yeni birtakım sosyoekonomik görüşlerin etkisinde kalarak Türkiye'deki değişmeye bir anlam veriyor ve değişme alanını genişletmek istiyorlar.

Siyasi hayatın serbestliğe kavuşması için yapılan mücadelede muhafazakârlar ile ılımlılar kendi görüş ve çıkarlarının tanınmasını savunuyor, Cumhuriyet ideolojisinin ve kurumlarının, kabul edilmiş bulunan çok partili sistem ve demokrasi anlayışı ışığında yeniden düzenlenmesi konusunda ısrar ediyorlardı. Yenilikçi-laikçiler ise ana reformlar üzerinde ısrar etmekle beraber bunlardan bazılarını yeniden değerlendirmek ve tadil etmek zorunda kaldılar. Böylece Cumhuriyet rejimi ve bütün reformlar, yeniden değerlendirme ve tartışmaya tabi tutulmuş oldu.

1908-1911 devresi müstesna, belki de Türk tarihinin hiçbir devrinde 1945-1950 yılları arasında olduğu kadar kesin siyasi faaliyet görülmemiştir. Bu devrenin iyi incelenmesi, Türkiye'nin hem bugünkü ve gelecekteki iç siyasetinin hem de genel değişme seyrinin anlaşılması için gerekli zemini sağlar. Yenileşme hareketinin ulaştığı seviyenin en iyi ölçüsü, 1946'dan sonra tartışılan sorunların, ileri sürülen fikirlerin ve iddiaların çeşitliliğidir. Türkiye'nin kaydettiği ilerlemenin en belirgin delili böyle bir devrenin meydana gelebilmiş olmasıdır. Bu devre ne kadar açık ve nesnel bir şekilde incelenirse incelensin, sonuç Türk halkının siyasi olgunluğunu, yenileşme ve demokrasi yolunda yaptığı başarılı gayretleri övme olur.

1946-1950 yıllarının siyasi mücadelesi gerçekte siyaset alanında Batılılaşmayı, yani çok partili demokrasi rejimini hedef tutan yeni bir reform hareketiydi. Memleketin kendi şartlarına ve geçmişine göre tarif edilip kısmen de yeni yorumdan geçirilen bu demokrasi anlayışının Batı demokrasileriyle ortak bir amacı vardır: Siyasi hürriyetin ve güvenliğin kurulması.

Türkiye'de demokrasi alanında yapılan çok partili denemenin başarıya ulaşıp ulaşmadığı, devamlı sonuçlar verip vermediği, yoksa sadece bir grubun iktidarı ele geçirmesine ve bunu hükümete iyice yerleşip oturmak için kullanmasına mı vesile olduğu haklı olarak sorulabilir. Son birkaç yıllık gelişmeler iyimserliğe yer vermez gibi görülebilir. Günlük politika değişmeleri, iktidar ile muhalifler arasındaki sert ve partizan çekişmeler ve haberlerin eksikliği, son on yılda elde edilen bazı sürekli demokratik kazanımların değerlendirilmesinde yorumcuyu yanlışa götürebilir. Her ne kadar iktidar, muhalefet partilerinin gücünü kırma yoluna girmişse de bu partiler, son seçimlerde (1957) görüldüğü gibi, Millet Meclisi'nde eski devreyle karşılaştırıldığında çok daha fazla sayıda milletvekilliği kazanmışlardır. Demokratik seçim usulü, az çok değiştirilmiş olmakla beraber muhafaza edilmektedir. Hükümeti ele alan parti meşru serbest seçimle iktidara gelmiştir.

Şahısları putlaştırıp onlara tapma alışkanlığı öldürücü bir darbe yemiştir. Diktatörlük gerek iktidar, gerekse muhalefet par-

tilerinin reddettiği, itibarını kaybeden bir kurum haline gelmiştir. Görüşlerini cesaretle belirten muhalif bir basın vardır. Bütün bunların altında da Türk demokrasisini teminat altına alan çok daha sağlam bir temel vardır. Yüzyıllar boyunca padişahlara ve padişahların kullarına karşı yürütülen mücadele içinde olgunlaşmış büyük bir vatandaş kitlesi vardır. Bu kitle zor kazanılmış hürriyetlerini muhafaza edebilmek için güçlü bir şekilde politika hayatına katılmaktadır.

Türkiye'de demokrasinin kuruluşu henüz tamamlanmış değildir. Şahsiyetlerden ideolojilere kadar bir dizi kusur demokrasinin kurulmasını engellemektedir. Ama yine de demokratik deneme iyimserliğe yer bırakmaktadır; çünkü Türkiye tarihi bir dizi demokratlaşma gayretlerinden meydana gelmiştir ve bu teşebbüslerin her biri bir öncekinden daha güçlü ve daha sürekli olmuştur.

Türkiye'de demokrasi ve yenileşme hareketleri dış dünyayla ilişiği olmayan, kendi başına bir sorun değildir. Tam tersine, Türkiye'nin demokrasi kurma çabası, gelenekçi toplumlarıyla ilkel ekonomilerini Türkiye gibi hızla yenileştirmek zorunluluğunu duyan Asya, Yakındoğu ve Afrika memleketleri için demokrasi ile yenileşme hareketinin birbirleriyle telif edilip edilemeyeceğini gösterecek hayati önemde bir deneydir. Başka bir deyişle Türk demokrasi denemesi, şu hususların daha iyi anlaşılmasına yarayabilir: Demokrasi, yenileşmenin zorunlu ve ayrılmaz bir sonucu mudur, yoksa bilinçli telkinle kurulabilir mi? Demokrasi yenileşmeyi (modernleşmeyi) hızlandırır mı, engeller mi? Ve nihayet, yenileşmeye çabalayan memleketler Batı'nın sadece teknolojisini değil, siyasi kurumlarını ve zihniyetini de benimseyebilirler mi? Demokrasi denemesinin Türkiye'de başarısızlığa uğraması, Batı demokrasisinin dünyanın öbür kısımları için yabancı bir şey olduğu ve yenileşmenin biricik yolunun otoriter rejim olduğu görüşünü güçlendirebilir. Sonuç olarak Batı âlemi, kaçınılmaz bir değişme içinde olan yeni gelişen memleketlerden daha da yalıtılmış olur.

Türkiye'de yenileşme hareketi yakın ve pratik hedeflere yönelmiştir; bu hareketin seyrini, iyi belirmiş bir ideolojiden ziyade toplum şartları tayin etmektedir. Hızla yenileşmeye çabalayan memleketlerin çoğunda toplumsal, ekonomik ve siyasal şartlar Türkiye'nin şartlarına benzediğinden, bu memleketlerin de Türkiye'yi örnek alması mümkündür. Özellikle Arap memleketlerindeki yenileşme hareketleri, ayrıntıda farklı olmak ve bazı özel şartlar altında gelişmekle beraber, örgüt ve iktisadi siyaset bakımından Türkiye'deki yenileşme hareketine çok benzemektedir. Türkiye'nin genel değişme tarihi ile siyasi rejimini, karşılaştığı sorunları ve bunlara bulduğu çözüm yollarını iyi anlamak, gelişmekteki memleketlerde yaşanan değişmelerin tahlilini çok kolaylaştıracaktır.

Yeni kalkınan memleketler için hayati önem taşıyan sermaye biriktirme sorunu ve bunun toplumsal, kültürel ve siyasi hayattaki derin etkileri en iyi Türkiye'de incelenebilir. Türkiye yerli ve yabancı özel sermaye kullanmaksızın, devlet eliyle sermaye toplayarak bir sanayi çekirdeği kurmuş, aynı zamanda özel mülkiyetin de muhafazasına ve gelişmesine yardım etmiştir. Nihayet Türkiye'deki değişikliğin ve Türk siyasi tarihinin iyi incelenmesi, şu iki şıktan hangisinin gerçekleşeceğine işaret edebilir: Henüz yenileşmekte olan memleketler, Batı fikirlerini ve kurumlarını kendi eski toplumsal şekil ve değerlerine mi uyduracaklardır, yoksa Doğu ve Batı'nınkilerden büsbütün başka üçüncü bir medeniyet şekli mi yaratacaklardır?

Bizim bu incelememiz esas itibariyle Türkiye'nin siyasi dönüşümüne, yani çok partili sisteme geçişine hasredilmiştir. Bu dönüşüm kendi başına, yalıtılmış bir olay gibi değil, birbirini karşılıklı etkileyen çeşitli kültürel, ekonomik, toplumsal ve kişisel çatışmaların bir sentezi olarak görünmüştür. Türkiye'nin siyasal gelişmesinin incelenmesinde sosyoekonomik etkenler üzerinde özellikle durduksa bunun başlıca sebebi, bu etkenlerin yarattığı sonuçların şimdiye kadar genellikle ihmal edilmiş olmasıdır.

Bu incelemenin esas konusu o çetin 1945-1950 yıllarının olaylarıdır. Bununla beraber bu olayları tarihi perspektif içinde yerlerine oturtabilmek için Türkiye'deki gelişme tarihinin ana çizgileri verilmiştir. Ayrıca Türkiye'nin iç politika hayatında bugüne kadar beliren genel akımlar tahlil edilmiş ve Türk fikir tarihine özel bir önem verilmiştir.

Kitap üç kısma ayrılmıştır: Birinci bölümde kültürel-siyasal ve ekonomik-toplumsal değişmenin genel bir tarihi verilmiştir. Bu, konuyu tüketircesine inceleyen bir bölüm değildir; sadece 1945'ten sonraki olayların anlaşılmasını kolaylaştıracak tarihi zemini vermeyi hedef tutar. İkinci bölüm, 1945-1950 devresindeki politik gelişmelerin kronolojik bir tarihçesidir. Üçüncü bölümde rejimin ideolojisindeki değişmeler ve kültürel, siyasal, ekonomik ve toplumsal sorunlar ile bugünkü siyasi partiler sistemi ele alınmıştır. Son bölüm, bir özet ve sonuç niteliğinde olup Türkiye'de demokrasinin güçlenmesi konusunda bazı tavsiyeler ileri sürmektedir. Öyle sanıyoruz ki bu kitap, Türk politika hayatı üzerine herhangi bir dilde yayınlanmış ilk ayrıntılı incelemedir. Güttüğü amaç, çeşitli verileri bir araya getirip bunları siyasi açıdan incelemektir. Bu veriler oldukları gibi sunulmuş, çok az fikir ileri sürülmüş ve sonuçların çıkarılması çoğu zaman okuyucuya bırakılmıştır.

Birinci bölümde kullanılan malzeme çeşitli Türk ve Batı kaynaklarından toplanmıştır; bunlardan bazıları asıl kaynaklar olmakla beraber çoğunluğu ikincil kaynaklardır. İkinci ve üçüncü bölümlerin malzemesi esas itibariyle Türkçe asıl kaynaklardan alınmış ve Batı dillerinde yayınlanmış kitap ve makalelerden edinilen bilgilerle tamamlanmıştır.

Olayların anlatılışı ve yorumlanışı, esas itibariyle yazarın kendisine ait olmakla beraber, Türk aydınlarının memleketin tarih ve politika hayatıyla ilgili görüşlerine de genel olarak uygundur.

BİRİNCİ KISIM
TARİHİ TEMELLER: DÖNÜŞÜMÜN BAŞLANGICI

Birinci Bölüm
Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform Hareketi

Bugünkü Türkiye'nin içinden çıktığı Osmanlı İmparatorluğu altı yüzyıldan fazla bir zaman (1299-1918) egemen bir devlet olarak kesintisiz yaşadıktan sonra 1918'de sona erdi. Bu devlet, ömrünün ilk yıllarında Batı Anadolu'da küçük bir beylik iken çok iyi işleyen ve birbirine sıkı sıkıya örülmüş bir mülki ve askeri teşkilat sayesinde yavaş yavaş büyüyerek üç kıtaya -Avrupa, Asya, Afrika- yayıldı ve dünyanın en kudretli devleti haline geldi.[1]

Türkler 10. yüzyılda Müslüman oldular ve bu yeni dinle beraber "cihad"ı, yani Müslümanlığı silah kuvvetiyle yayma doktrinini

1 Osmanlı İmparatorluğu'nun teşkilatı için bkz. Albert H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge (Mass.), 1913; Barnette Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge (Mass.), 1941; W. L. Wright (çeviri), *Ottoman Statecraft: The Book of Counsal for Vezirs and Governars*, Princeton, 1935; Mouradja d'Ohsson, *Tableau general de l'Empire Ottoman*, Paris, 4 c, 1788-1791; İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, İstanbul, 1941.

Osmanlı İmparatorluğu hakkında genel bir değerlendirme için bkz. A. J Toynbee, *A Study of History* c. IV, Londra, 1940, ss. 68-189 *passim* (keza kısaltılmış bası, New York, 1947, s. 177 vd.).

kabul ettiler. İslam âlemini Batı'ya doğru genişletme işini -Araplar bu işten vazgeçtikten yüzyıllarca sonra- yeni ve sürekli bir gayretle ele aldılar. İslamiyet, Türk devletine bir maksat ve anlam vermiş oldu ama aynı zamanda Türklerin ulusal özelliklerini kendi potası içinde karıştırdığından "Türk" ve "Müslüman" aynı anlama gelir oldu. Bununla beraber Türkler, dil ve devlet gibi ayırıcı vasıflarını genel olarak muhafaza ettiler.

Batı, siyasi ve askeri üstünlüğünü belli edinceye kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun başarısı devam etti; sonra, 17. yüzyılın sonuna doğru imparatorluk hızla çökmeye başladı.

Yapılan reform hareketleri üzerinde derin etkileri olan, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sebeplerinden bazılarına burada kısaca işaret edebiliriz. İmparatorluğun idaresinde uygulanan millet sistemi[2] her "gayrimüslim" azınlığa kendi kültürel kimliğini muhafaza etmek imkânını veriyor ve bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu'nun tek bir toplum halinde bütünleşmesi önlenmiş oluyordu. Hıristiyan "milletler", imparatorluğun Müslüman tebaasından çok daha önce Batılı fikirlerin etkisinde kaldılar ve ekonomik durumları da nispeten gelişmiş olduğundan, kendi tarihi sınırları içinde ulusal bağımsızlıklarına kavuşmak isteğiyle mücadeleye giriştiler. Bu ulusal egemenlik mücadeleleri Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülmesinde çok etkili oldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda sermaye birikimi olmayışı yüzünden ekonomik durgunluk devam edip gidiyordu. Sermaye harp ganimeti olarak elde ediliyor, tüketim ve askeri amaçlar için kullanılıyordu. Yabancı devletlere tanınan kapitülasyonlar, ekono-

2 Millet sisteminin açıklaması için bkz. H. A. R. Gibb ve Harold Bowen, *İslamic Society and the West*, c. I, kısım II, Londra, 1957, ss. 207-261; A. S. Tritton, *The Caliphs and their Non-Moslem Subjects*, Oxford, 1930, ss. 5-12; Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, Londra, 1938, s. 28 vd.; Sir Harry Luke, *The Old Turkey and the New, Londra*, 1955, ss. 7-9, 66-101; Henry E. Allen, *The Turkish Transformation*, Chicago, 1935, ss. 70-77; Geoffrey Lewis, *Turkey*, Londra, 1955, ss. 22-25; Fuat Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, Paris, 1935.

mik faaliyetleri köstekleyen dini tehditler ve daha sonraları el emeğinin itibardan düşmesi, iktisadi teşebbüslere girişme isteğini öldürüyordu.

İstanbul'un alınışından sonra gelen yüz yıl içinde imparatorluğun hâkim sınıfı, kısmen Bizans zihniyetinin ve kurumlarının kötü etkileri,[3] kısmen de bu hâkim sınıfta mevki edinmeyi tayin eden saikler dolayısıyla kendisini halk kitlelerinden ayırdı. Osmanlı İmparatorluğu'nda sınıflar arası hareketlilik fakir köylülerin ve sıra neferi askerlerin en büyük mevkilere yükselmesine imkân veriyordu. Zamanla bu kişilerin birçoğu, inançlarının gücünden ziyade çıkarları dolayısıyla hâkim sınıfa girdiler ve bu yüzden de sınıf standartları düştü.[4] (Devşirmeliğin Osmanlı İmparatorluğu'nun ahlaki temellerini çürütmekte oynadığı rolü belirtmek ayrı bir etüde konu olabilir.)

Tebaanın sadakatini elde tutabilmek için Müslümanlığın itaati amir hükümleri gayet sıkı yürütülüyordu.[5] İslam âleminin genel

---

3 Bizans etkisini küçümseyen bir görüş için bkz. Köprülüzade Mehmet Fuat, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası*, İstanbul, 1931, ss. 165-313 (İtalyanca çevirisi: *Alcune Osservazioni Intorno all'Influenza delle Istituzioni Bizantine sulle Istituzioni Ottomane*, Roma, 1953).

4 Osmanlı idareci sınıfının yetiştirilmesi hakkında bkz. Miller, *Palace School*. ss- 7, 70-93, 105 vd.; A. J. Toynbee, *An Historian's Approach to Religion*, New York, 1956, ss. 45-48, 198; ve *A Study of History* (kısaltılmış bası), ss. 174-177; A. J. Toynbee ve Kenneth P. Kirkwood, *Turkey*, New York, 1927, 3-57 *passim*: Gibb ve Bowen, *age*, c. II, s. 210 vd. Bu sınıfın devlete ve hanedana bağlılığı için bkz. A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford, 1956, ss. 11, 12-26.

5 Tebaanın, adaletsiz ve zalim bir hükümdara bile itaat etmesi gerektiğini bildiren bu kaideler için bkz. Sir Thomas W. Arnold, *The Caliphate*, Oxford, 1924, ss. 48, 49, 50; Gibb ve Bowen, *Islamic*, c. I, kısım I, Londra, 1950, s. 211. Tebaa arasındaki ilişkiler için bkz. A. Adnan Adıvar, "Interaction of Islamic and Western Thought in Turkey", *Near Eastern Culture and Society* (yayınlayan: T. Cuyler Young), Princeton, 1951, s. 120. Türkiye'de İslamiyet'i etkileyen çeşitli faktörler için bkz. Howard A. Reed, "The Religious Life of Modern Turkish Muslims", *Islam and the West* (yayınlayan: Richard N. Frye), Lahey, 1957, ss. 135-143; Bernard Lewis, "Turkey: Westernization", *Unity*

seyrine uygun olarak Türklerde de Müslümanlık zamanla dogmatik vasıflar kazandı. Hatta bu dogmatiklik Arap memleketlerinde olduğundan daha fazlaydı.[6] 1517 yılında I. Selim'den itibaren halife unvanını alan Osmanlı padişahları, 19. yüzyılda bütün dünyadaki Müslümanların sadakatini elde edebilmek için bu unvanı geniş çapta kullandılar.[7]

17. yüzyılın sonlarından itibaren Batı'nın her alanda üstünlüğü, ayrıca kuzeyde Rus devletinin doğuşu, kuvvetler dengesini Osmanlı İmparatorluğu aleyhine bozdu ve imparatorluğu dengeyi düzeltmek üzere çare ve yollar aramaya zorladı. Batı'nın kudreti arttığı sırada Osmanlı idare sistemi,[8] özellikle ordu bozulmaya başladı. Artık rastgele devşirilen Yeniçeriler eski sıkı disiplinlerinden ayrılmış, devlet için mali bir yük, padişahın tahtı için de devamlı bir tehlike halini almışlardı. İşte bu şartlar altında Osmanlı İmparatorluğu reformların ilham kaynağı olarak Batı'ya döndü,

---

and Variety in Muslim Civilization (Gustave E. Von Grunebaum tarafından yayınlanmıştır), Chicago, 1955, ss. 316-317, 322-327.

6 Fatih Sultan Mehmet'in din konusundaki liberal tutumu için bkz. Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, c. III, New York (Modern Library), ss. 747-748; E. Jacobs, "Mehemmed II, der Eroberer, seine Beziehungen zur Renaissance und seine Büchersammlung", *Orients*, S. II, 1949, ss. 6-30. Anadolu halkı ve yeniçeriler arasında gelişen liberal bir tarikat için bkz. John Kingsley Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, Hartford, 1937, ss. 16, 20, 87 vd. Mevlevilerin tutumu için bkz. Luke, *Old Turkey and New*, s. 121.

7 II. Abdülhamid, 1876 Anayasası'na halifeliğini belirten bir hüküm koydurduğu gibi, İslam ülkelerine gönderdiği elçilerle bu unvanın propagandasını da yaptırdı. 1908 ve 1913 yıllarında Osmanlı toprakları Yunanistan, Bulgaristan ve Avusturya'ya bırakılırken imzalanan antlaşmalara, Müslümanların dualarında "Halife" sıfatıyla padişahın ismini zikredebileceklerine dair bir hüküm konuldu. Bkz. Vicomte de la Jonquiere, *Histoire de l'Empire Ottoman*, c. II, Paris, 1914,; ss. 70,179; Arnold, *The Caliphate*, s. 95 vd.; Alderson, *The Structure*, s. 73-74. Antlaşmalar için bkz. *American Journal of International Law* (resmi belgeler), Ek. c. 5, Annex ii; 1914, s. 37 vd. ss. 46, 49.

8 Bu idareyle ilgili bir görüş için bkz. Lynton K. Caldwell, "The Turkish Administration and the Politics of Expediency", *Toward the Comparative Study of Public Administration* (William J. Siffin tarafından yayınlanmıştır), Bloomington, 1957, s. 117-118.

o Batı ki kendisi ile Osmanlı İmparatorluğu ve Türkler arasında ortak hiçbir şey bulunmadığı kanısındaydı.[9] Daha 1720'lerde Çelebi Mehmet, Türklere faydalı olabilecek şeyleri arayıp bulmak ve getirmek amacıyla Avrupa'ya gönderilmişti, ama bu seyahatin başlıca neticesi, Lale Devri'nde matbaanın memlekete sokulması oldu (matbaada yalnızca dinle ilgisi olmayan kitaplar basılabiliyordu).[10]

Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçek reformlar 18. yüzyılda askeri okulların açılmasıyla ilkin orduda başladı. Bunlar Batı, özellikle Fransız örneklerine göre kurulmuş okullardı ve öğretmenleri Batı'dan getirilmişti.[11] Böylece gerek memlekete yeni sokulmuş olan matbaada basılan dinle ilgisi olmayan konulardaki kitaplar, gerekse askeri okullar Batı ile temas sağlayarak Batı'ya dair bil-

9 Müttefiklerin 1917'de, Avrupa medeniyetine tamamen yabancı saydıkları Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'dan çıkarmak istemeleri hakkında bkz. A. J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, New York, 1922, s. 328; Gaston Gaillard, *The Turks and Europe*, Londra, 1921, s. 5 vd. Batı'yı örnek almak yolundaki ilk teşebbüsler için bkz. Niyazi Berkes, "Historical Background of Turkish Secularism", *Islam and the West*, s. 48 vd. İslamiyet ve Türklerle ilgili olarak Batı düşüncesi üzerindeki Bizans etkileri için bkz. Toynbee, *The Western Question*, s. 32 vd.; *Civilization on Trial*, New York, 1953, s. 177 vd., ss. 184-212; ayrıca Gibbon, *The Decline*, s. 750 vd.; Felix Valyi, *Spiritual and Political Revolution in Islam*, Londra, 1925,s. 27.

10 Bu devir ve matbaa makinesinin tarihi için bkz. Ahmet Refik, *Lale Devri*, İstanbul, 1932; Hamit ve Muhsin, *Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1930, ss. 287-291; Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul, 1951, s. 174 vd.; Berkes, "Historical Background", s. 50-51; Selim Nüzhet, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul, 1931.

11 Bu reformlar için bkz. Frank S. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge (Mass.), 1942, ss. 25-38; Bernard Lewıs, 'The Impact of the French Revolution on Turkey", *Journal of World History*, Temmuz 1953, s. 105 vd.; Wilbur W. While, *The Process of Change in the Ottoman Empire*. Chicago, 1937; Edmond Chertier, *Reformes en Turquie*, Paris, 1858; Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul, 1952, ss. 177-219; H. W. V. Tempertey, "Reform Movements in the Turkish Empire and Republic during the XIXth and XXth Centuries", *Chinese Social and Political Science Review*, Ocak 1937, ss. 449-460; Henry Elisha Ailen, *The Turkish Transformation*, Chicago, 1935, ss. 4-27; Toynbee ve Kirkwood, *Turkey*. ss 48-58; Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara, 1946, s. 36 vd., 72 vd.

gilerin yayılmasına yardım etti. Profesör Bernard Lewis'in işaret ettiği gibi, din farklarının önemini küçülten Fransız Devrimi ve bu devrimin laik görüşleri Batılı fikirlerin kabulüne daha da uygun bir hava yarattı.[12]

Bununla birlikte çok geçmeden Osmanlı hükümdarları Fransız Devrimi'nin laikliğinden şüphelenir oldular; devrimin er ya da geç Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel temellerini yıkması ihtimalinden korktular.[13] Oldukça kalabalık bir grup oluşturan ordu mensupları ise daha başka reformlar yapılmasında ısrar ediyorlardı. Böylece, iki grup meydana gelmişti: Reform isteyen yenilikçiler ile çıkar yolu eski geleneklere bağlılıkta gören muhafazakârlar. Gelişmeler yenilikçilerin durumunu güçlendirdikçe iki grup arasındaki uçurum büyüdü.

Reformlara karşı koyan, savaş yeteneğini kaybetmiş, disiplinsiz Yeniçerilere karşı Sultan III. Selim (1789-1808), kendisine sadakat gösterecek yeni bir gönüllü ordu -Nizam-ı Cedid Ordusu- oluşturmak istedi. Neticede Yeniçeriler Sultan Selim'i tahttan indirdiler, ama Sultan Selim bu arada idari, siyasi ve ticari sahalarda yapılacak reformların planlarını hazırlamış bulunuyordu.[14] Bu nedenle III. Selim, kendisi bu reformlardan ancak küçük bir kısmını gerçekleştirebilme imkânı bulabilmiş olmakla birlikte büyük çapta reformlar tasarlamış olan ilk Osmanlı padişahıdır.

III. Selim'den sonra tahta çıkan Sultan II. Mahmut (1808-1839), saltanatının devamının Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasına,

12 Lewis, "The Impact", ss. 106-110.

13 Bkz. Enver Ziya Karal, *Halet Efendi'nin Paris Büyük Elçiliği* 1802-1806, İstanbul, 1940.

14 III. Selim ve reformları hakkında bkz. *Cevdet Tarihi*, c. 4, 5, İstanbul, 1309 (1891); Karal, *Selim III*, ss. 11-21, 29-163. M. A. Ubicini, *Letters on Turkey*, c. II (İngilizceye çeviren: Lady Easthope), Londra, 1856, s. 420 vd.; W. S. Davis, *A Short History of the Near East*, New York, 1923, s. 289 vd.; Le Baron Antoine Juchereau de Saint Denys, *Histoire de l'Empire Ottoman*, 1792-1844, c. II, Paris, 1844, s. 169 vd.; F. W. Hasluck, *Christianity and Islam Under The Sultans*, 2 c, Oxford, 1929; Bailey, *British Policy*, ss. 26-28; Luke, *Old Turkey and New*, ss. 26-30, 36-37.

reformlara karşı koymakta onlarla sıkı işbirliği yapmış olan din ulemasının başını eğdirebilmeye ve Ali Paşa, Vidin'de Pazvanoğlu ve Mısır'da Mehmet Ali Paşa gibi imparatorluğun çeşitli eyaletlerindeki asi idarecilere söz geçirebilmeye bağlı bulunduğunu gayet iyi biliyordu.[15] Nitekim zamanı gelince Yeniçerileri ortadan kaldırmakta tereddüt etmedi (1826); Yeniçerilerin Balkanlar'da beliren bir isyanı bastıramamasından ötürü halkın duyduğu hoşnutsuzluktan faydalandı. Kendisine sadık modern bir orduya sahip olunca toprak beylerini tasfiye etti, tımar ve zeametleri kaldırdı. Sultan Mahmut'un, nüfuzunu böyle kuvvetle genişletmesi derin bir hoşnutsuzluk yaratıyordu. Ancak o daha da ileri giderek ordunun geliştirilmesi için yeni tedbirler aldı, yeni kıyafetleri -ve bu arada Venedik menşeli fesi- kabul etti, sakalların tıraş edilmesini emretti. Bütün bu yenilikleri zorla kabul ettirdiğinden, aydınlar arasında kendisine "Türklerin Deli Petrosu" deniyordu, halk ise Sultan Mahmut'a "gâvur sultan" lakabını takmıştı.[16]

---

15 II. Mahmut'un kişiliği ve devletin otoritesini artırmaya yönelik teşebbüsleri için bkz. A. Slade, *Records of Travel in Turkey and Greece*, 1829-1831, c. I, Londra, 1833, s. 113 vd.; Roderick H. Davison, "Turkish Attitudes Concerning Christian Muslim Equality in the Nineteenth Century", *American Historical Review*, Temmuz 1954, s. 856 vd.; Luke, *Old Turkey and New*, s. 34-35; Bailey, *British Policy* ss. 13-33, 34-36, 271-276; Hamit ve Muhsin, *Tarih*, s.423; Dankwart A. Rustow, *Politics and Westernization in the Near East*, Princeton, 1956, s. 17.

16 Sultan Mahmut'u Büyük Petro ile karşılaştıranlar olmuştur, gerçekten de bu iki hükümdar arasında tesadüfi sayılamayacak kadar çok benzerlik vardır. Osmanlı İmparatorluğu'na ilk matbaa makinesini sokan İbrahim Müteferrika, Deli Petro'nun zora dayanarak ıslahat yaptığı gerçekliğine dikkati çekmiş bulunuyordu. Tarihçi Asım da Rusya'nın köktenci tedbirler sayesinde gerilikten kurtulmuş olduğunu belirtmiştir. (Deli Petro *Streltsi* denilen eski Rus ordusunu zor kullanarak 1698'de dağıtmış, kıyafet devrimleri yapmıştır.) Bu konuda bkz. R. A. Watsh, *A Residence in Constantinople*, c. II, Londra, 1836, s. 319 vd.; Halide Edip, *Conflict of East and West in Turkey*, Lahor, 1935, s. 65; Lewis, "The Impact", s. 124-125; Berkes "Historical Background", s. 51; M. A. Ubicini, *La Turquie Aduelle*, Paris, 1855, s. 240; Allen, *Transformation*, s. 6; Toynbee, *A Study of History* (kısaltılmış basım), 1957, s. 169-170. Ayrıca bkz. G. Vernadsky, "On Same Parallel Trends in Russian and Turkish History,

Sultan II. Mahmut'un askeri alanda giriştiği büyük çapta yenileştirme hareketi yeni yeni masraflar açıyor, bu masrafları karşılamak için mevcut kaynaklar daha da sömürülüyor, bu ise derin tepkiler yaratıyordu.[17]

Sultan Mahmut'un bağlandığı reform siyaseti Osmanlı İmparatorluğu ile Batı arasında en göze çarpan ayrılıkları giderme amacına yönelmişti. Bu siyaset, başlıca subaylar ile Dış işlerinde vazife gören devlet memurlarının teşkil ettiği yenilikçi aydınlar grubunun bir zaferiydi.

Nüfuzunu gittikçe artıran bu zümre kendisini muhafazakârlarla mücadele eder durumda buldu.[18] Orduda başlayan ilk reformlar az çok kök salınca, bunları başka alanlarda reformlarla tamamlayıp güçlendirmek üzere teşebbüslere girişildi. 1838 yılında Sultan II. Mahmut mevcut Osmanlı kurumlarının yanı sıra Batılı örnekte askeri, idari ve adli üç meclis kurdu: Böylece, bir taraftan reformları ordunun dışındaki alanlara yaymak fikri, diğer taraftan Batılı devletlerin imparatorluğun Hıristiyan ahalisine eşitlik ve teminat verilmesi yolundaki ısrarları, siyasi reforma zemin hazırladı. Bu reform 1839 yılında Tanzimat hareketi olarak meydana çıktı.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu adıyla anılan Tanzimat Fermanı, Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) rızasıyla Reşit Paşa tarafın-

---

Especially in the 16th Century", *Connecticut Academy of Arts and Science Transactions*, 1945, s. 25 vd. Deli Petro ile Atatürk arasındaki benzerlikler için bkz. Dorsey D. Jones ve Henry Johnston, "Mustafa Kemal and Peter the Great: A Study in Parallelism", *Sociology and Social Research*, Ocak-Şubat 1938, ss. 212-222.

17 3. bölüme bkz.

18 Bu mücadele için bkz. Ubicini, *La Turquie Aduelle*, s. 240; Hamit ve Muhsin, *Tarih*, ss. 423, 425-426; Rıza Nur, *Cemiyeti Hafiye*, İstanbul, 1330 (1914), s. 143 (Hicri tarihler, Faik Reşit Unat'ın Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu, Ankara, 1940, adlı kitabına dayanılarak Miladi'ye çevrilmiştir); Berkes, "Historical Background", s. 55. Yakındoğu'da, muhafazakâr ve ilerici gruplar arasındaki mücadele için bkz. H. A. R. Gibb, *Les Tendences Modernes de l'Islam* (Fransızcaya çeviren: B. Vernier), Paris, 1949; "La Reaction Contre la Cuture Occidentate Dans Le Poche-Orient", l'Orient Contemprorain, XXIII, 1951, ss. 1-10.

dan düşünülüp yazılmış ve 3 Kasım 1839 tarihinde İstanbul'da Gülhane Parkı'nda okunmuştu. (Reşit Paşa uzun zaman Londra ve Paris elçiliklerinde bulunmuştur.) Tanzimat Fermanı, hiçbir teminat göstermeksizin bütün yurttaşlara eşit haklar, mal ve can emniyeti vaat ediyor, mali (yani vergi sisteminde), askeri ve adli sahalarda bazı reformlar ileri sürüyordu.[19]

Tanzimat, gerçekten de reformların, o zamana kadar doğrudan doğruya dokunulmamış bulunan siyasi ve kültürel alanlara yayılması hareketiydi. Tanzimat devrinde (1839-1877) yeni modern okullar açılarak eski medreseler yavaş yavaş ihmal edildi.[20] Yabancı okullar ve bu arada 1868 yılında İstanbul Fransız liseleri örneğinde Galatasaray Lisesi açıldı. Batı'nın edebiyat ve tiyatro eserleri uyarlanarak memlekete sokuldu (bunların hemen hepsi de Fransa'dan alınmıştı), ayrıca fen kitapları ve dergileri yayınlandı.

Tanzimat Fermanı'nın ardından Islahat Fermanı, Babı-Âli'nin 1856'da toplanan Paris Konferansı'na iştirak edebilmesinin şartı olarak ilan edildi.[21] Hatt-ı Hümayun'un Hıristiyan ahaliye verdiği vaatler bu fermanda tekrarlanıyordu.

Bu iki fermanla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir siyasal görüş şekillenmeye başladı: İmparatorluk toprakları üzerinde yaşayan herkese tek yurttaşlık sıfatı altında; fakat imparatorluğun İslami geleneklerine halel gelmeksizin eşit hak ve vazifeler tanımak. Bu fikir, azınlıkları imparatorluğa bağlamak ve onla-

19 Tanzimat hakkında bkz. Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat*, 2 c, Paris, 1882; Luke, *Old Turkey and New*, ss. 47-50; Bailey, *British Policy*, ss. 38, 214, 228-229. Tanzimat'ın Türkler tarafından tahlili ve değerlendirilmesi için şu eserdeki yazılara bkz. *Tanzimat*, İstanbul, 1940. Zengin bir bibliyografya için bkz. *age*, ss. 979-990; ayrıca Recai G. Okandan, *Amme Hukukumuzda Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet Devirleri*, İstanbul, 1946, s. 57 vd. Tanzimat Fermanı'nın hukuki bir tahlili için bkz. Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat*, İstanbul 1940, s. 31 vd.

20 Milli Eğitim reformu için bkz. Sadrettin Celat Antel, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat*, ss. 441-462. Medrese için bkz. M. Şerafettin Yaltkaya, "Tanzimat'tan Evvel ve Sonra Medreseler", *age*, ss. 463-467.

21 Metinler için bkz. Bailey, *British Policy*, ss. 277-279, 287-291.

rın bağımsızlık emellerini yatıştırmak gayesini gerçekleştirebilirdi. Başarılırsa, bunun mantıki neticesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşundan beri yürütülen millet sisteminin sona ermesi olacaktı.[22] Osmanlıcılık, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün tebaasını eşit yurttaş saymak fikri, nihayet 1876 Kanun-i Esasisi'nde kabul olundu ve kuramsal olarak 1918 yılına kadar yürürlükte kaldı. Gerçekte ise azınlıklar arasında baş gösteren milliyetçilik akımları daha sonra Türkler tarafından da benimsendi ve Osmanlı yurttaşlığının fikri anlamı kayboldu.

19. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan azınlıklar milliyetçi amaçlarla siyasi dernekler kurmuşlardı. Daha sonraları Müslüman tebaa arasında da bu çeşit dernekler kuruldu. Bunların ilki, bir kısım Müslüman aydın tarafından 1859'da İstanbul'da kurulan *Fedailer Cemiyeti* idi; bu, aslında padişahın Hıristiyan tebaaya eşit haklar tanımasına karşı bir tepkiydi.[23]

Ardından, 1865 yılında *Yeni Osmanlılar Cemiyeti* kuruldu;[24] meşruti idare sistemini amaç bilen, Osmanlılar arasında kurulmuş ilk büyük siyasi teşekküldü bu; Paris ve Londra'da faaliyet gösteriyordu. Bu cemiyet aynı zamanda bir kısım aydının yapılan reformlar hakkında beslediği bazı şüpheleri de ifade ediyordu. Bunların fikrine göre reformlar hem uyuşmaz unsurları uyuşturmaya çalışıyor hem de laik bir özellik taşıyordu. Yeni Osmanlılar reformların laik niteliğini eleştiriyor, bu yüzden imparatorluğun şeriata gerektiği gibi riayet edilmeksizin, dayanılan ruhi temellere aykırı olarak idare edilmeye başlandığını iddia ediyorlardı. Bu grubun başında bulunan Namık Kemal, Yeniçeriliği kaldırdıktan sonra dindışı usullerle kendi mutlak istibdadını yürüten

22 Davison, "Turkish Attitudes", ss. 844-853 *passim*; Frederick Millnigen, *La Turquie sous le Regne d'Abdul Aziz*, Paris, 1868.

23 Uluğ İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara, 1937; Tarık Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1952, s. 89-90. Dr. Tunaya'nın siyasi partilerin tarihi hakkındaki özgün eseri çalışmalarımıza değerli bir bilgi kaynağı olmuştur.

24 Bkz. İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, ss. 777-857; M. C. Kuntay, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, c. I, İstanbul, 1944; Tunaya, *age*, s. 91-96; Davison, "Turkish Attitudes", s. 851 vd.

bir padişaha itaat için haklı bir sebep görmüyordu. Onun meşhur *Hürriyet Kasidesi*'ndeki hürriyet isteğinin gerçekte, imparatorluğu Müslümanlığın esas kurallarına aykırı olarak idare eden padişahı eleştirmekten başka bir anlamı yoktur.[25]

Aydınların siyasi alanda reform, yani meşruti idare isteği, padişah ile maiyetinin Yeni Osmanlıcılık siyasetini gerçekleştirme arzusu ve yabancı devletlerin baskısı birleşerek, nihayet, yeni tahta çıkmış bulunan II. Abdülhamid'in (1876-1909) 23 Aralık 1876 tarihinde ilk Osmanlı Kanun-i Esasisi'ni ilan etmesine sebep oldu.[26] Bu olay, Osmanlı tarihinde I. Meşrutiyet olarak adlandırılan ve 1908 yılına kadar devam eden devrenin başlangıcına işaret eder. 1876 Kanun-i Esasisi vatandaşlara birtakım bireysel haklar tanıyor, Mebusan ve Ayan Meclisi'nden meydana gelme bir parlamento sistemi kuruyordu. Ama padişahın yetkilerine hiç dokunulmuyordu; padişah yasama meclislerini istediği zaman toplantıya çağırıp dağıtabilir, yürütme (icra) organının üyelerini de istediği gibi tayin eder veya görevden uzaklaştırabilirdi.

İlk Mebusan Meclisi 19 Mart 1877'de toplandı. İkinci bir meclis, ertesi sene toplantıya çağrıldı, ama hükümet sert eleştirilere uğrayınca meclis 1908'e kadar süresiz olarak dağıtıldı.[27] Bundan sonra 1877 ila 1908 arasında Abdülhamid kendi mutlak idaresini kurarak imparatorluğu istibdadı altına aldı. (Bu ilk Osmanlı parlamentosu sosyal gelişme bakımından ayrıca incelenmeye değerdir.)

Abdülhamid'in hürriyetleri birer birer kaldırıp 1877'den sonra Kanun-i Esasi'yi de yürürlükten alması üzerine önce imparatorluk

---

25 "Ne efsunkâr imişsin, sen ah ey didar-ı hürriyet, esir-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esaretten" beyiti, *Hürriyet Kasidesi*'nin en çok bilinen mısralarıdır. Halide Edip, *Conflict of East and West*, s. 198. Namık Kemal'in Hürriyet'e yazdığı makalelerden seçmeler için bkz. Sungu, *Tanzimat*; ss. 800, 801, 807, 811; ayrıca Berkes, "Historical Background", ss. 65-67.

26 Bu anayasanın metni için bkz. "The Ottoman Constitution Promulgated 7th Zilhidje 1293" (1876). *American Journal of International Law*, ek 2 (resmi belgeler), New York, 1908, ss. 367-387.

27 Meclis-i Mebusan'da yaşanan tartışmaların ayrıntılarını Hakkı Tarık Us tarafından yayınlanan *Meclis-i Mebusan 1293-1877* adlı kitapta bulmak mümkündür (İstanbul, 1940).

sınırları içinde, sonraları dış memleketlerde gizli cemiyetler kuruldu; bunlar zamanla *Jön Türkler* adıyla tanındı. Başlıca maksatları 1876 Anayasası'nı tekrar yürürlüğe koydurmaktı. Ahmet Rıza Bey, İstanbul Askeri Tıbbiye Mektebi'nde İbrahim Temo'nun kurduğu gizli bir derneği örnek alarak, 1889 yılında Paris'te *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'ni kurdu.[28] Diğer memleketlerde de buna benzer dernekler kuruldu.

Çeşitli memleketlere dağılmış bütün Jön Türk gruplarını bir merkez etrafında birleştirmek ve ortak bir hareket yolu çizmek amacıyla 4 Şubat 1902 tarihinde Paris'te gizli bir toplantı yapıldı. Kısmen şahsi çatışmalar yüzünden, ama esas olarak, tasarlanan iç ihtilale ordu ve yabancı yardımının katılıp katılmaması konusundaki görüş ayrılıklarından dolayı konferans ikiye bölündü.[29] "Müdahalecilerin", yani ihtilale ordu ve dış yardımın katılması görüşünü savunanların başında Prens Sabahattin vardı. Bunlar ana teşkilattan ayrılarak *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*'ni kurdular. Ahmet Rıza Bey'in başında bulunduğu ve aykırı görüşünü savunan grup ise cemiyetin adını *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti* şeklinde değiştirdi. Bundan böyle bu cemiyet Jön Türklerin en ileri gelen örgütlenmesi oldu.

Ahmet Rıza Bey'in cemiyeti asıl 1906'da Selanik'te subay ve devlet memurlarından oluşan bir grubun kurduğu *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*[30] ile birleştikten sonra güçlendi.[31] Bu birleşmeden sonra

---

28 İlk kurulan derneklerin en önemlisi, Ali Suavi'nin başında bulunduğu komitedir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Ali Suavi ve Çırağan Sarayı Vakası", *Belleten*, Nisan 1944, s. 71 vd. Ayrıca bkz. Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 104 vd. Asıl Jön Türk dernekleri için bkz. İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve İnkılab-ı Milliye Dair Hatıratım*, Mecidiye, 1939; Ernest E. Ramsaur Jr., *The Young Turks: A Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton, 1957, s. 14 vd.; Joseph Denais, *La Turquie Nauvelle et l'Ancien Regime*. Paris, 1909, s. 43 vd.

29 Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 106; Ramsaur, *Young Turks*, ss. 66-74.

30 Bkz. Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1948, ss. 237-248; Tunaya, *age*, ss. 108-117, 142-148; Ramsaur, *Young Turks*, s. 95 vd.

31 1908 "Devrimi" esas itibariyle Selanik'te kurulmuş bulunan dernek tarafından yapılmıştır. Bu derneğin üyeleri, bütün Jön Türkler devri boyunca önemli

Jön Türkler hareketi hem Müslümanlarca hem de Hıristiyanlarca desteklendiğinden gücünü hızla artırdı. Hıristiyan azınlıklar, kurulacak meşruti idare sayesinde ulusal bağımsızlıklarını kazanacakları ümidiyle İttihat ve Terakki'yi tutuyorlardı. Bu esnada Ahmet Rıza Bey ile Prens Sabahattin grupları geçici bir anlaşmaya vardılar. Böylece 1908 hareketi arifesinde bütün Jön Türk kurumları bir amaç üzerinde birleşti: Abdülhamid'in istibdadına son vermek ve Kanun-i Esasi'yi tekrar yürürlüğe koymak. Balkan halkının da yardımıyla[32] bu amaç 23 Temmuz 1908'de nispeten az kan akıtılarak gerçekleştirildi. Böylece Sultan Abdülhamid'in anayasası, iki meclisli parlamento sistemini ve bütün hürriyetleri, halkın eşi görülmemiş heyecan ve sevinç gösterileri arasında yeniden yürürlüğe koydu.[33] Bu tarih II. Meşrutiyet'in başlangıcını işaret eder.

Aydınlar nihayet sultanı alt etmişlerdi ve ordu, sadece askeri, teknik alanda değil, siyasi alandaki yenileşme hamlesinde de başrolü oynamıştı.[34]

---

mevkileri işgal etmişler, yabancı memleketlerde kurulan derneklerin liderleri ve yaşlı üyeleri ise sadece ikinci derece rol oynamışlardır. Selanik'teki dernek, önceden tespit edilmiş bir teoriye ve plana göre değil de daha çok ampirik bir tarzda davranan, yarı aydın küçük memurlar tarafından kurulmuştu. Jön Türkler hakkında doğrudan doğruya bilgi edinmek içini bkz. "Halil Menteşeoğlu'nun Hatıraları", *Cumhuriyet*, 13 Ekim-11 Aralık, 1946, *passim*.

32 Balkan halkı tarafından padişaha gönderilen telgraflar için bkz. Süleyman Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, İzmir, 1944, s. 16 vd., 60 vd. 1908 Devrimi sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun genel durumu için bkz. *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, c. V (G. P. Gooch ve H. Temperley), Londra, 1928, ss. 247-308.

33 Halkın sevinci ve hürriyet anlayışı için bkz. Charles R. Buxton, *Turkey in Revalution*, Londra, 1909, s. 108; H. Cahit Yalçın, *Talat Paşa*, İstanbul 1943, s. 16. Ayrıca bkz. Sir W. M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, New York, Londra, s. 57 vd.

34 Türkiye'de devrimci bir unsur olarak ordunun rolü hakkında bkz. Majid Khadduri, "The Role of the Military in Middle East Politics", *The American Political Science Review*, XLVII, 1953, s. 511-524. Bu yazının yeniden gözden geçirilmiş bir şekli, "The Army Officer; His Role in Middle Eastern Politics" adı altında *Social Forces in the Middle East* (yayınlayan: Sydney Nettleton, Fisher), Ithaca, 1955, ss. 162-183'te çıkmıştır. Lt. Colonel Malleterre, "L'Armee

İktidarı ele geçiren bu aydınlar zümresi Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmaya başlayan alt-orta sınıftan gelmeydi. Jön Türklerin en meşhurlarından Talat Paşa mütevazı bir aileden gelen bir posta memuruydu. Selanik'te başlatılan 1908 Devrimi'nin diğer düzenleyicileri de aşağı sınıflardandı. İktidarı ele aldıktan sonra padişaha az buçuk bağlandıysalar da padişahın etrafındaki idareci sınıfla çatıştılar; öncekileri sultana bağlı hâkim zümreye itaati kabul ettiler, ama sonraları bunları yerlerinden ederek kendi idarelerini kurdular ve sultanı nüfuzları altına aldılar. (Enver Paşa yakışıklı, ama tanınmamış bir subayken sultanzade ile evlenme dilekçesinin geri verilmesi acısını nihayet giderebilmek imkânını elde etmişti.)

1908 yılına kadar İttihat ve Terakki sadece sultanı, 1876 Anayasası'na riayete zorlamak amacını güden bir siyasi cemiyetti, oysa şimdi birdenbire kendisini memleketi idare etme vazifesiyle yükümlü bulmuştu. Hükümeti devralmaya hazırlıksız olduğunu bilen cemiyet, ilkin iktidara geçmeme, sadece "vatani" bir dernek olarak kalma kararını verdi, ama diğer yandan da 1908 seçimlerinde kendi adaylarını öne sürerek Mebusan Meclisi'ni kontrolü altına almaktan da çekinmedi.[35] İttihat ve Terakki'nin tahakkümünü önlemek amacıyla Temmuz 1908'den sonra kurulmuş olan muhalif *Ahrar Partisi*, Mebusan Meclisi'ne ancak bir mebus gönderebildi.

Jeune Turque", *Revue des Sciences Politiques*, Eylül 1911, ss. 734-755; A de Bilinski, "The Turkish Army", *Contemporary Review*, Eylül 1907, ss. 403-409; Felice de Chaurand de St. Eustache, "L'Esercito nel Movimento Costituzionale della Turchia", *Rivista d'Italia*, Ekim 1908, ss. 513-532. Ayrıca Necati Tacan, "Tanzimat ve Ordu", *Tanzimat*, ss. 129-137; Rustow, "Politics", ss. 26, 31-33; Ramsaur, *Young Turks*, ss. 144-145, *Cumhuriyet*, 30 Kasım 1946 (Halil Menteşeoğlu'nun hatıraları).

35 1908-1918 arasında İttihat ve Terakki hâkimiyeti sürmüş olduğundan, bu devreye *İttihat ve Terakki Devri* denebilir. Bununla beraber, "devrim"i yapmış olan küçük grup zamanla büyüyerek Jön Türklerin çoğunu kapsadığından, bu devreyi *Jön Türkler Devri* diye anmak daha doğru olacaktır.

Seçimlerden sonra garip bir durum ortaya çıktı: Sultanın yürütme yetkileri, İttihat ve Terakki üye ve taraftarlarından meydana gelme yasama organınca sıkı sıkıya kontrol ediliyordu, oysa İttihat ve Terakki Cemiyeti, siyasal bir parti değil, sadece kültürel bir cemiyet olduğunu ileri sürüyordu. Bir yandan da cemiyetin gizli merkez komitesi bütün siyasal faaliyetleri kontrol ediyordu.[36]

İttihat ve Terakki, zamanla politikaya daha fazla karıştı. Üyeleri arasında olan Sait Paşa'yı hükümetin başına getirdi. Bir yandan teşkilatın tahakküm ve gizliliğinin, diğer yandan da üyelerinin kötü hareketlerinin sebep olduğu eleştiriler karşısında cemiyet, çoğunlukla kendi saflarından ayrılmış olanların kurduğu muhalif partileri yok etmeye kalkıştı. 13 Nisan 1909 tarihinde beliren gerici-dinci isyan hareketini, 31 Mart Vakası'nı[37] fırsat bilerek "bu hareketi teşvik ettiler" bahanesiyle *Ahrar, İttihad-ı Muhammedi, Fedakaran-ı Millet* ve *Heyet-i Müttefika-i Osmaniye* partilerini kapattı. Sultan II. Abdülhamid'in yerine V. Mehmet getirildi (1909-1918).

Bununla beraber muhalefet, iktidar partisi sıralarından ayrılanlarla gittikçe genişledi. Nihayet, *Mutedil Hürriyetperveran, Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye* ve *Ahali* fırkaları gibi başlıca muhalefet partileri ile Rum, Ermeni, Arnavut ve Bulgar azınlıklarının Meclis'teki temsilcileri birleşerek *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*'nı[38] kurdular (21 Kasım 1911). İktidarı kaybetme tehlikesiyle karşılaşan İttihat ve

36 Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 241; Ramsay, *Revolution*, s. 8 vd.; Toynbee ve Kirkwood, *Turkey*, s. 53-54. Anayasa değişiklikleri için bkz. Jaeschke, *Die Entwicklung des Osmanischen Verfassungstaates von den Anfangen bis zur Gegenwart*, Berlin, 1917.

37 Bkz. Ramsay, *Revolution*, s. 11 vd. Ramsay'in kitabı 1908 Devrimi'ni yakından inceleyen en etraflı bir etüttür. Keza, *British Documents*, ss. 313-321; Naki Cevat Akkerman, *Demokrasi ve Türkiye'de Siyasi Partiler Hakkında Kısa Notlar*, Ankara, 1950, s, 26-27; T. Z. Tunaya, "31 Mart Vakası", *Vatan*, 10 Mart 1949; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. I, İstanbul, 1941 ss. 295-301.

38 Bkz. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü*, İstanbul, 1334 (1919). Tunaya, *Siyası Partiler*, s. 315 vd.

Terakki, anayasada dilediği değişiklikleri yaptıktan sonra çok sıkı baskı altında seçimlere giderek Mebusan Meclisi'ne tamamen hâkim oldu.[39] Bununla beraber, İttihat ve Terakki, 1912'de kısa bir zaman için iktidardan düştü; bunun başlıca sebebi subayların kurdukları tedhişçi, ihtilalci bir grup olan *Halaskar Zabıtan Grubu*'nun baskısıydı.

İttihat ve Terakki, Ocak 1913'te bir hükümet darbesiyle tekrar iktidarı ele geçirdi ve ardından genel kurulunu toplayarak nihayet bir siyasi parti kimliği alma kararını verdi. Bu haliyle 1918 yılına kadar hükümeti elinde tuttu. Almanya ile birlikte katıldığı ve kaybettiği Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda ise kendi kendini dağıttı.[40] (Savaşın sonlarına doğru [1916-1918] bazı özel amaçlar sebebiyle basını az çok serbest bırakmıştı.)

Bu birkaç sayfada tarihinin ana çizgilerini verdiğimiz Jön Türkler hareketinin yanı sıra büyük ölçüde hareketin seyrini tayin eden ideolojik ve kültürel gelişmeler de olmuştur, ki bunlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyıldan beri beliren iki akım çevresinde toplanmıştır: Yenilikçilik, muhafazakârlık.

Ahmet Rıza Bey'in başında bulunduğu yenilikçiler grubu görünüşte ve kuramda Müslümanlığa bağlı olmakla beraber, gerçekte İslam düşünce geleneğine uymayan fikirler ileri sürüyor ve böylece eskilerden esasta ayrılıyordu. Ahmet Rıza Bey, Auguste Comte'un okulundandı. Yurtdışında yayınladığı Jön Türklerin organı *Meşveret* gazetesi pozitivist fikirdeydi.[41] Ahmet Rıza Bey

39 Recai G. Okandan, *Amme Hukukumuzda İkinci Meşrutiyet Devri*, İstanbul, 1947, s. 93 vd. Seçimler için bkz. Mustafa Ragıp, "Meşrutiyet Devrinde İntihap Mücadeleleri", *Akşam*, 18 Mart 1943.

40 Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 197 vd. Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesine yol açan şartlar ve savaş yıllarındaki gelişmeler için bkz. *British Documents*, c. V, Londra, 1928. Luke, *Old Turkey and New*, s. 148 vd. Geoffrey Lewis, *Turkey*, Londra, 1955, s. 45 vd.; keza Ahmet Emin (Yalman), *Turkey in the World War*, New Haven, 1930, ss. 41-78.

41 Ahmet Rıza'nın felsefesi için bkz. Baron Carra de Vaux, *Les Penseurs de l'Islam*, c. V, Paris, 1921-1926, ss. 159-179. Ramsaur, *Young Turks*, ss. 24, 29-30; John MacDonald, *Turkey and the Eastern Ouestion*, Londra, 1913, s. 55 vd.

güçlü bir merkezi hükümet vasıtasıyla yürütülecek Osmanlıcılık siyasetinin ateşli savunucularındandı; açıkça söylemiyorduysa da bu merkezi idarede baş yeri Türkler alacaktı. Bütün Jön Türkler gibi o da hanedanı Osmanlı İmparatorluğu'nun birleştirici unsuru olarak görüyordu. İslam dininin Auguste Comte'un fikirleri uyarınca geliştirilebileceğine ve geliştirilmesi gerektiğine inanıyordu.

Ahmet Rıza Bey'in tam karşı kutbunda Mizancı Murad vardı. Yurtiçinde yayınladığı yazılarla, Mısır'da çıkardığı *Mizan* gazetesi ve özellikle İslamcı kanaatleri sayesinde Mizancı Murad çok taraftar kazanmıştı. Mizancı, halife idaresinde bir İslam İmparatorluğu kurulmasını savunuyor ve padişahın İslam âleminin başına geçmesini istiyordu.[42]

Avrupa'ya geçerek o da Cenevre'de bir Jön Türk derneği kurdu ve bir süre Ahmet Rıza Bey'in öncülük mevkiini tehlikeye düşürür gibi oldu. Ahmet Rıza Bey'in pozitivist görüşleri ile mağrur şahsiyeti Jön Türkler arasında hoşnutsuzluklara yol açmıştı. Ama çok geçmeden Mizancı Murad, padişahın gönderdiği Celaleddin Paşa'nın vaatlerine kanarak muhalefetten vazgeçti ve İstanbul'a döndü. Böylece Jön Türk hareketinin ideolojik ve siyasal önderliğinin tek temsilcisi olarak kalan Ahmet Rıza, padişahın tekliflerini reddederek meşruti idarenin gerçekleştirilmesi için savaşmaya devam etti.

Prens Sabahattin, Ahmet Rıza Bey'in fikirlerine karşı geliyordu. Prens, imparatorlukta adem-i merkeziyetçi bir idare kurup ferdi teşebbüsü teşvik etmek ve aydınların devlet memuriyeti yerine verimli işlere girmesini sağlamak suretiyle imparatorluk yapısını baştan aşağı değiştirmeyi tasarlıyordu. Oysa esas sorunu olan siyasal rejim meselesini henüz halletmemiş ve toplumsal-ekonomik şartların gerçek gücünü henüz anlayamamış bir toplumda Prens

42 Mizancı'nın fikirleri için bkz. Murat Bey, *La Force et la Faiblesse de la Turquie: Les Coupables et les Innocents*, Cenevre, 1897; Ramsaur, *Young Turks*, ss. 38, 41-43; Temo, *İttihat*, s. 182 vd.; Kuran, *İnkılap*, s. 70; keza *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, 1945, s. 57 vd.

Sabahattin'in fikirlerinin uygulanabilmesi için vakit bir bakıma pek erkendi.[43]

1908'de hürriyetin ilanından sonra fikir tartışmaları daha belirgin bir şekil aldı ve oldukça sistemli biçimde ifade edilen bu fikirler zamanla belirli şahıslar ve yayınlar etrafında toplandı. Bu fikir akımlarının ortak amacı, imparatorluğun geri kalışına bir çare bularak çöküşü önlemek ve ona dünya devletleri arasında saygıdeğer bir yer kazandırabilmekti.

Muhafazakâr İslamcılar arasında az çok birlik olduğu halde yenilikçiler iki yola ayrıldılar: Garpçılar (Batıcılar) ve Türkçüler.[44]

---

43 Prens Sabahattin için bkz. Paul Fesch, *Constantinople aux Demiers Jours d'Abdul Hamid*, Paris, 1907, s. 380 vd.; O. Remzi Kazancıgil, *Le Prince M. Sabaheddine: ses Idees, sa Camere*, Paris, 1948; T. Z. Tunaya, "Jön Türk ve Sosyal İnkılap Lideri Prens Sabahaddin", *Sosyal Hukuk ve İktisat Mecmuası*, Kasım 1948, s. 120 vd.; Ramsaur, *Young Turks*, ss. 81-99.

44 Bu akımların en iyi açıklamasını, Ziya Gökalp'ın bu konuda yazdığı klasikleşmiş kitabın girişinde buluyoruz. Ziya Gökalp şunları yazmaktadır: "Memleketimizde üç fikir cereyanı vardır. Bu cereyanların tarihi tetkik olunursa görülür ki mütefekkirlerimiz iptida 'Muasırlaşmak' lüzumunu hissetmişlerdir. Sultan Üçüncü Selim devrinde başlayan bu temayüle inkılaptan sonra 'İslamlaşmak' emeli iltihak etti; son zamanlarda ortaya bir de 'Türkleşmek" cereyanı çıktı. Muasırlaşmak, 'modernization' fikri, mütefekkirlerce asli bir akide hükmünde olduğu için muayyen bir naşire malik değildir. Her mecmua, her gazete bu fikrin az çok müdafiidir. İslamlaşmak fikrinin mürevvici *Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşad*; 'Türkleşmek' fikrinin mürevvici *Türk Yurdu* mecmualarıdır." Bkz. Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul, 1918. Gökalp, kendileriyle arası açık bulunan Batılılaşma taraftarlarının *İçtihat* dergisini kasten zikretmemiştir. 1880 yılında Mısır'da çıkmaya başlayan bu dergi 1930'lu yıllara kadar yayın hayatına devam etli. Bu düşünce akımları için bkz. T. Z. Tunaya, *Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet'in Fikir Cereyanları*, İstanbul, 1948 (teksir); Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, İstanbul, 1938; Yusuf Akçora, *Üç Tarz-ı Siyaset*, İstanbul, 1938. Akçora, imparatorluğun çöküşünü önleyecek üç yol olarak Osmanlıcılık, Panislamizm ve Turancılığın tartışmasını yapmaktadır, incelemesi ilk defa 1903'te Kahire'de yayınlanmıştır. Ayrıca bkz. Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*, Londra, 1950, s. 149 vd.; Charles Warren Hostler, *Turkism and the Soviets*, New York, 1957, ss. 85-153; P. Risal, "Les Turcs a la recherche d'une ame nationale", *Mercure de France*, 14 Ağustos 1914; keza "Les Courants politiques dans la Turque contemporaine", *Revue*

İslamcıların (Pan-İslamistlerin) başında Prens Sait Halim, M. Şemseddin, Musa Kâzım ve Hacı Fehim vardı.[45] Bunlara göre imparatorluğun zayıflamasının sebebi İslami esaslardan ayrılmış olmasıydı. Bu ayrılma, imparatorluğun ruhuna aykırı Batılı fikir ve kurumları kabul etmek şeklinde olmuştu. Onlara göre, İslam dini fen ve terakkinin gereklerine uyabilirdi; doğurduğu çeşitli medeniyetler bu konudaki yaratıcılığına bir delildi. Pan-İslamistler, Kuran'da toplumsal hayatı her seviyede düzenleyebilecek hükümler bulunduğuna inanıyorlardı. Bunun için Batı'dan yalnız tekniğin alınmasına razı oluyor, Batı'nın kültürel, dini ve toplumsal fikirlerine ise bunları İslami olanlardan aşağı buldukları için şiddetle karşı koyuyorlardı. İmparatorluğu kalkındırmanın biricik yolunu Müslümanlığın ilk esas akidesine dönmekte buluyorlardı. Görüşlerinin delili olarak, İslami esaslara en sıkı riayet ettiği devirlerde Osmanlı'nın kudretinin en üstün noktaya eriştiğine işaret ediyorlardı. Yeni okullar da dâhil olmak üzere bütün reformların kaldırılmasını ve şeriatın mutlak suretle yürütülmesini istiyorlardı. Müslümanlığın evrenselliğine inanmış insanlar olarak, dar bir anlamda ulusal toplumu amaç edinen Türkçülüğe karşı da vaziyet alıyorlardı.

İslamcılar 1909 yılında *İttihad-ı Muhammedi Fırkası*'nı[46] kurarak zayıf bir birlik meydana getirdiler ve 13 Nisan 1909 ayaklan-

---

du Monde Musliman, Eylül 1913; Tekin Alp, *Turkismus und Panturkismus*, Weimar, 1915 (bu kitap İngiltere Donanma Bakanlığı tarafından *The Turkish and Pan-Turkish Idea* adı altında İngilizceye çevrilmiştir. Londra, 1917).

45 Panislamizm taraftarları için bkz. Dwight E. Lee, "The Origins of Pan Islamism", *American Historical Review*, Ocak 1942, s. 278 vd.; G. Wyman Burr, *Pan-Islam*, Londra, 1919; P. Risal, "Le Panislamisme et le Panturquisme, *Revue du Monde Musulman*, Mart 1913; Kerim K. Key, "Jamal Ad Din ai Afghani and the Muslim Reform Movement", *The Islamic Literature*, Ekim 1951, ss. 5-10. Cemalettin Afgani, Osmanlı uleması tarafından soğuk karşılanmıştır. Halide Edip, *Conflict of East and West*, s. 53-54. Panislamizm taraftarları için ayrıca bkz. Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, ss. 57-60; Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 261 vd.; Hostler, *Turkism*, ss. 93-96; Celal Nuri, *İttihadı İslam*, İstanbul, 1918; C. H. Beker, "Panislamismus", *İslamstudien* II, Leipzig, 1924-1932, s. 231 vd.

46 Tunaya, *Siyasi Partiler*, ss. 261-270.

masını (31 Mart Vakası) kışkırttılar. Jön Türkler, duruma hâkim olunca, bu partiyi kapattılar.

Batıcıların başında ise Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Süleyman Nazif, Kılıçzade Hakkı ve Ahmet Muhtar vardı. Bunlar genel olarak yenileşme sorununda birleşiyor, ama din konusunda ve Batı'nın ne dereceye kadar örnek olabileceği sorununda birbirlerinden ayrılıyorlardı.[47] Aşırı Batıcılar, Batı'nın gelişme seviyesine ulaşmak ve saygısını kazanıp ona kendilerini kabul ettirebilmek için her alanda Batı'yı örnek almak gerektiğini savunuyorlardı. Yapılmış reformların bazı yapay sonuçlar verdiğini kabul ediyor, ama bu gibi yapay sonuçların her yenileşme hareketinde doğal olarak meydana geleceğine inanıyorlardı. Bu yapaylıkların halen devam etmesini yenileşme gayretlerinin tam gerçekleştirilmemiş olmasına yoruyorlardı. Batıcılara göre Türkler, Avrupa'da kalsalar da Asya'ya çekilseler de yenileşme kaçınılmaz bir zorunluluktu.

Bununla beraber, Batı'dan alınacakları seçerek almak ve ulusal değerlere saygı göstererek Doğu ile Batı'yı ahenkli bir şekilde bağdaştırmak fikrini de savunuyorlardı. Batıcılar, dinciliği meslek edinmiş kişilere muhalif olmakla beraber, birbirlerinden farklı derecelerde, inanç kaynağı olarak Müslümanlığa ve onun evrensel değerlerine inanıyorlardı. Osmanlıcılığı ise hem çeşitli milletlerden meydan gelme bir devletin birliğini sağlayacak ana ilke olarak, hem de imparatorluğun temeli ve güç kaynağı olan İslamiyet'i mantıken tamamlayan bir unsur olarak kabul ediyorlardı. Bunun için Batıcılar, imparatorluğa Türklerin ulusal özelliklerine göre yeni bir düzen verme düşüncesini savunan Türkçülere karşı vaziyet alıyorlardı. İki taraf arasında imparatorluğun gelecekteki ideolojisi üzerine uzun tartışmalar yapılıyordu. [48]

---

47 Tarık Z. Tunaya, *Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Tefekküründe Garpçılık Cereyanı*, İstanbul, 1949, keza *Siyasi Partiler*, ss. 167-171; Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, ss. 15-65; *İçtihat*, 1913, ss. 52, 62-69, 75, 78, 89 (bu dergilerin bir kısmını Tunaya zikretmektedir). Bu değerli eserin koleksiyonu Stanford Üniversitesi'nin Hoover Kütüphanesi'nde mevcuttur.

48 Bu konudaki en önemli tartışma Süleyman Nazif ile Ahmet Agayef (Ağaoğlu) arasında "Müslümanlığın" mı "Türklüğün" mü önce geldiği noktasında çık-

Batıcıların ileri sürdüğü başlıca yenileşme çaresi, eğitim yoluyla halkın aydınlatılmasıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun başına gelen bütün felaketlerin kaynağını bilgisizlikte buluyorlardı. Bu eğitim, olaylar arasında neden-sonuç ilgilerinin kurulmasına ve doğaüstü kaderci açıklamalar yerine bunların kabul edilmesine yöneltilecekti. Türkçülerin "Turan" idealine karşılık Batıcılar "irfan" idealini savunuyorlardı. Uygulanacak tedbirler olarak da tek kadınlı aileyi, kadınların hürriyete kavuşturulmasını, Batılı bir medeni kanunun kabulü ile şeriat mahkemeleri yerine laik mahkemelerin kurulmasını, Latin alfabesinin kabulünü, kaderci zihniyetin yok edilmesi amacıyla tekkelerin kapatılmasını ve ulusal bir ekonominin kurulmasını, sanayileşmeyi, yol ve ulaşım araçlarının geliştirilmesini savunuyorlardı.[49]

Jön Türkler devrinde gelişen üçüncü ve en önemli ideoloji milliyetçilikti. Milliyetçilik, yenicilik modellerine yeni bir gözle bakarak siyasi alanda kültür birliğini esas kabul ediyordu. Bu akım ilkin edebiyat ve tarihte belirdi ve başlangıçta sadece kültürel nitelikteydi.[50] Zamanla, imparatorluktaki azınlıkların ulusal bağımsızlık mücadelelerinin zoru altında ve ona karşı bir tepki olarak Türk milliyetçiliği de siyasi bir çehre kazandı. Türk ve yaban-

---

mıştır. *İçtihat*, 1912, S. 56 ve 1915, S. 71-76; *Türk Yurdu*, 1913. ss. 600-837 *passim* (bu kaynakların bazıları Safa, *Türk*, s. 18-43 ve Tunaya, *Amme*, ss. 26-28'de zikredilmektedir).

49 *İçtihat*, 1912, s. 13-16, 48-58, 67; 1913, S. 64; 1914, s. 108; bu kaynakların bir kısmına Tunaya atıf yapmaktadır, s. 28. A. Cevdet milli eğitim reformlarını, medeni milletlerin kuvvetinin bu alandaki kurumlarından ileri geldiğini söyleyerek övüyordu. *İçtihat*, Kasım 1927 (Safa, Türk, ss. 51-57).

50 Türkiye'de milliyetçiliğin başlangıcı hakkında bkz. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, 1955, s. 5-6; Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*, Londra, 1950, s. 28 vd.; Hostler, *Turkism*, ss. 85-140 *passim*; Hans Kohn, *A History of Nationalism in the East*, Londra, 1929, ss. 222-265; Lewis V. Thomas, "Nationalism in Turkey", *Nationalism in the Middle East*, The Middle East Institute, Washington, 1952. Bernard Lewis, "Islamic Revival in Turkey', *International Affairs*, S. XXVII, 1952, s. 38 vd. ve "History Writing and National Revival in Turkey", *Middle Eastern Affairs*, Haziran-Temmuz, 1953, s. 218 vd. Adıvar, "Interaction", ss. 125-127.

cı yazarların yayınladıkları eserler milliyetçilerin ileri sürdükleri iddialar için gerekli dayanakları temin ediyordu.[51]

Jön Türkler devrindeki milliyetçilik akımı birkaç evreye ayrılabilir. Muhalefet yıllarında, yani 1889-1908 döneminde, Türk milliyetçiliği açıkça ortaya konmuyordu. Çünkü azınlıklar, padişaha karşı kazanılacak zafer neticesinde bağımsızlıklarını elde etme ümidiyle Jön Türkleri destekliyor, Jön Türkler de Türk milliyetçiliğini açıkça savunarak azınlıkları kendilerinden uzaklaştırmada bir fayda görmüyorlardı.

1908-1913 döneminde Jön Türklerin milliyetçilik anlayışı daha belirli bir şekil alarak Türk ulusal özelliklerine göre düzenlendi ve Türklerin hâkim durumda oldukları merkeziyetçi bir Osmanlı Devleti meydana getirme siyasetinde ifadesini buldu. Bu siyaset, nüfusunun çoğunluğu Hıristiyan olan Balkanlar'da ve Müslüman azınlıkların yaşadığı Arnavutluk ile Yakındoğu topraklarında zor kullanılarak uygulandı.[52] Bu durum Arnavutluk ile Suriye'de isyanlara sebep oldu ve Balkan Savaşı'nın (1913) patlak vermesini körükledi. Sonuçta imparatorluk hem savaşı hem de savaşla birlikte Balkanlar'daki topraklarının çoğunu kaybetti. Bu yenilgi milliyetçilerin şevkini kırmadı; imparatorluktaki Müslüman azınlıkları Türkleştirmek ve sınırlar dışındaki bütün Türkleri Turancılık idealine göre tek bir ülke halinde birleştirmek gayretle-

51 Bu konudaki en önemli eser Leon Cahun'un *Introduction a l'Histoire de l'Asie* başlığını taşıyan, Paris'te 1896'da basılmış olan kitabıdır. Bu eserin, Selanik'teki Fransız konsolosu tarafından, Jön Türk hareketinin önderlerinden Dr. Nazım'a verildiği söylenir. Toynbee-Kirkwood, Turkey, s. 56 vd. A. J. Toynbee, Turkey; *A Past and a Future*, New York, 1917, s. 16 vd.; Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 6-7; Hostler, *Turkism*, s. 141.

52 Bu milliyetçilik politikası için bkz. Albay Leon Lamouche, *Türkiye Tarihi* (çeviren: Kemal Söylemezoğlu), İstanbul, 1943, s. 430-431; Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. II, bölüm IV, Akara, 1952, ss. 398, 413-424. Talat Paşa'nın Jön Türklerin milliyetçilik politikası hakkındaki görüşleri için ölümünden sonra yayınlanan anılarına bkz. *Current History*, Kasım 1921. ss. 287-295. Anıların tamamını içine alan eser: *Talat Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul, 1946.

rini hızlandırdı.[53] (Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar ve Rusya'daki Türk halklarının yaşadığı toprakları ele geçirmek amacıyla Birinci Dünya Savaşı'na Almanya safında katılmıştır.) Daha "milli" denecek bir kültür oluşmadan, pürüzsüz bir Türkçe oluşturulmadan Müslüman azınlıkları Türkleştirmeye çalışmak sonuçsuz kalmaya mahkûm bir hareketti. Kuvvet kullanarak toplulukları ana dillerinden mahrum etmeye kalkışmak, kültürün anlamını takdir edemeyecek kadar geri bir tutumdu.

Zamanla Jön Türklerin Turancılığı ve laik görüşlerinin güçlenmesi, Arapların Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'yi desteklemeye karar vermesinde de önemli rol oynadı. Sonuçta Araplar ile Türkler, hiç değilse kuramsal olarak, bölünmez bir İslam âleminin parçaları olmalarına ve padişahın halife sıfatıyla cihat ilan ederek bütün Müslümanları savaşa çağırmasına rağmen birbirleriyle savaştılar.[54] Milliyetçilik dönem itibariyle dinden daha kuvvetli olduğunu gösterdi. Birinci Dünya Savaşı'nda Arapların bu hareket tarzı Türkiye'de Pan-İslamizm'i daha da itibardan düşürerek milliyetçilerin durumunu büsbütün güçlendirdi. Osmanlıcılık fikri ise daha Balkan Savaşı'nda (1913) anlamını kaybetmişti.

İşte bu devrededir ki Ziya Gökalp (1875-1924) milliyetçilerin kuramcısı olarak belirdi ve Türk aydınları arasında çok taraftar kazandı.[55] Ziya Gökalp'ın görüşlerine göre ulus; yalnız ırk, coğrafi

53 Bu iki kavram arasındaki farklar için bu kitabın III. kısmındaki milliyetçilikle ilgili bölüme bkz.

54 Bkz. George Antonius, *The Arab Awakening*, Londra, 1938, s. 106 vd.; Hazem Zeki Nuseibeh, *The Ideas of Arab Nationalism*, Ithaca, 1956, s. 49 vd. Cihad'ın metni için bkz. Ahmet Emin, *Turkey in the World War*, ss. 174-177; keza Hostler, *Turkism*, s. 147 vd.

55 Gökalp'ın hayatını ve düşüncelerini inceleyen eserler için bkz. Heyd, *Foundations*, ss. 19-40, 43 vd.; Hostler, *Turkism*, ss. 101-108, 141-143; Nüzhet A. Göksel, *Ziya Gökalp*, İstanbul, 1955; Z. F. Fındıkoğlu, *Ziya Gökalp*, İstanbul, 1955; Niyazi Berkes, "Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism", *Middle East Journal*, Güz 1954, ss. 375-390; Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İstanbul, 1943; Kazım Nami Duru, *Ziya Gökalp*, İstanbul, 1949; Jean Deny, 'Zia Goek Alp', *Revue du*

şartlar, siyasal birlik veya irade gücü üzerine kurulamazdı; kültüre (hars), yani ortak dil, din, ahlak ve sanata dayanırdı. Güdülecek amaç, bütün Türklerin kültür birliğine dayanarak kuracakları büyük ülke, Turan'dı.

Gökalp, Türk kültürüne belirli bir ulusal karakter verebilmek ve devlet teşkilatını da ona göre düzenleyebilmek için Türkiye'de bir dizi reform yapılması gerektiğine inanıyordu. Ulusal dil, İstanbul ağzında Türkçe olacaktı. Ulusal devletin kurulabilmesi yasalarda değişiklikleri zorunlu kılıyordu. Gökalp laikçiliği, yani dinin devletten ayrılmasını ve devletin Şarklı etkilerden temizlenmesini savunuyordu.[56] Sadece kanun yapma ve yürütmeyi devletin görevlerinden sayarak şer'i kanunların ve Evkaf Nezareti'nin kaldırılması gerektiğini ileri sürüyordu. Eğitimde ikili medrese-mektep sistemi yerine tek bir sistemin uygulanmasına taraftardı. Bununla beraber Gökalp, İslam dininin Türk tarihinde ve günlük hayatta tuttuğu önemli yeri görüyor ve dini kişisel hayatın gerekli bir parçası sayıyordu.

Siyasi teşkilat konusunda Gökalp, Durkheim'in kolektivist felsefesinin çok fazla etkisinde kalmıştı; Durkheim'ın görüşlerini, Müslümanlığın müminler arasındaki kardeşlik ve eşitlik fikrine uyar görüyordu. Gökalp, 1913 yılına kadar çeşitli milletlerden kurulma devlet fikrini savundu, ama sonraları imparatorluğun çöküşünü kaçınılmaz kabul ederek ulusal devlet fikrini ileri sürdü ve bu fikri Durkheim'ın görüşlerine uydurarak işledi. Durkheim'daki toplum kavramı Gökalp'ta ulusa çevrildi. Toplum bütün fikirlerin kaynağı, en üstün manevi otorite ve davranışları-

Monde Musliman, LXI, 1925. Bibliyografya için bkz. Cavit Orhan Tütengil, *Ziya Gökalp Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi*, İstanbul, 1949. Gökalp'ın edebi yazıları için bkz. *Ziya Gökalp Külliyatı, 1 Şiirler ve Halk Masalları* (Fevziye Abdullah Tansel tarafından derlenmiştir), Ankara, 1952. Gökalp'ın milliyetçilik üzerine yazdığı, çoğu *Yeni Mecmua* ve *Küçük Mecmua*'da yayınlanan yazıları *Türkçülüğün Esasları* adlı kitabında toplanmıştır.

56 Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, ss. 14, 18-19, 73-94, 97, 103-108, 114. Heyd, *Foundations*, ss. 53, 56, 57, 63 vd., 88-90.

mızda en yüksek ahlak hâkimiydi. Gökalp için kişi ancak maddi bir anlam taşıyordu; aslında o, toplumun (ümmetin) amacına hizmet eden bir varlıktı. Gökalp kişinin irade hürriyetini reddediyordu, kişi farkında olmadan toplumun ideallerine uyardı. Gökalp'a göre bireycilik ümitsizliğin ve perişanlığın kaynağı, bütün ahlak ilkelerinin tükenmesi demekti.[57] Hayat genel olarak bireyciliğe ve maddeciliğe giderken, Gökalp'ın kolektivist ve idealist bir felsefe savunması büyük tezatlar yaratacak durumdaydı.

Gökalp, aydınları topluma önderlik eden seçkin bir zümre sayıyor, ama Türk toplumunun bozulmamış, ilkel saflığını kaybetmemiş aşağı katmanlarına karşı da sevgi duyuyordu. Ziya Gökalp eski derebeyi sınıfları ile aristokratları üstün sosyal ve politik mevkilerinden çok ahlak durumlarının kötülüğü yüzünden yeriyordu. Gerçekte Gökalp'ın siyasal fikirleri, eskiden beri uygulanan Osmanlı devlet anlayışının çağdaş görüşlere göre yeni bir tanımı, yeni şartlara uygulanmasıydı. Aslında bu fikirler devletin sınırsız kudretini daha da kuvvetle savunuyor, devlet otoritesini daha sağlam bir temele oturtuyordu. Her ahlak ölçüsünün toplumun kararına göre tayin edileceğini ileri sürerken Gökalp, doğmakta olan ve Batı âleminin ruhunu teşkil etmiş ahlak düşüncesine korkunç bir darbe vuruyordu. Gökalp bir İslam sosyologuydu. Biraz da felsefeci olsaydı belki düştüğü tezatları daha açık fark edebilirdi.

Gökalp, kültür (hars) ile medeniyeti ayırıyordu. Medeniyet maddiydi ve imparatorluk, Batı'dan ancak medeniyeti almalıydı. Bu alış bile, kendi kültür değerlerini tehlikeye düşürmemek için, ulusal kültür geliştirildikten sonra yapılmalıydı.[58]

Gökalp'ın fikirlerinin ana zembereği, mevcut üç akımı tek kol halinde birleştirmek ve böylece, İttihat ve Terakki çevresinde birleşmiş bir fikir cephesi yaratmak gibi pratik amaçlara dayanıyordu: Kendisi İttihat ve Terakki'nin bütün kuvvetleri elinde toplayan merkez komitesinin üyesiydi. Fikir sistemini tekrar tekrar

57 Heyd, *age*, ss. 5, 55-57.

58 Gökalp, *Türkleşmek*, s. 34-35; Heyd, *age*, ss. 70-81.

açıklamak için yaptığı devamlı gayretler -pek az meselede belirli bir istikamet tutmuştur- fikirlerini imparatorluğun değişen şartlarına uydurmak ihtiyacından doğmuştur.

Ziya Gökalp'ın İttihat ve Terakki içindeki ve dışındaki taraftarları hızla artarak zamanın tanınmış aydınlarını da içine almıştır: Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçora, M. Fuat (Köprülü), Halide Edip (Adıvar); Mehmet Emin, Hüseyin Cahit (Yalçın), Akil Muhtar, Hüseyinzade Ali, Hamdullah Suphi (Tanrıöver).

Milliyetçi fikirleri yaymak ve nihayet Osmanlı İmparatorluğu'nu bir Türk devleti haline getirmek maksadıyla 1911'de *Türk Yurdu*, 1912'de *Türk Ocakları* teşkilatı meydana getirildi.[59] (*Türk Ocakları*, 1930-31 yılında yerini *Halkevleri*'ne bıraktıysa da 1949'da yeni çeşit bir milliyetçiliği yaymak üzere özel bir dernek olarak aynı ad altında yeniden açıldı.) Milliyetçiler hem din ve Osmanlılık bahsinde kendilerinden ayrıldıkları İslamcılar ile Garpçılara, hem de şair Tevfik Fikret'in[60] temsil ettiği karşı ulusalcı ve hümanist cereyanlara karşıydılar. Bununla beraber milliyetçilik resmen tutulmuyor, Osmanlılık devletin ideolojisi olmaya devam ediyordu.

Milliyetçiler devlet idarecilerini etkileri altına alınca devletin de yenileşme konusundaki tutumu daha açıkça belli oldu. Yenileşmenin gerçekleştirilme aracı olarak laiklik ana siyaset halini alıyordu. Artık Batı kültürünün aktarılmasına karşı konulan kayıtlar önemini kaybeder görünüyordu, İttihat ve Terakki'nin 1916 ile 1918 genel kurul toplantılarında kendini belli eden laik tutum, bir bakıma milliyetçiliğin öbür iki ana akımla olan ilişki-

59 Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, ss. 378, 383; Yusuf Akçora, *Türk Yılı*, 1928, İstanbul, ss. 434-455.

60 Osmanlı İmparatorluğu'ndaki haksızlıkları telin ettiği için Tevfik Fikret gerek milliyetçilerin gerekse Panislamizm taraftarlarının hücumuna uğramıştır. *Tarih-i Kadim*, Tevfik Fikret'in eski düzene karşı olan en sert şiiridir. Tevfik Fikret'e ilişkin diyalektik bir açıklama için bkz. Sabiha Sertel, *Tevfik Fikret, İdeolojisi ve Felsefesi*, İstanbul, 1946, s. 2 vd. Fikret'in sözü geçen şiirinin çevirisi için bkz. Allen, *Transformation*, s. 36-37. Milliyetçilerin Fikret'e yönelttiği daha yeni bir hücum için bkz. *Çınaraltı*, 24 Temmuz 1943, ss. 8, 14; daha objektif bir görüş için bkz. Yaşar Nabi, *Tevfik Fikret*, İstanbul, 1957.

lerini gösteriyordu. Savaş, İslamcıları siyasal bir güç olarak ortadan kaldırmış, Batıcıların da iki esas fikrini (Osmanlılığı ve dinin imparatorluğun temeli olduğu fikrini) çürüterek onları çok zayıflatmıştı. Garpçıların yenileşme konusundaki pratik fikirleri de milliyetçiliğe katılarak kısmen uygulamaya bile geçmişti. Böylece, Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde Türkiye'de ayakta kalabilmiş biricik ideoloji milliyetçilikti. 1918'den sonra meydana gelen olaylar ise milliyetçiliği Turancılıktan temizleyip genişletmekten başka çıkar yol bırakmıyordu.

Jön Türkler arasında Turancılık cereyanını büyük ölçüde Rusya'dan gelip Türkiye'ye sığınanlar uyarmıştı ve Turancılık bir bakıma Çarların Pan-Slavizmine karşı bir reaksiyondu. Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki bu rastgele ideolojik benzeşme (analoji) diğer akımlar için de söylenebilir. Rus Slavofillerinin karşısına Osmanlı İmparatorluğu'nun İslamcıları, Rus Batı taraftarlarının karşısına da Garpçılar konulabilir.[61] Bunun açıklaması, her iki imparatorluğun da çeşitli milletlerden ve din gruplarından meydana gelme, toplumsal yapıları görece geri ve zorba bir hükümdarın idare ettiği devletler olmasında bulunabilir. Bununla beraber Rusya'da yenileşme hareketi çok daha önce başlamış, ekonomik ve toplumsal alanlardaki benzeri hareketler bunu yakından takip edip tamamlayarak eski düzeni parçalamış ve meydana gelen yeni bir aydınlar sınıfı, *rasnotçhinsky*, gelecekteki siyasal hareketlerin temelini hazırlamıştı. Zamanla Rusya'da toplumcu fikirler üstünlük kazandığından yenileşme hareketi buna uygun bir gelişme izlemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ise yenileşme hareketi esas itibariyle küçük bir aydınlar zümresinde tutunmuştur, halk yığınları-

61 Auguste Comte, eski düzende en köklü değişikliklerin Türkiye'de ve Rusya'da gerçekleşeceğini söylemişti. Rus düşünürleri için bkz. Alexander Herzin, *La Russie et l'Occident*, Paris, 1946, s. 80 vd.; V. V. Zenkovski, *Russian Thinkers and Europe*, Ann Arbor, 1953, s. 46 vd.; Hans Kohn, *The Mind of Modern Russia*, New Brunswick, 1955, ss. 91, 104, 123; Richard Hare, *Pioneers of Russian Social Thought*, Londra, 1951. Deli Petro ile II. Mahmut arasındaki benzerlikler için bkz. 18. dipnot.

na inememiş ve bunun için de kültürel reformlardan öteye geçememiştir. 1905 Savaşı'ndan sonra Rusya'da *Yenilikçi Batı* taraftarlarının yerini zamanla *sosyalistler* almış ve bunlar Batıcıların fikirlerini yeniden yorumlayıp anlamlandırmışlardır; Türkiye'de ise bu işi 1908'den sonra milliyetçiler yapmıştır. Böylece her iki memlekette de liberal Batı taraftarları başarısızlığa uğramışlardır, ama Türkiye'de liberallerin etkileri nispeten daha büyük olmuş ve ideallerinin bir kısmı tutulmuştur.

Cumhuriyet devrinde İttihat ve Terakki başlıca iki sebepten dolayı suçlanmıştır: Birinci Dünya Savaşı'na girdiği ve kaybettiği ve 1911'den sonra muhalif partilerle kişisel hürriyetler aleyhine zorba bir idare yürüttüğü için. İttihat ve Terakki idaresi öylesine suçlanmıştır ki bazı yapıcı yönleri gözden kaçırılmıştır.

1908 hareketinden hemen sonra İttihat ve Terakki'nin amacı, Batı örneğine uygun parlamenter bir demokrasi rejimi kurmaktı. Aşağı yukarı 1910 yılına kadar Osmanlı Meclisi'nin oldukça hür çalıştığı söylenebilir. Meclis daha sonra bu şartlar içinde çalışmaya devam etmediyse bu, azınlıkların ulusal bağımsızlık emelleri ile İttihat ve Terakki'nin ulusal siyasetini bağdaştırmanın imkânsızlığındandır. Bundan başka; Jön Türklerin tasarladığı liberal, çok partili siyasi rejim Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı ilkel, iş bölümü ilerlememiş toplumsal yapısı üzerinde zaten kurulamazdı.

Bununla beraber, İttihat ve Terakki'de 1913'ten sonra görülen yenileşme fikir ve teşebbüsleri yeni bir siyasetin temellerini attı. Cumhuriyet devrinde bu siyaset bir hayli değişikliğe uğrayarak yeniden ele alındığı halde Jön Türklerin bu öncü hizmetinin sözü edilmedi. Jön Türklerin yaptıkları reformlar küçük olmakla beraber yeni bir yolun açılmasına yaramıştı. Aile hukuku ile ilgili davalar şeriat mahkemelerinden alınarak sivil mahkemelere verildi. Adli sorunlarda bütün yetki Adliye Nazırı'na tanındı. Birden fazla kadınla evlenme öyle sınırlandı ki gerçekte hemen hemen imkânsızlaştırıldı. Tıp ve edebiyat fakültelerine kız öğrenci alındı ve kadınların hürriyeti üzerine kitaplar yazıldı.

Laik okullar din ulemasının etkisinden çıkarıldı. Kuran ve bazı dualar Türkçeye çevrildi.

Dilde arınma işi de bu sıralarda gelişti. Daha önce Ali Canip ile Ömer Seyfettin, Selanik'te çıkan *Genç Kalemler* dergisinde Türkçe yazılar yayınlayarak dilde reformu savunmuşlardı.[62] Batı edebiyatının bazı büyük eserleri de Türkçeye çevrilmişti (bu çeviri hareketi Cumhuriyet devrinde, 1941 yılında yeniden ele alındı); sanat, edebiyat, felsefe alanlarında ve günlük yayınlarda oldukça önemli bir gelişme görülüyordu. Milli kütüphane, arşivler, müzik ve coğrafya enstitüleri gibi kültürel kurumlar meydana getirildi. Takvim de kısmen değiştirilerek kameri yıl yerine Batı'nın güneş yılı kabul edildi. Hatta kıyafette de bir değişiklik yapılarak ordu için *enveriye* adı verilen bir başlık kabul edildi.

İttihat ve Terakki, ekonomi alanında da kapitülasyonları kaldırma kararı aldı (1914). Ekonomik faaliyetlere para bulmak ve kooperatifler kurulmasını desteklemek üzere ulusal bir banka kuruldu. İttihat ve Terakki, gençleri üretici işlere girmeye teşvik ediyor ve bazen pek de usule uygun olmayan yollardan Türk şirketlerini geliştirmeye çabalıyordu.[63] Jön Türkler hareketi gelecekteki Türkiye Cumhuriyeti önderleri için mükemmel bir denemeydi; bu hareket hem bir siyasal okul vazifesini gördü hem de yeni fikir ve sorunların denektaşına vurulduğu alan oldu.

Gariptir ki Jön Türkler, en büyük başarısızlığa uğradıkları alanda en büyük hizmeti gördüler: Hürriyet mücadelesinde. Onların çok partili, liberal demokrasi anlayışı daha sonraki kuşaklara da geçti. İttihat ve Terakki'nin iktidara gelişinin ilk altı ayında bu alanda kendini gösteren hürriyet, halkın hafızasına yerleşti ve daha sonraki hürriyet ve demokrasi mücadelelerinin esin kaynağı oldu.

---

62 Gökalp, c. Afgani'nin Şair Mehmet Emin'i halk Türkçesi ile şiirler yazmaya teşvik ettiğini söylemektedir. Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 6.

63 İttihat ve Terakki tarafından yapılan reformlar için bkz. Gökalp, *age*, s. 8 . Tunaya, *Siyasi Partiler*, ss. 202-206; A. J. Toynbee, *Survey of International Affairs*, 1925, c. 1, Londra, 1927, ss. 69-71; Ahmet Emin, *Turkey*, ss. 168-173; Safa, *Türk*, s. 54 vd.

İKİNCİ BÖLÜM
CUMHURİYET'İN KURULUŞU VE GELİŞMESİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmesi 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla kararlaştırıldı.[1] Bu tarihten iki hafta sonra altmış parça gemiden ibaret Müttefik donanması Rusya'daki Bolşevik hareketine karşı koymak bahanesiyle, ama aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması konusunda Müttefikler arasında yapılmış olan gizli anlaşmayı uygulamak amacıyla İstanbul'a gelerek şehre asker çıkardı.[2]

Olaylar hızla birbirini kovaladı. Şubat 1919'da toplanan Paris Barış Konferansı'nda Yunan delegesi Venizelos, İzmir üzerinde hak iddia ederek buranın Yunanlılara verilmesini istedi. 15 Mayıs 1919 günü bir Yunan kolordusu, mütareke hükümlerine göre Türkiye'deki Müttefik kuvvetlerinin emniyetini sağlamak iddiasıyla İzmir'i işgal etti. Gerçekte ise Yunanistan, savaşa katılmasının ve Fransızlar ile İtalyanların rekabetine karşı İngiltere'nin

1 *Tarih*, IV, İstanbul, 1931, s. 13.

2 Bu anlaşma konusunda bilgi için bkz. *A History of the Peace Conference of Paris* (H. W. V. Temperley tarafından yayınlanmıştır), c. VI, (*British Institute of International Affairs*), Londra, 1924, ss. 1-80; Lewis, *Turkey*, s.48 vd.; keza A. J. Toynbee, *Nationality and the War*, Londra, 1915, ss. 379-433 ve *The Murderous Tyranny of the Turks*, Londra, 1917, ss. 29-32.

Türkiye'de nüfuz bölgeleri kazanmasına yardım etmiş olmasının ödülü olarak İzmir'i alıyordu. Yunan askerlerinin İzmir'e çıkışı bütün Türkiye'de tepki yarattı, İzmir'de Yunanlıların, halkın üzerine ateş açmaları ve şiddetli hareketleri ahaliyi galeyana sevk etti.

Bu olaylardan birkaç gün sonra, 19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal, Dokuzuncu Ordu Müfettişi olarak Samsun'da Anadolu topraklarına ayak bastı. O gün, Türkiye tarihinde yeni bir devrin açılmasının[3] ve memleketin iki ayrı kampa bölünmesinin başlangıcının işaretidir. İstanbul'da Padişah ve hükümeti, Müttefiklerle işbirliği ederek padişahlık idaresinin devamını sağlamaya çalışacaklar; Anadolu'da ise Mustafa Kemal ile onun çevresinde toplananlar memleketin toprak bütünlüğü ve ulusal bağımsızlığı uğruna benzersiz bir mücadeleye atılacaklardır.

Mondros Mütarekesi'nden sonra gerek İstanbul'da, gerekse Anadolu'da büyük bir siyasi faaliyet baş göstermişti.[4] Trakya

3 Bu olaylar için bkz. *A Speech Delivered by Ghazi Mustapha Kemal* (bundan böyle *Speech* diye anılacaktır), Leipzig, 1929, s. 9 vd. Bu bölümde açıklanan olaylar hakkında bilgi için Gotthard Jaschke'nin, ilkin Almanca olarak yayınlanan mükemmel kronolojisine bkz. *Die Welt des Islams*, c. I, 1918-1928; c. II, 1929; c. III, 1930; c. IV, 1931-1932, c. 10, 12 ve 15; V, 1933-1934; bu kronoloji ayrıca *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin*, XXXVIII, 1935'te çıkmıştır; (Erich Pritsch ile birlikte) *Die Türkeiseit dem Weltkriege: Geschichtskalender*, 1918-1928, Berlin, 1929; ayrıca, *Die Türkei in den Jahren 1935-1941*, Leipzig, 1943. Bu kronolojinin Türkçe çevirisine de bkz. *Türk İnkılabı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1939. Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, İstanbul, 1944; Gaston Gaillard, *The Turks and Europe*, Londra, 1921, ss. 151-271, 290-369 *passim. Tarih*, ss. 27-39; Donald E. Webster, *The Turkey of Ataturk*, Philadelphia, 1939; Lewis, *Turkey*, s. 54 vd. Yunanistan'ın Anadolu'da giriştiği harekât için bkz. A. A. Pallis, *Greece's Anatolian Venture*, Londra, 1937; A. J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, New York, 1922.

4 İstanbul'da bazıları milliyetçi gayeler güden, bazıları da padişahla işbirliği yapan çeşitli siyasi partiler ve dernekler kuruldu. İstanbul'daki başlıca örgütler şunlardı: *Selamet-i Amme Heyeti, Radikal Avam, Osmanlı Hürriyetperver Avam, Teceddüt, Osmanlı Sulh ve Selamet, Milli Kongre, Ahali İktisat, Sosyal Demokrat, Vahdet-i Milliye Heyeti, Kürdistan Teali Cemiyeti, Milli Atuar, İngiliz Muhipler, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist* (bu parti hakkında komü-

ve Anadolu'da çoğu eski İttihat ve Terakki üyesi olan -Cemiyet 1918'de dağılmıştı- mahalli gruplar,[5] Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri adı altında ve ulusal bağımsızlığı sağlamak amacıyla yurtsever örgütler kurdular.[6]

Mustafa Kemal, Mayıs 1919'da Anadolu'ya geçmeden önce bu grupların bazılarıyla temas etmişti, geçtikten sonra da hemen mahalli grupların ileri gelenlerini bularak tutulacak hareket hattını görüştü. Kazım Paşa (Karabekir) ve Ali Fuat Paşa (Cebesoy) gibi Anadolu'daki bazı ordu kumandanları yardım vaat etmişlerdi. Mustafa Kemal'in İstanbul'da Harbiye Nezareti'nde görev yapan iki yakın arkadaşı İsmet (İnönü) ile Fevzi (Çakmak) Beyler ise hükümet merkezindeki durumu kendisine düzenli olarak haber veriyorlardı.

İstanbul Hükümeti, Mustafa Kemal'in Anadolu'daki hareketlerinden ürkerek kendisini geri çağırdı, ama Mustafa Kemal bu emri dinlemeyip ordudan istifa etti (8 Temmuz 1919) ve yabancı işgalini atmak, memleketin parçalanmasını önlemek üzere ortak bir cephe kurma çalışmalarına devam etti.

Bu çalışmaların sonucu olarak biri 23 Temmuz'dan 7 Ağustos 1919'a kadar Erzurum'da, öbürü de 4-11 Eylül 1919'da Sivas'ta[7]

---

nizmle ilgili bölümde de bilgi verilmiştir). *Milli Türk, Wilson Prensipleri, Osmanlı Mesai, Türkiye Sosyalist* partileri. Bu partilerin tam bir listesi için bkz. Tunaya, *Siyasi Partiler*, ss. 405-470, 539; ayrıca, *Speech*, ss. 12-14.

5 Trakya-Paşaeli, İzmir ve Kilikya'daki dernekler 1918'in sonuna doğru kuruldu. Tunaya, *Siyasi Partiler*, ss. 478-485; *Speech*, s. 10-11. *Tarih*, kuruluş tarihinin 7 Eylül 1919 olduğunu söylemektedir (s. 349).

6 Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin gayesi, yurdu düşman işgaline karşı savunmak, memleket topraklarının paylaşılmasını önlemek ve insan haklarını korumaktı. 1920'de bütün dernekler, önce batıda *Trakya Paşaeli* ve doğuda *Erzurum ve Şark Vilayetleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* olmak üzere iki, sonra da tek dernek halinde birleştiler, partizanca endişeleri bir tarafa iterek ortak gayenin elde edilmesi için işbirliği yapmaya karar verdiler. Bkz. *Speech*, ss- 10, 31, 34-45; Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 474; *Tarih*, s. 38-39.

7 Bu kongreler için bkz. *Speech*. s. 57 vd.. *Tarih*, ss. 35-38; Lewis, *Turkey*, s. 56; Webster, *Turkey of Ataturk*, s. 79 vd. Osmanlı Mebusan Meclisi'nin kabul ettiği Misak-ı Milli metni için bkz. J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and*

toplanan iki büyük kongre, kurtuluş hareketinin esaslarını tespit etti. *Misak-ı Milli* adını alan bu esaslara göre, memleket bölünmez bir bütün olarak görülüp yabancı işgali reddediliyordu. İstanbul Hükümeti, memleketin bağımsızlığını savunmayı başaramazsa ulusal bir meclis tarafından kurulacak hükümet ulusal kuvvetleri bir araya toplayarak memleketin bağımsızlığını savunacaktı. Yabancı mandası, Hıristiyan azınlıklara özel imtiyazlar tanınması veya çeşitli siyasi partilerin kurulması gibi hareketler ulusal egemenliği, dayanışmayı ve birliği bozmaları ihtimaliyle reddediliyordu.[8] Bir yandan da İstanbul Hükümeti'nden Mebusan Meclisi'nin hemen toplantıya çağrılması istendi. Oysa Padişah, Meclis'i toplayacağı yerde İngiltere ile gizli bir anlaşma imzalayarak İngiliz mandasını kabul etti.

Bununla beraber 1919 sonbaharında Mebusan Meclisi için seçime gidildi; Anadolu'da bu seçimler sözde İstanbul Hükümeti'nin, aslında ise Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin denetimi altında yapıldı. Yeni Meclis, 12 Ocak 1920'de, ilk toplantısını yaptıktan on altı gün sonra, Misak-ı Milli'yi kabul etme kararı aldı.[9]

Müttefikler 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'u işgal ettiler. Müttefiklerin güttüğü gayeler böylece belirdikten sonra tarafsız Türkler arasında bile hiçbir tereddüt kalmadı ve onlar da bütünüyle Mustafa Kemal'in safına geçtiler. İstanbul Hükümeti'nin yaptığı manevralar karşısında Mustafa Kemal yolundan hiç şaşmaksızın Anadolu'daki milli kuvvetleri teşkilatlandırmaya devam etti.[10]

Müttefikler bir kısım milliyetçi mebusları, gazeteciler ile aydınları Malta Adası'na sürdükten bir zaman sonra, 11 Nisan 1920 günü Padişah, Mebusan Meclisi'ni kapattı ve Şeyhülislam Dürrizade Abdullah aynı gün fetva yayınlayarak Mustafa Kemal ile arkadaşlarını "şaki" ilan edip öldürülmelerine cevaz verdi. (Bu fetva

---

Middle East, c. II, Princeton, 1956, s. 74-75; Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, s. 209-210.

8 *Speech*, s. 58; *Tarih*, s. 36-37; Lewis, *Turkey*, s. 56.

9 *Tarih*, s. 58'de anılan 12 Ocak 1919 tarihinin bir baskı hatası olduğu açıktır.

10 Webster, *Turkey of Ataturk*, s. 81-82; Lewis, *Turkey*, s. 58, 59.

düşman uçaklarıyla bütün Anadolu'ya dağıtıldı.)[11] Padişah "asilerin tenkili için"[12] asker topladı (Halife Ordusu). Ankara'daki milliyetçilerse Padişah'ın aldığı kararlardan asla yılmayarak kendi temsilci meclislerini kurma çalışmalarına devam ettiler. Mustafa Kemal'in 19 Mart 1920'de yayınladığı bir bildiri üzerine Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920 günü toplandı. Mustafa Kemal'in ordu birlikleriyle vilayetlere gönderdiği 21 Nisan 1920 tarihli telgrafa göre Meclis'in toplanmasındaki amaç; memleketin bağımsızlığını sağlamak, hilafet ve saltanat makamını düşmanların elinden kurtarmaktı.[13]

Her türlü görüşte insanın bulunduğu Birinci Millet Meclisi büyük törenlerle, dualar okunarak açıldı. Ankara müftüsünce yayınlanıp Anadolu'daki 152 müftü tarafından onaylanan fetvada Müslümanlar, halifeyi esaretten kurtarmak için ellerinden geleni yapmaya çağırılıyorlardı.[14] Böylece, eşi görülmemiş bir durum meydana geldi. Bir yanda, ulusal bağımsızlığı sağlamak ve bunun sonucu olarak saltanatı ve hilafeti ayakta tutmak hedefine yönelmiş görünen Büyük Millet Meclisi vardı. Öte yanda, İstanbul'da ise, Müttefiklerin elinde mahpus durumda ve hanedan çıkarları uğruna ulusal hareketi suçlanmakla halkı kendinden soğutmuş bir halife-padişah vardı. Daha sonra, 11 Mayıs 1920'de İstanbul Hükümeti, Mustafa Kemal'i gıyaben ölüme mahkûm etti. Bu durum, Padişah'ın halk gözündeki itibarını düşürdü ve Profesör Rustow'un dediği gibi, "teşkilatlı din kurumunun Türk toplumundaki yerini daimi olarak" sarstı.[15]

Büyük Millet Meclisi, ulusal egemenliğin emanetçisi, Türk halkının ve Türkiye'nin tek temsilcisi olduğu inancıyla hareket

---

11 Fetva için bkz. Gotthard Jaschke, "Nationalismus und Religion im Türkischen befreiunskrieg", Die Welt des Islams, XVIII, 1936, s. 63. Ayrıca bkz Lewis, *Turkey* s. 60; *Tarih*, s. 6 vd.

12 Dankwart A. Rustow, *Politics and Islam in Turkey* 1920-1955", *I am and the West*, s.75

13 *Speech*, ss 364-366,373

14 Rustow, "Politics", s. 76.

15 *age*, s. 78.

ediyordu. Buna dayanarak, İstanbul Hükümeti'nin 16 Mart 1920 tarihinden sonra yaptığı bütün antlaşmaları ve taahhütleri İstiklal Mahkemesi kararıyla hükümsüz ilan etti.[16]

22 Haziran 1920 günü Yunan orduları Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemeye başladı. Bundan amaç, hem ulusal hareketi bastırmak hem de milliyetçilerin zafer kazanması ihtimali karşısında, barış antlaşmasını imzalamakta tereddüt gösteren İstanbul Hükümeti'ni Müttefiklerin koyduğu barış şartlarını kabul etmeye zorlamaktı. Yunanlıların Anadolu'da ilerleyişi 1921 yılında doğudan gelen ordunun yardımıyla ulusal kuvvetler tarafından durduruldu. Doğudaki Türk kuvvetleri Ermenileri yenip onları mütareke imzalamaya zorladıktan sonra Batı Cephesi'ne getirilmişlerdi.

Bu arada İstanbul Hükümeti, 10 Ağustos 1920 günü Müttefiklerle *Sevres Antlaşması*'nı imzalamıştı. Bu antlaşmaya göre ancak İstanbul ve çevresi ile Kuzey Anadolu, Türkiye sınırları içinde kalıyordu.[17] Milli Hükümet ise 24 Ağustos 1920'de Sovyetlerle anlaştı; bu anlaşma Türk-Sovyet işbirliğine yol açarak aynı düşmana, yani Batı'ya karşı geçici olarak birleşmiş her iki taraf için de faydalı oldu.[18]

Bu dönemde askeri ve siyasi alanlardaki gelişmelerin yanı sıra Millet Meclisi içinde de önemli olaylar yaşandı. Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi'ne bir anayasa projesiyle Meclis'in niteliğini ve görevlerini açıklayan bir milli siyaset programı sundu. Bu, gerçekte memleketin ilerideki rejimini tayin eden bir girişimdi ve tahmin edileceği üzere Millet Meclisi'nde çatışmalara yol açtı. Muhafazakârlar, ileride saltanatın kaldırılmasıyla sonuçlanabilecek yeni bir siyasetin doğmakta olduğunu sezmişlerdi. Anayasa 20

16 *Speech*, s. 382 vd.; Webster, *Turkey of Ataturk*. s. 86 vd.

17 Bkz. *Tarih*, ss. 64-66. Sevres Antlaşmasının ve Üçlü Anlaşma'nın siyasi hükümleri için bkz. Hurewitz, *Diplomacy*, ss. 81-89.

18 Bkz. *Tarih*, s. 60 vd. Mustafa Kemal Hükümeti'nin Rusya ile münasebetleri için 14. bölüme bkz. Bu arada Anadolu'da bir Kürt isyanı bastırıldı ve önce Mustafa Kemal'i desteklemekle beraber, sonradan Yunanlıların tarafına geçen Çerkez Ethem kuvvetleri dağıtıldı.

Ocak 1921'de kabul edildi.[19] Anayasaya göre; egemenlik, kayıtsız şartsız milletindi ve bütün yetkiler Türk devletinin idarecisi Büyük Millet Meclisi'nde toplanmıştı. Anayasa, Millet Meclisi'nin yetkilerini sıralıyor ve seçimleri -iki yılda bir- düzenliyordu. Anayasa, Büyük Millet Meclisi'ne şeriatı uygulama ve yürütmek yetkisini de tanıyordu, ki böylece fiiliyatta Millet Meclisi, halifeliğin yerini almış oluyordu.

Anayasanın kabulünden sonra Millet Meclisi'ndeki nispi birlik hali bozularak, her biri ayrı bir görüşe ve programa sahip çeşitli gruplar meydana geldi.[20] Ama bunlar yine de *muhafazakârlar* ve *yenilikçiler* olarak başlıca iki gruba ayrılıyorlardı. Bu sırada Mustafa Kemal, Meclis'te kendi grubunu örgütleyerek buna *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* adını verdi. Bu cemiyet Misak-ı Milli'yi gerçekleştirmeyi taahhüt ediyordu. Ayrıca, programında belirttiği gibi, anayasanın hükümlerine uygun olarak devlet ve millet teşkilatını tarif etmek ve hazırlamak işini de üzerine alıyordu. Böyle bir düşünceyi öne sürmek bazı şüphelerin doğmasına sebep oldu.[21] Doğu Cephesi kahramanı Kazım Paşa (Karabekir), Millet Meclisi'nde bazı kimselerin (Mustafa Kemal grubu) rejimi değiştirmek niyetinde görünmelerinden endişe duyduğunu ifade ederek, yeni rejim görüşlerini memlekette çok küçük bir azınlığın benimsediğini önemle belirtiyor ve devlet teşkilatında köklü değişikliklere gidilmeden önce gereken istişarelerin yapılmasını tavsiye ediyordu.[22] Karabekir'in bu endişeleri yersiz değildi. Millet Meclisi'nde Cumhuriyet rejimine doğru yönelen *yenilikçi grup* ile saltanatı muhafaza etmek isteyen *muhafazakârlar* arasında henüz üstü örtülü, ama gittikçe şiddeti artan bir çatışma vardı.[23]

---

19 *Speech*, s. 477-478. Lewis, *Turkey*, s. 64-65.

20 *Speech*, s. 503-504. Erzurumlu Raif Efendi, başında bulunduğu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni dini mabetleri koruyacak bir birlik haline çevirmek istemiştir. Bu dernek, Cumhuriyetin kurulmasına muhalefet ediyordu.

21 *Speech*, s. 504.

22 *age*, s. 505-506.

23 Büyük Millet Meclisi'nin bu devredeki yapısı için bkz. Rustow, "Politics and Islam in Turkey 1920-1955", *Islam and The West*, (Hazırlayan) Richard N. Frye, Lahey, 1957, s. 73 vd.

(Mustafa Kemal'in daha sonra belirttiği gibi 1921 Anayasası, gerçekte Cumhuriyet'in ilanıydı.)[24]

Bu sırada, durdurulmuş bulunan Yunan orduları yeniden Anadolu'da ilerlemeye başladılar. Türk kuvvetleri, Yunanlıların ikmal yollarını uzatmak amacıyla içerilere çekiliyordu. Gittikçe artan tehlike karşısında geçici olarak saflarını birleştiren Millet Meclisi, Mustafa Kemal'i başkumandan ilan etti ve mevcut bütün maddi araçları ve insan kaynaklarını seferber ederek Yunan ordusuna koyabilmesi için kendisine olağanüstü yetkiler verdi. Mustafa Kemal 23 Ağustos'tan 13 Eylül'e (1921) kadar süren *Sakarya Savaşı*'nda Yunanlıları ağır bir hezimete uğrattı. Millet Meclisi Mustafa Kemal'e millet adına bir şükran nişanesi olarak "Gazi" unvanını verdi. Yunan ordusu, Eylül 1922 sonlarında, kesin bir şekilde yenilerek Türkiye'den çıkıp gitmek zorunda kaldı. Mustafa Kemal'in şöhreti her zamankinden de yüksek hale geldi. 11 Ekim 1922'de Türkiye ile Yunanistan arasında esas itibariyle Türkiye'nin bugünkü sınırlarını tespit eden *Mudanya Mütarekesi* imzalandı.[25]

Milliyetçilerin Anadolu'da kazandıkları zaferden sonra 1920 Sevres Antlaşması anlamını kaybediyor, yeni durumun ışığında yeni bir antlaşma yapılması zorunluluğu beliriyordu. Bu nedenle 28 Ekim 1922 günü Müttefikler, Ankara ve İstanbul hükümetlerini Lozan Barış Konferansı'na çağırdılar. İstanbul Hükümeti çağrıyı hemen kabul ederek, zafer kazanıldığına göre artık devletin iki hükümete -Ankara ve İstanbul- bölünme halinin sona ermesi ve hem Lozan Konferansı'nda hem de ondan sonra ortak hareket edilmesi gerektiği görüşünü ileri sürdü. Ankara'da çok sayıda milletvekili ile İstanbul basınının bir kısmı, Mustafa Kemal ile Padişah arasındaki çatışmadan dolayı oldukça üzgündüler. Bunlar, aradaki kırgınlığı giderebilecek ve Ankara hükümetinin

24 *age*, s. 76.

25 *Speech*, ss. 513-568. Askeri harekât için bkz. *Tarih*, ss. 56-113; Lewis, *Turkey*, ss. 65-69; ayrıca bkz. Halide Edip (Adıvar), *The Turkish Ordeal*, New York, 1928; Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, 2 c, İstanbul, 1953,1956.

Padişah tarafından hukuken -*de jure*- tanınmasını sağlayabilecek olan bu fırsatı memnuniyetle karşıladılar.[26] Böyle bir yakınlaşma gerçekleşseydi Padişah, Büyük Millet Meclisi aleyhine kendi mevkiini kuvvetlendirmiş olacaktı. Ancak Mustafa Kemal, 1 Kasım 1922'de saltanatı kaldırarak bu ihtimali önledi. Halifeliğe ise dokunulmadı; Abdülmecit halifeliğe getirilerek Sultan VI. Mehmed'in (Vahdettin, 1918-1922) yerini aldı.[27]

Lozan Konferansı 22 Ekim 1922'de toplandı; Türkiye'yi sadece İsmet Paşa'nın başkanlığındaki Ankara Hükümeti Heyeti temsil etti. Konferans, aradaki birkaç aylık kesintiden sonra 24 Temmuz 1923'te sona ererek Türkiye ile Müttefikler -Yunanistan dâhil- arasındaki anlaşmazlıkları çözdü. Konferansın ilk safhasında Türkiye'nin hudutları tespit olunarak Türkiye ile Yunanistan arasında bir nüfus mübadelesine karar verildi; ikinci safhasında ise Müttefikler ile Türkiye, Boğazları silahsızlandırmak konusunda anlaştılar. Boğazların savunulması ve gemilerin geçişi sorunu daha sonra Montreux Konferansı'nda yeniden düzenlendi. Kapitülasyonlar kaldırıldı.[28] Türkiye de Osmanlı borçlarının bir kısmını ödemeyi üstlendi. Ayrıca yabancı birlikler Türk topraklarından altı haftada çıkıp gidecek, Türkiye-Irak sınırı daha sonra İngiltere ile yapılacak müzakerelerle bir karara bağlanacaktı.[29]

---

26 *Speech,* ss. 573-576

27 *Tarih,* s. 124 vd. Toynbee-Kirkwood, *Turkey,* ss. 149, 162. Lewis, *Turkey,* s. 70. Yeni halifenin göreve başlaması dolayısıyla Arapça değil, Türkçe dualar okundu. Bu, devletin Türk unsuruna dayandığını simgeleyen bir olaydı. Toynbee-Kirkwood, *age,* s. 152. Yabancı bir tanık sonraları, "Türkiye'nin ismi hariç, her bakımdan bir Cumhuriyet olduğunu" belirtmiştir. Clair Price, "The New Turkey", *Current History,* Aralık 1922, s. 457.

28 Bkz. L. E. Thayer, "Capitulations of the Ottoman Empire and the Question of their Abrogation as it Affects the United States", *American Journal of International Law,* c. 17, 1923, s. 207 vd.; Toynbee-Kirkwood, *Turkey,* ss. 136-148.

29 Lozan Konferansı için bkz. *League of Nations Treaty Series,* XXVIII, 1924, s.11 vd.; Roderic H. Davison, "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne", *The Diplomats 1919-1939*(Gordon A Craig ve Felix Gilbert tarafından derlenmiştir), Princeton, 1953, ss. 199-209; Roderic H. Davison, "Middle East

Lozan'da barış görüşmeleri yapılırken memleket içinde yaşanan önemli siyasi gelişmeler de saltanatın kaldırılmasıyla meydana gelen uygunsuzluğu er geç giderme hedefine yönelmekteydi. Memleketin dini lideri halifeydi, ama siyası iktidar Millet Meclisi'ndeydi. Bu durumda ya siyasi gelişmeyi mantıki sonucuna ulaştırıp cumhuriyeti resmen ilan etmek veya eski rejime dönüp siyasi iktidarı halifeye geri vermek yahut da dini ve siyasi iktidarı birbirinden ayırıp birinciyi halifeye, ikinciyi devlete vermek gerekiyordu. Bununla beraber, üçüncü şıkkın gerçekleştirilmesi imkânsızdı, çünkü İslam âleminde bunun bir örneği olmamıştı. Halifelik, niteliği itibariyle, siyasi-dini bir bölünmeye uygun değildi. Hükümeti halifeliğin ayrılmaz bir işlevi sayan bir kısım muhafazakârlar, Millet Meclisi'nde böyle bir girişime karşı koyuyorlardı.[30] Büyük Millet Meclisi de artık zorlu kararlar almaya istekli görünmüyordu. Yeni değişmeleri kabul edecek bir meclis olmadan ve görüş birliğinin sağlanabilmesi için meclis az çok denetim altına alınmadan yeni reformlara gidilemeyeceği besbelliydi. Bunun için Lozan'da Müttefiklerin karşısına Türk halkından yeni güvenoyu almış ve Türk halkının o günkü görüşlerini temsil eden bir hükümetle çıkmanın isabeti ileri sürülerek Millet Meclisi'nin 1 Nisan 1923'te kendi kendini feshedip yeni seçimlere gitmesi sağlandı.

Yapılan seçim kampanyasında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adıyla tanınan Mustafa Kemal'in Meclis grubu hâkim durumdaydı. Mustafa Kemal 8 Nisan 1923'te dokuz maddelik bir program yayınlayarak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni siyasi parti haline

---

Nationalism: Lausanne Thirty Years After", *The Middle East Journal*, Yaz 1953, ss. 324-348; Joseph Clark Grew, *Turbulent Era: A Diplomatic Record of Forty Years*, c. I, Cambridge, 1952, ss. 475-526, 527-585; Yusuf H. Bayar, *Türkiye Devletinin Dış Siyasası*, İstanbul, 1938. s. H9 vd.; *Lausanne Conference on Near Eastern Affairs* 1922-1923, Londra, 1923; *Speech*, ss. 607-639; *Tarih*, ss. 125-130; Lewis, *Turkey* s. 73-74. Ayrıca bkz. *History*, Ocak, Şubat, Mart 1923, sırasıyla ss. 531-535, 749-757, 929-930. Türkiye'nin güney sınırı ile ilgili ihtilaf hakkında bkz. Toynbee, *Survey of International Affairs*, ss. 511-531

30 *Speech*, s. 588; Rustow, "Politics", s. 78-79.

getireceğini açıkladı. Programda görünüşte halifeliğin - ki Millet Meclisi'ne bağlı bir durumdaydı- Müslümanlığın yüksek bir müessesesi olduğu ifade ediliyordu.[31]

Seçimler sonunda Meclis'e gelen milletvekili sayısı hayli kabarıktı (eskisi gibi 50.000 nüfusa değil, 20.000 nüfusa bir milletvekili çıkarılmıştı) ve bunların çoğunluğu Mustafa Kemal taraftarı idi.

Yeni Meclis 11 Ağustos 1923'te toplanınca Başvekilliğe, halife taraftarı Rauf Bey (Orbay) yerine Fethi Bey (Okyar) getirildi. Birkaç ay sonra, 13 Ekim 1923'te, İsmet Paşa hükümet merkezinin İstanbul'dan Ankara'ya nakli için Meclis'e bir kanun tasarısı sundu; Meclis'in bu yolda aldığı karar yeni Türkiye'nin diriliğinin bir ifadesi olduğu kadar, hükümeti askeri savunma bakımından daha iyi korunabilir bir yerde bulundurmak ve Millet Meclisi'ni, halkının ve basınının büyükçe bir kısmı halife taraftarı olan İstanbul'dan uzak tutmak gibi faydalar sağlıyordu.

Mustafa Kemal'in yeni bir siyasi değişim tasarlaması üzerine 27 Ekim 1923'te Fethi Bey Başvekillikten çekildi ve iki gün boyunca yeni Vekiller Heyeti kurulamadı. Mustafa Kemal, Millet Meclisi'nde zorluğun anayasadan doğduğunu, çünkü yasama organı ile yürütme organı arasındaki ilişkilerin iyi düzenlenmediğini ileri sürdü. Bu nedenle anayasayı Cumhuriyet'in ilanını mümkün kılacak şekilde değiştirmeyi teklif etti. Teklife göre devletin başında Meclis tarafından seçilmiş bir Cumhurreisi bulunacaktı; Cumhurreisi Başvekil'i seçecek ve isterse Meclis'e ve Vekiller Heyeti'ne başkanlık edebilecekti. Başvekil ile kabine, Meclis'in onayından geçecekti. Meclis anayasayı değiştirme teklifini 29 Ekim 1923 günü kabul etti ve Türkiye Cumhuriyet, Mustafa Kemal ilk Cumhurreisi ve İsmet Paşa da ilk Başvekil oldu.[32]

---

31 Bu programın metni için bkz. Tunaya, *Siyasi Partiler*, ss. 580-582; partinin kuruluşu hakkında bkz. Webster, *Turkey of Ataturk*, s. 103 vd.; ayrıca Speech, s. 598 vd. Bu eserin 15. bölümünde Halk Partisi için söylenenlere de bkz.

32 Bu konularda bkz. *Speech*, ss. 642-643, 644-657 vd.; *Tarih*, s. 145 vd; Toynbee ve Kirkwood, *Turkey*, s. 157 vd.; Webster, *Turkey of Ataturk*, 1 s. 104-105;

Cumhuriyet'in ilanından sonra iki büyük gruplaşmanın memleketteki ve Meclis'teki vaziyetleri daha açıkça belli oldu. Muhafazakârlar Halife etrafında toplanıyor,[33] Mustafa Kemal'in önderlik ettiği yenilikçilerse Meclis ve hükümeti denetimleri altında tutmakla[34] beraber kendi iktidarları için halifeliğin her zaman bir tehlike teşkil ettiğini biliyorlardı.[35] Bu sebeple Mustafa Kemal halifeliğe karşı vaziyet aldı; halifeliğin tarihi kökeni incelenerek Türkiye bakımından taşıdığı değer konusunda kısa ve özlü bir kampanya yapıldıktan sonra Meclis, 3 Mart 1924'te halifeliği kaldırarak Halife'yi Türkiye'den sürdü.[36]

Halifeliği kaldırma kararının görünüşteki siyasi gayesinden çok daha önemli bir kültürel ve tarihi anlamı vardır. Bu, 19. yüzyılın başlarından beri sürüp gelen mücadelede laik-yenilikçi grubun, muhafazakârlara karşı zaferini ifade etmektedir. Bu zafer ancak 1920-24 döneminde laik-yenilikçi grubun bir daha asla tekrarlanamayacak bir siyasi durumda bulunmasıyla mümkün olmuştur.

Devrimcilere göre halifeliğin kaldırılmasıyla, laiklik ve dolayısıyla yenileşme önündeki baş engel ortadan kalkmış oluyordu. Millet Meclisi'nin aynı gün Şeriye ve Evkaf Vekaleti'ni kaldırarak onun yerine Başbakanlığa bağlı bir Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmasına ve bütün eğitim kurumlarının Eğitim Bakanlığı'na bağlı tek bir sistem halinde birleştirilmesine karar vermesi,[37] hali-

---

Lewis, *Turkey*, ss. 76-79.

33 Muhafazakârların görüşleri için, Tunaya'nın eserindeki gazete yazılarına bkz. *Siyasi Partiler*, s. 607; *Speech*, s. 668 vd.

34 Mustafa Kemal'in bu düalizm karşısındaki tutumu ve hilafetin kaldırılmasından birkaç ay önce bu yolda ortaya atılan görüşler için bkz. Ahmet Emin Yalman, *Turkey in My Time*, Norman (Oklahama), 1956, ss. 136-141.

35 Rustow, "Politics", s. 78-79.

36 *Speech*, s. 684-685; *Tarih*, ss. 156-162; keza İnönü'nün nutku: *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri*, İstanbul, 1946, c. I, ss. 87-93; Toynbee ve Kirkwood, *Turkey* s. 163-164, 177. Bu olayın dramatik bir hikâyesi için bkz. *Tarih Dünyası*, 15 Nisan 1950, s. 22 vd.

37 Türkiye ile ilgili pek az konu din ve laiklik gibi derin bir incelemeden geçirilmiştir. Bu alandaki başlıca eserler şunlardır: Gotthard Jaschke, "Der Islam in der neuen Türkei", *Die Welt des Islams*, 1951, c. I, ss. 1-174. A. J. Toynbee,

feliğin kaldırılışının kültürel bakımdan taşıdığı büyük öneme delalet eder. 8 Nisan 1924'te Şeriat Mahkemeleri de tarihe karışmıştır.

Büyük Millet Meclisi'nin 20 Nisan 1924 günü kabul ettiği yeni anayasa, daha sonraki bölümlerde ele alacağımız bazı değişikliklerle birlikte 27 Mayıs 1960'a kadar devam etti.[38] Yeni anayasa, 1921 Anayasası'nın ilkelerine uygun olarak yeni rejimi ve görev-

---

Survey of International Affairs, 1925, Londra, 1927, c. 1, ss. 25-90, 572-575. Howard A Reed, "Revival of Islam in Secular Turkey", *Middle East Journal*, 1954, VIII, ss. 267-282; ayrıca "The Religious Life of Modern Turkish Muslims", *Islam and the West* (Richard N. Frye tarafından derlenmiştir), Lahey, 1957, ss. 108-148; keza "Secularism and Islam in Turkish Politics", *Current History*, Haziran 1957, ss. 333-338. H. A. Reed'in Türkiye'de din konusundaki diğer yazıları, laikliğin Türkiye'deki bugünkü durumuyla ilgili kısımda zikredilmiştir. Ayrıca bkz. Rustow, "Politics", ss. 67-107. Niyazi Berkes, "Historical Background of Turkish Secularism", *Islam and the West*, ss. 41-68:, Lewis V. Thomas, "Recent Developments in Turkish Islam", *Middle East Journal*, VI, 1952, ss. 22-40; ayrıca "Turkish Islam", *Muslim World*, XIX, 1954, ss. 181-185. Bernard Lewis, "Islamic Revival in Turkey", *International Affairs*, XXVIII, 1952, s. 38-48. Uriel Heyd, "Islam in Modern Turkey", *Royal Central Asian Journal*, XXXIV, 1947, ss. 299-308. Wilfred Cantwell Smith, "Modern Turkey: Islamic Reformation", *Islamic Culture*, XV, XVI, I. ve II. kısımlar, Ocak 1951 ve 1952; *Islam in Modern History at Turkey* de laiklik konusunda değerli çözümlemeler içermektedir, Princeton, 1957. John Kingsley Birge, "Islam in Modern Turkey", *Islam in the Modern World* (D. S. Franck tarafından derlenmiştir), Washington, 1951, ss. 41-46; "Secularism in Turkey and its Meaning", *International Review of Missions*, Ekim 1944, ss. 426-432. Bu konuda Türklerin görüşleri için bkz. Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, İstanbul, 1955; Bülent Daver, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Laiklik*, Ankara, 1955: Türk Devrim Ocakları'nın yayınlamış olduğu *Laiklik* (kitapta bu konu üzerine on dokuz makale vardır.) İstanbul, 1954; Nazım Poroy, *Laiklik Hakkında*, İstanbul, 1951, N. A. Kansu, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, 1931. İhsan Sungu, "Tevhid-i Tedrisat", *Belleten*, S. 7-8, 1938, ss. 397-431. Bahri Savcı, "Laiklik Prensipleri Karşısında Öğretim ve Öğrenim Hürriyeti", *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, II, 1947, ss. 277-294.

38 İlk metinler için bkz. E. M. Earle, "The New Constitution of Turkey", *Political Science Quarterly*, Mart 1925, ss. 73-100; Toynbee, *Survey of International Affairs*, s. 67. Tadiller için bkz. Webster, *Turkey of Ataturk*, Ek. D., ss. 297-306; Lewis, *Turkey*, ss. 197-208, 209-210 (Lewis Anayasa'nın 2. maddesinde rejimin altıncı ilkesi olarak gösterilen halkçılığı zikretmemiştir.)

lerini daha ayrıntılı biçimde tarif ediyordu. Anayasanın dayandığı temel ilke, üç erkin Millet Meclisi'nde toplanmış olmasıydı. Meclis üyeleri iki dereceli oyla seçileceklerdi. Yeni anayasa, Müslümanlığı devlet dini olarak kabul ediyordu.

Altı ay içinde yapılan bu iki büyük reform -Cumhuriyetin ilanı ile Halifeliğin kaldırılması- Mustafa Kemal'in 1919-1921 yıllarında savunmak zorunda kaldığı İslamcı-monarşik devlet anlayışından kesin bir ayrılışı ve belirli bir şekilde laikliğe doğru yönelişi ifade ediyordu. Laiklik ise Osmanlı Devleti'nin 13. yüzyıl sonundaki doğuşundan beri dayandığı teokratik esaslardan büsbütün farklı, yeni bir kültürel-politik felsefeydi.

Bu laikçi reformların yarattığı derin tepki, memleket ekonomisinin kötü durumu ve hükümetin dış ticaret üzerine koyduğu tahditler dolayısıyla daha da ağırlaşmıştı. Duyulan hoşnutsuzluk Millet Meclisi'nde Halk Partisi ile Başvekil İsmet Paşa'nın şiddetle eleştirilmesi şeklinde beliriyordu. Mustafa Kemal'in halk tarafından sevilmesi, sahip olduğu şöhret ve nüfuz, kendisini açıkça tenkit edilmekten koruyordu. Bu sırada Halk Partisi içinde de ayrılık baş gösterdi ve tanınmış üyelerden bazıları partiden çekildi. Ordu müfettişliğinden istifa ederek Meclis'e seçilmiş olan Kazım Paşa (Karabekir), Ali Fuat Paşa (Cebesoy), Rauf Bey (Orbay), Adnan Bey (Adıvar), Refet Paşa, İsmail Canbulat ve daha birkaç milletvekili Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adı altında yeni bir siyasi parti kurdular (17 Kasım 1924).[39]

Terakkiperver Fırka'nın dayandığı esas fikir, muhalefet denetimi olmaksızın bütün kuvvetlerin Millet Meclisi'nde toplanmasının otoriter bir idare doğuracağı düşüncesiydi. Bunun için parti, birkaç kişinin "oligarşik gayelerine" karşı koyarak kişisel hürriyetleri korumak amacındaydı.[40] Bu sözlerle hiç şüphesiz Mustafa

39 Bu parti hakkında bkz. Tunaya, *Siyasi Partiler* s. 606 vd; *Türkiye'de Siyasi Dernekler II* (İçişleri Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır); Ankara 1950 ss 60-71; *Speech*, s. 704 vd.

40 Parti programından önce yayınlanan beyannamenin metni için bkz. Tunaya, *age*, s. 615-616.

Kemal ile taraftarları kastediliyordu. Cumhuriyet rejimi, liberalizm ve demokrasi, yeni partinin kabul ettiği diğer esas ilkelerdi (1. ve 2. maddeler). Terakkiperver Fırka, liberallik iddiası samimi olsa da, şüphe yok ki aslında, laik tutumu artık açıkça belli olan hükümetin müdahalesine karşı dini korumak düşüncesi etrafında birleşiyordu.

Bu partinin kuruluşu hükümeti tedirgin etti. Terakkiperverlilerin hücumlarının başlıca hedefi olarak görülen İsmet Paşa dört gün sonra Başbakanlıktan çekilerek yerini Fethi Bey'e (Okyar) bıraktı.[41]

1 Şubat 1925 günü Doğu Anadolu'daki Kürtler, başlarında Şeyh Sait olduğu halde isyan ettiler; amaçları bağımsız bir Kürdistan kurmak ve halifeliği yeniden diriltmekti.[42] Bu, aynı zamanda, doğu bölgesinde köyleri denetim altına alarak derebeylik sistemini parçalamak yeteneğini gösteren hükümet otoritesine karşı bir tepkiydi. İsyanla başa çıkabilmek için 4 Mart 1925'te *Takrir-i Sükun Kanunu* kabul edildi. Bir gün önce tekrar Başbakanlığa getirilmiş olan[43] İsmet Paşa hükümetine bu kanunla, asilere, gericilere ve fesatçı unsurlara karşı kullanılmak üzere geniş yetkiler verildi.[44] Ayrıca örfi idare (sıkıyönetim) ilan edilerek, vatana ihanet suçlarıyla rejime karşı işlenen diğer suçları yargılamak üzere 1920'de kurulmuş olan İstiklal Mahkemeleri geniş yetkilerle tekrar harekete geçirildi.[45]

Kürt isyanı çok geçmeden bastırıldı. Asiler ile onları desteklemiş olanlar ve bu arada bazı gazeteciler sert muamele gördüler.[46]

---

41 Bu hükümet değişiklikleri için bkz. *Tarih*, s. 153 vd.; Webster, *Turkey of Ataturk*, s. 105 vd.; Lewis, *Turkey*, s. 84-85.

42 Bu isyan için bkz. Toynbee, *Survey*, ss. 507-511.

43 Mevcut 180 milletvekilinden 154'ü İsmet Paşa lehinde, 23'ü aleyhinde oy kullandı, üç milletvekili de çekimser kaldı. *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri*, s. 128.

44 *age*, ss. 128-132, 192 vd.; Webster, *Turkey of Ataturk*, s. 106; Lewis, *Turkey* s. 86.

45 İstiklal Mahkemeleri'nin içyüzü hakkında bkz. Kılıç Ali, *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*, İstanbul, 1955. (Yazar, 1 no'lu İstiklal Mahkemesi'nin başkanıydı.)

46 Gazetecilerin yargılanması hakkında bkz. Yalman, *Turkey in My Time*, ss.

Bundan sonra hükümet Terakkiperver Fırka'ya karşı cephe aldı; açıkça kanıtlanmamış olmakla beraber İstiklal Mahkemesi bu partiyi isyanla ilişkili buldu. Fırka, nihayet 5 Haziran 1925'te kapatıldı. Böylece, temel sorunlar ile kişiler arası çatışmaların rol oynadığı Cumhuriyet tarihinin ilk devresi kapanmış oldu.[47] Terakkiperver Fırkası'nın ileri gelenlerinden bazılarının ordu kumandanı, aynı

151-157. Toynbee ve Kirkwood, *Turkey*. s. 189-190. Bazı gazeteler kapatıldı ve hilafeti savundukları iddiasıyla sahipleri daha 1924'te mahkemeye verildi.

47 Mustafa Kemal'in rakibi Kazım Paşa (Karabekir), doğu illerinde kurtuluş hareketini ilk başlatanın kendisi olduğunu iddia etmiştir. Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, İstanbul, 1933, 1951, s. 44 vd. Bu kitap 1933'te toplatılıp imha edildi. Bu olayı dramatik bir şekilde anlatan bir eser için bkz. Kandemir, *Karabekir'in Kitabı Ne İçin ve Nasıl Yakıldı*, İstanbul, 1955. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile baş gösteren şahıslararası mücadelenin bir örneği de 1926'da Mustafa Kemal'i öldürmek için İzmir'de girişilen bir suikastta görüldü. Kazım Paşa (Karabekir) da dâhil parti önderleri, suikastçılara yardım ettikleri, onları sakladıkları iddiasıyla tevkif edildiler. Böyle bir yardımın gerçekten yapıldığına dair bir delil bulamayan İstiklal Mahkemesi, sanıkları beraat ettirdi. Bununla beraber, resmi tarih kitaplarında Terakkiperver Fırka'nın suikastçıları teşvik ettiği ileri sürülmektedir. Parti önderlerinin, kamuoyundan gelen güçlü bir baskı sonucunda beraat ettikleri bilinmektedir. Sonradan, Terakkiperver Fırka'yı ve özellikle Kazım Paşa'yı (Karabekir) suçlamaya teşebbüs edilmiştir. Bkz. "Ankaralının Defteri", *Milliyet*, 14 Mart-18 Mayıs 1933. Terakkiperver Fırka'nın Atatürk'e suikast teşebbüsündeki rolüyle ilgili tartışma hâlâ devam etmektedir. Bir süre önce, suikastçıları ölüme mahkûm etmiş olan İstiklal Mahkemesi'nin başkanı, suikastın elebaşları olan eski İttihat ve Terakki üyelerinin Terakkiperver Fırka'ya sığındıklarını iddia etmiştir. Kılıç Ali, *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*, ss. 26, 32. İzmir'de asılmış olan suikastçıların yakınları ve dostları, 1956 yılının yazında, İstanbul camilerinde mevlit okutarak suikast sanıklarının masum olduklarını iddia ettiler, isimlerinin temize çıkarılmasını istediler. *Akis*, 1 Eylül 1956. Terakkiperver Fırkası ve Mustafa Kemal'i öldürmek teşebbüsü hakkında daha fazla bilgi için bkz. *Millet*, Aralık-Mart 1949 (Cafer Tayyar'ın Hatıraları); *Millet*, 28 Temmuz 1948, s. 9 (Kazım Karabekir'in Beyanatı): *Speech*, s. 686, 687; Tunaya, *Siyasi Partiler*, ss. 606-616. *New York Times*, 4 Ağustos 1926; keza Kılıç Ali, *İstiklal*, s. 79 vd.; *Tasvir*, 3 Nisan 1948 (H. S. Tanrıöver'in görüşleri); Rustow, "Politics", s. 87-88; Yalman, *Turkey in My Time*, ss. 147-151; Halide Edip, *Turkey Faces West*, New Haven, 1930, s. 226 vd. Mustafa Kemal'i öldürme teşebbüsünü popülerleştirilmiş bir şekilde veren bir kitap için bkz. Kandemir, *İzmir Suikastinin İçyüzü*, İstanbul, 1955.

zamanda da milletvekili oldukları göz önünde tutularak adı geçen parti kapatıldıktan sonra görevli subayların milletvekili olmaları yasak edildi. Bu karar, orduyu siyasetten uzak tutmak politikasının başlangıcı oldu. Mustafa Kemal zaten İttihat ve Terakki günlerinden beri bu fikri savunmuştu.

1925 Takrir-i Sükun Kanunu, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde yeni bir devrenin başlangıcı sayılabilir. Nüfuzunu memleketin her köşesine yaymış, örgütlü muhalefeti ortadan kaldırmış olan hükümet bundan böyle bütün gücü elinde tutarak iş görebilecek durumdaydı.[48] Çoğu orta sınıfın aşağı katmanlarından gelme, eski ordu mensupları ile devlet memurlarının oluşturduğu Mustafa Kemal grubu iktidarı ele geçirmişti; eski Osmanlı idaresi sınıfı ise çeşitli görevlerle yeni sistemde yer almakla beraber azınlıkta kalmıştı. Siyasi dehası sayesinde Mustafa Kemal, Millet Meclisi'ndeki çeşitli görüşleri bir zaman için bağdaştırmayı başarmış, gerektiğinde bir grubu karşı bir grupla denkleştirmiş ve muhafazakârları yavaş yavaş önemli yerlerden uzaklaştırarak kendi devrimci laik grubunun başa gelmesini sağlamıştı. Kendisinin de sık sık ifade ettiği üzere Mustafa Kemal, Türk halkının içinde hissettiği büyük terakki arzusunun gerçekleştirilmesi için gerekli yoldan yürüdüğüne samimiyetle inanarak hareket ediyordu.[49]

1923-1925 devresinde üç fikir, Cumhuriyet'in temel ilkeleri olarak belirdi: Milliyetçilik, laiklik, halkçılık. Bunlardan laiklik açık ifadesini daha sonra buldu. Milliyetçilik rejimin temeli sayılıyordu. Laiklik de milliyetçiliğin gayesi sayılan modern, milli egemen-

48 Terakkiperver Fırka'nın kurucularından birçoğuna Atatürk'ün ölümünden sonra iade-i itibar edildi. Kazım Karabekir 1939'da milletvekili oldu, Ali Fuat Cebesoy kabineye girdi. Bir iki kişi de 1946-1950 dönemindeki çok partili sisteme geçiş mücadelesinde bir hayli önemli rol oynadılar; II. kısma bkz.

49 *Tarih* s. 146. Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi'ni açış nutuklarından birinde, siyasi iktidarın, ancak halkın iradesini ve ideallerini göz önünde tuttuğu, halkın hak ve haysiyetine, bağımsızlığına ve ilerleme arzusuna saygı gösterdiği ölçüde yaşayabileceğini, halkın iradesini hiçe sayanların unutulup gideceklerini belirtmiştir. Yavuz Abadan, *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara, 1954 s. 69.

liğe dayanan bir devleti; Türkiye Cumhuriyeti'ni gerçekleştirmek için yegâne yol olarak gözüküyordu. Gerek Birinci Dünya Savaşı gerekse Cumhuriyet'in ilanı ve Halifeliğin kaldırılması ve daha bazı iç gelişmeler, Türk milliyetçiliğinin anlamını daha da genişletmiş ve onu biricik hâkim ideoloji haline getirmişti. Turancılık ile İslamcılığın gerçekleşmeyeceği anlaşıldığından bunların siyasi önemleri kalmamıştı. Hıristiyan azınlıkların Anadolu'dan gitmesi, Türkiye'yi kültürel bakımdan bir bütün haline getirmiş, böylece milli bir devlet oluşturmak ve Türklerde milli bilinci güçlendirmek çok kolaylaşmıştı.[50] Laiklik milli amaçları gerçekleştirmenin aracıydı. Milliyetçilerin düşüncesine göre Müslümanlık, Araplar arasında doğmuş bir dindi, dili Arapça idi ve gelenekçi özü, Cumhuriyet'in devrimci milliyetçi amaçlarına aykırıydı. Milliyetçilerin büyük bir kısmı, Osmanlı İmparatorluğu'nun milli bir kültür oluşturamamasının ve dolayısıyla milli bir devlet haline gelememesinin, yeni zamanların koşullarına uyamamasının başlıca nedenini İslamiyet'te buluyorlardı.

Gerek bu yeni milliyetçilik, gerekse amaç edindiği devrim, milliyetçilik öğretisini sistematik olarak ilk işleyen kişi Ziya Gökalp'ın görüşlerinden az çok ayrılıyordu.[51] Ziya Gökalp'ın dine, tarihe ve geleneksel topluma dayandırdığı milliyetçiliğin yerini akılcı, mater-

50 Lewis V. Thomas, "Nationalism in Turkey", *Nationalism in the Middle East*, (The Middle East Institute) Washington, D. C, 1952, s. 5; Lewis'ın "The National and International Relations of Turkey", *Near Eastern Culture and Society*, ss. 167-187 adlı incelemesine de bkz. Türk milliyetçiliğinin çeşitli evreleri için bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Millet ve Tarih Şuuru*, İstanbul, 1948, ss- 140-168. Ayrıca bkz. Davison, "Middle East Nationalism", ss. 327-348

51 Profesör Berkes, Ziya Gökalp hakkında yazdığı bir makalede şunları söylemektedir: "[Gökalp] gene de Batılılaşma, demokrasi, siyasi ve ekonomik bağımsızlık ve laiklik gibi Türkiye'deki başlıca akımları en iyi ifade edebilmiş aydındır. Tatbikatta her ne kadar Gökalp'ın fikirlerinden bazı bakımlardan sapmalar olduysa da Türkiye'deki yenileşme hareketlerine, Gökalp'ın ana davalar karşısındaki düşünce üslubu hâkim olmuştur." Niyazi Berkes, "Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism", *The Middle East Journal*, Güz, 1954, s. 376. Webster de buna benzer bir görüşü şu şekilde ifade etmektedir: "Gökalp'ın kuramları Kemalist Türkiye'nin politikası olmuştur." *Turkey of Ataturk*, s. 141. Gökalp için bundan önceki bölüme bkz.

yalist ve son derece laik bir milliyetçilik almıştı. Gökalp'ın laikçiliği, aslında Müslümanlığı Türk hayat tarzına uydurmak ve dini kurumları -Halifelik de dâhil olmak üzere- bu bakımdan yorumlamak amacını güdüyordu. Oysa şimdi din devletten tamamıyla ayrılmış ve devlet üstün bir duruma gelmiştir. Gökalp'ın Batı'dan yalnız teknoloji almakla sınırlanan Garplılaşma (Batılılaşma) fikri genişletilerek Batı, maddi ve kültürel her türlü yenileşmenin biricik kaynağı olarak kabul edilmişti. Bunun için Cumhuriyet devrinde Gökalp'ın etkisi azaldı ve 1925 ile 1940-1945 yılları arasında adı pek işitilmez oldu.[52]

Milliyetçilik ve laiklik yanında yeni bir fikir daha belirmişti: Halkçılık. Halkçılık, milliyetçilik fikrinin hem bir sonucu hem de milliyetçiliğin sosyal-politik bakımdan bir çeşit gerekçesidir. Milliyetçi hareketin ve Millet Meclisi'nin temelinde "halkın egemenliğine dayanan bir hükümet" fikri vardı ve bu fikir, halkçılıkta ifade buluyordu. Aslında bu, kuramda kalan bir egemenlikti, çünkü halkın elinde bu egemenliği etkili bir şekilde yürütecek ve hükümeti değiştirmekte kullanılabilecek araçlardan hemen hiçbiri yoktu. Halkçılık "milletin vicdanı" idi; milliyetçilik idealleri etrafında toplumsal birliği sağlama aracıydı.[53] Esas toplumsal

52 Mustafa Kemal başlangıçta Gökalp'a karşı dostça bir tutum takınmıştı. 1920-1922 yıllarında Gökalp, Mustafa Kemal'in emriyle Anadolu köylerini geziyor, köylülere Ankara Hükümeti'nin politikasını anlatıyordu. *Küçük Mecmua*'da hararetle Atatürk'ü destekleyen Ziya Gökalp, 1923'te, doğduğu yer olan Diyarbakır'dan milletvekili seçildi; 1924'te, ölümünden sonra ise ailesine maaş bağlandı. Bununla beraber, sonraki yıllarda Atatürk'ün milliyetçi-laik politikası Ziya Gökalp'ın savunduğundan başka bir yönde gelişince, Gökalp'ın önemi küçümsenmeye başlandı, hatta ismi bile, tanınmış Türkler hakkında yazılan bazı kitaplardan çıkarıldı. Bunun başlıca sebebi de Gökalp'ın, şu veya bu şekilde görüşlerini etkilemiş olan dini inançlarıydı. Türkiye'nin rejimi ile Gökalp'ın görüşleri arasındaki farklar için bkz. Berkes, "Ziya Gökalp", s. 377 vd.

53 Halkçılık için bkz. *Tarih*, ss. 87-189 *passim*; Necmettin Sadak, *Sosyoloji*, İstanbul, 1936, s. 89 vd.; Webster, *Turkey of Ataturk*, s. 165-166; *Milli Mecmua*, 1 Eylül 1927, ss. 37-41; ayrıca 12. bölüme bkz. Cumhuriyet'in sosyal ve ekonomik bünyesindeki değişiklikler için bundan sonraki iki bölüme bkz.

yapı olduğu gibi kalacak, toplumsal, siyasi ve ekonomik gelişmeler mevcut sosyal sistem çerçevesi içinde yer alacaktı. Toplumsal farklılaşmanın eski biçimde devam edip gideceği böylece kabul edilmiş oluyordu. Toplumsal yapıda herhangi bir değişiklik meydana gelecekse bu, bir devrimin değil, evrimin sonucu olacaktı. Rejim siyasi bakımdan devrimci, sosyal bakımdan muhafazakârdı (Toplumsal yapıyla ilgili sorunlarda muhafazakârdı, toplumsal örf ve âdetler konusunda ise devrimci. Birbirini tekzip eden bu görüşler, rejimi çelişkiye götürecek sonsuz zorluklara sebep olacaktı.).

Toplum sınıflardan değil, tüccarlar, devlet memurları, çiftçiler, zanaatkârlar gibi meslek grupları halinde birleşmiş bireylerden meydana gelmiş sayılıyordu. Bu meslek grupları birbirlerine bağlıydı ve aralarında ekonomik çıkar çatışmaları yoktu.[54] Toplumsal unvanlar ve imtiyazlar kanunla şeklen kaldırılmıştı, ama gerçekte kullanılmaya devam ediliyordu (mesela "paşa" unvanı). Halk Partisi "halkın sentezi" idi; hem bütün bu grupların temsilcisi hem de onları birleştiren bağdı. Parti, tümüne birden "halk" dediği bu gruplara bütün milletin yararına olacak gerçek ve genel refahı sağlamak çabasına katılma fırsatını vermek amacındaydı.[55]

Bütün bu grupların ekonomik çıkarları aynı olduğuna göre birden fazla siyasi parti diye bir şey olamazdı, çünkü siyasi partilerin kuruluşu toplumdaki ekonomik çıkarların ayrılışının sonucu olarak görülüyordu. Toplumsal sınıflardan birinin çıkarlarını savunmak üzere bir parti kurulursa, diğer sınıfların çıkarlarını savunmak için de bir başka partinin kurulması doğaldı.[56] Açıkça söylenmemekle beraber, bu görüşün dolaylı olarak ifade ettiği anlam, kişilerin ekonomik alanda serbestçe hareket ettikleri takdirde er geç milli çıkarlara zarar verecekleri düşüncesiydi. Bütün bu düşünceler siyasi partiler ve devlet hakkındaki otoriter dar görüşün sakat sonuçlarıydı.

---

54 Bu görüşler çeşitli nutuklarında Mustafa Kemal tarafından savunulmuştur. 7 Şubat 1923'te Balıkesir'de, Ocak 1923'te İzmit'te irad edilen nutuklar bunların en önemlileridir. *Tarih*, ss. 168, 172-173; *Vakit*, 16, 18 Haziran 1945.

55 *CHP-25 Yıl*, Ankara, 1948, s. 23; *Tarih*, s. 170.

56 *Tarih*, s. 168.

Halkçılığın hiç umulmadık bir cephesi, toplumsal ilişkilere sınıf mücadelesi açısından bakarak o yönde düzenlemeye girişmesiydi. Halk Partisi'nin 1931'de yayınladığı programa göre halkçılığın gayesi, sınıf mücadelelerini önleyerek Türk toplumunun birliğini sağlamaktı.[57] Cumhuriyet devrinin aynı yılda çıkan resmi tarihine göre de halkçılık sınıf mücadelesinin reddiydi.[58] Toplumun sınıf yapısı inkâr edildiği halde sınıf mücadelesini önleme tedbirlerine başvurulması iki şekilde açıklanabilir: Ya sınıf mücadelesini doğuran şartların toplumda mevcut bulunduğundan endişe ediliyor ya da ekonomik gelişmelerin ileride böyle bir mücadele doğuracağı kabul olunuyordu.

1925 yılından sonra Türkiye'de yaşanan gelişmeler yukarıda belirtilen ideolojik yönlerde oldu. Bu arada hükümet toprak ağaları ile şeyhlerin nüfuzunu kırarak memleketin her tarafını fiilen denetim altına aldı. Bunu başarmak büyük bir işti, çünkü eski Osmanlı devrinde hükümetlerin büyük şehirler ile kolayca ulaşılabilen bölgeler dışında nüfuzları yoktu. Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan, aralarında mükemmel idareciler de bulunan hayli geniş memur kadrosunu memleketin görece küçülmüş yüzeyi üzerinde yoğunlaştırmak mümkün olmuş ve bu kadrodan devlet bir hayli yararlanmıştı.

Diğer taraftan Millet Meclisi'ni denetimi altına alınmış bulunan Halk Partisi, partiyi ellerinde tutan görece küçük bir önder grubunun ileri sürdüğü devrimlerin uygulayıcısı oldu. Meclis ve memleket sakinleştikten sonra yenileşme konusunu daha esaslı bir şekilde ele almak mümkün oldu.[59] Bütün devrimlerin son gayesi,

57 *CHP-25 Yıl*, s. 23.

58 *Tarih*, ss. 169, 183.

59 Bu reformlar için bkz. Toynbee, *Survey*, ss. 71-81; Toynbee-Kirkwood, *Turkey*, ss. 242-258; Jaschke, *Kronoloji*; gene Jaschke'nin makalesi: "Der İslam"; Webster, *Turkey of Ataturk*, ss. 127-170 *passim*; aynı yazarın makalesi: "State Control of Social Change in Republican Turkey", *American Sociological Review*, N, 1939; ss. 247-256; H. E. Ailen *The Turkish Transformation*. Chicago, 1935. *Tarih*. ss. 220-230 *passim*; Lewis, *Turkey*, ss. 88-100, 106-111; John Kingsley, Birge, "Turkey Between Two World Wars", *Foreign Policy Reports*, 1 Kasım

toplumun gelenekçi âdetlerini yerme, bunların yerine çağdaş ve akılcı fikirleri yerleştirerek Türk toplumunu günün ihtiyaçlarına göre yenileştirmekti. Cumhuriyet rejiminin yaratmak istediği yeni insan akılcı, gelenekçiliğe ve medreseye karşı cephe almış, her konuyu nesnel olarak ele alacak bir insan tipiydi.[60] Bunun için laiklik bütün devrimlerde önemli bir rol oynuyordu. Sadece din ve devleti ayırmakla toplumda esaslı bir değişme olamayacağı, daha derinlere inilerek dinin gerek toplumun, gerekse kişinin kültürel, ekonomik ve toplumsal görüşleri üzerindeki gerileticı etkilerini gidermek gereği ileri sürülüyordu. Aşağıda kısaca özetlenecek olan devrimlerin yürütülmesinde[61] bu ruh hâkimdi.

1925 yılında tekke ve zaviyeler kapatıldı, İslam takviminin yerine milletlerarası takvim kabul edildi (1 Ocak 1926'dan geçerli olmak üzere), fes yerine şapka giyilmesi kabul olundu ve aşar kaldırıldı. 1926'da İsviçre Medeni Kanunu bütünü ile kabul edilerek, şeriata dayanan Mecelle'nin yerini aldı. Böylece, aile ilişkileri, kadının aile ve toplumdaki yeri Batı esaslarına göre düzenlendi.[62]

1944, S. 16, ss. 194-207; L. Linke, "Social Change in Turkey", *International Affairs*, Temmuz 1937, ss. 540-563. "Laiklik, Batılılaşma, Demokrasi; bütün bunlar şimdiki liderin geçici heveslerinden başka bir şey değildir" sözleriyle devrimleri küçümseyen bir görüş için bkz. E. (I) "Turkish Facts and Fantasies", *Foreign Affairs*, Temmuz 1925, ss. 589-603.

60 A. A. Adıvar, "Interaction of Islamic and Western Thought in Turkey", *Near Eastern Culture and Society*, ss. 127-129.

61 Mustafa Kemal'in bu geleneksel kurumlar karşısındaki tutumunu şu sözleri açıklamaktadır: "Birtakım şeyhlerin, dedelerin, seyitlerin, çelebilerin, babaların, emirlerin arkasından sürüklenen ve falcılara, büyücülere, üfürükçülere, nüshacılara talih ve hayatlarını emniyet eden insanlardan mürekkep bir kütleye, medeni bir millet nazarı ile bakılabilir mi? Milletimizin hakiki mahiyetini, yanlış manada gösterebilen ve asırlarca göstermiş olan bu gibi anasır ve müessesat, yeni Türkiye Devleti'nde, Türk Cumhuriyeti'nde idame edilmeli midir? Buna atf-ı ehemmiyet etmemek, terakki ve teceddüt namına, en büyük ve gayrikabili telafi hata olmaz mıydı?" *Speech*, s. 722. Buna benzer başka sözler için bkz. Lewis, *Turkey*, s. 91.

62 Hukuk devrimleri için bkz. Kont Leon Ostrorog, *The Angora Reform*, Londra, 1927; Luke, *Old Turkey and New*, s. 174-183. Otuz yıllık deneyimlerin ışığında bu devrimleri değerlendiren Türk hukukçularının yazıları için bkz. "The

Aynı yıl yeni ceza ve ticaret kanunları kabul edildi ve insan suretinin yapılmasını yasak eden dini inançlara karşı İstanbul'da Mustafa Kemal'in ilk heykeli dikildi. 1927'de kısa bir kesintiden sonra reformlara tekrar başlandı. 3 Kasım 1928'de Arap alfabesi resmen kaldırılarak Latin alfabesi kabul edildi; birkaç ay önce de rakamlar değiştirilmişti. Millet mektepleri açıldı ve yeni Türk yazısını halka öğretmek için başarılı bir öğretim seferberliğine girişildi. O yıl Millet Meclisi, anayasadan İslam'ı devletin dini olarak kabul eden maddeyi kaldırdı. Milli bir devlet kurma gayreti devam ediyordu. Arapça ve Farsça dersleri ortaokul programlarından kaldırıldı ve dilin Türkçeleştirilmesine girişildi. Derin kültürel yankılar yaratan bu devrim Arapça ve Farsça kelimeler yerine Türkçe kelimeler koymayı amaç edinmişti.[63]

Dilde devrim hareketi, bir taraftan Dil Kurultaylarının toplanmasına ve Türk Dil Kurumu'nun kurulmasına, diğer taraftan da 1936'da Güneş-Dil Teorisi'nin ortaya atılmasına sebep oldu. 1945'te anayasa da Türkçeleştirildi.[64] Bu arada kadınlar oy hakkını kazanarak 1930'da belediye seçimlerine katıldılar; 1935'te ise on beş kadın vekil Büyük Millet Meclisi'ne seçildi. Türk şehirlerine gönderilecek mektupların adreslerinde Türkçe adların kullanılması mecburi oldu. 1934'te görev dışında dini kıyafetle dolaşmak yasak edildi. 1935'te geçirilen Soyadı Kanunu ile Arapça aile adları Türkçe soyadlarla değiştirildi ve Büyük Millet Meclisi, Mustafa Kemal'e Atatürk soyadını verdi. Aynı yıl hafta tatili (bu da 1924'te kabul edilmiş bir yenilikti) cuma gününden pazar gününe çevrildi.

1930-1931 yılında Halk Partisi, Türk Ocakları'nı Halkevleri[65] haline getirmeyi kararlaştırdı ve bu kurumların faaliyet prog-

---

Reception of Foreign Law in Turkey", *International Social Science Bulletin*, c. IX, S. I, 1957, ss. 7-81.

63 Dil devrimi için bkz. Uriel Heyd, *Language Reform in Modern Turkey*, Kudüs, 1954; Luke, "Angora Language Reform", *Ouarterly, Review*, Ocak 1935, ss.65-72 Lewis, *Turkey*, ss. 97-100.

64 Öztürkçe metin için bkz. *Cahiers de l'Orient Contemporain*, IV, 1946, ss. 71-808.

65 65 Halkevleri için 14. bölümün ikinci kısmına bkz.

ramlarını başlıca kültür alanlarını içine alacak biçimde genişletti. Halkevlerine şehir ve köy halklarını cumhuriyetçilik ve milliyetçilik esaslarına göre eğitmek görevi verilmişti.

Bu devrimlerle birlikte, geniş çapta devrim propagandası da yürütülüyor, cumhuriyetin, yenileşmenin, Batı kültürünün üstünlükleri övülerek Osmanlı İmparatorluğu ve onun gelenekleri yeriliyordu. Türklerin İslam öncesi şerefli devirlerini anmak maksadıyla eski Türk tarihine önem verildi. Türklerin, Müslümanlığın milli nitelikleri yok edici etkisinden uzak kaldıkları zamanlarda çeşitli medeniyetler kurdukları ve kendilerine özgü milli bir hayat sürdükleri önemle belirtildi.

Yenileşme-Batılılaşma hareketi büyük bir hızla devam etti.[66] Kanunla yapılan devrimlerin yanı sıra birçok Batılı âdet, görüş, çalışma ve ticaret usulü kişiler veya gruplar tarafından her alanda benimsendi. Dini eğitim ise gittikçe ihmal edildi.[67] Bazı hallerde anti-klerikal akımlar körüklendi,[68] ama camilere gidilmesine ve ibadete engel olunmadı. Hurafelere, mistisizme, tabiatüstü

66 13. bölüme bkz.

67 İlahiyat Mektebi'nin 1925'te 284 öğrencisi vardı, 1926-1933 döneminde bu sayı 167'den 20'ye düştü, 1941'de ise öğrencisi kalmadığından kapatıldı ve yerine İslam Araştırmaları Enstitüsü geçti. 1924'te imam hatip okullarının sayısı 129'u buluyordu, 1930'da bu sayı 2'ye indi ve aynı yıl bu okullar kapatıldı. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın denetimi altında faaliyet gösteren hafız ve Kuran kurslarında din dersleri verilmekteydi. Dini okullar için bkz. Jaschke, "Der İslam in der neuen Türkei", ss. 119-123; *BMMTD.* Dönem 8. 3, c. 15, s. 9-10 (Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu'nun beyanatı). Howard A. Reed, "Turkey's New Imam Hatip Schools", Die Welt des İslams, c. IV, 1955, S. 2,9 ss. 150-163. "The Faculty of Divinity at Ankara", kısım 1, II, *The Muslim World*, XLVI, 4 Ekim 1956, ss. 295-312 ve XLVII, 1 Ocak 1957, ss. 22-35.

68 İki Türk aydını, Türkiye'de yirmi yıldır uygulanan laiklik politikasını değerlendirerek şunları yazmaktadırlar: "Son yirmi yıl içerisinde Türk gençliğinin büyük çoğunluğu, herhangi bir resmi din öğretimine tabi tutulmadan yetiştirildi, eskiden gençliğe nasıl İslam dogması aşılandı ise bu devrede de Batı pozitivizmi öğretildi." Adıvar, "Interaction", s. 128. "Son otuz yıl içerisinde bazı ülkelerin güttüğü din aleyhtarı politika, birtakım küçük farkları bir tarafa bırakılırsa, Bolşevik Rusya'nınkinin aynıdır." Başgil, *Din ve Laiklik*, s-4, not 3.

inançlara ve gelenekçiliğe sistemli bir şekilde hücum edildi, okullarda ise fen ve pozitif ilmin önemi üzerinde duruldu.

Zor altında yürütülen bu yenileşme, Batılılaşma hareketi bir bakıma yeni Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu adına imzaladığı bir yenilgiyi ifade ediyordu. 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun ileri atılışındaki amaç, Batı'yı İslamiyet'in hâkimiyeti altına almaktı. Oysa imparatorluğun yerini alan Türkiye Devleti, eskiden Batı'ya zorla kabul ettirmek istediği şartları kendisi kabul etmek zorunda kaldı. Türkiye'nin yenileşmek için Batı kültürünü örnek almasının tartışmalara yol açacağı aşikârdı, çünkü Batı kültürüne Hıristiyanlığın manevi ve ahlaki değerleri karışmıştı, Türkiye ise Müslüman bir topluluktu.[69] Osmanlı İmparatorluğu devrinde kültür ile medeniyet arasında gözetilen fark ve medeniyetin esas itibariyle teknolojiden ibaret bulunduğu, toplumsal değerlerle ilişkili olmadığı görüşü, milli değerleri Hıristiyan Batı'nın etkilerine karşı korumak ve yalnızca teknolojiyi almakla yetinmek arzusundan doğmuştu.

Cumhuriyet devri aydınları bu sorunun farkındaydılar. Bunun için Batı kültürünün ana kaynaklarının Hıristiyanlıktan önceki Yunan medeniyetinde olduğunu, Batı kültürünün ancak kilisenin tahakkümünden kurtulduktan sonra büyük bir kültür olabildiğini özellikle belirtmeye çalıştılar. Bundan başka Batı'nın ekonomik alandaki gelişmesini Hıristiyanlığın ekonomik gelişmelere uygun olarak değişip yeni şekiller alabilmiş olmasına yordular, oysa Müslümanlık eski halinde kalmış, maddi ilerleyişe önem vermemişti.[70]

---

69 Türkiye'deki Hıristiyan azınlıkların, aile ve miras hukuku alanlarında kendi kanunlarına tabi olmaları Lozan Antlaşması ile kabul edilmişti (m. 41). Fakat "Batı asıllı bir medeni kanunun alınması" söz konusu olunca azınlıklar bu imtiyazlarından vazgeçtiler.

70 Türk aydınları sık sık Batı ülke ve toplumlarının refah seviyesini Müslüman ülke ve toplumların yoksulluğu ve geriliğiyle karşılaştırarak, laik Batı'nın aksine, İslamiyet'in maddiyat alanında her türlü ilerlemeye karşı olduğunu ispata çalışmışlardır. Bu konuda en iyi örnek Ziya Paşa'nın meşhur beyitidir: *Diyar-ı küfrü gezdim beldeler kâşaneler gördüm/ Dolaştım mülk-i İslam'ı bütün viraneler gördüm.*

1925 yılından sonra Türkiye'de yenileşme ve laiklik hareketi halkı fazla tedirgin etmeksizin ama eski kuşak aydınlar arasında derin yankılar yaratarak devam etti. Batı taraftarı, daha ince düşünen bazı aydınlar gelecekte Türkiye'nin din durumunun ne olacağı konusunda endişe gösteriyorlardı.[71] Bazı eski kuşak Batıcılar, yenileşme hareketinin, Batı'nın temel fikirlerini, ahlak sistemini ve ilkelerini iyice anlamadan Batı kültürünü taklit etmekle yetindiğini ileri sürüyorlardı. Bazıları da devletin desteklediği pozitivist zihniyetin ilim ve fenne tapma, dini zararlı ve geri bir unsur sayarak bütün kurtuluşu bilgiden bekleme çabalarını endişeyle izliyorlardı.[72] İleri gelen Türk tarihçisi Fuat Köprülü, yenileşme hareketinin aşırılıklarına şiddetle hücum eden bir yazısında caddeleri genişletmek için atalardan kalma sanat eserlerinin yıkıldığından, milli tarihin vesikalarını içinde bulunduran kütüphanelerin küçümsendiğinden ve ana babaların çocuklarını yabancı çevrelerde yetiştirmek istemelerinden şikâyet ediyordu. Köprülü'ye göre yenilik maskesi altında ortaya dökülen ve gericilikle suçlanma korkusu yüzünden kimsenin kınamaya cesaret edemediği bu fikirler devlet okullarında bile gençliğin ruhunu zehirleyen

---

Bu görüşü hemen hemen aynı sözleri kullanarak 17. yüzyılda da Evliya Çelebi dile getirmişti: *"Kâfiristandan ma'mur bir dar-ı diyar görmedim ve İslam diyarı kadar harababad görmedim"* Cafer Erkılıç, *Evliya Çelebi*, İstanbul, 1954, s. 30.

71 Türkiye'nin modernleşme ve laikleşme çabalarının kültür alanındaki yankılarını açiklayan ve değerlendiren eserler için bkz. Lütfi Levonian, *The Turkish Press*, 1925-1931; Atina, 1932; *Moslem Mentality*, Londra, 1928; Allen, *Turkish Transformation*, ss. 10-27, 28-38, 85-142; *İkdam*, 27 Eylül; *Vakit*, 8 Ağustos; *Milliyet*, 5 Haziran 1929; Luke, *OldTurkey and New*, s. 143-144; Wrench, "Country Without God", *Spectator*, 22 Kasım 1936; Lilo Linke, Allah Dethroned, *New York*, 1937; Italo Zingarelli, II Risveglio dell'Islam, *La Turchia Senza Garano*, Milano, 1928.

72 Lütfi Levonian şunları yazmaktadır: "... Temelde materyalist bir hayat görüşü, tamamen sahte bir din anlayışı var. İslamiyet Arap karakteri taşıdığından İslamiyet'e başkaldırmış bulunuyorlar. ... Din ile bilimin, inanç ile bilginin uyuşamayacağına, bunların birbirlerine karşı şeyler olduklarına inandıkları, dini bilgilere ve kitaplara güvenmedikleri için dini reddediyorlar. Dini ilkel kafalı insanlara has bir şey sayıyorlar." *Moslem Mentality*, s. 141.

bir hava yaratmaktaydı.[73] Köprülü, alfabenin değiştirilmesini de şekli reforma tapınma saymaktaydı.[74]

Görünürde dine karşı nitelikler taşımakla beraber yenileşmelaiklik siyasetinin yapıcı, ileri gayeleri vardı. Ana gaye, milli bir devlet meydana getirmekti; karşılaşılan başlıca engel ise Müslümanlıktı. Dini ve milliyetçiliği aynı zamanda geliştirmeye kalkmak gayenin baltalanması demekti.[75]

Çoğu Anadolu'nun eski kültürlerinden artakalmış, pagan kaynaklardan gelme hurafeler ile kaderci inançlar zamanla Müslümanlığın içine katılarak dini öğretiler şeklinde kutsallaşmıştı.[76] Şimdi ise ilerlemenin esas şartı sayılan, olaylar arasındaki neden-sonuç ilişkilerinin anlaşılması konusuna bu batıl inançlar gerçekten engel oluyordu.[77] Yenileşmeci laiklik siyaseti, kişinin peşinen kabul olunmuş bir dini dogmayı benimsemek ve onun sıkı kural ve yöntemlerine uymak mecburiyetinde kalmaksızın kendi ruhi yeteneklerine göre serbestçe hareket edebileceği bir ortam yaratmak amacındaydı. Bir insan, isterse dine inanmamakta, bir başkası da ikiyüzlülüğe sapmadan, taassuba bürünmeden dindar olmakta serbestti.[78] Bu, bir anlamda, kültürel liberalizm ve bireycilikti.

---

73 *Hayat*, 9 Şubat 1928, Levonian tarafından çevrilmiştir. *Turkish Press*, s. 69.

74 *Hayat*, s. 2, 9, 22 Şubat 1928, gene Levonian tarafından çevrilmiştir; *age.* s. 65 vd. Bununla beraber, on yıl sonra Köprülü, harf devrimini Türk dilinin yapısına uymayan, Türkçe sesleri veremeyen Arap harflerinden bir kurtuluş olarak alkışlıyor, "bu eksik ve ilkel alfabe, dokuz yüzyıl süreyle dilimizi boyunduruk altında tutmuştur" diyerek sözlerini bitiriyordu. *Ülkü*, 1938 Eylül, s. 1.

75 Milliyetçilik ve laiklikle ilgili bölümlere bkz.

76 Bu geleneklerin etkisi hakkında bkz. Reed, "Religious Life", s. 136-138; Mahmut Makal, *Memleketin Sahipleri*, İstanbul, 1954 (bu kitap, baştan sona kadar Türk köylülerinin hayatını etkileyen batıl inançları ve hurafeleri anlatmaktadır); Bernard Lewis, "Turkey: Westernization", ss. 316, 326. Reşat Nuri Güntekin'ın *Yeşil Gece* romanı bu geleneklere saldırmaktadır. Bkz. Allen, *Transformation*, s. 30-31.

77 Bir gazeteci trafik kazalarının olmasını, otomobil kullananların, bu kazaların gerekli tedbirlerle önlenebileceğine inanmayıp her şeyi alınyazısına bağlamalarıyla açıklamıştır. *Vakit*, 8 Ağustos 1929.

78 Cumhuriyet devrinde bir kimsenin dindar oluşu, dini inançlarını başkaları-

Türk Cumhuriyeti, Müslümanlığı bırakıp bir başka dini kabul etmek niyetinde değildi.[79] Bazı çevrelerde sanıldığının[80] aksine, gayesi sadece Müslümanlığı yeni rejimin modern ruhuna aykırı saydığı dogmatizm ve kendi içine kapalılık niteliklerinden temizlemekti. Cumhuriyet'in istediği temizlenmiş, ıslah edilmiş, hem modern hem de Türk olan bir İslam diniydi. Dini istenilen yönde dönüştürmek için resmi teşebbüsler yapıldıysa da başarıya ulaşılamadı, çünkü böyle bir çaba için şartlar henüz hazır değildi ve toplum bu yönde içten bir iteleme duymuyordu.[81] Gerçek anlamda bir dini reform ancak yeni maddi ve kültürel unsurlar manevi bir ayarlama ihtiyacını duyuracak kadar geliştikten sonra mümkün olabilirdi. Böyle bir ayarlama ise toplum kendini yeter dere-

---

na zorla kabul ettirmeye kalkışmadığı sürece, önemli mevkilere geçmesine engel olmamıştır. 1920-1950 sürecinde Büyük Millet Meclisi'nde on-on beş kadar tanınmış din adamı vardı. Bunların isimleri için bkz. Rustow, "Politics", s. 85. 1948-1950 yıllarında Millet Partisi'nin başkanı bulunan çok dindar ve İslamiyet taraftarı bir kişi olan Mareşal Çakmak, Atatürk'ün hayatı boyunca Genelkurmay Başkanlığı'nda bulunmuştur. Güvenilir kimseler, Atatürk'ün, mareşalin dini duygularına hürmeten, onun yanında alkollü içki içilmesine izin vermediğini söylemektedirler. Cumhuriyet devrinde camiler kapatılmadı, iki dini bayram da resmi tatil günü olarak kabul edildi. Fakat bunun dışında, pek az yeni cami yapıldığı gibi, mevcut camilerden bazıları da kışla olarak kullanıldı. Hükümetin laik politikası halk arasında kuşku uyandırıyordu. Romanya'dan Türkiye'ye göç etmek isteyen göçmenlerin, Cumhuriyet idaresinin hür din politikasına endişeyle baktıkları, bir göçmenin Türkiye'de Müslümanlardan birçoğunun yaptığı gibi, fesini üzerine bir sargı sararak giymeye karar verdiği anlatılır. *American Scholar*, Ocak 1936, s. 126.

79 Dine karşı yapılacak saldırıları Ceza Kanunu'nun 175. maddesi ceza tehdidi altına koymuştur.

80 Bazı çevrelerde Türkiye'nin "Artık İsa'ya kulak vereceği" ümit edilmiş, ancak "Hıristiyanlık" kelimesi tamamen siyasi bir anlam kazanmış olduğundan Hıristiyanlık propagandasının bu kelime kullanılmadan yapılması teklif edilmiştir. *Literary Digest*, 6 Haziran 1925, s. 37. Bu yazı Türkiye'de geniş yankı uyandırmıştır.

81 Köprülü'nün başında bulunduğu *İslam'da İnkılap Komitesi* ilk tedbir olarak, sıhhi camiler yapılmasını, Kuran ve ezanın Türkçe okunmasını, ibadette musikiye yer verilmesini teklif etmiştir. *Vakit*, 20 Haziran 1928; İngilizce çevirisi: Levonian, *Turkish Press*, s. 123-124.

cede kuvvetli bulduğu ve benliğini kaybetmeyeceğinden emin olduğu zaman mümkün olabilirdi.

Gerek liderlerin, gerekse bütünü ile kamuoyunun din konusundaki gerçek görüşleri ve Müslümanlığa verdikleri önem 1928'de bir din değiştirme olayı vesilesiyle açıkça ortaya çıktı. Bu olay memleketteki manevi buhranın bir belirtisi olarak yorumlandı.[82] Bu vesile ile memleketin ileri gelenleri gerek toplumun, gerekse kişinin hayatında manevi bir güç ve birlik unsuru olarak dinin lüzumunu önemle belirttiler.[83] Bu kişiler dine fikri değil, pragmatik açıdan baktılar.[84] Sorunlara hep pragmatik açıdan bakmak ise Türk politika hayatının genel bir özelliğiydi.

---

82 Sözü geçen olay, Bursa'da, Yabancı Misyonlar Amerikan Heyeti tarafından idare edilmekte olan bir okulda üç kız öğrencinin Hıristiyanlığı kabul etmesi ile ilgilidir. Basında büyük bir tepki yaratan bu olay üzerine bazı öğretmenler, öğrencilerin kendi dinlerinden başka bir dinde ibadete teşvik edilmelerini yasaklayan bir nizamnameyi çiğnedikleri için tevkif edildiler. Birçok ana baba da çocuklarını bu okuldan aldı. Aynı yıl Bursa'da İslam'ı koruma gayesiyle kurulan ihtilalci bir teşkilat ortaya çıkarıldı ve üyelerinden beşi, devleti devirmeye teşebbüsten dolayı idama mahkûm edildi. Lewis, *Turkey*, s. 102. Gene bu tarihlerde basında Türkiye'deki yabancı okullar aleyhine, Türk kültürünü küçümsedikleri iddiasıyla kampanya açıldı. Allen, *Transformation*, ss. 150-154; *Hayat*, 2, 9, 16, 22 Şubat 1928; bu yazıların bazıları Levonian tarafından İngilizceye çevrilmiştir. *Turkish Press*, s. 12 vd., Allen, Türkiye'de gitgide İngilizceye daha çok ilgi duyulduğunu, bunun sebebinin de İngilizcenin, inceliğin ifadesi olan Fransızcanın aksine, medeniyetlerinde özellikle bilim ve teknolojinin önemini belirten iki milletin dili olduğunu söylemektedir. Amerikan okullarının tercih edilmesinin sebebi ise öğrencilerine servet kazanmayı öğrettikleri kanısıydı. Allen, *age*, ss. 22-24, 143-150. 1926-1927'de 13.400 öğrenci yabancı okullarda okuyordu. Ertesi yıl bu rakam 11.100'e düştü. 1920-1924'te Türkiye'deki yabancı okullar ve öğretmenler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Eliot Grinell Mears, *Modern Turkey*, New York, 1924, ss. 117-140, Allen, *age*. ss. 147-149.

83 Yunus Nadi, daha 1926'da, Halk Fırkası'nın yarı resmi yayın organı haline gelmiş olan *Cumhuriyet* gazetesinde, din değişikliğini haklı kılacak hiçbir sebep düşünülemeyeceğini, bu konuda akılcı düşüncelere yer olmadığını yazıyordu. Yunus Nadi'ye göre toplumun dini, ihtiyatla ele alınması gereken bir sorundu.

84 Allen'in şu sözleri din politikasını çok iyi anlatmaktadır: "Gerçek odur ki devlet, din alanında belirli bir şekilde oportünist bir politika izlemektedir:

Bazı aydınlar din alanındaki bütün bu gelişmeleri maddi ile manevi alan, kapitalizm ile komünizm arasında akla dayanan yeni bir ilişkiler sisteminin kuruluşu olarak gördüler. Bunlara göre gaye, üst sınıfların gelişmiş fikirlerini kitlelere yaymak ve böylece kitleleri dinin hakiki değerlerini anlayacak hale sokmaktı. Bu ise sosyal bilimlerde kabul edilmiş bulunan evrim fikrini din alanında da kabul etmekti. [85]

Laikliğe rağmen Cumhuriyet'in ilk yirmi beş yılında vatandaşlar arasındaki din ayrılıkları milliyetçi amaçlara hizmet uğruna kullanıldı. Pratik kaygılardan doğan bu siyasetin tarihte de derin kökleri vardı. Geçmişte Müslümanlar da Hıristiyanlar da kendi maddi çıkarları uğruna din ayrılıklarını istismar etmiş ve gayelerine varmak için hoş olmayan mücadele yöntemleri kullanmaktan çekinmemişlerdir.[86]

İslamiyet'in, Cumhuriyet idealleri ile bağdaşabilen yanları iyi karşılanmakta, Kemalizm'in başarısını tehlikeye sokabilecek yanlarına ise şiddetle cephe alınmaktadır. Bunun dışında devletin din karşısında az çok tarafsız kaldığı söylenebilir." Allen, *Transformation*, s. 175.

85 *Hayat*, 16 Şubat 1928; *Vakit*, 20 Haziran 1928; *Milli Mecmua*, Mart 1926; *Milliyet*, 30 Haziran 1929; bu yazıların bazılarını Levonian İngilizceye çevirmiştir, *Turkish Press*, s. 163 vd.

86 Örneğin, Müslüman olmayan devlet memurlarının sayısı azaldığı gibi Müslüman olmayanlar subay da olamıyorlardı. (Kürtler ve Türkçe bilmeyen diğer Müslüman azınlıklar Türk sayılıyordu.) Hıristiyan azınlıklara mensup, Türkiye'de doğmuş bulunan binlerce kişi, kapitülasyonların tanıdığı imtiyazlardan faydalanmak için 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başında yabancı vatandaşlığına geçtiler. Yabancı diplomatların, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hıristiyan azınlıklar lehine müdahaleleri, devamlı olarak İstanbul'un ve diğer Türk şehirlerinin Hıristiyan-Bizans tarihine işaret edilmesi, hükümet nezdinde ve halk arasında derin bir husumete yol açmış bulunuyordu (Bir defasında iki misyoner, Ayasofya duvarına, Fatih Sultan Mehmet'i sahtekârlıkla suçlayan bir kâğıt asmışlardı.) Ayrıca İstanbul'da yaşayan Hıristiyan azınlıklar, dış ticareti tekelleri altında tutuyor ve çoğu zaman bu tekeli sürdürmek için Türk kurumlarının şöhretini baltalamaktan çekinmiyorlardı. Ve nihayet, sadece Türkler tarafından kazanılmış olan Kurtuluş Savaşı'nda, Türkiye'de doğmuş azınlıkların birçoğu işgal kuvvetleri ile işbirliği yapmıştı. Bu konular için bkz. Davison, "Turkish Attitudes", s. 857-858; Allen, *Transformation*,

Bazı Müslüman liderlerin halifeliği kurtarma çabalarına rağmen Türkiye'nin cesaretle yürüttüğü laiklik-yenileşme siyaseti memleketin İslam âlemindeki itibarını azaltacağı yerde gerçekten yükseltti.[87] Çünkü Türk devrimleri, sayıları epeyce kabarık olan ilerici Müslüman aydınların kendi memleketlerinde başarmak istedikleri reformların ilk modelini teşkil ediyordu. Türkiye'nin gittiği yoldan gitmek isteyip istemedikleri ayrı bir bahisti; bu, her memleketin kendi şartlarına göre karar verilecek bir konuydu.[88] Araplar, bir taraftan Batı kültürünü alırken öbür taraftan Batı emperyalizmine karşı mücadele etmek zorundaydılar. Lozan Konferansı, Türkiye'yi böyle engelleyici bir çıkmaz durum karşısında kalmaktan kurtarmıştı.

---

s. 82-83; Lewis, "Islamic Revival", s. 39; Paul Gentizon, *Mustapha Kemal, ou l'Orienten Marche*, Paris, 1929; ayrıca bu kitabın 4. bölümüne bkz.

Din farklarının devlet işlerinde oynadığı rolü gösteren bir örneği de göçmen politikasında buluyoruz. İzzettin Keykavus'un soyundan gelen ve ana dilleri Türkçe olan Gagavuzlar, 13. yüzyılda Karadeniz civarına yerleşerek Hıristiyanlığı kabul etmişler, daha sonra da Basarabya'ya göç etmişlerdi. Daha sonra Türkiye'ye göç etmek istemelerine rağmen hükümet kendilerine izin vermedi. 1934-35'ten 1944'e kadar Bükreş'te Büyükelçilik yapmış olan H. S. Tanrıöver, Gagavuzları Türkiye'ye getirtmek için çok uğraştıysa da başarı kazanamadı. Bununla beraber, 1930'lu yıllarda kendilerine sağlanan burslarla bazı Gagavuz Türkleri okumak için Türkiye'ye geldiler. Öte yandan, hiç Türkçe bilmeyen, ırk bakımından da Türk olmayan Boşnaklar ve Pomaklar, Müslüman oldukları ve Müslüman Arnavutlardan farklı olarak Osmanlı İmparatorluğu'na sadık kaldıkları için serbestçe Türkiye'ye göç ettiler. Göçler konusunda bundan sonraki bölüme bkz.

87 A. J. Toynbee, *Civilization on Trail*, New York, 1953, ss. 201-211; keza Allen, *Tranformations*, 61 vd. Türkiye aynı zamanda Asya'nın sömürge ülkelerinin örnek olarak baktıkları bir devlet oldu. Bkz. Falih Rıfkı Atay, *Niçin Kurtulmamak*, İstanbul, 1953. Müslüman liderlerin hilafetin muhafazası yolundaki girişimleri için Ağa Han'ın İsmet Paşa'ya ve Mısır'daki Hilafet Kongrelerine yazdığı mektuplara bkz., Toynbee, *Survey of International Affairs*, ss. 571-572, 576-581.

88 Afganistan, Türkiye'yi açıkça izinden gideceği model olarak kabul etti. Allen, *age*, s. 63 vd. İran Şahı Rıza Pehlevi de Atatürk'ü örnek aldı. Arap ülkelerinden farklı bir temele dayandıkları için İran da, Afganistan da yıkılma tehlikesiyle karşılaşmadan laik bir politika uygulayabilirlerdi.

Aslında Osmanlı İmparatorluğu'nda yürütülen askeri reformlara benzer hareketleri Yakındoğu'nun öbür memleketlerinde görmek mümkündür.[89] Arap memleketlerinin fikri ve kültürel şartları, İslam dinine olan özel yakınlıkları Türkiye'dekinden farklı bir gelişmeyi zorunlu kılabilirdi.[90] Ne de olsa Türkiye, Müslümanlığın laiklikle bağdaştırılabileceğini ispat etmiş durumdaydı ve bundan böyle Müslümanlığın yeni yorumunu yapmak üzere girişilecek hareketler için bir ölçü ve örnek sunmuştu.[91]

Türkiye'de 1922-1930 yıllarında ve sonrasında yapılan devrimler, tahmin edileceği üzere, hükümete karşı bir direnmeye sebep olmuştu. Sanayileşme siyaseti,[92] alkollü içkilerin, sigara, şeker ve tuzun, deniz nakliyatının[93] devlet tekeline alınması bu hoşnutsuzluğu daha da artırdı. Kuramsal olarak özel girişime taraftar olmakla beraber hükümetin güttüğü ekonomik siyaset dar bir devletçi görüşten hareket ederek ekonomik durgunluğa sebep oluyordu. 1928-1929 yıllarında kötü mahsul alınması ve dünya çapında bir

89 Bu çabalar için bkz. Philip K. Hitti, *History of the Arabs*, Londra, 1956, ss. 745-753; Toynbee, *Civilization on Trial*, ss. 184-212. Arapların modernleşme çabalarını daha şüpheci bir gözle inceleyen bir araştırma için bkz. A. S. Eban, "Some Social and Cultural Problems of the Middle East", *International Affairs*, Temmuz 1947, ss. 367-375.

90 Cemalettin Afgani ile Muhammed Abduh'un reformcu fikirleri, İslam araştırmaları yapanlarca gayet iyi bilindiği için burada tartışılmayacaktır. Burada sadece, Ziya Gökalp'ın Afgani'nin fikirlerini iyi bildiğini ve ondan takdirle bahsettiğini belirtmek isteriz, *Türkçülüğün Esasları*, s. 6. Mısır'daki modernleşme hareketleri için bkz. Charles C. Adams, *Islam and Modernism in Egypt*, Londra, 1933; Kenneth Cragg, "The Modernist Movement in Egypt", *Islam and the West*, ss. 149-164; Osman Amin, *age*, ss. 165-178.

91 İslam dünyasındaki yeni akımlar ve bunlarla ilgili sorunlar hakkında bir fikir edinmek için bkz. H. A. R. Gibb, *Modern Trends in Islam*, Şikago, 1947; "La Reaction Contre la Culture Occidentale dans le Proche-Orient"; *Cahiers de l'Orient Contemporain*, XXIII, 1951, ss. 1-10. Ayrca bkz. Islam and West, ss. 7-40, 179-197; *Unity and Variety in Muslim Civilization*, ss. 3-47, 167-335.

92 Lewis, *Turkey* s. 101-102. Bundan sonraki bölüme de bkz.

93 Ulaştırma işlerinin devlet tarafından kontrolünün yarattığı hoşnutsuzluk için bkz. Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay*, İstanbul, 1945, ss. 8-11. (Yazar, İstanbul Liman İşletmeleri Umum Müdürüydü.)

ekonomik buhranın baş göstermesi bu durumu daha da kötüleştirdi. Cumhuriyet Halk Partisi'nin tahakkümü ve üyelerinden bazılarının mevkilerinden faydalanarak şahsi kazançlar sağlamaları da halk arasında hoşnutsuzluğu bir kat daha artırıyordu.[94] Mustafa Kemal'in safında olanlar arasında daha liberal bir siyaset güdülmesine taraftar olanların birçoğu tek parti idaresinin güçlenmesini ve konulan siyasi ve ekonomik tahditleri endişeyle karşılıyorlardı. Bunların çoğu hükümetin aldığı şiddetli tedbirleri ana devrimlerin yapıldığı bir devrede zorunlu saymışlardı. Devrimler başarıldıktan sonra ise yasama organının Meclis ve basında ifadesini bulacak bir muhalefetin denetimi altında "normal" bir hükümet şekline dönmemesi için haklı bir sebep kalmıyordu.

Serbest Cumhuriyet Fırkası[95] denemesi bu olay ve şartlardan doğdu. Mustafa Kemal, muhalefet görevini üzerine alacak ama kendisine sadık kalacak bir partinin kurulmasını istiyordu. Muhalif bir partinin kurulmasındaki amaç, birikmiş hoşnutsuzlukların giderilmesini sağlamak ve hükümeti, hem kusurlarını düzeltmeye hem de ekonomik vaziyete yeni çareler aramaya sevk edecek bir denetim sistemi kurmaktan ibaretti. Mustafa Kemal'in - bu partinin kurulmasından beklediği pratik faydalar her ne olursa olsun- bu muhalefetin zamanla gelişerek, normal bir parti haline geleceğini ve memleketin idaresinde hayati bir görevi yerine getireceğini ümit etmiş olduğunu da güvenle söyleyebiliriz.[96] Fethi

94 Bunların bir kısmı İstanbul Liman İşletmeleri Müdürlüğü'nde İdare Heyeti üyeliklerine getirilerek, maaşları işçilerin ücretlerinden kesilen paralarla ödenmiştir. Başar, *age,* s. 9-10.

95 Serbest Fırka hakkında bkz. Ahmet Ağaoglu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İstanbul, 1950, s. 8, vd.; Tunaya, *Siyasi Partiler*, ss. 622-635; *Türkiye'de Siyasi Dernekler*, 11, ss. 7 3-84; Webster, *Turkey of Ataturk*, s. 109-110; *Tarih,* s. 196-197; Lewis, *Turkey* ss. 101-105; Rustow, "Politics", s. 80.

96 Mustafa Kemal, Fethi Okyar'a hitaben yazdığı bir mektupta, gençliğinden beri dürüst fertlerin ve siyasi partilerin, Meclis içinde veya millet önünde, memleket hayrına olarak, fikirlerini serbestçe açıklayıp tartıştıkları bir sisteme taraftar olduğunu, bu sebeple benzer (laik) ilkelere dayanan yeni bir siyasi partinin Meclis'te yer alıp memleket meselelerini serbestçe tartışmasını

Bey (Okyar), partiyi doğrudan doğruya Mustafa Kemal'in teklifi üzerine 12 Ağustos 1930 tarihinde resmen kurdu. Mustafa Kemal, kız kardeşi Makbule Hanım'ı ve daha başkalarını da yeni partiye girmeye teşvik etti. Partinin kuruluşu önceden gizli olarak tasarlanmış, ama halka gerçek bir muhalefet partisi gibi gösterilmişti.

Serbest Fırka'nın programı liberalizme kaçan birkaç genel ilkeden ibaretti. Partinin esas siyaseti, Halk Partisi'ne karşı koymak ve ekonomi alanındaki başarısızlığını tenkit etmekti. Bu tutum, parti çevresinde hemen çok sayıda muhalif grubun toplanmasına sebep oldu. Bu gruplar, Fethi Bey'in İzmir'e gidişinde hükümete karşı yapılan gösterilerden de belli olduğu gibi, iktidardaki partiye cesaretle meydan okuyorlardı.[97]

Fethi Bey,Ankara'ya dönüşünde Gümüşhane milletvekili oldu. Artık Meclis'te hükümeti, özellikle demir yolu siyasetini tenkit edebiliyordu. İki parti arasındaki gerginlik, hükümet baskısı altında yapılan belediye seçimlerinden sonra, son haddini buldu.[98] Meclis'teki bir konuşmasında Fethi Bey, hükümeti ve kendi parti taraftarlarına "mürteci" diyenleri şiddetle tenkit etti. Buna karşı hükümet, Serbest Fırka'nın halk üzerindeki etkisini azaltabilmek için ekonomik durumu düzeltecek reformlar vaat etti. İktisat ve

---

Cumhuriyet'in temellerinden biri olarak gördüğünü belirliyordu. *Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1930. 1949'da Başbakan olan Şemsettin Günaltay'ın naklettiği, Atatürk'ün bu mealdeki görüşleri için bkz. *Ayın Tarihi*, Mayıs 1949, s. 40; ayrıca Lewis, *Turkey*, s. 103.

97 Partinin kuruluşu üzerinden bir ay geçmeden, Fethi Bey, İzmir'de otuz-kırk bin kişilik bir grup tarafından karşılandı. Kalabalık, yeni partiyi tenkit eden *Anadolu* gazetesinin camlarını kırdı ve Halk Partisi aleyhine tezahürat yaptı. *Cumhuriyet*, 5 Eylül 1930. İzmir ve Akhisar'da yaptığı konuşmalarda Fethi Okyar, ekonomik güçlüklerden ve Halk Partisi'nin aksine çok popüler olan Mustafa Kemal'den her bahsedişinde dinleyicilerinin coşkun alkışlarıyla karşılandı. *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1930; *Yarın*; *Son Posta*, 10, 11, 12 Eylül 1930.

98 *BMMTD* (Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi), Dönem 3, c. 4, s. 319 vd. Seçimler baskı altında yapıldı ve Serbest Fırka adaylarının kazandığı bazı yerlerde, bu arada Samsun'da, seçimler iptal edildi. Muhalefet adaylarının seçimi kazandığı Silifke ise o zamana kadar il merkeziyken ilçe haline getirildi. *Tasvir*, 7 Haziran 1946.

adalet vekillerini değiştirdi, ama yine de bu tedbirler halk arasında hükümetin itibarını artırmaya yetmedi.[99] Halkçılar da Fethi Bey'e hücum ederek onu Mondros Mütarekesi'ni imzalamış olmakla ve Mustafa Kemal'e karşı şahsi ihtiraslar beslemekle suçladılar. Fethi Bey'in, partiler arası kavgada Mustafa Kemal'in tarafsız kalmasını istemesi gerginliği daha da şiddetlendirdi. Halk Partililer, Fethi Bey'in halktan gördüğü rağbetin artışını -ki bu rağbet ona genel seçimleri kazandırabilirdi- ve hükümeti tenkit edişini sadece kendi parti iktidarlarını değil, aynı zamanda rejimi tehdit eden bir tehlike olarak yorumladılar. Hükümete göre Fethi Bey'e yönelik yoğun ilgi özellikle gericilerden geliyordu. Başlangıçta, parti çekişmelerinde tarafsız olduğunu söyleyen Mustafa Kemal'i, Halk Partililer, nihayet durumunu değiştirmeye ve Halk Partisi'ni desteklemeye ikna ettiler.[100] Böylece, Mustafa Kemal'e karşı gelmek durumunda bırakılan Serbest Fırka liderleri, 17 Kasım 1930'da partilerini kapatma kararı aldılar. Aynı aylarda açılmış bulunan birkaç küçük partiyi de bizzat hükümet kapattı.[101]

Halk Partisi, dinci gericilerin Serbest Fırka'yı kendi maksatları için bir kalkan gibi kullandıklarını ileri sürerek bu partinin kapanışını isabetli buluyordu; buna delil olarak da Serbest Fırka'nın kapanışından altı hafta sonra patlak veren Menemen Ayaklanması'nı

99 Hükümetin, Fethi Bey'in tenkitlerine cevabı için bkz. *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri*, ss. 226-244.

100 *Cumhuriyet* gazetesinin nüfuzlu başyazarı Yunus Nadi, hükümet ile muhalefet arasında hiçbir ilke farkı olmadığını, muhalefet partisinin rolünün iktidardaki partiyi denetleyip frenlemekten ibaret kalacağını, salt bu işlevin ise bir muhalefet partisinin varlığını haklı göstermeyeceğini yazıyordu. *Cumhuriyet*, 20 Ekim 1930.

101 Adana'da kurulan *Ahali Cumhuriyet Fırkası* ile merkezi Edirne'de olan *Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi*, Serbest Fırka ile aynı yılda kapatıldılar. Aslında komünist parti olarak görüldüğünden *Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi'nin* faaliyete geçmesine müsaade edilmemişti. *Cumhuriyet*, 2 Ekim 1930. Hükümetin arzu etmediği programlara sahip siyasi partilerin kurulması, 1930'da girişilen çok partili rejime geçiş denemesinin yarıda kalmasının bir diğer sebebidir. Bu iki parti için bkz. Tunaya, *Siyasi Partiler*, ss. 635-638; Lewis, *Turkey*. s. 105.

gösteriyordu.[102] Ancak bu iddianın doğruluğunu ispat eden kesin bir delil henüz yoktur.[103] Tersine, Serbest Fırka'nın başarısının sebeplerini araştırmak üzere Mustafa Kemal'in memleket içinde yaptığı uzun seyahat göstermiştir ki halk, Serbest Fırka'yı tutmakla memleket içinde hâkim olan kötü durumu protesto ediyordu.

Mustafa Kemal ile bizzat görüşenler devrimleri eleştirmeye yanaşmadılar (zaten yanaşmaları da mümkün değildi), ama hayat şartlarından şikâyet ettiler.[104] Böylece, bazılarının yanlış bir adım,[105] bazılarının ise bir şahsiyetler çatışması olarak gördükleri kısa ömürlü Serbest Fırka denemesi temel bir gerçeği açığa vurdu.[106] Ne kadar büyük olursa olsun bir siyasi reform ancak ekonomik ve toplumsal reformlarla tamamlandığı zaman ayakta durabilirdi. Özellikle Türkiye gibi ekonomik ilerleme ihtiyacının şiddetle

---

102 *Tarih,* s. 197.

103 Webster'in resmi görüşe katılmasına (*Turkey of Ataturk*, s. 109) karşılık Rustow aksi kanaattedir ("Politics", s. 88).

104 Halk, ulaştırma imkânlarının yokluğu, tarım ürünlerine ödenen düşük fiyatlar, yüksek vergiler, bürokrasi, kredi darlığı ve bunun sonucu olarak faizcilerin eline düşmeleri, çalışma mükellefiyeti, işsizlik ve özellikle özel teşebbüse hürriyet tanınması gibi konular hakkında Mustafa Kemal'e şikâyette bulunuyordu. Başar, *Atatürk'le*, ss. 25, 43-46; *Tarih,* s. 197-198.

105 *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1945 (Aka Gündüz'ün görüşü).

106 Bazılarına göre Mustafa Kemal, Serbest Fırka'da kendisi için bir tehlike sezmişti. Gene bazılarına göre ise Atatürk, Serbest Fırka yolu ile İsmet Paşa'nın nüfuzunu frenlemek istiyordu. Süreyya İlmen, *Zavallı Serbest Fırka*, İstanbul, 1951, s. 78; Webster, *Turkey of Ataturk*, s. 109; Lewis, *Turkey*, s. 102, 103. Bu fikir doğru olamaz. İlkin, Mustafa Kemal'in 1930'daki itibarı, her seçimi kolayca kazanmasını sağlayacak kadar yüksekti. İkinci olarak durumu da tehlikede değildi; çünkü Serbest Fırka'nın lideri Fethi Bey kendisine hayatı boyunca Cumhurbaşkanı olmasını teklif etmişti. Mustafa Kemal bu teklifi, kendisine daha önce de buna benzer teklifler yapılmış olduğunu; fakat bunlardan memnun kalmadığını, gayesinin halk egemenliği ilkesini sağlam temeller üzerinde ebediyen yerleştirmek olduğunu söyleyerek reddetmiştir, *Cumhuriyet*, 26 Eylül 1930. Mustafa Kemal'in, Yunanistan Maliye Bakanı Pesmezoğlu'na, Serbest Fırka denemesinin başarıya ulaşamamasından duyduğu üzüntüyü açıkladığı söylenir. *Millet*, 31 Ekim 1946 (Celal Bayar'la mülakat).

duyulduğu memleketlerde bu gerçek bir kat daha güçleniyordu.

1930'da Serbest Fırka denemesinin başarısızlığı ve 1929-1930 yıllarında baş gösteren dünya ekonomik buhranı siyasi ve ekonomik liberalizm düşüncesini Türkiye'de itibardan düşürdü. 1930'dan sonra yeni bir yol tutuldu; bunun başlıca özelliği, tek parti idaresinin güçlendirilmesi ve laik-milliyetçi reformların derinleştirilerek genişletilmesi yolunda gösterilen topyekûn gayretlerdi. Gerçekten de 1930'dan sonra, 1923-1930 yıllarında kabul edilen ilkeler daha açıkça belirtilip genişletilerek önce Halk Partisi programına (1931), sonra anayasaya (1937) konuldu. Bunlar; cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, laiklik, devletçilik ve devrimcilik idi.[107]

Aynı yıllarda hükümetin ekonomi siyasetinde de belirli bir değişme oldu; devlet, artan otoriter tutumuna uygun olarak, sanayi sektörünün idaresinde daha büyük sorumluluk yüklendi ve memleket ekonomisinin genel denetimini eline aldı. Bu yeni yön alışa uygun olarak Halk Partisi içinde de iktidar el değiştirdi. 1930 yılına kadar İsmet İnönü'nün başında bulunduğu grup partiyi elinde tutuyordu. Bunlar hükümetin siyasi görevlerinin öncelikli olduğuna, ekonomik faaliyetlerin ikinci derecede önem taşıdığına inanıyorlardı. İş Bankası Grubu adı ile bilinen, başta Celal (Bayar) olmak üzere, bir başka küçük grup ise hükümetin her şeyden önce ekonomik sorumluluklar yüklenmesi gerektiğine inanı-

107 Aşağıdaki eserlerde, Türkiye'nin 1930'lu yıllardaki genel politikası hakkında değerli bilgi ve incelemeler vardır: A. Adnan (Adıvar), "Ten Years of Republic in Turkey", *Political Quarterly*, Nisan 1935, ss. 240-252; Hans Kohn, "Ten Years of the Turkish Republic", *Foreign Affairs*, Ekim 1933, ss. 141-155; Birge, "Turkey Between Two World Wars", *Foreign Policy Reports*, 1 Kasım 1946, ss. 194-207; Frederick T. Merrill, "Twelve Years of the Turkish Republic", *Foreign Policy Reports*, 9 Ekim 1935, ss. 190-200; Samuel Haig Jameson, "Social Mutation in Turkey", *Social Forces*, Mayıs 1936, ss. 482-496, özellikle ss. 484-489; Burhan B. Belge "Modern Turkey", *International Affairs*, Kasım 1939, ss. 745-762; J. Waller Collins, "Ten Years of Kemalism...", *Contemporary Review*, c. 144, 1933, ss. 182-191; Temperley, "Reform Movement...", s. 457 vd.; W. Gilman, "Turkey Offers Her Own Ism", *Atlantic Monthly*, Ekim 1939, ss. 377-391; Lewis, *Turkey*. ss. 106-111; Rustow, "Politics", s. 89-90; *CHP-25 Yıl*, ss. 21-23. 3. ve 4. bölümlere de bkz.

yordu. İş Bankası'nın gösterdiği başarı dolayısıyla 1924-1925'te kısa bir süre itibar gördüyseler de parti içinde nüfuzları yoktu. Bir başka deyişle, İsmet İnönü esas vazifeleri siyasi olan bir devlet anlayışını öne aldığı halde, "İnönü'ye kıyasla daha ateşli bir devletçi" olan Celal Bayar ekonomik devletçiliğe önem veriyordu.[108] 1930 yılından sonra yukarıda sözü geçen ekonomik kaygılar daha da önem kazandığından[109] Celal Bayar'ın itibarı yükseldi; ilkin Ekonomi Bakanı (1932), sonra da İnönü'nün yerine Başbakan (1937) olarak zamanla iktidarı ele aldı.[110]

Bu sıralarda Türkiye'de *Kadro* dergisi etrafında toplanan yeni bir sosyopolitik akım baş gösterdi.[111] Bu dergi bir bakıma hükümetin yeni laik-ekonomik gidişini yansıtıyordu. *Kadro*'nun çıkışı resmi çevrelerin onayıyla karşılandı. Bu çevreler, derginin rejimin yeni ekonomik siyasetine uyan sosyopolitik bir düşünce sistemi geliştireceğini umuyorlardı. Gerçekte *Kadro*'nun felsefe-

---

108 Webster, *Turkey of Ataturk* s. 112. 3. ve 4. bölümlere de bkz.

109 *Mülkiyet*, S. 3, Mayıs 1946, s. 9 (Celal Bayar'ın görüşü).

110 1937 yazında Celal Bayar'ın ismi sık sık gazetelerde görülmeye başlandı. Kısa bir süre sonra Atatürk, verdiği bir beyanatla, İnönü'nün hastalık izni aldığını, görevine geçici olarak Bayar'ın bakacağını açıkladı. Arkasından da Başbakanlığa kesin olarak Bayar getirildi. Bayar'ın Başbakan olduktan az sonra sunduğu hükümet programı esas itibariyle ekonomik sorunlar üzerinde duruyor; daha adil bir vergi sistemi, üretimin artırılması ve sınai gelişme konularını ele alıyordu. İnönü'nün yerine Bayar'ın Başbakan oluşu bazılarınca rejime demokratik bir nitelik verilmek istendiği şeklinde yorumlandıysa da bu tahminler doğru çıkmadı. Bununla beraber Bayar'ın programına gayri resmi olarak, hükümetin memleket sorunlarını milletin gözleri önüne sermek için yapılmış bir girişim nazarıyla bakılıyordu. Mustafa Kemal'in hastalanıp 10 Kasım 1938'de vefat etmesiyle İnönü Cumhurbaşkanı oldu ve bir süre sonra Celal Bayar Başbakanlıktan çekildi. Bundan da anlaşılacağı üzere, Bayar ile İnönü arasındaki rekabet, ekonomi siyaseti konusundaki görüş ayrılıklarından ileri gelmektedir. (Bazılarınca, İnönü'nün Başbakanlıktan çekilmesinin, Mustafa Kemal'in ölümü üzerine Cumhurbaşkanı olmayı garanti etmek için başvurulmuş bir manevra olarak yorumlanması kabul edilemez.) Bu değişikliklerle ilgili resmi açıklamalar için bkz. *Cumhuriyet* ve *Tan*, 28 Eylül 1937; *Cumhuriyet*, 10 Ekim 1937; *Ayın Tarihi*, Ekim 1937.

111 Kadro'nun kurucuları; Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Şevket Süreyya (Aydemir), Burhan Asaf (Belge) ve Vedat Nedim'dir (Tör).

si Marksizm'in, milliyetçilik ve korporatizmin yüzeysel derlenmiş bir karmasıydı. Kadroculara göre;[112] Türk devrimi, kapitalizme ve emperyalizme karşı bir mücadeleydi ve ekonomik kurtuluş için dünya çapında yürütülen mücadelenin bir parçasıydı.[113] Halkın ileri kısmını temsil eden bir grubun, yani aydın bir kadronun topluma önderlik edeceğine inanıyorlardı; bunlar toplum sorunlarını anlayan ve hal çarelerini bilen kimselerdi. Bu kadro, günün sorunlarını anlamayan, ama yumuşak başlı ve önderlerin ardından gitmeye hazır olan halk kitlelerine kılavuzluk etmekle görevliydi. Kadrocular, Türkiye'de sınıf mücadelesi ve birikmiş sermaye bulunmadığını kabul ediyorlardı. Bunun için de devletin sınıf mücadelesinden kaçınarak sermaye biriktirebileceğini ileri sürüyorlardı. Kadrocuların fikrince yeni bir ekonomik devlet tipi meydana gelmişti. Bu devlet tipi, ileri sosyal sınıfların bütün toplum hesabına ekonomik değerleri biriktirmesini sağlayacak ve bütün ekonomik faaliyetleri sistematik bir şekilde planlayacak ve yürütecekti.[114] Kişi için sınırlanmış bir özel mülkiyet hakkı tanıyorlar ve demokrasinin artık tarihe mal olduğunu söylüyorlardı. Kadroculara göre Türkiye gibi azgelişmiş bir memleket için ana sorun, zıt ekonomik çıkarların bağdaştırılması değil, ileri bir teknoloji ile tezatsız bir toplum yaratılmasıydı.[115] Türkiye'deki durumun tarihte bir eşi daha yoktu; çünkü devlet, toplumun hem temsilcisi hem örgütleyicisi olacak ve toplumun bütün işlerine karışma hakkına sahip bulunacaktı.[116]

Kadroculaların kuramı, aslında Türkiye'nin devletçiliğini açıklama maksadıyla ve bazı Marksist fikirler totaliter devlet kavramıyla birleştirilerek meydana getirilmiş, uydurma, yapay bir kuramdı.[117] Bu teori Marksist toplumsal sınıf kavramından hareket

112 Şevket Süreyya, *İnkılap ve Kadro*, Ankara, 1932.

113 Ahmet Ağaoğlu, *Devlet ve Fert*, İstanbul, 1933, ss. 5-13.

114 *age*, s. 15.

115 Şevket Süreyya, *İnkılap ve Kadro*, s. 112.

116 *age*, ss. 35, 74-80, 159.

117 Halide Edip, *Kadro*'yu farklı bir şekilde izah etmektedir. Halide Edip'e göre *Kadro*, bazı değişiklikleriyle Ziya Gökalp'ın fikirlerini benimsemiştir. Fert yoktur, toplum vardır; haklar yoktur, ödevler vardır. *Kadro*'nun laik görüş-

eder görünüyor, ama sonra sağa saparak faşizmin bütün sınıfları güçlü "tarafsız", korporatif bir devlet içinde birleştirmek fikrine ulaşıyordu.[118] Türk devriminin gayesi itibariyle bireyci olduğunu ileri süren Ahmet Ağaoğlu'na göre Kadrocuların mistik bir amacı vardı ve bu amaçtan dolayı Kemalizm'den farklıydılar; çünkü Kemalizm mistisizmle mutlakıyeti yok etmek, kişiye düşünce ve söz hürriyeti sağlamak için meydana gelmişti.[119]

Kadro, sosyal sınıflardan söz etmeye, Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal meselelerini sosyopolitik bir açıdan incelemeye başlar başlamaz hemen komünistlik şüpheleri uyandı ve bu şüpheler *Kadro*'nun hayatına mal oldu. Bununla beraber *Kadro*'nun ekonomik ve toplumsal sorunları ele alış tarzı, bir cümleyle, toplumu ve toplumsal işleri sosyal açıdan görme yöntemi silinip gitmedi, birçok aydının düşünüşünde derin izler bıraktı.[120] *Kadro*, ekonomik ve toplumsal sorunları siyasi açıdan ele alma alanında ilk büyük girişimdi ve çeşitli toplumsal incelemelerin yapılmasına yol açtı. Görüşleri eklektik ve eksik olsa da hemen hiç işlenmemiş bulunan toplumsal incelemeler alanında atılmış bir ilk adım olma üstünlüğünü taşıyordu.

Kadronun devrimci felsefesi ile hükümetin görüşleri arasında ne çeşit bir bağ bulunursa bulunsun (*Kadro*'nun kurucularından üçü hâlâ kamu işlerinde çalışmaktadır; bunlardan birinin 27 Mayıs İhtilali'ne kadar hükümet çevreleriyle yakından ilgisi vardı), 1931'den sonra Halk Partisi'nin meydana getirmek istediği değ-

---

leri savunduğunu Halide Edip de kabul etmektedir. (Bkz. *Conflict of East and West in Turkey*, Lahore, 1935, s. 216-217.)

118 Türkiye, 1930'lu yıllardaki faşist İtalya'ya benzetilmiştir (Kohn, *Ten Years*, s. 142; Merrill, *Twelve Years*, s. 191; Gilman, *Turkey Offers*, s. 377 vd. Ayrıca bkz. M. Zapp, "Türkischer Nationalsozialismus", *Preuss Jahrbuch*, Ağustos 1933, ss. 105-112. Türkiye'deki rejimin yeni bir yorumu için bkz. A. J. Fischer, "Der Kemalismus", *Deutsche Rundschau*, Kasım 1950, ss. 923-933.

119 Ağaoğlu, *Devlet ve Fert*, ss. 57, 59; *Serbest İnsanlar Ülkesinde*, İstanbul, 1930.

120 J.K. Birge, *Kadro*'nun savunduğu tamamen Türkiye'nin şartlarına uydurulmuş bir devlet sosyalizminin 1937'de Halk Partisi programına alındığını iddia etmektedir. Birge, "Turkey Between Two World Wars", s 201.

şiklikler için zorunlu bir yöntem uyguladığını kabul etmek gerekir. Mustafa Kemal'in, başlangıçta uygulanan tedrici değişme yöntemi (kendisinin de anlattığı gibi, milleti adım adım istenilen gayeye doğru götürmek),[121] zamanla yerini Recep Peker'in zorla değiştirme felsefesine bıraktı. Halk Partisi'nin Genel Sekreteri Recep Peker, üniversitede verdiği derslerde devrimin, sosyal yapıdan geri, kötü, haksız, zararlı olan her şeyin sökülüp atılması ve eskinin geri gelmesinin önlenmesi[122] demek olduğunu belirtiyordu. Peker'e göre devrimler, ancak baskı ve zor altında yapılabilirdi ve ne derecede zor kullanılacağı devrimlerin sayısına ve çeşidine bağlıydı.[123] Böylesi bir görüş, reformların halk adına iş gören bir "seçkinler" zümresi tarafından kararlaştırılıp yapıldığı anlamını taşıyordu. Seçkinler "yeni"yi övüyor, cehaleti hor görüyorlardı; bu arada, "cahil"leri, yani okulda okuma veya çağdaş yaşama usullerini öğrenme fırsatını bulamamış halkı hor görmemeleri de mümkün değildi.

Böyle bir baskı ve zorluk havası içindedir ki Halk Partisi, kendi varlığını yavaş yavaş devlet ve milletle bir tutmaya başladı. Kendisini her türlü kontrolün dışında sayarak, Avrupa'daki totaliter hükümetlerin başarısından cesaret alıp tahakkümünü genişlettikçe

121 *Tarih*, s.145.

122 Recep Peker, *İnkılap Dersleri*, Ankara, 1936, s. 7. 1934'te bütün üniversitelerin programına mecburi devrim dersleri konuldu. İnönü'nün verdiği ilk ders için bkz. *Ülkü*, Mart 1934, s. 32 vd. Parti gazeteleri ve dergileri Peker'in devrimler konusundaki aşırı görüşlerini memleketin dört bir tarafına yaydılar, *İnkılap Dersleri* kitabı *Ülkü* dergisinin ilavesi olarak okuyuculara dağıtıldı. (*Ülkü*, Halkevleri'nin resmi dergisi olup Halk Partisi Merkez Kurulu'nun sağladığı paralarla çıkartılıyor ve bu kurulun kontrolü altında bulunuyordu. *Ülkü*'nün 1933'te 20.000 okuyucusu vardı. Parti felsefesini formüle etme sorumluluğunun fertlere değil, partiye düştüğüne inandığı için *Kadro*'ya cephe alanların başında gelen Recep Peker, aslında iradeye ve kuvvete verdiği önem bakımından kuramsal alanda Kadroculara çok yaklaşıyordu. Bu atmosfer, kuvvetin ve maddenin ululaştırılması sonucunu doğurdu. CHP'nin devrim felsefesi hakkında şu yazıya da bkz. Sadi Irmak, "CHP Meseleleri", *Ulus*, 9-12 Ekim 1947; Webster, *age*, ss. 110, 117, 13. bölüme de bkz.

123 Peker, *İnkılap Dersleri*, ss. 8-10.

genişletti. Daha önce de belirttiğimiz gibi, 1931'de yapılan Parti Kurultayı, Cumhuriyet'in altı ana ilkesini tespit etti. 1935 Kurultayı Parti Genel Sekreteri'ni İçişleri Bakanı tayin etmeyi kararlaştırdı, valiler de vilayet parti teşkilatlarının başına getirildiler; bölge müfettişleri hem parti hem de hükümet işlerini kontrol etmekle görevlendirildi ve nihayet bütün millet Halk Partisi üyesi sayıldı.[124] Siyasi partinin tanımını Recep Peker yaptı ve bu yeni görüş 1945 yılına kadar ayakta kaldı.[125] Ona göre bir siyasi parti, devletin idaresi konusunda benzer görüşlere sahip bulunan insanların meydana getirdiği bir topluluktu; hükümetin siyaseti konusundaki görüşlerini gerçekleştirebilmek için bunlar birbirlerine güvenmek ve inanmak zorunda idiler. Bir siyasi parti (yani Cumhuriyet Halk Partisi) içinden çıktığı grubun bütün ekonomik, toplumsal ve siyasi ihtiyaçlarına programında yer verirdi. Olayların çalkantısı içinde birlikte kararlar vermekten doğan bir sadakatle birbirlerine bağlı parti üyeleri bu ihtiyaçları karşılayacak en iyi hâl çarelerini bulabilirlerdi. Şef, partinin esas görüşünü, iradesini ve yaratıcı kuvvetini temsil ederdi.[126] Kişinin hürriyetini ve fikirlerini en iyi savunan, ferdiyetçilik değil; topluluk, yani partiydi.

İtalyan İş Kanunu'na göre hazırlanıp 1936'da geçirilen iş yasaları bu görüşleri yansıtıyordu: İşçilere örgütlenme hakkı tanımıyor ve grevi kanuna aykırı sayıyordu. (İş Kanunu'nda bazı toplumsal tedbirlerden söz ediliyordu, ama bunlar ancak İkinci Dünya Savaşı bittikten sonra ele alınabildi.) 1938 Cemiyetler Kanunu, ortak çıkarlara dayanan cemiyetlerin kurulmasını kesinlikle yasak ettiğinden siyasal partilerin kurulmasına imkân vermiyor ve mevcut Mason teşkilatının kaldırılmasını emrediyordu. Tehlikeli sayılan herhangi bir kimseyi resmi yazı olmadan tevkif edip süresiz alıkoymak konusunda polise tam yetki verilmiş-

124 Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 572. 15. bölüme de bkz.

125 Recep Peker, "Rusya'da Stalin'in yaptığı gibi", partinin kontrolünü eline geçirmek istediği için 1936'da Atatürk tarafından azledildi. *Cumhuriyet*, 15 Haziran 1936. Peker, 1946-1947'de Başbakanlık yapmıştır.

126 Peker, *İnkılap Dersleri*, s. 63; *age*, s. 63-64.

ti. Hükümet memurları görev sırasında yaptıkları işlerden dolayı en yüksek amirlerinin oluru olmaksızın mahkeme huzurunda hesap vermeye çağrılamazlardı. Basın gerek günlük çalışmalarında, gerekse yeni yayınlar için izin alabilmek bakımından çok sıkı kontrol altındaydı. Basını denetleyebilmek için 1938'de bir Basın Birliği de kuruldu.[127]

10 Kasım 1938'de Atatürk'ün ölümü ve Cumhurbaşkanlığına İnönü'nün geçişi bu sert siyasette belirli bir değişiklik yapmadı, hatta onu daha da sertleştirdi. Laikleşme devam etti, dil devrimi şiddetlendi. Partinin sağcı kanadı, bakanları değiştirerek[128] hükümeti kontrol altına aldı. Gerçekte hükümet, bir parti hükümeti haline geldi. Partinin daimi başkanı ve Cumhurbaşkanı olan şef, milletin ve devletin simgesi olarak yüceltildi.

Durum sonraları yeni bir görünüm kazanmaya başladı. 1939 Halk Partisi Kurultayı'nda devlet-parti ilişkileri yeniden ele alınarak yüksek devlet memurları partinin kilit noktalarından uzaklaştırıldı. Meclis'te eleştiri uyandırmak maksadıyla bir Müstakil Grup meydana getirildi.[129] (1939'da Hatay bölgesi Hatay Meclisi'nin verdiği Türkiye ile birleşme kararı üzerine ve o bölgenin manda yönetimini elinde bulunduran Fransa'nın rızasıyla Türkiye topraklarına katıldı.[130] Aynı yılın 19 Ekim'inde İngiliz ve Fransızlarla, Akdeniz'de bir savaş patlak verdiği veya Türkiye'ye bir Avrupa

127 Türkiye'de basının tarihi için bkz. Selim Nüzhet, *Türk Gazeteciliği 1831-1931*, İstanbul, 1931; Server R. İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, İstanbul, 1939; Ahmet Emin, "The Turkish Press", *Modern Turkey*, ss. 448-475; H. Refik Ertuğ, "Cumhuriyet Devrinde Matbuatımız", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Kasım 1948, s. 338 vd.; *BMMTD*, Dönem 7, c. 24, s. 48 vd.; *Ayın Tarihi*, Nisan 1944, ss. 4-13. İsmet İnönü'nün 1931'deki basın üzerine görüşlerine de bkz. *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri*, ss. 256-265, 268-271.

128 Atatürk'ün öldüğü tarihte kabinede yer alan on bir bakandan beşi yeni hükümete girdi. Atatürk'ün hasımlarından bazılarının milletvekili olmasına müsaade edildiği gibi, bazı sürgünler yurda döndü ve Cumhuriyet rejimine muhalif olan diğer bazı kişilerin bazı hakları iade edildi. Rustow, "Politics", s. 89.

129 15. bölümün Halk Partisi ile ilgili kısmına bkz.

130 Lewis, *Turkey*, s. 115-116.

devleti saldırdığı takdirde karşılıklı yardımı şart koşan bir antlaşma imzalandı.)

Savaş yıllarında ekonomik alanda, sonraki bölümlerde inceleyeceğimiz, daha sert tedbirlerin alınması gerekecekti.[131] Bu yüzden kişi hürriyeti çok fazla sınırlandı ve Halk Partisi memleketin mutlak hâkimi oldu. Rejim katılaşmış, hükümet kendi siyasetinden memnun ve bu siyasetin doğruluğundan emin görünüyordu.[132] Dışarıdan bakılırsa bu durum, değişmeyecek gibi geliyordu.

Oysa bu katılaşmış, sıkı kontrol altına alınmış, bütün kudreti elinde toplamış görünen rejimde alttan alta kültürel, siyasi, ekonomik ve toplumsal evrim devam ediyordu. Cumhuriyet rejimi hayatta kalabilmek ve yeni bir rejim olarak varlığını haklı gösterebilmek için birtakım toplumsal ve ekonomik güçler yaratarak bunları harekete geçirmişti.

Üç çeyrek yüzyılda Türk toplumu mutlakıyetten meşruti idareye, oradan da cumhuriyete ulaşmış, çok milletli teokratik bir imparatorluktan milli-laik bir devlete, basit görüşlerden olgunlaşmış ideolojilere, küçük, gizli, tedhişçi gruplardan siyasi partilere, köylü ekonomisinden sanayiye, sanayi ürünleri için dışarıya muhtaç vaziyetten az çok kendine yeter bir duruma gelmiş, kolektif düşünüşten daha bireysel düşünceye geçmişti. Bu evrim tertemiz bir seyir çizmedi. Çatışmalar, kişisel emeller, iktidar

131 Savaş yıllarındaki gelişmeler için bkz. *The Middle East in the War* (Royal Institute of International Affairs'in yayınlarından), Londra, 1953. Bundan sonraki bölüme de bkz.

132 Halk Partisi Meclis Grubu'nun, Basın Genel Müdürlüğü'nün raporuna dayanarak hazırladığı ve basına daha da sıkı kayıtlar konulmasını tavsiye eden raporu, bu tutumu çok iyi göstermektedir. Rapor, Türkiye'nin tarihine, karakterine ve bünyesine uygun bir rejime sahip olduğunu, bu rejimin ilkelerinin insanlığın ileri ihtiyaçlarına cevap verdiğini, aşırılığa kaçmayıp denge kurmuş bulunduğunu belirtiyordu. Rapora göre, dayanağı olan ilkeler göz önünde tutulursa, Türkiye'nin rejimi mükemmeldi; yabancı siyasi sistemlerin en iyi taraflarını bir araya getirdiği için başka bir rejimin taklidine yer bırakmıyordu. Bu rapor için bkz. *Ulus*; *Vatan*, 6, 7 Nisan 1944; *Ayın Tarihi*, Nisan 1944, ss. 4-13.

hırsı, kötü idare usulleri, bunların hepsi süreçte izlerini bıraktı, ama bugüne dek elde edilen sonuç, kendisine varmak için kullanılan araçları her zaman haklı çıkarmadıysa bile daha tahammül edilebilir yaptı.

Savaşın sonunda Halk Partisi'nin önünde iki yol vardı: Gelişmeye devam ederek, değişen iç ve dış şartların gerektirdiklerini yapmak veya mevcut durumu olduğu gibi korumak. Bu, ilerleme ile gerileme, bilinmezin tehlikeleri ile bilinen halin emniyeti ve belki de hayat ile ölüm arasında bir seçim olacaktı. Rejimin başardığı iş, yeni bir evrim ve ilerleme devresine girerek ayakta kalabilme mucizesini göstermek oldu.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
EKONOMİK VE TOPLUMSAL DEĞİŞMELER

Bundan önceki bölümlerde Osmanlı İmparatorluğu ile Cumhuriyet devrinde gerçekleşen olaylar siyasal ve kültürel açılardan incelendi. Ancak bu değişmelerle birlikte giden, hatta onları kısmen de tayin eden sosyoekonomik yapı değişmeleri gözden geçirilmezse böyle bir inceleme eksik kalır. Bunun için bu bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında ve özellikle Cumhuriyet devrinde yaşanan sosyal ve ekonomik değişmeler anlatılmaya çalışılacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun basit, farklılaşmamış bir yapısı olduğu ve bunun başlıca iki tabakadan meydana geldiği genellikle kabul olunur: Üstte padişah ile idareci sınıflar, altta halk yığınları. Osmanlı İmparatorluğu'nda idareci grup, birbirine paralel ve uygun üç ayrı sınıfa bölünen, düzenli, simetrik ve ayrıntılı bir rütbeler sisteminden ibaretti. İlkin, başlarında şeyhülislam bulunan şeriat yorumcuları ulema vardı; ikincisi, vezirin (daha sonraları sadrazamın) başında bulunduğu, devlet hizmetinde çalışanlar grubu; üçüncüsü, imparatorluğun belkemiği ve birçok devlet ricalinin içinden yetiştiği insan kaynağı olan ordu. Bu sınıflardan

her biri kendi içinde ayrıca derecelenmişti ve her üçünün de birbirini karşılayan görevleri ve örgütü vardı.[1]

Osmanlı İmparatorluğu'nda bu idareci sınıflar padişah buyruğunda oldukları halde zamanla isteklerini padişaha zorla kabul ettirmeye başladılar; 17. yüzyıldan sonra bu sınıflar, özellikle ordu, sık sık başkaldırarak adeta istediği zaman padişahı taht-tan indirir oldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak devlete ait olduğu için toprak mülkiyetine dayanan bir aristokrat sınıfın meydana gelmediği kabul olunmaktadır. Bununla beraber, Doğu Anadolu'da feodal bir toprak sistemi kurulduğu gibi Balkanlar'da hazır bulunan feodal sistem de muhafaza olunmuştu.[2] Yine de Osmanlı

---

1 Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal yapısı hakkında bkz. Harry Luke, *The Old Turkey and the New*, Londra, s.176-177; keza Gibb ve Bowen, *Islamic Society and the West*, c.I, kısım I, Londra, 1951,1957, s. 10 vd. ; Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge (Mass), 1942, s. 22; M.A.Ubicini, *La Turquie Actuelle*, Paris, 1855, ss. 235-236; Lewis, "Turkey: Westernization", s.326-327; Gibb ve Bowen, *age* , ss. 108-137, kısım II, s. 81 vd. Eyaletlerin idaresi için bkz. Gibb ve Bowen, *age*, kısım I, ss. 137-173 ve kısım II, ss. 1-59; W.L.Wright, Ottoman Stataecraft, *The Book of Counsel for Vezirs and Governers*, Princeton, 1935.

2 Arazi teşkilatı hakkında bkz. *Journal Asiatique*, c. XV, 1870, ss. 187-301; Cro Truhelka, "Bosna'da Arazi Meselelerinin Tarihi Esasları", *Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası*, İstanbul, 1931, ss. 43-69; ayrıca *Revue de la Faculte des Sciences Economiques de l'Üniversite d'Istanbul*, Ekim 1945-Temmuz 1946, s. 124 vd.; *Annales d'Histoire Economique et Sociale*, Paris, 1933, ss.445-462; Ebul- Ula Mardin, *Toprak Hukuku Dersleri*, İstanbul, 1947. 19. yüzyıldaki arazi durumu için bkz. Louis Steeg, "Land Tenure", *Modern Turkey*, ss. 238-268; Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274(1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat*, İstanbul, 1940, ss. 321-421; ayrıca *XV. ve XVI Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. I, İstanbul, 1943. Osmanlı İmparatorluğu'nun işgal edilen ülkelerdeki kurumları ve sınıfları kendi anlayışları ve çıkarları ile uzlaştırma politikası güttüğünü savunan, Balkanlardaki feodalizm ile ilgili bir Türk tezi için bkz. Halil İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na XV. Asırda Rumeli'de Hıristiyan Sipahiler ve Menşeleri", *Fuat Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, ss. 207-248; ayrıca "Timariotes Chréliens en Albanie au XV. eme siécle, d'aprés un registre de timars Ottomans", *Mitteilungen des Österreichischen*

İmparatorluğu'nda az çok bir eşitlik hareketi vardı. Böyle bir hareket belirli bir toplumsal kuramın sonucu değildi; sadece, devlet idaresini yürütmek ve güçlendirmek amacıyla uygulanan pratik bir siyasetin kendiliğinden doğurduğu ikinci derecede bir sonuçtu. Toprakları ellerinde tutan zümreler hiçbir zaman bu durumlarını kanunen kabul ettiremediler veya teşkilatlanmış bir sınıf olarak iktidara geçemediler; çünkü karşılarında askeri kaygıları birinci derecede önemseyen, her şeye kadir bir devlet vardı, ancak 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı toprak idaresi bozulunca toprakların bir kısmı gerçekte onların kontrolü altına girdi. Bu gelişme 19. yüzyılın ikinci yarısında daha da hızlandı.

Padişahın tebaası meslek veya üretim gruplarından ibaretti. Bunlar; köylüler, zanaatkârlar ve tüccarlardı. Büyük çoğunluk köylüydü. Bu tabaka 17. yüzyıla kadar oldukça refah içindeydi, ama bu tarihten sonra öyle himayesiz kaldılar, ihmal edildiler ve askeri maksatlarla kullanıldılar ki üretimleri ancak günlük geçimlerini sağlayacak dereceye düştü.[3] Birçok eski köy dağılarak vergi tahsildarı ile derebeyinden kurtulabilmek için birkaç hanelik gruplar halinde sapa yerlere yerleşti.Anadolu'da zanaatlar önceleri loncalar halinde teşkilatlanmıştı, ama 17. yüzyıldan sonra ticaret ve zanaatlar yavaş yavaş Müslüman olmayan azınlıkların eline geçti. Böylece bir zamanlar ekonomik işlerde çok başarılı olan Türkler,[4] artık köylü iseler sadece tarımla, üst sınıf-

---

Staatsarchivs, c. IV, 1952, ss. 118-138. Balkanlardaki Osmanlı feodalizminin Marksist-diyalektik yorumu ile ilgili bir inceleme için bkz. Wayne S. Vucinich, "The Yugoslav Lands in the Ottoman Period; Postwar Marxist Interpretation of Indigenous and Ottoman Institutions", *The Journal of Modern History*, Eylül 1955, ss. 287-305.

3 Köylerin tarihi için bkz. H. Reşit Tankut, *Köylerimiz*, İstanbul, 1939, s. 6 vd.; İsmail Hüsrev, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, Ankara, 1934. Köy ahalisinin hukuki statüsü hakkında bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", *Ülkü*, S. 49, 50, 53, 58; ayrıca "Türkiye'de Toprak Meselelerinin Tarihi Esasları", *Ülkü*, S. 60,63, 64, 1937, 1938.

4 Ziya Gökalp, Türklerin -ki bununla Müslümanları kastediyor olmalıydı- Rusya, İran, Hindistan ve Bizans arasındaki ticareti ellerinde bulundurduk-

tan iseler devlet memurluğuyla uğraşır oldular. Yerleşik İslam algısının aşırı kârı hoşgörmemesi ekonomik durgunluğu daha da ağırlaştırıyordu,[5] bununla beraber ekonomik gelişimi frenleyen bu etki İslam âleminin her yerinde aynı değildi.[6] Ekonominin gelişmemiş olması mal biriktirmek ve bol harcamak imkânlarını daraltıyor ve böylece, zengin ile fakir arasında göze batan büyük farkların oluşmasını önlüyordu.

19. ve 20. yüzyıllarda çok garip bir durum ortaya çıktı. Çökmekte olan imparatorluğun toprakları fiilen özel kişilerin eline geçmekteydi, ama bu geçişi düzenleyecek modern özel mülkiyet esasları yoktu. Mevcut şeriat hükümleri bu yeni mülk şekline uymuyordu; çünkü mülkü işletme ve ondan faydalanma, artık İslam'ın kardeş-ümmet ilkesi altında değil, liberal ekonomik felsefenin kâr, zarar, sermaye yatırımı ve birikimi gibi kaçınılmaz maddi kuvvetleri altında gelişiyordu.

Ortada mülk vardı, ama mülkiyet yoktu. Toprakları fiilen kullanan vardı, ama bu kullanışa hukuki ve ahlaki bir görünüm verecek düzen yoktu. İmparatorluğun belkemiğini oluşturan ve onun yüzyıllarca ayakta durmasını sağlayan toprak rejiminden kalma defterler de bu toprak paylaşımını dolambaçlı yollara saptırmaktan başka bir işe yaramıyordu.

İdare eden ve edilenlerin her ikisi de kendilerini devlet ve hanedan yolu ile ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlanmış ve onlara mut-

---

ların ileri sürmüştür. Gökalp, geniş ölçüde, Türk zanaatları üzerinde de durmuştur. Bkz. *Türkçülüğün Esasları*, s. 115 vd. Bu görüş, Gökalp'ın öğrencilerinden birinde de yankı vermektedir; Yusuf Kemal Tengirşek, *Türk İnkılabı Dersleri: Ekonomik Değişmeler*, İstanbul, 1935, s. 35.

5 Bkz. Lewis, "The Impact of the French Revolution in Turkey", s. 107 vd. Alfred Bonne, *State and Economics in the Middle East*, 2. baskı, Londra, 1955, s. 360 vd.

6 Kazanlı Müslüman Tatarlar sabunculuk, dokumacılık ve ticarette çok ileri gitmişlerdi. Bu Tatarlar ciddi ölçüde sofuydular. Bkz. Toynbee, *The Western Question*, s. 355. Çok sayıda Kazan Tatarı, Rus Devrimi'nden sonra Japonya'ya geçmiş, küçük bir grup da New York'a gitmiştir. Tatarlar buralarda da ticaretle uğraşmaya devam etmişlerdir. Kazan Tatarlarının zenginliği konusunda bkz. Yusuf Akçora, *Türk Yılı 1928*, İstanbul, 1928, ss. 617-647.

lak bir sadakat borcu içinde görüyorlardı. Gelenekçi görüşlerin desteklediği ve gerektiğinde devlet otoritesinin zoruyla uygulanan, padişah-devlete mutlak boyun eğme düşüncesi toplumu birleştirici bir rol oynayarak siyasi çatışmaları ve sınıf mücadelesini önledi. Ama 19. yüzyılda, daha önce belirtmiş olduğumuz çeşitli siyasi ve kültürel güçlerin etkisiyle, bu birlik bozulmaya başladı.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik ilişkiler yüzyıllar boyunca değişmeden devam etti. İmparatorluğa özgü bir belirti halini almış bulunan bu ekonomik durgunluk, reform hareketi başladığı sıralarda artık sonuna gelmişti. Daha önce belirttiğimiz gibi Sultan III. Selim ile II. Mahmut, Batı'nın üstünlüğü karşısında yeniçerileri dağıtıp Anadolu ve Rumeli'deki derebeylerini dize getirerek kendi nüfuzlarını kuvvetlendirmek istediler. Bu amaçla, en önemlisi, yeni ve çağdaş ölçülere uygun bir ordu kurulması olan bir dizi reform hareketine giriştiler. Gittikçe büyüyen bu ordunun yetiştirilmesi ve çoğu Batı'dan ithal edilen silah ve mühimmat ile donatılması büyük, yeni masraflara yol açıyordu.[7] Ayrıca yeni yetişen aydınların çoğu devlet hizmetine girerek bürokrasiyi genişletiyor ve devletin mali yükünü artırıyordu. Ordunun artan ihtiyaçlarını karşılamak üzere devlet, ilk sanayi tesislerini kurdu. Bunlar sadece birkaç şehirde kuruldu; iş alanları da, etkileri de dar oldu.[8] Hükümetin yükselen masrafla-

7 Bkz. *Cevdet Tarihi*, İstanbul, 1309 (1891), c. 4 (Osmanlılarla ilgili tarihlerin miladi tarihe çevrilmesi için bkz. Faik Reşit Unat, *Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara, 1940). Ayrıca bkz. M. Belin, *Türkiye İktisadi Tarihi*, (çev. M. Ziya, İstanbul, 1931, s. 261 vd., 380 vd. 19. yüzyılın ortasında Osmanlı İmparatorluğu'nun yıllık giderleri 159, 252 milyon frank tutuyordu, ki bu paranın 69 milyonu ordu, 8,6 milyonu donanma, 44,8 milyonu memurların maaşları, geri kalanı da bunların dışındaki ihtiyaçlar için harcanıyordu. Ubicini, *la Turquie Actuelle*, s. 18.

8 Bkz. Celal Saraç, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat*, s. 435 vd. 19. yüzyıl Türkiye'si hakkında iktisadi bir değerlendirme için bkz. David Urquhart, *Turkey and Its Resources: Its Municipal Organization, Prospects of English Commerce in the East*, Londra, 1833. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki mülkiyet ilişkileri üzerine bir inceleme için bkz. De la Jonquiere, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1914, s. 605.

rını karşılayabilmek için vergiler artırıldı. Vergi toplamada "iltizam" usulü geniş ölçüde kullanıldı. Yeni vergiler de masrafları karşılamaya yetmeyince yabancı devletlerden borç alma yoluna gidildi. Yüksek faizle bu borçları veren Avrupa devletleri aynı zamanda Türkiye'de sermaye yatırımı ve ticaret konusunda da özel imtiyazlar elde ettiler. Bu yeni imtiyazlar, kapitülasyonlarla verilen ve devlet içinde yeni bir devlet yaratacak nitelikte olan eski imtiyazlara eklendi.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na son derece elverişli şartlarla ithal edilen Avrupa'nın ucuz malları, üretim usulleri gelişmemiş ve sermaye biriktirememiş ilkel yerli sanayi ile rekabet ediyordu. El sanatları düzeyinde bulunan yerli sanayi, yabancı sermayenin ucuza mal ettiği mallarla rekabet edemeyerek çöktü. Anadolu şehirlerinde işsizlik arttıkça dini taassup körüklendi ve bu da az zaman içinde bir yabancı düşmanlığı şeklini aldı. Bu duygunun gelişmesinin bir sebebi de yabancı sermayenin imparatorluğa Müslüman olmayan azınlıklar aracılığıyla girmesiydi. Yabancı çıkarları temsil eden ve çoğunluğu Müslüman olmayan yeni bir orta sınıf meydana gelmişti. Mali kudretini artıran bu sınıf, tarımla uğraşan yerli Müslüman halkın düşmanlığını topluyordu.[9] Yeni sistem bu halkın emeğinin ürünlerine dayanarak geliştiği halde nimetlerinden halka kısıtlı bir pay ayırıyordu. Bu yeni orta sınıfın Müslüman olmayan mensupları her yerde olduğu gibi, kendi gruplarının milli bağımsızlık mücadelelerini kuvvetle desteklediler.[10]

Bununla beraber, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi mücadele, esasında meşruti idare için yapılmaktaydı. Bu mücadele aydınlar (ordu subayları) ile padişah ve çevresinde

9 19. yüzyıl Müslüman Osmanlı aydınları bu yeni gelişen aracı sınıf aleyhine çok ağır yazılar yazmışlardır; ilk akla gelen örnek, Namık Kemal'in Hürriyet'teki yazılarıdır. Bkz. Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", ss. 825-840 *passim*.

10 Ayvalık'taki Yunan kolonisinin kuruluşu ve genişlemesi hakkında bkz. Toynbee, *The Western Question*, s. 121-122; George Finley, *History of Greece*, c. VII, Oxford, 1877; Luke, *Old Turkey and the New*, s. 142 vd.

bulunanlar arasında bir çatışma niteliğinde olup Osmanlı toplumunun üst tabakasında yaşanıyordu. Aydınların başlıca kaygısı, orta sınıfların veya köylülerin ekonomik görüşleri, çıkarları ve emelleriyle ilgilenmek değil; kendi siyasi ve kültürel amaçlarını gerçekleştirmekti. Ekonomik sorunları bu amaçlara bağlı ve onların önemsiz bir parçası olarak görüyorlardı. Aydınlar, devlet örgütünü ele almak ve güçlendirmek yoluyla amaçlarını gerçekleştirmeyi umarken orta ve aşağı sınıflar, büyüyüp ağır bir ekonomik yük haline gelen devlet teşkilatından şikâyetçiydiler. Meclis-i Mebusan (1877) tartışmalarında hükümet görüşünü ifade eden mebuslar yeni tedbirler almayı öneriyorlardı. Bu, devlet teşkilatının daha da genişletilmesi anlamına gelecekti, oysa vilayetlerden gelen mebuslar memur kadrolarının daraltılması ve özel sermaye ile özel teşebbüse serbestlik tanınması konusunda ısrar ediyorlardı.[11] Jön Türkler (İttihat ve Terakki) milliyetçi görüşlerinin mantıki bir sonucu olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyoekonomik tarihinde yeni bir evre açtılar. Jön Türklerin karşılaştıkları ekonomik sorunların üç cephesi vardı: Birincisi, imparatorluğu yabancı sermayeye bağlanmaya zorlayan şartları kaldırarak milli bir ekonomi yaratmak; ikincisi, memleket ekonomisini ellerinde tutan azınlıkların ve yabancı temsilcilerin yerine Müslüman Türkleri geçirmek; üçüncüsü, halkı tarım dışında

11 İstanbul'un Rum milletvekillerinden Vasilaki, Meclis-i Mebusan'da, köylünün güneş ve yağmur altında çalışıp ürününü topladığını; fakat yol olmadığı için şehirlere gönderemediğini, bunu kendisinden alacak tüccarlar da bulunmadığından ürünün çürüyüp gittiğini söylüyor, bir ülkedeki insanlar zenginse, o ülkenin kuvvetli olabileceğini sözlerine ekliyordu. Vasilaki'ye göre madenlerimizi ve ormanlarımızı güçlük çıkarmadan ve şartlar koşmadan yerli ve yabancı sermayeye emanet etmeliydik. Yeraltı zenginliklerimiz gün ışığına çıkarılmalıydı. Türkiye'ye yabancı sermaye getirilmeliydi. Masraflarımızı kısıp gelirimizi artırır ve maliyemizi bir düzene sokabilirsek mali itibarımızı yeniden kazanabilirdik. *Meclis-i Mebusan 1293-1877* (Hakkı Tarık Us tarafından yayınlanmıştır), İstanbul, 1940, s. 323. Halep milletvekili Nafi, Suriye milletvekili Nüfel, İstanbul hasırcılarının başkanı Ahmet ve İstanbullu gazeteci Hasan Fehmi'nin görüşlerine de bkz. *age*, ss. 118, 124, 129, 157, 204.

ticari, sınai alanlarda işe girişmeye teşvik etmek ve sosyal, kültürel ve ahlaki değerlerin bu yeni gelişmelere uygun olarak değişmesini sağlamaktı.

Jön Türkler sorunun bu üç cephesinden her biri üzerinde az bir gayret gösterdiler. 1914'te Kapitülasyonları kaldırma kararını aldılar[12] (Gerçekte Kapitülasyonlar, ancak 1923'te kaldırıldı). Ekonomi alanında yerli teşebbüsleri desteklemek üzere 4.000.000 Türk Lirası sermayeli milli bir banka kuruldu. Kooperatifler ve ekonomik gayelere hizmet edecek çeşitli kurumlar açıldı; yeni yerli teşebbüslerin büyük çapta propagandası yapıldı. Halk, zanaat öğrenmeye ve yerli malı kullanmaya teşvik edildi. Sanayiyi geliştirmek amacıyla 1913'te özel bir kanun yapıldı.[13]

Jön Türkler, Türklere ekonomide bir yer verebilmek fikriyle, yabancı şirketleri, idare meclislerinde belirli sayıda Türk yurttaşı çalıştırmaya kanunla mecbur tuttular. Bundan başka, hükümetin kışkırtması ile azınlıkların mağazaları boykot edilerek Türk ticaret kurumlarının iş hacmi artırılmak istendi. Mal ve mülk biriktirmeyi resmen destekleme siyaseti, genel olarak toplum içinde mevki sahibi olma, itibar ve nüfuz elde etme yollarının da değişmesini gerektirdi. Artık, itibar devlette mevki elde etmekle değil, mal ve mülk sahibi olmakla kazanılıyordu.

Jön Türklerin devletçilik, liberalizm ve milliyetçilikten karma, çelişik ekonomik siyaseti daha sonra Cumhuriyet devrinde tam gelişme gösterecek bir ekonomik görüş ve siyasetin yolunu açtı.

Cumhuriyet'in karşılaştığı ekonomik sorunlar Jön Türklerin karşılaştıklarına benziyordu, ama yeni rejim bunların çözümü bakımından daha elverişli bir durumdaydı. Devlet, kendi eko-

12 Bu teşebbüs ve Batı'nın buna karşı cephe alışının hukuki sebepleri için bkz. *American Journal of International Law*, c. 8, 1914, ss. 873-876. Kapitülasyonlar için bkz. Sir E. Pears, "The Capitulations", *Law Quarterly Review*, Ekim 1950, ss. 408-425; ayrıca G. Pelissie du Rausas, *Le Regime des Capitulations dans l'Empire Ottoman*, 2 c, Paris, 1902, 1905.

13 Bu teşebbüsler hakkında genel bir görüş için bkz. *Tanin*, Aralık 1913, Ocak-Nisan, Mayıs 1914, (aktaran) Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 204-205.

nomi siyasetini uygulamakta serbestti. Çünkü Kemalist milliyetçilerin 1920'de verdikleri kapitülasyonları kaldırma kararını Müttefikler 1923'te Lozan Antlaşması ile kabul etmişlerdi. Buna karşı Cumhuriyet de Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalan dış borçları -bir miktarı azaltılarak- üstlendi. Hükümet güçlüydü, memleketin her tarafında nüfuzunu gerçekten yürütmeye gücü yetiyordu.[14] Memleket halkı ise kültürel bakımdan artık bir bütündü.

Yeni rejimin karşılaştığı ilk zorunluluklardan biri ekonomik gelişmeyi bir an evvel sağlamaktı: İçeride genel olarak özel sermaye yoktu. Yabancı sermaye de yurda girmek istemiyordu, çünkü sermayedarlar hem ileri sürülen şartları beğenmiyorlar hem de Türk Devrimi'nin Rus Devrimi'nden nasıl ayrıldığını pek anlayamıyorlardı. Ayrıca Cumhuriyet idarecileri de kapitülasyonları unutmadıklarından yabancılara karşı ekonomik sorumluluk gerektirecek her şeyden şüpheleniyorlardı. Ve nihayet, rejimin temeli kabul edilen milliyetçilik kendi görüşlerine uygun bir ekonomik siyaseti gerekli kılıyordu: Kendine güvenen ve kendine yeter bir ekonomi. Devletçilik, işte bu çeşitli ekonomik, tarihsel ve siyasi şartlardan doğdu.[15] Bununla beraber uygulama sırasında devletçilik öğretisine hiç de sıkı bağlı kalınmadı. Tam tersine, Cumhuriyet idarecilerinin ekonomik teşebbüslerde özel sermayeyi destekle-

14 Devlet otoritesini kurabilmek için, Halk Partisi hükümeti Doğu illerindeki ağalarla savaşmak zorunda kaldı. Olayları bizzat yaşamış iki şahidin ifadeleri için iki valinin anılarına bkz. Ali Kemali, *Erzincan*, İstanbul, 1932, s.196 vd.; Cemal Bardakçı, *Bizde Siyasi Partiler*, İstanbul, 1946, s. 47 vd.

15 Türkiye'de devletçilik için bkz. A. H. Hanson, *The Structure and Control of State Enterprises in Turkey* (Birleşmiş Milletler Amme İdaresi Enstitüsü tarafından çoğaltılmıştır), Ankara, 1954, s, 7 vd.; ayrıca bkz. *The Economy of Turkey* (A Report of the International Bank for Reconstruction and Development), Washington, 1951; Bonne, *State and Economics*, ss. 274-284; Dragoslav Mihajolovic, *La Nouvelle Turquie Economique*, Belgrad, 1937; David Cittone, "La Politica Economica della Republica Turca", *Rivista Bancaria*, Milano, 1938, ss. 281-302. Türklerin devletçilik konusundaki görüşleri için bkz. Ahmet Hamdi Başar, *Davalarımız*, c. 6, İstanbul, 1943; Celal Saraç, "Economic Policy of the New Turkey", *The Middle East Journal*, Ekim 1948, ss. 430-446. II. bölüme de bkz.

diklerini gösteren deliller çoktur.[16] Daha sonraları devletçilik bir öğreti olmaktan çıkarak kapsamlı bir siyaset halini aldı.

Başlangıçta devletçiliğin amacı memleketi yabancı sermayeye muhtaç olmaktan kurtarmak, yerli özel sanayiyi devlet eliyle destekleyip geliştirmek ve böylece milli ekonomiyi güçlendirmekti. Devletin 1924'te kurdurduğu *İş Bankası* yerli özel sanayiye sermaye yardımında bulunacaktı. 1925'te *Sanayi ve Maadin Bankası* adı altında kurulup sonra *Sümerbank* adını alan kurum, Türkiye'de sanayi kurmakla görevlendirilmişti. Daha sonra 1930'da *Merkez Bankası* bütün diğer bankalar için mali kaynak vazifesi görmek üzere kuruldu. *Etibank*, 1936'da maden kaynaklarını işletmek amacıyla meydana getirildi. Diğer taraftan, 19 Nisan 1926 tarihli bir kanunla Türk karasularında ticaret hakkı (kabotaj) yalnızca Türk gemilerine verildi. 1929'da geçirilen bir kanun da sanayiyi geliştirme amacını güdüyordu.[17] Yabancı şirketlerin elinde bulunan demiryolları birer birer satın alınarak bütün demiryolları devletleştirildi ve devlet sermayesiyle yeni yollar yapıldı.

Bütün bu tedbirlere rağmen Cumhuriyet'in ilk yedi yılında memleket ekonomisi ağır tempoda gelişti, 1929 dünya ekono-

16 Celal Mahmut (Bayar), daha Cumhuriyet kurulmadan önce bile, milli kaynakların birleştirilmesi için büyük sermayenin memnuniyetle karşılanacağını resmen açıklamıştır. Celal Bayar'ın, 24 Şubat ve 10 Mart 1921 tarihlerinde Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmalara bkz. *Celal Bayar Diyor ki* (yayınlayan: Nazmi Sevgen), İstanbul, 1951, s. 21-22. Büyük Millet Meclisi, Orta ve Doğu Anadolu'da tren işletmek ve petrol çıkarmak haklarını da içine alan Chester imtiyazını kabul etti. Bu imtiyazın verilmesinin sebebi, Türkiye'de ekonomik imtiyazlar isteyen Avrupa devletlerine karşı Lozan'da Amerika'nın desteğini sağlamaktı. Bu imtiyazla ilgili olarak bkz. Henry Woodhouse, *Current History*, Mart 1922, ss. 953-959, Haziran 1-3, ss. 393-400; anlaşmanın metni için bkz. *Current History*, Haziran 1923, ss. 485-489.

17 Endüstrinin gelişmesi hakkında bkz. *Türkiye İktisat Mecmuası*, Şubat 1948, s- 26 vd.; Webster, *Turkey of Ataturk*, s. 133-134; Hanson, *Structure and Control*, s. 9; Thornburg, *Spry ve Soule, Turkey: An Economic Appraisal*, New York, 1949, s. 28 vd.; Osman Okyar, "Industrialization in Turkey", *Middle Eastern Affairs*, Haziran-Temmuz 1953, s. 209 vd.

mik kriziyle bu tempo daha da ağırlaştı. 1930'dan sonra devletin memleket ekonomisindeki yeri gittikçe genişledi. Prof. Hanson'ın belirttiği gibi, o sıralarda Türkiye'de çıkarları dolayısıyla veya ilke olarak özel teşebbüse kuvvetle taraftar olacak çevrelerin bulunmayışı devletçilik siyasetinin başıboş genişlemesine meydan verdi. Devletleştirme ve planlı ekonomi yüzünden nüfuzunun ve çıkarlarının tehlikeye düştüğünü görecek bir burjuvazi hemen hemen yoktu.[18] Bu siyaseti yürüten idareci zümrenin beslendiği bilgi kaynağı, ekonomi biliminden ziyade hukuktu ve memlekette 1945 yılına kadar devletçilik siyaseti ya yeni kuruluşlar tesis edilerek ya da olanlar devletleştirilerek ekonominin bütün sektörlerine yayıldı (madenler, ormanlar, ulaştırma vb.). Devlet her alana el atmıştı. Tarımda 30 devlet çiftliği, ormancılıkta 121 işletme, madencilikte 11 işletme, sanayide çelik, çimento, dericilik, kâğıt, tekstil kollarında olmak üzere 21 büyük fabrika vardı (bunlardan en büyük ikisi;33 bin iğ'li Kayseri fabrikası ile Nazilli'deki fabrika, Rus kredisi ve makineleriyle kurulmuştu). Sigara ve alkollü içkilerle ilgili devlet tekelleri de 47 tesise sahipti. Toprak ürünleri ile gaz ve kömürün dağıtımı için de çeşitli teşkilatlar kurulmuştu. Devlet kuruluşlarından bazıları su, gaz, elektrik gibi kamu hizmetlerini görüyor, bazıları ise soğutma tesisleri, mezbahalar, plajlar, lokantalar işletiyor veya stadyumları idare ediyordu.[19]

Türk devletçiliği sağlam oturtulmuş bir kurum olmaktan ziyade olayların zoru ile ortaya çıkan pratik bir siyasetti, anlam ve tanımının bir bakandan ötekine değişmesi de bunu gösteriyordu. Örneğin 1942-1946 yıllarında Başbakan olan Şükrü Saraçoğlu gerek resmi, gerekse özel konuşmalarında Türk rejiminin "ileri tipte bir sosyalizm" olduğunu söylemiştir. Devletçiliğin kurucula-

18 Hanson, *Structure and Control*, s. 9. Ayrıca bkz. Webster, *Turkey of Ataturk*, s. 133-134- Thornburg, *age.* Thornburg'un Türk ekonomisi hakkındaki düşüncelerinin eleştirisi için bkz. Osman Okyar, "Mr. Thornburg ve Türk Ekonomisi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Temmuz 1948, s. 291 vd.

19 *Türkiye İktisat Mecmuası*, Mart-Nisan, 1948, s. 50 vd. ve Aralık 1948, s. 39 vd.; Webster, *Turkey of Ataturk* ss. 168-169, 248-249.

rından Celal Bayar ise devletçiliğin amacının özel teşebbüsü desteklemek olduğunda ısrar etmiştir.[20]

Devletçilikte kişinin yerinin ne olduğu açıkça belli değildi, kuramda özel sermaye ve teşebbüse hak tanınıyordu. Zamanın Başbakanı 1934'te hazırlanan beş yıllık planı[21] açıklarken bu planın özel teşebbüs ve sermayeyi kuvvetle harekete geçireceğini, Cumhuriyet Halk Partisi'nin özel teşebbüsü memleket ekonomisinin ana unsuru olarak kabul ettiğini söylemişti.[22] Pratikte ise devletin ekonomik faaliyetleri bu çeşit işletmeleri sınırlayacak, hatta ortadan kaldıracak derecede genişlemekteydi.

Gerçekte Türk devletçiliği bir devlet kapitalizmiydi; çünkü devlet, elindeki iktidarı bir özel sermayedar gibi sermaye biriktirmek için kullanıyordu. Siyasi kaygılar toplumsal ve ekonomik amaçlardan önce geliyordu; hammaddeler düşük fiyatla alınıyor,

---

20 Bu konuda bkz. *Türkiye İktisat Mecmuası*, Aralık 1948, ss. 18, 45 vd. ve Ağustos 1948, s. 30; *Tan*, 11 Ağustos 1945; Lewis, "Recent Developments", s. 324. 1942 yılında Saraçoğlu, Büyük Millet Meclisi'nde ne Adam Smith'in ne de Karl Marx'ın öğrencileri olup sadece toplumsal yapısıyla ahlak ve öğretisi ekonomik devletçilik olan bir siyasi partinin çocukları olduklarını söylüyordu. *BMMTD*, Dönem 6, c. 28, s. 14. Ayrıca bkz. Golthard Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, Wiesbaden, 1955, s. 10.

21 Plan için bkz. *İkinci 5 Yıllık Sanayi Planı*, Ankara, 1936 (İktisat Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır). Thornburg vd., Turkey, s. 27 vd.; *State and Economics*, s. 277 vd.; S. C. Wyatt, "Turkey: The Economic Situation and the Five-Year Plan", *International Affairs*, Kasım 1934, s. 828 vd.; Hedley V. Gooke, *Challenge and Response in the Middle East*, New York, 1952, s. 268.-269; *Near East*, 28 Aralık 1933, 25 Ocak 1934, 12 Nisan 1934.

22 Atatürk, 1935 İzmir Fuarı'nda, Celal Bayar vasıtasıyla, devletçiliğin, özel teşebbüs ilkesine yer verilmesi; fakat büyük bir milletin ve geniş bir ülkenin bütün ihtiyaçlarının ve henüz tamamlanmamış ödevlerinin hatırda tutularak yurt ekonomisinin devletin ellerine tevdi edilmesi anlamını taşıdığını açıklamıştır. *Ayın Tarihi*, S. 27, s. 24; Webster, *Turkey of Ataturk*, s. 261'de zikredilmiştir. Hükümet, 1945'te bile yurdun ekonomik kalkınması bakımından özel teşebbüsün zorunlu olduğunu açıklayarak ticaret odalarından, özel sermaye sahiplerini endüstri alanında yatırım yapmaya teşvik edecek tedbirler tavsiye etmelerini istiyordu. *Ayın Tarihi*, Mayıs 1945, s. 131 (İktisat Bakanı Fuat Sirmen'in beyanatı).

devlet mamulleri ise maliyetlerinin birkaç misli yüksek fiyatla satılıyordu.[23] İşçinin korunması, işsizlikle ilgili kurumlar, sigortalar, sosyal güvenlik ve yardım, kısacası toplumsal tedbirler 1946 yılına kadar ihmal edildi. Memleketin güney bölgesinde aracılar, köylerden işsiz insan toplayarak bunların işgüçlerini mezata çıkarıyor ve en yüksek fiyatı verene satıyorlardı. Bu satış fiyatı ile ırgatlara ödenen ücretler arasındaki fark aracılara kalıyordu.

Bu, doğrusu tek taraflı bir devletçilikti; halkın çoğunluğuna ağır yükler yükleyerek onlardan feragat bekliyor, istemeyerek de olsa küçük bir azınlığın yararına işliyordu. Sonra bu devletçilik tam da değildi. Devlet, üretim sürecinin ancak bir aşamasına katılıyordu; hammaddelerin üretimi ve mamul malların dağıtımı devlet kontrolünün dışında kalıyordu. Böylece devletin faaliyeti, hammaddeleri mamul veya yarı mamul eşya haline getirmekten öteye gidemiyordu. Pamuk, yün, pancar, üzüm ve tütün gibi bazı önemli hammaddeleri özel kişiler yetiştiriyor, sonra bunları devlet satın alıp işliyordu. Bu hammaddelerin fiyatını devlet tespit ediyor ve fiyatlar serbest piyasa fiyatlarından birkaç misli aşağı oluyordu. Bu düşük fiyatlardan devamlı şikâyet edilmesine rağmen devlet, daha önce pek revaçta olmayan bazı maddeler için büyük bir istek oluşturmuş, dolayısıyla nüfusun bir kısmı için iş sağlamış ve bağımsız üreticilerin gelirini artırmış oluyordu.[24]

Şehirlerde de buna benzer bir durum vardı. Devlet işletmelerinin sattığı yarı mamul mallar özel sermayenin atölyelerinde işlenerek tamamlanıyordu. Örneğin işletmelerin çıkardığı köselelerden her çeşit ayakkabı yapılarak serbest fiyatla satılıyordu; devlet de ayakkabı imal ve satışına başlamıştı ama devlet tesislerinin çıkardığı mallar daha düşük kalitedeydi. Bundan başka tekel konusu tüketim maddeleri (tütün, sigara, alkollü içkiler, tuz ve kibrit) özel bayiler tarafından küçük bir kâr payıyla satılıyordu.

23 *Türk lk. Mec*, Ağustos 1948, s. 20; Başar, *Davalarımız*, ss. 239-248; *Vatan*, 23 Mart 1947 (Menderes Kütahya'da).

24 Mesela Turhal Şeker Fabrikası, 18.000 çiftçiden 150.000 ton şeker pancarı satın almıştır. Webster, *Turkey of Ataturk*, s. 251. Kişilerden mal satın alınması hakkında keza bkz. *BMMTD*, Dönem 6, c. 28, s. 15.

Genellikle ticaret işleri, özellikle ithalat ve ihracat özel kişilere bırakılmıştı, ama devletin oldukça sıkı kontrolü altındaydı. Bütün bunlardan çıkan sonuç, devletçiliğin, nüfusun belirli kesimlerine ek gelir ve iş imkânları sağladığıydı.

Nüfusun bazı kesimlerinin satın alma gücünün yükselmesiyle her türlü mal için, özellikle tüketim maddeleri için istek arttı. Üretimi düşük devlet fabrikaları bu isteklerin hepsini karşılayamadığından memleketin başlıca şehirlerinde beş ila on işçi çalıştıran ve devlet fabrikalarının çıkardığı malları daha düşük maliyetle imal eden küçük özel işletmeler açıldı.[25] Piyasa fiyatları devlet işletmelerinin yüksek maliyetlerine göre yüksek tespit edildiğinden bu özel teşebbüsler çok fazla kâr ettiler.[26]

Bütün bu ekonomik gelişmeler başlangıçta ağır bir tempoda ve düzenli bir şekilde gelişti. Ama İkinci Dünya Savaşı, birdenbire mevcut teşebbüslerin hepsini kamçılayarak ekonomik gelişmenin seyrini ciddi ölçüde değiştirdi. 1939'dan sonra ithal mallar piyasada son derece kıtlaştı. Ordu seferber edildi; Türkiye savaşa girmediyse de gerek savaş süresince, gerekse sonraki yıllarda büyük bir orduyu beslemeye devam etti. Bu durum memleket ekonomisine ağır bir yük oldu. Ordunun ihtiyaçları piyasada mallara yönelik talebi daha da artırdı. Bu yükselen talep karşısında özel -ve çoğu zaman kanuna aykırı olarak kurulmuş- fabrikala-

25 Örneğin Paşabahçe Cam Fabrikası, piyasanın ihtiyacı olan miktarın ancak bir kısmını üretebiliyordu. Karşılanmayan ihtiyacı gidermek için İstanbul civarında ufak fabrikalar kuruldu. Bu fabrikalar kırık dökük cam parçalarını kullanarak üretimde bulunuyor ve piyasanın ihtiyacını karşılıyorlardı. Bu konuda daha iyi bir örnek dokuma endüstrisidir. Büyük şehirlerde, iki ila on makineden ibaret ufak tezgâhlar çeşitli giyim eşyası imal ediyor, bunları daha ziyade köylere satıyorlardı. Tezgâhlardan bazıları, devlet fabrikalarında yapılmış iplikleri kullanırken, diğer bir kısmı ise eski kumaşlardan çıkardıklarından veya kendi hammaddelerinden imalat yapıyordu. Savaş yıllarında sadece İstanbul'da yüzlerce ufak tezgâh vardı; çoğu zaman bir evin bir veya iki odasında kurulmuş olan bu tezgâhlarda İş Kanunu hükümleri altına girmemek için az sayıda işçi çalıştırılıyordu.

26 Robert W. Kerwin, "Private Enterprise in Turkish Industrial Development", *The Middle East Journal*, c. 5, 1951, s. 27.

rın sayısı arttı, tüketim maddelerinin fiyatları fırladı.[27] İthal malları istif etmek ve karaborsacılık usulden oldu. Ekmek gibi temel besin maddelerinin kıtlığı, kendi ihtiyaçları için gerekli olandan fazla ürün yetiştiren ve yetiştirdiklerini devlete satmaktan kurtarabilen toprak sahiplerine büyük kârlar sağladı. (Ekmek fiyatının artışını önleyebilmek için devlet, buğdayı serbest piyasa fiyatından daha düşük bir bedelle satın alıyor, bu da sonraki bölümde anlatılacağı gibi, epey hoşnutsuzluk doğuruyordu.)

Ordunun ve halkın durmadan artan mal ihtiyacını karşılayabilmek ve yaşam düzeyini düşürmemek için devlet, üretimi artırmak zorunda kaldı. Hâlbuki maden ocakları ile sanayide büyük bir işçi kıtlığı vardı, bunun başlıca sebebi gündeliklerin düşüklüğü ve bu gibi işletmelerde çalışmaya istekli bir işçi sınıfının bulunmayışıydı. Bu duruma çare bulmak üzere devlet 1940'ta çıkardığı Milli Korunma Kanunu ile halkın bir kısmına iş mükellefiyeti yükledi.[28] Kararname çıkarılmadan yürürlüğe konan bu kanun (ihtimal kamuoyunda oluşabilecek kötü tepkilerden çekinildiği için) ilgili bakana maden ocakları dolaylarında yaşayan halkı- özellikle köylüleri- her yıl belirli bir süre için madenlerde çalış-

27 Başbakan Saraçoğlu 1942'de el tezgâhlarının şaşırtıcı bir süratle çoğaldığını, evlerinde dört tezgâhı olanların kolayca zengin olduklarını söylüyordu. Saraçoğlu'na göre tezgâh sahipleri, devletten ucuza aldıkları ipliği dokuyup satarak çok para kazanıyorlardı. Böylece, devletin imal ettiği mallar ucuz fiyatla satılmakta, ancak elden ele geçerek halka ilk fiyatının dört misline mal olmaktaydı. *BMMTD*, Dönem 6, c. 28, s. 20.

28 3780 sayılı kanunun 9. maddesi, üretim kapasitesinin düşmemesi ve faaliyetin durmaması için sınai kuruluşlara ve madenlere işçi ve ehliyetli personel sağlanmasını emrediyordu. Bu maksatla, vatandaşlara ücret karşılığında iş mükellefiyeti yüklenebilecekti. 10. madde gereğince işçiler ve teknik personel, makul bir sebep olmadan işyerini terk edemeyeceklerdi. Milli Korunma Kanunu'nu değiştiren, 3 Ağustos 1944 tarih ve 4648 sayılı kanun ise işyerinden kaçan veya iş mükellefiyetini yerine getirmeyen kişilere karşı kaymakama ve valiye, emniyet kuvvetlerini harekete geçirme hakkını veriyordu. Bu hüküm özellikle maden bölgelerinde oturan köylerde uygulanacaktı. Milli Korunma Kanunu, özel teşebbüsün ticaret hürriyetini de geniş ölçüde sınırlıyordu.

maya zorlamak yetkisini veriyordu.[29] Bu tedbirler köylü arasında büyük hoşnutsuzluk yarattı ve 1945'ten sonra hükümet bu yüzden eleştirilere uğradı.

Otoriter tarafları her ne olursa olsun ekonomik devletçilik, milli gelirin 1933-1936 devresinde 1.330.000 TL iken 1942'de 6.370.000 TL'ye yükselmesine yardım etti, gerçekte artış ancak % 28'di, kalan kısım enflasyonun sonucuydu. Kişi başına gelir de 1936'da 82.10 TL iken 1944'te 416.33 TL'ye yükseldi, ama fiyatlar 1936 fiyatlarıyla karşılaştırılınca kişi başına gerçek gelir artışının ancak 2.62 TL olduğu görüldü. (Resmi dolar kuru Eylül 1946'ya kadar 1.80 TL ve Ağustos 1958'e kadar 2.80 TL idi; ondan sonra da 9.00 TL oldu) Bu süre içinde ham madde fiyatları dört misli artarken, gündelikler ile diğer sosyal yardımlar ancak iki misli artmıştı.[30]

İşte bu süre içindedir ki özel kişilerin elinde sermaye ağır ağır, ama devamlı bir şekilde birikti. Bu konuda mevcut rakamlar durumu tam yansıtmamaktadır, çünkü biriken sermayenin büyük bir kısmı arsa ve binalara yatırılmış veya altına çevrilerek evlerde saklanmış ya da yüksek faizle tefecilikte kullanılmıştı; son iki hâl özellikle küçük kasabalarda ve küçük esnaf arasında yaygındı. Buna rağmen mevcut rakamlar yine de sermaye birikiminin seyri hakkında bir fikir vermektedir.[31]

---

29 İktisat Bakanı Fuat Sirmen, Büyük Millet Meclisi'nde, iş mükellefiyeti askerlik hizmetine benzer görüldüğü ve normal usullere tabi olmadığı için gerekli kararnamenin çıkarılmadığını, kanunun uygulanmadığını ve ilk fırsatta yürürlükten kaldırılmasının düşünüldüğünü söylemiştir. Bu konudaki tartışmanın açılmasına neden olan Hikmet Bayur ise kendi arazilerinde görülecek işleri olmasına, askerliklerini yapmış bulunmalarına bakılmaksızın Ereğli, Kırkağaç ve Soma bölgesinde birçok vatandaşın iş mükellefiyetine tabi tutulduğunu, kendilerine çok düşük ücretler ödendiğini ileri sürmüştür. *BMMTD*, Dönem 7, c. 17, ss. 218-225, 396-405.

30 Şefik Bilkur, *National Income of Turkey*, Ankara, 1949, s. 9; Thornburg vd., *Turkey*, s. 145-146. Her iki yazar da güvenilir resmi rakamlara dayanmaktadırlar. 1936-1937'de sınai üretim milli gelirin % 16,2'sine yükseldi. Kişi başına düşen gelir, 1956'da cari fiyatlara göre 875 lira, sabit fiyatlara göre ise 536 lira idi. *National Income of Turkey*, İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, 1957, ss. 24-34.

31 Güvenilir iki kaynaktan alınmış olan aşağıdaki rakamlar, özel kişilerin banka mevduatını göstermektedir:

Savaş yıllarında ise sermaye özel ellerde hızla birikmeye başladı. Yakın zamanlara kadar brüt kazançlar üzerinden hesaplanan vergi sistemi de bu birikimi kolaylaştırdı. Gündeliklerden ve maaşlardan hiç şaşmaksızın vergi alınırken,[32] sayıları artan esnaf ve ticaret işletmeleri[33] savaş yıllarında hemen hiç vergi ödemiyor gibiydiler. Sermayenin bazı ellerde "gözle görülmeyen" bir şekilde birikimi ve müsrifçe harcanışı, yevmiye ve maaşla geçinenlerin ve köylülerin kötü durumlarıyla öyle zıt düşüyordu ki Millet Meclisi'nde bile eleştirilere yol açmaya başlamıştı.[34]

Yıl	Banka Mevduatı (Milyon TL)	Yıl	Banka Mevduatı (Milyon TL)
1924	13	1940	274,6
1929	117	1941	374,9
1931	116	1942	369,6
1935	139	1943	420,3
1938	227	1944	498,4
1944	444	1945	528,2
1948	813	1946	607,6
		1947	702,8

1957'de banka mevduatı tutarı 6 milyar liraydı. Bkz. *BMMTD*, Dönem 8, c. 25, s. 312; Thornburg vd., *Turkey*, s. 158. Sermaye birikimi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Muhlis Efe, "Türkiye'de Hususi Teşebbüsler", *Türk Ekonomisi*, Eylül 1947, s. 267 vd.; *Zafer*, 20 Ekim 1957 (Elazığ'da Menderes).

32 Örneğin 1944'te, milyonlarca liralık iş yapan 45.057 müteahhit, 8,4 milyon lira vergi verdiği halde kurumların, maaşlı ve ücretlilerin ödediği vergiler 186 milyon lirayı buluyordu. Aynı yıl, yüksek gelirlilerin -vergi mükelleflerinin % 41'ini teşkil ettikleri halde- ödedikleri vergi, bütün vergi gelirinin % 13,8'i kadardı. Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul, 1951, s. 25.

33 İzmir'de savaştan önce 9 büyük şirket mevcuttu; savaştan sonra bunların sayısı 41'e yükseldi. Halil Ahmet, "Köylümüzün Alım Kudreti Hakkında Araştırmalar", *Cumhuriyet*, 31 Ocak 1946.

34 Tanınmış tarihçi Hikmet Bayur, 1945'te, Büyük Millet Meclisi'nde, hiç kimse tarafından gerçek sayısı bilinmemekle beraber, Türkiye'de otuz-kırk bin kadar savaş zengini olduğunu söylüyordu. Bunların bazıları, henüz milyoner değilse bile, yüz binlerce liralık servete sahipti ve aileleriyle birlikte sayı-

Devletçilik ve onun doğurduğu çeşitli tepkiler 1946'dan sonra oluşan politik mücadelede tartışılan başlıca sorunlardan biri oldu. (Cumhuriyet rejiminin temelinde olan diğer ilkeler gibi devletçilik de zamanla bazı değişikliklere uğramıştır. İleride bu sorun tekrar ele alınacaktır.)

Türkiye'deki nüfus hareketlerinin kısaca gözden geçirilmesi, Türk politika hayatının daha iyi anlaşılmasına yardım edecektir. Akrabalık (aşiret) veya hemşerilik ilişkilerinden doğan grup dayanışması mahalli parti politikasında gittikçe artan bir rol oynadığından böyle bir inceleme daha da önem kazanmaktadır.[35] Hiçbir grup devamlı olarak aynı davranışı göstermemiş veya aynı siyasi partiyi desteklememiş olmakla beraber, memleketin bazı bölgelerinde, özellikle köylü halkın akrabalık gruplarına ayrıldığı Doğu ve Güney bölgelerinde siyasi partilere bağlılık büyük ölçüde grup esası üzerinden olmaktadır. Bu grup ayrılıkları sürekli düşmanlıklar veya derin huzursuzluklar yaratmamıştır. Genel olarak denilebilir ki gruplara girme veya onlardan çıkma hareketleri grup bağlarını zayıflatmaktadır.

19. yüzyıldan beri Türkiye, siyasi ve tarihi olayların etkisiyle, büyük nüfus hareketlerine maruz kalmıştır. 1878 Berlin Antlaş-

---

ları birkaç yüz bini buluyordu. Bayur'a göre, savaş zenginlerinin ölçüsüzce ve sınırsızca para harcamalarına bakılarak genel yaşam düzeyinin yükselmiş olduğu söylenemezdi. *BMMTD*, Dönem 7, c. 20, s. 119-120.

35 1957 seçimlerinden birkaç örnek vermek gerekirse; Mardin'de Ademi ve Mahmudiler, Hakkari'de Şeyh Kerim Ağa ve Şeyh Selim Seven'in grupları, Urfa'da Nemrudiler ve Halililer, Muş'ta da birçok aşiret, toplu olarak ya Halkçıları ya da Demokratları desteklemişlerdir. Başka yerlerde de, örneğin Eskişehir'de, yerli ve yabancı ayrımı, son seçimler sırasında önemli bir rol oynamıştır. Halkçılar ile Demokratlar arasında kanlı bir olayın çıktığı Mersin'de, Halk Partisi İl Başkanı Mahmut Baytunç, Urfa'dan göç etmiş hemşerileri tarafından desteklenmiş; Demokrat Zeki Budur'un taraftarlarını ise Osmanlı İmparatorluğu zamanında pamuk tarlalarında çalışmak üzere bölgeye getirilip yerleştirilmiş olan, Arapça konuşan fellahlar oluşturmuştur. Pek çok göçmenin oturduğu Adapazarı'nda da grup esası üzerinden yapılan propaganda sayesinde, göçmenlerin büyük çoğunluğu hükümet lehinde oy kullanmıştır. *Cumhuriyet*, 27, 29 Ekim 1957, 7 Şubat 1958.

ması'ndan ve bilhassa 1913 Balkan Harbi'nden sonra Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'daki topraklarının büyük bir kısmını kaybetti ve buralarda yaşayan Türkler zamanla anavatana göçmeye başladılar. Türklerden pek az kimse de Amerika Birleşik Devletleri'ne veya başka memleketlere göç etti.

Cumhuriyet devrinde Yunanistan'la yapılan nüfus mübadelesi ve daha sonra diğer Balkan devletleriyle yapılan anlaşmalar neticesinde göçler daha da arttı.[36] Göçlerin ana saiki kültürel yakınlık olduğundan göçmenler fazla zorluk çekmeden yerli topluluklara katıldılar.[37] Yalnız göçmenlere toprak vs. mülk verilmesi, ara sıra yerli halkla çatışmalarına sebep oldu.

---

36 1912-1920 yıllarında Balkanlardan 557.111 (bir başka sayıma göre 413.992) Türk, Türkiye'ye gelip yerleşmiştir. 1923-1954 yıllarında ise toplu olarak 1.040.120 kişi Türkiye'ye göç etmiştir; bunların yarısı, 1922-1924 yıllarında Türkiye'yi terk etmiş olan 1.300.000 Rum ile mübadele edilen Türklerdir. Göçmenler, başta Doğu Trakya ile Orta ve Güney Anadolu olmak üzere bütün illere dağıtılmışlar ve bir bölümü Rumlar ve Ermenilerin terk ettiği evlere yerleştirilmişlerdir. Bu mübadeleler için bkz. Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey*, New York, 1932, ss. 335-584 *passim*; ayrıca XXXIII. bölüme de bkz. Keza bkz. *Current History*, Nisan 1923, ss. 86-90 (W. D. Lane); Toynbee, *The Western Question*, s. 138; Webster, *Turkey of Ataturk*, s. 113-114; *Toprak İskan Çalışmaları* (İskan Müdürlüğü yayını), Ankara, 1955, s. 57 vd.; Ahmet Refik, *Türkiye'de Mülteciler Meselesi*, İstanbul, 1926; H. C. Wolfe, "Minorities Transplantation", *American Scholar*, Ocak 1936, s. 126 vd. 1935 ve 1945 nüfus sayımları; sırasıyla 962.159 ve 832.616 kişinin Türkiye dışında doğduğunu ortaya koymuştur. Bu rakamlara Bulgaristan'dan gelen 154.000 mülteci dâhil değildir. *İstatistik Yıllığı*, Ankara, 1953, s. 82. 1950'de Bulgaristan'dan göç eden 154.000 Türk, Türkiye'ye sığınmıştır. Bkz. Huey Louis Kostanick, "Turkish Resettlement of Refugees from Bulgaria, 1950-1953", *The Middle East Journal*, Kış 1955, s. 41 vd.; *World Today*, Ocak 1951, ss. 30-36. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfus hareketleri için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Les Deportations comme Methode de Peuplement et de Colonisation dans l'Empire Ottomane", *Revue de la Faculte des Sciences Economiques de l'Universite d'Istanbul*, XI, 1949-1950, ss. 67-131-Jön Türkler ve Cumhuriyet devrinde genel göç politikası ve göçmenlerin Rumeli'deki yurtlarına derin bağlılığı hakkında bkz. Toynbee, *A Study of History*, c. VIII, Londra, 1954, s. 264-265.

37 Arnavutlar göçmen olarak kabul edilmiyorlardı. Balkanlar'daki diğer grupların aksine, güçlü bir milliyetçilik duygusuna sahip olan Arnavutların milli

Türkiye'ye Birinci Dünya Savaşı'ndan önce gelen göçmenler arasında görece varlıklı gruplar vardı. Bunlar şehirlere yerleşerek yeni gelişmekte olan tüccar ve sanayici sınıflara katıldılar. Sonraki göçmenler ise genellikle tarım bölgelerindendi ve memleketlerindeyken mallarını kaybetmiş veya çok ucuza elden çıkarmışlardı. Neticede Türkiye'ye fakir gelmişlerdi. Bilimsel esaslara dayanan bir iskân planı bulunmadığından bu son gelen göçmenler maddi sıkıntı çektiler. Çoğunluğu tarım bölgelerine yerleştirildi. Geldikleri memleketin şartlarından genellikle daha zor buldukları yeni ekonomik ve toplumsal şartlara kendilerini uyduramayınca bazıları şehirlere göç edip fabrikalarda ve zanaatlarda çalışmaya başladı. Şehirlerdeki işçi sınıfının büyükçe bir kısmı bu göçmenlerden meydana gelmiştir. Bunlar arasında politik bakımdan faal birçok grup belirmiştir. Her ne kadar Türkiye'de "muhacir" kelimesi az çok küçültücü ve hatta bazen de şüphe davet edici bir anlam taşımakta ve göçmenler, göçmen olarak memleket politikasında önemli bir rol oynamamakta iseler de [38]denilebilir ki göçmenlerin gelişi Anadolu'daki bazı gelenekçi, ücra toplulukların

---

bünye içinde eriyip gitmesi imkânsız gözüküyordu. Eskiden gelip Türkiye'ye yerleşmiş bulunan Arnavutlar ise Türk sayılmışlardır. Bu konuda ve hükümetin 1924'te göçmenlere uyguladığı diğer tedbirler hakkında, o tarihte İskân Bakanı olan Celal Bayar'ın Büyük Millet Meclisi'ndeki beyanatına bkz. *Celal Bayar Diyor ki*, ss. 30-39.

38 Onuncu dönem Büyük Millet Meclisi'nde 541 milletvekili vardı (yedi milletvekilliği münhaldi). Bunların sadece yirmi ikisi Türkiye dışında doğmuş, çoğu da altmış yaşını geçmişti. Sözü geçen idareciler, yaşadıkları topraklar yabancı devletlere terk edilince Türkiye'ye gelip yerleşmişlerdi. Türkiye dışında doğmuş siyaset adamlarının en tanınmışı Samet Ağaoğlu'dur. 1909'da Kafkasya'da doğan Samet Ağaoğlu, Ahmet Ağaoğlu'nun oğludur. Liberal bir milliyetçi olan Ahmet Ağaoğlu, Türkiye'ye Bolşevik Devrimi'nden sonra temelli göç etmiştir. Yurtseverliği hakkında şüpheler uyandırmak için Samet Ağaoğlu'nun hasımları bazen onun Türkiye dışında doğmuş olduğunu belirtmekten çekinmemişlerdir. Hâlbuki Ağaoğlu, sağcı fikirlerinden dolayı sık sık eleştirilen koyu bir milliyetçidir. *Onuncu Devre TBMM Albümü*, Ankara, 1954, ss. 85-134. Amerika Birleşik Devletleri Kongresi ile karşılaştırmak için bkz. Murray G. Lawson, "The Foreign-born in Congress, 1789-1949", *The American Political Science Review*, Aralık 1957, ss. 1183-1189.

kapalı yaşayışına etki ederek bunları yeni fikirleri -bu arada siyasi fikirleri de- kabule daha elverişli kılmıştır.

Anadolu'nun kendi sınırları içinde de nüfus hareketleri olmuştur. Karadeniz bölgesinin fazla nüfusu Anadolu içerilerine yerleştirildiği gibi diğer bölgelerde de geçim sebepleriyle tümü birden başka bölgelere göçen köyler olmuştur. Hükümet bazı hallerde de orman bölgelerindeki köyleri ormanları harap etmekten alıkoymak için tarıma daha elverişli yerlere yerleştirmiştir. Diğer yandan dağ köyleri halkı, çalışma ihtiyacı yüzünden iş mevsimlerinde ovalara inmişler (örneğin pamuk toplamak için Adana'ya), belirli işlerde uzmanlığı olanlar da (Bolu'nun aşçıları, Konya'nın hamalları, Karadeniz bölgesinin denizcileri) kendilerine uygun işler peşinde memleketin dört bucağına dağılmışlardır.

Nüfus hareketleri içinde halkın daha önceleri azınlıkların ellerinde bulunan sanayi ve ticaret gibi işlere atılma çabaları da önemli yer tutar. 1917-1924 yıllarında azınlıkların Türkiye'den ayrılışı halkı ticaret ve zanaata girmeye mecbur etmişti. Hemen hemen bütün zanaatlar ile ticaret, azınlıkların elinde olduğundan (mal alışverişleri, ev ve tarım aletlerinin imali), azınlıkların gidişi bu alanlarda güçlükler yarattı. Zorunlulukların baskısıyla Türk halkı daha önce azınlıkların yaptıkları işleri üzerine aldı.[39] Bu yeni işlere alışma zorluğu ancak birkaç yıl sürdü. Türk milleti fabrikalar kurup işletmeyi, çeşitli imalatta bulunmayı, aracılara ihtiyaç duymaksızın mal alıp satmayı çabucak öğrendi. Yüzyıllar boyunca Batılılar ile azınlıklar, Türkleri ekonomik işlerle başa çıkacak yetenekte olmadıklarına inandırmaya çalışmışlardı. Hâlbuki şimdi bunun hiç de doğru olmadığını gördükçe Türklerin kendilerine güvenleri artıyordu.

Türkiye kendi ekonomisini bu şekilde kurdu ve bu kuruluşla birlikte sosyal ve ekonomik ilişkilerinde, kültürel görüşlerinde ve sosyal âdetlerinde değişmeler oldu. Siyasi bakımdan bu değiş-

39 A.J. Toynbee, *A Study of History*, c. VIII, s. 267-268; ayrıca bkz. *Turkey and the West, s.9-10.*

melerin en önemli etkisi iki nokta üzerinde toplanabilir: Sosyal farklılaşma ve sosyal değerlerin değişmesi. Siyasi fikirlerin doğup yayılmasına, siyasi grupların faaliyete geçmesine elverişli şartları hazırlamakta bu iki olayın etkisi derin ve devamlı olmuştur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TOPLUMSAL SINIFLAR VE SAVAŞ YILLARININ GELİŞMELERİ

Türk toplumu, Cumhuriyet devrinde içten farklılaşarak bugünkü sosyal sınıfları doğurdu. Bunun başlıca nedeni, sermaye yaratan ve bu sermayenin bir kısmının özel ellerde toplanmasına imkân veren "devletçilik" siyasetidir. Bu olay meydana gelirken zorunlu olarak ekonomik ve sosyal zıtlıklara, çatışmalara yol açacaktı. Devlet, kuramsal olarak, kendi ödevinin toplumsal adaleti sağlamak ve bütün sosyal zümrelerin çıkarlarını eşit bir şekilde korumak olduğu fikrindeydi. Ama gerçekte söz konusu zıtlıkların meydana gelmesinde bizzat devletin rolü olmuştu. Cumhuriyet devletinin güttüğü ideolojiye şekil vermekte sosyal düşüncelerin oldukça önemli bir rolü olmuşsa da devletin ideolojisi aslında sosyalist değildi.

Devlet, hem sermayedar-müteşebbis hem de çeşitli çıkarlar ve toplumsal gruplar arasında ara bulucu olmak gibi çift taraflı bir role sahipti. Sırası geldikçe devlet elindeki ekonomik gücü gruplardan birini desteklemek, öbürleri üzerinde ise baskı yapmak ve sınırlar koymak için kullanabiliyordu. Bu yüzden Türkiye'de özellikle savaş yıllarında izlenilen ekonomik ve sosyal siyaset ifrattan tefrite giden ve durmadan değişen bir yapıdaydı; bununla birlik-

te devletin genel tutumu katılaşmış, ortalama bir muhafazakârlık görünümündeydi. Böyle bir siyaset hiçbir grubu hoşnut etmiyordu. Özellikle savaş yıllarında sermaye öyle hızlı birikmişti ki toplumu bölünmemiş tek parçadan ibaret gören eski sosyal kuramı ve devletçilik felsefesini genel üzerinde hoşnutsuzluk oluşturmadan yürütmeye pek imkân kalmamıştı. Çeşitli sosyal grupların durumları, görüşleri ve onları özellikle ilgilendiren olaylar ayrı ayrı incelenirse bu gruplar hakkında daha açık bir fikir edinilebilir.

A. KÖYLÜLER VE TOPRAK MÜLKİYETİ

Türkiye'de en büyük sosyal grup köylülerdir;[1] 1945'te nüfusun %83'ü bütün memleket üzerine yayılmış 40.000'den fazla köyde oturuyordu.[2] Köylü nüfus oranı 1955'te % 71'e düştü. Türkiye'nin yüzölçümü oldukça geniş olmakla beraber, bunun büyük bir kısmı dağlık, mera ve çorak alanlardan oluştuğu için nüfus başına düşen ekilebilir toprak çok azdır.

Öteden beri mevcut ve genellikle kabul edilen toprak mülkiyeti cetveline göre,[3] 5.000 dönümü aşan büyük çiftlikler 418; 500-5000 dönümlük orta mülkler 5.764 ve 500 dönümden az küçük mülkler ise 2.493.000 adettir. Bu üç grup, tarım işletmelerinin toplamının (sırayla) % 0.01, 0.23 ve 99.75'ini oluşturur. Bu cetvel Türk tarımının ana özelliğini, yani tarımda küçük mülkiyetin hâkim tip olduğu gerçeğini belirtmekle beraber hem hatalıdır hem de çok eskidir.[4] Onun için bu rakamlara göre yürütülecek düşünceler gerçekten uzak kalmaya mahkûmdur.

---

1 Osmanlı İmparatorluğu devrinde Anadolu köylüleri hakkında bir inceleme için bkz. Sir W. M. Ramsay, "The Turkish Peasantry of Anatolia", *Quarterly Review*, Ocak 1918. Bu eserin 3. bölümünün 12 ve 13 numaralı notlarına da bkz.

2 Türk köylerinin isimleri için bkz. *Son Teşkilatı Mülkiyede Köylerimizin Adları* (İçişleri Bakanlığı yayınlarından), İstanbul, 1928.

3 Ömer Lütfi Barkan, *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*, İstanbul, 1946, s. 33.

4 Rakamlar, toprak mülkiyeti üzerinde, o zaman mevcut olan 63 ilden yalnızca 35'inde yapılmış incelemelerin sonuçları genelleştirilerek elde edilmiş olduğundan, bu tablo pek sağlıklı değildir (Barkan, *Çiftçiyi Topraklandırma*

Köylü ailelerinin aşağı yukarı 3.000.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir (bir aile ortalama beş kişi hesabıyla). Toprak verimsiz olduğundan bir ailenin sıkıntısız geçinebilmek için ortalama 10 hektar toprağa ihtiyacı vardır. Bu durum bütün köylülerin normal geçimlerini sağlayabilmek için 30 milyon hektar ekilebilir toprağa ihtiyaç duyulduğunu gösterir. 1953-54 yılında ekilen topraklar, bağ ve bahçeler dâhil olmak ve nadasa bırakılan 6.4 milyon hektar hariç tutulmak şartıyla 14.9 milyon hektardı.[5] (Bu rakam,

Kanunu, s. 36). Bundan başka, ufak mülk olarak gösterilen bazı topraklar, sermaye, verim ve kullanılan insan gücü bakımından büyük mülklere eşittir. Pamuk, tütün, zeytin ve meyve gibi endüstriyel ürünler, 500 dönümden daha küçük olan mülklerde yetiştirilir; fakat bu toprakların verimi ve üzerlerinde çalıştırılan işçi sayısı, bunların sahiplerini büyük toprak sahipleri kategorisine sokar. Ve nihayet, küçük topraklara ait rakam, bunların bir aileye normal bir yaşam düzeyi sağlamaya yetip yetmediğini göstermemektedir. Gerçekte, küçük toprak sahiplerinin büyük bir kısmı fakir köylüler kategorisine dâhildir. Tablo, 1935'te yapıldığı için eskimiştir; o zamandan beri Türkiye'de toprak mülkiyeti, bilhassa 1950'den sonra, tarımın makineleşmesine yol açan Amerikan iktisadi yardımıyla büyük değişikliklere uğramıştır. Tarım ürünleri, 1946-1950 döneminde 7.069.500 ton iken, 1952-1953'te 14.343.900 tona yükselmiştir. *Zirai Bünye ve İstihsal*, Ankara, 1955, s. 5.

1946-1950'deki 2.227 traktöre karşılık, 1955'te traktör sayısı 40.000'in üstüne çıkmıştır. Tarımın makineleşmesi ile birlikte toprak mülkiyetinde, toprağı işletme yöntemlerinde ve tarımsal ilişkilerde çok büyük değişiklikler olmuştur; büyük toprak mülkiyeti, küçük çiftlikler aleyhine devamlı olarak artmıştır. Ortakçılar ve tarım işçileri arasında da şehirlere büyük göçler olmuştur. Bkz. *Economic and Social Aspects of Farm Mechanization*, F. O. A, Ankara, 1952, s. 45 vd. Türkiye'de tarım hakkında bkz. G. E. Brandow, *Agricultural Development in Turkey*, F. O. A, Ankara, 1953. Köyler ve makineleşmenin etkileri hakkında bir inceleme için bkz. Richard D. Robinson, "Tractors in the Village-A Study in Turkey", *Journal of Farm Economics*, Kasım 1952, ss. 451-462. Bu bölgede bir "saha" çalışması için bkz. Nicholas Helburn, "A Stereotype of Agriculture in Semiarid Turkey", *Geographical Review*, Temmuz 1955, s. 75 vd. Topraklarını bırakıp göç eden çiftçilerin sayısı 1,5 milyonu bulmaktadır. Bu rakam, 1955 sayımının ortaya koyduğu, 1950'den sonraki şehir nüfusu artışına aşağı yukarı uygundur.

5 *Zirai Bünye ve İstihsal*, s. 3. Ürünlere göre toprağın dağılışı için bkz. *Zirai İstatistik*, (İstatistik Genel Müdürlüğü yayınlarından), Ankara, 1957, s. 1.

ekilen toprakların 1945'e göre % 40 arttığını gösterir.) Görülüyor ki ekilebilen toprakların hepsi köylülere verilse dahi var olan toprak miktarı yine ihtiyacı karşılayamayacaktır. Bundan başka birçok yerde, örneğin Orta Anadolu'da toprak o kadar verimsizdir ki toprağın arka arkaya üç yıl nadasa bırakılması gerekmektedir. Bu nedenle topraksız veya toprağı normal bir geçimi sağlamayacak kadar az olan köylü sayısı oldukça yüksektir.[6] Türkiye'de toprak dağıtımına son on yıl boyunca devam edilmişse de topraksız köylü sorunu tam olarak çözülememiştir.[7] (Son yıllarda yapılan araştırmalar ekilebilen toprak miktarının on milyon hektardan yukarı çıkmadığını gösterir.)

---

6 Topraksız veya toprağı yetersiz köylülerin sayısı, ilgililerin çok "hassas" oldukları bir konudur ve kesin resmi rakamların yokluğundan dolayı spekülasyon konusu olmaktadır. Milletlerarası Banka Misyonu, topraksız köylü aileleri sayısını 126.000 ila 787.000, toprağı yetersiz köylü ailelerini de 900.000 ile 1.600.000 arası olarak tahmin etmiştir. *The Economy of Turkey Report of the International Bank*, Washington, D. C., 1951, s. 62. Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, 1951'de İçişleri Bakanlığı sırasında, toprağa muhtaç köylü ailelerin sayısını 2.251.000 olarak tahmin etmiştir. *Ulus*, 19 Aralık 1951. Adana Milletvekili Remzi Yüreğir, topraksız köylü sayısının 8 milyon olduğunu söylemiştir. *BMMTD*, Dönem 8. 4, c. 25, s. 376. Sosyalistlerin tahminleri çok daha yüksektir. Bkz. Esat Adil, *Tan*, 15 Mayıs 1945. Türkiye Ziraat Bankası, 1950'de, 719.047 ailenin veya köylülerin % 35'inin, kendi topraklarında geçimlerini sağlayamadıklarından, ortakçı veya kiracı olarak çalıştıklarını ileri sürmüştür. *Ziraat Bankası Bülteni*, Ankara, Nisan 1950. Kabul edilmeden önce dikkatli bir incelemeye muhtaç olmakla beraber, bu rakamlar Türkiye'nin başlıca sorunlarından birine, köylünün toprak ihtiyacına işaret etmektedir. Bkz. Wilfred H. Pine, "Some Land Problems in Turkey, *Journal of Farm Economics*, Mayıs 1952, ss. 263-267.

7 1947-1954 yıllarında, 183.722 aileye 9.302.210 dönüm tutarında toprak dağıtılmıştır: *Toprak İskân Çalışmaları*, Ankara, 1955, s. 26-27; keza *Zafer*, 19 Temmuz 1955 (Osman Kapani'nin demeci). Kapani'nin demecinde 179.873 aileye 14.754.984 dönüm toprak dağıtıldığından söz edilmektedir. Dönüm miktarları arasındaki fark, Kapani'nin bu rakama, köylülere verilen otlakları da katmış olmasından ileri gelmektedir. Toprak sorununun tarihiyle ilgili bir inceleme için bkz. Halil İnalcık, "Land Problems in Turkish History", *Muslim World*, Temmuz 1955, s. 221 vd.; Barkan, *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*, İstanbul, 1946.

1949'dan bu yana uygulanan tarım siyaseti sayesinde yaşam şartları oldukça düzelmiş olan büyük toprak sahipleri bir yana bırakılırsa, köylünün yaşam düzeyi düşüktür.[8] Türk köylerinin önünde iki sorun vardır; toprak darlığını giderecek tedbirler almak ve tarım usulleri ile tekniğinin düzeltilmesini sağlamak.[9] Bununla birlikte memleketin bazı bölgelerinde büyük çiftlikler vardır[10] ve milli gelirin bölüşülmesinde tarımla uğraşan nüfusun payı oransızdır.[11]

---

8 1949-1950'de köy işletmelerinin sermayesi, Orta Anadolu'nun en fakir bölgesinde, fakir çiftlikler için 427, orta halli çiftlikler için 1.152, zengin çiftlikler için 3.877 liraydı. Anadolu'nun en zengin bölgesi olan güneyde ise bu rakamlar sırasıyla 1.103, 2.542 ve 9.949 liraydı. *Ziraat Bankası Bülteni.* Toprak mülkiyeti hakkında ayrıca bkz. Reşat Mehmet Aktan, *Agricultural Policy of Turkey with Special Emphasis on Land Tenure*, (mikrofilme alınmış tez), Berkeley, 1950.

9 1926'da çıkarılan Köy Kanunu, idari tedbirlerle köy hayatını baştan aşağı değiştirmek amacını güdüyordu, oysa teşkilatla ilgili bazı kazançlar bir tarafa bırakılırsa, bu kanun tam bir başarısızlığa uğramıştır. Bkz. Webster, *Turkey of Ataturk*, s. 262; Sıddık Sami Onar, *İdare Hukuku*, İstanbul, 1944. Köy hukuk ve idaresi için bkz. İbrahim Yasa, "The Village as an Administrative Unit", *Studies in Turkish Local Government* (Birleşmiş Milletleri Amme İdaresi Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır), Ankara, 1955, ss. 53-57; ayrıca bkz. Paul Stirling, *The Social Structure of Turkish Peasant Communities* (doktora tezi, Oxford Üniversitesi, 1951, s. 12-13. Bu tezin fotokopisi yazarın ve Bodleian Library'nin lütufkârlığı sayesinde elde edilebilmiştir).

10 Doğu Anadolu'da ve birçok başka bölgede tamamıyla toprak ağalarına ait olan köyler vardı. Şükufe Nihal, "Doğu İllerinde Gördüklerim", *Türkiye İktisat Mecmuası*, Kasım 1949, s. 21 vd. Bu bölümdeki toprak reformu tartışmasına da bkz.

11 1949 bütçe görüşmeleri sırasında Adnan Menderes, Türkiye nüfusunun % 80'inin köylü olduğunu; fakat milli gelirin ancak % 44'ünün köylülere gittiğini söylemiştir. Bu durum, geri kalan gelirin % 56'sının, nüfusun aşağı yukarı % 18'inin elinde olduğu anlamına geliyordu. Menderes'e göre bu sosyal adaletsizliğin ve iktisadi dengesizliğin deliliydi. *BMMTD*, Dönem 8. 3, c. 16. s. 302. 1949'da kişi basına milli gelir 382 TL idi; bu, 1954'te 498 TL'ye, 1956'da 536 TL'ye yükseldi. *National Income of Turkey* (İstatistik Genel Müdürlüğü'nce yayınlanmıştır), Ankara, 1957, s. 24. Milli gelirin gerçek dağılışı ve kişi başına düşen gerçek gelir payı, yukarıdaki rakamlara uygun değildir. Milli gelir dağılışının eskisi kadar, hatta ondan daha da fazla dengesiz olduğu açık bir gerçektir. Bkz. *Forum*, 15 Aralık 1955, s. 17, 18. Ayrıca 11. ve 12. bölümlere de bkz.

Türkiye'de 1930-1945 yılları arasındaki sanayileşme hareketi böyle bir tarımsal temel üzerine kuruldu ve bu çeşit bir tarımsal yapı üzerine devlet, savaş yıllarının gerektirdiği yeni tedbirleri yükledi. Türkiye'de sanayileşme, başlangıç devresinde, ancak iç pazarları ve özellikle tarımı sömürerek yürütülebildi. Köylünün ödeme gücü hesaba katılmaksızın tarım ürünlerine ağır vergiler konuldu.[12]

Köylüye yardım amacıyla kurulmuş bulunan iki devlet kurumu, Toprak Mahsulleri Ofisi ile Orman İşletmeleri zamanla köylü için bir yük halini aldı ve 1940-1946 devresinde köylünün hükümete karşı takındığı tavrın tayininde bu iki kurumun da büyük bir payı oldu. Toprak Mahsulleri Ofisi, tarım mahsulleri fiyatlarını yüksek tutmakla köylüyü korumak ve ordu, okullar ve memleketin bazı yoksul bölgeleri için tarım ürünleri biriktirmek amacıyla kurulmuştu.[13] Ofis işe başladıktan kısa bir süre sonra İkinci Dünya Savaşı patlak verdi. Toprak ürünlerinin tüketimi birden yükselirken üretim azaldı; ziraatte üretici olan kimselerin orduya alınması ve tüketici haline gelmesiyle de durum daha da kötüleşti.

Ofisin kendi memurlarına ödediği maaş ve ücret tutarlarından da anlaşılacağı üzere (1945'te 7.774.314 TL ve 1946'da 8.801.595 TL), teşkilat hızla genişledi.[14] Buğdayın gittikçe kıtlaşması Toprak Mahsulleri Ofisi'ni, toprak ürünlerini toplayabilmek için 18 Ocak 1940 tarihli ve 3780 sayılı Milli Korunma Kanunu uyarınca kökten kararlar almaya zorladı.[15] Bununla birlikte ürün fiyat-

12 Toprak Mahsulleri Vergisi, 1944-1947 yılları arasında 229 milyon lira gelir sağlamıştır ki bu rakam, milli gelirin dağılışına göre köylülere isabet etmesi gereken vergi yükünden daha yüksektir. Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, s. 36.

13 Ofis, 23 Temmuz 1938 tarihli ve 3491 sayılı kanunla kuruldu. Bkz. *BMMTD*, Dönem 8. 2, c. 12, s. 35 vd. Ayrıca bkz. Namık Zeki Aral, "1950 Yılında Toprak Mahsulleri Ofisi", *Vatan*, 16 Kasım 1951.

14 Ofisin bütçe yekûnu 73.621.263 lira tutuyordu. *Ofisin 1946 yılı raporu*, İstanbul, 1946, s. 60.

15 5 Aralık 1940, 2/14710, 2/14713; 6 Ocak 1941, 2/14486; 14 Şubat 1941, 2/15164. *Resmi Gazete*, Aralık 1940 ve Ocak-Şubat 1941. Niyazi Acun, *Ziraat Tarihimize Bir Bakış*, İstanbul, 1947.

ları hükümet kararı ile serbest piyasa fiyatlarından daha düşük tespit olundu. Bu, ekmek fiyatının yükselmesine ve dolayısıyla şehirlerde hayat pahalılığına karşı bir tedbirdi, ama mali külfeti köylülere yüklemişti.[16]

Toprak ürünlerini devlete satma mecburiyeti, köylünün Toprak Mahsulleri Ofisi'ne ve dolayısıyla hükümet ile Halk Partisi'ne karşı hıncını artırdı. Devlete verilecek ürünün miktarları önceden tespit ediliyordu. Ailenin ihtiyaçları ve tohumluk için gerekli miktar dışında mahsulün tamamı devlete teslim edilecekti. Birçok halde köylüler önceden tespit edilmiş miktarı tedarik edebilmek için hükümet memurlarının baskısıyla eşyalarını satmak zorunda kalıyorlardı.[17] Bundan başka, memleketin ihtiyaçlarını önceden kestiremeyen ofis, elindeki ürün stoklarını yabancı memleketlere satarken kuzey bölgelerdeki halk arasında açlıktan ölen bile olmuştu.[18]

---

16 Devlet kuruluşları ve kamu kurumları, satın aldıkları yiyecek maddelerinin bedelini maliyet fiyatından ödüyorlardı, ihracatta ve bireylere yapılan satışlarda ise kâr gayesi güdülüyordu. Buğday, yulaf, arpa, mısır gibi tarım ürünlerini satın alırken devletin ödediği fiyat, üretim alanından tüketim merkezlerine taşıma masraflarına göre değişiyordu. 1938'de bir kilo buğday, uzak olan Erzurum'da 4,5 kuruş; Ankara'ya daha yakın olan Yozgat'ta 5,5 kuruş; güneyde, Urfa'da 4,25 kuruştu. 2/9992 sayılı karar; bkz. *Toprak Mahsulleri Ofisiyle İlgili Kanunlar, Kararname ve Nizamnameler*, Ankara, 1941.

17 Bursa'da köylüler Celal Bayar'a niçin muhalefeti desteklediklerini anlatırken, "Bütün mahsulümüzü Toprak Mahsulleri Ofisi'ne verdiğimiz halde hâlâ onlara % 70 mahsul borçluyuz. Borcumuzu ödemek için öküzlerimizi sattık... Toprağı öküzsüz nasıl işleriz? Çaresiz tarlalarımızı nadasa bırakıp zenginlerin topraklarında çalışıyoruz. Şehre buğdayı biz satıyoruz, ama biz ekmeğe otuz beş kuruş öderken, onlar otuz kuruştan alıyorlar" demişlerdi. *Cumhuriyet*, 12 Temmuz 1946. Kaymakam bu şikâyetleri duyunca kızarak, "Komünist tahrikleri hakikaten bu köyü sarmış!" diye bağırmıştı. Bu sorunlar, bunları devamlı olarak gündemde tutan Demokratlara halkın desteğini sağlamakta çok önemli bir rol oynadı. Diğer örnekler için bkz. İbrahim Yasa, *Hasanoğlan Köyü*, Ankara, 1955, s. 208.

18 Toprağın küçük parçalara bölünmüş olduğu Karadeniz bölgesinde tarım, tütün ve mısır ekiminden ibarettir. Halk kendi ürününü satar, buğday alır. 1948'de 40.000 ton buğday ihraç edildiği için, Toprak Mahsulleri Ofisi'nin bu

Gerçi devletin sıkı tedbirlere başvurması savaş yıllarının getirdiği şartlar açısından bakılınca kısmen haklı gösterilebilir. Genel olarak köylüler savaş dolayısıyla olağanüstü tedbirler alınması gerektiğini biliyorlardı, ama ofisin tepeden inme, gerçeklere uymayan hareket tarzını ve yükün herkese eşit paylaştırılmamış olmasını kabul etmiyorlardı. (1950'den sonra Demokrat Parti iktidarı Toprak Mahsulleri Ofisi'ni kendi fiyat siyasetini yürütmek için kullandı. Köylüyü Demokrat Parti'ye kazandırmakta Ofisin büyük rolü oldu. Bu defa toprak ürünleri fiyatları, diğer sosyal grupların zararına olarak, dünya piyasası fiyatlarından çok daha yüksek tespit olundu.)

Orman İşletmeleri Müessesesi, bir kısmı istimlak edilerek devlete geçmiş bulunan memleket ormanlarını işletmek, korumak ve yeni bölgeleri ormanlaştırmak amacıyla kurulmuştu.[19] Bu amaçları gerçekleştirmek için işe birtakım yasaklar konularak başlandı. Mangal kömürü yapılması sıkı ve ağır kontrollere bağlandı;[20] otlak olarak kullanılmakta olan ormanlara sürülerin girmesi yasaklandı. Ormanlık bölgelerdeki köylüler geçim kaynaklarından yok-

---

bölgede hiç buğday stoku yoktu. *Vatan*, 26 Nisan 1948. Demokrat Parti'nin bu bölge milletvekillerinden biri, bölgesindeki kıtlığı çok canlı bir şekilde betimlemiştir. Bkz. Fevzi Boztepe, *Hür Ufuklara Doğru*, İstanbul, 1952, ss. 96-114; keza *Celal Bayar Diyor ki*, İstanbul, 1951, ss. 253-255. Bu beyanlarda bir dereceye kadar abartma payı olabilir; fakat gerçek şudur ki Toprak Mahsulleri Ofisi bütün ihtiyaçları karşılayamamış, bunun sonucu olarak da hükümete karşı bir husumet doğurmuştur. Bkz. *BMMTD*, Dönem 8.2, c. II, s. 124 vd.

19 Faik Tavşanoğlu, "Orman İşlerimize Toplu Bir Bakış", *İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası*, Nisan 1948, ss. 216-220. Türkiye'de ormanların genel durumu için bkz. E. G. Mears, "Forests", *Modern Turkey*, ss. 302-309.

20 Müracaatta bulunan köylüye önce ağaçları keseceği belli bir alan gösterilir ve bunun için kendisine ücret verilirdi. Sonra mühendis, bu odunlardan çıkarılacak mangal kömürü miktarını tahmin ederdi. Bundan sonra köylü, odunun parasını öder ve mangal kömürü çukurunu tutuşturmaya hazırlanırdı. Bunun üzerine mühendis, tutuşturmaya izin vermesi için tekrar çağrılırdı. Mangal kömürü hazır olduktan sonra, bunu şehirde satabilmesi için köylüye bir başka izin daha verilirdi (Bu açıklama, bir köylü tarafından *Yeni Sabah* muhabirlerinden birine verilmiştir, 14 Nisan 1948.).

sun ve şiddetli geçim sıkıntısı içinde olduklarından ister istemez kanuna aykırı hareket ediyorlar ve resmi makamlarla sonu gelmez atışmalara girmek zorunda kalıyorlardı.[21] Ormanlık bölgelerdeki köyler kaldırılarak buralardaki kişiler tarıma elverişli alanlara yerleştirileceklerdi; ama iyi planlanmış bir iskân politikası ve böyle bir işin gerektirdiği teknik ve sosyolojik bilgi mevcut olmadığından iskân projesinin bu tarafı pek gerçekleştirilemedi. Devletin orman siyasetinin sebep olduğu ekonomik sıkıntıları, bu iş için kullanılan memur kadrosunun genişliği daha da ağırlaştırıyordu.[22] Bunlarla birlikte köylülerden kendi köy okullarını yapmak suretiyle eğitim devrimine yardım etmeleri isteniyordu ki bu, aslında iş mükellefiyeti gibi bir durumu doğuruyordu.[23]

Neticede ekonomik gelişmeler, bu gelişmelerin doğurduğu sonuçlar, göçler, iskân hareketleri ve bunların sosyokültürel etkileri köylülerin yaşayışını,[24] tutumlarını ve toplumsal âdetlerini

21 *Yeni Sabah*, 26 Şubat 1946 (Orman Genel Müdürlüğü'ne açık mektup).

22 İstanbul'un civar ilçelerinden biri olan Şile'de orman işlerine bakan devlet memurlarının sayısı 200'ü buluyordu. *Yeni Sabah*, 12 Nisan 1948.

23 Hükümet, köylülerin kendi okullarını, malzemeyi de kendileri bularak kendilerinin yapmasını istiyordu. Bkz. *Ayın Tarihi*, Mayıs 1945, s. 55 vd.; *Cumhuriyet*, 12 Temmuz 1946; *BMMTD*, Dönem 8, c. 6, s. 564 vd.

24 Bu kitabın yazarı ve başkaları tarafından Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yapılan araştırmalar, göçlerin köy toplumunun yaşama tarzında bazı değişiklikler meydana getirdiğini göstermiştir. Göçmenler, muhacir arabası diye bilinen, dört tekerlekli, çelik takviyeli at arabalarını getirmişlerdi. Bu arabalar, her çeşit yolda kullanılabilen geleneksel iki tekerlekli kağnı arabalarından farklı olarak daha iyi yollara ihtiyaç gösteriyordu. Dobruca'dan (Romanya) gelen göçmenler, bugün buğday yetiştirmede önemli bölgeler olan Eskişehir ve Polatlı'ya yerleştiler ve geniş çapta buğday ekimi usulünü getirdiler; Bosnalılar, Adapazarı'na patates; Düzce ve Hendek taraflarına yerleşen Karadeniz bölgesinden Lazlar çevrelerine tütün yetiştirmeyi öğrettiler. Hüseyin Avni, *Reaya ve Köylü*, İstanbul, 1941, s. 85. Orta Anadolu'ya yerleşen göçmenler, sağlıklı usullerle ekmek yapmayı ve bunu fırınlarda pişirmeyi öğrettiler. Bu göçmenler buğday unu kullanıyor ve hamuru mayalanmaya bırakıyorlardı, hâlbuki yerliler ekmeği önceden mayalandırmadan ocakta pişirirlerdi. Orta Anadolu'daki göçmenler, evlerini, oralarda âdet olan düz damlar yerine üç köşeli damlarla ve geniş pencerelerle yapmayı tercih

değiştirdi. Halk daha bireysel bir düşünüşe yaklaştıkça tavırları ve fikirleri üzerinde dinin etkisi azalmaya başladı ve din büyükleri eski itibarlarını kaybettiler. Eğer din büyüklerinin söyledikleri ve öğrettikleri kendi çıkarlarıyla ters düşüyorsa köylüler dahi din adı altında ileri sürülen bu fikirleri artık olduğu gibi kabul etmeyip, çıkarlarına uygun olup olmadığını tartışabiliyorlardı. Bununla beraber bir inanç olarak dine bağlıydılar.

Köylü, yeni okulu ise iyi karşıladı; bazı hâllerde yeni okulların açılması için kendisi önayak oluyor, bu okulları dini okullarından daha iyi buluyordu. Köylünün dış dünyaya ve buradaki fikirlere duyduğu ilgi, radyo cihazları ve gazete okuru sayısının artmasından da anlaşılabilir. Çağdaş makine ve aletlerin kullanılması zamanla köylüler için sıradanlaşırken, çağdaş doktor ve ilaçlar da köylerde istekle karşılandı.

Köy topluluklarında yeni gruplar belirmişti. Bu gruplar eski toprak ağalarının nüfuzuna karşı direnmeye başladı. Eski hâkim gruplar ise yeni idare sistemine uyum gösterip köy muhtarlık-

---

ettiler. Bu tür evlerin inşasında kısmen hükümetin tavsiyesi de etken oldu. Diğer taraftan göçmenler, inek yerine Anadolu iklimine daha uygun olduğu ve inekten çok daha çeşitli işlere yaradığı için manda kullanmaya başladılar. Doğu Anadolu'nun beş köyünde on beş yıl içinde meydana gelen kültür değişmeleriyle ilgili incelemesinde Mümtaz Turhan, yeni ev tipinin, yeni inşa yöntemlerinin ve yeni bir tertip tarzının kabul edilip kullanıldığını söylemektedir. Bundan başka, köylüler, bu değişikliklerin maddi bir kazanç sağlayacağına inandıkları için bunun kendilerine açıkça izah edildiği hâllerde yeni tarım yöntem ve etkinliklerini de benimsediler. İktisadi faaliyetlerdeki artış göz önünde tutularak, şehirlerle bağlantı kurulmasına büyük önem verildi. Köylülerin tarım makinelerine ilgileri arttı ve Amerikan iktisadi yardımı haberini alınca, resmi makamlardan, yardım fonundan, dağıtılacak makinelerden kendilerini derhâl haberdar etmelerini istediler. Turhan, *Kültür Değişmeleri*, ss. 89-110. Behice Boran, Batı Anadolu'daki sekiz köyde yaptığı araştırmalarda aynı sonuçlara vardı. Behice S. Boran, *Toplumsal Yapı Araştırmaları*, Ankara, 1945, ss. 143, 164. Keza bkz. Sadri Aran, *Evedili Köyü*, Ankara, 1938, s. 128 vd.; S. H. Jameson, "Social Mutation in Turkey", *Social Forces*, Mayıs 1936, s. 482 vd. Daha yeni bir çalışma için bkz. İbrahim Yasa, *Hasanoğlan*, ss. 225-244.

larını ellerine geçirmek suretiyle nüfuzlarını devam ettirmeye çalıştılar.[25] Bu durum, bir yandan rekabetçi bir ekonomik-sosyal sistemin gelişmesine, diğer yandan da köy topluluğu içine dışarıdan başka unsurların girmesiyle eski grupların tekelini parçalamaya yardım etti. Köy topluluğunda sosyal mevki tayininde, aile soyluluğu yerine zenginlik daha ağır bastıkça eski hâkim zümreler dağıldı ve tek ağanın nüfuzu altında olan köylerin sayısı çok azaldı.[26] Kasabaların aşırı muhafazakâr yaşamıyla karşılaştırıldığında köylerin daha serbest ve doğal olan yaşam tarzı daha da değişti.[27] Aslında ekonomik ilişkilerin değişmesi yeni tip sosyal

25 Boran, *Toplumsal Yapı Araştırmaları*, Ankara, 1945, ss. 133, 139, 214. Paul Stirling, kasaba ve köyler arasındaki bağların zayıf olduğunu söylemiştir. Bu iddia, Stirling'in, 1949-1950 yıllarında çok başarılı biçimde araştırdığı devre için doğru olabilir; fakat tarımın makineleşmesinden sonra durum değişmiştir. Bundan başka Stirling, Türkiye'nin çeşitli bölgelerindeki köyler arasındaki farkların iddia edildiği kadar büyük olmadığı fikrindedir. Hâlbuki çeşitli bölgelerdeki köyler, şehirlerle olan ilişkileri, zihniyetleri, çalışma usulleri ve modernleşme dereceleri bakımından büyük farklar gösterir. Mümtaz Turhan'ın araştırmalar yaptığı Kayseri civarındaki beş köy bile aynı bölgede Stirling'in incelediği Sakaltutan Köyü'nden farklıdır. Öte yandan, bu satırların yazarı, Stirling'le birlikte, aile hayatının ve evliliğin ve bunlardan doğan toplumsal değerlerin bütün Türkiye köylerinde aşağı yukarı aynı olduğu fikrindedir. Diğer birçok bakımdan da görüşleri yukarıda anlatılan Türk sosyologlarının vardıkları sonuçlar, Stirling'inkileri desteklemektedir. Bkz. Stirling, *The Social Structure of Turkish Peasant Communities*, Doktora Tezi, 1951, ss. 18-218 *passim*. Köy hayatı üzerine daha yeni, kısa bir inceleme için bkz. Norman Bentwick, "Village Life in Turkey", *Contemporary Review*, Mart 1955, ss- 174-177. Daha yeni davranış değişiklikleri için bkz. 13. bölüm.

26 Bu görüş, iktisaden çok ilkel seviyede bulunan ve ağaların hâlâ çok kuvvetli olduğu Doğu köyleri bakımından doğru değildir. Genel olarak Yakındoğu köylülerinin hayatını tasvir eden bir eser için bkz. Douglas D. Crary, "The Villager", *Social Forces in the Middle East*, ss. 43-59. Türk köylerinde sosyal yapı ve mülkiyet ilişkileri üzerinde nesnel bir inceleme yapmanın vakti çoktan gelmiştir.

27 Kızlar ve delikanlılar, nişanlı oldukları takdirde birbirlerini serbestçe görürler, kızlar ana-babalarının isteklerine bağlı olmaksızın eşlerini seçebilirler. Buna rağmen, aile içinde hâlâ kocanın tartışılmaz otoritesi ve imtiyazları vardır. Monogami iyice yerleşmiş gözükmektedir. Boran, *Toplumsal Yapı Araştırmaları*, Ankara, 1945, ss. 189-197. Turhan'ın incelemesine göre

bağların doğmasına sebep oldu. Köylüler, köy topluluğu içinde fazla bir direnmeyle karşılaşmadan, şehir âdetlerini ve kıyafetlerini kendiliklerinden kabul etmeye istekli görünüyorlardı. Küçük köyler de birbirleriyle birleşerek veya daha büyük köylerin bir parçası haline gelerek ortadan kalkma yoluna girdiler.

Türk köylüleri, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Balkan köylüleri arasında görüldüğü gibi, kendilerine özgü bir siyasi ideoloji kabullenmiş değillerdi.[28] Bununla beraber köylülerin, hayat şartlarından doğan görüş ve istekleri, siyasette ifadesini bulacak ve bu görüş ve istekler partiler tarafından ele alınarak günlük siyaset çerçevesi içinde etkisini gösterecektir.

B. SANAYİ İŞÇİLERİ

En yeni, hatta hemen hemen tümü Cumhuriyet devrinde oluşmuş sosyal grup, sanayi işçileri sınıfıdır. Böyle bir sınıfın doğacağı daha en başta ekonomik gelişme planlanırken öngörülmüştü. Sanayileşmenin kendine özgü belirli tavır ve siyasi eğilimlere sahip bir işçi sınıfı yaratacağı ve bunun bütün siyasi gelişme üzerinde etkileri olacağı genellikle kabul ediliyordu. Bu yüzden işçilerle ilgili olarak alınan ilk tedbirler siyasi saiklerden doğmuştu ve siyasi bir vasıf taşıyordu. Sınıf mücadeleleri ve grev gibi bu mücadelenin belirtisi olan hareketler şiddetle cezalandırılıyor, işçiler veya işçi sorunları üzerine siyasi yayınlara izin verilmiyordu. 1936'da geçirilen 3008 sayılı İş Kanunu, savaş öncesinin İtalyan kanunlarına göre hazırlanmış olduğundan işçi sorunlarını totaliter bir

---

Doğu Anadolu köylerindeki yeni zenginler çokeşliliği tercih etmektedirler. Köylüler, karışık olduğu ve çok zaman aldığı için, hâlâ medeni nikahtan çok imam nikahına bağlıdırlar. Bkz. "The Reception of Foreign Law in Turkey, *International Social Science Bulletin*, IX, 1957, ss. 7-81, *passim*. Orta Anadolu köyleri üzerinde bir inceleme için bkz. Niyazi Berkes, *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma*, Ankara, 1942; keza Yasa, *Hasanoğlan*, 126 vd.

28 Balkanlardaki tarım felsefesi üzerine bir araştırma için bkz. Feliks Gross, ed., *European Ideologies*, New York, 1948, ss. 396-452.

şekilde düzenliyordu.[29] Genel olarak denilebilir ki Cumhuriyet'in doğuşundan 1945 yılına kadar Türkiye'de işçi, devletçiliğe ve ona bağlı sosyal siyaset iddiasına rağmen, sadece üretimin bir unsuru sayıldı. İşçi meselelerinin insani cephesi ihmal edildi; siyasi bakımdan işçi sınıfı, ekonomik zorunlulukların doğurduğu bir mahzur olarak görüldü.

Sanayi geliştikçe sanayi işçilerinin sayısı da durmadan arttı. Bu işçilerin çoğu köylerden veya göçmenler arasından geliyor ve çeşitli şekillerde köyle ilgilerini devam ettiriyorlardı. 1923 yılında Türkiye'de sanayi işçilerinin sayısı 20-30 bini geçmiyordu, 1948'de yalnızca büyük işyerlerinde 301.299 işçi çalışıyordu,[30] küçük işyerlerinde ve tarımda çalışanların sayısı ise bunun iki katıydı. Aileleri de hesaba katılırsa işçi sınıfı en az 1.500.000 kişiyi buluyordu.[31] 1953'te sanayi işçilerinin sayısı 801.858 olarak kabul ediliyordu;[32] memleket çapında konfederasyon halinde teşkilatlanmış sendikaların üye sayısı 150.000'e yükseliyordu.[33] Bu

29 Recep Peker, 1936'da, yeni kanunun sınıf bilincinin doğmasına ve gelişmesine izin vermeyeceğini, bu kanunla tek taraflı maksatlar güdülmeyip ilgili tarafların haklarının ve çıkarlarının karşılıklı olarak düzenlendiği bir iş hayatı, milliyetçi ve halkçı bir cephe kurulduğunu, sınıf mücadelesine ve istismara yer vermeyen, uzlaştırma ilkesine dayanan bir toplum yaratma yolunda bulunulduğunu söylemiştir. *BMMTD*, 8 Haziran 1936 görüşmeleri, Dönem 5,c. I, s. 84.

30 *Labor Problems in Turkey*, (ILO yayını), Cenevre, 1950, s. 73 vd. *Çalışma*, Ağustos 1947

31 *Türkiye İktisat Mecmuası*, Haziran 1949, s. 23.

32 *Economic Development in the Middle East*, 1945-1954, United Nations, New York, 1955, s. 215. Pek çok işçi, sayımın dışında bırakıldığından endüstri işçilerinin sayısı aslında çok daha yüksektir. Birleşmiş Milletler Amme İdaresi Enstitüsü tarafından Adana'da yapılan yeni bir araştırmada, şehir nüfusunun 1955'te 175.000 iken 1957'de 220.000'e çıkmış olmasına rağmen, endüstri işçileri sayısında 1954-1957 arasında hiçbir artış olmadığı görülmüştür. *Development des Vines et Programmes Sociaux*, Ankara, 1958, ss. 10,12 (teksir).

33 Kemal Sülker, *Türkiye'de Sendikacılık*, İstanbul, 1955, s. 266. Türkiye'de iş ve işçi sorunları üzerinde toplumsal-siyasal bir incelemeye şiddetle ihtiyaç vardır. Böyle bir inceleme, Türkiye'de işçi davalarının özelliklerini ortaya

hesaba göre geçimleri sanayide çalışmaya bağlı insanların sayısı 3.000.000 kişiyi epey aşıyordu.

Resmen inkâr edilmekle beraber, Türk işçi sınıfı gerçekte politikayla ilgilenmiştir; bu ilgiyi kendi başına harekete geçerek ve bilhassa büyük partilerden birini destekleyerek göstermiştir; ama bu hareketler açıkça işçi örgütleri adına yapılmamıştır. Türk işçi sınıfının örgütlenme deneyimi az olduğu halde 1946'da işçi örgütlerine izin verilir verilmez birkaç ay içinde yüzlerce sendikanın kurulmuş olması, dünyanın diğer sanayi işçileri gibi Türk işçisinin de kendi sınıf örgütlerine yakın ilgi duyduğunu gösterir. Bu sendikaların çoğu, yine 1946 yılında, "solcu" etkiler altında kaldıkları düşünülerek kapatılmıştır. Bununla beraber, 1947 Sendikalar Kanunu kabul edildikten sonra memleketin her tarafında yeniden açılan sendikalar kontrollere ve mali sıkıntılara rağmen federasyonlar halinde birleştirildi[34] ve böylece sanayi işçileri, örgütlenme isteklerini bir kere daha göstermiş oldular.

İş güvenliği ve sağlık şartlarıyla ilgili birkaç tedbir bir yana bırakılırsa, 1945 yılına kadar Türk işçisi herhangi bir devlet yardımı programından faydalanmamıştır. 22 Temmuz 1945 tarihli ve 4763 sayılı kanunla bir Çalışma Bakanlığı kurulması üzerine işçinin sosyal durumuyla ilgili sorunlar daha esaslı bir şekilde ele alınabilmiştir. Böylece İşçi Sendikaları Kanunu (No. 4772, 27 Haziran 1945) ve Ücretli Tatil Kanunu (No. 5837, 9 Ağustos 1951) kabul edildi. Sanayide işçi ücretleri, özel ve devlet işletmelerinin kârlarına kıyasla son derece düşük olduğundan normal

---

koyacaktır. İşçiler 1947'den itibaren devamlı olarak örgütlenmiş, ücretlerin artırılmasını ve grev hakkının tanınmasını istemişlerdir. İşçi sendikalarının içinde memleketin ve işçilerin ihtiyaçlarını gayet iyi kavrayan bir liderler grubu ortaya çıkmıştır. Bu liderler, çeşitli baskı ve tehditlere rağmen işçilerin görüşlerini birçok vesileyle cesaretle savunmuşlardır.

34 *age*, s. 265. Türkiye'de iş meseleleri üzerine kısa bir çalışma için bkz. Fuat M. Andıç, "Development of Labor Legislation in Turkey", *Middle Eastern Affairs*, Kasım 1957, ss. 366-372. Yakındoğu'daki endüstri işçilerine genel bir değerlendirme için bkz. Thomas B. Stauffer, "The Industrial Worker", *Social Forces in the Middle East*, ss. 83-98.

ihtiyaçları karşılayacak bir yaşam düzeyi sağlamıyordu.[35] İşçileri siyasi faaliyetten alıkoyan tek taraflı hükümet kontrolü, işçilerin siyasetle ilgisini azaltmak yerine işçinin fikirlerini ifade etme ihtiyacını artırdı ve onları düşüncelerini daha iyi formülleştirmeye sevk etti. Genel olarak Türkiye'de işçi sınıfının doğuşu, toplumdaki ekonomik ve sosyal değişmelerin bir sonucuydu, işçilerin sosyal bir grup olarak ortaya çıkmaları toplumun yapısını değiştirirken memleketin sosyopolitik fikir hayatı üzerinde de büyük etkiler yaptı.[36]

C. ORTA SINIF: TOPRAK SAHİPLERİ, İŞADAMLARI, AYDINLAR

Türkiye'de memleket ekonomisini denetimleri altında tutan büyük bir sermayedar sınıfı olmamakla beraber, toprak sahipleri, tüccarlar, sanayiciler ve aydınlardan meydana gelen oldukça büyük bir orta sınıf vardır;[37] siyasi nüfuza sahip ve bütünüyle

35 Devlet işletmelerinde savaş yıllarında ortalama günlük ücret 3 TL idi. Kayseri'de, 1936'da günlük ücret 1,70 TL idi. Webster, *Turkey of Ataturk*, s. 249. En büyük devlet işletmesi olan Sümerbank'ın kârı 1943'te sermayesinin % 25.3'üydü; 1945'te sermayesinin % 34.7'sine yükseldi. "Review of Economic Conditions in the Middle East, 1951-1952", *United Nations*, New York, 1953, s. 36. İşçi ücretleri üzerinde bir tartışma için bkz. *BMMTD*, Dönem 8. 2, c. 9-11, s. 31 vd. İlerleyen yıllarda özel sektörde, bilhassa inşaat alanında ücretler günlük 10 ila 20 TL'ye çıktı. Devlet işletmelerinde ödenen ücretler ise daima düşük kaldı, bu ücretler nadiren 10 TL'yi buluyordu. Buna karşılık, devlet işletmelerinde çalışan işçiler sosyal sigorta, özel yardımlar ve hatta işçi konutları gibi imkânlardan yararlanmaktaydılar. Bkz. 12. bölüm.

36 İşçi sendikaları ve Sendikalar Kanunu'nun çıkış sebepleri üzerine bir tartışma için bkz. 12. bölüm.

37 Türkiye'deki orta sınıflar, bu kitaptaki ölçütümüze göre, şu nitelikleri göstermektedir: Yarı yarıya elle yapılan veya elle yapılmayan işlerde çalışmak, ortalamanın üstünde geliri olmak, görece konforlu bir hayat yaşamak, belli bir derecede eğitim ve görgü sahibi olmak, siyasi ve kültürel alanlarda faal ve potansiyel bir unsur olarak toplum içindeki rollerini bilinçle anlamış bulunmak. Sosyal sınıfların tanımı üzerine bir tartışma için bkz. Aydın Yalçın, "İçtimai Sınıflar Meselesi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Ekim 1946-Temmuz

memleketin gidişini yöneten devlet memurları grubu da bu sınıfın içine girer.

Toprak sahipleri grubu, Osmanlı İmparatorluğu'ndan itibaren gelişerek Cumhuriyet devrinde tam olarak belirginleşti. Miras, satın alma (bazı hallerde tefeci, borçlu köylünün rehin ettiği toprakları alarak toprak sahibi oluyordu), grup veya aile içinden evlenerek toprakların birleştirilmesi veya tarafların kendi rızaları ile mülklerini birleştirmeleri sonucunda toprak belirli bazı ellerde toplanıyordu. "Toprak sahibi" veya "toprak ağası" olmanın belirli bir ölçütü yoktur. Topraklarını ırgat tutarak işleyenler veya yarıcılara vererek işletenler genel olarak bu sınıfa girer. Bu konuda kesin rakamlar bulunmamakla beraber bunların aşağı yukarı 50.000 aile oldukları güvenle söylenebilir.[38] Özellikle üzerlerinde durulması gereken toprak sahipleri tütün, zeytin, pamuk, taze meyve gibi sanayide değerlendirilen ürünlerin yetiştiricileri olup Ege, Adana ve Marmara bölgelerindeki küçük şehirlerde oturanlardır. Bunlar, kendi ürünlerini kendileri işleyerek hükümete veya doğrudan doğruya tüketiciye satarlar veya kendi ticarethaneleri vasıtasıyla ihraç ederler. Bu ticarethaneler aynı zamanda çeşitli ürünler yetiştiren küçük üreticinin mallarının satışına da aracılık ederler.[39]

1947, ss. 3-45. Ortadoğu ülkelerinde çok küçük bir orta sınıf bulunduğu ve bunun Türkiye için de doğru olduğu genellikle kabul edilen bir görüştür. Fakat bu görüş, Türkiye'de orta sınıfın ölçütü olan şehir nüfusunun geçmişteki % 17'ye karşılık, 1955 nüfus sayımında bütün nüfusa oranla % 29'a yükselmiş bulunması gerçeği karşısında pek doğru olamaz. Türkiye'de orta sınıfın politika alanındaki gelişmesini daha iyi değerlendirebilmek için, bu sınıfın ve ekonomik durumunun bir an önce ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Türkiye'de demografik bazı sorunlar üzerine bir araştırma için bkz., Webster, *Turkey of Ataturk*, ss. 49-60. Son yıllardaki zihniyet değişiklikleri için bkz. 13. bölüm

38 1953'te Tarım Bakanlığı tarafından yapılan bir araştırma, ekime elverişli toprakların % 25'inin, çiftçi ailelerinin yalnızca % 1,5'inin elinde bulunduğunu ortaya koymuştur. *Forum*, 1 Nisan 1956, s. 6.

39 Bu toprak sahiplerinin tipik örneklerini Türkiye'nin zeytin, yağ ve sabun üretim merkezi olan Ayvalık'ta bulmak mümkündür. 15.000 nüfusu olan bu

Söz konusu toprak sahipleri, hem köy hem de şehir halkı ile iş gören yarı şehirli bir sınıftır ve 1946'dan sonraki siyasi mücadelede görüldüğü üzere, her iki kesimde de geniş çapta nüfuz sahibi olmuşlardır.

Sanayiciler ile ticaret erbabının sayısı -ikincilerin arasına küçük esnafı da katmak şartıyla- Cumhuriyet devrinde epey arttı.[40] Bunların işlettikleri sermaye birkaç bin lira ile birkaç milyon arasında değişir.[41] Bu gruba ait istatistikler pek fazla değilse de aşırıya kaçmayan bir tahminle 300.000 aileden aşağı olmadıkları söylenebilir.[42] (1964'te bu sayı iki misline çıkmıştır.)

Orta sınıfın bu iki grubu (toprak ağaları ile sanayiciler) genellikle muhafazakârlardır. Birçoğunda toplumsal sorumluluk hissi yoktur ve az çok Osmanlı İmparatorluğu'ndaki idareci sınıfın zihniyetine sahiptirler;[43] lükse düşkünlük, taklitçilik, zevk için müsrifçe tüketim ve kolayca zenginleşme yollarına başvurmak. Bu grupların savundukları ve uyguladıkları ahlak kuralları arasında büyük farklar vardır. Batılı etkiler Türk toplumuna kısmen bu gruplar yoluyla girmiştir. Bunlar Batı'nın maddeciliğini sözle

---

kasaba, Türkiye'nin en büyük milyoner yüzdesine, ellinin üstünde milyonere sahiptir. Nüfusun çoğunluğunu, Yunanistan'a göç eden Rumlara karşılık Yunan adalarından gelen Türk göçmenleri oluşturmaktadır. Yerli Rumların tarihi için bkz. Toynbee, *The Western Question*, s. 121-122.

40 Ev endüstrileri, ticarethaneler, su, hava gazı ve elektrik işletmeleri, madenler, inşaat işleri ve milli savunma hizmetleri, belediyeler ve devletin desteklediği işletmeler hariç bırakılırsa özel şahıslara ait işletmelerin yekûnu 1950'de 96.626'yı, buralarda çalışanların sayısı da 225.346'yı buluyordu, *İstatistik Yıllığı*, s. 283 vd.

41 Mesela kamyon, otomobil ve lastik ticareti yapan, Kolad adlı bir şirketin Türkiye'de 183 ortağı vardır ve bunların 91'inin sermayeleri toplamının 1 milyar lirayı aştığı tahmin edilmektedir. *Cumhuriyet*, 10 Aralık 1955. Ayrıca Menderes, 1957 seçim kampanyasında, her mahallede 10-15 milyoner bulunduğunu söylemiştir.

42 Bu tahminin dayandığı kaynak için bkz. *İstatistik Yıllığı*, s. 383 vd.

43 Osmanlı İmparatorluğu'nda idareci orta sınıfın zihniyeti üzerine bir inceleme için bkz. Sabri F. Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul, 1951, s. 196-197.

eleştirmekle beraber, Batı maddiyatının zevklerine kendilerini kolayca kaptırmışlardır.[44]

Genellikle denilebilir ki tarım bölgelerindeki orta sınıf, dinin serbest bırakılmasına taraftardır, şehirli üst sınıf ise -kısmen kozmopolit olması sebebiyle- laikliği tutar. Toplumsal siyaset konusunda her ikisi de aynı derecede muhafazakârdır. Yine, tarımsal orta sınıftan farklı olarak şehirli orta sınıfta mütevazı ailelerden gelip Cumhuriyet devrinde kendi teşebbüs ve gayretleriyle zenginleşmiş çok sayıda insan vardır. Bunlardan birçoğu dinamik, kendine güvenen insanlardır. Çağdaş ticaret usullerini kullanma, hatta "çağdaş işadamı" anlayışına uygun olarak belirli toplumsal sorumlulukları yüklenme eğilimleri vardır.

Savaş yıllarında geçirilen ve sözde sosyal adaleti sağlamakla tarımı geliştirmek gibi gayeleri bulunan iki önemli kanun hem tarımla uğraşanların hem de şehirli orta sınıfların durumunu etkiledi. Bu iki kanun, Varlık Vergisi Kanunu ile Toprak Kanunu'dur. Birincisini Millet Meclisi'ne Şükrü Saraçoğlu Hükümeti getirmiş ve birkaç saatlik görüşmeden sonra tasarı, 11 Kasım 1942 tarihinde 4305 sayılı kanun olarak kabul edilmiştir.[45]

---

44 Yakındoğu'daki bu sınıfların tutumu hakkında bir görüş için bkz. Gibb, "Reaction Contre La Culture Occidentale", s. 6-7. Yakındoğu'da tüccarlar ilgili bir inceleme için bkz. Charles Issawi, "The Entrepreneur Class", *Social Forces in the Middle East*, s. 116-136; Türkiye için bkz. s. 129-130.

45 Bu vergi için bkz. Resmi Gazete. S. 5255, *Varlık Vergisi Tatbikat Kararnamesi*, S. 19.288, Ocak 1943; *BMMTD*, Dönem 6, c. 28, ss. 20-30; *Vatan*, 25 Mart 1948 (Celal Bayar'ın Erzincan'da konuşması); keza *Celal Bayar Diyor ki*, s. 248; Ökte, *Varlık*; Lewis, *Turkey*, ss. 117-120; Lewis V. Thomas ve Richard N. Frye, *The United States and Turkey and Iran*, Cambridge (Mass.) 1952, ss. 95-98; ve Jaschke, *Die Türkei in der Jahren 1942-1951*, s. 10. Görüşmeler en çok, bu kanun yüzünden piyasada hissedilebilecek kötü etkileri önleme tedbirleri etrafında cereyan etmişti (K. Karabekir). Başbakan Saraçoğlu, Millet Meclisi'nde Varlık Vergisi kanun tasarısını sunarken kendisinin basit insanlar arasında yetiştiğini (Saraçoğlu'nun babası Ödemişli bir saraçtı), yani kendisinin bir "halk çocuğu" olduğunu ve bu kanunu getirmekle bu insanlara karşı bir ahlak borcunu ödediğini söylemiştir. *BMMTD*, Dönem 6, o. 28, s. 20 vd. 1948'de Halk Partisi'nin başta gelen muhaliflerinden biri olan Refik İnce, bu kanunun hukuk ilkelerine aykırı olduğunu ileri sürenlere, "Bir kanu-

Bu kanun savaş yıllarının zorluklarından doğmuştu. Dolambaçlı yollardan kazanılmış ve yürürlükteki vergilerin dışında kalan sermaye ve gelirlerden yeni bir vergi alınarak acil askeri masraflar karşılanmak istenmişti. Bir başka deyişle, ithal mallar ile temel ihtiyaç maddelerinde karaborsacılık ve vurgunculuk yaparak zenginleşmiş olanlardan, tüccarlardan ve aracılardan vergi alarak ekonomik sıkıntı çeken dar gelirli sınıfları manen tatmin etmek yoluna gidilmiştir.[46] Bu noktaya kadar kanunun savunulması kolaydı; eleştiriler kanunun uygulanma şeklinden doğdu.

Vergi, hükümet memurları ile seçme işadamlarından karma bir komisyonun tavsiye ettiği miktarlarda ticarethanelerden,[47] sanayi işletmelerinden, emlak sahiplerinden, emlak simsarlarından ve büyük toprak sahiplerinden alınacaktı.[48] Müslüman Türkler de dâhil olmak üzere bütün varlıklı kimselere vergi konulmuştu, bir farkla ki Türklerin varlıkları ve ödeme kabiliyetleri gerçeğe uygun bir şekilde gözetlendiği halde, azınlıklar gerçek durumlarının üstünde ağır bir şekilde vergiye bağlanmışlardı.[49]

---

nun hayat ihtiyaçlarına cevap verdiği sürece saygıya değer olduğunu söylemek isterim" demiştir, *age*, s. 22.

46 Ökte, *Varlık*, s.10 vd. Ökte Varlık Vergisi Kanunu'nu İstanbul'da uygulayacak vergi dairelerinin başında defterdar olarak bulunuyordu.

47 Başbakan, kanunu savunurken iş adamlarının savaş yüzünden büyük kazançlar sağladığını, onun için de bu yüke katlanmaları gerektiğini söylemiş, hükümetin savunduğu sınıfsız toplum düşüncesine aykırı olarak onlardan bir "sınıf" diye bahsetmiştir. *BMMTD*, Dönem 6, c. 28, s. 20 vd.

48 Ökte, *Varlık*, s. 75 vd.

49 Buna sebep, bütün önemli işlerin onların elinde bulunuşu, ithal mallarının kara borsada olup hayat pahalılığının önemli derecede artışıydı. Vergiyi mazur göstermeye çalışmadan, bu verginin geçmişin izlerini taşıdığını söyleyebiliriz. Yabancı firmalar, kısmen de yabancı memleketlerle olan ticaretin yalnızca azınlık grupları tarafından yapıldığı Osmanlı İmparatorluğu günlerinden gelen bir âdete uyarak azınlık firmalarıyla iş görmeyi tercih ediyorlardı. Azınlık firmaları ise Türklere ait kurumların doğru dürüst iş görmeye ehil olmadığını ilan ediyor, hükümetin uygunsuz ve fark gözeten tutumundan şikâyet ederek yabancı firmalarla iş görmeyi tekellerinde tutmak için çalışıyorlardı. Bu verginin geçmişte de örnekleri vardı; fakat onların niteliği farklıydı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Müttefiklerin Türkiye'yi işga-

İstif edilip saklanmış malları piyasaya çıkarabilmek için verginin on beş gün içinde ödenmesi şart koşuldu. Ödeyemeyenler ile kısmen ödeyenler iş kamplarında çalıştırılacaklardı. Kanun tepeden inme usullerle uygulandı ve bunu eleştirmeye cesaret eden *Vatan* gazetesi gibi yayınlar kapatıldı. Bu kanunun etkileri memleket için tüm alanlarda zararlı oldu; hükümete gerekli geliri sağlamadığı gibi[50] genel ekonomik durumu daha da kötüleştirdi. Büyük firmalar ayakta kalabildiler, ama zararlarını kapatmak için hınçla fiyatları yükselttiler.[51] Hükümet içten ve dıştan gelen eleştirileri önleyemez duruma gelmişti. Bunların sonucunda hayat pahalılığı hızla arttı ve dar gelirli sınıflar daha da sıkıntıya düştüler. Hem Türklerden hem azınlıklardan iş adamlarının bu vergiye karşı gösterdikleri tepki ve dıştan gelen eleştiriler o kadar etkili oldu ki kanunun kabulünün üzerinden bir yıl geçmeden yürütülmesi oldukça gevşetildi ve kanun 15 Mart 1944'te

---

li sırasında kömür üzerine konmuş olan vergiyi sadece Müslümanlar ödemişti. Üstelik Türkiye'de kömür ticaretini ellerinde tutan yabancılar, özellikle Fransızlar, Müslüman (Türk) işçilerinin halka satmak için Ereğli'de çıkardıkları kömürü satın almıyorlardı. Bkz. *Celal Bayar Diyor ki*, s. 22-23. Musevi asıllı olup sonradan İslamiyet'i kabul eden dönmelerin işletmelerini Türk ırkından olanlarınkinden iki misli fazla vergilendirmeyi hedef tutması bakımından, Varlık Vergisi'nin konulmasında aşırı milliyetçi fikirlerin de önemli rolü oldu. Ökte, *Varlık*, s. 39, 85. Ökte'ye göre, verginin keyfiliği, hükümetin vergi mükelleflerine duyduğu dostluk ve düşmanlık hislerinin mükellefin vergisinin artmasına veya azalmasına sebep olmasından da bellidir. *age*, ss. 176-186.

50 Vergi mükelleflerinin sayısı 114.368, takdir edilen vergi miktarı toplam 465.384.820 TL idi. Fakat ancak 314.920.940 TL vergi toplanabildi ve 2.057 kişi, vergilerini ödemedikleri için Aşkale'ye mecburi iş kampına gönderildi. *age*, ss. 157, 197, 237.

51 Yabancı devlet vatandaşlarına ait firmalar vergiden muaftı; fakat bu kaide bile eşitlik dairesinde uygulanmadı. Vergisini ödeyemeyen pek çok küçük firma müzayede ile satıldı. Bunları, savaş sırasında çeşitli yollarla sermaye biriktirmiş kimseler satın aldılar. Firmaların yeni sahipleri hem tecrübesizdi hem de kazanç hırsıyla doluydu. Tecrübesizlikleri piyasada karışıklık yarattı, kazanç hırsları hayat pahalılığının artmasına sebep oldu.

büsbütün kaldırıldı.[52] Ama hükümete duyulan kızgınlık devam ettiği gibi devlet içinde sermayeye düşman gruplar bulunduğu düşüncesi yayılarak siyasi güveni bir hayli sarstı. Gerek Türk gerekse azınlık iş adamları ile sanayicileri bu görüşte birleşiyorlardı. Mülkiyete karşı beliren tehlikeyi gidermenin biricik çaresi, hükümeti etkili bir şekilde dizginlemek veya onun yerine, diğer kişisel hürriyetlerle birlikte mülkiyeti fiilen güvence altına alacak yeni bir hükümet getirmekti.

4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Varlık Vergisi'ne kıyasla toplumu daha geniş çapta ilgilendiren bir kanundu ve hükümete karşı şiddetli eleştirilere yol açtı. Büyük Millet Meclisi, Halk Partili milletvekillerinden ibaretti ve bu milletvekilleri bir iki istisna ile partiyi ve hükümeti destekliyorlardı.[53] Kanun tasarısının görüşülmesine 14 Mayıs 1945'te[54] başlandı ve 11 Haziran 1945 günü tasarı kanunlaştı.[55] Toprak Kanunu aslında toplumsal bir reformdu. Amacı, Atatürk'ün defalarca işaret ettiği gibi, köylünün durumunu iyileştirmek[56] ve Türkiye'de sosyal demokrasiyi geliştirmekti. Türkiye'de sosyal demokrasinin olmayışı dışarıda, özellikle sosyalist memleketlerde eleştiri konusu oluyordu.

---

52 *Vatan*, 15, 16 Mart 1944 ,Jaschke, *Die Türkei'n der Jahren 1942-1951*, s. 23.

53 Bağımsız grup, güya bir muhalefet kurmak üzere bazı Halk Partisi milletvekillerinden meydana gelmişti. İçlerinde, Halk Partisi tarafından tayin edilmiş dört bağımsız da bulunmaktaydı.

54 Görüşmeler, İnönü'nün muhalefet partilerinin kurulmasına müsaade edileceğini bildiren önemli beyanatından beş gün önce başladı. Hükümete karşı muhalefetin, bu beyanattan doğmamış olsa bile, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun konuşulması sırasında büyük ölçüde arttığı söylenebilir. Bununla beraber, eldeki deliller (ki bunlar ileride zikredilecektir) İnönü'nün beyanatından aylarca önce Tarım Komisyonu'nda hükümete karşı bir muhalefet bulunduğunu göstermektedir. Büyük Millet Meclisi'ndeki gibi Tarım Komisyonu'nda da bu kanun konusunda derin bir görüş ayrılığı vardı ve komisyon üyeleri tasarıyı kabul edip Meclis'e getirmeleri için hükümetten gelen baskılara maruz kaldılar.

55 *Resmi Gazete*, S. 6032, 15 Haziran 1945. Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 46.

56 *Cumhuriyet*, 2 Kasım 1936, 1937

Kanun, topraksız ve toprağı az olan köylüler ile çiftçilik yapmak isteyenlere, geçimlerine yetecek kadar toprak dağıtmak ve dağıtılan toprağın sürekli işletilmesi için de gerekli donanımı sağlamak amacındaydı.[57] Dağıtıma tabi arazi; hazine, vakıf ve belediyelere ait topraklardan ve 5.000 dönümden büyük çiftliklerden istimlak yoluyla elde edilecekti. Bu topraklar ihtiyacı karşılamazsa 2.000 dönümlük, yani orta büyüklükteki çiftlikler de istimlak edilebilecekti (madde 14, 15, 16). Kanunun 17. maddesi ise, nüfus yoğunluğu fazla bölgelere dair çok kapsamlı hükümler içeriyordu. Bu gibi bölgelerde devlete, vakıflara ve belediyelere ait topraklar ihtiyacı karşılamazsa, yarıcılar, kiracılar ve ırgatlar tarafından işlenmekte olan 2.000 veya daha az dönümlük mülkler de istimlak edilecekti. Asıl mal sahibi, topraklarının içinden istediği 50 dönümü kendine ayırabilirdi. Toprakların bedeli sahiplerine uzun vadeli, karışık bir yöntemle ödenecekti.

200 dönümden büyük çiftlikler Türkiye'de toprak mülkiyetinin temelini teşkil eder ve 200-2000 dönümlük küçük mülklerin büyük çoğunluğu toprağın kıt olduğu nüfusu yoğun bölgelerde bulunur. 17. maddenin uygulanması köy ve küçük kasabalarda orta büyüklükte mülklerin, yani toprak sahipleri sınıfının ortadan kalkması demek olurdu.

Kanun tasarısı görüşülmeye başlanır başlanmaz Meclis üyeleri iki gruba ayrıldılar: Bir grup kanunu destekliyor, öbürü ise bazı kısımlarına, özellikle aşırı istimlak hükümlerine (madde 17) karşı koyuyordu. Birinci grubun çoğu, Toprak Kanunu'na sosyal-entelektüel bir açıdan bakan aydın ve memurlardı.[58] Çoğu toprak mülkiyetiyle ilgili çıkarları bulunan[59] ikinci grup üyeleri ise soru-

57 *BMMTD*, Dönem 7, c. 17, ss. 97-102.

58 Alaeddin Tiritoğlu, kanunun 17. maddesini, Ortaçağ kurumları dediği, köyleri bütünüyle tek adamın malı yapan ve köylüleri kuşaklar boyunca hiçbir hakka sahip olmadan yaşadıkları topraklar üzerinde çalışmaya zorlayan yarıcılık ve ortakçılığa son vermeye yöneldiği için savunmuştur. *Ulus*, 27 Kasım 1947.

59 *Son Telgraf*; *Vakit* (başyazı), 16 Mayıs 1945.

nu teknik bakımdan ele alıyorlardı. Bunlar, toprağın bölünmesi yerine mevcut tarım sisteminin korunmasını ve tarım yöntemlerini geliştirerek güçlendirilmesini savunuyorlardı.[60] Bu ikinci grup, anayasanın tanıdığı mülkiyet hakkına riayet edilmesini ve bu hakkın teminat altına alınmasını istiyordu. Bunu her ne pahasına olursa olsun, parti disiplin ve nizamlarına karşı gelerek dahi elde etmeye azimli görünüyorlardı; iki grup arasındaki tartışmalar İnönü'nün 19 Mayıs 1945'te yaptığı konuşmadaki hürriyet vaatlerinin de etkisiyle gittikçe sertleşti. Tartışmaların sonunda hükümete karşı cephe almış bir muhalefet grubu doğdu ve bu grup ileride Demokrat Parti'nin kurulması için bir temel görevini gördü.[61]

Toprak reformunu savunanlara göre kanun, anayasa ile kabul edilmiş bulunan halkçılık ilkesinin doğal bir sonucuydu.[62] Bu kanun toplumsal adaleti yerine getiriyor, Türk köylüsünü şuna buna köle olmaktan kurtarıyordu.[63] Kanun, Türk tarihinin seyrinin ve Türk toplumunun ekonomik yapısının gerektirdiği milli bir zorunluluktu[64] ve milyonlarca vatandaşı yarıcı veya toprak sahiplerinin ırgatı olarak çalışmaktan kurtaracaktı.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Halk Partisi'nin köylülere yapmış olduğu bir vaadi gerçekleştirmek amacındaydı ve bunun

60 Teknik bakımdan, ikinci grup haklıydı. Büyük toprakların bölünüp dağıtılmasıyla ne tarım üretiminde ani bir artış sağlanabilir ne de makineleşme gerçekleştirilebilirdi. Diğer taraftan, sosyal açıdan, geniş çapta istimlake başvurudan tam bir toprak reformu başarılamazdı.

61 Bu beyanatın verildiği sırada Halk Partisi'nde bulunan, sonra Demokrat Parti'ye giren İbrahim Arvas, tartışmalarıyla bazı milletvekillerinin 17. maddeye ve bu kanuna karşı kızgınlık duymalarına sebep olduklarını, böylece demokrasinin kurulmasına yol açtıkları için mutluluk duyduğunu belirtmiştir. *BMMTD*, Dönem 8. 4, c. 25, s. 325. 62

62 *BMMTD*, Dönem 7, c. 17, s. 59 vd. Ayrıca bkz. c. 18, s. 37 vd. *Vatan*, 15 Mayıs 1945.

63 *BMMTD*, Dönem 7, c. 17, s. 100. Feyzullah Uslu (Manisa).

64 *age*, s. 118 vd., 130; Sadi Irmak (Konya), E. Erişirgil (Zonguldak), s. 141; Selahattin Batu (Çanakkale), s. 79; Recai Güreli (Gümüşhane), Osmanlı İmparatorluğu'nda toprağın olağanüstü yollardan nasıl ele geçirildiğine dair bir misal de vermiştir.

yapılmasına çok ihtiyaç vardı; hatta zamanı gelmiş geçmişti bile. Kanunu destekleyen milletvekillerinden biri, bir vilayette 43 köyün 18 büyük çiftliğin toprakları üzerinde bulunduğunu ve bu köylülerden hiçbirinin bir karış toprağı bulunmadığını iddia ediyordu. Kanuna karşı olanların bir kısmı ise reform hükümlerinin Anayasa'nın ve Medeni Kanun'un tanıdığı özel mülkiyet haklarına aykırı olduğunu iddia ediyorlardı. Onların kanaatince kanunun birçok eksikliği de vardı. Çiftliklerin üretim kapasitesi ve tarım araçları dikkate alınmamıştı, istimlaklerin memleket ekonomisini durgunlaştıracağı gözden uzak tutulmuştu, orta büyüklükteki çiftliklerin ortadan kalkmasına sebep olunacaktı, iskan işleri ve toprağın akılcı bir şekilde işlenmesi sorunu ihmal edilmişti ve nihayet, vatandaşların elinden toprakları alınıyordu.[65]

En şiddetli itirazlar, daha sonra Demokrat Parti'nin kurucularından olacak iki milletvekilinden, Refik Koraltan ile Adnan Menderes'ten geldi. Koraltan, anayasal ilkelere saygı gösterilmesini istiyordu; ona göre, çağdaş toplumda dikkatle ele alınması gereken en önemli unsur, her şeyden önce ve her şeyin üstünde düşünme, konuşma, yazma, dernek kurma, fikirleri ifade etme hakkı ve mülkiyet ile aile emniyetiydi, insanlık yüzyıllar boyunca bu hakları teminat altına aldırmak için mücadele etmişti. Bir toplumda bir kişi serbestçe konuşamaz, düşünemez, toplanamaz, yaşayamazsa, vicdanına göre serbestçe hareket edemez, servet edinip onu muhafaza edemez ve servetinden faydalanabileceği teminatından yoksun olursa, böyle bir toplumun uzun zaman devam edebileceğine inanmak güçtü... Ne denirse densin, bu kanunun ruhu Ali'nin malını alıp Veli'ye vermekti.[66] Ve bu, kişinin mülkiyet hakkını temel bir ilke olarak kabul eden anayasaya rağmen böyle oluyordu.[67]

---

65 *age*, s. 63 vd., 101 vd.; Cavit Oral (Seyhan), Hamdi Şartan (Ordu), s. 78; Halil Menteşe (İzmir), s. 83; Damat Arıkoğlu (Seyhan), s. 64 vd.; Cavit Oral (Seyhan), s. 131 vd.; Naci Eldeniz (Seyhan). Seyhan ili, büyük çiftliklerin bulunduğu Çukurova Ovası'ndaydı.

66 *age*, s. 70

67 Çok zengin bir toprak sahibi olan Eskişehir Milletvekili Emin Sazak, toprak reformu dolayısıyla hükümetin en amansız muhaliflerinden biri kesildi,

Aydın'ın toprak sahibi eski ailelerinden birine mensup bulunan Menderes, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nu komitede görüşmeler kapandıktan sonra, kanunun havale edilmiş bulunduğu Ziraat Komitesi'ne müdahale ederek 17. maddeyi usule aykırı olarak kanuna koydurmakla suçladı.[68] Menderes'e göre Türkiye'de büyük toprak mülkiyeti yoktu. Toprak yetersizliği tarıma elverişli arazilerin işletmeye açılmamasından doğuyordu. Ziraat Bakanlığı bunu başaracağına yanlış istatistiklerle iş görmeye kalkıyordu. Menderes'e göre, yirmi yıl geçtiği halde hâlâ kağnı ile kara sabana karşı savaşta zafer kazanılmış değildi.[69] Hatta savaşa başlanmamıştı bile. Kanun, tarımı sadece köylülere bırakıyor, şehirlinin toprakla ilişiğini keserek şehir ve köy arasına aşılmaz setler çekiyordu.[70]

Menderes, Türk köylüsünün tarım kredilerine ve ürününü koruyacak tedbirlere muhtaç olduğunu söylüyordu. Topraklandırma Kanunu ise Nasyonal Sosyalist Almanya'nın Erhhof Toprak ve

---

1946-1948 yıllarında da kısa bir süre için çok popüler oldu. Toprak reformu hakkındaki görüşleri ve bu reforma karşı oluşunun sebepleri, kendi sözlerinden açıkça görülmektedir; "Ben ne mevkimi suiistimal etmiş ne de bir şey yapmışımdır, alnımın teriyle, kafamın çalışmasıyla elde ettiğim toprakları verirken acı duymaz değilim. Hissim vardır. Herhangi biriniz böyle bir şeye uğrarsa ne yaparsınız? Tesadüfen Türk milleti beni de aranıza koymuş. Burada hakkımı müdafaa edebilecek vaziyete koymuş. Amma araya bana benzer insanların menfaati giriyor." Sazak, toplum felsefesinden bahsederek sözüne devam etmiş ve şunları söylemiştir: "İnsanların çamurunu değiştiremeyiz ki. Birisi kumandan olur, mareşal olur; öbürü de nefer olur. Hepsini mareşal yapamayız. Arkadaşlar, bu amele işi bütün köyleri alt üst eder. Çiftçiler kendisini nispeten kurtarır. Amma bu prensip kabul edilince yarın amelenin şu apartmanın bir odasını da istemek hakkı olacaktır. Böyle bir prensip kabul ediyoruz birader." Sazak, sözlerini şöyle bitirmiştir: "Fakat şimdi bu kalkınca ve 50 dönüm gibi bir şeye inince, benim gibi acısını duyup da deli olmamanın imkânı yoktur." (Gülüşmeler... "Allah Korusun" sesleri), *age*, s. 80,81.

68 *age*, s. 111.

69 Hititlerin iki tekerlekli kağnı arabası, Türkiye'de tarım alanındaki geriliğin simgesidir.

70 *age*, ss. 114, 116.

İskân Kanunu'ndan hemen hemen olduğu gibi aktarılmış fikir ve hükümleri kapsıyordu.[71] Menderes memleketin selameti için şart olan ve son zamanlarda gelişmekte bulunan tartışma hürriyetinin bu kanun tasarısı Meclis'e getirilince durdurulduğunu; çünkü bunun serbestçe tartışılmasının zararlı sayıldığını söylüyordu.[72] Tek partili sistem devam ettikçe anayasaya aykırı olan durum daha da esef duyulacak bir hâl alacaktı.[73]

Menderes, 17. madde hariç, Topraklandırma Kanunu'nu desteklediğini söylüyordu. Sorunun sadece toplumsal cephelerini görerek ifrata gitmeye hazır olanların tersine Menderes, toprak sorununun teknik cepheleri üzerinde durulmasına taraftardı. Menderes'in 1950'de Başbakan olduktan sonra tarımda izlediği siyaset de yukarıdaki düşünce tarzına uygundu.

Başbakan Saraçoğlu ise Menderes'i, Ziraat Komitesi'nin sözcüsü sıfatıyla Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun birçok cephesine uzun zamandır karşı koymuş ve kanun hükümlerini topraklandırılacakların zararına yumuşatmaya çalışmış olmakla suçluyordu.[74] Kanun üzerinde özellikle 17. maddeyle ilgili olarak yapılan ateşli tartışmalar sonunda Alaeddin Tiritoğlu tarafından Meclis'e 17. madde lehinde 321 imzalı bir önerge verildi. Bu önergenin kabulü 17. maddenin geçmesini sağladı ve kanunu eleştirenlerin toprak reformunu istemediklerini ima eder göründü.[75]

---

71 *age*, ss. 114, 116.

72 *BMMTD*, Dönem 7, c. 18, s. 37.

73 *age*, s. 41.

74 *Ayın Tarihi*, Haziran 1945, ss. 37-42; *BMMTD*, Dönem 7, c. 18, s. 106.

75 *BMMTD*, Dönem 7, c. 18, ss. 31, 32, 68, 1950'de Demokratların iktidara geçer geçmez, Tiritoğlu'nu elçi olarak bulunduğu Suudi Arabistan'dan telgrafla geri çağırdıkları söylenir. Bu arada Millet Partisi'ne girmiş olan Tiritoğlu, son Parti Kongresi'ne, MP'yi bir sosyalist parti haline getirmek üzere bir teklif sunmuştur. Tiritoğlu, Türkiye'nin doktrin partilerine ihtiyacı olduğunu, sosyal adaletin ve emniyetin kurulmasına ve işçilerin komünistlerin kucağına düşmesini önlemeye çalışacak bir sosyalist partinin de demokrasinin koruyucularından olacağını söylemiştir. *Vatan*, 12 Ocak 1959. Onun teklifi reddedilince Tiritoğlu partiden istifa etmiştir. 14. bölüm, not 83 ile karşılaştırınız.

Kamuoyu, Cumhuriyet Halk Partisi içinde beliren muhalefete büyük ilgi göstermekle beraber, Topraklandırma Kanunu'nu vakti çoktan gelmiş bir reform gibi karşıladı.[76] Topraklandırma Kanunu lehine ve aleyhine ileri sürülmüş iddiaların doğruluk derecesi ne olursa olsun, gerçek olan bir nokta vardı ki bu da akılcı tarım ve makineleşmeyi savunanların zaferi, Türkiye'de mevcut toprak mülkiyeti sisteminin olduğu gibi muhafazası anlamını taşırdı. 1945'te toprak reformu üzerinde yapılan tartışmalar bir gerçeği açığa vurdu. Temel toplumsal veya ekonomik çıkarlar tehlikeye düştüğü zaman bir partinin üyelerini bir zaman için birleştirir görünen yüzeysel siyasi fikirler süpürülüp gidiyor ve onların yerini çıkar çatışmaları alıyordu.

Toprak reformu sorunu 1945'ten sonraki siyasi gelişmeler üzerinde de derin etkiler yaratmaya devam ettiğinden bu konuda biraz daha bilgi vermemiz gerekmektedir. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun özel toprak mülkiyetinin istimlaki ile ilgili hükümleri pek uygulanmadı; bu şekilde istimlak edilen topraklar ancak 36.000 dönüm kadardı.[77] Bazı toprak sahiplerinin mülkün aile içinde kalmasını sağlamak maksadıyla topraklarını aile mensupları arasında böldükleri bilinmektedir. Bazı hallerde muhalefet partilerine mensup olanların toprakları kasten öncelikli olarak dağıtılmışsa da bu usul pek uygulanmadı.[78] Daha çok başka kaynaklardan elde edilen topraklar geniş ölçüde dağıtıldı (bu bölümün 7. notuna bakınız).

Büyük ve orta sınıf toprak sahipleri kanuna şiddetle karşıydılar ve bu tutumlarını, kanunun Meclis'te görüşülmesinden altı ay sonra kurulan Demokrat Parti'yi kuvvetle destekleyerek gösterdiler. Cumhuriyet Halk Partisi hoşnutsuzluğu yatıştırmak için

76 *Vakit; Tasvir; Cumhuriyet; Tan*, 16 Mayıs 1945. Akşam (başyazı), 18 Mayıs 1945.

77 *BMMTD*, Dönem 8. 4, c. 25, s. 344. Toprak reformu üzerine yapılan tartışmalar hakkında daha fazla bilgi edinmek için bkz. *age*, ss. 286-290, 325-368, 500 ve *passim*; *Vatan*, 1 Aralık 1947 (Hasan Saka'nın demeci).

78 *Tasvir*, 8 Haziran 1948.

1947 Parti Kurultayı'nda Topraklandırma Kanunu'nu değiştirmeye karar verdi. Bu karar aynı zamanda, 1947'den sonra Halk Partisi içinde ılımlı görüşte aydınlar ile toprak mülkiyetinde çıkarları bulunan kimselerin güç kazanmalarının sonucuydu. Halk Partisi hükümeti tadil tasarısını 1948'de hazırladı, ama bazı teknik sebepler dolayısıyla bu tadilat Meclis'ten ancak 1950 yılında geçti. Böylece gerek 17. madde gerekse çiftçi olmak isteyenlere toprak verilmesini gerektiren ve mülkiyet hakkını sınırlayan hükümler kaldırıldı. Dağıtılacak topraklar devlet ve vakıflar arazisinden ibaret kaldı. Kanunun değiştirilmesini istemeyenler -ki bunlar 1945'te kanunu desteklemiş olanlardı- toprak reformunun köylüyü memnun edecek şekilde yapılmadığını, kanunun gayet yavaş yürütüldüğünü, eğer devlet toprakları ihtiyaca yeter olsaydı zaten toprak reformu diye bir sorunun baştan ortaya çıkmamış olacağını söylüyorlardı.

Kanunda yapılan değişikliği yeni Ziraat Bakanı Cavit Oral savunuyordu; kendisi 1945'te toprak sorununun teknik açıdan ele alınması gerektiğini savunmuştu (Oral artık Cumhuriyet Halk Partisi'nden değildir; Demokrat Parti'ye geçerek Demokrat Parti'nin kurduğu hükümette de Ziraat Bakanı olmuştur.). Oral, toprak sorunlarının teknik cephesine önem vererek devlet topraklarının topraksız köylünün ihtiyaçlarını karşılamaya yeter olduğunu söylüyordu. 1945'te Ziraat Bakanı iken Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu Meclis'e getirmiş olan ve daha önce Ankara Ziraat Enstitüsü'nde profesör olan Şevket Raşit Hatipoğlu, 1950'de kendini savunma durumundaydı. Her ikisi de Halk Partisi üyesi oldukları halde görüşleri taban tabana zıttı. Demokrat Partililere göre Hatipoğlu hâlâ "istenmeyen şahıs"tı ve kötü niyetli planlar kurmakla suçlanıyordu. Hatipoğlu ile Topraklandırma Kanunu'nu desteklemiş olan diğer kimseler, Demokratların gözünde, eski birçok Halk Partilinin kazandığı gibi, hiçbir zaman itibar kazanamadılar ve Demokrat Parti hükümetlerinde bir mevki edinemediler (Hatipoğlu'nun gerçek düşüncelerinin ne olduğu 1960'tan sonra bütün çıplaklığıyla ortaya çıkmıştır.).

1950'de yapılan değişikliği savunanlar, 17. maddenin bir şüphe ve tereddüt havası yarattığını, bu yüzden ziraatte üretimin düştüğünü iddia ediyorlardı. Teklif edilen kanun tadilinin 1950'deki Meclis tartışması uzun sürmedi ve 1945 görüşmelerinde söz almış başlıca kimseler bu defa tartışmaya katılmadılar. Oysa 1950'de Meclis'te, ikisi muhalif olan üç ayrı parti bulunuyordu (Halk, Demokrat ve Millet partileri). Meclis görüşmelerinin uzun sürmeyişinin sebebi, ilk Topraklandırma Kanunu kabul edildikten sonra Türkiye'nin siyasi görüşlerinde köklü değişmeler meydana gelmiş olması ve siyasi partilerin bir dereceye kadar birbirine benzer bir hâl almış olmasıydı. Bu üç parti de aralarındaki başlıca ideolojik farkları bir bakıma tasfiye etmişler, gayretlerini iktidar yarışı üzerinde toplamışlardı.

Orta sınıfı meydana getiren son grup -bu grup o sınıfa sokulabilirse eğer- aydınlardır ki bu kimseler Cumhuriyet rejiminin "sorun çıkaran çocukları"dır.[79] "Aydınlar"ı tanımlayan belirli bir ölçü bulunmadığı için bu incelemede bu kelime ile en az liseyi bitirmiş veya buna eşit bir öğrenim yapmış olanlar kastedilmiştir. Bu, az çok kendince bir tanımdır ve ilgili kişilerin yetenekleri üzerine nitel bir hüküm taşımaz. Daha önce sözü geçen, orta sınıf gruplarındaki birçok kişi bu aydın tanımı içine girer. Eldeki istatistiklere göre "aydınlar"ın sayısı en az 600.000 kişi kadardır.

Türkiye'de aydınlar grubu yetişmeleri itibariyle ikiye ayrılır. Bir kısmı öğrenimlerini Osmanlı İmparatorluğu devrinde görmüşlerdir, zihinleri o devrin ruhuna, geleneğine ve felsefesine uygun olarak yoğrulmuştur; ikinci ve daha kalabalık aydınlar grubu ise Cumhuriyet devrinde yetişmiş olanlardır.[80] Osmanlı aydınları, öze-

79 Entelektüellere aydın ve münevver denmektedir. Eskiden "letre" de denilirdi. Falih Rıfkı Atay, *Niçin Kurtulmamak*, İstanbul, 1953, s. 57 vd.

80 Birinci grup, monarşiden Cumhuriyet'e devrolan yüksek sınıfa mensup aileleri içine alır. Bunlar Osmanlı İmparatorluğu sonrasında unvanlarını kaybetmiş; fakat zenginliklerini muhafaza etmişlerdir. Sosyal statülerini devlet hizmetinde önemli mevkilerde bulunmalarına borçlu olan grup, eğitimlerini Cumhuriyet'in sağladığı imkânlarla veya ailelerinin ekonomik faaliyetler

likle Jön Türk devrinin aydınları ekonomik ve kültürel bakımdan halk kitlelerine uzak kalmışlardır. İmparatorluğun çözülüp dağılmasıyla sonuçlanan siyasi ve ekonomik kargaşanın içinde yetişmişler ve aynı kargaşa kısmen onların zihinlerinde de yaşamaya devam etmiştir. İmparatorluğun dağılışına tanık olmuşlar, bunu önlemek için ellerinden bir şey gelmeyince de hayal kırıklığına uğrayarak dış âleme düşman kesilmişlerdir. Kendi himayeci hayat felsefeleri içine gömülmüş olan Osmanlı aydınlarının toplumsal ve ekonomik zihniyetlerindeki katılık, otoriteye karşı olan mutlak inançları ve nihayet Batılı olan her şey karşısında duydukları adeta kaderci aşağılık duygusu, Osmanlı aydınını imparatorluğun siyasi, kültürel ve toplumsal seyrinin rotasını tayin edebilmek için gerekli yaratıcı fikirlerden yoksun bırakıyordu. Osmanlı aydınları Batı'nın Osmanlılar hakkında kendi ölçülerine göre hüküm verdiğini biliyorlardı; zamanla onlar da kendilerini Batı'nın ölçülerine göre tartmaya başladılar ve kendi toplumlarını mahkûm ettiler. Bu tutum onları bir iç huzursuzluğa itti ve bu aydınlarda kendilerini haklı çıkarma isteğine sebep oldu. Bazıları gelenekçi hayat tarzını aynen devam ettirirken, diğerleri ise varolan toplum halini tümüyle bırakıp Batılı görüş ve âdetleri kayıt şartsız kabul etme hevesine kapıldılar.[81] Toplumun kusurlarını ve psikolojik prob-

---

sonucu kazandığı servetle tamamlayan ve genellikle Türk toplumunun alt tabakalarına mensup olan ikinci grup mensuplarına kıyasla, birçok bakımdan "aristokrasi"yi temsil eder. Bu iki grup, bütün mesleklerde ve memuriyetlerde birbirine karışmış bulunmaktadır; birinci grup, diğer sınıflara yukarıdan bakmak eğilimindedir. Bunun sonucu olarak devlet işleri, liderliğe ehil bir küçük seçkinler grubuyla, bir "elit" sınıfla sınırlı kılmaktadır. Bu "aristokrat" sınıf, bilhassa İstanbul, İzmir ve Bursa'da toplanmıştır; ikinciler ise bütün Türkiye'ye yayılmış bulunmaktadır. Siyasi partilerin ortaya çıkmasından sonra, ikinci gruptan olan aydınların, özellikle hukukçu, doktor gibi meslek sahiplerinin nüfuzu bir hayli artmıştır.

81 Ortadoğu ülkelerindeki aydınlarla ilgili bir görüş için bkz. A. H. Hourani, *Great Britain and the Arab World*, Londra, 1945; Morrison, *Middle East Tensions*, s. 128 vd. Ortadoğu'daki aydınlar arasında modernleşme akımları için bkz. Raphael Patai, "The Dynamics of Westernization in the Middle East", *The Middle East Journal*, Kış 1955, ss. 1-17; keza bkz. Wilfred Cant,

lemlerin sorumluluğunu kendi halkına yükleyen Osmanlı aydını halkı hor görüyor ve ona kötü muamele ediyordu. Bir memuriyet ele geçirir geçirmez kibirlenen Osmanlı aydının bu tutumu o zamanlar atasözlerine bile konu olmuştu.

Cumhuriyet rejimi Batılı eğitim sistemini akılcı ve evrensel zihniyetiyle birlikte kabul edince Türk aydını içinde yetiştiği aile çevresiyle çatışır duruma geldi. Yetiştiği çevrede dini, gelenekçi ve kişinin iç âlemine dönük toplumsal değerler ve görüşler hâkimdi. Aydın kişi kendi toplumuna karşı yabancılaşmadan Batı'nın standartlarını tam olarak benimseyemezdi; çünkü toplum, dini geleneklerini muhafaza ediyor ve çok yavaş değişiyordu. Batı ve Doğu değerlerini bağdaştıramayan aydın, pasif kalmak zorundaydı. Çok sayıda aydın, geçimini memuriyetle sağlıyordu ve aydınların geçim için devlete muhtaç olması da düşünce hürriyetlerini sınırlıyordu. Birçoğu memleket içinde veya dışında hükümet yardımıyla okumuş oldukları için belirli süreler boyunca mecburi hizmetleri vardı. Aydınların kendilerini devlet temsilcisi olarak görmeleri ve hatta devletle kendilerini bir tutmaları birçoğunun tarafsız ve serbestçe düşünebilmesine engel oluyordu. Son yıllarda ise aydınların devletle kaynaşma hali kaybolmaya yüz tutmuştur.

Son zamanlarda bazı aydınlar arasında Batı kültürü ile memleket kültürünü gerçekten birbiriyle kaynaştırmak için ciddi gayretler sergilendiği görülmüştür. Toplumun alt katmanlarından yetişip gelen yeni kuşak aydınlar Türk kitlelerinin zihniyetini ve sorunlarını yakından bilmektedirler.

Bu yeni nesil aydınlar, Türk toplumunun hem esas değerlerinin muhafazasına, hem de ilerlemesine ve çağdaş şartlara uymasına imkân verecek yeni bir hayat felsefesi aramaktadırlar.[82] Bu

---

Well Smith, "The Intellectuals in the Modern Development of the Islamic World", *Social Forces in the Middle East*, ss. 190-204.

82 Bunların arasında yirmi beş bin Köy Enstitüsü mezunu, hepsi aynı çapta olmamakla beraber, yurttaşların dikkatini köy sorunları üzerine çekmek, görüşlerini gayretle savunmak bakımından ayrıca zikre değerdir. Bkz. *Varlık*,

aydınların amacı da eski kuşakların güttüğü amaçtan farklı değildir ama yöntemleri ve zihniyetleri onlarınkinden başkadır. Liberal düşünce, yani başka değerlere de eşit saygı göstermek ve onları da kabul etmek fikri yeni nesil aydınlarda ifadesini bulmaktadır. Bununla beraber, daha liberal ve hoşgörülü, toplumsal bilince varmış ve gerçekçi[83] olan bu grup ile muhafazakâr eğilimli, halktan uzak ve kendi romantik dünyalarında yaşamaya devam eden eski kuşak ve bu sonunculara benzer bazı yeni kuşak aydınlar arasında belirli bir çatışma vardır.

Aydınların bir grup olarak siyaset hayatında yerleri önemsiz olmuştur. 1946 ile 1950 arasında aydınların politikaya ilgisi birden artmış, ama daha sonraki yıllarda çıkar grupları ve özellikle kasabalardaki profesyonel politikacılar siyaset hayatında nüfuz kazanınca bu ilgi sönmüştür. Aydınlar sosyal ödevlerini halkın gelişebilmesi için gerekli yolları aramakla değil (Osmanlı İmparatorluğu ve tek parti himayeciliği devrinden artakalan bir fikir), halk kitlelerini idare etmekle, onların üstünde kalmakla yerine getireceklerine inanıyorlardı. Böylece aydın kendini halktan ayrı, halkın üstünde görerek fikir yalnızlığını devam ettirmektedir.

Bu konuyu devlet memurlarından söz etmeden bitirmek doğru olmaz. Yüzyıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun bel kemiğini teşkil eden aydınlar grubu memurlar olmuştur. Cumhuriyet'e Osmanlı devrinden büyük bir grup intikal etmiştir.[84] Devlet kurumlarında yeni işler açıldıkça devlet memurlarının sayısı da artmıştır.[85]

İstanbul, 1945-1955. *Varlık*'ın sahibi Yaşar Nabi, Köy Enstitüleri mezunlarına görüşlerini açıklama imkânını vermiştir.

83 Aydınlar sorunu üzerine bir inceleme için bkz. Metin And, "Türkiye'de Aydınlar", *Forum*, 15 Aralık 1955, 15 Ocak 1956, 15 Mart 1957; *Varlık*, Ekim-Aralık 1956 (N. Ataç); *Türk Yurdu*, Ekim 1955 (C. Tanyol); ayrıca bkz. *Kadro*, Şubat 1932 (Y. Kadri).

84 Osmanlı bürokrasisi hakkında bir değerlendirme yazısı için bkz. Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, İstanbul, 1915. I. bölüme de bkz.

85 Elektrik, su, havagazı gibi hayati önemi olan kamu hizmetlerinde çalışanlar, askeri şahıslar, yetimler ve emekliler hariç, maaşlarını devlet ve özel idare bütçelerinden alan memur ve müstahdemlerin sayısı 1938'de 127.000 iken 1945'te 184.000'e yükselmiştir. Bilkur, *National Income*, s. 13-14.

Devlet memurlarının ödenekleri bareme göre (kanunla konmuş değişmez bir maaş planı ki yakında değişmesi muhtemeldir) yapılmaktadır; barem, bütün memurları kıdeme göre gruplara ayırır ve belli bir barem sınıfından olanlar aynı maaşı alırlar.[86] Barem ilk meydana getirildiğinde bu maaşlar zamanın istikrarlı fiyatlarına göre tespit edilmişti. Savaş yıllarında fiyatlar fırlayıp temel gıda maddeleri kıtlaşınca maaşa bakan memurların durumu kötüleşti.[87] Bu duruma bir çare olarak hükümet memurlara aynı yardımda (kömür, elbise, şeker, yağ ve pirinç) bulunmak amacıyla bir kanun geçirdi.[88] Bu şekilde yardım görenlerin sayısı 1.600.000 kadardı.[89] Böylece bir yanda, genel yoksunluklar içinde çırpınan fakir halk, öte yanda görece bolluk gören memurlar oldu. Diğer yanda da savaş zamanında ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için devlete yapılan mecburi ürün teslimi ve vergiler yüzünden kendi hayat seviyelerini düşürmek zorunda kalan köylüler ve dar gelirli şehirli halk duruyordu. Hükümet kendi personelini korumakta haklıydı. Ama devlet, bunu yapmakla sanki kendi çıkarları halkınkilerden üstün ve halkla ilişkisizmiş gibi davranmış oluyordu. Savaş yıllarında bir kurum olarak devlet ile halkın büyük kısmı arasına bir ayrılık girmiş oldu; halk kendisinin devlet uğruna harcandığına inanmaya başladı. Bu durumun 1946'dan sonra çok partili sistem için yapılan mücadelede etkisi büyük oldu.

86 Caldwell, "Turkish Administration", s. 132. Türkiye'de idareci kadro için keza bkz. B. Kingsbury, *The Public Service in Turkey: Organization, Recruitment and Training*, Brüksel, 1955. Bu sorunların tarihçesi için bkz. N. Osten, "Adminisirative Organization of Turkey, Historical Summary and Present Day Administration", *Asiatic Review*, Ekim 1942, s. 407. vd.

87 Toptan fiyatlar indeksi 1938'de 160 iken 1940'ta 126,6'ya, 1941'de 175,3'e, 1942'de 339,6'ya, 1943'te ise 590,1'e yükselmiştir. Lewis, *Turkey*, s. 118.

88 Dar Gelirlilere Yardım Kanunu (Kanun No 4306, 13 Kasım 1942). Zaman zaman devlet memurlarına yardım olmak üzere çift maaş verilmiştir. Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 10. Az bir süre önce maaşlar iki misline çıkarılmıştır.

89 *BMMTD*, Dönem 6, c. 28, ss. 14-24, *passim*; Başbakan Saraçoğlu'nun beyanatı.

Türkiye'de bugünkü bürokrasi, memleketteki siyasi gelişmelerin ışığında epey değişmiş olmakla beraber, eskiden beri kökleşmiş alışkanlıkları ve becerisi dolayısıyla hâlâ hükümetin siyasetini kendi zihniyet ve görüşlerine uygun kalıplara dökmek kudretine sahiptir.[90]

Halk Partisi hükümetleri, toplumu bütünüyle geliştirmek için sarf ettikleri gayretlerle Türk toplumunun üretimini hızlandırdılar. Türkiye gerek toplumsal yapısı, gerekse zihniyeti itibariyle yirmi beş yılda Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok başka bir toplum haline geldi. Türkiye'de sosyal farklılaşmaya doğrudan doğruya hükümet sebep oldu ve bu farklılaşma oldukça hızlı gelişti. Bunun sonucu olarak meydana gelen sosyal sınıf, henüz Batı'daki sınıfların kültürel, sosyal ve örgütsel düzeyine ulaşmış değildir ve bazı sınıflar, örneğin köylüler, henüz şekil almamış durumdadır. Bununla beraber bu sınıflar ilk örgütlenme evresini aşarak kendi sınıflarının felsefe ve çıkar görüşlerine uygun bir şekilde gelişmektedirler.

Bu sosyal değişmelerin en önemli tarafı, meydana gelen toplumsal grupların zamanla kendi statüleri ve çıkarları hakkında birtakım düşüncelere sahip olmaları, bunların korunması ve daha da iyi geliştirilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını istemeleriydi. Sermaye edinmiş olan orta sınıf, devletin koyduğu sınırlar ve devletin rekabeti, müdahalesi ve kontrolü olmaksızın bu sermayeyi dilediği gibi işletmek istiyordu. Yatırımlarından tam randıman elde etmeyi diliyordu. Köylülerin toprağa, insaflı bir vergi sistemine, sanayileşmenin kendilerine yüklediği sıkın-

90 Bugün devlet hizmetlerinde çalışanların çoğu, memur ailelerinden gelmektedir. Bazıları ise devlet memurluğuna artık özenilecek bir meslek olarak bakmamaktadır. Mühendislik, doktorluk, politikacılık gibi serbest meslekler onlara daha çekici gelmektedir. Yeni bürokratik zihniyet ve memurlar rejimi için bkz. A. T. Malthews, *Emergent Turkish Administrators*, Ankara, 1955; Caldwell, *Turkish Administration*, ss. 131-135; keza *Studies in Turkish Local Government* (Birleşmiş Milletler Amme Enstitüsü), Ankara, 1955. Devlet bürokrasisinde 1946'dan sonraki zihniyet değişikliği için bkz. 13. bölüm.

tılardan kurtulmaya, daha iyi tarım usullerine, ürünlerinin mali bakımdan korunmasına ve daha iyi toplumsal tedbirlere ihtiyacı vardı. İşçiler ise yaşam düzeylerinin yükselmesini, ücretlerin artmasını, sendikalarını serbestçe kurabilmeyi, çıkarlarını savunabilmeyi istiyorlardı. Bütün bu istekler şeklen hükümete yöneltilmekle beraber aslında hükümete karşı yönelmiş eleştirilerden öteye geçemiyordu.

Ekonomik gelişmeyi başlatmış olan devletin ekonomik faaliyetlerinden önceleri faydalanmış olanların çoğu için devletçilik zamanla bir engel haline geldi. Böylece devlet bir yandan kendi kuram ve kurumlarını geliştiriyor, bütün alanlarda siyasi iktidarı bütünüyle kendi elinde tutuyor, diğer yandan ise ekonomik gelişmeyi başlatıp sosyal sınıfları olduğu gibi muhafaza ederek ve toplumsal gelişmeyi alışılmış yollardan yürüterek kendi mutlak hâkimiyetine son verecek şartları hazırlamış oluyordu. Özel mülkiyetin hâkim olduğu bir siyasi sistemin eninde sonunda bu mülkiyetin gereği olan siyasi yapıya bürünmek zorunda kalacak olması doğaldır.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Türkiye, bazı gruplara çıkar sağlamış olan savaş yılları şartlarının sona ermesi ve barış şartlarına göre yeni bir ekonomik uygulamanın yapılması gereken kritik bir noktaya varmıştı.[91] Bu dönüm noktasının ışığında devletçiliğin köklü değişmelere uğraması zorunluydu. Devletin önünde açıkça iki yol beliriyordu: Ya üretim ve dağıtım işlerini en küçük ayrıntısıyla içine alabilecek ve bütün sosyal grupları eşit bir düzene sokabilecek derecede devletçiliğin genişletilmesi ya da devletin ekonomik işlerinin özel teşebbüs yararına sınırlanması. Seçilecek yeni yolu hükümete hâkim olan görüşler, memleketteki toplumsal ve ekonomik güçler, içerideki ve dışarıdaki siyasi gelişmeler ve nihayet tüm bunlardan daha az önemli olmayan, memleket liderlerinin geleceği görebilme kudreti tayin edecekti.

91 Türkiye'nin savaş sonundaki ekonomik durumu için bkz. A. C. Edwards, "Impact of the War on Turkey", *International Affairs*, Temmuz 1946, s. 389-390.

Devletçilik, başlangıçtaki toplumsal amaçlarından uzaklaştığı ve aşırılıklara saptığı için bütün sosyal grupların gelişmesine ve çıkarlarına aykırı düşmüştü. Halk Partisi'nin iyi niyetli himayeciliği artık hiçbir grubun ihtiyaçlarına cevap vermiyordu.[92] Açıkça ifade etmedikleri halde şikâyetlerinden belli olan bütün bu grupların ortak amacı, devletin zararlı görevlerini ve otoritesini sınırlamak, sonra onu kendi maksatları için bir vasıta olarak kullanmaktı. Orta sınıf, ekonomik alanda serbestlik istiyordu. Köylüler ile işçiler, bütün grupların faydası için kurulduğu halde sadece belirli bazı gruplara yaramış olan devletçi sistemden kurtulmak istiyorlardı.

Hikmet Bayur, Millet Meclisi'nde kalkıp bu durumu eleştirerek konuştuğu zaman oldukça yaygın, samimi bir görüşü ifade etmiş oldu. Bayur'a göre, halk, mevcut ekonomik şartlardan çok bıkmıştı ve bu hâlin kötü idareden değil, ilkelerden doğduğu kanaatindeydi. Bayur devletçilik ve sanayileşmenin ve daha başka etkenlerin buna sebep olduğuna inanmaktaydı. Bayur'un fikrince halkın devletçilik ve sanayileşmeden ne kadar bıktığını söyleyeceği zaman gelecekti ve bunu öyle söyleyecekti ki kimse halkı durduramayacaktı. Buna meydan vermeden gerekli tedbirler alınmalıydı. Her şeyin yolunda gittiği düşüncesiyle kendi kendimizi aldatmamalıydık. Artık bir fırtına baş göstermişti.[93]

92 Lewis, "Recent Developments in Turkey", ss. 329-333.
93 *BMMTD*, Dönem 7, c. 20, s. 120; keza bkz. 11. bölüm.

İKİNCİ KISIM
ÇOK PARTİLİ SİSTEMİN KURULUŞ MÜCADELESİ (1946-1950)

Beşinci Bölüm
Hürriyetin İlk Belirtileri ve Muhalif Partilerin Kuruluşu

Türkiye'nin tek partili sistemden çok partili sisteme geçişini daha önceki bölümlerde anlattığımız siyasi, sosyal ve ekonomik iç gelişmelerle Cumhuriyet'in temelinde var olan liberal fikirler hazırladı. Birleşmiş Milletler Anayasası'nın imzalanması, İkinci Dünya Savaşı'nı demokrasi cephesinin kazanması ile dünyaya hâkim duruma geçen demokratik ideolojilere Türkiye'nin kendi siyasi rejimini uydurması zorunluluğu gibi dış etkenler bu gerçeği hızlandırmıştır. Geçiş, doğrudan doğruya Devlet Reisi İnönü'nün etkisi altında Halk Partisi Hükümeti'nin aldığı bir kararla yapılmıştır.

Jön Türklere ilham vermiş ve 1908 Anayasası'nda izlerini bırakmış olan Fransız Devrimi'nin liberal ve bireyci fikirleri Cumhuriyet rejiminde muhafaza olunmuştu.[1] 1924 Anayasası, kişi hak ve hürriyetlerini en geniş anlamda tanımlamıştı, ama devlet erklerinin üçünü de -yasama, yürütme ve yargı erkleri- en yüksek organ olarak tanınan Millet Meclisi'nde toplamıştı. (Yargılama sistemi günlük görevlerinde bağımsızdı. Anayasa, madde 8,54.) Cumhuriyet

1 Hüseyin Nail Kübalı, *Devlet Ana Hukuku*, İstanbul, 1950.

rejimi kuramsal olarak kişiye bütün hak ve hürriyetleri tanıyor, ama onu bu hak ve hürriyetleri gerçekleştirme araçlarından yoksun bırakıyordu. Bütün kuvvetlerin Millet Meclisi'nin elinde bulunması, hükümet üzerinde herhangi bir denetim veya denge yaratacak kuvvetlerin mevcut olmayışı insan hak ve hürriyetleriyle ilgili anayasa hükümlerini uygulamada anlamsız kılıyordu. Hükümet, bu hak ve hürriyetleri, uygun görürse tanır, görmezse tanımazdı; nitekim 1930'daki Serbest Fırka denemesi ve özellikle İkinci Dünya Savaşı yılları tatbikatı bunu göstermişti. Hükümet, hürriyet sınırlamalarını rejimin siyasi ideolojisinin mantıki sonucu olarak değil, bütün kuvvetleri Millet Meclisi'nde toplayıp devrim hareketinin yürütülebilmesi için acil, pratik zorunlulukların neticesi olarak savunuyordu.[2]

Türkiye'yi 1923 ile 1945 arasında idare etmiş olan otoriter hükümetlerin, gerçekten otoriter olma ihtiyacında bulunup bulunmadıkları yıllar boyu tartışılacaktır. Bu tartışmaların alacağı yön ne olursa olsun, şu soru haklı olarak sorulabilir: Türkiye'nin muhtaç bulunduğu reformları gerçekleştirmenin bir başka yolu var mıydı, yok muydu? Toplumsal ve ekonomik ataletten yeni kurtulmakta olan, halkının büyük kısmı hayatını kader kısmete bağlamış, ileriyi görebilecek bir aydınlar grubundan yoksun bir toplumun başka şekilde hareket etmesi beklenemezdi. Atatürk'e ne kusur bulunursa bulunsun, onun aydın düşünceden yoksun olduğu söylenemez. Aksine Atatürk'ün kafasının aydınlığı Türkiye'nin büyük talihi olmuştur.

Cumhuriyet rejiminin bireysel niteliğini Atatürk defalarca belirtmişti.[3] Diktatörlük, fikir olarak genellikle kabul edilmemiş, hatta tek parti idaresinin en sert bir şekilde yürütüldüğü zamanlarda bile Türkiye için zararlı bir sistem olduğu ileri sürülmüştü.[4] Bu idare şekli Batı diktatörlüklerine benzemiyordu, çünkü terör

2 *BMMTD*, Dönem 7.3, c. 20, s. 7 (İnönü'nün Nutku).

3 John Parker, *Modern Turkey*, Londra, 1940, s. 76, 77.

4 Richard D. Robinson, "The Lesson of Turkey", *The Middle East Journal*, Sonbahar, 1951, s. 427.

yoktu ve basına görece bir hürriyet tanınıyordu.[5] Çeşitli reformlar ve yeni eğitim sistemi, diktatörlüğü güçlendirmek amacıyla değil; kişiyi buyurgan idarenin keyfi ve kökleşmiş etkilerinden kurtarmak için uygulanmıştı.

Devlet, Danıştay'ı yeniden kurmakla kendi iktidarının kişi haklarıyla sınırlanmış bulunduğunu kabul etmiş oluyordu. Böylece konunun anayasaya uygun olup olmadığı üzerinde hüküm vermeye yetkili olmamakla beraber Devlet Şûrası, kişiye, şahsının veya mülkünün uğradığı zararlardan dolayı devleti dava etmek için bir yol sağlıyordu. Dolayısıyla bu hükümden çıkan sonuç, kişinin hak ve hürriyetlerine konulmuş sınırlarının geçiciliğini hükümetin kabul etmiş olduğuydu. Bu sınırlamaları zorunlu kılan şartlar değişince sınırlamaların devamı için artık haklı bir sebep kalmıyordu.[6] Bir başka deyişle, devrimler genel olarak kabul edilip tepki tehlikesi azalınca kişinin hak ve hürriyetleri kendisine geri verilebilirdi.[7] Kamuoyu tek parti idaresinin güçlenmesini, özellikle 1938'de Atatürk'ün ölümünden sonra, kaygıyla karşılamıştı. 1938'den sonra bürokrat zihniyetli küçük bir grup, iktidarı ele geçirerek memleketteki bütün faaliyetleri kendi sıkı kontrolü altına aldı.[8] Bu duruma karşı 1939 Parti Kurultayı'nda açık bir hoşnutsuzluk kendini az çok göstermişse de aynı yıl İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle, birleşik bir cephe muhafaza etmek ihtiyacı, hürriyet tartışmalarını geriye attı.

---

5 Lewis, "Recent Developments in Turkey", *International Affairs*, Temmuz 1951, s. 320.

6 1946'da Halk Partisi sözcüleri birden ağız değiştirerek Halk Partisi'nin diktatörlük hevesinde olmadığını, Batı Avrupa'da olduğu gibi bir demokrasi kurmak istediğini söylemeye başladılar. Partinin bu amaçla geçmişte de Serbest Fırka gibi muhalefet partilerinin kurulmasını teşvik ettiği belirtiliyordu. *Ulus*, 22 Ağustos 1946.

7 Allen 1935'te, halkın demokrasiyi anlayacak kadar aydınlanmasından sonra, tek parti idaresinde bir gevşeme beklenebileceğini söylemiştir. Ailen, *The Turkish Transformation*, Şikago, 1935, s. 48, not 9.

8 Atatürk'ün ölümünden sonra, Halk Partisi içinde idari ve siyasi bir oligarşinin, bir diktatörlük şeklinde hükümete hâkim olduğu sık sık söylenmiştir. *Ulus* (başyazı), 4 Temmuz 1946; Lewis, *Recent Developments*, s. 320.

Savaş yıllarında Türkiye önceleri ihtiyatlı bir tarafsızlık siyaseti güttü (1939'da Fransa ve İngiltere ile bir antlaşma ve 1941'de de Almanya ile bir saldırmazlık paktı imzalanmıştı). Zaman zaman yalpalayan bu dış siyaset, Müttefikleri sinirlendirdiyse de Türkiye nihayetinde kesin olarak Batı tarafına kaydı. Türkiye 1944'te Mihver devletlerle münasebetlerini kesti ve Birleşmiş Milletler'e üye olabilmek için 23 Şubat 1945'te Almanya'ya karşı savaş ilan ederek ikinci gün, yani 24 Şubat'ta Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ni imzaladı.[9]

Savaş sonunda Türkiye'nin siyasi ve ekonomik çıkarlarının kesinlikle Batı'nın tarafında olduğu görünüyordu ve bu çıkarları geliştirmenin en iyi yolu da Batı'ya daha fazla yaklaşmaktı. İtalya ile Almanya'da tek parti idarelerinin ortadan kalkması,[10] Türkiye'nin Birleşmiş Milletler'e girişi ve Batı'ya yaklaşması, ülkedeki tek parti rejiminin temellerini sarstı. Bundan başka, dış memleketlerde,

9 Bu konudaki Türk bildirisinde, Türkiye'nin 19 Ekim 1939'da Büyük Britanya ile ittifak antlaşması imzalayarak Müttefiklerin tecavüze karşı koyma gayesini benimsediği, o zamandan beri önce Almanya, sonra da Japonya ile diplomatik ve iktisadi bağlarını kestiği ve 23 Şubat 1945'te bu devletlere savaş ilan ederek Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ne bağlılığını gösterdiği söylenmiştir. *Department of State Bulletin*, XII, 4 Mart 1945, s. 373-374. Ayrıca *United Nations Documents*, 1941-1945, *Royal Institute of International Affairs*, New York, 1947; Gotthard Jaschke, *Die Türkei in den Jahren* 1942-1951, *Wiesbaden*, 1955, ss. 40, 41, 42. Profesör Jaschke'nin mükemmel kronolojisi bizim bu çalışmamızda tarihleri kontrol etmekte ve eksik bilgileri tamamlamakta çok değerli bir yardımcı olmuştur. Türkiye'de demokrasinin başlangıcı için Halk Partisi İkinci Başkanlığı'nda ve Genel Sekreterliği'nde bulunmuş olan Hilmi Uran'ın hatıralarına da bkz. *Dünya*, 19 Ekim 1958.

10 Adnan Menderes, Aydın'da yaptığı bir konuşmada, savaşın Türk siyasi hayatı üzerindeki etkilerini açıklayarak; savaş yıllarında karşılaşılan güçlüklerin tek partili sistemin memleket bünyesinde yarattığı zaafları ortaya çıkardığını, tek partili memleketler her yerde yenilgiye uğradığı için tek partinin mucizeler yaratacağına bağlanan ümitlerin ortadan kaybolduğunu, böylece tek parti zihniyetinin İkinci Dünya Savaşı'nın kan ve ateş dolu karışıklığı içinde yıkıldığını, hiçbir memleketin büyük milletlerarası olayların ve kuvvetli çağdaş ideolojik akımların etkisi dışında kalamayacağını, bu etkinin Türkiye'de de duyulduğunu söylemiştir. *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1946.

özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde esen hava, politik sistemini daha demokratik bir hale getirmedikçe, Türkiye'nin Batı'da kazanmak istediği ve ihtiyacını duyduğu manevi itibarı gerektiği derecede elde edemeyeceğini gösteriyordu. Diğer yandan savaş yıllarında alınan çeşitli toplumsal, siyasal ve ekonomik tedbirlerin memleket içinde doğurduğu hoşnutsuzluk o derece ciddi bir hâl almıştı ki genel bir karışıklığa meydan vermemek için bir emniyet supabının açılması zaruri gözüküyordu.[11]

Birleşmiş Milletler Anayasası'nı kabul etmekle Türkiye bu anayasanın demokratik ilkelerine uygun, daha hür bir rejime geçmeyi taahhüt etmiş oluyordu. San Francisco'da, 1945'te toplanan konferansa giden Türk delegesi, Reuters Ajansı muhabirine Türkiye'de Cumhuriyet rejiminin siyasi bakımdan kesinlikle modern demokrasi yolunda ilerlediğini, Türk anayasasının en ileri memleketlerin anayasalarıyla kıyaslanabileceğini, hatta bazılarından üstün bile olduğunu belirtiyor ve savaştan sonra Türkiye'de her türlü demokratik akımın gelişmesine izin verileceğini söylüyordu.[12] Bu beyanattan birkaç gün sonra da -19 Mayıs 1945'te- Cumhurreisi İnönü, Cumhuriyet rejiminde meydana gelmiş bulunan siyasi sistemle halk hükümeti şeklinin her cephesiyle, her bakımdan gelişeceğini ve savaşın zorunlu kıldığı şartlar ortadan kalktıkça memleketin siyasal ve kültürel hayatın-

11 Lewis, "Recent Developments", s. 323. Memleketin çeşitli bölgelerinde birçok kimse ile konuşan ve onlardan halk arasındaki genel hoşnutsuzluğu öğrenen bu kitabın yazarı da Profesör Lewis'in, Demokratlara atfettiği bu fikirlere katılmaktadır. Türkiye'nin savaştan sonraki durumu ve çok partili sisteme geçiş için keza bkz A.C. Edwards, "The Impact of the War on Turkey", *International Affairs*, Temmuz 1946, ss. 392-399, *passim*.

12 *Ayın Tarihi*, Mayıs 1945, s. 633. Halk Partisi Meclis Grubu, 27 ve 28 Mart 1945'te toplanarak San Francisco Konferansını görüştü. *Ayın Tarihi*, Mart 1945, s. 10, 11. Bu görüşmelerden sonra verilen beyanat ise çok kısaydı; fakat gayri resmi haberlerden anlaşıldığına göre, San Francisco'daki Türk heyetine, Türkiye'de liberalizasyonun başlamış olduğunu söylemeleri için talimat verilmişti. Ayrıca bkz. Dankwart A Rustow, "Politics and Islam in Turkey 1920-1955", *Islam and the West*, s. 90, not 40.

da demokrasi ilkelerinin gittikçe daha fazla yer tutacağını tekrarlıyordu. Büyük bir demokratik kurum olan Büyük Millet Meclisi, en baştan beri idareyi elinde tutmuş ve memleketi sürekli olarak demokrasi yolunda geliştirmişti.[13]

Yıllar boyunca hükümete karşı oluşan muhalefet, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Meclis'te görüşülmesi sırasında bazı kişilerde temsilcilerini bulmuştu. Gerek İnönü'nün verdiği beyanat, gerekse Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Anayasası'nı imzalamış olması muhalefeti cesaretlendirdi. Birleşmiş Milletler Anayasası'nın onay için Millet Meclisi'ne getirilişinde muhalefet ilk defa kendini açığa vurdu. Sözünü hiç sakınmadan tek parti idaresini eleştiren Adnan Menderes, Birleşmiş Milletler Anayasası'nın memleket idaresinde halk egemenliğinin sağlanmasını gerektirdiğini; bunun, devlet ve kişiye ait siyasi ve toplumsal hakların uygulanmasında karşılıklı saygı gösterme ve serbest seçim yoluyla mümkün olabileceğini belirterek, halk idaresini sınırlayan engellerin ortadan kaldırılmasıyla milletlerin hürriyet ve bağımsızlığının güçlendirilmiş olacağını söyledi.[14] Adnan Menderes'e göre, Birleşmiş Milletler Anayasası ile Türk Anayasası birbirine tam uyuyordu, ama Halk Partisi'nin aldığı hürriyet aleyhtarı tedbirler iki anayasa arasındaki uyumu pratikte bozuyordu. Birleşmiş Milletler Anayasası'nın kabulü ile Türk hükümetinin verdiği taahhütlerin yerine getirilmesi için hürriyeti kısıtlayan tedbirlerin ortadan kaldırılması gerekiyordu.[15]

Adnan Menderes'in tek parti idaresine karşı yaptığı bu konuşmaya Meclis'teki eski Halk Partililer şiddetli bir tepki gösterdiyseler de Birleşmiş Milletler Anayasası'na uyma isteği çok geçmeden basının ele aldığı ana konu oldu.[16]

---

13 *Ayın Tarihi*, Mayıs 1945, s. 52-53. Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 45.

14 *BMMTD*, Dönem 7, c. 19, s. 170, 171. 15 Ağustos 1945 tarihinde yapılan görüşmeler. Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 50.

15 *BMMTD*, Dönem 7, c. 19, s. 171.

16 *Age*, s. 174 vd (M. Ökmen'in konuşması). *Tan*, 23 Ağustos 1945; *La Turquie*, 22 Ağustos 1945. Solcu gazeteler tek parti rejimini sert bir dille protesto etti-

Türkiye'nin iç siyaseti üzerinde bir uluslararası manevi baskı olması ve olayların etkisi, özellikle memleketin dıştan gelen eleştirilere karşı aşırı derecede hassasiyet duyması daima bir tartışma konusu olmuştur. Geçmişte yabancı devletlerin memleket üzerindeki baskısı nasıl ki 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanlarının kabulüne yol açtıysa, bu kez de Birleşmiş Milletler Anayasası'nda ifadesini bulan dış baskının Halk Partisi'ni siyasi hürriyetleri kabul etmeye mecbur bıraktığı iddia edilmiştir.[17] Her ne kadar dış dünyanın demokrasi yönünde yaptığı baskının etkisi küçümsenemez ise de[18] bunu Türkiye'nin çok partili rejime geçişinin biricik etkeni olarak görmek yanlış olur. Böyle bir görüş, Türkiye'de mevcut sosyal ve kültürel kuvvetlerin inkârı ve çok partili sisteme geçişin sadece oportünist maksatlarla yapıldığı anlamını taşır. Bununla beraber Birleşmiş Milletler Anayasası'nın kabulü hiç şüphesiz tek partili sisteme karşı koymaya elverişli bir ortam hazırlamıştır. Dolayısıyla muhaliflere tek partili sisteme karşı kullanabilecekleri manevi ve hukuki deliller sağlamış ve onları muhalefetlerini açığa vurmaya ve halkın desteğini aramaya teşvik etmiştir.

Böylece bütün bu iç ve dış gelişmelerin baskısı altında Halk Partisi'nin görüşleri yavaş yavaş, ama esasından değişmeye başlamıştır. Bir yıl önce, 1944'te, Türk siyasi rejiminin savaş sonrası bütün memleketler için bir örnek olabileceğini[19] söylemiş olan

---

ler. Halk Partisi'ni tutan bir kısım basın da tek parti idaresine ve koyduğu sınırlamalara karşı eleştirel bir tutum takındı. Bkz. Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 50.

17 *Ayın Tarihi*, Eylül 1945, s. 23 (bu düşünceler muhalif basından alınmıştır). *Yeni Sabah*, 19 Şubat 1948 (Sadık Aldoğan'ın); keza *The Times*, Londra, 1 Kasım 1945. Hamit ve Muhsin, *Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1930, s. 654; Roderick H.Davison, "Turkish Attitudes Concerning Christian Muslim Equality in the Nineteenth Centry", *American Historical Review*, Temmuz 1954, s. 849,850.

18 Demokrasi hareketini dış baskıların başlattığı rivayetleri o kadar artmıştı ki İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi, Gazeteciler Cemiyeti'ne yaptığı bir ziyarette, hükümetinin Türkiye'nin iç işlerine herhangi bir şekilde müdahalede bulunmadığını ilan etmek zorunda kaldı. *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1946; keza *Ulus*, 5 Eylül 1946.

19 Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 27; *Vatan*, 16 Eylül 1945 (A. Menderes'in sözleri).

Başbakan Şükrü Saraçoğlu, artık daha önce rejimi korumak maksadıyla alınmış şu veya bu tedbirlerin yeniden gözden geçirilebileceğini kabul ediyordu.[20]

Bununla birlikte Halk Partisi sözcüleri Türkiye'de halk egemenliğinin tanındığını ve rejimin esasında demokratik olduğunu, bu sebeple Türkiye'de demokrasinin Cumhuriyet'in ilanından bu yana, yirmi üç senedir mevcut olduğunu söylüyorlardı.[21]

Halk Partisi demokratik niyetlerini gösterme fırsatını ilk olarak İstanbul ara seçimlerinde buldu. Bu seçimler için adaylar, eskiden olduğu gibi, Parti Merkez Komitesince tespit edilerek değil, serbestçe gösterildi.[22] Bununla beraber 17 Haziran 1945 günü yapılan seçimlerle Büyük Millet Meclisi'ne girenlerin hepsi yine Halk Partili idi.

Savaş yılları boyunca İstanbul'da uygulanan sıkıyönetim hali bu sırada altı ay daha uzatıldı.[23] Bu idare şekli, hükümete memleketin emniyeti bakımından dilediği tedbiri alması konusunda tam yetki veriyordu. Türk basınının en mühim kısmı İstanbul'da bulunduğu için ve basın siyasi açıdan çok önemli bir güç olduğu için böylesine geniş bir yetki siyasi maksatlarla kullanılabilirdi ve nitekim çoğu defa kullanılıyordu da. Diğer yandan ise Meclis'teki muhalefet yavaş yavaş daha belirgin bir şekil aldı. 1945'te Ticaret Bakanlığı bütçesinin görüşülmesi sırasında dile getirilen şiddetli eleştiriler ve aleyhte verilen yedi oy hükümete karşı gittikçe büyüyen örgütlü muhalefetin başlangıç noktasını gösterir nitelikteydi.[24]

---

20 *Ulus*, 6 Eylül 1945. Bir buçuk yıl önce ise *Ulus*'un bir başyazısında, halkçılık ilkesini gerçekleştirmek amacıyla, hürriyetin kısıtlanabileceği belirtilmekteydi. *Ulus*, 6 Ocak 1944.

21 *Ulus*, 23 Mayıs 1946; 28 Temmuz 1946 (Adalet Bakanı A. R. Türel'in beyanatı); keza Lewis, "Recent Developments", s. 321.

22 *Vatan*, 8 Haziran 1945; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 46.

23 *Ayın Tarihi*, Haziran 1945, s. 5.

24 *Vatan*, 30 Mayıs 1945. Bu oyların dördünü, sonradan Demokrat Parti'yi kurmuş olan A. Menderes, C. Bayar, R. Koraltan ve F. Köprülü vermişlerdir. Geri kalan üç oyu kullananlar ise hükümeti eskiden beri eleştiren H. Bayur, iktisadi politikayı beğenmeyen R. Peker ve zengin bir toprak ağası olan E. Sazak'tır.

7 Haziran 1945 günü Halk Partisi Meclis Grubu'na "dörtlü" önergenin verilmesiyle muhalefet daha belirli bir şekil almaya başladı. Bu önergeyi imzalayanlar; eski Başbakan Celal Bayar ile Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'dı.

Önergede Türk Anayasası'nın demokratik niteliği, hükümeti daha demokratik hale getirmek için Atatürk'ün yaptığı teşebbüsler, gericiliği önlemek endişesiyle anayasayı sınırlama zorunluluğunda kalındığı ve savaş zamanı şartlarının bu sınırlamaları devam ettirdiği belirtiliyordu.[25] Önerge sahipleri, artık savaş bittiğine ve köylüler ile aydınlar demokrasiye hazır hale geldiğine göre, Millet Meclisi'nin hükümeti fiilen kontrol etmesini, kişiye anayasada yazılı olan hak ve hürriyetlerin tanınmasını ve birden fazla partiye dayanan siyasi faaliyetlerin gelişmesine izin verilmesini teklif ediyorlardı. Önerge sahipleri, halkın desteğini kazanmak maksadıyla bu tekliflerin açık tartışılmasını istiyorlardı. Çok dikkatle kaleme alınmış ve görünüşte Halk Partisi'ni içten değiştirmek amacıyla verilmiş olmasına rağmen bu önerge, kabul edildiği takdirde, memleketin politika hayatında birdenbire köklü bir değişme yaratacaktı.

Halk Partisi'nin Meclis Grubu, 12 Haziran 1945'te toplanıp önergeyi gizli olarak yedi saat görüştükten sonra, mevcut kanun ve kaidelerin değiştirilmesine yol açacağı ve bu çeşit tekliflerin görüşülme yerinin grup toplantısı değil, Millet Meclisi olduğu gerekçesiyle önergeyi reddetti.[26]

Önergenin ret sebeplerini anlamak biraz zordur, çünkü bu ret kararıyla, 1945 baharında Halk Partisi'nin yaptığı bütün hürriyet

---

Başbakan Saraçoğlu'nun ifadesiyle, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Meclis'te tartışılmasına başlandığı günden itibaren Sazak, hükümete karşı cephe almıştır. *Ulus*, 30 Mayıs 1945, 4. bölüme de bkz.

25 Bkz. Naci C. Akkerman, *Demokrasi ve Türkiye'de Siyasi Partiler Hakkında Kısa Notlar*, Ankara, 1950, ss. 72-75; ayrıca *Vatan*, 22 Eylül 1945 (A. Menderesin beyanatı). *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1946; *Ulus*, 26 Kasım 1950.

26 *Ayın Tarihi*, Haziran 1945, s. 13. Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 14. 15. bölüme de bkz.

vaatleri yine Halk Partisi tarafından inkâr edilmiş oluyordu. Halk Partisi çoğunluğunun siyasi hürriyetleri birden vermeyi fazla aşırı bir hareket olarak gördüğü düşünülebilir veya Halk Partisi ileri gelenleri gerçek bir muhalefet partisinin kurulmasına imkân vermek için önergeyi kasten reddetmiş de olabilirler. Böylece önerge sahiplerine partiden er geç ayrılmak için bir sebep verilmiş oluyordu. Gerçekten de hemen birkaç ay sonra Halk Partisi'nin aldığı demokratik tedbirlerin hepsi veya bir kısmı o grup toplantısında kabul edilmiş olsaydı, önergede ileri sürülen isteklerin çoğu karşılanmış ve böylece önerge sahiplerinin partiye karşı eleştirel bir tavır almaları için pek sebep kalmamış olacaktı.

Kamuoyu, Halk Partisi'ne getirilen bütün eleştirileri olumlu karşılayarak dörtlü önerge sahiplerini onayladığını belli ediyordu. Kamuoyunun bu tepkisinden cesaret alan Fuat Köprülü ile Adnan Menderes, önergenin görüşülmesinden sonra, esasen hükümete karşı cephe almış olan *Vatan* gazetesinde hükümeti, başbakanı ve bazı antidemokratik kanunları eleştirir yollu yazılar yayınlayarak muhalefetlerini açığa vurdular. Halk Partisi her ikisinden de bu eleştirel tavırlarına dair bir açıklama istediyse de tatmin edici bir cevap alamayınca bu iki partilinin hareketlerini partinin ruhuna ve lafzına aykırı bularak Köprülü'yü ve Menderes'i partiden çıkarma kararını verdi. Önergeyi imzalayan Refik Koraltan da iki arkadaşı hakkında alınan kararı eleştirdiği için partiden uzaklaştırıldı.[27]

Önergedeki dördüncü imzanın sahibi Celal Bayar, Büyük Millet Meclisi'ne sunulmak üzere Basın Kanunu'nun haberleşme hürriyetini sınırlayan 17. ve 50. maddelerinin değiştirilmesine dair bir tasarı hazırladıysa da bu teşebbüsü daha Parti Meclis Grubu toplantısında reddedildi.[28]

Bunun üzerine Bayar, önce İzmir milletvekilliğinden, sonra da 2 Aralık 1945 günü Halk Partisi'nden istifa etti. Bayar'ın hayatını

27 *Vatan*, 13, 14, 18, 22 Eylül 1945; 2 Ekim 1945; 27 Kasım 1945.

28 *Vatan*, 14 Haziran 1945.

anlatan bir yazara göre, Bayar bunu yeni bir parti kurarak muhalefete gerçek bir şekil vermek için yapmıştı.[29]

Böylece 1945 kışında, dörtlü önergenin verilmesinden beş ay sonra, önerge sahipleri Halk Partisi ile ilişkilerini kesmiş oldular. Bu arada, 1 Kasım 1945 tarihinde Büyük Millet Meclisi açılmış ve açılış nutkunda İnönü, yine muhalefete cesaret verici sözler sarf etmişti. Memleketin serbestlik ve emniyet içinde demokrasiye doğru ilerlemekte olduğunu, biricik eksikliğin iktidardaki partinin karşısında bir muhalefetin bulunmayışı olduğunu belirtmişti. İnönü demokratik ilkelere ve memleket ihtiyaçlarına uygun bir muhalefetin oluşabileceğinden ümitli olduğunu da sözlerine eklemişti. Bununla beraber bu demokrasi, Türk halkının karakterine, kültürüne ve memleketin yapısına uygun olmalıydı. Bu safhada İnönü'nün düşündüğü, Halk Partisi iktidarını sarsmayacak sınırlı bir demokrasiydi. Bununla beraber İnönü, antidemokratik kanunların değiştirileceğini vaat ediyor ve muhalifleri açıkça ortaya çıkmaya çağırıyordu.[30]

Halk Partisi'nde bu gelişmeler yaşanırken muhalefetin üstünde durduğu sorunlar basında ele alınıyordu. 1945 yazında *Vatan* ve *Tan* gazeteleri etrafında ortak bir muhalefet cephesi kuruldu. Demokrasi çabalarının varacağı sonuçtan pek emin olmayan diğer yayınlar isteksizce bu ikisinin ardından geliyordu. Derhâl karşılanması gerekli görülen hürriyet istekleri, anayasanın tanıdığı hak ve hürriyetlerin uygulanmasıyla ilgili kararlar üzerinde toplanıyordu. Bunlar arasında basın hürriyeti, Cemiyetler Kanunu ile Ceza Kanunu'nun değiştirilmesi, Polis Kanunu'nun özellikle 18. maddesinin değiştirilmesi, (bu madde emniyet kuvvetlerine "tehlikeli" gördükleri şahısları süresiz alıkoyma ve yargıç kararı olmadan evlerde arama yapma yetkisini veriyordu) üniversite özerk-

29 Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 54; *Tasvir*, 9 Temmuz 1946 (Cemal Kutay'ın açık mektubu). Genel bilgi edinmek için bkz. Ahmet Emin Yalman, *Turkey in My Time*, Norman (Oklahama), 1956, ss. 221-224.

30 *BMMTD*, Dönem 7, c. 20, s. 7. Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951* s. 52-53.

liği, tek dereceli seçim ve Cumhurreisi'nin Parti Başkanlığı'ndan ayrılması vardı.[31]

Bu esnada, eskiden partinin yüksek katmanlarının isteklerine kayıtsız şartsız uyagelmiş olan Halk Partisi ocak topluluklarında da idareye karşı yavaş yavaş eleştiriler belirmeye başladı. Eleştirenlerin eskisi gibi susturulamayacağı ve partiden çıkarılamayacağı anlaşılınca bu tartışmalar daha şiddetli bir hâl aldı.[32] Muhalif gazete *Vatan*'ın başyazarı Ahmet Emin Yalman ile Halk Partisi'nin resmi yayın organı *Ulus*'un başyazarı Falih Rıfkı Atay arasında yaşanan ve sonraları kişisel hakaretlere kadar varacak olan şiddetli siyasi polemik hem hükümeti hem de hükümet adamlarını eleştirmekten duyulan korkuları dağıttı. Üstelik bu polemik *Ulus*'u kamuoyunu temsil ettiği iddiasından vazgeçmeye ve tamamıyla Halk Partisi görüşünü savunmaya mecbur etti. Basın yoluyla kendini gösteren kamuoyunun baskısı da yoğunlaşmaya başlamıştı. İzmir'de çıkan *Yeni Ekonomi* gazetesi, valinin oğlunun yaptığı bir otomobil kazasını yazdığı için kapatıldığı halde sonradan basının ısrarı üzerine gazetenin tekrar çıkmasına izin verildi.[33]

Siyasi havanın genel olarak böyle yumuşaması üzerine İstanbul'un zengin sanayicilerinden Nuri Demirağ, 6 Haziran 1945'te yeni bir siyasi parti kurmak için başvurup 18 Haziran'da da parti kurma iznini alarak savaştan sonra Türkiye'de ilk muhalefet partisini kurma onurunu kazandı.[34] Milli Kalkınma Partisi adındaki bu partinin somut sorunlar üzerinde ayrıntılı bir programı yoktu ve faaliyetleri, kurucusunun kişisel düşüncelerinin dışına çıkmı-

31 *Tan*, 22, 26 Haziran 1945.

32 Bkz. *Vatan*, 19, 20 Eylül 1945 (Üsküdar ve Eyüp mitingleri). Bu devrede Türkiye'de meydana gelen gelişmeler için bkz. Malcolm Burr, "Politics in Turkey", *Spectator*, 13 Temmuz 1945.

33 Bkz. *Yeni Ekonomi; Vatan*, 17, 18 Kasım 1945.

34 *Vatan*, 8 Temmuz, 8, 22 Eylül, 27 Ekim 1945. Bu parti için keza bkz. *Türkiye'de Siyasi Dernekler II*(İçişleri Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır), Ankara, 1950, s. 105 vd. Tarık Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1952, s. 638 vd., 15. bölümde küçük partiler hakkında verilen açıklamaya da bkz.

yordu. MKP'nin siyasi mücadeledeki rolünün çok küçük olmasına rağmen hükümet, bu partinin kurulmasına izin vermekle muhalefet partilerini kabul ettiğini fiilen ispat etmiş oldu.

Bütün bu gelişmelerin Halk Partisi'nden hiçbir tepki görmeksizin gerçekleştiğini düşünmek yanlış olur. Partililer basına şiddetli hücumlarda bulunuyor, görüşlerinde aşırıya kaçan bazıları basının eleştirilerini milletin güvenliği bakımından gerçek bir tehlike addederek memleket gençliğini muhalif gazeteleri susturmaya açıktan açığa davet ediyordu.[35] Daha önce işaret ettiğimiz gibi muhalefet, *Vatan* ve *Tan* gazeteleri çevresinde toplanmıştı. Bu gazetelerden birincisi liberal, ikincisi sosyalist görüşleri ifade ediyordu. (*Tan* başyazarları Zekeriya ve Sabiha Sertel, Halk Partisi'ne ve üyelerine karşı ilk şiddetli ve acı eleştirileri yöneltenlerdi. *Tan*, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu kuvvetle desteklemiş ve ondan sonra da memleketin toplumsal ve ekonomik sorunları üzerinde sosyalist bakışla yazılmış makaleler yayınlamaya devam etmişti.) Başbakan Şükrü Saraçoğlu, siyasi görüşleri farklı sandığımız bu iki gazete için (*Tan* ve *Vatan*) "muhalefette birleştiler"[36] diyerek şikâyette bulunmuş ve böylece *Vatan*'ı kendi görüşlerinin sosyalist olmadığını açıklamaya mecbur etmişti.

Tan sahiplerinin *Görüşler* adında siyasi bir dergi çıkararak Halk Partisi ile Cumhurreisi'ne karşı şiddetli saldırılarda bulunmaları ve iç siyaset ile uluslararası ilişkilerde Sovyetler yanlısı olan yeni bir tutum savunmaları *Tan* gazetesine karşı duyulan tedirginliği daha da artırdı.[37]

Tan'ın eleştirilerine karşı beklenen tepki 4 Aralık 1945'te ortaya çıktı. Komünizm ve muhalefet aleyhtarı dövizler taşıyan

35 *Vatan*, 23 Mayıs ve 11 Eylül 1945.

36 *Ayın Tarihi*, Eylül 1945, s. 23. *Tan* komünizme eğilim göstermekle, *Vatan* ise yabancı kapitalistlerin çıkarlarını desteklemekle suçlanmıştı. *Tan*, yayınladığı bir başyazı ile komünizme sempati duyduğu iddialarını reddetti. Rasih Kaplan tarafından her iki gazeteye karşı da Yahudilik isnadı yöneltildi. Bunun sebebi, *Vatan*'ın başyazarının dönme, *Tan*'ın sahibinin ise göçmen olmasıdır. *Tan*, 10, 17 Ekim 1945.

37 Bkz. *Görüşler*, Aralık 1945.

büyük bir kalabalık[38] Tan Matbaası önüne gelip durdu ve dakikalarla ölçülecek kadar kısa bir zamanda *La Turquie*, *Yeni Dünya*, *Görüşler* ve *Tan*'ın makineleri (bunların hepsi de sosyalist eğilimliydi) parçalandı. Solcu yayınlar satan birkaç kitapevi (Berrak, ABC) harap edildi.

Gösterinin yıkıcı tarafını eleştiren *Akşam* gazetesi, göstericilerin zoruyla, eleştirel kısımları yazılarından çıkarmaya mecbur oldu. İçişleri Bakanı'nın dediğine göre polis gösteriyi adım adım takip etmiş, ama yıkıcılığı önleyememişti;[39] oysa göstericilerin belli yabancı delegasyonlara gitmesine başarıyla engel olunabilmişti. Gösteri, Emniyet Müdürlüğü'nden üç sokak ötede bir yerde yapılmış ve şehrin sıkıyönetim altında olmasına rağmen saatlerce sürmüştü. Halk Partisi'nin hürriyet vaatlerine aykırı düşen bu yıkıcı hareketin açıklaması kısmen şu olabilir: Sovyetlerin Montreaux Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesini istemeleri yüzünden Türk-Sovyet ilişkileri bozulmaya yüz tutmuştu.[40] Neticede

38 Dövizlerden birinde, dünyanın hiçbir demokratik ülkesinde Türkiye'deki kadar hürriyet bulunmadığı yazılıydı. *Ayın Tarihi*, Aralık 1945, s. 3.

39 *Ulus*, 5 Aralık 1945. *Ayın Tarihi*, Aralık 1945, s. 3. *Tan* ve *La Turquie*'nin, ideolojileri ve amaçları ne olursa olsun, tek partili rejimi eleştiren ve daha liberal bir sisteme gidilmesini isteyen ilk gazetelerden oldukları bir gerçektir. İstanbul Üniversitesi doçentlerinden Mehmet Ali Aybar (ki daha sonra üniversitedeki görevinden alınmıştır; solcu *Zincirli Hürriyet* gazetesinin de sahibidir). *Vatan* gazetesinde, ilk defa hükümet aleyhinde şiddetli makaleler yazanlardandır. Bu makalelerin en meşhuru "Kâğıt Üstünde Demokrasi"dir. Bkz *Vatan*, 24 Ağustos 1945. Ahmet Emin Yalman neşrettiği hatıralarında, *Tan* matbaasının tahribinden kısaca bahsetmektedir. Yalman, olay sabahı gazetesine gittiğini ve kısa bir zaman sonra binanın jandarma ve polis tarafından sarıldığını söylemektedir. Gerçekten *Vatan* matbaası, her ne kadar polis binayı korumak üzere tertibat almışsa da *Tan*'ın akıbetine uğramaktan güç kurtulmuştur. *Tan* ve *Vatan*'ın binaları, birbirlerinden 500 metre uzaklıktadır. O tarihte İstanbul Üniversitesi'nde öğrenci olan bu kitabın yazarı, bu gösterinin nasıl tertiplendiğini; gösterinin muhalefete karşı değil, sadece komünizme karşı olduğu izlenimini uyandırmak maksadıyla *Vatan*'a hücum etmekten son dakikada vazgeçildiğini tesadüfen öğrenmiştir. Yalman'ın görüşleri için bkz. *Turkey in My Time*, s. 226.

40 14. bölüme bkz.

Tan olayı, "solcu" fikirlere karşı şiddet kullanılması konusunda esef verici bir örnek oluşturmakla beraber Türkiye'de demokrasinin başlangıcını bir korku ve endişe bulutuyla örtmüş oldu. Bu, hükümet, beğenmediği herhangi bir muhalefet grubunu gerektiğinde kanun dışı kuvvet kullanarak susturabilecek demekti.[41] Sol görüşlü yayınlarla kitapçı dükkânlarının tahrip edilmesi olayı basında yalnızca hafif bir eleştiriyle karşılandı. Halk Partisi'nde ise solcuların nihayet susturulmuş olmasından belirli bir ferahlık duyuluyor gibiydi.[42]

Tüm bunlar yaşanırken diğer yanda dörtlü önerge sahiplerinin bir muhalefet partisi kurma kararında oldukları artık belli olmuştu. Gerçekten de 7 Ocak 1946 günü Demokrat Parti, Celal Bayar'ın liderliğinde resmen kuruldu. Böylece, geçmişteki birçok parti gibi Demokrat Parti de halk içinde gelişen bir hareketten doğmayıp doğrudan doğruya Millet Meclisi'nin içinden koparak meydana çıkmış oldu. (Kurucularından üçü hâlâ milletvekili bulunuyordu.)

Halk Partisi ve hükümeti, Demokrat Parti'nin kuruluşunu iyi karşılayarak, bu yeni partinin Halk Partisi'ninkinden farklı bir programla ortaya çıkacağını umduklarını ifade ettiler.[43] Bu sırada, hükümeti öteden beri eleştirmekte olan Hikmet Bayur'un Halk Partisi'nden çıkarılması ile muhalefete yeni bir kuvvet katılmış oldu.[44] (Bayur, Demokrat Parti için çalıştı ise de bu partiye girmedi.)

41 *Tan* Matbaası'nın tahribini takip eden mahkemeler hakkında aydınlatıcı bilgi için bkz. Sabiha ve Zekeriya Sertel, *Davamız ve Müdafaamız*, İstanbul, 1946. Mahkemeye verilen, göstericiler değil, gazetelerinde kışkırtıcı yazılar yazdıkları ileri sürülen *Tan*'ın sahipleri olmuştur. Bkz. *The New York Times*, 24 Mart 1946.

42 Bu konudaki görüşleri için bkz. *Vatan*; *Akşam*, 5, 6, 7 Aralık 1945; keza Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 54. *Cumhuriyet*, 20, 23 Ocak 1945, 24 Mart 1946.

43 *Ulus* (başyazı), 8 Ocak 1946; *Akşam* (başyazı), 9 Ocak 1946; ayrıca Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 56. Bu parti hakkında 15. bölümde verilen açıklamaya bkz. Programın metni. *Siyasi Dernekler*, ss. 169-182, Tunaya, *Siyasi Partiler*, ss. 662-673.

44 *Ulus*, 24 Ocak 1946.

Kuruluşundan iki ay sonra Demokrat Parti, o zaman sayısı altmış üç olan vilayetlerden ancak on altısının vilayet merkezi ile otuz altı kaza merkezinde ve sayısı belirsiz köyde şubeler açmıştı. Bu yavaş bir gelişmeydi, çünkü birçok kimse Fethi Bey'in Serbest Fırkası gibi bu yeni partinin de gerçek bir muhalefeti temsil etmediği kanaatindeydi. Yaygın olan bu görüşü düzeltmek için gerek Halk Partililer gerekse Demokratlar muhalefetin katıksız ve gerçek olduğunu tekrarlamak zorunda kaldılar.[45] Demokrat Parti'nin kuruluşunun ilk aylarında Halkçılar ile Demokratlar arasındaki ilişkiler dostçaydı. Demokratlara karşı Halkçıların uygun bir tavır takınmalarının sebebi Demokrat Parti'nin, Doğu bölgelerinde, sınır vilayetlerinde ve köylerde şube açmayacağı, faaliyetlerini yeni fikirleri kabul edebilecek kadar siyasi bakımdan gelişmiş birkaç vilayetle sınırlı tutacağı düşüncesindendi. Demokrat Parti birer birer üye kaydederek daha kırk elli yıl iktidara geçmeye çalışmayacak ve böylece demokratik bir süs olmaktan ileri gitmeyecekti.[46] Gerçekten de yirmi üç yıldır iktidarda olan, memlekete kök salmış bulunan Halk Partisi, muhalefet partisinin kolay kolay tutunamayacağını sanıyordu.[47]

Demokrat Parti büyüdükçe Halkçıların dostça tavırları değişti. Görece durgun geçen ilk üç aydan sonra Demokrat Parti birdenbire memlekette yayılmaya başladı; çünkü halk, yeni partinin gerçek bir muhalefet partisi olduğuna inanmaya başlamıştı. 1946 baharında Demokrat Parti memleketteki bütün muhalefeti kendi tarafına çekmişti. Kasaba ve köylerde vatandaşlar bir araya gelip Demokrat Parti şubeleri açıyor,[48] sonra merkezle ilişkiye geçiyorlardı. DP'nin henüz parti olarak kabul edilmiş bir programının

45 *Cumhuriyet*, 14 Mart 1946 (Celal Bayar'ın beyanatı). *Tasvir*, 23 Nisan 1946; *Ülke*, 10 Mart 1946.

46 *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1946 (Menderes'in Aydın'da yaptığı konuşma), 1946-1947 arasındaki siyasi gelişmeler için genel olarak bkz. Ahmet E. Yalman, "The Struggle for Multy-Party Government in Turkey", *The Middle East Journal*, 1, 1947, s. 46 vd.

47 *Son Saat*, 30 Mart 1947 (Köprülü'nün görüşleri).

48 Bkz. *Tanin* (başyazı), 8 Temmuz 1947.

olmadığı ve görüşlerinin henüz açıkça ifade edilmiş bulunmadığı dikkate alınmıyordu; partinin biricik özel niteliği, hükümete muhalif oluşuydu. Böylesine hızlı büyümekte olan Demokrat Parti'nin kısa zamanda Halk Partisi'ne meydan okuyabileceği, 1947 başlarında yapılması tasarlanan seçimlerde iktidarı bile alabileceği artık Halk Partililerce de kabul edilir olmuştu.

Demokrasiyle ilgili bazı sorunların görüşülmesi ve belediye seçimlerinin Eylül 1946'dan Mayıs 1946'ya alınması maksadıyla Halk Partisi, Meclis Genel Kurulu'nu toplantıya çağırdı.[49] Belediye seçimleri tarihinin değiştirilmesi, 1946 yazında genel seçimlere gidileceği ihtimaline işaret ediyordu. Belediye seçimlerinin erken tarihe alınmasına dair kanun teklifi Halk Partisi Hükümeti tarafından Meclis'e getirilerek aynı gün kabul edildi. Kanun, iktidar partisi ile muhalefet partisi arasında açık bir çatışmaya sebep oldu.

Buna göre muhalefet, belediye seçimlerinin erken tarihe alınması ile Demokrat Parti'nin örgütlenmesinin geciktirilmek istendiğini iddia ediyordu. Ayrıca seçimlerin dürüst yapılmasını sağlayacak tedbirlerin alınmasını, Basın, Cemiyetler ve Polis Teşkilatı Kanunları gibi antidemokratik kanunların değiştirilmesini istiyordu. Halk Partililer ise -bazıları açıkça tehditkâr kelimeler kullanarak- muhalefetin iş başına geçmeye kalkışmadan önce olgunlaşması gerektiğini söylüyordu. Halk Partililer iki dereceli seçimle kurulmuş bir meclis yerine tek dereceli, daha demokratik bir seçimle yeni bir meclis seçmek ve böylece halkın oyuna hâlâ sahip bulunup bulunmadıklarını anlamak için seçimlere gidilmesi gerektiğini savunuyorlardı.[50]

Halk Partisi Kurultayı 10 Mayıs 1946 tarihinde toplanarak İnönü'nün açış nutkundan sonra gündemin görüşülmesine geçti. İnönü, memleketin iç ve dış şartlarının yeni seçimleri gerektir-

49 *Ayın Tarihi*, Nisan 1946, s. 6.

50 *BMMTD*, Dönem 7, c. 22, s. 216 (Menderes'in konuşması); aynı yerde, s. 222 (R. Koraltan); aynı yerde, s. 218 (R. Peker); keza *Ayın Tarihi*, Nisan 1946, s. 22 (R. Peker'in görüşleri).

diğine ve seçimleri daha demokratik bir şekle sokmak ihtiyacına işaret etti. Halk Partisi seçimleri kaybedecek olursa İnönü, Parti Başkanı olarak muhalefete geçecekti. Cumhurreisliği ile Parti Başkanlığı'nı şahsında birleştirdiği için uğradığı eleştirilere rağmen İnönü Parti Başkanlığı'nı bırakmak niyetinde değildi. Nutkunda şu tavsiyelerde bulunuyordu: (a) Sınıf esasına göre dernek ve siyasi parti kurma yasağının kaldırılması; (b) Eski iki dereceli seçim sistemi yerine tek dereceli seçim usulünün kabulü; (c) Parti Başkanı'nın "değişmez" olmaktan çıkarılıp seçimle tayin edilmesi, "Şef" deyiminin "Parti Başkanı"na çevrilebilmesi için parti tüzüğünde gerekli değişikliklerin yapılması; (d) Millet Meclisi'nde Müstakil Grup'un kaldırılması ve bütün bunların sonucu olarak da yeni seçimlere gidilmesi.[51]

Kurultay, İnönü'nün tekliflerini kabul edip kendisini Parti Genel Başkanı seçtikten sonra dağıldı. Bu kurultayın aldığı kararlar çok önemliydi. Memlekette sosyal sınıflar bulunduğunu ve sınıfların ekonomik çıkarları üzerine siyasi dernekler kurulabileceğini kabul etmek, yirmi beş yıldır savunulan sınıfsız toplum anlayışına taban tabana zıttı. Tek dereceli seçim ise Türk yurttaşına ilk defa oyunu bir başka kişi aracıyla değil, doğrudan doğruya kendi anlayışına göre kullanma imkânını veren esaslı bir reformdu.

Seçimlerin bir yıl öne alınmasının sebebi ise birtakım pratik hesaplara dayanmaktaydı. Erken seçimler hem Halk Partisi'nin iktidarda kalmasını sağlayabilir hem de muhalefetin iktidara çabuk geçme heves ve heyecanını tam yok etmese de bir derece azaltabilirdi. Gerçekten de muhalefetin gayretlerinin kaynağı seçimlerin yaklaşmasıydı. Bir de şöyle bir fikir ileri sürülüyordu: Demokrat Parti'nin, kuruluşundan birkaç ay sonra, henüz önderlerinin fikirleri ve partinin ilkeleri açıkça belirmeden iktidarı kazanması, ancak dinci gericilerden topraksız köylülere kadar

51 *Ulus*, 27 Nisan ve 11 Mayıs 1946; *Ayın Tarihi*, Mayıs 1946, s. 32 vd.; *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri*, İstanbul, 1946, ss. 401-407; keza Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 60.

her çeşit hoşnutsuz kitleyi içine alan bir muhalefete dayanılarak mümkün olabilirdi. Bu durum da eninde sonunda rejimin temellerini tehlikeye düşürebilirdi.

Halk Partisi Kurultayı'nın aldığı kararlara karşı Demokrat Parti'nin tepkisi şiddetli oldu. Demokrat Parti, İnönü'yü seçimlerin normal tarihte, yani 1947'de yapılacağına dair sözünü tutmamakla suçladı ve şayet seçimlerin öne alınması gerekiyor idiyse bunu muhalefet partilerine danışarak yapması gerektiğini ileri sürdü. Yapılan eleştirilere göre, İnönü'nün Cumhurreisi olarak kanuni dokunulmazlığı vardı; ama Parti Başkanı olarak günlük politikaya karıştığından dokunulmazlığını ve diğer imtiyazlarını partisi lehinde kullanmış oluyordu.[52] Fuat Köprülü, *New York Times* muhabirine verdiği bir beyanatta, hükümeti siyasi partilerin kurulmasını normal olmayan yollardan önlemeye çalışmak, telefonları dinlettirip muhaliflerin peşine sivil polis takmakla suçladı. Buna karşılık Halkçılar, Demokratların sözlerini Moskova radyosunun yayınlarıyla kıyaslayarak onları demagoji yapmakla suçladılar. Ayrıca memleketin iç işlerinin tartışılmasına yabancıları da kattığı için Köprülü'yü şiddetle eleştirdiler.[53]

Belediye seçimleri bu çekişmeler arasında, 26 Mayıs 1946 günü yapıldı. Demokrat Parti, antidemokratik kanunların kaldırılmadığı ve iktidarın, gerçek bir muhalefetin gelişmesini önlemek niyetinde olduğu düşüncesiyle seçimlere girmemeye karar verdi.[54] Demokrat Parti kurulduktan sonra çok sayıda taraftar kaybeden Milli Kalkınma Partisi ilkin belediye seçimlerine katılmaya karar verdiyse de seçim günü sabah on birde hükümeti

52 *Vatan*, 14 Mayıs 1946; keza *Celal Bayar Diyor ki* (N. Sevgen tarafından yayınlanmıştır), İstanbul, 1951, ss. 107-110. Bu kitap, Celal Bayar'ın 1920-1950 arasında yaptığı bazı konuşmalardan çoğu gazetelerden alınma pasajları içermektedir.

53 *New York Times*, 14 Mayıs 1946. *Cumhuriyet*, 15, 22 Mayıs 1946. Keza *Ulus*, 15, 24 Mayıs 1946.

54 Demokratların seçimlere katılmama kararları hakkında bir tartışma için bkz. *Tasvir*, 6, 9 Mart 1946; *Ulus*, 8 Mayıs 1946. *Celal Bayar Diyor ki*, s. 106-107.

taraf tutmakla suçlayarak seçimlerden çekildi.[55] Halkın bu karışık ortamda gerçekleşen seçimlere katılım oranı muhaliflere göre çok düşüktü.[56] İçişleri Bakanı'na göre ise ortalama katılım oranı % 50 - 60 civarındaydı.[57] Resmen seçimlere katılmamakla beraber çok sayıda Demokrat Partili, Halk Partisi'nden olmayan adaylara oy verdi (Kastamonu'da olduğu gibi). Birkaç yerde de Milli Kalkınma Partisi'ni destekleyerek partiye birkaç üyelik kazandırdılar; MKP böylece Kırıkkale Belediye Meclisi'nde altı üyelik elde etmiş oldu.[58]

Belediye seçimleri, adayların eskisi gibi Halk Partisi tarafından gösterilmek yerine, ilk defa serbestçe halk tarafından gösterilmesini ve seçilmesini sağladı. Böylece bireyler yurttaşlık ve seçmenlik görevlerini serbestçe yerine getirebilmiş oldular. Ayrıca seçimler Halk Partisi saflarındaki birçok kişisel çatışmayı açığa vurduğu gibi Demokrat Parti'nin gerçek gücü hakkında da bir fikir verebildi. Oy verme usulünde genel seçimlerden önce düzeltilmesi gereken birtakım aksaklıklar olduğu da meydana çıktı. Belediye seçimleri muhalefetle karşılaşmaya alışmamış devlet memurlarının partizanlığına, çetrefil usullere ve gizlilik şartlarının bulunmayışına rağmen görece serbest şartlar altında geçti.[59]

Mayıs ayında, belediye seçimlerinden önce, İnönü'nün memleketi dolaşarak halkı seçimlere katılmaya çağırışı çok partili sistemin doğurduğu ilk sonuçlardan biriydi. Bu şekilde hükümetin iktidarın halka dayandığını yavaş yavaş kabul etmekte olduğu ortaya çıkıyordu.

Serbestliğin etkileri başka alanlarda da görülmeye başlandı. Malların satışı ve fiyatların tespiti hükümet kontrolünden

55 *Tasvir*, 27 Mayıs 1946.

56 Sırasıyla, İstanbul'da % 49, İzmir'de % 22, Adana'da % 45, Manisa'da % 30 ve Balıkesir'de % 25. *Vatan*, 11 Mayıs 1946.

57 *BMMTD*, Dönem 7, c. 23, s. 240 (Hilmi Uran'ın sözleri). Aslında katılım oranının düşük olduğu yerler, Demokratların örgütlerini kurmuş bulundukları ve yurttaşları oy vermemeye ikna edebildikleri bölgelerdir.

58 *Cumhuriyet*, 29 Mayıs 1946.

59 *BMMTD*, Dönem 7, c. 23, s. 239 (Hikmet Bayur'un sözlü sorusu).

kısmen çıktı ve perakendecilere, devlet kurumlarının, özellikle Sümerbank'ın ürünlerini satmakta daha büyük imkânlar sağlandı. Bazı maden bölgelerindeki işçi azlığına çare bulmak üzere bu bölgelerdeki köylerde uygulanan İş Mükellefiyeti Kanunu kaldırıldı.[60]

Bunlarla birlikte hükümete pek çok yerden şiddetli ve keskin eleştiriler yöneltiliyordu. Hükümet ise eskiden yaptığı gibi eleştirenleri susturmak yerine yapılan hücumlara karşılık vermekle yetiniyor ve liberalizasyon hareketine devam ediyordu.[61] Basın hürriyetini ciddi ölçüde sınırlayan Basın Kanunu'nun 5. maddesi, Cumhuriyet'in getirdiği devrim ve kurumlar genel olarak yerleşmiş olduğundan artık tartışmaya konu olmayacakları gerekçesine dayanılarak değiştirildi. Basın suçlarının bir kısmı için af ilan edildi. Basın Kanunu'ndaki değişikliğe göre gazete kapatma yetkisi hükümetten alınıp mahkemelere verildi. Mahkemeler basın suçları hakkında karar vermeden önce suç olayını inceleyip usulüne uygun delillerin ibrazını isteyeceklerdi.[62] 3511 sayılı kanun ile kurulmuş bulunan Basın Birliği kaldırılarak gazeteler kendilerinin kuracakları meslek örgütlerine girmekte serbest bırakıldılar (4932 sayılı kanun). Birkaç ay sonra aynı kanunda yapılan değişikliklerle gazete çıkarabilmenin bağlı olduğu diğer kısıtlayıcı şartlar, yani en büyük idare amirinden ruhsatiye alınması, 5000 lira depozito yatırılması, gazeteyi çıkaranın öğrenim derecesinin bildirilmesi ve iyi ahlak belgesi ibrazı mecburiyeti kaldırıldı.[63]

Üniversitelere kendi idarelerinde ve iç işlerinde özerklik tanındı ama giderlerinin devlet bütçesinden karşılanmasına devam

60 Bu çalışma mükellefiyeti hakkında bkz. *Ayın Tarihi*, Mayıs 1945, ss. 154-156, *Ulus*, 14-16 Mayıs 1946; *BMMTD*, Dönem 7, c. 17, ss. 218-225, 396. Keza bkz. 3. bölüm, not 28.

61 *Ayın Tarihi*, Haziran 1946, s. 17 (Başbakan Saraçoğlu'nun sözleri); keza *Ulus*, 5 Haziran 1946; keza Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 61-62.

62 *BMMTD*, Dönem 7, c. 24, s. 262. 4935 sayılı, 13 Haziran 1946 tarihli kanun.

63 Bkz. 4955 sayılı, 30 Eylül 1946 tarihli Kanun; keza *Siyasal Bilgiler Mecmuası*, Kasım 1948, s. 328 vd. Kanunlar için keza bkz. Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1051*, ss. 61-62, 65.

edildi.[64] Tanınmış bir idare hukuku profesörü olan Sıddık Sami Onar, hükümetin tuttuğu aday olarak görülen eski rektör Dr. Tevfik Sağlam'a karşı seçimleri kazanarak İstanbul Üniversitesi Rektörü oldu.

Sınıf esası üzerinden dernekler kurulmasını yasak eden Cemiyetler Kanunu (9. madde) değiştirildi. Bundan başka, dernekler hükümet tarafından değil, usulüne uygun tahkikattan sonra ancak mahkeme kararıyla kapatılabilecekti.[65] Dernek kurma hakkına dokunan birkaç eski kanun daha yürürlükten kaldırıldı, dernek kurma hakkı esas itibariyle Medeni Kanun'a göre düzenlenecekti.

Memleket içindeki derneklerin, yurtdışındaki örgütlere katılma yasağı devam etmesine ve Demokratların, cemiyet kurma hakkının Jön Türkler devrinde tanınan haktan bile geri olduğunu söylemesine rağmen, dernek kurma hakkı yine de bir hayli serbest bırakılmıştı.[66]

Halk Partisi Kurultayı'nın aldığı karara uyarak hükümet, Meclis'e Seçim Kanunu'nu değiştiren bir teklif getirdi. Ancak Demokratlar getirilen bu teklifi oyun gizliliğini ve emniyetini sağlamaya yeterli bulmadılar.[67] Muhalefet, seçimlerin mahkemeler tarafından denetlenmesini istiyor, ancak bu teklifte denetleme görevi yine hükümete bırakılıyordu. Nispi seçim usulü de kabul olunmuyordu. Çünkü Halk Partisi'nin sağ kanadından bazı partililer, Türkiye'de sınıf farkları olmadığına inandıkları gibi nispi seçimi, gelenek halini almış bulunan çoğunluk sistemine de aykırı buluyorlardı.[68] (Oysa muhalefet de Halk Partililer de nispi seçim istemişlerdir.)

Halk Partisi yirmi beş yıl içinde koyduğu hürriyeti kısıtlayan

64 *Ayın Tarihi*, Haziran 1946. s. 5, 12. 4936 sayılı, 13 Haziran 1946 tarihli kanun.
65 *BMMTD*, Dönem 7. c 24, s. 48 vd. 4919 sayılı Kanun, keza bkz. Malcolm Burr, "Politics in Turkey", *Spectator*, 13 Eylül 1946. *BMMTD*, Dönem 7, c. 24, s. 49.
66 *BMMTD*, Dönem 7, c. 24, s. 49
67 *BMMTD*, Dönem 7, c. 23, s. 246 vd., c. 24, s. 39 vd.
68 *BMMTD*, Dönem 7, c. 23, s. 250 (Şemsettin Sirer).

kararları birkaç ay içinde ya ortadan kaldırdı ya da çok gevşetti. Böylece, belli derecede bir serbestleşmeye izin verdikten sonra genel seçimleri 21 Temmuz 1946 tarihinde yapmaya karar verdi.

Demokrat Parti'nin yüksek katmanlarındakiler seçimi boykot etmek niyetindeydiler, ama parti merkezinde yapılan danışma toplantısında mahalli parti örgütlerinin isteklerine uyularak, seçim sisteminin handikaplarına rağmen yine de seçimlere girme kararı verildi.[69] Hükümetin seçimlerin tarafsız yapılacağı konusunda güvence vermesi, Meclis'te temsil edilmemek korkusu ve böylece partiyi halka tanıtma fırsatlarından ve hükümetle doğrudan doğruya temas imkânından mahrum kalmak düşüncesi Demokrat Parti'yi seçime girmeye zorlayan etkenler arasındaydı. Gerçekten de Türkiye'de Meclis'te temsil edilmeyen partiler, program ve görüşlerinin değeri ne olursa olsun, halk arasında nadiren tutunmuş ve basının dikkatini kendi üzerlerine çekmekte güçlüklerle karşılaşmışlardır.

Seçimlerin arifesinde, Demokrat Parti altmış üç vilayet merkezinde, üç yüz kaza merkezinde ve çok sayıda köyde örgütünü kurmuş bulunuyordu.[70] Bu arada Demokratlar, Mareşal Fevzi Çakmak'ın şahsında çok değerli bir destek kazanmışlardı: Atatürk'ün en yakın arkadaşlarından biri ve Kurtuluş Savaşı'nda Genelkurmay Başkanı olan Fevzi Çakmak, Türkiye'nin biricik mareşali, dindar ve namuslu bir insandı. Genç, ihtiyar, herkes tarafından ve hatta dinci gruplar arasında da sayılıp seviliyordu. Emekliye sevk edilince Halk Partisi'ne karşı küskünlüğünü bu partiye girmemekle ve milletvekili seçilmeyi reddederek göstermişti.[71] Sonunda Demokrat Parti listesine bağımsız aday olarak girmeyi kabul etti.

Seçim kampanyası hızlı bir tempoyla gelişiyordu. Memleketteki muhalefetin gövdesi Demokrat Parti'nin çevresinde toplanmış

69 *Cumhuriyet*, 16, 27, 29 Haziran 1946. Sevgen, *Celal Bayar Diyor ki*, ss. 111-113.

70 *Cumhuriyet*, 27 Haziran 1946 (Bayar'ın beyanatı).

71 Bkz. *Ulus*, 29, 30 Haziran 1946 (Saraçoğlu'nun beyanatı); Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 62, 63. Mareşal Çakmak için bkz. 7. bölüm, 10. bölüm, not 51.

gibiydi. Muhalefet bir hürriyet seferberliği, Demokratların deyimiyle, "İstibdada karşı hareket" halini almıştı; meşhur "Yeter, Söz Milletin!" afişi bu halin veciz bir ifadesiydi. DP ileri gelenleri her gittikleri yerde muazzam kalabalıklar tarafından görülmemiş bir heyecanla omuzlarda taşınıyordu.[72]

Demokratlar, Halk Partililerin kendilerine iftira ettiklerinden, jandarmaların baskısından ve kötü muamelelerinden,[73] Halk Partisi'nin seçim gününden önce oy artırma gayretlerinden ve hükümet memurlarının bu konudaki gayretkeşliğinden şikâyetçiydiler.[74] Hükümetin, zararlı propaganda faaliyetini önlemek maksadıyla, seçim kampanyası için köylere gidenlerin parti kartlarını kontrol etme talimatını Demokratlar, köylerde siyasi faaliyeti önleme girişimi olarak değerlendirdiler.[75]

Halk Partisi kendi şubelerine bir sirküler göndererek seçim kampanyasında zor usulleri kullanmaktan çekinilmesini, muhalefeti dışarıdan para almakla suçlamaktan ve muhalif partinin kapatılacağı tehdidini savurmaktan vazgeçilmesini tavsiye etti.[76] Ayrıca İçişleri Bakanlığı da memlekette ilk defa yapılacak olan tek dereceli seçimde yurttaşların hiçbir engele uğramaksızın oylarını kullanabileceklerini bildirdi.[77] Bütün bu tedbirlere rağmen seçimlerin tarafsız olarak yapılmayacağı korkusu sürmekteydi. Seçim propagandası yapan Halk Partili bir adaya yardım edilmesi hususunda bir kaza kaymakamına yazılmış gizli bir resmi mektubun kaymakam tarafından açığa vurulması, seçimlerde hükümetin baskı yapacağı korkusunu daha da artırdı.[78]

---

72 *Cumhuriyet*, 30 Haziran 1946 (Bayar'ın Adana'yı ziyareti).

73 *Tasvir*, 8, 14 Temmuz 1946.

74 *Yeni Sabah*, 16 Temmuz 1946. *Celal Bayar Diyor ki*, ss. 115-130.

75 *Ulus*, 11, 12 Temmuz 1946, *Vatan*, 10 Temmuz 1946.

76 *Tasvir*, 20, 22 Haziran 1946, *Cumhuriyet*, 25 Haziran 1946.

77 *Ulus*, 2 Temmuz 1946. *Ayın Tarihi*, Temmuz 1946, s. 7.

78 *Tasvir*, 16 Temmuz 1946 (Fuat Arna tarafından açıklanan mektup). Ama sonra 1948'de Demokrat Parti liderlerine karşı cephe almış ve Millet Partisi'ne geçmiştir.

Halkçılar da Demokratları halk mahkemeleri kurup "zalimleri!" mahkûm ettirmekle, zenginlerin malını bölüşmekten söz açmakla,[79] ana gayelerinin Halk Partisi'ni yıkmak olup Arap harflerinin yeniden kabulü ile ezanın Arapça okunması gibi vaatlerde bulunarak dini siyasete alet etmekle suçluyorlardı.[80] Bununla beraber, her iki parti de komünistlik meselesini bu seçim kampanyasına katmadı; DP'yi komünist amaçlar gütmekle suçlayan Yozgat valisi mahkemeye verildi ve mahkûm edildi.[81]

Halk Partisi'nin sağ kanadı DP'nin seçim kampanyasını İnönü'nün şahsına çevrilmiş görüyordu. İnönü, kendisinin halk tarafından değil de Meclis çoğunluğu tarafından Cumhurreisi seçildiği gerekçesiyle CHP'nin Başkanı olarak kalmak istediğini ve bir partiye bağlı bulunmanın zaruri olduğunu söylüyordu. İnönü, köylülere okul inşası konusundaki mükellefiyetlerini hafifleteceğini CHP adına vaat ediyor, ayrıca Demokratların eleştirdiği Topraklandırma Kanunu'nu savunuyor ve hayat pahalılığıyla mücadele edileceğini söylemekle beraber seçim kampanyası sırasında yapılan kötü propagandalardan dolayı hınç beslenmeyeceğini de belirtiyordu.[82]

Kampanyanın belki de en ilgi çekici tarafı; halkın faal bir şekilde tartışmalara katılması, muhalif partiyi heyecanla desteklemesi ve adaylar ile halk arasındaki ilişkilerde belirli değişikliklerin meydana gelmesiydi. Tek parti devrinde seçim bölgelerini pek nadir dolaşan adaylar şimdi hemen seçim bölgelerine koşuyor, halkla konuşuyor, onların oylarını istiyor ve karşılığında neye ihtiyaçları varsa yapılacağını vaat ediyorlardı. Muhalif adayların işi daha kolaydı; onlardan kimse program sormuyordu, sadece muhalif olmaları aday olmak için yeter sayılıyordu. İstanbul gazetelerinden birçoğu ve bu arada yeni çıkmaya başlayan birkaç gazete de (gazetelerin sayısı gittikçe artıyordu) muhalefeti destekliyordu.

79 *Ulus*; *Tanin*, 29 Temmuz 1946.
80 *BMMTD*, Dönem 8, c. 1, s. 92 vd.
81 *Akşam*, 4 Ağustos 1946.
82 *Ayın Tarihi*, Temmuz 1946, s. 9 vs.

1946 seçimlerinde aday gösterilen Demokratların toplumsal durumları incelendiğinde, bunlardan elli ikisinin avukat, kırk birinin toprak sahibi, kırkının doktor, otuz dokuzunun işadamı, on beşinin emekli general, on dördünün mühendis, on üçünün öğretmen ve kalanının da çeşitli mesleklerden olduğu görülüyordu.[83] Halk Partisi adaylarının ise çoğunlukla emekli asker, tanınmış siyasi kişiler veya yüksek memurlar (eski valiler, ilh.) ve kısmen de serbest meslek mensupları oldukları anlaşılıyordu.[84]

Seçimler, 21 Temmuz 1946 tarihinde sakin ve düzenli bir şekilde geçti; seçmenlerin %85'i oy vermişti. Sonuçlar alındıkça ise bir yaygara yükselmeye başladı, çünkü pek çok kimse hayal kırıklığına uğruyordu. Normal olarak DP şehirlerde ilerdeydi, ama köylerden gelen sonuçların ezici çoğunluğu CHP lehineydi.[85] İstanbul'da sonuçların seçim akşamı alınması beklenirken seçimden ancak üç gün sonra sonuçlar ilan edildi. Muhalefete göre, İstanbul'da seçim sonuçları gizli görüşmelerden sonra CHP lehine değiştirilmiş ve ancak Mareşal Fevzi Çakmak valiyi ziyaret edip oya saygı gösterilmesini bir yurttaş ve bir aday olarak talep ettikten sonra sonuçlar ilan edildi.[86] Her şeye rağmen İstanbul'da yirmi yedi milletvekilliğinden on sekizini DP adayları kazanmıştı (işçiler, azınlıklar Demokratlara oy vermişlerdi). Bütün memlekette alınan sonuçlara göre ise 456 milletvekilliğinden 395'ini CHP, 64'ünü

83 *Cumhuriyet*; *Vatan*, 21 Temmuz 1946.

84 *Vatan*, 19 Temmuz 1946.

85 *Ulus*, 26 Temmuz 1946.

86 Hükümet, çeşitli sandıklardan bildirilen rakamlara göre kesin seçim mazbatalarını düzenlemekle görevli olan bölge seçim kurullarında seçim sonuçlarını değiştirmekle suçlandı. Bölge seçim kurullarını hükümet memurları göz ettiği için sonuçlar kolayca tahrif edilebilirdi. Sandıklardan çıkan oylar sayıldıktan sonra imha edildiğinden mazbatalarda gösterilen sonuçların aksi kanıtlanamazdı. Bu bakımdan Bölge Seçim Kurulu üyelerini etki altında bırakmak mümkündü. Daha etraflı bilgi için bkz. Kenan Öner, *Siyasi Hatıralarım ve Bizde Demokrasi*, İstanbul, 1948, s. 26, vd. *Yeni Sabah*, 23, 24 Temmuz 1946.

DP, 6'sını da bağımsızlar kazanmıştı.[87] Sonraki yıllarda bu rakamlar durmadan değişti.

İnönü'nün, seçimler sırasında sarf edilen sert sözlerin karşılıklı olarak unutulması gerektiği yolundaki uzlaştırıcı nutkuna rağmen hükümetin baskısı, seçimlerde yapılan hileleri unutturamamış, bilakis halkın öfkesi gittikçe kabarmıştı.[88] Ortalığı yatıştırma tedbirlerinin hiçbiri etki etmeyince İstanbul'daki sıkıyönetim makamları, sert bir bildiri yayınlayarak bazı gazeteleri kışkırtıcı yayınlarda bulunmak, yurttaşların zihinlerinde seçim sonuçlarına dair şüpheler uyandırmak ve memleket asayişine zarar vermekle suçladılar[89] ve seçimlerin eleştirilmesini yasakladılar. Oysa aynı gün *Yeni Sabah* gazetesi ile *Gerçek* gazetesi Celal Bayar'ın hükümeti suçlayan sözlerini yayınlıyordu:

> "İşte ben iddia ediyorum, hatta itham ediyorum; seçim işlerine fesat karıştırılmıştır. Seçimler memleketin hakiki iradesini göstermekten uzaktır.
>
> Şayet kanunsuz hareketler ve vatandaşların üzerinde yapılan türlü tazyikler azami hadde çıkarılmamış olsaydı, yurdun her tarafında seçimleri partimizin kazanmamasına imkân yoktu...
>
> Yapılan bunca tazyik ve kanunsuzluklar kâfi gelmediği içindir ki iktidar partisi sahte mazbata tanzim etmeye ve seçim evrak ve mazbatalarında tahrifat yapmaya mecbur kalmıştır. Bu sarih iddiaları ispat edecek çok kati delillerimiz olduğu gibi milletçe de bilinmektedir. Halk Partisi, iktidar mevkiini ancak seçimlerden önce ve seçimler esnasında tatbik etmek ve zorlamalara dayanan usuller, seçim evrak ve mazbatalarında tahrifat yapmak sayesinde muhafaza etmektedir."[90]

87 Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 63; keza *Ayın Tarihi*, Temmuz 1946, s. 5 (ufak farklarla).

88 *Vatan*, 25 Temmuz 1946. Seçimler ve onu takip eden olaylar için bkz. *New York Times*, 22-27, Temmuz 1946.

89 *Cumhuriyet*, 25, 26 Temmuz 1946.

90 *Yeni Sabah*, 25 Temmuz 1946.

Celal Bayar'ın bu sözlerini yayınladıkları için her iki gazete sıkıyönetimce kapatıldığı halde aynı beyanata sayfalarında yer vermiş olan hükümet taraftarı *Tanin* gazetesine böyle bir muamelede bulunulmadı.[91] Sıkıyönetim bölgesindeki gazetelerin ve halkın zorla susturuluyor olması, memleketin diğer bölgelerini hiç etkilemedi; seçimleri yeren DP liderlerini buralarda binlerce kişi heyecanla karşılıyordu.[92]

Seçimlerden sonra yeni hükümeti kurmaya memur edilen Recep Peker'in anlattıklarına göre, seçimi protesto eden toplantılar günlerce devam etti ve polisin müdahalesini bile gerektirdi. Yeni kabineyi kurmakla görevlendirilmiş olan Recep Peker, 5 Ağustos 1946 akşamı Millet Meclisi binasındayken, kendi ifadesine göre, karşı kaldırımları dolduran "basit kılıklı" bir kalabalık "Yaşasın Demokratlar!" diye bağırmış, Peker'in anlayamadığı daha başka şeyler de söylemişlerdi. "Atlı polisler kılıçlarını çekerek Meclis kapısında biriken kalabalığı dağıtmak zorunda kalmışlar; bu hareket Meclis'in yalnızca kapısına değil, manevi şahsiyetine karşı da bir saldırı" olarak yorumlanmıştı.[93] Halk Partisi'nin kurduğu yeni hükümetin iş başına geçmesi üzerine bu çeşit gösteriler sona erdiyse de hükümete karşı hoşnutsuzluk devam etmişti.

1946 seçimlerine kadarki siyasi gelişmelerin niteliğini anlamak için muhalefetin iç yapısını ve savunduğu fikirleri incelemek gerekir. Demokrat Parti'nin görüşleri ve programı ayrıntılı olarak bilinmediği halde bu parti, memleketteki başlıca muhalif grupları -aralarındaki bütün fikir ve çıkar ayrılıklarına rağmen- kendine çekmişti. Köylüler, işçiler, aydınlar ve toprak ağaları bu partinin etrafında toplanarak ona sosyal hareket niteliğini kazandırdılar. Parti daha ilk adımında, doğrudan doğruya iktidarı almak için politik mücadeleye girişti; bu, liderlerin aldığı bir kararla değil, partiyi destekleyen halkın zorlamasıyla oldu. DP liderleri bir gün

91 *BMMTD*, Dönem 8,c.I, s. 271.
92 *Cumhuriyet*, 29, 30 Temmuz 1946 (Bursa, İzmir, Konya gezileri).
93 *Ayın Tarihi*, Ağustos 1947, s. 22.

içinde birer kahraman oluverdiler; hemen hiç kimse onların ne fikirleriyle ne de içinden çıktıkları CHP ile geçmişteki ilişkileriyle ve onu desteklemiş olmalarıyla ilgileniyordu.[94]

Demokrat Parti'nin genellikle ortaya attığı somut sorunlar; hayat pahalılığı, hürriyet yoksunluğu, antidemokratik kanunlar ve idare örgütünün yaptığı bazı yolsuzluklardı. Demokratların ne sistemli bir seçim programı ne de sosyal ve ekonomik sorunlar üzerinde iyi işlenmiş fikirleri vardı. Yaptıkları esas iş, bütün devrimler boyunca ve savaş yıllarında görülen kusurların, duyulan sıkıntı ve hoşnutsuzluğun sorumluluğunu Halk Partisi'ne yüklemekten ibaretti. Bu eleştirilerin gerçekte bir değer taşıyıp taşımadığı üzerinde duran yoktu.

Halka gelince, halk ilk defa iktidardaki partiye karşı hoşnutsuzluğunu ifade etme fırsatını bulmuştu. Muhalife oy vermek, sadece Halk Partisi'ne karşı oy vermek demekti.[95] Bir gazetenin ifade ettiği gibi, Demokrat Parti seçimi kazanmadı, sadece Halk Partisi seçimi kaybetmiş oldu.[96] Hiçbir fark gözetmeden muhalefetin böyle toptan desteklenmesi Türkiye'nin gelecekteki çok partili politika yaşamı bakımından endişe verici bir hâldi,[97] ama mevcut şartlar altında durumun başka türlü olması da pek beklenemezdi.

Demokrat Parti, Halk Partisi idaresinin kusurlarını açıkça eleştirmek ve bunları kamuoyu önünde tartışmak cesaretini gösterebilmişti ve işin başından beri kuvvetini birkaç seçkin kişiden değil, kitlelerden alıyordu. Bu durum işlerin düzeleceği ümidini ve genellikle halkta hürriyet isteğini uyandırdı.

Memlekette politika yaşamı öyle hızlı gelişiyordu ki sorunların fikir cephesi üzerinde durmaya kimsenin vakti yoktu, ama olayları derinlemesine incelemeye alışık bir insan, seçim nutuklarında endişe verici belirtiler görebilirdi. Çoğu az çok eğitimli insan-

94 Bkz. Ahmet H. Başar, "DP ve Muhalefet Fikri", *Cumhuriyet*, 10 Ağustos 1946.
95 *Tasvir* (başyazı), 24 Temmuz 1946.
96 *Vatan* 24 Temmuz 1946.
97 *Akşam* (başyazı), 27 Temmuz 1946.

lar olan muhalefet adayları Hükümeti genel terimlerle kötülemekten öteye gitmiyorlardı. Oysa onları dinleyen yurttaşlar belli konularda belli sorular soruyor ve "Bazı temel maddelerin fiyatları nasıl düşürülebilir, tarım ürünlerinin fiyatları nasıl yükseltilebilir, ulaştırma sistemi nasıl ıslah edilebilir, iş bulma imkânları nasıl sağlanabilir, jandarma ve vergi tahsildarlarının baskısı nasıl kaldırılabilir?" gibi soruların cevabını bekliyordu. Aldıkları cevaplar ise genellikle, "Hürriyete bir kavuşalım, gerisi kendiliğinden düzelir" şeklinde idi.[98]

Ateşli tartışmalara ve bazı partizan kışkırtmalara rağmen halk seçimlerde büyük bir disiplin anlayışıyla asayiş ve otoriteye saygı gösterdi. Çoğu yerlerde yurttaşlar adaylara veya hükümet memurlarına sorular sorarak tatmin edici cevaplar verilmesi konusunda ağırbaşlılıkla ve kendilerinden emin bir davranışla ısrar ediyorlardı. O zamana kadar siyasi hürriyeti kullanabilecek yetenekte olmadıkları söylenen yurttaşlar, "seçkinler"in kanaatinin yanlış olduğunu kanıtladılar. Köy ve kasabadaki yurttaşın, memleketin durumunu ne derecede doğru gördüğünü ve yeni parlayan politikacılardan daha büyük bir sağduyuya sahip olduğunu keşfetmek, politikacılar için az bir sürpriz olmadı. Anlayışsız olanlar, sözde liderler grubuydu ki bunlar şeref ve servet peşindeydiler. Kitlelerin başına geçip görülmedik işler başararak tarihe geçmek hevesindeydiler. Tek partili rejimi candan destekleyip nimetleri üzerine konmaya çabalamış olanlardan birçok kimse şimdi aynı bencil güdülerle çok partili sistemi tutuyordu. Tek parti devrinde kullandıkları sert, uyuşmaz tonla şimdi demokrasiden söz ediyorlardı, sanki yapılan mücadeleden maksat sadece "tek partili rejim" adını "çok partili rejim"e çevirip baştaki idarecileri değiştirmek, geri kalanını da aynen muhafaza etmekti.

Küçük partilerin 1946 seçimlerinde pek rolü olmadı. Seçim kampanyası iki büyük parti etrafında döndü, küçük partiler bir

98 Başar, *Cumhuriyet*, 10 Ağustos 1946.

kenarda kaldı. Halk Partisi-Demokrat Parti davasından başka sorunlar üzerinde duran bir partinin o sıralarda başarı sağlaması imkânsızdı.[99]

Seçimler sonunda CHP iktidarı korudu, ama halk tarafından pek tutulmadığını anlamış oldu. DP ise bu seçimler dolayısıyla ne kadar güçlü olduğunu öğrendi. Daha sonraki yıllarda partiler arası ilişkilerin tayininde bunun çok önemli bir etkisi oldu. Millet Meclisi'nde Demokrat milletvekillerinin sayısı üçten altmış dörde, yani milletvekili toplamının % 15'ine yükselerek Demokratlara millet önünde daha iyi tartışma imkânı sağladı.

Seçim kampanyasında liderlerin kişilikleri büyük rol oynadı, hatta fikirlerden daha ağır bastı. Diğer taraftan, sadece görüşlerini cesaretle ifade etme yeteneğini gösterdikleri için -özellikle hükümeti eleştirme konusunda- halkın itibarını kazanan yeni yeni insanlar belirdi. Denebilir ki heyecanlı, veciz, parlak konuşmak ve hükümeti şiddetle eleştirmek, yeni yeni sivrilen politikacılara halk arasında en fazla itibar kazandıran yol oldu.

99 Bu devrede kurulan küçük partiler için bkz. 15. bölüm.

ALTINCI BÖLÜM
MUHALEFETİN YAŞAMASINI SAĞLAMAK İÇİN MÜCADELE

Bazı antidemokratik kanunların 1946'da değiştirilmesi muhalif partilerin kurulmasına imkân verecek kadar bir serbestlik sağlamışsa da onları iktidar partisiyle eşit kılacak gerçek şartları yaratmamıştı.

Seçimlerin yapıldığı 21 Temmuz 1946 tarihi ile İnönü'nün demecinin yayınlandığı 12 Temmuz 1947 arasında geçen devre, Türkiye'de çok partili sistemin yerleştiği en önemli devredir. Bunun sonunda muhalefet partileri, hem hareket serbestisi hem de CHP ile eşitlik kazanmış oldular.

Meclis'in 24 Mart 1950'de sona eren sekizinci dönemi için seçilen milletvekillerinin ilk toplantısı 5 Ağustos'tan 20 Eylül 1946'ya kadar sürdü. Meclis'te büyük çoğunluğu ellerinde tutan Halk Partililer, General Kazım Karabekir'i Meclis Başkanlığı'na getirdiler.[1] Vaktiyle Atatürk'e karşı gelmiş olduğu için Karabekir'in

1 *Ayın Tarihi*, Ağustos 1946, s. 3. Karabekir hakkında bkz. 2. bölüm ve III. kısımdaki genel düşünceler. 1946 Türkiye'sinin genel bir tablosu için bkz. A. J. Fischer, "Turkey After the First Free Elections", *World Affairs Quarterly*, Ekim 1946, ss. 220-230.

seçilişi Halk Partisi'nin Kemalist kanadında bir tepki uyandırır sanıldıysa da korkulan tepki oluşmadı. Kazım Karabekir'i Meclis Başkanlığı'na getirmekten amaç, Demokratların Mareşal Fevzi Çakmak'ı partilerine almalarına karşı bir başka askeri kişiliği öne çıkarmak ve Kazım Karabekir'in Demokrat Parti'ye geçmesini önlemekti ki böyle bir geçiş CHP'yi daha da zayıflatabilirdi.

Cumhurreisliği seçiminde CHP adayı İnönü 388 oy,[2] DP adayı Mareşal Fevzi Çakmak 59 oy, Yusuf Tengirşek ise 2 oy kazandı.[3] Recep Peker, kabineyi kurmakla görevlendirildi. Peker, tek partili sistem ve kuvvetli bir şef idaresi taraftarı, uzlaşmaya yanaşmayan, diplomatik hareket etmekle giderilebilecek anlaşmazlıklarda bile şiddet kullanmaya eğilimli bir kimse olarak tanınıyordu. Başbakanlığa Recep Peker'in getirilmesi CHP'nin niyetleri hakkında muhalefette şüpheler uyandırdı ve Meclis'in sekizinci döneminin kuşku içinde başlamasına sebep oldu.[4]

Diğer taraftan, muhalefetin gittikçe artan saldırgan propagandası ve halktaki huzursuzluk CHP çevrelerini gerçekten kaygılandırıyordu. Hükümetin başına Recep Peker gibi "kudretli bir insan"ın getirilmesi bu durumu karşılayacak en iyi çare olarak görülüyordu. Recep Peker'in güttüğü siyaset, CHP'de hürriyet ve siyasi partiler konusunda görüşleri birbirinden çok farklı iki grubun var olduğunu ortaya koydu. Çoğunluğu eski partililerden olan birinci grup otoriter usullere bağlıydı ve hükümete karşı yapılacak şiddetli bir tenkidi rejime karşı bir gerici tepkinin başlangıcı sayabilirdi.[5] Daha genç ve daha liberal partilile-

2 *Ayın Tarihi*, Ağustos 1946, s. 4; keza Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, Wiesbaden, 1955, s. 63.

3 Seçilen milletvekilleri sayısı (465) ile bu seçimde verilen oyların sayısı arasındaki tutarsızlık, Mareşal Çakmak ve Celal Bayar gibi bazı milletvekillerinin, iki bölgeden birden milletvekili seçilmelerinden ve bunlardan birini tercih etmeleri sonucu, diğer yerin boş kalmasından doğmaktadır.

4 *Tasvir* (başyazı), 6, 16, Ağustos 1946. Recep Peker kabinesinin listesi için bkz. *Cahier de l'Orient Contemporain*, VII-VIII, 1946, s. 498. Peker'in politika anlayışı için bkz. 2. bölüm.

5 *Cumhuriyet* (başyazı), 9 Ağustos 1946; *Ulus*, 4-12 Aralık 1947.

rin meydana getirdiği ikinci grup ise çok partili sistem, tartışma hürriyeti ve genellikle demokratik hürriyetler taraftarıydı. Recep Peker birinci grubun lideri sayılıyordu ve çok partili sisteme ağır tempolu, "tecilli" bir gidişle geçmeyi savunuyordu.

Recep Peker hükümetin programını Meclis'e getirir getirmez, Halkçılar ile Demokratlar arasında ilk çatışma baş gösterdi. Recep Peker, programının aynı günde görüşülüp kabul edilmesinde ısrar ediyordu.[6] Muhalefet ise her zaman olduğu gibi bu defa da iş aceleye getirilerek DP'ye görüşlerini belirtmek imkânının verilmediğini iddia ediyordu.[7]

Yeni hükümetin programında Doğu illerine sürülmüş olanların tekrar yerlerine dönmelerine izin verileceği vaat ediliyor,[8] jandarma ile polisin birleştirileceği, zorla "iane" toplanmayacağı,[9] valilerin yetkilerinin anayasa hürriyetleri ışığında yeniden saptanacağı ve kişi hürriyetlerini daha iyi güvence altına alabilmek için istinaf mahkemeleri kurulacağı (Bu vaat hiçbir zaman gerçekleşmedi.) bildiriliyordu.

Demokrasi en yüce amaçtı ve hürriyet verilecekti, ama bunlar savunulurken hükümet otoritesinin tanımı hürriyetin kendisini tehlikeye düşürür nitelikte görünüyordu. Recep Peker'e göre, Büyük Millet Meclisi'nin otoritesinin ve gerek yurttaşların, gerekse siyasi partilerin şeref ve haysiyetlerinin korunması hükümetin esas gayesiydi. Hükümetin birinci görevi, halk yararına demokratik idareyi dikkatle ve özenle savunmak ve geliştirmekti. Mutlak saygı gösterilmesi istenilen söz konusu otorite, bireylerin hükümranlığı değil, yürütülmesi hükümete bırakılmış kanunların oto-

6 Program için bkz. *Ayın Tarihi*, Ağustos 1946, s. 5 vd.; Jaschke, *Die Türkei inden Jahren 1942-1951*, s. 63-64.

7 *BMTTD*, Dönem 8. 1, c. l, s. 38 vd.

8 Bunlar, 1936'da, ayaklanmalarını önlemek için Tunceli'den memleketin batı bölgelerine sürülmüş olan, aşağı yukarı üç-dört bin Kürt ailesidir. Bir kısmı, sonradan köylerine dönmüşlerdir. Bkz. *New York Times*, 16 Haziran 1946.

9 *Ayın Tarihi*, Ağustos 1946, s. 18 vd. Bursa havalisinden bazı resmi binaların inşası için halkın bağışlarda bulunmaya zorlanması tepki yaratmıştır.

ritesiydi. Hükümet hiç tereddüt etmeden, kanuna karşı yapılan gösterilerin baskısını umursamadan görevini yerine getirecekti. Mevcut kanunlar asayişi sağlamaya yetmezse hükümet Meclis'e yeni kanunlar teklif edebilecekti.[10]

Eski devlet otoritesi ve kayıtsız şartsız itaat anlayışını yeni ve "demokratik" bir şekilde ifade eden bu sözlerin arkasında, CHP Genel Sekreteri iken kaskatı bir parti oligarşisi kurmuş olan Recep Peker vardı.

Hükümet programı ekonomik alanda çeşitli liberal tedbirler ileri sürüyordu. Resmi İthalatçı ve İhracatçı Birlikleri kaldırılacak, devlet kuruluşlarının ürünleri (Sümerbank) perakendecilere toptancı kârı alınmadan dağıtılacak, kumaş fiyatları indirilecek, şeker, kahve ve çay satışı serbest bırakılacak, Topraklandırma Kanunu adil bir şekilde uygulanacak, köylülerin kendi okullarını yapma mecburiyeti hafifletilecek, sanayi hammaddelerinin zorla toplattırılmasına son verilecek ve özel sermayenin deniz nakliyatı yapmasına müsaade edilecekti.[11]

Ekonomik tedbirlerin en önemlileri dış ticaretle ilgili, 7 Eylül Kararları adıyla anılanlardı.[12] Bu tedbirlerin esası, iç fiyatları serbest rekabet yolu ile dünya piyasası fiyatlarına uydurma ve böylece ekonomiye istikrar verip barış devri şartlarına uyumu sağlamaktı.[13] Bunun sonucu olarak ithalat serbest bırakıldı ve savaş yıllarında birikmiş dövizler ithalat ile ihracatı denkleştirmeye bakılmaksızın ithalata harcandı. Bretton Woods Anlaşması uyarınca Türk parasının değeri $1=2.80 TL olmak üzere düşürüldü. Ayrıca ithalat muameleleri oldukça hafifletildi ve Merkez Bankası'nda altın satışı serbest bırakıldı.

Bu tedbirler, memleketin içinde bulunduğu gerçek toplumsal ve ekonomik şartlara dikkat edilmeksizin alınmıştı. Paranın bir-

10 *Ayın Tarihi*, Ağustos 1946, s. 19.

11 *BMTTD*, Dönem 8. 1, c. 1, s. 38 vd.

12 *Ayın Tarihi*, Eylül 1946, s. 16 vd.

13 *Son Telgraf*, 11, 15, 22 Eylül 1946 (Profesör Şükrü Baban'ın görüşleri); *Tasvir*, 11, 12 Eylül 1946, 6 Mart 1947; *Cumhuriyet*, 9, 30 Eylül 1946; *Akşam*, 12 Eylül 1946; *Cumhuriyet*, 1, 12 Eylül 1946 (Profesör F. Neumark'ın görüşleri).

kaç elde toplandığı ve ekonomik olmayan maksatlarla harcandığı gözden kaçırılmış, halk kitlelerinin satın alma gücünün çok düşük olduğu unutulmuştu. Bu tedbirler görece küçük bir grup teşkil eden iş adamlarının ihtiyaçlarına cevap vermek üzere alınmış görünüyordu. Bu iş adamlarından bazıları kararların alınacağını önceden öğrenerek bunlardan faydalanmak üzere gerekli tedbirleri almışlardı bile.[14] Paranın değerinin düşürülmesi otomatik olarak ithal mallarının fiyatlarını yükselttiğinden bu çeşit malları alanlar mallarını ellerinde tutup daha sonra büyük kâr sağladılar. Böylece ithal malları kıtlaştı ve fiyatlar birkaç hafta içinde % 50 oranında yükseldi.[15] Altın satışları ise o kadar arttı ki (ihtiyat altının üçte biri satıldı) satışlar nihayet durduruldu.

Hükümet denetiminden kurtulan temel tüketim maddelerinin satışı birden yükseldi. Hayat pahalılığı arttı ve Temmuz 1946'da 2,805 olan geçim indeksi aynı yılın sonunda 2,923'e yükselerek artmaya devam etti.[16] Birkaç ay içinde yeni zenginler türedi, eskiler daha da zenginleşti. Serbest ithalat, döviz kaynaklarının, nüfusun ancak küçük bir kısmının satın alabildiği otomobil ve ev araçları gibi önemi ikinci derece olan mallara harcanarak tükenmesine sebep oldu.[17]

Hükümetin aldığı tedbirler ticarete serbestlik verirken ekonominin diğer sektörlerine, özellikle de üretim ve yatırıma hiç dokunulmadı. Maaşlar ve işçi ücretleri aynı kaldığı için hayat pahalılığının artması ile dar gelirli grupların yaşam düzeyi daha da düşmüş oldu. Çeşitli toplumsal grupların yaşam düzeyleri arasındaki farkların artması hükümete karşı duyulan hoşnutsuzluğun daha da büyümesine neden oldu.

---

14 Büyük Millet Meclisi'ndeki görüşmeye bkz. *BMMTD*, Dönem 8, c. 7, ss. 109-141.

15 *Akşam*, 26 Ekim 1946 (C. Nizamı).

16 *Tasvir*, 6 Mart 1947 (Z. Aral). Bu tedbirlerin etkileri için bkz. *Siyasi İlimler Mecmuası*, Eylül, Kasım 1946-Mart 1947; *Vatan*, 6 Aralık 1948 (Celal Bayar'ın Edirne'yi ziyareti).

17 Otomobil, buzdolabı, çamaşır makinesi vs. orta sınıf için konforun ifadesidirler. Türkiye'de bu eşyaları ancak zenginler alabilir, mütevazı bir hayat süren büyük çoğunluk için bunlar lüks maddelerdir.

Böylece Recep Peker Hükümeti isabetsiz ekonomik tedbirlerle işe başlamış oldu; bu durum hükümetin itibarını düşürerek halkı muhalefete daha da yaklaştırdı. Millet Meclisi 1 Kasım 1946'da toplanır toplanmaz Demokratlar 7 Eylül Kararları'nı eleştiren bir önerge verdiler. İktidar ise muhalifleri hükümetin ekonomik siyasetini baltalamakla suçladı.

Bunların devamında, 1947 bütçesi tartışmaları da her zamanki gibi mali demeçlerle başlayıp ardından hemen siyasi bir renk aldı. Bütçede 114.983.530 liralık bir açık vardı.[18] Adnan Menderes, Demokratların bütçe hakkındaki görüşünü bildirdi. Ona göre bütçede açık yoktu; kötüleşen ekonomik durumla başa çıkabilmek için esaslı mali ve ekonomik tedbirler ileri sürülmemişti. Bütün kabahatin askeri masrafların ağırlığına yüklenmesi isabetsizdi. O zamana kadar uygulanan usuller milli ekonomiyi güçlendirecek yerde mali kaynakları verimsiz maksatlar için sömürmüştü. Bu siyasetin başlıca kusuru, memleketin ekonomik durumuna göre lüks sayılabilecek derecede geniş bir devlet memuru kadrosunu muhafaza etmek ve tarımı desteklememekti.[19]

Bu eleştirilere karşılık veren Başbakan, muhalefete şiddetle hücum etti ve Menderes'in görüşlerini bir "psikopatın ifadeleri" olarak nitelendirdi. Ayrıca Celal Bayar'ı halkı isyana kışkırtmakla suçladı. Recep Peker'e göre Bayar, memlekette egemenliğin jandarmada değil, halkın iradesinde olması gerektiğini belirtmiş ve Germenek'te halka sefalet içinde yaşadıklarını, memlekette baskının hüküm sürdüğünü söylemişti. Peker'e göre, "hülyalı Marmara kıyılarında cennet gibi bir yer olan" ve hükümetin aldığı ekonomik tedbirler sayesinde iyi bir yıl geçirmiş bulunan Silivri'de Celal Bayar halka; ağladıklarını, gözlerinde yaşlar gördüğünü ve bunun sebebini de bildiğini söylemişti.

Özetle, Başbakan'a göre muhalefetin bütün yaptığı, halka sefalet içinde ve hürriyetten yoksun olduğunu telkin etmekti ve bunun için hükümet, muhalefetin halkı itaatsizliğe ve isyana kışkırtma

18 *Ayın Tarihi*, Aralık 1946, s. 26.

19 *BMTTD*, Dönem 8. l,c. 3, ss. 15-23.

girişimlerine son verme niyetindeydi. Milletvekillerinden birinin teklifi üzerine Başbakan'ın demeci bastırılarak bütün memlekete dağıtıldı.[20]

Recep Peker'in muhalefete yönelttiği şiddetli suçlamalar, İnönü'nün kısa süre önce Meclis'i açış demecinde ifade ettiği uzlaştırıcı ve liberal görüşlerle çelişiyordu. İnönü iki partinin birbiriyle ahenkli bir şekilde çalıştığını ve gerektiğinde hükümetin muhalefet partilerine verilebileceğini bildirmişti.[21]

Recep Peker'in Adnan Menderes'in şahsına hücum etmesi üzerine Demokrat Parti milletvekilleri salonu terk ettiler ve günlerce Meclis toplantılarına gelmediler. Fuat Köprülü, Başbakan'ı, söylediklerine kendisi de inanmadan konuşmuşsa özür dilemeye, eğer öyle değil de Demokratların anarşist niyetler beslediğine gerçekten inanıyorsa Demokrat Parti'yi kapatmaya davet etti. Bununla beraber, hiç kimsenin kanunlara karşı gelerek böyle bir şey yapamayacağını, Demokratların yollarına devam edeceklerini ve anayasanın sağladığı haklara dayanarak gayelerine doğru ilerleyeceklerini de sözlerine ekledi.[22]

Memleketin dört bucağından gönderilen telgraflar Demokratların Meclis'i boykot etme kararını destekliyordu; hatta bazıları Recep Peker'i istifaya bile davet ediyordu[23] ki bu gerçekten çok büyük bir cesaretti.

Demokratlar Meclis dışında, Samet Ağaoğlu'nun dediği gibi, halk içinde muhalefet yapmaya devam ettiler. Ağaoğlu yeni parlayan politikacılardandı, İktisat Bakanlığı'ndaki vazifesini bırakarak DP'ye girmişti.[24] Demokratlar, İnönü ile yaptıkları birkaç görüşmeden sonra böyle bir olayın tekrarlanmayacağına kanaat getirmiş olmalılar ki nihayet Meclis'e döndüler.[25]

---

20 *BMMTD*, Dönem 8. 1, c. 3, ss. 23-36; *Vatan*; *Yeni Asır*, 15 Kasım 1946. *Vatan*, 24-25 Ekim 1946.

21 *Ayın Tarihi*, Kasım 1946, s. 14-15.

22 *Kuvvet*, 21 Aralık 1946.

23 *Tasvir*, 21, 22, 26 Aralık 1946; *Vatan*, 22 Aralık 1946.

24 *Başkent*, 8 Aralık 1946.

25 *Kuvvet*, 27 Aralık 1946; *Vatan*, 24, 26 Aralık 1946. Demokratlar ve Halk

Bununla beraber hükümetin sert siyaseti devam etti. Uluslararası gerginlik durumu ileri sürülerek sıkıyönetim altı ay daha uzatıldı.[26] Yeni kabul edilen bir kanun yabancı kadınlarla evli Türk erkeklerinin yedek subay ve devlet memuru olabilme haklarını aldı.[27] *Vatan*, *Yeni Türkiye*, *Tasvir* ve *Yeni Mersin* gazeteleri hükümete karşı saldırgan eleştirilerde bulunmak suçuyla mahkemeye verildi. Hükümete şiddetle muhalefet eden *Yeni Sabah* gazetesi daha önce sıkıyönetim makamlarınca süresiz kapatılmıştı; bu gazetenin, Genelkurmay Başkanı'nın, Mareşal Fevzi Çakmak hakkında dostça olmayan sözler söylemesini eleştirmesi, ordunun siyasete karıştırılması şeklinde yorumlanmıştı.[28]

Recep Peker Hükümeti en şiddetli hareketini 16 Ocak 1946'da yaptı; iki siyasi parti,[29] sınıf esası üzerinden dernek kurma yasağını

Partililer arasındaki ilişkiler, Millet Meclisi'ndeki Halk Partili çoğunluğun iki Demokrat milletvekilinin mazbatasını kabul etmemesi üzerine büsbütün bozulmuştur: Bu iki milletvekili Zeki Sporel ile A. Münip'tir. Sebep olarak Sporel'in askerliğini yapmamış, A. Münip'in (bu suç, milletvekili seçilebilme ehliyetini kaldırmadığı halde) vergi kaçakçılığından hüküm giymiş olması gösterilmiştir. A. Münip'in milletvekilliği, Halk Partililerin üç yüz kişilik bir çoğunluğa sahip olduğu Meclis'te sadece on beş oy farkıyla reddedilmiştir. Aslında bu ret kararları, güvenilemeyecek insanlardan oluştuklarını göstererek muhalefetin itibarını sarsmak için Halk Partisi tarafından girişilen kampanyanın bir parçası olarak görülmelidir. Halk Partisi, üyelerine, İstanbul'dan seçilen iki milletvekilinin bu sıfatlarının kaldırılması konusunda yapılması beklenen tartışmaları partinin gazetelerinden takip etmelerini tavsiye etmişti. Birkaç ay sonra, Burhan C. Morkaya adında, üçüncü bir Demokrat milletvekilinin vekilliği, askerliğini yapmamış olduğu gerekçesiyle kaldırıldı. *Vatan*, 4 Şubat 1947. Bkz. *BMTTD*, Dönem 8. 1, c. 3, s. 37 vd. *Tasvir*; *Vatan*, 29 Kasım 1946. Buna karşılık Demokratlar da bazı Halk Partilileri askerlikten kaçmış olmakla suçladılar. *Tasvir*, 12 Aralık 1946 (Koraltan'ın ithamları).

26 *Ulus* (başyazı), 5, 6 Aralık 1946.

27 *Vatan*, 8 Mart 1947.

28 *Aynı gazete*, 27 Şubat 1947.

29 Türkiye Sosyalist Partisi ile Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi. 14. bölüme bkz. Ayrıca Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, ss. 67-68. 69. *Ulus*, 16, 17 Aralık 1946.

kaldıran kanunun kabul edilmesinden sonra kurulmuş sendikaların hemen hepsi ve altı gazete ile dergi süresiz olarak kapatıldı.[30] Tutuklamalar oldu. Sıkıyönetim makamlarına göre bu hareketin sebebi, söz konusu yayın, sendika ve partilerin, sınıf mücadelesiyle ilgili fikirleri savunmak suretiyle Ceza Kanunu'nun hükümlerine karşı gelmiş olmalarıydı.

İktidar ve muhalefet partileri solculuk konusunda anlaştığı için hükümetin bu hareketine karşı bir tepki gösterilmedi.[31] Çok geçmeden, hükümetin giriştiği bu hareketin daha geniş amaçlar güttüğü belli oldu. Eski bir subay olan İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer 29 Ocak 1947'de, uzun süren bir konuşma sırasında, Türkiye'deki komünist faaliyetleri anlatarak her ikisi de solcu olarak tanınan, Aralık 1945'te matbaası yakılan *Tan* gazetesi sahibi Zekeriya Sertel ile Cami Baykurt'un Mareşal Fevzi Çakmak'a yazdıkları mektupları açıkladı.[32] Mektuplarda, Celal Bayar ile Adnan Menderes'in solcu *Görüşler* dergisine makaleler göndermeyi vaat ettikleri yazılıydı.

Bu mektuplardan birinde Sertel ile Baykurt, Mareşal'den 1946 seçimlerinde yapılan yolsuzlukları protesto maksadıyla Meclis'i terk etmesini; yeni Meclis'in, hükümetin ve Cumhurbaşkanı'nın halk iradesini temsil etmediğini belirterek muhalefeti doğrudan doğruya halk arasında yürütmesini istiyorlardı. İçişleri Bakanı bu kışkırtmalara uymadıkları için DP liderlerini tebrik etti, ama Mareşal'in aynı uyanıklığı göstermemiş olduğunu ima etti.[33] İçişleri

30 *Ulus*, 16, 17 Aralık 1946

31 *Cumhuriyet* gazetesinin sahibi Nadir Nadi, bunun demokrasiye veda demek olduğunu yazmak zorunluluğunu duydu. *Cumhuriyet*, 20 Aralık 1946. Peker'den o derece korkuluyordu ki en zararsız tedbirler bile demokrasiyi yok etme girişimleri olarak yorumlanmaya başlanmıştı. Mesela idari sorunları incelemek, bu sorunlar üzerinde fikir alışverişinde bulunmak amacıyla tertiplenen 'Valiler Toplantısı' bile Menderes tarafından demokrasinin gelişmesini kösteklemek üzere girişilmiş bir hareket olarak karşılanacaktı. *Vatan*, 25 Ocak 1947.

32 *Ayın Tarihi*, Ocak 1947, s. 17 vd.

33 *Ayın Tarihi*, Ocak 1947, s. 18 vd.

Bakanı, Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi Başkanı Şefik Hüsnü Değmer'in de birkaç mektubunu okudu. Bunlarda Halk Partililerin memleketi İngilizlere satmaya hazır oldukları ve Mareşal ile Demokrat Parti, Meclis'i terk etmeye karar verirlerse partinin bu hareketi destekleyeceği yazılıyordu.

İçişleri Bakanı'nın komünist faaliyetleri anlatırken Mareşal'den ve Demokrat Parti'den söz açmasının üçlü bir maksat güttüğü belliydi. Birincisi, solcuları desteklemiş diyerek Mareşal'i gözden düşürmek[34] ve DP'yi de Mareşal'in desteğinden yoksun bırakmaktı. CHP'nin yayın organı *Ulus* gazetesi Sertel ile Baykurt'un fotoğrafları arasına Fevzi Çakmak'ın fotoğrafını basarak "Solculara Selamlarını Yolluyor" şeklinde başlık koydu.[35] Hükümeti destekleyen daha başka gazeteler de Mareşal'i politika alanında isabetsiz hareketlerde bulunmakla suçladılar.[36] İkincisi, Sökmensüer'in demeci, Mareşal'i solcu diye tanınan kimselerle ilişkide bulunarak kendisini tehlikeli duruma sokmuş, Demokrat Parti liderlerini ise böyle bir hareketten sakınmış olarak gösteriyor ve böylece Mareşal ile Demokrat Parti'nin arasını açmak amacını güdüyordu.[37] Üçüncüsü, DP Kurultayı'nın aldığı, hürriyet istekleri kabul olunmadığı takdirde DP'li milletvekillerinin Meclis'ten çekilmeleri konusundaki kararı suya düşürmek istiyorlardı. Böyle bir çekilme komünist teşvikinin eseri olarak gösterilecekti. Çünkü Demokratların Meclis'ten çekilmeleri, Halk Partilileri Meclis'te tek başlarına bırakacak ve bu, Meclis'i fiilen -*de facto*- meşru olmamakla suçlayan bir hareket anlamını taşıyacaktı. Ayrıca, kötüleşen ekonomik durum yüzünden zaten sarsılmış bulunan hükümetin mevkiini daha da zorlayacak,[38] belki de yeni seçimlere gidilmesini gerektirecekti.

Mareşal Fevzi Çakmak kendisini hiddetle savunarak politika hayatına atıldığından beri kendisine çeşitli adlar takıldığını belirt-

34 *Vatan* (başyazı), 1 Şubat 1947.

35 *Ulus*, 2,3, 4 Şubat 1946.

36 *Son Posta* (başyazı), 4 Şubat 1947.

37 *Kuvvet* (başyazı), 6 Şubat 1947 (Hikmet Bayur).

38 Muhalefet seçimlere girmeme kararında olduğunu Eylül 1946'da belediye seçimlerine katılmamakla ispat etmişti. *Ulus*, 1-5 Eylül 1946

ti: Kızının kabrini ziyaret ettiği için "mürteci", halka "çocuklarım" diye hitap ettiği için "mutaassıp" (Oysa büyüklerin böyle hitaplarda bulunması gelenektendir) ve nihayet halkın hak ve hürriyetlerini savunduğu için de "komünist" denilmişti.[39] Fevzi Çakmak'ın öfkesi zamanla bile azalmadı, ölümüne kadar devam etti, ama bu arada kendisi de Halkçıları "solcuları" desteklemekle suçladı.[40]

Demokrat Parti, yayınladığı resmi bir demeçle İçişleri Bakanı'nın daha önceleri DP'yi komünistlikle suçlamış olduğu halde,[41] şimdi partiyi komünistlere uymadığı için tebrik ederek kendi sözlerini çürüttüğünü belirtti.[42] Ayrıca demeçte memleketteki solcuların her zaman Demokratlara karşı oldukları belirtiliyor ve komünist tanınan kimselerin dernek kurmasına neden müsaade edildiği soruluyordu. Hükümet bunu dernek kurma hakkının evrensel[43] olduğu gerekçesiyle savunduysa da Demokratlar bu açıklamayla tatmin edilmiş görünmüyorlardı, çünkü onlar "hürriyeti tanımayanlara hürriyet verilmesini" doğru bulmuyorlardı.[44]

Bu arada DP birinci Kurultayına hazırlanıyordu. Kurultaya gelecek delegeler bir ay önce mahalli parti örgütlerince "resmi

39 *Vatan*, 6 Şubat 1947; "Repon on Turkey", *New Statesman and Nation*, 21 Mart 1948, s. 250.

40 Demokrat Partinin ileri gelen bir mensubunun söylediğine göre Fevzi Çakmak, ölüm döşeğinde kendisini ziyarete gelen İnönü'yü, beraberinde kendisini solcularla temaslarda bulunmakla suçlamış olan eski İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer'i getirdiği için kabul etmemiştir. Fevzi Boztepe, *Hür Ufuklara Doğru*, İstanbul, 1952, s. 217-218.

41 *Vatan*, 8, 9 Şubat 1947; *Celal Bayar Diyor ki*, ss. 148-152.

42 Bakan, 19 Haziran 1946'da Hatay'da, Demokratların bu konuda hiçbir bilgileri olmadığı ve mantıki bir temele dayanmadıkları halde hürriyet şampiyonluğu yapmaya kalktıklarını, aslında Kemalist bir hürriyetten yana değil, bu memleketin cesur ve dürüst evlatlarını esir gibi kullanmak isteyen Kızıl Faşizm'den yana olduklarını, hepsinin, perde arkasındaki eller tarafından yönetilen kuklalar olduğunu söylemiştir. Kenan Öner, *Öner ve Yücel Davası*, c. 1, İstanbul, 1947, s. 4. Sökmensüer'in el yazısı mektubu için bkz. *Tasvir*, 15 Şubat 1947.

43 *Ulus*, 10 Şubat 1947.

44 *Kudret* (başyazı), 28 Eylül 1947; Son Saat, 8 Mart 1947 (Köprülü'nün görüşleri).

makamların baskı ve müdahalede bulundukları" şikâyetleri içinde seçilmişlerdi. Nihayet dokuz yüz altı DP delegesi çok şiddetli bir kış ortasında Ankara'ya ulaştı. Bu delegelerin bazıları memleketin en ücra köşelerinden günlerce at sırtında yol alarak gelmişlerdi.[45] Delegeler maddi imkânları olan kimselerdi, genellikle orta sınıftandılar ve çoğunluğu daha önce politikaya hiç girmemişti. Kurultay, 7 Ocak 1947'de başladı.[46]

Kurultayın maksadı, partinin geçmişteki faaliyetlerini tartışmak, gelecek için planlar hazırlamak, parti programını inceleyip kabul etmek ve parti organlarına üye seçmekti. Kurultay, Celal Bayar'ın konuşmasıyla açıldı. Bayar son ayların olaylarını anlattı, muhalefete karşı tarafsız hareket etmediği için hükümeti eleştirdi ve demokrasinin gerçekten kurulabilmesi için üç temel şart koştu: Kişi hürriyetini sınırlayan antidemokratik kanunların kaldırılması, oy güvenliğini sağlayacak yeni bir seçim kanununun getirilmesi ve cumhurbaşkanlığının parti başkanlığından ayrılması.[47]

Kurultay görüşmelerinin ağırlık merkezini hürriyet sorunu ve hükümetin bunu kanunlarda veya uygulamada memurların davranışlarıyla sınırlandırdığı iddiası oluşturdu. Köylülerin yoksulluğu ve köylerin maddi durumu da sözü edilen konulardan biriydi. Görüşülen diğer konular arasında okullara din derslerinin konulması, devlet ticari kuruluşlarının kaldırılması, cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi, Köy Enstitüleri programlarının yeniden düzenlenmesi de vardı (Bu isteklerin çoğu CHP tarafından ele alınarak uygulandı).

Kurultay, partinin temel fikirleri üzerinde kararlar almakla ilgilenmiyordu. En hoşlanılan, en çok üzerinde durulan, cepheleri değişmekle beraber içeriği değişmeyen konu, hükümetin ve günlük politikanın eleştirilmesiydi, yoksa DP'nin yöneleceği

45 *Cumhuriyet*, 8 Ocak 1947.

46 Orhan Mete, *Demokrat Parti'nin 1. Büyük Kongresi*, İstanbul, 1947, s. 17; *Tasvir*, 18 Ekim, 1 Aralık 1946; *Jaschke, Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s.68.

47 *Vatan* 8, 9 Ocak 1947; Mete, *Demokrat*, ss. 5-16. *Celal Bayar Diyor ki*, ss. 139-148

uzun vadeli bir politika planının yapılması değildi. Kurucuların hazırladıkları parti programı yeteri kadar görüşülmeden hemen kabul olundu. Bu program CHP'nin programından farklı mıydı veya memleketin uzun vadeli ihtiyaçlarına cevap verebilecek miydi? Pek az kimse bununla ilgilenmek zahmetini gösteriyordu. Ayrıca kurultayda oy birliğini sağlama gayreti de belli oluyordu; ne zaman biri çıkıp yaygın görüşlere karşı gelse hemen susturulmak isteniyordu.[48] En fazla rağbet görenler, hükümet aleyhinde en ateşli konuşanlardı. Bununla beraber kurultayın kuruluşu ve görüşme usulleri gerçekten demokratikti ve bu bakımdan pek kusur taşımıyordu.

Kurultayın bütün amacı Demokrat Parti'yi iktidara getirecek yollar aramaktı. Oysa bu, demokrasinin gerçek ilkelerine henüz şöyle bir dokunmuş ve hükümet güçlerinin denetlenmesi işini gerektiği gibi düzene sokmamış bir memleket için büyük bir hataydı. Her türlü akımdan ve her düzeyden insanı bir araya getiren genel bir toplantıda temel sorunları uzun boylu tartışmanın belki pek imkânı yoktu, ama bu yönde hiç olmazsa bir girişim yapılabilirdi.

Kurultay "Hürriyet Misakı"nı oy birliğiyle kabul ederek dağıldı.[49] Bu misak, Celal Bayar'ın açış nutkunda belirttiği üç şarttan meydana gelmişti: Anayasaya aykırı kanunların değiştirilmesi, mahkemeler tarafından uygulanacak bir seçim kanununun kabulü ile cumhurbaşkanlığının parti başkanlığından ayrılması. Misak'ın en önemli kısmı, bu istekleri Büyük Millet Meclisi'ne bildirmesi konusunda Parti Merkez Komitesi'ne verilen talimattı. Bu istekler reddedildiği takdirde Merkez Komitesi partili milletvekillerini Meclis'ten çekilmeye davete yetkiliydi.

Bu son nokta, olağanüstü değerde bir taktik silahıydı. Demokrat Parti, belli bir programı bulunan bir parti olarak değilse de mem-

48 *Cumhuriyet* (başyazı), 11 Ocak 1947.

49 *Vatan*, 12 Ocak 1947. Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 650-651. Jaschke, *Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 68.

leketteki bütün muhalifleri birleştiren hükümet aleyhtarı bir hareket olarak halk arasında çok destek buluyordu. Meclis'ten çekilecek olursa Halk Partililer yine tek parti olarak kalacaklardı. Böyle bir durum Halk Partililerin demokratik bir rejim istemediklerine yorulacak, CHP bütün memlekette ve dışarıda eleştiriye uğrayacaktı. Bunun için Meclis'ten çekilme tehdidi yerinde kullanılırsa Demokrat Parti'ye çok fayda sağlayabilirdi, nitekim öyle oldu.

Halk Partisi ve gazeteleri DP Kurultayı'nı önce çok olumlu karşıladılar; bu, çıraklık devresinden olgunluğa geçmenin bir başlangıcıydı.[50] Ama Hürriyet Misakı'nın kabulünden sonra hava değişti. Halkçılar, Misak'ın antidemokratik bir özellik taşıdığını ileri sürdüler, çünkü Millet Meclisi'ni DP'liler yararına tedbirler almaya zorlamak amacını güdüyordu.[51] CHP'lilere göre böyle bir teşebbüs usul bakımından başarısızlığa mahkûmdu; bütün bunlar DP'nin sağduyudan, fikirden ve yenilikten yoksun bulunduğunu gösteriyordu.[52] CHP'nin ılımlılar grubu ise hükümetin demokrasinin gelişmesini engellemek niyetinde olmadığını muhalefete temin ediyordu. Cumhurbaşkanı İnönü'nün, Parti Başkanlığı görevlerini fiilen İkinci Başkan Şükrü Saraçoğlu'na bırakmakla muhalefetin isteklerinden birini zaten yerine getirmiş bulunduğunu ileri sürüyorlardı.[53]

DP kendi gücünü anlamıştı artık. Adnan Menderes vali, kaymakam ve nahiye müdürleri ile parti müfettişleri de olmasa, CHP'de kalan az sayıdaki üyenin, istifa etmeseler bile, hiçbir faaliyet gösteremeyeceklerini kesin olarak ileri sürüyordu.[54]

Şubat 1947'deki köy muhtarlığı seçimleri CHP-DP gerginliğinin artmasına sebep oldu. DP'nin iddialarına göre hükümet, kendi adayları yararına seçimlere öyle bir el atmıştı ki köylerdeki

50 *Ulus*; *Akşam* (başyazı), 7, 11 Ocak 1947.
51 *Akşam* (başyazı), 28 Ocak 1947.
52 *Tanin* (başyazı), 15 Ocak 1947.
53 *Ulus*, 12, 22 Ocak 1947 (Nihat Erim'in görüşleri).
54 *Vatan*, 23, 27 Mart 1947 (Menderes'in görüşleri).

oylamaya "seçim" deme imkânı pek kalmamıştı.[55] Demokratların dediklerine bakılırsa CHP'nin gerçek maksadı DP örgütünü köylerden söküp atmaktı, oysa tersine bu örgüt daha da güçlenmişti.[56]

Türkiye'de gerçekten birkaç muhalif parti kurulmuştu, ama bunların devam edip edemeyeceği belli değildi. Anayasaya aykırı kanunlarda yapılan birkaç değişiklikten ve hükümet vaadinden başka, yeni bir olay veya kapris yüzünden mevcut hürriyetin birden yok olup gitmeyeceğine dair hiçbir kanuni güvence yoktu.[57] Başbakan olarak kaldığı müddetçe Recep Peker'in kendi "devlet otoritesi" anlayışını yürürlüğe koymaya kalkışmayacağından kimse emin olamazdı; hükümetin başına geçtiğinden beri basın konusunda bunu zaten yapmış bulunuyordu.

Böyle bir siyasi istikrarsızlık havası içinde Türkiye'de demokrasinin yaşayabilmesi bütünüyle CHP'nin davranışına bağlıydı. Hürriyetin devamını sağlama alacak gerçek bir güvenceye ihtiyaç vardı, en iyi güvence de CHP'nin iktidardan düşmesiydi; görünüşe bakılırsa bundan başka hiçbir şey halkı memnun etmeyecekti.

DP Kurultayı'ndan sonra Türkiye'de hürriyet hareketi durakladı, siyasi gerginlikse artmaya devam etti. Nihayet CHP ile DP arasındaki gerginlik son haddini buldu ve bunun sonucunda yeni gelişmelere yol açıldı.

İstanbul ara seçimlerine girip girmemek hususunda görüşmek üzere DP, İzmir'de bir toplantı yapmayı kararlaştırmıştı. Toplantı 1947'nin Nisan ayının ilk günlerinde yapılacaktı. Ondan birkaç

---

55 *Vatan*, 1, 7, 27 Mart 1947 (Bayar ve Menderes'in beyanları).

56 35.588 köyde seçimler yapıldı. Demokrat Parti sadece 1.225 köyde, bağımsızlar 1.960 köyde kazandı. Hükümetin bildirdiğine göre, yalnızca 3.000 köye jandarma gitmişti. Bu seçimlerde yolsuzluk olduğuna dair sadece 373 şikâyette bulunulmuştu. *Ulus*, 2, 7, 8 Mart 1947 (R. Peker'in konuşmaları). Muhtar seçimlerinden hemen önce Uşak'ta belediye seçimleri yapılmıştı. Uşak'taki seçimleri Demokrat Parti kazanmış; fakat Danıştay'ın bu seçimleri iptal edip yeni seçimler yapılmasına karar vermesi üzerine, Demokratların iddiasına göre, ağır baskılar sonucunda Halk Partisi kazanmıştı. *Cumhuriyet* (başyazı), 30 Ocak 1947.

57 *Cumhuriyet* (başyazı), 11 Ocak 1947.

gün önce Menderes, Kütahya'da hükümete karşı şiddetli hücumlarda bulunarak Başbakan'ı muhalefete karşı birtakım "gizli" niyetler beslemekle suçladı. Menderes'e göre DP, halk kitleleriyle öyle kaynaşmıştı ki artık onu söküp atmanın imkânı yoktu; ifade hürriyeti kadar güçlü bir silah karşısında ise gizli siyaset idareleri uzun zaman tutunamazdı.[58]

Bu hücumlardan herhalde canı sıkılmış olan Recep Peker, 31 Mart 1947'de, DP liderlerinin toplantıya katılmak üzere gelişlerinden bir gün önce, İzmir'e vardı. Çoğunluğu okul çocukları, fabrika işçileri (karşılama törenine katılmaları için kendilerine birer gündelik verilmişti) ve civar kasabalardan toplanmış CHP'lilerden oluşan geniş bir kalabalık tarafından karşılandı. Oldukça büyük olan bu kalabalığın davranışı pek dostça değildi. Bayar'ın dediğine göre Peker, 80.000 kişi tarafından tartaklanmıştı. Bu iddia Meclis'te bir soru konusu olduysa da Adalet Bakanı tarafından reddedildi.[59]

Ertesi gün Celal Bayar, İzmir'e vardığında istasyonda kendisini bütün civar alanları dolduran muazzam bir kitle karşıladı. Hükümet bu karşılamayı kanuna aykırı bularak (karşılayanlara resmen "ayak takımı" deniliyordu) dağıtmaya çalıştıysa da başaramadı.[60] Recep Peker'in uzlaştırıcı bir nutuk vermesi bekleniyordu, oysa o verdiği demeçlerle DP'yi tekrar tekrar esaslı herhangi bir fikirden ve belli bir programdan yoksun olmakla suçladı.[61] Ona göre DP Kurultayı, hiçbir yapıcı sonuca varmadan dağılmıştı ve Hürriyet Misakı, Atatürk'ün ortaya koyduğu Cumhuriyet temelini teşkil eden Milli Misak'ın kaba bir taklidi ve o misaka dayanma girişimiydi.[62] Recep Peker mevcut antidemokratik kanunların (polis, basın, seçim ve örfi idare kanunları) hâlâ gerekli olduğunu savunmakla beraber bunların çok nadir uygulandığını da hatırlatmaktan çekinmedi.

58 *Vatan*, 27 Mayıs 1947.
59 *Vatan*, 12 Kasım 1949.
60 *Vatan*, 2 Nisan 1947.
61 *Ulus*, 1, 3 Nisan 1947.
62 *Misak-ı Milli* için bkz. 2. bölüm.

Recep Peker siyasi partilerin mevcudiyetinin, özellikle Meclis'te muhalefetin bulunuşunun, siyasi hayatın istikrarını güvence altına aldığına inanıyordu, ama ona göre DP'nin halkı hükümete karşı kışkırtmada kullandığı taktikler bu istikrarın kurulmasını geciktirecekti. Siyasi partilerin görevi -Başbakan, yaklaşan İstanbul ara seçimlerini düşünüyordu- seçimlere katılmaktı; oy vermek de yurttaşların hakkı ve göreviydi.[63] Recep Peker gazetelere de çıkıştı ve gerek onlara, gerekse muhalefet partilerine İstiklal Mahkemeleri'nin kanunen hâlâ mevcut bulunduğunu hatırlattı.[64]

Hükümet adına edilen bütün bu tehditler Demokratları hiç etkilemedi. DP, İstanbul ara seçimlerine girmemeye karar verdi; oysa CHP Genel Sekreteri Hilmi Uran seçimlerin dürüst yapılacağını temin ediyordu ve yeni bir seçim kanunu Meclis'e getirilmiş olduğuna göre bu sözlerinde samimi olması gerekirdi.[65] Demokratlar geçmişte verilmiş, ama yerine getirilmemiş dürüst ve serbest seçim vaatlerine bakarak bu defa seçime girmeyi reddediyor, sözle verilen güvenceyi yetersiz buluyorlardı.[66]

Demokratların ara seçimlere girmeme kararı gerçekte taktik hesaplara dayanıyordu. Hükümetin seçimlerin serbest yapılmasında kararlı olduğu belliydi, zaten İstanbul gibi bir şehirde baskı yapmaya pek imkân da yoktu. Bu ara seçimlerde DP altı milletvekilliğinin altısını da kazanırsa hükümetin iyi niyetli olduğu sabit olacak ve DP en etkili propaganda silahını, yani hükümetin kötü niyetle hareket ettiği ve baskı yaptığı iddiasını kaybedecekti.[67] Böyle bir sonuç, dürüst seçimlerin biricik güvencesinin mahkemeler tarafından kontrol edilmek olduğu yolunda DP'nin ileri sürdüğü iddiayı da zayıflatacaktı.

---

63 *Ulus*, 5 Nisan 1947 (Manisa nutku).

64 İsyan hareketlerine karşı 1920'de kurulmuş olan mahkemeler, kısa bir muhakemeden sonra, devleti devirmeye teşebbüs ettiklerine kanaat getirdiği kimseleri mahkûm edebiliyordu. Bu mahkemeler rejim düşmanlarını tasfiye etmekte kullanıldı. 1949'da ilga edilen mahkemelerin kökeni için bkz. 2. bölüm.

65 *Ulus*, 23, 30 Mart 1947.

66 *Vatan*, 2, 4 Nisan 1947; *Celal Bayar Diyor ki*, s. 160-161.

67 *Akşam* (başyazı), 3 Nisan 1947.

Demokratlar seçimlere katılmamakla da kalmayıp memleketi baştanbaşa dolaşarak Başbakan'ın tehditlerine cevap verdiler. Her gittikleri yerde -İzmir, Balıkesir, Bandırma, Gönen, Kütahya-[68] muazzam mitingler yapılıyor, hükümetin antidemokratik davranışları şiddetle eleştiriliyordu.

Bu mitingler DP'nin halk arasında kazandığı taraftarlarının çokluğunu açıklıyor, Recep Peker'in DP'yi kapatmak niyetine karşı bir ihtar ve hükümeti Hürriyet Misakı isteklerini kabule zorlamak için bir baskı görevi görüyordu.

Bu gezilerde Demokratlar birer kahraman gibi karşılanıyordu. Her tabakadan insan, sırtlarında bayramlık elbiseleri, Demokrat liderleri karşılamaya geliyor; onların peşi sıra geziyor ve her konakladıkları yerde kurbanlar kesiyordu. Bu olaylar, halkın siyasi uyuşukluğunu silkip atıyor ve CHP'lilerce Demokratların Meclis'ten çekilişine bir hazırlık olarak yorumlanıyordu. CHP şayet olursa böyle bir çekilişin komünistlerin kışkırtması olduğunu ve bunun DP ile liderlerinin sonu demek olacağını belirterek durumu karşılamaya hazırlandı.[69] DP'nin Meclis'ten çekilmesi karşısında CHP'nin kendi içindeki muhafazakâr, sosyalist, milliyetçi ve ılımlı gruplara ayrı ayrı partiler kurarak muhalefete geçme müsaadesi vereceği söylentileri de çıktı. Bundan amaç, hükümete karşı olan halkı siyasi eğilimlerine göre ayrı ayrı gruplara parçalayarak her çeşit muhalifin, fark gözetmeksizin DP'yi desteklemesini önlemekti.[70]

Bu sırada bazı tarafsız gruplar ile birtakım iş adamları hükümet ile muhalefeti birbirine yaklaştırmaya çalıştılar; ama sıkıyönetimin altı ay daha uzatılması,[71] DP'nin yeni bir seçim kanunu teklifinin reddi,[72] Menderes'in yasama dokunulmazlığının kaldırılmak istenmesi ve CHP gazetelerinde Demokratları ihtilal istemekle suçlayan sert başmakaleler ("Entrika ve İhtilal Hürriyeti"

68 *Vatan*; *Tasvir*; *Son Posta*, 6, 11 Nisan 1947.
69 *Ulus* (başyazı), 15 Nisan 1947; *Ulus*, Nisan 1947.
70 *Cumhuriyet* (başyazı), 18 Nisan 1947.
71 *BMMTD*, Dönem 8. 1, c. 5, s. 226 vd.
72 *Vatan*, 1 Mayıs 1947.

ve "Kana Susamış Hürriyet Kahramanları" gibi yazılar)[73] siyasi gerginliği devam ettirdi.

Politik hararetin yükselmesi ve güvensizlik, bütün faaliyetleri felce uğratmış gibiydi. Tarafsız bir mevkide bulunan, kamuoyuna kendini sevdirmiş ve ona etki edebilecek bir kimsenin araya girmesinin gereği besbelliydi. Eski Mebusan Meclisi Başkanlarından Halil Menteşoğlu, yayınladığı bir açık mektupta kaderin İnönü'yü çok kapsamlı kararlar alabilecek bir mevkiye getirdiğini belirterek İnönü'ye demokrasinin gerçekten kurulması yolunda girişimde bulunması için ısrar etti.[74] Menteşoğlu'nun bu teklifleri Batıda iyi karşılanmıştı.[75] Bu sırada Türk milletvekillerinden bir grup, İngiliz parlamentosunun misafiri olarak İngiltere'ye gitti.[76] Söylenildiğine göre, her ikisi de üniversite profesörü ve dost olan DP'li Fuat Köprülü ile CHP'nin yeni parlayan elemanlarından Nihat Erim bu seyahat sırasında Türkiye'deki parti ilişkilerini uzun uzun görüşmüşler ve CHP'nin DP'nin istediği bazı demokratik tedbirleri alması, DP'nin de aşırı propaganda usullerinden vazgeçmesi üzerinde anlaşmışlardı.

Bununla beraber Türkiye'de siyasi partilerin durumuna etki eden bir diğer önemli olay, Birleşik Devletler Kongresi'nin demokrasi ve hürriyeti korumak amacıyla Yunanistan ile Türkiye'ye derhâl askeri yardımda bulunmak üzere kabul ettiği Truman Doktrini idi.[77] Bu yardım konusu ABD Kongresi'nde görüşülürken Türkiye'nin politik sistemi hakkında gerek Temsilciler Meclisi'nde, gerekse Senato'da sert sözler geçmişti. Mesela Ohio temsilcisi George H. Bender şöyle demişti:

---

73 *Tanin* (başyazı), 27 Nisan 1947; *Akşam*, 27 Nisan 1947.

74 *Cumhuriyet* 24, 25 Şubat 1947.

75 *Son Posta* (başyazı), 25 Şubat 1947; *Tasvir* (başyazı), 26 Şubat 1947.

76 *Ayın Tarihi*, Nisan 1947, s. 5 vd.

77 U.S., *Congressional Record*, 80th Congress, First Session, 1947, XCIII, Part II, s. 1980-1981. *Jaschke, Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 71. İngiltere'nin Doğu Akdeniz Bölgesi'nden çekilmesi ile oluşan boşluğun doldurulması girişimi hakkında bir değerlendirme yazısı için bkz. Harold J. Laski, "Britain Without Empire", *Nation*, 29 Mart 1947, ss. 353-356.

> "Bugünkü Türkiye'de basın hürriyetinin mevcut olmadığını kesinlikle bilirken, tutup Amerikan gazetecileri için basın hürriyetini güvence altına alacak bir kanun getirmeye kalkışması bu Meclis için eşi görülmemiş bir ikiyüzlülük olur. Kendini beğenmiş Türk askeri diktatoryası Kongre'nin koyduğu şartlardan hiçbirini yerine getirmemek niyetinde olduğu halde, bunu bile bile bizden para istemektedir."[78]

Bu yardım konusunun Amerika Birleşik Devletleri basınında doğurduğu ateşli tartışmalar dikkati Türkiye'ye ve Türkiye'nin siyasi rejimi üzerine çekmişti. Birçok mektupta -özellikle Ermeni örgütlerinin gönderdiklerinde-[79] ve Amerikan gazetelerinde çıkan başmakalelerde[80] yardımın istibdada karşı demokrasiyi korumak amacını güttüğü, oysa Türkiye'de demokrasinin mevcut bulunmadığı belirtiliyordu. Bu sırada Senato üyesi Barkley'in başkanlığında bir Amerikan heyeti 12 Nisan 1947 tarihinde Ankara'ya geldi. Nihayet Amerikan Kongresi, Yardım Kanunu'nu isteksizce de olsa kabul etti; Türk siyasi rejimini tutmak arzusundan ziyade uluslararası durumun bu kanunu gerektirdiği duygusu vardı. Kanuna, Amerikan gazete ve radyo muhabirlerinin, yardım programının uygulanmasıyla ilgili haberleri serbestçe verebilmelerini sağlayan hükümler konmuştu.

Türk Hükümeti Amerikan Kongresi'ndeki görüşmeleri yakından izledi.[81] Amerikan Kongresi'nde belirtilen görüşlerin ve Batı ile daha sıkı ilişkiler kurmak zorunluluğunun Türkiye'deki siyasi gelişmeleri etkilediğini kabul etmek gerekir. Cumhurbaşkanı İnönü, *Associated Press* muhabirine verdiği demeçte Amerikan yardımının demokrasiyi savunmak yolunda bir adım olduğunu

78 *Congressional Record*, 80th Congress, First Session, Part II, Appendix, s. 1883- 1884; *age*, Part III, ss. 2995, 3826-3827; keza Senatör Taylor'un sözleri için bkz. *age*, ss. 3386, 3394.

79 *age*, Appendix, s. 2155 vd.

80 *Chicago Daily Tribune*, 13 Mart 1947; *Chicago Sun*, 12 Mart 1947; *New York Times*, 29 Mart, 23 Nisan 1947.

81 Bkz. *Ayın Tarihi*, Ağustos 1947, s. 26, 27.

ve Türkiye ile Birleşik Devletler arasında daha sıkı ilişkiler kurulmasının Türkiye'de demokrasinin sağlam bir şekilde yerleşmesine yardım edeceğini belirtmişti.[82]

Bütün bu olaylar yeni siyasi gelişmeler için zemin hazırladı ve Haziran ayında İnönü, Celal Bayar, Recep Peker, CHP üyeleri ve hükümet mensupları ile özel bir görüşme yaptı.[83] Bu görüşmelerde Bayar, hükümetin muhalefet üzerindeki baskısından şikâyet ederek çok partili sistemi sağlam temellere oturtacak tedbirlerin alınması gerektiğini ifade etti.[84] Ayrıca sıkıyönetimin kaldırılmasına, Halkevleri ile radyonun tarafsız olmasına, seçim güvenliğine ve hükümet memurlarının partilere tarafsız muamele etmesine dair bir bildiri yayınlanmasını istedi. Recep Peker bu istekleri reddetti. İnönü ise Türkiye'de demokrasinin yerleşmesi için elinden geleni yapacağını vaat etti.[85]

Recep Peker, bir yandan Bayar'ın istediği bildirinin yayınlanmasının, kendisine yöneltilen baskı yapma suçunu kabul etmek olacağını belirtiyor, diğer yandan iki parti arasındaki ilişkilerin dostça olmasına çalışacağını vaat ediyordu; muhalefete baskı yapıldığı iddiasını ise yalanlıyordu. Peker, Bayar'ın Demokrat Parti örgütünü yeniden düzenlemeye ve propagandada aşırıya kaçan Demokratlara ihtarda bulunmaya söz verdiğini iddia ediyordu. Peker'e göre bütün bunlar, Demokratların nihayet istikrarlı bir parti haline gelmekte oldukları izlenimini veriyordu.[86]

Celal Bayar, nihayet Recep Peker'e karşı amansız bir hücuma geçerek onu siyasette gericilikle ve demokrasinin yerleşmesini geciktirici taktikler kullanmakla suçladı. Ona göre Recep Peker

82 *Ulus*, 12, 13 Mayıs 1947; *Cumhuriyet* (başyazı), 14 Mayıs 1947; *New York Times*, 12 Nisan 1947. Türkiye'deki Amerikan etkileri için bkz. Maurice Pearlman, "Robert on Turkey", *New Statesman and Nation*, 11 Mart 1948, s. 250.

83 *Vakit*, 17 Haziran 1947; *Ulus* (başmakale), 29 Haziran 1947; *Vatan*, 18-25 Haziran 1947

84 *Tanin* (başyazı), 25 Haziran 1947

85 *Vatan*, 28, 29 Haziran 1947 (Bayar'ın Sivas'ı ziyareti).

86 *Ulus*, 2 Temmuz 1947

ve kabinesiyle demokrasinin sağlanamayacağı sabitlenmişti.[87] Son iki yılda bütçede emniyet teşkilatı ödeneğinin çok artmış olduğuna işaret eden Celal Bayar, uluslararası taahhütlerin yerine getirilebilmesi için bütün anti demokratik hareketlere bir son verilmesini istedi.[88]

Celal Bayar'ın demecinden sonra İnönü, Recep Peker'le bir kere daha konuştuysa da Peker önceki görüşlerinde ısrar etti.[89] Bunun üzerine Cumhurbaşkanı İnönü uzun bir resmi bildiri yayınladı. 12 Temmuz Beyannamesi[90] adını alan bu yazıda İnönü, çok partili normal bir sistemin temellerini koyuyordu.

Beyanname geçmişteki olayları, Bayar ve Peker ile yapılan sonuçsuz görüşmeleri anlatmakla başlıyor ve şöyle devam ediyordu:

12 TEMMUZ BEYANNAMESİ

"Hükümet reisi ve muhalefet lideri ile son günlerde memleketin iç durumu üzerindeki konuşmalarımı ve bu hususta kanaatlerimi ve fikirlerimi söylemek zamanı gelmiştir.

7 Haziran tarihinde görüşmek üzere çağırdığım Celal Bayar bana, Demokrat Parti'nin idare mekanizmasının baskısı altında bulunduğunu beyan ve şikâyet etti. Haberdar ettiğim Başbakan, aynı mevzuları daha evvel aralarında görüştüklerini hikâye ederek, böyle bir baskının olmadığını, idare mekanizmasının memleketin huzurunu bozacak mahiyette tahriklere karşı çok güç durumda kaldığını beyan eyledi. Bundan sonra iki tarafı bir arada dinlemek için, 14 Haziran tarihli buluşmayı tanzim ettim. Başbakan ve Yardımcısı Devlet Bakanı ile Demokrat Parti Başkanı hazır

87 *Vatan*, 8 Temmuz 1947; *Celal Bayar Diyor ki*, ss. 181-188.

88 *Vatan*, 8 Temmuz 1947. Türkiye'de zayıf bir partinin dışarıdan gelecek manevi bir yardımı sevinçle karşıladığı; fakat bir defa iktidara geçince bu çeşit bir yardım bekleyen muhalefet partilerini gözden düşürmek için elinden geleni yaptığı burada belirtilmelidir.

89 *Vatan*, 11 Temmuz 1947.

90 *Ulus*, 12Temmuz 1947; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951* s.75. Metni için bkz. *Ayın Tarihi*, Temmuz 1947, s. 14 vd.

bulundular. İki taraf arasında karşılıklı tartışma içinde iki buçuk saat devam eden bir konuşma, başladığı noktada bitti. Demokrat Parti Başkanı, partinin baskı altında bulunduğu noktasında ısrar ve ithamları reddetti. Hükümet reisi, idare mekanizmasının baskı yaptığı iddiasını kabul edemeyeceğini ve şikâyet vesikalarını tetkik ve takibe hazır olduğunu tekrar söyledi ve muhalif partinin çalışma usullerini düzeltmesi lazım olduğu iddiasında kaldı.

17 Haziran tarihinde Bay Bayar'ı tekrar kabul ettim. Bana, vaziyeti arkadaşları ile görüştüğünü, benim durumuma karşı teşekkürle mütehassis olduklarını söyledikten sonra, baskı vardır kanaatinde olduklarını teyit eyledi. Bunun üzerine; iki defa görüştüğüm Başbakan, iktidar partisi ile muhalefet partisinin Büyük Meclis'teki münasebetleri ve karşılıklı çalışmaları yolunda hayırlı terakkiler olduğunu takdirle söyledikten sonra, 'Biz de kendimize düşen vazifeleri ifa edeceğiz, size söz veriyorum' dedi ve iki ay sonra Büyük Meclis toplanıncaya kadar partilerin münasebetlerinde itimadı arttıran terakkiler olacağına ümidi kuvvetli olduğunu ilave eyledi.

Bu beyanatı Bay Bayar'a 24 Haziran tarihinde naklettim. Bay Bayar, bana, fiili neticeye intizar edilmesi lazım geleceğini bildirdi. Bundan sonraki tartışmalar muhalefet liderlerinin Sivas Nutku'nda ve hükümet reisinin 2 Temmuz tarihli beyanatında ve ondan sonraki karşılıklı cevaplarda görülmüştür. Vaziyet hülasa olunursa, iki taraf şikâyetlerinde ve savunmalarında ısrar etmiş ve şiddetli tartışmalar esnasında karşılıklı iyi niyetlerin ifadesi olan bazı tatmin edici parçalar hatırlarda kalmıştır. Siyasi havayı yumuşatan bir iyilik olmak üzere dertleri bilenlerin, kendiliklerinden karşı tarafı teskin edici tedbirler alacakları ümidi uyanmıştır. Bunun dışında olarak, durum, muhalefet partisi liderinin 'fiili bir netice beklemek' şeklinde ifade ettiği hükümde görülür. Yani bir başka türlü söylenirse, vaziyet karşılıklı iddialar bakımından düğüm halini muhafaza etmiştir.

Şimdi ben, bu düğümü çözmeye çalışacağım. İki tarafa şikâyet ve müdafaalarının delillerini tafsil etmekte fayda görmüyorum. Zaten bunlar umumi efkârca da kâfi derecede bilinmektedir. Gördüm ki

taraflardan hangisinin haklı yahut hangisinin daha evvel karşısını kırmaya başlamış olduğunu aramakta da fayda yoktur. Ben, idare mekanizmasının baskı yaptığını hükümet reisinin kabul etmemesini, böyle bir hareketi tasvip etmeyeceğini katiyetle beyan eylemesini bir teminat ifadesi olarak aldım ve bunu Bay Bayar'a söyledim. Ben, muhalefet liderinin kanundışı maksatlar ve metotlar isnadını reddetmesini, muhalif parti çalışması için şart olan kanun içinde kalmak esasının göz önünde tutulduğuna ve tutulacağına dair tatmin edici bir teminat olarak kabul ettim ve Başbakan' a bunu söyledim. Her iki tarafla uzun konuşmalardan çıkardığım bu neticelere inanmak istiyorum ve inanıyorum. Bizi bu inanışa getiren bugünkü durumu, memlekette siyasi partilerin çalışıp gelişebileceğine kati ümit veren en mühim merhale sayıyorum. Şimdiye kadar, memlekette geçen iktidar ve muhalefet tecrübelerinin muvaffak olmamasını, bir seneden beri geçirdiğimiz tecrübelere onların dayanamamış ve bugünkü durumu elde edememiş olmalarında görüyorum. Benim kanaatimce, bir buçuk seneden beri geçirdiğimiz tecrübeler ağır ve bazen ümit kırıcı olmuştur; ama gelecek için her türlü ümitleri haklı çıkaracak bir muvaffakiyet de temin edilmiştir. Bu durumu muhafaza etmek ve onun gelişmesini sağlamak, iktidar ve muhalefet partilerinin vazifeleri olmak lazım gelir. Gelecek için tedbirler, benim kabul ettiğim gibi, şu noktadan hareket etmekle bulunabilir. Benim bu son dinlediğim karşılıklı şikâyetler içinde mübalağa payı ne olursa olsun, hakikat payı da vardır. İhtilalci bir teşekkül değil, bir kanuni siyasi parti metotları ile çalışan muhalif partinin, iktidar partisi şartları içinde çalışmasını temin etmek lazımdır. Bu zeminde ben, devlet reisi olarak, kendimi her iki partiye karşı müsavi derecede vazifeli görürüm.

İdare mekanizması yani valilerimiz ve maiyetleri; bir seneden beri çok ağır bir tecrübe geçirmişlerdir. Öyle zamanlar oldu ki memlekette hükümetin mevcut olup olmadığı bile şüphe götürür idi. Sorumlu hükümetin huzur ve asayiş vazifesi münakaşa götürmez; fakat meşru ve kanuni partilere karşı tarafsız, eşit muame-

le mecburiyeti, siyasi hayat emniyetinin temel şartıdır. Bu arada, siyasi partilere mensup olan veya görünen hususi maksat sahiplerinin şirretliklerini pervasız olarak tesirsiz bırakmak hususunda partilerin dikkat göstermeleri icap eder.

Siyasi partilerin hangisi iş başına gelirse gelsin, onlar, idare mekanizmasında çalışanların, haklarına ve itibarlarına karşı adaletli bir zihniyette olacaklarına inandıracaklardır.

Zannediyorum ki hükümet reisi ve muhalefet lideri ile aramdaki son tartışmada, iki tarafı sebat ettikleri noktadan ayırmak gayretine düşmeksizin, her iki tarafın bekledikleri şeyleri söylemiş ve temin etmiş oluyorum.

Vatandaşlarıma, hükümetle ve iktidar partisi ile muhalefet partisi arasında görüşme ve araya girme safhalarını olduğu gibi anlatmış olduğumu ümit ederim. Varmak istediğim netice, başlıca iki parti arasında temel şartın, yani emniyetin yerleşmesidir. Bu emniyet, bir bakımdan, memleketin emniyeti manasını da taşıdığı için, benim gözümde çok ehemmiyetlidir. Muhalefet teminat içinde yaşayacak ve iktidarın kendisini ezmek niyetinde olmadığından müsterih olacaktır; iktidar, muhalefetin kanun haklarından başka bir şey düşünmediğinden müsterih bulunacaktır. Büyük vatandaş kitlesi ise iktidar bu partinin veya öteki partinin elinde bulunması ihtimalini vicdan rahatlığı ile düşünebilecektir. Bu neticeye varmak için karşılaştığım güçlükler, çok zaman, yalnız ruhi mahiyette olan amillerdir. Bu güçlükleri yenmek için, siyasi hayatımızı idare eden, iktidarda ve muhalefetteki liderlerin samimi yardımlarını isterim. Bu beyanatımı, neşrinden önce, Başbakan'la muhalefet lideri görmüşlerdir."[91]

Celal Bayar, 12 Temmuz Beyannamesi'ni tarihi değeri olan bir iyi niyet ve ileri görüşlülük ifadesi olarak karşıladı.[92] Fuat Köprülü ise bir yazısında, Cumhurbaşkanı'nın tam bir anlayış ve tarafsız-

91 *Ayın Tarihi*, Temmuz 1947, s. 15-16.

92 *Vatan* 5, 6 Ekim 1947 (Bayar'ın Erzurum'u Ziyareti).

lıkla hareket ederek siyasi durumu normale getirmek için gerekli şart ve araçları açıklamış olduğunu, böylece siyasi çıkmaza bir son verdiğini, Devlet Başkanı görevlerini gereği gibi yerine getirebilmek için tarafsız kalmaya karar verdiğini, kendisini partiler üstüne çıkarmış tarihi bir kişilik olduğunu ve bu haliyle milli bir kişilik olarak her iki partiye de ait bulunduğunu belirtti.[93] Basın da beyannameyi memnuniyetle karşılayarak bunu iki parti arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası olarak -gerçekten de öyleydi- kabul etti.[94]

İnönü'nün beyannamesi, iktidar partisi ile muhalefet partileri arasındaki ilişkilerin yeni esaslara dayandırılması gerektiğini açıkça belirtiyordu. Bu görüşü ve olayları yorumlama tarzı ile İnönü, Recep Peker ve hükümetinden ayrılıyor, muhalefetin hükümet baskısına ve taraf tutmasına karşı yaptığı şikâyetleri dolaylı olarak desteklemiş oluyordu.

Böylece Devlet ve CHP Başkanı İnönü ile Hükümet Başkanı Recep Peker arasında bir çatışma belirmiş oluyordu. Anayasa bakımından her ikisi de birbirinden bağımsız olduğuna göre iş bir çıkmaza sapabilirdi. Bu durum 1924 Anayasası'nın ilkelerinden doğuyordu. Anayasaya göre Başbakan'ı Cumhurbaşkanı seçer, ama ondan sonra Başbakan ile Bakanlar Heyeti yalnızca Büyük Millet Meclisi'ne karşı sorumlu olurlar; Meclisçe tutulan güçlü bir Başbakan, hükümetin bütün denetimini kendi eline alabilirdi. Cumhurbaşkanı, Millet Meclisi'ni dağıtamazdı, hükümet idaresine karışmaya (veya siyasi partilerle ilgili kararlar almaya) da yetkili değildi. Cumhurbaşkanı ancak -İnönü'nün yaptığı gibi- kendi partisine dayanarak dolaylı yollardan nüfuzunu yürütebilirdi ve ancak partisi kanalıyla hükümet üzerinde bir tesir gösterebilirdi.

Peker anayasadan doğan bu durumun farkındaydı ve İnönü'nün parti çekişmelerinde tarafsız kalmasını istiyordu. İktidar ve muhalefet partisinin sırayla başkanlık edeceği bir Bakanlar Heyeti kurulmasını salık veren Halil Menteşoğlu'nun açık mektubuna cevap

93 *Kuvvet*, 12 Temmuz 1947, 17 Temmuz 1947.

94 *Vatan*, 13 Temmuz 1947; *Cumhuriyet*, 22 Temmuz 1947.

veren Recep Peker, İnönü'nün böyle bir hakkı bulunmadığını, bunu yapacak olsa bile Meclis'in çoğunluk kararı ile buna karşı gelebileceğini dobra dobra söylemişti.[95]

Recep Peker, siyasi partiler arasında bir hakem bulunması fikrini antidemokratik olduğu gerekçesiyle kabul etmiyordu. Onun kanısınca hükümet partisi seçimler sonucunda halktan devleti idare etme yetkisini almıştı ve vekâleten aldığı bu yetkiyi öbür siyasi partilerle doğrudan doğruya yarışarak kullanmakla görevliydi. İki parti arasında karar verecek biricik hakem, seçim zamanında milletti. Bu sebeple, Parti Başkanı İnönü, kendisini Cumhurbaşkanı seçmiş olan partisinin üstünde ve dışında olamazdı. Aynı gerekçe dolayısıyla Demokrat Parti'nin bir hakem istemesi de antidemokratikti. Recep Peker'e göre 12 Temmuz Beyannamesi aşırı derecedeki çekişmeleri yatıştırmaları ve görevlerini anlayışla yerine getirmeleri için her iki partiye verilmiş bir öğüttü. Yoksa hükümetin görevlerini ve anayasa gereğince Meclis'e karşı sorumluluğunu değiştirebilecek nitelikte veya etkide bir belge değildi. Bunun için de ömrü kısa olmaya mahkûmdu.[96]

İnönü'nün 12 Temmuz Beyannamesi'nden sonra Recep Peker'in çok partili sistemi destekleyen bu beyannameyi ya kabul etmesi, kabul etmiyorsa da istifa etmesi gerekiyordu. Oysa Recep Peker, İnönü'nün beyannamesini anayasanın Cumhurbaşkanı'na tanıdığı yetkilere aykırı saydığı ve Meclis çoğunluğunun kendisini tutacağına inandığı için hükümet başkanlığından çekilmedi. İnönü ile araları açıkça bozulmuş olmasına rağmen Başbakanlıkta ısrar etti. Ancak birkaç ay sonra baskılar nedeniyle istifa etmek zorunda kaldı.

12 Temmuz Beyannamesi partiler arası münasebetleri normalleştirerek sükûna kavuşturdu. Demokratlar bundan hemen bazı kazançlar elde ettilerse de bazı zararlara da uğradılar; çünkü en önemli propaganda silahları, yani hükümetin baskı yaptığı ve taraflı hareket ettiği iddiası, ellerinden alınmış oldu. Huzur ve hürriyetin gelmesiyle beraber hükümete karşı duyulan hoşnut-

95 *Ulus*, 3, 4 Nisan 1947.
96 *Ulus*, 4 Aralık 1947.

suzluk da biraz hafifledi.[97] Bazılarının düşüncesine göre İnönü'nün beyannameyi yayınlamaktan maksadı, Demokratları esas propaganda silahlarından yoksun bırakmak ve ortalık yatıştıktan sonra halkın, Demokrat Parti'nin program ve görüşlerinin Halk Partisi'ninkilerden farklı olmadığı gerçeğiyle karşı karşıya kalmasını sağlamaktı.[98]

Beyanname, Demokratların gövde gösterileri ve kışkırtıcı demeçler gibi normal sayılmayacak propaganda usulleri kullandıklarını da ima ediyordu. Demokratların, beyannameyi kabul etmeleri yakışıksız usuller kullandıklarını ve hükümetin iyi niyetli olduğunu, dolaylı yoldan itiraf ettikleri anlamına geliyordu. Zımni de olsa böyle bir itirafın bir taktik hatası olduğunu Demokratlar çabuk fark ettiler. Birkaç ay sonra Menderes, beyannamenin sadece bütün partilere eşitlik tanıdığını, hukuk ve nizam fikrini ve hükümetin DP'ye yaklaşmak isteğini ifade ettiğini söyledi.[99] İki yıl sonra Celal Bayar'ın kendisi de beyannamenin o güne kadar güdülen kuvvet ve şiddet politikasından hükümetin artık vazgeçmek arzusunu ifade ettiğini ve bunun tek taraflı bir girişim olduğunu, çünkü Demokrat Parti'nin baştan beri daima nefsini müdafaa durumunda bırakıldığını ileri sürdü.[100]

İnönü de beyannamenin yayınlanmasından kısa bir sonra Demokratların eski şiddetli propaganda ve eleştiri usullerine döndüklerini söyledi.[101]

Hukuki niteliği ve maksadı tartışılmakla beraber 12 Temmuz Beyannamesi, Türkiye'de siyasi partiler yasasının gelişmesinde en önemli belgelerden biri olarak durmaktadır. Beyannamenin değeri yayınlandığı maksatta, yazılmasında hâkim olan ruhta ve iktidar partisi ile muhalif partilerin daha sonraki ilişkileri ve parti örgütleri üzerinde yaptığı derin etkidedir. Bu beyanname, İnönü'nün başardığı esas işlerden biridir.

---

97 *Millet*, 8 Temmuz 1948, S. 126, s. 9.

98 *Mülkiyet*, Mart 1948, S. 1, s. 11.

99 *Vatan*, 10 Ocak 1948 (Mersin).

100 *Vatan*, 9 Kasım 1949 (Bandırma'da yapılan görüşme).

101 *Vatan*, 1 Ekim 1949. Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s.110

YEDİNCİ BÖLÜM
İKTİDAR VE MUHALEFET PARTİLERİ İÇİNDE ANLAŞMAZLIKLAR

Her ne kadar *Ulus* gazetesi inkâr ettiyse[1] de Cumhurbaşkanı İnönü ile Başbakan Recep Peker arasında bir anlaşmazlık vardı ve bu, CHP'nin içinde ve çevresinde, özellikle Meclis grubunda belirip gelişmekte olan çeşitli akımların bir sonucuydu. Peker'in önderlik ettiği eski kuşak partililerden gelme birinci grup "müfritler", herhangi bir uzlaşma istemiyorlardı; iktidarın karşısında muhalefete ancak ikinci derecede bir mevki vermeye razıydılar. Muhalefet saflarında doğrudan doğruya rejime karşı olan gericilerin bulunduğunu ve bunların iktidarı tekrar kendi ellerine geçirmek istediklerini iddia ediyorlardı.[2]

Daha uzlaşmacı olan ikinci grup "Otuzbeşler", genç CHP'lileri içine alıyor ve başlarında Profesör Nihat Erim bulunuyordu. Bu grup, İnönü'nün görüşlerine uygun olarak siyasi ilişkileri daha liberal bir açıdan ele alıyordu. Bu ikinci grup, CHP'nin ekonomi, toplum ve siyaset alanlarında birbirinden farklı görüşlere sahip insanları içinde barındırdığına ancak tarihi ve siyasi zorunluluklar ile oportünist maksatların bu farklı insanları yirmi beş yıl bir

1 *Ulus*, 28 Temmuz 1947.

2 *Vatan* (başyazı), 30, 31 Temmuz 1947; *Son Posta* (başyazı), 4 Ağustos 1947.

arada tutmuş olabildiğini düşünüyorlardı. CHP artık ayrıcalıklarından vazgeçip başka siyasi partilere de hak tanıdığına göre ilkin kendi fikir sisteminde ve içyapısında gerekli ayarlamaları yapmak zorundaydı.

İnönü ile Peker'in durumları açıkça belli olunca, birini veya ötekini tutan CHP'liler fikirlerini serbestçe *Ulus*'ta yayınladılar.[3] "Müfritler", İnönü'nün durumunu beğenmiyorlardı, ama İnönü'nün Parti Başkanı kalmaktaki kesin kararı ve o sırada partiden ayrılmalarının kendileri için çok kötü sonuçlar doğuracağını bilmeleri bu grubun partide kalması için yeterli bir sebepti. (CHP Genel Sekreteri Hilmi Uran tarafından parti örgütüne gönderilen mektupta İnönü'nün 12 Temmuz Beyannamesi'nde ifade ettiği görüşlerin iki tarafa da çekilebilir bir anlam taşıdığı ima edilmiştir.)[4]

Demokratların esas maksatlarının İnönü'yü CHP'den ayırmak olduğu biliniyordu. 12 Temmuz Beyannamesi'ni ilkin olumlu karşılamalarının sebebi de beyannamenin İnönü'nün tarafsız kalacağı ümidini vermesiydi.[5] Bunun için CHP'deki her iki grubun çıkarı da İnönü'yü Parti Başkanı olarak tutmakta birleşiyordu ve bu, kendi başına CHP'yi bir arada tutan en önemli etkendi. Beklenilenlerin tersine CHP, fikir ayrılıklarını kendi örgütü içinde çözmeyi ve üyelerin partiden ayrılmalarını önlemeyi başarabilirdi.

Parti dışındaki tanıklar, CHP'nin bir iç buhran geçirmekte olduğu ve bu buhrandan daha güçlü ve daha ileri bir parti olarak çıkabileceği fikrindeydiler.[6] Bu arada "ılımlar" İnönü'nün manevi desteğiyle gittikçe güç kazanarak Başbakan Recep Peker'in önderlik ettiği "müfritler"e karşı kuvvetle direndiler.[7] Ağustos

3 *Ulus* (başyazı), 31 Temmuz 1947. İki yıl öncesine kadar parti disiplini üzerinde titizlikle duran *Ulus*'un, parti içi anlaşmazlıkların demokratik bir usul dairesinde tartışıldığı bir forum haline gelmiş olması şaşırtıcıdır.

4 *Kudret* (başyazı), 23 Ağustos 1947; *Vatan*, 24 Ağustos 1947.

5 *Tanin* (başyazı), 8 Ağustos 1947.

6 *Tanin* (başyazı). 15, 16 Ağustos 1947; *Akşam*, 20 Ağustos 1947.

7 İnönü'nün tutumunun da teşvikiyle halk, Peker'e karşı olduğunu göstermek için hiçbir fırsatı kaçırmıyordu. Haydarpaşa İskelesi'nde geçen bazı olaylar için bkz. *Ayın Tarihi*, Ağustos 1 947,'s. 19 vd.

1947'de yapılan bir Meclis grubu toplantısında "ılımlılar"ın direnişleri açıkça belli oldu. Yedi saat süren tartışmalardan sonra 303 milletvekili Recep Peker lehine, 34 vekil de aleyhine oy kullandı.[8]

Görüşmeler sırasında Recep Peker, 12 Temmuz Beyannamesi'ni partiler arası ilişkilerin normalleşmesi bakımından kabul ettiğini, ama hükümetin DP üzerine baskı yaptığı ve idare örgütlenmesinin taraf tuttuğu iddialarını reddettiğini söyledi.[9] İnönü ile kendisi arasında fikir ayrılıklarının olduğunu yalanladı. Recep Peker, milletvekillerinin desteğini kazanmak maksadıyla, şayet böyle ayrılıklar varsa kendisinin istifaya hazır olduğunu belirtti.[10]

Lehteki oyların sayısı fazla olduğu halde bu görüşmelerden sonra Recep Peker'in pozisyonu sarsıldı, çünkü muhalif 34 oy İnönü'nün görüşünü tutanlarındı ve hükümetin, parti yüksek kademelerinin güvenine sahip olmadığını ifade ediyordu. Eleştirenleri memnun etmek amacıyla Recep Peker, kabinesindeki 6 bakanı hemen değiştirdi; İçişleri Bakanı ile buğday ihracatındaki yolsuzlukları dolayısıyla eleştirilen Ticaret Bakanı değiştirilen bakanlar arasındaydı.

Kabinede yapılan bu acele ve keyfi değişikliği Halk Partililer bizzat sert bir şekilde eleştirdiler, çünkü Peker, o zamana kadar usulden olduğu üzere, partili milletvekillerine danışmadan bu tür bir değişiklik yapmıştı.[11] Bu arada Peker ile İnönü arasında şiddetli bir çatışma oldu. Meclis başlamak üzere olan tatil devresine girmeden önce Peker yeni tayinleri Meclis'e sunmayıp bunu tatilden sonraki devreye bıraktığı takdirde, İnönü, tatile giren Meclis'i bu iş için tekrar toplantıya çağıracağını belirtti.[12]

---

8 *Akşam*, 28 Ağustos 1947; *Ayın Tarihi*, Ağustos 1947, s. 9. Keza Jaschke, *Die Turkei in den Jahren 1942-1951*, s. 76. Jaschke, 35 milletvekilinin Peker'e karşı olduğunu söylemektedir.

9 İthamlar için bkz. *Ayın Tarihi*, Temmuz 1947, s. 11.

10 *Akşam*, 27 Ağustos 1947. "Ilımlılar" ve Recep Peker grubu ile mücadeleleri için ayrıca bkz. Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 563-564.

11 *Tanin* (başyazı), 7 Eylül 1947.

12 Nihat Erim, "Bay Recep Peker ve Meselesi", *Ulus*, 4-7 Aralık 1947.

Eninde sonunda Meclis yeni tayinleri onayladı, ama üç gün sonra Peker Başbakanlıktan çekildi; görünürdeki sebep, partiler arası ilişkiler konusunda İnönü'nün görüşlerini destekleyen uzlaşmacı İçişleri Bakanı Hüsrev Göle ile anlaşamamış olmasıydı.[13] Peker'in dediğine göre, partide ve bazı dostlar arasında mevcut kabine aleyhtarı akım ve görüşler, güvenoyu alındıktan sonra bile hiç azalmamış; o da memleketin bütün toplumsal yapısını sarsabilecek bir anarşiden sakınmak için istifa etmişti.[14]

Bununla beraber Peker'in istifası, CHP'nin ve özellikle de Meclis'in denetimini ele geçirmek için gösterdiği gayretler başarısızlığa uğradıktan sonra olmuştu. CHP'deki "müfritler", DP'yi tasfiye etmek ve İnönü'yü Çankaya'da yalıtıp bütün idari sorumluluğu Meclis'e vermek niyetinde olmakla açıkça suçlanıyorlardı. Şef sistemini ortadan kaldırmak vaadiyle DP'nin bile -ilk aşamada- yardımını sağlamaya çalışmışlardı.[15] Bununla beraber, Ahmet Emin Yalman'ın ileri sürdüğü bu suçlamalar kesin delillere dayandırılmış değildi. Bilinen bir şey vardı ki Recep Peker'e karşı olan bazı CHP milletvekilleri, Peker Kabinesi'nin istifasından önce sivil polis tarafından takip edilmişlerdi.[16] Bundan başka Recep Peker, Başbakanlıkta kalacağı sanısıyla CHP Kurultayı'na sunulmak üzere bir teklif hazırlamış ve bu teklifte Başbakan'ın aynı zamanda Parti Genel Başkan Vekili olmasını talep etmişti.[17] Bunun kabulü, hükümet ve parti kuvvetlerinin bir elde toplanması demek olacaktı.

Recep Peker'in istifası 12 Temmuz Beyannamesi'nin doğal sonucuydu (Peker, 1947'de seçildiği parti yönetim kurulundan

13 *Vatan*, 1 Eylül 1947.

14 *Ulus*, 4 Aralık 1947 (Peker'in Halk Partisi Kurultay'ında yaptığı konuşma).

15 *Vatan* (başyazı), 4 Ekim 1947; *New York Times*, 12 Ekim 1947.

16 *Son Posta* (başyazı), 11 Ekim 1947.

17 *Ulus*, 5,6 Aralık 1947. Başbakan ile Cumhurbaşkanı arasındaki bu anlaşmazlıklar ve yukarıda anlatılan çeşitli siyasi manevralar, herhangi bir siyasi sistemde tamamen normal olan gelişmelerdir. Bu olaylar Türkiye'de ilk defa ve muhalefet partilerinin kurulmasından sadece bir buçuk yıl sonra yaşandıkları için burada anılmaya değer bulunmuştur.

da çekildi). Bu istifa ile politik güvensizlik ve iktidarda kalabilmek için özel tedbirler alma devri kapanmış oluyor ve Türkiye'nin politika yaşamında yeni bir sayfa açılıyordu.

Cumhurbaşkanı ile Başbakan arasındaki bu mücadele, İnönü'nün durumunu da sarsmıştı. Halk nezdindeki itibarını yeniden yükseltmek ve 12 Temmuz Beyannamesi'yle yaptığı vaatleri yerine getirmek için İnönü, idare makamlarına bütün partilere karşı tarafsız ve eşit muamele etmelerini, bunu yapamayacak olanların istifa etmesi gerektiğini söyledi.[18] İnönü, DP mahalli örgütünü de ziyaret ederek onlara -Celal Bayar'ın iddiasının aksine- DP'ye baskı yapılmasını hiçbir zaman tavsiye etmediği hususunda "Cumhurbaşkanı, bir insan ve İnönü" olarak güvence verdi.[19]

Ankara'ya dönüşünde İnönü'yü büyük bir halk kalabalığı karşıladı; aralarında DP'nin ileri gelenlerinden Fuat Köprülü de vardı. Az sonra İçişleri Bakanlığı'ndan idari örgütlenmeye gönderilen bir genelgede hükümetin Cumhurbaşkanı'nın tavsiye ettiği siyaseti gütmek kararında olduğu ısrarla belirtiliyor ve DP'ye karşı haksız muamelede bulunanlara karşı takibat açılacağı bildiriliyordu.[20]

İnönü artık CHP'nin denetimini eline almıştı. Birkaç ay sonra toplanan CHP Kurultayı kendisini Parti Genel Başkanı seçtiği zaman, rakip aday Recep Peker yüzlerce oydan ancak yirmi beşini alabilmişti.[21]

Yıllarca *Ulus* gazetesinin başyazarlığını yapmış olan, Atatürk'ün yakın arkadaşlarından Falih Rıfkı Atay kendi isteği ile *Ulus*'tan ayrıldı, çünkü "CHP içinde dönen entrikalar" işine devam edebilmesini zorlaştırmıştı. Falih Rıfkı "ılımlıları", muhalefetle gizlice

18 *Vatan*; *Ulus*, 16, 17, 20, 25, 27 Eylül 1947, Lewis, *Turkey*, s. 125-126; Jachke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 77

19 *Vatan*, 22, 25, 26 Eylül 1947 (İnönü'nün Giresun ve Samsun ziyaretleri).

20 *Ulus*, 28, 29 Eylül 1947. Bunun ilk etkileri Kayseri'de görülmüş, Bayar şehre geldiği zaman vali tarafından karşılanmıştır. *Vatan*, 5 Ekim 1947.

21 *Ulus*, 4, 7 Aralık 1947 (Erim'in makalesi). Ayrıca bkz. Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 79.

işbirliği ederek kendi partilerini yıkmaya çalışmakla suçluyordu.[22] Atay, gerçekte, Recep Peker grubunun görüşlerini savunuyordu. Gazeteden ayrılması partiden de çekilmesi demek değildi; *Ulus*'a ara sıra yazacaktı, ama başyazarlığı "ılımlılar"dan Nihat Erim almıştı.[23]

Bu olaylara tarihi gelişme seyri içinde bakıldığı zaman Recep Peker'in bir dereceye kadar şartların kurbanı olduğu, zamanında kavrayamadığı değişme ve yeni şartlara uyma ihtiyacı uğruna harcandığı anlaşılmaktadır.

Peker kendi mizacı yüzünden yenilmişti; çünkü görüşlerini akılcı bir şekilde tartışarak savunamıyor, zorla kabul ettirmeye kalkışıyordu. Aslında Peker, Cumhuriyet rejiminin çağdaş temellerini koruma kaygısını derinden duyuyordu. Dürüst niyetlerine ve uzlaşmacılığın, rejimin çağdaş devrimci esaslarını tehlikeye düşüreceği konusundaki haklı endişesine rağmen bugün Recep Peker şiddet teminini savunan bir kimse olarak hatırlanıyor. Recep Peker'in grubunda olanların birçoğu da bu yaşamsal sorunlarla gerçekten ilgileniyorlardı. Bunlar, demokrasi iddialarının arkasında, Cumhuriyetin ana ilkelerinden fedakârlığa doğru gidilmeye başlandığını görüyorlardı. Onlara göre, Cumhuriyetin bütün dünya görüşüne ve zihniyetine şekil vermiş olan temel ilke laiklik üzerinde, devletçilik ve nihayet bizzat hürriyet anlayışı üzerinde tavizler verilmeye başlanmıştı.[24] Talihsizlik şundaydı ki "müfritler"in bu önemli görüşleri 1946-1950 devresinde herkesin tutulduğu "demokrasi nöbeti" içinde sesini duyuramamış ve haksız olarak bu görüşler, Recep Peker'in sert politikasıyla birlikte yerilmiştir.

---

22 *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1947.

23 Falih Rıfkı Atay, 1949'dan sonra Demokrat Parti'ye ve onun hükümetine karşı devamlı cephe almış *Dünya* gazetesinin sahibidir. Nihat Erim, Parti Genel Sekreterliği'ni elde etmek için giriştiği teşebbüste başarısızlığa uğradıktan sonra Halk Partisi içinde pasif bir üye olarak kalmıştır. 1950-1960 ve ondan sonraki yıllarda bu iki kişinin CHP ile olan ilgilerinde bazı değişiklikler olmuştur.

24 1946-1950 devresindeki parti mücadelelerinin ideolojik anlamı, III. kısımda etraflı olarak incelenmiştir.

San Francisco Antlaşması'nı Türk Dışişleri Bakanı sıfatıyla imzalamış olan Hasan Saka, 10 Eylül 1946 günü Recep Peker'in istifası üzerine Başbakanlığa getirildi. Hasan Saka Kabinesi, ortalama bir yol tutmayı savunan partililerden oluşmaktaydı. Hasan Saka'nın hükümet ile muhalefet arasındaki ilişkileri düzelteceği, aşırı sağ ve sol akımlara karşı tedbirler alacağı bekleniyordu,[25] ama bu kabinenin kısa vadeli, geçici bir kabine olacağı da biliniyordu.[26] Yeni hükümet, esaslı değişiklikler yapılmasını isteyen muhalefeti tatmin etmemiş görünüyordu,[27] hatta bazıları yeni kabinenin Recep Peker'in yolundan gideceğini iddia ettiyse de bu kuşkular doğru çıkmayacaktı.[28]

Muhalefet, antidemokratik kanunlarda yapılacak değişikliklerin açık olarak bildirilmesini istiyor, CHP'nin kendi kendisine "demokrasinin kurucusu" sıfatını almasına itiraz ediyordu.[29] Muhalefetin görüşüne göre yeni hükümetin programı demokratik tedbirler alma vaadine rağmen 12 Temmuz Beyannamesi'nin yarattığı dostluk havasını bozabilecek nitelikteydi.[30]

İnönü'nün görüşü ise başkaydı. O, Türkiye'de iki partiye dayanan bir demokratik rejimin kurulmuş olduğuna ve bundan böyle iki partinin el birliğiyle rejimin işleyeceğine inanıyordu. Şimdi başta gelen sorun, idari örgütlenme ile siyasi partilerin ilişkilerini düzenleyecek hukuki esasların oluşturulmasıydı.[31] Hükümetin programı üzerinde yürütülen partizan görüşler her ne olursa olsun, Halk Partililer ile Demokratlar arasındaki ilişkilerin dostluk aşamasına girdiği ve bunun sonucu olarak siyasi gerginliğin gevşediği bir gerçekti.

---

25 *Tanin* (Başyazı), 11, 12. 15 Eylül 1947.
26 *Son Posta*, 11 Eylül 1947
27 *Kudret*, 22 Eylül 1947.
28 *Ayın Tarihi*, Ekim 1947.s.16 vd.
29 *Vatan*, 14 Ekim 1947 (Menderes'in görüşleri).
30 *Tasvir* (başyazı), 14 Ekim 1947.
31 *Ulus*, 2 Kasım 1947.

Böylece siyaset alanında görece bir sükûnet sağlanıp kamuoyu hafifçe CHP tarafına dönerken parti kurultayı hazırlıklarına başlandı. Hükümette ve hükümet görüşlerinde çeşitli değişiklikler olduğu ve bütün memlekette genel bir hürriyet havası belirdiği halde CHP'nin programı ve tüzüğü değişmemiş, yani tek partili sisteme uygun haliyle kalmıştı. Yeni politik gelişmelere uyabilmek için parti programını ve tüzüğünü değiştirmek gerekiyordu.

Parti programı aslında eklektik bir anayasaydı. Zamanında bütün sosyal grupları memnun etmek için hazırlanmış olduğundan sosyalizmden liberalizme kadar bütün sosyal akımların izlerini taşıyordu. Oysa 1947 yılı sonunda memleketin durumu çok farklıydı. Şimdi Halk Partisi'nin karşısında Demokrat Parti vardı; programı ve temel fikirleri bakımından Halk Partisi'nden farklı olmamakla beraber, gerek pratikte uyguladığı siyaset, yöntemi ve örgütü, gerekse savunduğu çıkarlar bakımından bir siyasi parti kimliğine daha fazla sahipti. CHP'nin geniş ve genel görüşlerine karşılık Demokratların memlekette demokrasiyi gerçekleştirmek iddiası ile ileri sürdükleri sınırları belli, kesin hedefleri vardı ve bu onlara güç ve canlılık kazandırıyordu. Bundan başka yeni siyasi akımları temsil ettiğine göre DP'nin CHP'nin yerini alması, bu eski partinin ise örgütü çok zayıflayıp tarihi görevini tamamlamış bir hareketin simgesi haline gelmesi ve er geç silinip gitmesi kader gibi görünüyordu.[32]

Bu sebeple CHP'nin ayakta kalabilmesi, gerek fikirleri, gerekse örgütü bakımından normal bir parti haline gelebilmesi için gerekli önlemleri alabilmesine bağlıydı. Hedeflerini yeniden tanımlamak, programını belli, somut sorunlar üzerine kurmak ve hem kamu-

32 Türkiye'de siyasi partiler esas itibariyle -Jön Türkler devrinde meşrutiyet, 1920-1923 döneminde milli bağımsızlık gibi- tek bir temel fikre dayanarak meydana gelmiş ve bu ana fikri gerçekleştirdikten sonra, ideolojilerini siyasi gerçeklere ve günün gereklerine göre ayarlayarak iktidarda kalmışlardır. Bu çeşit partiler genellikle ilk ciddi kriz karşısında ortadan kalkarlar, Halk Partisi bu geleneği bozarak değişen şartlara kendini uydurmaya çalışıyordu.

oyunu hem de çeşitli sorunlar karşısında öbür partilerin aldıkları durumu hesaba katarak faaliyetlerine yön vermek zorundaydı.

Yeni kabul edilmiş bulunan çok partili sistem böyle bir yön ayarlamayı CHP için zorunlu kılıyordu. Parti ancak görüşlerini ve faaliyetlerini orta vatandaşın, yani seçmenin fikir ve isteklerine uydurarak ayakta kalabilirdi. Devrimci, akılcı ve ülkücü felsefesini değiştirip evrimci, ampirik ve faydacı bir felsefe haline getirmeliydi.

Partililer 1946 ve 1947 yılları süresince yapılan bucak toplantılarında görüşlerini belirtmişler, gerekli parti reformlarını uzun uzadıya tartışmışlardı. Toplantılarda konuşanlar her konunun serbestçe tartışılabilmesini ve fikirlerin yukarıdan aşağıya kabul ettirilmesi âdetine bir son verilmesini istiyorlardı.[33]

Partinin üst kademeleri de parti içinde hürriyetin gerekliliğini ve partinin değişen politik şartlara uydurulması ihtiyacını kabul ediyorlardı. Bu amaçla Parti Yönetim Kurulu 1947 yılı başlarında toplandı ve yıl sonlarında yapılacak parti kurultaylarına sunulmak üzere parti programında ve tüzüğünde yapılacak değişiklikleri hazırlayacak bir komite kurulmasına karar verdi.[34]

Parti görüşlerini ve örgütünü esasından değiştirmesi beklenen Kurultay, grubun kendi görüş ve emellerine göre niteliği değişen geniş tepkiler yarattı. İnönü'nün CHP'den çekilmesini isteyen Demokratlar, bu partinin ancak İnönü'nün kişisel itibarını ve Cumhurbaşkanlığı nüfuzunu kullanmaktan vazgeçtiği takdirde

33 Muhalefet partilerinin kurulmasıyla birlikte Halk Partisi üyelerinin bir kısmı partilerinden istifa ettiler. Diğer bazı üyeler ise kabulüne imkân olmayan zamansız veya kökten reform önerileri yaptılar, sonra da partiden reformlara girişmeyi "reddettiği" gerekçesiyle istifa ettiler, öte yandan birçoğuna göre Halk Partisi kaybedilmiş bir davanın temsilcisi olduğu için partiden ayrılmak gerekliydi. Bununla beraber bazı üyeler, kısmen fikri değerlendirmelerle, kısmen de partiyle olan sıkı ilişkileri dolayısıyla istifa yoluna gitmediler ve Halk Partisi'ni içeriden ıslah etmeye çalıştılar.

34 *Ulus*; *Vatan*, 16, 27 Ocak 1947; *Akşam*, 29 Ocak 1947; *Vatan*, 18 Mart 1947.

gerçek bir siyasi parti olabileceğini iddia ediyorlardı.[35] CHP'den memnun olmayanlar ile muhafazakâr çevreler ise Kurultay hakkında besledikleri ciddi kuşkuları cesaretle ifade etmekten çekinmiyorlardı. Bu çevrelerin görüşlerini temsil eden *Millet* dergisi, duyulan kuşkuları bir yazısında en iyi biçimde özetlemişti:

Millet dergisi, CHP'yi şahsi çıkar ve totaliter felsefe ile hükmetmek emeliyle kurulmuş sayıyor, partiyi bu sıfatlara sahip olmadan düşünmeye imkân bulunmadığını ileri sürüyordu. Ana amaçlarından ayrılan CHP'nin özel bir şirket haline gelerek üyelerinin çıkar peşinde koştuğunu iddia eden *Millet* dergisi, şahsi çıkar ve baskı zihniyetinin artık bu partiden silinmeyeceğine inanıyordu. Demokrasi vaatleri bu partinin memleketin sosyal ve mali yapısında açtığı yaraları düzeltemeyeceği için, CHP'nin faaliyetlerinden iyi bir sonuç beklemek de boş bir hayaldi.[36] Bununla birlikte aydınların çoğunluğu CHP'nin yaratıcı kudretine hâlâ inanıyordu.[37]

Mahalli parti örgütlerinin gönderdiği 274 delege ile Kurultayın doğal üyeleri sayılan 400 milletvekilinden oluşan CHP'nin 7. Kurultayı, 17 Kasım 1947'de Ankara'da toplandı.[38] Tartışmalar, özellikle parti örgütü ve görevleri, basın, kültür ve gençlik örgütleri, devletçilik ve okullarda din öğretimi gibi sorunlar üzerinde şekillendi.[39] Bütün bu konularda Kurultay birtakım değişiklikleri kabul etti ve bu kararlar, CHP'nin programını ve ideolojisini devrimci olmaktan çıkararak daha ılımlı bir hale getirdi. Kurultay, sosyal sorunlarda ortanın sağında bir pozisyon aldı, hükümete gerektiğinde küçük çiftlikleri bile istimlak etmek yetkisini veren Topraklandırma Kanunu'nun 17. maddesinin kaldırılması kara-

35 *Kudret* (başyazı), 14, 15 Kasım 1947.

36 *Millet*, 27 Kasım 1947. s. 9. Bu dergi demokrasi maskesi altında din savunuculuğu yapmıştır.

37 *Ulus*, 18 Kasım 1947 (İnönü'nün konuşması).

38 Bu kurultay için bkz CHP 7. Kurultayı Tutanağı, Ankara 1948; *Ayın Tarihi*, Kasım, Aralık 1947. Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 575-576. Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 79. *Ulus*, 17 Kasım-6 Aralık 1947.

39 *Ulus*, 27 Ocak, 2, 3 Aralık 1947. Ayrıca bkz. CHP 7. Kurultayı Tutanağı, s.442 vd. Keza bkz. 10. bölüm.

rını aldı.[40] Köy Enstitüleri'nin öğretim programlarında pratik işlerden ziyade kültür derslerine önem verilecek, bütün solcu faaliyetler sıkı biçimde denetlenip önlenecekti. Halkın kültürel kalkınmasını sağlamak için kurulmuş (ama CHP'nin organları haline gelmiş) olan Halkevleri bütün halkın faydalanacağı kültür kurumları olacaktı.[41]

Kurultayda parti tüzüğü de değiştirildi. Parti Genel Başkanı ile İkinci Başkan iki yıl için seçilecek, Genel Başkan Cumhurbaşkanı seçildiği takdirde İkinci Başkan, Genel Başkan'ın görevlerini üzerine alacaktı (Madde 69). Üst kademelere yakın kimselerin tekelinde olan Parti Meclisi'nin 40 üyeliği artık bütün partililer arasından seçilen kimselerle doldurulacaktı. Genel Başkan'ın atadığı Parti Genel Sekreteri'ni artık Parti Meclisi seçecekti. Bu Meclis kendi üyeleri arasından Merkez Komitesi'ni de seçecekti.[42] O zamana kadar bütün milletvekili adaylarının merkez tarafından gösterilmesine karşılık yeni yönteme göre adayların % 70'ini yerel parti örgütleri tespit edecekti.[43]

Parti faaliyetlerinin eskiden olduğu gibi başta bulunanların isteğine göre değil de partililerin görüşlerine göre yürütülebilmesi için Kurultay delegelerinin çoğunluğu yerel parti örgütlerince seçilecekti. Parti tüzüğünde yapılan değişmeler, genel olarak, gücün Genel Başkan'da değil, Parti Kurultayı'nda toplanmasını hedef alıyordu. Kurultay, İnönü'yü Genel Başkan, Hilmi Uran'ı da İkinci Başkan seçti, İnönü'nün Cumhurbaşkanı olması üzerine Hilmi Uran Genel Başkan Vekili oldu.

Kurultay tartışmalarında iki grup; "müfritler" ile "ılımlılar" çatıştı. Birinci grubun sözcüleri İnönü'ye karşı gelmek niyetinde olduklarını inkâr ederek bu çeşit söylentileri çıkaranları partiyi ikiye bölmeyi istemekle suçladılar. Onlar da muhalif partilerin varlığını kabul ediyorlardı.

---

40 *Vatan*, 2, 16 Aralık 1947 Keza bkz 4 bölüm.

41 *Ulus*, 9 Aralık 1947. Son durum için bkz. 14. bölüm.

42 *CHP 25 Sene*, Ankara, 1948, s. 30.

43 *Ulus*, 30 Kasım, 9 Aralık 1947.

Onlara göre bu partiler, CHP'nin memlekete hürriyet ve demokrasi getirmek isteğinden doğmuşlardı.[44] "Ilımlılar" parti içinde reformlara ihtiyaç bulunduğuna işaretle parti içi eleştiri hürriyeti tanınmasını ve muhalif partilere dostça davranılmasını istiyorlardı.[45]

CHP'de bu değişiklikler yaşanırken orta yurttaşın düşünüşünde de esaslı değişmeler oluyordu. Memleketin her tarafında siyasi dernekler kuruluyor, yurttaşlar kendi fikir ve çıkarlarına göre bu derneklere serbestçe girebiliyorlardı. Hükümeti eleştirmek artık memlekete hıyanet, vatanını sevmemek veya kötü amaçlar gütmek değildi. Önceleri "paçavra", "ceride" gibi yerici adlarla anılan muhalif basının varlığı da sonunda kabul olunmuştu.

Bununla beraber, toplumun temel ilkelerinin ve sosyal sorunların tartışılmasına hâlâ müsaade olunmuyordu. Hele Halkçılar ile Demokratlar birbirlerini komünistlikle suçladıktan sonra, sosyal sorunlardan ancak üstünkörü söz açılabiliyor, daha fazlası nahoş sonuçlar doğurabiliyordu.

Kamuoyu, hükümet kararlarına ve partilerin politikasına etki eden en öncelikli olgu haline geldi. Bunun sonucu olarak yüksek memurların davranışları değişti. (Hükümet büyüklerinin seyahatlerinde kullanılan özel trenler kaldırıldı ve bakanların şehir otobüslerine bindikleri bile görülmeye başlandı. Başlangıçta bu gibi hareketler gerçek bir heyecanla karşılandı.) İdareciler, kararlar kamuoyu dikkate alınmadan verilirse veya kamuoyunun beğenmediği işler üzerinde ısrar edilirse halk arasında huzursuzluk doğduğunu öğrendiler. Yurttaş, alınan kararların kamuoyunun gösterdiği tepkiye göre değiştirilebileceğinden emin olunca huzursuzluk ortadan kalkıyordu.

CHP, ayakta kalabilmesi için halkın isteklerine uyması gerektiğini iki yılda kavrayabildi. CHP'nin üst kademeleri için halkın isteklerine uymak önceleri zor oldu, ama zamanla, üst kademeler de yerel parti örgütlerinin fikrini sormayı öğrendi. CHP, için-

44 *Ulus*, 30 Kasım, 9 Aralık 1947.

45 *Ulus*, 25 Kasım 1947. (N.Erim ve H. Tanrıöver).

deki bütün gruplara karşı liberal bir tavır takındığı içindir ki parçalanmaktan kurtuldu; bu gruplar, daha iki yıl öncekinin aksine, partiden kovulmak korkusunu duymaksızın görüşlerini serbestçe ifade edebiliyorlardı.

Cumhurbaşkanlığı anlayışında meydana gelen değişiklik de şaşırtıcıydı. 1946'dan önce Cumhurbaşkanı yarı ilah gibiydi; vatandaşlar, partililer ve basın tarafından putlaştırılmıştı. Cumhurbaşkanını eleştirmek şiddetle cezalandırılırdı. 1947 yılı sonunda ise Cumhurbaşkanı İnönü, durumdan memnun olmayan her yayın organının veya kişinin eleştirilebildiği, hatta hakkında ileri geri konuştuğu sıradan bir vatandaş haline geldi.[46] Cumhurbaşkanı halka gidiyor, konuşuyor, çeşitli sorunlar hakkında halkın fikrini ve onayını alıyordu.

Türkiye'de ilk demokrasi hareketleri iyi belirtilmiş bir öğretiye göre olmaktan ziyade pratik zorunluluklara uyularak yürütüldü. Siyasi gelişmenin dayandığı esasların tartışılması çok az yapıldı. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen sağlam ideolojik temellerin eksikliği bu devirde de kendini gösteriyordu. Partiler arası mücadelenin ilk aşamalarında parti önderleri, kamuoyunu kendilerine rehber edinmişlerdi. Kamuoyu ise günün şartlarına göre tepki gösteriyordu; doğası gereği uzağı görerek esaslı kararlara varamazdı. Uzun vadeli bir siyaseti ancak parti liderleri kendileri tespit edebilir, kamuoyu tespit olunan siyaseti kabul veya reddedebilirdi.

Uzun vadeli bir siyaset planı, temel ilkeler ve bir fikir sistemi üzerinde anlaşma olmadan partilerin, toplumu demokratik yollardan değiştirme ve ilerletme organları olarak görev yapabilmeleri şüpheliydi. Bu kusur, ilk çatışmalar yatışıp da partilerden biri iktidara geldiği; fakat görüşleri ve programıyla iktidar-

46 Bayar Cumhurbaşkanıyken, (1951-1955'te) yanında sadece yaveri olduğu halde sık sık sokakta dolaşacak veya kamuya açık bir lokantada yemek yiyecekti. İsmet İnönü de hiçbir tedbir alınmaksızın sokaklarda serbestçe dolaşabilmekte, mütevazı; fakat hayatı güvende olan bir yurttaş gibi yaşamaktaydı. Davranış değişmeleri için bkz. 13. bölüm.

da tutunamadığı için kuvvete başvurduğu zaman kendini belli edecekti. İdeolojik eksiklikler uzun bir zaman süresi içinde açığa çıkar, oysa iki yıl süren şiddetli parti mücadeleleri derin düşünmeye zaman bırakmamıştı. Üstelik sosyal ve ekonomik güçler, gelişmeyi daha da ileri itmişti. 12 Temmuz Beyannamesi ile CHP Kurultayı'ndan sonra Türkiye'nin politik yaşamı yeni bir yolda gelişmeye devam etti.

CHP Kurultayı'nın aldığı kararlar ve Recep Peker'in istifası yurttaşların büyük kısmını 12 Temmuz Beyannamesi'nde vaat edilen hürriyet politikasının devam edeceğine inandırdı. CHP'nin program ve tüzüğünde yapılan değişiklikler ve Kurultay'da ifade edilen çeşitli görüşler, liderlerin içten olduğuna bir delildi. Diğer bir delil de uzun zamandan beri muhalefetin hücumlarına hedef olan İstanbul'daki sıkıyönetimin Aralık 1947'de, yani savaşın sona erişinden iki yıldan fazla bir zaman sonra kaldırılışıydı.[47] Bu öyle önemli bir olaydı ki CHP'nin en haşin tenkitçisi olarak bilinen Menderes bile, İzmir'de verdiği bir demeçte, DP üzerindeki hükümet baskısının epey azaldığını itiraf etmek zorunda kaldı.[48]

Muhalefet üzerinde hükümet baskısının kalkışı, sonunda muhalefetin elindeki başlıca silahlarından birini aldı: Hükümetin gerçek muhalefet partilerini istemediği iddiası. Hükümetin muhalefete son verebileceği korkusu bütün kişisel çatışmaları önlüyor, DP'deki gruplar arasında birliği sağlıyordu. Bu korku kalkar kalkmaz o zamana kadarki gizli kişilik çatışmaları açığa çıkmaya başladı.

Daha 1947 yılının Ocak ayında DP Kurultayı toplantıları sırasında, Mareşal Fevzi Çakmak ile Kenan Öner tarafından, dört kurucuya karşı bir grup toplandığı söylentileri çıkmıştı. Bununla beraber bu bölünme İnönü'nün 12 Temmuz Beyannamesi yayın-

47 *Vatan*, 10 Aralık 1947 (Başbakan Saka'nın beyanatı). Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 80. Sıkıyönetim 1940'ta ilan edilmişti.

48 *Vatan*, 19 Şubat 1948

lanıncaya kadar açığa vurulmadı.[49] DP yayın organı olan *Kuvvet* (daha sonra *Kudret*) gazetesi, sayfalarında bu beyannameye karşı DP'de belirmiş olan iki ayrı görüşe yer veriyordu. DP üst organların görüşünü ifade eden Fuat Köprülü, beyannameyi olumlu karşılıyordu. Aşırı kanadın görüşlerini temsil eden Hikmet Bayur ise beyannameye güvenmiyor, beyannamenin Demokratların mücadele ruhunu öldürmek istediğini ileri sürüyordu. Bayur, kendi partisinin merkez komitesi toplantılarının gizliliğinden de şikâyetçiydi.[50] (DP'nin İzmir şubesinin kurucularından Dr. Mustafa Kentli, Parti Başkanı Celal Bayar'ı eleştirdiği için 1947 yazında partiden çıkarılmıştı.)

DP'de görüşleri birbirleriyle çarpışan iki grubun varlığı, *Ulus* gazetesinde, Demokratların hâlâ "ihtilalci usuller" kullanmalarından ve İnönü'ye hücumlarından söz eden şikâyet yollu sert bir başmakale yayınlanması üzerine daha açık belli oldu.[51] İzmir Demokratları, Parti Başkanlığı'nı bırakmadığı için İnönü'yü eleştirmişlerdi, iki gün sonra *Ulus* çok yumuşak bir başmakale yayınlayarak söz konusu hücumların geçici olaylardan sayılabileceğini yazdı.[52] Bu sırada, Demokrat Parti'nin ateşli bir taraftarı haline gelmiş bulunan *Vatan* gazetesi, DP İstanbul İl Başkanı Kenan Öner'i gözden düşürmek gayesiyle yazıldığı belli olan bir dizi makale yayınlayarak Kenan Öner'i DP'yi parçalamaya çalışmak ve komünistlere alet olmakla suçluyordu.[53] Bu, gerçekten bir sürprizdi; çünkü daha bir yıl önce Kenan Öner'in komünistlere -bunu bahane ederek de CHP ile ilgili her şeye- karşı rastgele yaptığı şiddetli hücumlara *Vatan* gazetesi birinci sayfalarında yer vermişti.

49 *Cumhuriyet* (başyazı), 10 Ocak 1947. Daha 1946'dan itibaren, Demokrat Parti'de iç mücadeleler olduğu rivayetleri çıkarılmıştı. *Tasvir*, 16 Eylül 1946.

50 *Kuvvet* (başyazı), 27 Temmuz 1948.

51 *Ulus*, (başyazı), 17 Aralık 1947

52 *Ulus*, (başyazı), 19 Aralık 1947. Muhalefet mensupları ile arası çok iyi olan *Ulus*'un başyazarı Nihat Erim'e, Demokratların İnönü'ye ve Halk Partisi'ne yönelttikleri sert hücumların sadece bir azınlığın görüşlerini yansıttığı söylenmişti.

53 *Vatan*, (başyazı), 8 Ocak 1948; *Tasvir* (başyazı), 14 Ocak 1948.

Birkaç gün sonra Kenan Öner, DP'den çekildi. Parti merkezine gönderdiği istifa mektubu bir süre gizli tutulduktan sonra sonunda Kenan Öner tarafından *Yeni Sabah* gazetesinde yayınlandı.[54] Öner'e bakılırsa istifasına sebep, DP liderlerinin halkın isteklerini bir tarafa bırakarak kendi kişisel emelleri uğruna partiye hâkim olmaya kalkışmalarıydı.[55] Kenan Öner, Celal Bayar'ın, kendisinin İl Başkanlığı'na tekrar seçilmesini önlemek için bizzat İstanbul'a geldiğini iddia ediyordu. DP içinde bir grubu İnönü aleyhtarı gösterip İnönü'ye yaranmak için o grubun tasfiyesine gidilmek istenmişti.[56] Bunun en temel delili, İnönü'ye hücum etmekten vazgeçmesi için Sadık Aldoğan'a verilmiş olan ihtardı. Bunu ilk defa Fuat Köprülü, Nihat Erim'e açıklamıştı. Kenan Öner'e göre bütün bunlar Celal Bayar ile gizlice anlaştıklarını ve muhalefetin bir muvazaadan ibaret olduğunu gösteriyordu. 1948'de yayınlanan anılarında Kenan Öner, CHP'nin Demokratlara gösterdiği müsamahanın, aralarındaki bu gizli anlaşmanın sonucu olduğu üzerinde ısrarla durmuştur. Öyle ki bazı söylentilere bakılırsa muhalefet partisini kurmak için Celal Bayar hükümetten yardım bile almıştı.[57] Kenan Öner'in iddiaları bugüne dek kanıtlanmış değildir.

İl Başkanlığı seçimleri sırasında bir gerçek açıkça belirmiş oldu ki o da tek partili sistemde politika yaşamından uzak kalan bazı kimseler (birçoğu laiklik sistemine karşı oldukları için) DP'nin dört kurucusunun önderliğini kabule pek yanaşmıyorlardı. Onlara göre bu kurucular, uzun yıllar CHP'ye bağlı kalmış olduklarından şimdi eleştirmekte oldukları işlerden kendileri de hiç değilse kısmen sorumluydular. Bu kadar uzun zaman işbirliği yapmış bulunan iki grubun şimdi birbirlerinin gerçekten hasmı olabile-

54 *Yeni Sabah*, 17-20 Ocak 1948.

55 *Aynı yerde*, 17 Ocak 1948

56 *Vatan*, 12 Şubat 1948.

57 Öner, *Siyasi Hatıralarım ve Bizde Demokrasi*, s. 22. Demokrat Parti'ye yapılan para yardımlarının kaynakları için bkz. 12. bölüm.

ceğinden şüphe ediyorlardı. İnönü ile CHP'ye şiddetli hücumlar devam ettiği müddetçe, muhalefet saflarına yeni katılmış olanların DP'nin samimiyetinden şüpheleri yoktu. Ama muhalefet liderleri ile hükümet çevreleri bir anlaşmaya varıp gerginlik ortadan kalkar kalkmaz şüpheler de yeniden baş gösteriyordu.

Kenan Öner grubu ise çoğunlukla güçlü kişilerden meydana gelmekteydi ve bunlar parti disiplinine uzun zaman bağlı kalabilecek kimseler değildi. Yukarıdan verilen emirlere uyamayacak, partide sert, itaat talep eden yöntemlere ve kişilerin tahakkümüne karşı koyacak insanlardı. Genel görüşleri itibariyle liberal; fakat Halk Partililere karşı militan hareket eden kimselerdi. 12 Temmuz Beyannamesi, partice resmen kabul edilmiş bulunmakla beraber[58] bu grubu memnun etmemişti, çünkü bunlar Halk Partisi'ne karşı mutlak muhalefet taraftarıydılar.

Bunlara göre Demokrat Parti'nin esas gayesi tek parti diktatörlüğünü tasfiye etmekti; bu başarılmadıkça uzlaşma veya mücadelede bir duraksama olmamalıydı.[59] Temmuz Beyannamesi'nin DP liderlerine esas gayeyi unutturduğu, mücadele azmini gevşettiği ve İnönü'nün arzularına göre hareketi kabul ettirdiği kanaatindeydiler. Bunun sonucu olarak halkın 1946'da gösterdiği mücadele ruhu kaybolmuş ve demokrasinin gerçekleşmesi kasten geciktirilmişti.[60] Ayrıca, DP liderlerinin talep ettiği sıkı parti disiplini de bu kimselerin hoşuna gitmiyordu. Bir toplantıda Celal Bayar, Parti Merkez Komitesi kararını bütün Demokrat Partililerin kararı olarak kabul ettiğini ısrarla belirtmişti. Parti içi muhaliflere göre bu sözler kurucuların kendi egemenliğini kurma amacını ifade ediyordu.[61] Bayar, Balıkesir'de yaptığı bir konuşmada da parti tüzüğüne aykırı hareket edenlerin "kulaklarından tutulup" haysiyet divanına getirileceklerini, bu da yetmezse partiden atılacaklarını söylemişti. Parti içi muhalifler bu sözleri de DP iktidara

58 *Celal Bayar Diyor ki*, ss. 181, 240.

59 *Yeni Sabah*, 19 Şubat 1948 (Sadık Aldoğan'ın görüşleri).

60 *Millet*, 8 Temmuz 1948, s. 9.

61 *Vatan*, 1 Mart 1948.

geldiği zaman kendisine özgü bir baskı rejimi kuracağı yolunda yorumladılar.[62] Şimdi Millet Partisi Başkanı olan Osman Bölükbaşı, o zamanlar Demokrat Parti kurucularının görüşlerini "yeni evde eski âdetlerin devamı" olarak özetlemişti.[63]

Demokrat Parti içindeki muhalifler, ayrıca parti kurucularını gerçek bir muhalefet yaratmayı istememekle suçluyorlardı. Onların iddiasına göre, oluşan muhalefet, halkın baskısının sonucuydu. Ama bu baskı, hükümette bir değişiklik yapılması için şiddetli bir istek halini alınca, Demokrat Parti kurucuları bundan kaçmışlar ve böylece kendilerini halk çoğunluğundan koparmışlardı.[64] Bu çatışma hakkında DP üst kademelerinin görüşü, militan amaçlarla hareket eden bir grubun bu çatışmalara sebep olduğu ve bunun partiyi zayıflatıp parçalamaktan başka bir işe yaramayacağı merkezindeydi. Liderler, parti kurultayının Büyük Millet Meclisi'nden çekilmek konusunda Parti Merkez Komitesi'ne tanıdığı yetkiyi (Hürriyet Misakı nedeniyle) Öner grubunun kendi maksatlarına yarayacak şekilde kullandığını ileri sürdüler.[65] Milletvekili maaşları konusundaki tartışmalar DP içindeki çatışmayı daha da ağırlaştırdı ve açığa vurdu. Hükümet, Millet Meclisi'ne milletvekili maaşlarını artırma teklifini getirmişti. Demokratlar, bir istisna ile topluca aleyhte oy kullandılar. Artırmadan yana olan milletvekili parti disiplinine aykırı hareket etmekle suçlanınca, bazı Demokratların maaşların artmasını istedikleri ve bunu özel konuşmalarda belirttikleri halde teklifin CHP çoğunluğu tarafından Meclis'te nasıl olsa geçirileceğini bildikleri için aleyhte oy kullandıklarını söyleyerek kendini savundu.[66]

Bundan hemen sonra DP Merkez Komitesi, maaşların artmasıyla oluşan farkların parti merkezine devredilmesi kararını aldı.

---

62 Bkz. *Yeni Sabah*, 20, 30 Ocak 1948 (H. Bayur'un görüşleri).

63 *Tasvir*, 2 Mart 1948; Yeni Sabah, 6, 7 Mart 1948.

64 *Yeni Sabah*, 1-4 Nisan 1948 (Mustafa Kemal'in düşünceleri).

65 *Vatan*, 27 Şubat 1948. Ayrıca bkz. *Celal Bayar Diyor ki*, s. 241.

66 Sözü geçen milletvekili Kemal Silivrili'dir. Fuat Köprülü'yü ikiyüzlülükle itham etmiştir.

Bu sırada DP Meclis Grubu da kendi grup idarecilerini istifa etmiş sayarak yerlerine yenilerini seçmeye karar verdi. Parti liderlerine itaat etmeye alışık olan grup idarecileri Merkez Komitesi'nin bu kararına uymak istiyorlardı. Meclis Grubu seçiminde eskiden grubun İkinci Başkanı olan Fuat Köprülü seçimi kazanamadıysa da[67] Merkez Komitesi bu yeni seçimi parti tüzüğüne aykırı bularak kabul etmedi. Köprülü ise hiçbir zaman istifa etmediğini ileri sürdü.[68]

Çatışma, Parti Merkez Komitesi'nin yetkileri ve Meclis Grubu üzerindeki hakları konusunda hukuki bir mücadele halini aldı. Merkez Komitesi parti düzenine mutlak surette uyulmasını istiyor, Meclis Grubu ise İkinci Başkanı'na, yani Köprülü'ye güveni olmadığı konusunda ısrar ediyordu.[69] Tartışma konusu olan seçim geçerli sayılınca sorun çözülür gibi göründü, birkaç gün sonra Celal Bayar Meclis Grubu Başkanlığı'ndan istifa etti; sebep olarak da Parti Merkez Komitesi Başkanlığı ile Meclis Grubu Başkanlığı'nı bir arada yürütemediğini ileri sürdü.[70]

Gerçekte ise Bayar'ın istifası, Merkez Komitesi'ni tutmak kararında olduğunu ifade ediyordu. Nihayet Merkez Komitesi beş milletvekilini Haysiyet Divanı'na vererek parti içi dayanışmayı zayıflattıkları iddiasıyla partiden çıkarttı.[71] Merkez Komitesi'nin altı üyesi bu kararı protesto amacı ile komiteden çekildi, ama sonuçta onlar da partiden çıkarıldılar.[72] Haysiyet Divanı Başkanı Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu'na göre (1955'te kendisi de alelacele bir kararla aynı muameleye tabi tutulacaktı) bu üyelerin partiden atılmasının sebebi parti içinde hizipleşmeler yaratmış ve parti

67 *Vatan*; *Ulus*, 6-10 Şubat, 6-8 Mart 1948.

68 *Vatan*; *Ulus*, 8 Mart 1948; *Yeni Sabah*, 6 Mart 1948 (O. N. Koni'nin görüşleri).

69 *Yeni Sabah*, 5 Mart 1948 (Sadık Aldoğan'ın görüşleri).

70 *Vatan*, 12 Şubat 1948.

71 *Vatan*, 11 Mart 1948. Partiden çıkarılanlar şunlardır: O. N. Koni, Necati Erdem, Mithat Sakaroğlu, Sadık Aldoğan, Kemal Silivrili; Jaschke, *die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 83.

72 *Vatan*, 25 Mart 1948. Bu altı üye şunlardır: Yusuf Kemal Tengirşek, Emin Sazak, Enis Akaygen, Ahmet Oğuz, Hasan Dinçer, Ahmet Tahtakılıç.

disiplininden ayrılmış olmalarıydı, oysa bir parti ancak disiplin sayesinde amaçlarına erişebilirdi.[73]

Partiden çıkarılanlar ise savunmalarında parti içinde birliğin zorunlu olduğunu kabul ediyor, ama bunun partililer arasında karşılıklı saygı ve sevgiye dayanması ve eleştiri hakkının serbestçe tanınmasıyla mümkün olacağına işaret ediyorlardı. Gene onların iddiasına göre Parti Merkez Komitesi'nin son aylarda tuttuğu yol, partililer arasında karşılıklı saygı ve sevgiyi yok etmek ve eleştiri hakkını kaldırmak tehlikesini taşıyordu.[74] Partiden çıkarılan milletvekillerinin, Parti Kurultayı çıkarma muamelelerini onaylayıncaya kadar Parti Meclis Grubu toplantılarına katılmalarının Merkez Komitesi'nce men edilmesi yeni bir anlaşmazlığa yol açtı; Demokrat Partili on milletvekili toplantılara gitmeme kararı aldı.

Bütün bu partiden çıkarılma ve çekilmelerin sonunda Millet Meclisi'nde Demokrat milletvekillerinin sayısı otuz bire indi. Partizanca yapıldığı belli olan bu karşılıklı suçlamalardaki gerçeklik payı her ne olursa olsun, Demokrat Parti içindeki çatışmanın esas sebebi, bu kurul içinde çok farklı kişilerin toplanmış olmasıydı. Celal Bayar'a göre maaş konusu, milletvekillerini halkın hoşuna gitmeyecek bir işe karıştırmak için Halk Partisi tarafından yaratılmıştı.[75] Gerçek şu ki Demokratların bu konuda çok çelişik tutumları olmuş ve ancak daha sonra kamuoyunun baskısı sonucunda durumlarını açıklamışlardı.[76] Demokrat Parti liderlerinin Halk Partisi'ne karşı mücadeleyi gevşettikleri iddiasında da bir abartma payı vardı.

Siyasi gerginliğin ortadan kalkması, hükümetin yürüttüğü liberal siyasetin ve muhalif partilere yaşama hakkını tanımasının bir

---

73 *Vatan*, 25 Mart 1948.

74 *Vatan*, 11 Mart 1948.

75 *Son Posta*, 10 Şubat 1948. *Celal Bayar Diyor ki*, ss. 239-242.

76 *Yeni Sabah*, 5 Mart 1948 (S. Aldoğan); milletvekili maaşları 1948'den beri birkaç defa tartışma konusu olmuş ve her seferinde bu maaşlar artırılmıştır. Muhalefet genellikle, halkın sempatisini kaybetmek endişesiyle, maaşların artırılmasına karşı cephe almaktadır. Milletvekili maaşları son olarak 1959 Şubat'ında yükseltilmiş olup hâlen aşağı yukarı 4.000 TL civarındadır.

sonucuydu. Parti disiplini sorununda ise durum başkaydı. Sözde disiplini sağlamak amacıyla parti içi muhaliflerin zorla ve keyfi şekilde tasfiye edilmeleri, üst kademedekilerin tahakküm eğiliminden başka bir sebeple açıklanamaz ve haklı da gösterilemezdi. O zamanlar halk ve basın bu durumu gereği gibi değerlendiremedi. Tek parti idaresine son verecek ve istikrarlı bir demokrasi rejimi kurulmasını sağlayacak nihai zaferin kazanılması için DP içinde birliğin aynen muhafazası şart sayılıyordu. Basın ve aydınlar, anlaşmazlığın hangi usulle ve ne pahasına olursa olsun bir an önce giderilmesinde ısrar ediyorlardı.[77] Böylece istibdadın bir çeşidine son vermek için girişilen mücadelede yeni baskı ve yeni istibdat usullerinin kullanılmasında bir sakınca görülmüyordu.

İsmet İnönü düşmanlığı ve tek partili sistemin simgesi olarak onun kişiliğine saldırmalar, 1946'da olduğu gibi artık halkın hoşuna gitmiyordu; İnönü'nün liberal bir siyasetten yana olması ve bu siyaseti uygulamak uğruna Recep Peker ile çatışması halk arasında itibarını yükseltmiş, ona karşı yapılan saldırıları haklı gösterecek bir sebep bırakmamıştı. Gerçekten de kamuoyu sürüp giden kişisel çekişmelerden bıkmış, artık muhaliflerden yapıcı faaliyetler bekler olmuştu. Bunun için DP liderleri, İnönü'ye saldırmaktan vazgeçilmesini uygun buldular, ama bu karar partideki aşırıların hoşuna gitmedi.

DP içindeki çatışmanın yerel parti örgütü üzerinde ise etkisi olmadı. Çatışmaya son verilir verilmez parti liderleri memleketi dolaşarak güttükleri siyaseti hararetle savundular. Son iki yıl süresince hükümete cesaretle karşı koymuş olmanın kendilerine kazandırdığı itibar o kadar büyüktü ki bu sorunda da halkı kendi taraflarına çekmeyi başardılar. Gerçekte Türk halkı, o büyük sağduyusuyla, o sırada Demokrat Parti'den herhangi bir derece uzaklaşmanın sadece iktidardaki partiyi güçlendirmeye yarayacağını anlamıştı.

DP'den bazı istifaların olması ve atılan partililerin, liderlere rağmen Afyon'daki parti toplantısına kabul edilmeleri gibi olaylar

77 *Cumhuriyet* (başyazı), 11 Mart, 1948; *Tasvir* (başyazı), 15 Mart 1948; *Son Posta*, 12 Mart 1948.

bu durumu temelden değiştirmedi.[78] Demokrat Parti'den atılanlar ile çekilenler, beklenildiği üzere, yeni bir parti kurma işine giriştiler. Genellikle memleket basını -ayrılanları tutan *Yeni Sabah* ve *Kudret* hariç- bu yeni partinin daha doğmadan başarısızlığa uğramasını ister gibiydi; çünkü muhalefet ikiye bölünebilirdi. Yeni partinin, işbirliği etmeye imkân olmayan kişiler tarafından kurulduğu ve şiddet taraftarı olacağı ileri sürülüyordu.[79] Kişisel çatışmalardan doğduğu için de kısa ömürlü olacağı inancı yaygındı.[80]

Beklenilen partinin liderlerinden bazıları Mareşal Fevzi Çakmak'ın yakın arkadaşlarıydı ve Mareşal'in kendilerini destekleyeceği anlaşılıyordu. Nüfuzunu kırmak için gerek Halkçılar, gerekse Demokratlar, Fevzi Çakmak'ın önem ve itibarını küçümsemeye kalkıştılar.[81] Bu hareket, Demokratların 1946'da yaptıklarının tam tersiydi; o zamanlar Demokratlar için Mareşal en gözde insandı ve şöhretinin Demokrat Parti'ye büyük yardımı dokunmuştu. Bu yeni partiye karşı olumsuz tavır takınılmasının başlıca sebebi, dini gericiliğe yol açacağı endişesiydi; partinin din konusunda serbest bir siyaset güdeceği bekleniyor ve muhafazakâr, dinci unsurlar tarafından desteklendiği görülüyordu. Kurulmakta olan yeni partinin liderleri, Halk Partisi'ne ve özellikle İnönü'nün kişiliğine düşmandılar; bu yüzden bu partiye Demokratlar kadar hükümet çevreleri de karşı gelmekteydi. Görülüyor ki Demokratlar ile Halkçıların bu yeni partiye karşı birleşmeleri için sebepler vardı. Millet Partisi, Türkiye'nin üçüncü büyük partisi olarak 20 Temmuz 1948'de kurulduğu zaman[82] gerek bu partinin önemi, gerekse kurucularının itibarı büyük ölçüde ve kasıtlı olarak zedelenmiş bulunuyordu.

78 *Yeni Sabah*, 19 Mart 1948. Afyon örgütünün başında, partiden çıkarılmış olanlardan birinin babası bulunuyordu.

79 *Son Telgraf* (başyazı), 6 Mayıs 1948, 22 Haziran 1948.

80 *Cumhuriyet* 7, 8, Mayıs 1948 (Burhan Felek'in görüşleri)

81 *Son Posta* (başyazı), 11 Şubat 1948, keza 4 Şubat 1947.

82 *Siyasi Dernekler*, s.489; Tunaya, *Siyasi Partiler*, s.712 vd. Bu parti için ayrıca bkz.15. bölümdeki açıklama.

Millet Partisi'nin halkın isteklerinden doğduğunu belirtmek gayretiyle kurucular, daha mütevazı olan "sunucu" sıfatını kullanıyorlardı.[83] Parti Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, Millet Partisi'nin doğrudan doğruya Türk halkının ihtiyaçlarına cevap verdiğini, halkın Demokrat Parti'den hoşnut olmadığını, Halk Partisi'nden korkmayan ve artan sefalet ile servet arasında bir denge kurabilecek bir parti istediğini söylüyordu.[84] Mareşal'e göre Millet Partisi'nin amaçları şöyle özetlenebilirdi: Dürüst seçimlerle iktidarı yeni bir hükümete devretmek; yurttaşı devletin emrine değil, devleti yurttaşın hizmetine sunmak; devlet kapitalizmine son vermek; bazı vergileri kaldırmak veya indirmek; yurttaşa çalışma ve ticari girişim imkânları sağlamak; yaşam düzeyini yükseltmek ve nihayet, aile bağlarını güçlendirip gençliğe milli ve dini eğitim vermek yoluyla ahlak seviyesini yükseltmek.[85]

Millet Partisi'nin resmen kuruluşu, basında, hazırlık devresinde yapılan eleştirilerden daha şiddetli eleştirilerle karşılandı. Parti, akla gelen her çeşit kusur için eleştiriliyordu. Sanki bütün milleti içine alıyormuş gibi "Millet Partisi" adını aldığı,[86] savaş öncesi Balkan memleketleri partileri veya Latin Amerika partileri gibi uç bir parti eğiliminde olduğu, tecrübesiz olduğu, kurucuları çok yaşlı olduğu; muhafazakâr, dinci eğilimler gösterdiği, her şeye peşinen itiraz etmeye niyetlendiği ve hepsinden fazla muhalefeti parçaladığı için yeriliyordu.[87]

Millet Partisi, halkın desteğini kazanmak amacıyla bir dizi toplantı düzenledi. Bunlardan bazısı, örneğin İzmir'deki toplantı, Demokrat Parti örgütü tarafından yakışıksız usullerle baltalandı.[88] Millet Partisi, Halkçılar ile Demokratların gizlice anlaştıklarını

83 Mareşal Fevzi Çakmak, Kenan Öner, Hikmet Bayur, Sadık Aldoğan, Mustafa Kentli, Enis Akaygen, Osman Bölükbaşı.

84 *Kudret*, 22 Temmuz 1948.

85 *Kudret*, 22 Temmuz 1948.

86 *Cumhuriyet*, (başyazı), 23 Temmuz 1948.

87 *Tasvir* (başyazı), 23 Temmuz 1948; *Vatan*, 25, 26 Temmuz 1948.

88 *Vatan*; *Kudret*, 27 Ağustos, 3 Ekim 1948; *Akşam*, 14 Eylül 1948.

iddia ederek onları bu konuda eleştiriyor, basının kendisine karşı tarafsız olmayışından şikâyet ediyordu.

Millet Partisi'nin kuruluşu hem Millet Meclisi'nin iç yapısını değiştirdi hem de Halk Partisi ile Demokrat Parti'nin siyasi tutumunu etkiledi. Şimdi Millet Meclisi'nde Halkçılar, Demokratlar ve Millet Partililer ile Demokrat Parti Kurultayı'nın kendileri hakkında vereceği kararı bekleyen, partideki durumları askıda 10 milletvekili vardı. "Müstakil [Bağımsız] Demokratlar" adıyla anılan sonuncu grup, Merkez Komitesi'nin kendileri hakkındaki partiden çıkarma kararının DP Kurultayı'nca onaylaması üzerine 5 Temmuz 1949 tarihinde Millet Partisi'ne geçinceye kadar bu durumda kaldılar.[89] Böylece 1948 yılında, yani tek parti idaresinin sona erişinden hemen üç yıl sonra, Millet Meclisi'nde birbirinden farklı görüşlere sahip dört ayrı grup vardı. Çok partili sistem, hiç değilse dış görünüş itibariyle meydana gelmiş bulunuyordu.

Millet Partisi'nin varlığı zamanla Demokrat Parti'yi bazı ekonomik ve kültürel sorunlarda daha belirli, ama aynı zamanda daha ihtiyatlı bir tutuma zorladı. Halk Partisi'ne göre ise Millet Partisi amansız eleştirilerde bulunan ve hükümet siyasetinde köklü değişiklikler yapılmasını isteyen bir hasımdı, ama aynı zamanda -muhalefeti parçaladığından- Demokratlardan gelebilecek saldırıları hafifletmeye yarıyordu.

Her üç parti de diğer ikisinin kendisine karşı birleşebileceğini -bu ne kadar imkânsız görünse de- hesaba katmak zorundaydı; bunu önlemek için gerek siyasi strateji, gerekse uzlaşma şeklinde her çareye başvuruyorlardı. Halk Partisi'nin, Demokrat Parti içindeki çekişmelerden kendi amaçları için yararlanmaya kalkmaması, hem iki parti arasındaki dostluk için imkân hazırladı, çatışmaları yatıştırdı, hem de politikada ahlak kurallarına uymanın gereğine işaret etmiş oldu.[90]

89 *Kudret*, 6 Temmuz 1949.

90 Halk Partisi, İkinci Başkanı Hilmi Uran, Kastamonu'da yaptığı konuşmada Demokrat Parti içindeki bu çekişmelere anıştırmada bulunmuştur. *Ulus*, 8 Mart 1948.

SEKİZİNCİ BÖLÜM
İKTİDAR MÜCADELESİ

1948 yılı ortalarında iç siyasi durum görece istikrarlı bir hâl aldı ve siyasi hayatı serbestliğe kavuşturma hareketi hızla devam etti. Halk Partisi içinde ise beklenilen bölünmeler olmadı ve yaklaşan seçimlerde halkın desteğini kazanabilmek için serbestlik politikasına devam edildi. Bunun bir sonucu olarak eski Tekel Bakanı Suat Hayri Ürgüplü, Bakanlığı zamanındaki bazı yolsuzluk iddiaları yüzünden Yüce Divan'a verildi (ama açılan soruşturma beraatle sonuçlandı).[1] Eski Ticaret Bakanı Atıf İnan da memlekette büyük bir ekmek sıkıntısına yol açmış bulunan buğday ihracatı sorunundan dolayı yargılandı.[2] Polise mahkeme kararı olmaksızın tevkif yetkisi verdiği için şiddetli eleştirilere hedef olan Polis Vazife ve Selahiyetleri Kanunu'nun 18. maddesi, Meclis'te ancak birkaç milletvekilinin bulunduğu bir oturumda yürürlükten kaldırıldı.[3] Antidemokratik kanunların başlıcaları ya kaldırıldı ya da değiştirildi. Böylece 1947 DP Kurultayı'nın, Hürriyet

1 *BMMTD*, Dönem 8. 2, c. 1, s. 56; c. 7, s. 43. *Ayın Tarihi*, Mart 1948, ss. 20- 26; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, ss. 83, 88.

2 *BMMTD*, Dönem 8. 2, c. 12, ss. 32, 88; c. 7, s. 144 vd. Boztepe, *Hür Ufuklara Doğru*, İstanbul, 1952, s. 95 vd. Ayrıca bkz. bölüm 4.

3 *BMMTD*, Dönem 8. 2, c. 10, s. 260 vd.

Misakı ile ileri sürdüğü istekler yerine getirilmiş veya getirilmesi vaat edilmiş oldu. Bayar'ın Yozgat'taki bir konuşmasında belirttiği gibi artık yeni bir devir açılmıştı.[4] Mesela Çiçekdağ'da Halk Partisi Belediye Başkanı, Celal Bayar şerefine bir ziyafet verdi, vali de bu ziyafette hazır bulundu.[5]

Halkçılar ile Demokratlar arasında geriye kalan başlıca anlaşmazlık konusu Seçim Kanunu'ydu; bu da 1948 ara seçimlerine yetiştirilmek üzere hemen ele alınıp değiştirildi ve 1950 genel seçimleri için yeni bir seçim kanunu tasarısı hazırlandı.[6] "Gizli oy, açık sayım" ilkesine dayanan yeni kanuna, aşağı yukarı 400 kişilik CHP Meclis Grubu'ndan sadece otuz muhalif oy çıktı.[7] Seçim Kanunu'na aykırı hareket edecek devlet memurları da en yüksek idari merciden müsaade alınmasına lüzum kalmaksızın doğrudan doğruya mahkemelerde yargılanacaklardı.

Seçim Kanunu konusunda taraflar bu yolda anlaşmış görünürken Demokrat Parti birden tavrını değiştirdi. Tasarlanan değişiklikleri ileri bir adım olarak kabul ediyor ama bunu yetersiz buluyordu.

Demokrat Parti, seçimlerin idari değil, adli makamlar tarafından denetlenmesinde ısrar ediyordu.[8] Bu görüşü hükümet çevrelerine kabul ettirebilmek için Bursa, Adana, İstanbul ve Ankara'da gövde gösterileri tertipledi; bu toplantılarda ele alınan konu, seçimlerin mahkemelerce denetlenmesinin gerekliliğiydi. Bu kabul edilmezse, Demokratlar, Temmuz Beyannamesi öncesindeki şiddet usullerine dönebileceklerini ima ediyorlardı.[9]

---

4 *Vatan*, 7 Şubat 1948.

5 *Vatan*, 2 Şubat 1948.

6 *Ulus*, 6 Ocak 1948.

7 *Vatan*, 14 Şubat 1948; *Son Saat*; *Tasvir*; *Cumhuriyet*, 17 Şubat 1948.

8 *Vatan*, 10, 16, 17 Mayıs 1948 (C. Bayar İstanbul ve Sakarya'da). *Celal Byar Diyor ki*, ss. 263-267.

9 *Cumhuriyet*; *Vatan*, 15, 23, 24, 30 Mayıs 1948. Bursa mitinginde, suçluları himaye eden bir sisteme son verilmesini, devletin gazoz imaliyle uğraşmayıp bataklıkları kurutmasını isteyen dövizler görülüyordu. Ayrıca vatandaşın oyunu çalanların, onun parasını da çalacağını belirten ve kravatlı hırsız-

Gerçekte bu DP gösterilerinin iki hedefi vardı; birisi, yukarıda belirttiğimiz gibi, hükümeti seçimlerin yargı organları tarafından denetlenmesini kabule zorlamak; ikincisi ise, yeni bir çatışma durumu yaratarak halkı DP etrafında birleştirmek ve halkın Millet Partisi'ne kaymasını önlemekti. Yaklaşan 1948 ara seçimleri önemli değildi ve hükümet, yeni bir seçim kanunu tasarısını bu seçimlerin tecrübesine dayanarak Meclis'e getirmeyi kabul etmiş bulunuyordu. Bu sebeple, Demokratların, seçim kanununda yapılan değişikliklere karşı olumsuz tavır takınmaları ancak parti taktiğine atfedilebilirdi.[10]

Hükümet çevreleri ile Demokratların ayrıldıkları biricik nokta, seçimlerin denetlenmesi işinin yargı organlarına verilip verilmemesiydi. Meclis müzakerelerinde Demokratlar, seçimlerin belediye makamlarınca denetlenmesinin iyi netice vermeyeceği üzerine ısrar ettiyseler de[11] Halk Partisi, bu istekleri kabul etmedi; onlara göre böyle bir usul, hâkimleri sözde politikaya karıştırmak olacaktı. Oysa aslında baskı altında taviz vermiş durumuna düşmek istemiyorlardı.[12] İstanbul'daki gazete başyazarlarının % 80'inin imzaladığı (memleket basınının % 40'ı), seçimlerin mahkemelerce denetlenmesine dair bir isteği de hükümet bu arada reddetti.[13]

Bütün bunları göz önünde tutarak ve Celal Bayar'ın da ısrarı üzerine Demokrat Parti, Ekim 1948'de yapılan ara seçimlere girmedi. Demokrat Parti'nin bu hareketi başka sorunlarda kendisini kayıtsız şartsız desteklemiş olanlar tarafından bile eleştirildi. Baştan beri Demokrat Parti'yi destekleyen bazı kimseler, bu olay

---

lardan şikâyet eden dövizler de taşıyan topluluk, gösteriye "hâkimiyet kayıtsız, şartsız milletindir" diye haykırarak son vermiştir.

10 *Yeni Gazete* (başmakale), 2 Nisan 1948.

11 *BMMTD*, Dönem 8. 2, c. 12, s. 599 vd.

12 *Ulus*, 30 Mayıs 1948 (Cemil Bartas'ın görüşleri).

13 *Cumhuriyet*; *Hürriyet*; *Son Saat*; *Son Posta*; *Tasvir*; *Vatan*; *Yeni Sabah*, 7 Temmuz 1948.

üzerine anladılar ki DP, bütün kötülüklerin tek çaresini iktidarı derhâl ele geçirmekte buluyordu.[14]

Bazıları ise Demokrat Parti'nin, seçim kanunundaki teknik kusurların düzeltilmesiyle sağlanacak faydaları hesaba katmıyor olmasını yadırgadı.[15]

Millet Partisi'nin bu sorundaki tutumu biraz karışıktı. Bir kısmı, seçimlerin denetimi mahkemelere bırakılmadan önce yargıçların görevlerini tespit eden, anayasanın 57. maddesinin değiştirilmesi gerektiğini ileri sürüyordu. Diğer bir kısım ise örgütlenme aşamasında bulunan siyasi partilerin seçim kurullarına katılmaması konusunda Halkçılar ile Demokratlar arasında varılan anlaşmanın, örgütünü henüz kurmakta olan Millet Partisi'ni hedef tuttuğunu ileri sürüyordu.[16]

Münakaşası böylece sürüp giden ara seçimler, nihayet 17 Ekim 1948'de, muhalefet partisi seçimlere katılmaksızın yapıldı. Demokratlar resmen seçimlere girmemekle beraber seçim sandıkları başına gözlemci gönderme kararını aldılar ve bazı yerlerde de bağımsız adayları desteklediler.[17] Halkın seçimlere katılım oranı memleket çapında % 41 kadardı ve bazı yerlerde bu oran çok daha düşüktü (İstanbul'da %21). Bu durum, her ne kadar gazeteler pek de gerçeğe uygun olmayarak halkın seçimlere ilgisiz olduğunu yazdıysalar da Halk Partisi'nin halk arasında taraftar kazanmakta olduğunu gösteriyordu.[18] Çünkü Türkiye'de ara seçimler genellikle sönük geçer ve % 40 katılım hayli yüksek bir oran sayılır. Bu seçimlerde hükümetin CHP adayları lehine müdahalesi çok az olmuştu.[19]

---

14 *Vatan* (başmakale), 11, 17, 18 Temmuz 1948. Demokratların seçime katılmama kararı için bkz. *Vatan*, 7 Temmuz 1948; *Celal Bayar Diyor ki*, ss. 279-281.

15 *Akşam*, 13 Temmuz 1948 (Adnan A. Adıvar).

16 *Kudret*, 8, 11 Temmuz 1948.

17 *Ulus*, 13, 15 Ekim 1948.

18 *Tasvir*; *Vatan*; *Cumhuriyet*, 18, 20 Ekim 1948.

19 Halk Partisi adayı, Mardin'de bir bölgede, büyük bir çoğunluk sağlayarak öbür bölgelerde bağımsız aday lehinde verilen oyların etkisini azalttı. *Tasvir*,

Ara seçimlerin hemen ardından Ankara ili içinde geziye çıkan Cumhurbaşkanı İnönü, yaptığı konuşmalarda, parti faaliyetlerinin, şahısların haysiyetine saygı gösterilerek siyasi ve toplumsal parçalanmalara yol açmayacak şekilde yürütülmesi konusunda ısrar etti.[20] Bu demeçler, güttüğü siyasi maksat açıkça belli olmakla beraber, memlekete yayılmış görünen siyasi rahatlığın daha da artmasını sağladı; Demokratların yeni seçimlere gidilmesi konusunda gösterdikleri inat bile bu rahatlığı bozamadı.[21]

Bununla beraber Millet Partililer ile Demokratlar arasındaki karşılıklı saldırıların şiddeti eksilmedi. Millet Partisi, Demokrat önderlerin kişiliğine saldırıyor, Demokratlar da Millet Partisi'nin dar kafalılığını yeriyordu. Bu arada Halk Partisi ise iki muhalif parti arasındaki düellodan kendi hesabına faydalanarak durumunu güçlendirmeye bakıyordu.[22]

Bu genel siyasi gevşeme politikasına uygun olarak Halk Partisi, Kasım 1948'de, Millet Meclisi tekrar çalışmaya başlar başlamaz Demokratların şeker fiyatlarının artırılması konusunda verdikleri gensoruyu kabul etti.[23] Bu yirmi senedir Meclis'te açılan ilk gensoruydu, ama daha görüşmeye başlanmadan Meclis'teki CHP çoğunluğunun Hasan Saka kabinesine güvenoyu vermesi gensoruyu anlamsız kıldı. Bu sebeple Demokratlar, Meclis görüşmelerine katılmadılar. Parti kaygılarının, Meclis'in hükümeti denetleme yetkisini yok ettiğinden şikâyetçiydiler.[24]

---

31 Ekim 1948. Hükümetin, seçime katılma oranı hakkında bilgi isteyen bir mektubu, muhalefet tarafından müdahale olarak yorumlandı. Fakat gerçekte, bu mektubun bilgi edinmekten başka bir gayesi yoktu. *Akşam*; *Cumhuriyet*, 23, 25 Ekim 1948.

20 *Ulus*, 24, 25 Ekim 1948.

21 *Vatan*, 18 Ekim 1948; *Yeni Gazete*, 10 Eylül 1948; *Celal Bayar Diyor ki*, ss. 285-290.

22 *Son Telgraf* (başyazı), 17 Eylül 1948.

23 Gensoru belirli bir sorundan dolayı bütün kabineyi sorumlu tuttuğundan, güvensizlik oyu kabinenin düşmesine yol açacaktı. *BMMTD*, Dönem 8, c. 13, ss. 42-43, 111 vd.

24 *Vatan*,16,19,20 Kasım, 6 Aralık 1948 (Bayar Edirne'de).

1948 yılının sonlarına doğru, siyasi konuların ateşi sönmeye yüz tutunca, Demokrat Parti ekonomik sorunların, özellikle hayat pahalılığının tartışılmasına geçti; gerçekten de fiyatlar aniden yükselmişti. Siyasi özgürlüklerle birlikte ekonomi alanında da bir dereceye kadar hürriyet belirdi ve bu, ekonomik faaliyetlerin canlanıp genişlemesine büyük çapta yardım etti; yeni istekler ve ihtiyaçlar yarattı. İfade hürriyetini köstekleyen engeller ortadan kalktıkça son üç yılın ateşli siyasi tartışmalarının altında yatan ekonomik ve sosyal etkenler açığa çıktı. Toplumun bütün katmanlarında duyulan huzursuzluk *Cumhuriyet*'in bir başmakalesinde köylünün sıkıntı, şehirlinin endişe, işadamlarının tereddüt ve işçinin üzüntü içinde olduğu şeklinde ifade olunuyordu.[25] Beklenilen Amerikan askeri ve ekonomik yardımı, ekonomik faaliyetlerin artırılabileceği ümidini yaratıyordu. Amerikan yardımı doğrudan doğruya ekonomik maksatlar için kullanılacak ya da askeri masraflara harcanacak ve bu gaye için ayrılan mahalli kaynaklar ekonomi alanına aktarılacaktı.

Tarım Bakanlığı, tarımın kalkındırılması için makineye ve teknik ilerlemeye dayanan bir program hazırlamış bulunuyordu.[26] Ama alınan ekonomik önlemler yetersiz olduğundan ya da sadece kâğıt üstünde kalıp uygulamaya geçilmediğinden ekonomik sıkıntı devam ediyordu. Bu durumda Demokrat Parti, hükümetin ekonomik siyasetini şiddetle eleştiriye geçti. Celal Bayar'ın Edirne'de verdiği söylev bu eleştirinin tonunu ortaya koydu[27] ve ardından diğer Demokrat liderler de aynı perdeden konuşmaya başladılar. (Eleştirileri normal sınırları aştığı halde hiçbiri takibe uğramadı.)

Bu arada ekonomik zorluklar, kuruluşundan beri geçici bir kabine olarak kabul edilen ve siyasetinde ortalama bir yol tutan Hasan Saka Kabinesi'nin durumunu zorlaştırıyordu. Temmuz Beyannamesi'nin ifade ettiği fikirleri gerçekleştirmiş ve parti iliş-

25 *Cumhuriyet*, 8 Haziran 1948.

26 *Yeni Gazete* (başmakale), 11 Aralık 1948.

27 *Vatan*, 16, 19, 20 Kasım, 6 Aralık 1948.

kilerini daha iyi bir hale getirmiş olan bu kabine, böylece, tuttuğu liberal siyasetin de sınırlarına gelip dayanmış oluyordu. Hasan Saka Kabinesi, umulduğundan daha uzun sürmüş, daha fazla iş başarmıştı ama artık zamanını doldurmuş, verimliliğini yitirmişti. Bunun için Hasan Saka'nın Haziran ayındaki ilk istifası ve hazırladığı yetersiz program[28] ve nihayet bütçe açığı yüzünden Ocak 1949'daki son istifası bir sürpriz olmadı.[29]

Hilmi Uran'ın, yeni kabineyi kurmak için en uygun insanın Şemsettin Günaltay olduğu gerekçesiyle Başbakanlığı kabul etmemesi üzerine yeni hükümetin başına Günaltay getirildi. Ankara Üniversitesi'nde profesör olan Günaltay; ılımlı, politik ve kültürel sorunlarda liberal,[30] din konusunda anlayışlı ve dengeli görüşe sahip bir insan olarak tanınıyordu. Görünürdeki siyasi serbestliğin yanı sıra dini, kültürel, sosyal ve ekonomik alanlarda da köklü değişimler gerçekleşiyordu (bundan sonraki bölümlerde gözden geçirilecektir) ve hükümetin siyasetini bunlara göre ayarlamak gerekiyordu. Yeni kabine, içten içe beliren bu değişmeleri resmen tanımak gerektiğinde dahi sınırlamak ve bunlara yön vermek zorundaydı.

Birtakım zorluklardan sonra -muhalefetin eleştirileri dolayısıyla hükümet sorumluluğunu yüklenmek az çok tehlikeli bir iş haline gelmişti- yeni kabine kuruldu; kabineye girenlerin çoğu "mutediller"dendi, yani İnönü'yü destekleyerek Peker'e karşı koymuş kimselerdi.

Günaltay Kabinesi'nin programı gerçekten de liberaldi;[31] yeni Başbakan, memleketin büyük bir dönüşüm geçirmekte olduğuna ve geleceğinin sağlam temellere oturtulmuş gerçek bir demokra-

28 *BMMTD*, Dönem 8. 2, c. 12, s. 223 vd. Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 85.

29 *Vatan*, 14 Ocak, 5 Şubat 1949; *Cahiers de l'Orient Contemporain*, XIII, 1948,ss. 61-162.

30 *Vatan* (başyazı), 6 Şubat 1949, Jaschke, *age*, s. 93.

31 *BMMTD*, Dönem 8. 3, c. 15, s. 113 vd.; *Ulus*, 23 Ocak 1949, Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*.

siye bağlı bulunduğuna inanıyordu. Günaltay, ifade ve basın hürriyetine ve güvenli, tarafsız bir seçim sistemine taraftardı; bunun için 1950 seçimlerinin serbestçe yapılabilmesini sağlayacak bütün önlemleri alacağına söz verdi.[32] Laiklik ilkesine saygı göstermekle beraber, ibadet hürriyetini esas hürriyetlerden biri saydığından ilkokullarda din dersi okutmayı da vaat etti. Ekonomi alanında ise hükümet programı özel teşebbüsün geliştirilmesini göz önünde tutuyordu. Meclis'e iki ay geç sunulan bütçede bir vergi indirimi sağlanıyor ve vergi sistemindeki adaletsizliği düzeltmek üzere gelir vergisi sistemine geçileceği belirtiliyordu.[33] Birtakım ekonomik projeler hazırlanacak ve bunlardan bir kısmı beklenilen Amerikan yardımıyla finanse edilecekti. Bununla beraber bütçenin dayandırıldığı esaslarda ve düzende pek bir değişiklik yoktu.[34] Demokrat Parti Sözcüsü Adnan Menderes yeni bütçeyi eleştirerek ekonomik zorlukların savaş yıllarındaki şartlardan doğduğu yolundaki açıklamayı yetersiz bulduğunu belirtti. Hükümete, Amerikan yardımına daha az bel bağlamasını, yerli kaynakların işletilmesine ise daha fazla önem vermesini tavsiye etti.[35]

Halk, yeni hükümeti liberal siyaseti dolayısıyla genel olarak iyi karşıladı. Bu serbestlik siyaseti baştan beri yürütülmüş olsaydı Halk Partisi'ne karşı beslenen düşmanlık bu kadar olmazdı, deniliyordu. 1946 seçimlerinden beri dördüncü kabine olan Günaltay Hükümeti, gerçekte, 1947 CHP Kurultayı'nın partiyi ortalama bir siyaset tutan normal bir parti haline getirerek çok partili rejime geçişi tamamlamak konusunda aldığı kararları uyguluyordu. Din konusunda güttüğü serbestlik politikası, Cumhuriyet'in kurulu-

32 *BMMTD*, c. 15, s. 198.

33 *Ayın Tarihi*, Şubat 1949, ss. 6-126; *Cumhuriyet* (başyazı), 23 Şubat 1949.

34 Bütçe, 1.371.740.427 TL masraf ve 1.251.802.894 TL gelir gösteriyordu. 20 milyonluk nüfus göz önüne alınırsa, bu bütçe herhangi bir köklü ekonomik gelişme için yeterli olmaktan çok uzaktı. *Ayın Tarihi*, s. 8.

35 *BMMTD*, c. 15, s. 167, 168.

şundan beri hükümetin temel siyaseti olarak yürütülen laiklik anlayışından kısmi bir ayrılıştı; bu, bir taraftan laikçiler arasında hatırı sayılır tepkiler uyandırırken diğer taraftan muhafazakârlara rejimin modern temellerini tartışmaya açmak konusunda büyük cesaret veriyordu.[36]

Aldığı kararların uygulamasına geçen hükümet, memlekette bu konuda yetkili ve ilgili bütün grupların fikirlerini alarak yeni bir seçim kanunu hazırlamaya girişti. Kanunu anayasa profesörlerinden oluşan bir komisyon hazırlayacak ve büyük partilerin hepsi bu konudaki görüşlerini komisyona bildireceklerdi. Kanun tasarısı, hazırlandıktan sonra eleştirilip değerlendirilmek üzere önce basına, sonra da Millet Meclisi'ne verilecekti.[37] Hükümet daha da ileri giderek anayasanın, çok partili rejimin gereklerine uygun olarak değiştirilmesi sorununun incelenmesini teklif etti.[38] İngiltere'de olduğu gibi, seçim zamanlarında siyasi partilerin devlet radyosundan faydalanmaları kuralı da kabul edildi. İstiklal Mahkemeleri kaldırıldı.[39]

Yeni Başbakan, düzeltilmesi gereken bütün işlerden samimiyetle söz açıyordu. Her iki partiyi de ilgilendiren işlerde, özellikle komünizme karşı alınacak tedbirler konusunda Celal Bayar'la birkaç defa görüştü.[40] "Demokrasi, iktidar ve muhalefet partilerinin ortaklaşa başaracakları bir iş olmalıdır", sözünü sık sık tekrarlıyordu.

Partiler arası ilişkilerin düzelmesiyle memleketin siyasi havasında gerçek bir rahatlama oldu. Bu huzurdan asıl faydalanan

36 III. kısımdaki ilk altı bölüme bkz.

37 *Vatan*, 22 Nisan 1949.

38 *Ayın Tarihi*, Mayıs 1949, s. 40 vd. *Ulus*, 1 Ocak 1950.

39 *BMMTD*, Dönem 8. 3, c. 18, s. 720. *Tasvir*, 5 Mayıs 1949. İlk olarak Nisan 1920'de kurulmuş, sonra Mart 1925'te yeniden çalışmaya başlamış olan mahkemeler "Cumhuriyet düşmanları"nı tasfiye etmişlerdir. Bu mahkemeler sonraları yıllarca işlememişlerse de hukuki varlıkları devam etti ve hükümetin elinde her zaman kullanılabilecek bir tehdit vasıtası olarak görüldüler.

40 *Ayın Tarihi*, Haziran 1949, s. 28;

Halk Partisi olduğu için, Demokratlar tetikte duruyorlar, zaman zaman seçmenlerin ilgisini uyandıracak sorunlar ortaya atıyorlardı. Örneğin, halk toplantılarında Demokratlar, 1949'da ara seçimler yapılması yerine 1950'de genel seçimlere gidilmesi gerektiğini ileri sürüyorlardı.[41] Ekonomik zorluklar ve hayat pahalılığı üzerinde duruyorlar, Basın Kanunu'nda yapılan değişikliklerin haberleşme hürriyetini sağlamaya yeterli olmadığını iddia ediyorlardı.

Gerek muhalefet çevrelerinde, gerekse halk arasında bir sabırsızlık hali görülüyordu. Birtakım söylentiler halkı tedirgin ediyordu; iktidar çevrelerinde bu serbestlik politikası konusunda çalışmalar olduğu, birtakım "müfritlerin" CHP içindeki kilit mevkileri ele geçirdikleri, hazırlanmakta olan yeni kanunların eskilerinden daha sert olacağı, Halk Partisi'nin mümkün olan her vasıtayı kullanarak iktidarda kalmaya niyetli olduğu bu söylentiler arasındaydı.[42] Liberal bir politika da gütse CHP iktidarının devamı korkusu, birçok kimseyi bu partinin her hareketinden şüphelenmeye sevk ediyordu. Diğer taraftan Millet Partisi durmadan Demokratlar ile Halkçılar arasındaki "balayı"ndan söz ediyor, bunu Demokratların CHP iktidarının devamını kabul etmiş olmalarının bir delili olarak gösteriyordu. Orta vatandaşın düşüncesine göre CHP iktidardan yoksun bir muhalif parti durumuna getirilmedikçe memlekette siyasi hürriyet gerçekten yerleşemezdi.[43]

20 Haziran 1949'da DP Kurultayı ikinci defa toplandığı sırada memlekette esen siyasi hava bu merkezdeydi. Bu kurultay toplantısından maksat, partinin geçmiş ve gelecekteki siyasetini görüşmek, Millet Partisi'nin kuruluşunun açtığı çatlağı yamamak ve parti içi muhaliflerin DP safları üzerindeki nüfuzunu gidermekti. Kurultay, ilkin iç muhalifler sorununu ele alarak bir karara bağladı. Parti liderleri muhaliflerin partiden atılmasını, parti içinde hizipler yaratmaya çalıştıkları iddiasıyla haklı gösterdi.[44] Kurultay,

41 *Tasvir*(başyazı), 26 Nisan 1949.

42 *Vatan*, 29 Nisan 1949. Vatan, 8, 13 Mayıs 1949

43 *Vatan* (başyazı), 7 Haziran 1949.

44 *Ayın Tarihi*, Haziran 1949, ss. 43, 47, 48; *Vatan*, 21 Haziran 1949.

Merkez Komitesi'nin partiden çıkarmalarla ilgili bütün kararlarını uygun buldu. Demokratlar, anayasanın değiştirilmesi teklifine karşıydılar; onlara göre, anayasanın ruhu demokratikti; kusuru, antidemokratik bir şekilde uygulanıyor olmasıydı.[45] Kurultayın aldığı kararlarla parti tüzüğünde bazı değişiklikler yapıldı; bir Yüksek Haysiyet Divanı kuruldu, Parti Merkez Komitesi'ne milletvekili adaylarının % 20'sini tespit etme yetkisi tanındı, parti başkanının gerektiğinde kurultayı olağanüstü toplantıya çağırabilmesi kabul olundu ve kurultay delegelerinin sayısı azaltıldı. Laiklik ilkesini zedelememek şartı ile din hürriyetinin temel hürriyetlerden olduğu kabul edildi (Celal Bayar Türk milletinin Müslüman olduğunu ve Müslüman kalacağını, Allah'a Müslüman olarak ulaşacağını, dini eğitimin teknik bir sorun olduğunu söylüyordu). İşçilere siyasi maksatlar dışında da grev hakkı tanınacaktı.

Kurultayda görüşülen en önemli sorun "seçim sistemi" oldu. Kurultay Parti Merkez Komitesi'nin raporuna uyarak seçimlerin mahkemelerce denetlenmesi ve seçim güvenliğinin böylece garanti altına alınması üzerinde ısrar etti. Delegeler bu konuda çok titizdiler. Oy verme hürriyetine müdahaleyi ve seçim sonuçlarının üzerinde oynanmasını can ve mal güvenliğini bozmakla bir tutuyorlar ve bunun için de bu çeşit müdahalelere kuvvetle karşı koymak gerektiğine inanıyorlardı. Birleşmiş Milletler Beyannamesi'nin 13. maddesini, halkın iradesine müdahale edildiği takdirde halka isyan hakkı tanındığı şeklinde yorumlayan bazı delegeler, seçim sandığının namusunu korumak için gerekirse hayatlarını fedaya hazır olduklarını belirttiler. Daha sonra Milli Husumet Andı adını alan, Temel Meseleler Komitesi'nin hazırladığı bu görüşlere uygun rapor kurultayın genel toplantısında kabul olundu. Bu rapora göre, Seçim Kanunu'na aykırı herhangi bir hareket vatandaşın doğal haklarının ihlaliyle bir olduğundan vatandaşı nefsini müdafaa durumuna sokmuş olurdu.[46] Sonuç olarak rapor, milli

45 *Zafer*, 21, 23 Haziran 1949.

46 Görüşmeler ve fazla bilgi için bkz. *Zafer*; *Ulus*, 22-26 Haziran 1949; Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 652-653; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 104; Lewis, *Turkey*, s. 127; *Celal Bayar Diyor ki*, ss. 347-355.

husumete uğranılmaması için vatandaşın, doğal haklarının ihlal edilmemesini öngörüyordu.

Bekleneceği üzere, hükümet bu harekete tepki göstererek resmi bir bildiri yayınladı; bildiride bu raporun kanun ve nizam fikriyle bağdaşmaz özellikte olduğu, zira vatandaşa seçimlere müdahale edildiğini sandığı herhangi bir anda hükümete karşı gelmek hakkını tanıdığı belirtiliyordu.[47] Hükümet çevrelerine göre, Demokratların böyle bir tavır takınmalarının sebebi huzursuzluk yaratmak ve bundan faydalanmak isteğiydi. İktidarın biricik yolu seçimlerdi; oysa Demokrat Parti hazırlanmakta olan Seçim Kanunu hakkındaki görüşlerini hükümete bildirmemişti. Hükümet, memlekette demokrasiyi yerleştirmek arzusunda olduğunu bildiriyordu, ama zora veya baskıya boyun eğecek değildi. Bu sözü destekleme maksadı ile memlekette, özellikle İzmir bölgesinde geziye çıkan İnönü şehir şehir dolaşarak halka politikayı kanun yolundan çıkarmamalarını söyledi.[48] Millet Meclisi'nden geçirilmiş kanunu sonuna kadar savunacağını önemle belirtti.[49] Halk arasında dostça ilişkilerin ve demokrasinin hüküm sürmesi konusunda ısrar etti. Demokratların düzenlediği ve İnönü'nün gelişinden bir gün önce İzmir'de yapılan halk toplantısı gibi gövde gösterileri doğrudan doğruya hükümet otoritesine karşı bir meydan okuma hareketi olarak yorumlansa bile asker kökenli İnönü oraya gitmekten, nizam ve kanuna saygı fikrini savunmaktan vazgeçmedi.

Demokratların birdenbire ve ortada önemli hiçbir sebep yokken "ihtilalci" usullere başvurmaları herkesi şaşırtmıştı. Başbakan Günaltay, Demokratların bu düşmanca davranışlarına -hem de Celal Bayar partiler arasındaki mevcut iyi ilişkileri devam ettir-

47 *Ayın Tarihi*, Haziran 1949, s. 58 vd.; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 104-105; Demokratların tepkisi için bkz. *Celal Bayar Diyor ki*, s 355-356.

48 *Vatan*, 15 Ağustos 1949 (İnönü, Ödemiş'te); Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 107.

49 *Ayın Tarihi*, Ağustos 1949, s. 10 vd. (İnönü, Kemalpaşa'da).

mek için elinden geleni yapacağını vaat etmiş olduğu halde- hayret ettiğini söyledi.[50]

Bir yandan İnönü'nün Demokratların gözdağı verme siyasetine azimle karşı koyması, bir yandan da hükümet üzerinde genel bir baskı kurulması yolunda kitlelere yapılan telkinlerin halk arasında iyi karşılanmaması, zamanla Demokratları taktiklerini değiştirmeye ve daha uzlaşmacı bir tavır takınmaya zorladı. Celal Bayar, Husumet Andı'nın korkutmak maksatlı değil, olası kanunsuz hareketlere karşı bir ihtar niteliğinde olduğunu, Husumet Andı adının da hükümet çevrelerince icat edildiğini belirtti.[51]

Gerçekte DP Kurultayı'nın bu kararı, parti üyelerini parti işleriyle daha yakından ilgilendirmek maksadıyla atılmış bir adımdı ve anlaşılan, kurultay toplantısından önce tasarlanıp hazırlanmıştı.[52] Aynı zamanda hükümete Demokrat Parti'nin vatandaş haklarını savunmaya azimli olduğunu ihtar ediyordu. Böylece Demokrat Parti bağımsızlığını ilan etmiş, dolayısıyla da Demokratların iktidarın suyuna gittikleri yolunda Millet Partisi'nce yapılan suçlamalar cevaplandırılmış oluyordu. DP Kurultayı, liderlerin parti örgütü üzerindeki nüfuzunu daha da sağlamlaştırdı ve Millet Partisi'nin DP safları üzerindeki etkisini kesti. Millet Partisi'nin Meclis'teki milletvekili sayısı Demokratlarınkiyle aynı olduğu halde DP Kurultayı'ndan sonra Millet Partisi'nin nüfuzu azaldı.

Millet Partisi'nin ününü kıran başka olaylar da oldu. Millet Partisi üyelerinden birinin, İnönü ile Celal Bayar'a karşı bir suikast hazırlandığını haber vermesi üzerine Millet Partisi Merkez Komitesi üyesi bulunan üç kişi tutuklandı. Ancak çok geçmeden ihbarın yalan olduğu anlaşılarak tutuklular serbest bırakıldı ve muhbir, hapis cezasına çarptırıldı[53] ise de bu olay Millet Partisi'nin

50 *Vatan*, 4, 6 Eylül 1949 (Günaltay, Bursa ve Kars'ta); *Ulus*, 16 Ocak 1950 (Nihat Erim, Kayseri'de).

51 *Vatan*, 10 Ağustos 1949 (Bayar, İzmir'de); *Celal Bayar Diyor ki*, ss. 360-369.

52 *Akşam*; *Ulus*, 27 Haziran 1949.

53 Milletvekili Reşat Aydınlı'nın partisinden ayrılmaya çalıştığı ve seçimdeki şansının daha fazla olduğuna inandığı Halk Partisi'ne katılmak için bir

gayesi ve üyeleri hakkında duyulan şüpheleri artırmış oldu. Millet Partisi milletvekillerinin Meclis'te az çok faaliyet göstermesine ve sık sık soru önergesi vererek hükümeti sigaya çekmesine[54] rağmen parti genellikle halk arasında pek tutulmadı.

Bu sırada hükümet bir dizi ekonomik kalkınma planı hazırlamaya başladı. Amerikan yardımı, faydalı bir şekilde, traktör ithali, tarımın makineleşmesi ve karayolları inşaatının örgütlenmesi için kullanıldı. Yeni bir gelir vergisi sistemi kabul olundu, et sanayisinin kurulması için planlar hazırlandı; yeni gemiler sipariş edildi ve Türkiye, Avrupa Tediye Birliği'ne girdi. Halkçılar partilerinin gelecekteki durumunu da düşünüyor; er geç muhalif parti durumuna geçeceklerini kabul ediyor ve bu takdirde haklarının korunup korunmayacağını öğrenmek istiyorlardı. Celal Bayar, muhalefetin haklarını koruyucu bir rejim kurmanın Demokratların başlıca gayesi olduğunu övünerek belirtti.[55] Gerçek bir çekişme konusu bulamayan Demokratlar, halkın, hükümet aleyhtarı hislerini körüklemek için dönüp dolaşıp geçmişin olaylarını tazeliyor, 1946 seçimlerini ve Recep Peker'in güttüğü siyaseti tartışıyorlardı.

Ekonomik durumun canlanmaya başlaması ve Demokratların halk tabakalarını hükümete karşı kışkırtmakta başarısızlığa uğraması, Günaltay Hükümeti'nin geleceğe güvenini artırdı ve muhalefetin 1949 ara seçimlerine katılmayışı bile bu güveni sarsmadı.[56] Tersine, bağımsız milletvekili olan Emin Soysal'ın Halk Partisi'ne geçmesi (ki bu zat Cumhuriyet'in eğitim alanında gerçekleştirdiği en önemli kurumları olan Köy Enstitüleri'ni şiddetle yermişti)

---

bahane aradığı anlaşılıyor. *Ayın Tarihi*, Kasım 1949, s. 11; *Cahiers de l'Orient Contemporain*, XVII, 1949, s. 257-258; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 112-113.

54 *Ayın Tarihi*, Kasım 1949, s. 37.

55 *Vatan*, 4 Eylül 1949 (Bayar Ödemiş'te); *Celal Bayar Diyor ki*, s. 274. Bu dönemde Türkiye'deki siyasi gelişmelerin iyimser bir değerlendirmesi için bkz. K. M. Smogolzewski; "TurkeyTurns Towards Democracy", *Contemporary Review*, Ekim 1949, ss. 213-220.

56 *Ulus*, 17 Ekim 1949.

ve öbür bağımsızların da geçmek niyetinde oldukları söylentileri Halkçılarda partilerinin nihayet kalkınma yoluna girdiği ve halkın desteğini kazanmakta olduğu inancını güçlendirdi.[57]

Genel seçimler yaklaşınca, Demokrat Parti uygulayacağı stratejiyi ve siyaseti tespit etmek üzere bir toplantı düzenledi. Toplantı sonunda bir bildiri yayınlayarak Milli Husumet Andı adının ortalığı karıştırmak maksadıyla iktidar partisi tarafından icat olunduğunu bir kere daha belirtti. Böyle bir şey Demokrat Parti'nin hareket tarzına aykırıydı; kuruluşundan beri bu parti hep kendi yolunca faaliyet göstermişti.[58] DP, daha önce olduğu gibi, şimdiden sonra da aynı huzur politikasını izlemeye devam edeceğini tekrarlıyordu, çünkü yeni seçim kanununun yakında geçirileceğini ve seçimleri boykot etmek zorunda bırakılmayacaklarını umuyorlardı. Nihayet, uzmanlar tarafından iktidar ile muhalefetin görüşleri birleştirilerek hazırlanan seçim kanunu tasarısı Büyük Millet Meclisi'ne verildi. Tasarının başlıca özelliği, mahkemelerin seçimlerde en yüksek denetleme organları olarak kabul edilmesiydi.[59]

Meclis görüşmeleri makul bir şekilde yürütüldü. Demokratların bazı önerileri iktidar partisi üyelerince iyi karşılanıp kabul edildi ve kanun tasarısı Demokratlardan da lehte oy alarak Meclis'ten geçti.

Menderes, verdiği bir demeçte, meclisin ilerici davranışını övdü ve bu iyi havanın seçimler sırasında da değişmeyeceği umudunu ifade etti.[60] Millet Partisi, yetersiz bulduğu bazı teknik konulara itirazla, oyunu tasarının aleyhinde kullandı.

Seçimler yaklaştıkça her üç partinin de faaliyetleri hızlandı; bu hızlanışla birlikte siyasi hava da gerginleşmeye başladı. Bu arada

57 *Vakit* (başyazı), 5 Ocak 1950. (Bu arada, Halk Partisi'nin popüler milletvekillerinden, TBMM Başkan Vekili ve Terrakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucularından olan Ali F. Cebesoy, partisinden istifa etmiştir.)

58 *Zafer*; *Vatan*, 8, 13 Ocak 1950.

59 *BMMTD*, Dönem 8. 4, c. 24, s. 149 vd., 5545 sayılı kanun; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 116; Lewis, *Turkey*, s. 127.

60 *BMMTD*, Dönem 8.4, c. 24/2, s. 706.

muhalefet partisinin desteklediği Genel Af Kanunu'nun kabulü seçimlerden sonraya bırakıldı.[61]

Demokratların gövde gösterilerinde Celal Bayar, 1946 olaylarının tekrarlanmasını önlemek için seçimler sırasında bir koalisyon kabinesi kurulması fikrini ortaya attı; bu öneriye öfkelenen Halk Partililer, Demokratları yeniden Temmuz Beyannamesi'nden önceki usullere dönmekle suçladılar.[62]

Bu sırada Mareşal Fevzi Çakmak'ın vefatı ve bunun Nisan 1950'de sebep olduğu olaylar, Demokratlar ile iktidar partisi arasında artmakta olan gerginliği yeniden makul sınıra indirdi. Diğer yandan dinde aşırıya kaçanların, Çakmak için modern bir cenaze töreni yapılmasına itiraz etmeleri cenaze töreni programını alt üst etti. Mezarlığa kadar yol üzerinde tekbir getiren kalabalık duruma hâkim oldu. Bu grup yaratacağı tepkiyi önceden hesaplamış olsaydı şehrin denetimini kolayca eline geçirebilirdi.[63] Bu baş kaldırma hareketinden Millet Partisi sorumlu tutuldu. Millet Partisi, din konusundaki gevşek tutumu ile dinci unsurları içine toplamaktan ve dinci grupların desteğiyle iktidara geçmeye çalışmaktan suçlu görülüyordu.

Gerçekten de laikliğin savunucuları olarak İnönü ile Halk Partisi'nin, Millet Partisi'ne getirdikleri eleştiriler bu grupların hareketlerine uygundu. Parti Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın gerek şahsı, gerekse din konusundaki görüşleri muhafazakâr unsurları Millet Partisi'ne çekmişti.[64] Bu muhafazakâr unsurların etkisiyledir ki Millet Partisi, 1949 sonları ve 1950 başlarında din birliğine dayanarak Arap memleketleriyle daha sıkı bağlar kurulmasını savundu; kadınların çalışması konusundaki tutumu ise değişkendi.[65]

---

61 *Vatan*, 23 Mart 1950.

62 *Vatan*, 20, 27 Mart 1950; *Ulus*, 31 Mart 1950; *Celal Bayar Diyor ki*, ss. 409-423 *passim*, 64.

63 Bu olay ve derinindeki sebepler 10. bölümde incelenmiştir.

64 *Kudret* (başyazı), 9, 27 Şubat 1950.

65 *Aynı gazete*, 8 Şubat, 1, 20 Mart 1950.

Dinci gericiliğin, şartları uygun bulduğu anda patlak verebileceği tehlikesi Demokrat Parti'yi ve Halk Partisi'ni seçim propagandalarını daha makul bir şekilde yürütmeye zorladı. Celal Bayar, Başbakan Günaltay'ı ziyaret ederek yaklaşan seçimler konusunda bu iki partinin ortak bir tutum benimsemesini istedi.[66] Seçimlerden kendi maksatları için faydalanmaya çabalayabilecek "çeşitli kuvvetlerin" (dinciler ile solcular) önlenebilmesi adına Demokrat Parti, kanun ve nizamın korunması politikasını güdecekti. Bu kuvvetler karşısında Demokrat Parti, seçimlerin kanun ve nizam dairesinde geçmesi için hükümetin gösterdiği gayretlere yardımcı olmayı bir görev biliyordu.[67]

Demokrat Parti'nin 1955'te toplanan kurultayında açıklandığı üzere, DP'nin girişimiyle yapılan gizli görüşmelerde Demokrat ve Halk Partili temsilciler seçimlerin huzur içinde ve hakça yapılması konusunda anlaşmışlardı.[68] İki parti arasındaki ilişkilerin iyi olduğunu halka kanıtlamak amacıyla Demokratlar seçimler sırasında kabinede kendilerine bir yer verilmesini istediyseler de bu istekleri yeni seçim kanununun zaten iki parti arasındaki koalisyonun bir sonucu olduğu cevabıyla reddedildi.[69] Ayrıca iki parti liderinin seçilmesini sağlamak maksadıyla aday listelerinde açık yerler bırakmak için özel tedbirler alınması konusu da sözü geçen toplantıda görüşülmüştü. Seçimi kazanacaklarından emin görünen Halk Partililer, Meclis'te temsil edilebilmeleri için Demokratlara elli milletvekilliği teklif etmişlerse de bu görüşmeler kesin bir sonuç vermemiş, sadece iki parti arasında barışın devamına yardım etmişti.[70]

Üç parti birbiri ardına seçim beyannamelerini ilan ettiler. CHP devletçiliğin daha da sınırlanacağını, özel girişimin teşvik edileceğini, kredi kolaylıkları sağlanacağını, yabancı sermayeye uygun

66 *Vatan*, 20 Nisan 1950; *Celal Bayar Diyor ki*, s. 413.
67 *Ayın Tarihi*, Nisan 1950, s. 11.
68 *Vatan*; *Hekim*, 1955 (Adnan Menderes).
69 *Son Havadis*, 20 Ekim 1955 (Faik A. Barutçu).
70 *Vatan*, 17 Ekim 1955 (Adnan Menderes).

şartlar tanınacağını, vergi sisteminin ıslahını ve Türk parasının değerinin korunacağını vaat ediyordu. Ayrıca, bir ayan meclisi kurulmasını, Cumhurbaşkanı'nın görevlerinin yeniden düzenlenmesini ve rejimin altı temel ilkesinin anayasadan çıkarılmasını (bunlar CHP ilkeleri olarak kalacaktı) da yapılacaklar arasında sayıyordu. Köylünün hayat şartlarını düzeltmek için toprak dağıtımı yapılacağı; okul yapımı, su, kredi ve tarım aletleri sağlanması gibi tedbirler alınacağı söyleniyordu. Aynı şekilde şehirlilere de konut durumunun ve belediye hizmetlerinin ıslahı, yeni yol inşası vaat ediliyordu. İdari alanda ise CHP mahalli belediyelere daha büyük bir özerklik tanımaya söz veriyordu.[71]

Seçimlerden ancak birkaç gün önce ilan olunan DP beyannamesinde CHP programının eleştirisine çok fazla yer ayrılmıştı. Yapıcı teklifler olarak da üretimi artırıp vergileri indirmek, devlet tekellerini ortadan kaldırmak ve memleketin mali kaynaklarına uygun denk bir bütçe yapmak suretiyle memleket ekonomisini kalkındırmak hedefleniyordu; milli geliri yükseltmenin en etkili yolu özel ve yabancı sermaye için siyasi ve mali güvenliği sağlamaktı.

Demokratlara göre, memleketin ekonomik ve toplumsal eksikleri siyasi sistemin kusurlu olmasından kaynaklanıyordu; bunun için de ilk çare, demokrasi esasına göre rejimi yeniden düzenlemekti. Halkın oyu ile gerçekleşecek bir hükümet değişikliği, halkta kendine güvenme hissi yaratacak ve onu demokrasiye alıştıracaktı. Bu amacın gerçekleştirilmesine çalışmak gerek Demokratların, gerekse hükümetin esas göreviydi. Hükümet değişikliğinin herhangi bir sosyal sınıfın durumunu veya siyasi rejimi ve ilkelerini değiştirmeyeceğini temin ediyorlardı. Anayasa, demokrasi ve devlet idaresinin üç kolu bütün erklerin gereklerine uygun olarak değiştirilecek; bu erklerin Millet Meclisi'nde toplanmasını önleyecek bir düzenleme yapılacaktı. (Bu vaatlerden hiçbiri yerine getirilmedi.) Dış politika konusunda ise Demokrat Parti, iktidar partisiyle aynı fikirdeydi.[72]

---

71 *Ulus*, 26 Mart, 28 Nisan 1950; *Ayın Tarihi*, Mayıs 1950, ss. 46-52.

72 *Vatan*, 9, 10 Mayıs 1950; *Ayın Tarihi*, Mayıs 1950, ss. 53-61.

Merhum Mareşal Fevzi Çakmak adına ilan olunan Millet Partisi beyannamesinde 1949'dan beri gerçekleşen siyasi gelişmelerin İnönü'nün mevkiini sağlamlaştırmak amacına yöneltildiği, bu maksatla da istenilmeyen kişilerin solculuk veya sağcılıkla itham edilerek siyaset alanından uzaklaştırılmaya çalışıldığı belirtiliyordu. Millet Partisi'nin amacı, halk tarafından halkın yararına denetlenen bir idare kurmaktı.[73]

Seçim kampanyası genellikle baskısız ve düzenli geçti.[74] İnönü, millet iradesinin ne şekilde tecelli ederse etsin kabul edileceğini, Bayar da geçmişte olanların unutulacağını belirtiyor,[75] ama birbirlerinin görüşlerini ve liderleri oldukları partilerin taktiklerini eleştirmekten de geri kalmıyorlardı.

Seçimler 14 Mayıs 1950 tarihinde huzur içinde, düzenli bir şekilde yapıldı. Seçmenlerin ezici çoğunluğu oylarını kullandı. 8.905.576 seçmenden 7.958.055'i, yani % 89,3'ü seçim sandıklarına gitti.[76] DP adayları 4.242.381 oy, CHP adayları da 3.165.096 oy aldı. Millet Partisi ancak 240.209 oy, bağımsızlar da 258.698 oy toplayabildi. Çoğunluk sisteminin uygulanması sonucu 487 milletvekilliğinden 396'sını Demokratlar, 68'ini Halkçılar, 7'sini bağımsızlar, l'ini de Millet Partisi aldı; 15 milletvekilliği açık kaldı.[77]

---

73 *Kudret*, 9 Nisan 1950; *Ayın Tarihi*, Mayıs 1950, ss. 61-68.

74 Geoffrey Lewis, seçimlerden hemen önce, Amerikan Haberler Merkezi'nin Amerikan siyasi sistemini izah eden Halk Tarafından Kurulan Bir Hükümet adlı bir broşür dağıttığını belirtiyor. Bu broşürün ilk sayfasında, halkın hükümeti değiştirmek ve feshetmek hakkından bahseden, Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nden alınmış bir bölüm vardı. Fakat aynı zamanda, yerleşmiş hükümetlerin zayıf ve gelip geçici sebepler yüzünden değiştirilmesinin basirete aykırı olduğundan bahseden bir cümle de eklenmişti.

75 *Vatan*, 4 Mayıs 1950 (İzmir'de), 7 Mayıs 1950 (Diyarbakır'da).

76 *Turkish Elections and US Reaction*, Turkish Information Office, New York, 1950, s. 3, 4; *İstatistik Yıllığı 1953*, Ankara, 1953, s. 177; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 121. Biraz farklı rakamlar gösteren başka bir tablo için bkz. *Contemporary Review*, Ağustos 1954, s. 81; *World Today*, Temmuz 1950, ss. 289-296.

77 *İstatistik Yıllığı*, s. 177. 16 Eylül 1951'deki ara seçimlerden sonra, mecliste sandalyelerin dağılımı şöyleydi: Demokratlar 411, Halkçılar 61, Bağımsızlar

Bu sonucun alınan oy sayıları bakımından memleketteki gerçek durumu tam anlamıyla yansıttığı söylenebilir. Demokratlar, kendilerini de şaşırtan bu zaferi memlekette Halk Partisine karşı birikmiş hoşnutsuzluk sayesinde kazanmışlardı. Bu hoşnutsuzluk son faaliyetlerle ortadan kalkmamış, sadece hatırı sayılır derecede azalmıştı. Seçimler 1947 veya 1948 yıllarında yapılmış olsaydı CHP, 1950'de topladığı oyların belki de ancak yarısını almış olurdu; son yıllarda akıllıca yürütülen liberal siyaset, partinin itibarını artırmıştı. Ama ne yaparsa yapsın ve ne gibi vaatlerde bulunursa bulunsun, CHP tek partili sistemin simgesi haline gelmiş olduğundan seçimi kaybetmeye mahkûmdu. Kazansaydı tek partili sistemin devam etmekte olduğu hissi sürüp gidecekti.

Hükümetin Demokratlara devri sessizce, normal bir şekilde yapıldı.[78] Celal Bayar Cumhurbaşkanı seçildi, Adnan Menderes Başbakanlığı aldı, Malatya'dan milletvekili seçilen İnönü de muhalefet lideri oldu. Türkiye büyük bir evrimi daha başarmış, iktidar, halkın arzusuna uyarak sükûnetle el değiştirmişti. Bu olay şekli bakımından da ruhu bakımından da demokrasiye uygundu ve bu evrimler başarılar devresini parlak bir şekilde sonuçlandırıyordu. Türkiye'nin siyaset yaşamında yeni bir aşamaya geçilmek üzereydi.

(1950 ile 1958 yılları arasındaki gelişme III. kısmın siyasi partilerle ilgili bölümünde genel çizgileriyle ele alınmıştır. 1946-1950 ve 1950-1957 yıllarında yer alan kültürel, toplumsal ve ekonomik sorunlar da III. kısmın bu konulara ayrılmış bölümlerinde incelenmiştir.)

12, Millet Partisi 1, 2 sandalye de boştu, *agy.*

78 Bazı subayların, seçim sonuçları belli olur olmaz, İnönü'ye iktidarda kalması için kendisine hizmete hazır oldukları yolunda müracaatta bulundukları hakkındaki iddiaların doğruluğunu araştırmaya imkân yoktur. Bu iddialara göre, İnönü bu teklifi reddetmiş ve muhalefet lideri olarak mücadeleye girişmek üzere Cumhurbaşkanlığından çekilmiştir.

Dokuzuncu Bölüm
Milliyetçilik ve Irkçılık

A. Milliyetçilik

Milliyetçilik, Cumhuriyet'in temeli ve bütün Türk siyasi partilerinin programında yer alan ana ilkelerden biridir.[1] Cumhuriyet'in benimsediği milliyetçilik, dış siyaset bakımından Pan-Turanizm de dâhil olmak üzere, Türklerin yaşadığı veya bir zamanlar Osmanlı Devleti'ne ait olan topraklar üzerinde herhangi bir talepte bulunmayı reddeder. Bu politika, Balkanlar ve Yakındoğu'daki komşularla dostça ilişkiler kurulmasını sağlayarak Türkiye'ye barış getirmiştir.

İç siyaset bakımından milliyetçilik, çeşitli sorunları kendi açısından ele alan ve her düşünceyi buna göre şekillendiren, toplumun bütün faaliyetlerine hâkim bir güçtür. İdealist Türk aydınları, dinsel etkilerden arınmış milliyetçiliğin,[2] toplumu milli kültüre ve evrensel anlayışa götüren bir yol olacağını düşünüyorlardı. Cumhuriyet, milliyetçilik ilkesinin rehberliğinde yeni bir haya-

1 Türk milliyetçiliğinin temelleri hakkındaki 1. ve 2. bölümlere bkz.

2 Bkz. *Memoirs of Halide Edip*, New York, 1926, s. 326 vd.; keza Levonian, *Moslem Mentality*, Londra, 1928, s. 55 vd.

ta başlayacaktı; bu yüzden geçmişle ve onunla ilgisi bulunan her şeyle ilişiğini kesmeye çalışıyordu.[3]

Uygulamada ise Türk milliyetçiliği beklenenden farklı, idealist temennilerden çok uzak, memleketin siyasi ve kültürel şartlarına uygun bir yol takip etti. Durumu belirtmek için bu şartlar hakkında birkaç söz söylemek gereklidir. Bugünkü Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu'nun enkazından doğmuş ve daha geniş birer kavram olan İslamcılık ve Osmanlıcılık yerine, ana ideoloji olarak milliyetçiliği kabul etmek zorunda kalmıştır.

Roma İmparatorluğu'nun çökmesinden sonra Batı Avrupa'da milli devletlerin doğuşu, yüzyıllar süren ve sonradan Avrupa milliyetçiliğine (Almanya hariç) liberal bir şekil veren kültürel ve ekonomik bir gelişme sonucu gerçekleşti ve ona paralel olarak yürüdü. Türkiye'de ise milliyetçilik daha başından itibaren siyasi bir teşkilat olan devlet bünyesinde ifadesini bularak bütün faaliyet alanlarında tekelci, kültürel ve siyasi bakımdan mutlakıyetçi bir görünüm aldı. Ziya Gökalp'ın bireysel mutluluğun, hislerle bağlı bulunulan topluma mutlak anlamda tabi olunarak elde edileceği düşüncesi, milliyetçiliğin ana fikrini teşkil etti ve bu görüş zamanla yumuşatılacağına bilakis daha da güçlendi.

Milliyetçilik, Türkiye'de, geçiş devresinde bulunan bir toplumun karşılaşabileceği her türlü sorunu ifadeye yarayan bir araç oldu, aynı zamanda eski birtakım emelleri, alışkanlık ve fikirleri maskelemeye hizmet etti.

Geçmişte din için ve din sayesinde yaşamış olan dindar muhafazakârlar, Cumhuriyet'in klerikal faaliyetlere koyduğu sınırlar

3 Bu sebepledir ki "Osmanlılık ve Müslümanlık şuurunun artık kalıntılarını ortadan kaldırarak bunların yerine tam bir Türklük şuuru koymak" ve geçmişte Batılılarca yazılan Türk aleyhtarı, taraftutan tarihlerin şiddetle zedelemiş olduğu milli gurur duygusunu yeniden yaratmak için Cumhuriyet devrinde tarih yeniden yazılmıştır. Bkz. Bernard Lewis, "History-Writing and National Revival in Turkey"; *Middle Eastern Affairs*, Haziran-Temmuz 1953, s. 224-225. Ayrıca bkz. Lewis V. Thomas, "The National and International Relations of Turkey", *Near Eastern Culture and Society*, (Hazırlayan) T. Cuyler Young, Princeton, 1951, ss. 179-187.

karşısında dinden kendi çıkarları için faydalanmak imkânını kaybettiler. Bu kimseler milliyetçiliği yeni ve alışılmamış fikirlere karşı güvenilir bir kalkan olarak kullandılar. Osmanlı İmparatorluğu devrinde din maskesi altında gösterdikleri müsamahasızlığı bu defa milliyetçilik adına uyguladılar. Sofu muhafazakârların birçoğu için milliyetçilik, psikolojik bir savunma aracı oldu. Gerçekten de geçmişte iç emniyetlerini nasıl kayıtsız şartsız ve iştiyakla İslamiyet için yaşamakta bulmuşlarsa şimdi de kendilerini mutlak ve yüce bir fikre adamak, bu kimselere psikolojik bir güven veriyordu. Dogmalarla yetişmiş kimseler kendilerini ister sağ, ister sol olsun bir fikrin tahakkümü altına sokmayınca asla mutlu olamazlar. Bu davranışsa bireyi her çeşit dogmanın esareti altına aldığı gibi, Cumhuriyet rejiminin ana gayelerinden birine de taban tabana aykırı düşmektedir.

Milliyetçilik ayrıca, yüzyıllar boyunca dünyanın en büyük devletleri arasında yer almış, onlarla eşit ilişkilerde bulunmuş bir imparatorluğun yıkılışının doğurduğu acıyı ve kini açıklamaya da vesile olmuştur.[4]

1913-1920 döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanışını çaresizlik ve ümitsizlik içinde izlemiş olan bir kuşak vardı. Bu kuşak gelinen devrede dünya milletlerinin büyük çoğunluğunun Türk'e düşmanca bir tavır takındığını görerek dış dünyaya karşı duyduğu husumeti ve güvensizliği milliyetçilik vasıtasıyla ifade ediyordu. Modernleşme ile birlikte Türkiye'nin kapıları Batı düşüncesine açıldığı zaman bile, modernleşme hareketi-

4 Osmanlı İmparatorluğu'nun idarecileri ve memurları, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda birdenbire kendilerini daha birkaç yıl önce onlardan hiçbir farkı bulunmayan büyük devletlerin çizdiği yoldan gitmeye mecbur, küçük ve güçsüz bir devletin vatandaşları olarak buldular. Yeni idare, kamuoyunu memleketin yeni şartlarına uydurmak için elinden geleni yaptıysa da eski kuşak durumu kolay kolay kabul edemedi. Böylece geçmişin yasını tutanlar için milliyetçilik, imparatorluğun çökmesine sebep olan bütün "millet düşmanları"na karşı duyulan gocunmayı dile getirmeye yarıyordu. Türkiye'de milliyetçiliğin çeşitli sebepleri hakkında daha başka görüşler için bkz. Lewis, "History, Writing and National Revival in Turkey", ss. 223-225.

nin etkilerini azaltan bu kendine özgü güvensizlik hali yine ortadan kalkmadı. Sık sık kullanılan meşhur "biz bize benzeriz" sözü, milli gururdan çok egosantrik bir eğilimin ifadesiydi.

Türk milliyetçiliği de toplumsal ve ekonomik değişikliklerin yarattığı etkilerden uzak kalamadı. Gelişen orta sınıflar, kendilerini toplumsal akımlara karşı korumak için milliyetçiliği bir vasıta olarak kullandılar. Giderek önemi artan toplumsal ve ekonomik kaygılar, orta sınıfları milliyetçiliğin dogmatik ve mutlak yönlerine önem vermeye sevk etti. Bu sınıflar, sözde milli birliği bozucu toplumsal akımlara karşı milli dayanışmayı korumak iddiasıyla, alışılagelmiş beylik sloganlara sarılıyor, bunların modası geçince de benzerlerini icat ediyorlardı.

Türk milliyetçiliği Batı kökenli olmakla beraber, Türkiye'de aldığı şekil itibariyle orijinalinden bir hayli farklıdır. Bunun sebebi sadece Türkiye'de milliyetçiliğin halk tarafından değişik yorumlanış tarzı değildir. Türk liderler milliyetçilik kavramını kendi yenilikçi ve laik fikirlerinin ışığı altında, memleketin ihtiyaçlarına uyacak şekilde kasten değiştirmişlerdir. (H. A. R. Gibb'in, Ortadoğu ülkelerindeki Batılılaşmış sınıfların, kitlelerin desteğini kazanmak için milliyetçiliğe sarıldıkları ve milliyetçiliğin, kitleler tarafından devlet ve toplum[5] hakkındaki kendi geleneksel fikirlerinin yanında yorumlanarak Batılı karakterini kaybettiği yolundaki artık klasikleşmiş gözlemi, Türkiye için ancak kısmen geçerli gözükmektedir.)

Cumhuriyet'in ilk yirmi beş yılında Türk milliyetçiliği akılcı, laik ve materyalist, yani sadece küçük bir aydın zümrenin kabul edebileceği bir kimliğe sahipti. Kitleler, kültürel cephesinin etkisi altında kalmakla beraber, milliyetçiliği dinle bir tutarak benimsediler. Biraz aşağıda göreceğimiz gibi liberalizasyonun başlaması ve kamuoyunun önem kazanmasıyla birlikte biri halka, diğeri aydınlara ait olan bu iki milliyetçilik anlayışı birbiriyle çatıştı.

5 Gibb, "La Reaction Contre la Culture Occidentale dans le Proche-Orient", *Cahiers de l'Orient Contemporain*, S XXIII, 1951, s. 7.

Türkiye'de büründüğü şekil ne olursa olsun milliyetçilik, bazı pratik sonuçlar doğurdu. Çeşitli halk tabakalarının ortak kültürel gayeler etrafında birleşmesi kolaylaştı, milli bir dayanışma duygusu oluştu, memleketin kültürel gelişmesine ve milletin gerçek karakterine uygun bir yön verildi ve nihayet Türklere milli gurur duygusu aşılandı. Bu politika birçok halde -Jön Türklerin yaptıkları gibi- Türk olmayan Müslümanları, mesela Kürtleri milli bünye içinde eritmeye çalışarak yürütüldü. Milliyetçilik uğruna ve milliyetçiliği sağlamlaştırmak amacıyla yapılan her şey mubah sayıldığından, bu politika da doğal karşılanmaktaydı; önemli olan elde edilen sonuçlardı, kullanılan yöntemlerin bir önemi yoktu.

1945'ten sonraki liberalizasyon, milliyetçiliğin fikir içeriğinde bazı değişikliklere yol açtı. Akılcı ve materyalist bir milliyetçilik anlayışının, solcu fikirlerin sızmasına elverişli bir zemin hazırlayacağından özellikle endişe duyulmaktaydı.[6] İçişleri Bakanı'nın 1947 yılının Ocak ayında verdiği, Türkiye'deki solcu faaliyetlerle ilgili bir beyanat üzerine bu ihtimalin daha çok farkına varıldı.[7] Daha önceden, yürütülen milliyetçilik anlayışının ve belirsiz bir "toplumsal ahenk" görüşünün bütün sol düşüncelere karşı en güçlü siper olduğuna inanılıyordu. Bu nedenle sendikaların büyük bir kısmının, çeşitli yayınların ve iki siyasi partinin Marksist fikirlerin etkisi altına girmiş bulunması, siyasi liderler için büyük bir sürpriz oldu ve materyalist ve din aleyhtarı bir milliyetçiliğin, Marksist ideolojiye karşı koyamadığı sonucu çıkarıldı. Üstelik bu çeşit bir milliyetçilik anlayışı, dinde uygulanması düşünülen liberalizasyon siyasetiyle de bağdaşmıyordu.

1946 yılı sonlarından itibaren Türkiye'de, yavaş yavaş yeni bir milliyetçilik anlayışı belirdi. Milliyetçiliğin yeni bir yorumunun yapılması fikrini ortaya atan Hamdullah Suphi Tanrıöver,[8]

---

6 *Vatan*, 11 Mayıs 1949.

7 14. bölüme bkz.

8 Ziya Gökalp taraftarı olan H. S. Tanrıöver, 1931 yılına kadar Türk Ocakları'na Başkanlık etmişti. Atatürk hayattayken dine karşı cephe alıp dile ve kültüre dayanan bir milliyetçiliğe taraftardı. Bu fikirlerin etkisiyledir ki Cumhuriyet'in

milli gücün kaynaklarının tarihte, özellikle Osmanlı tarihinde bulunduğunu iddia ediyordu. Müslümanlık, Türk toplumlarının ruhunda yaşadığı için, milliyetçiliğin tarih ve dine dayandırılmasını istiyordu.

Tarih ile din arasında o kadar sıkı bir ilişki vardı ki biri olmadan öteki düşünülemezdi. Tanrıöver, milliyetçiliğin ayrıca dogmatizmin, ırkçılığın, materyalizmin, Turancılığın, Anadoluculuğun, yabancı ve azınlık düşmanlığının etkisinden kurtarılıp gelenekçi, tarihi ve dini-hissi nitelikler kazanmasını talep etmekteydi.[9] Bu yeni milliyetçiliğin en yakın pratik gayesi, eski materyalist ve rasyonalist milliyetçiliğin başarıyla mücadele edemediği komünizmle savaşmaktı. Tavsiye edilen yeni milliyetçilik, dışarıdan oldukça liberal görünmekle beraber aslında geniş ölçüde dine ve tarihe dayanıyordu ve bu durum onu yabancı korkusu, Turancılık ve kültür şovenizmi gibi, savaşacağını söylediği aşırılıklara sürüklemekteydi.

Görüşleri basında ve halk arasında büyük bir ilgi uyandıran Tanrıöver, nihayet 10 Mayıs 1949'da Türk Ocaklarını yeniden kurmayı başardı.[10] (Belki de eskiden temsil ettiği fikirler genellikle benimsenmiş ve gerçekleşmiş olduğundan ve artık kendisine lüzum kalmadığı için Türk Ocakları bugün gerek sayı bakımından gerekse doğrudan doğruya etki bakımından önemini kaybet-

---

ilk yıllarında Türk Ocakları'nda din aleyhtarlığını savunmuştu. Bu tutumunu, "Her minare bir mezar taşıdır, altında bir Türk köyü gömülü yatar" sözü simgelemekteydi. *Ulus*, 3 Aralık 1947 (Behçet Kemal Çağlar'ın Halk Partisi Kurultayı'ndaki sözleri); ayrıca *Ulus*, 2 Aralık 1947. Tartışmalar için bkz. *CHP Yedinci Kurultayı Tutanağı*, Ankara, 1948, s. vd. Halk Partisi üyesi olan Tanrıöver sonradan istifa ederek Demokrat Parti listesinden İstanbul milletvekili seçildi. 1957 seçimlerinde Hürriyet Partisi'nin İstanbul adaylarındandı fakat milletvekili olamadı.

9 *Vatan*, 12 Mayıs 1949. *Vatan* başmakalesinde, Tanrıöver'in son yirmi beş yılda milliyetçilik idealinde meydana gelen boşluğu doldurmak ve halkın hasretlerine cevap vermek üzere harekete geçtiği yazılıyordu.

10 *Vatan*, 12 Mayıs 1949; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 100-101. Sonraları, 1954-1957 döneminde, Türk Ocakları'nın klasik dergisi olan *Türk Yurdu* da yeniden çıkmaya ve yeni milliyetçiliği yaymaya başladı.

miş durumdadır. Ocakların bugünkü durumu, Türkiye'de eski tip milliyetçilik düşüncelerinin durumunu çok iyi simgelemektedir.)[11]

Halk Partisi'nin 1947 yılında toplanan Kurultayı, bir yandan milliyetçiliğin komünizmle mücadelede kullanılacağını belirtirken, öte yandan da parti programında yer alan milliyetçilik kavramının tanımını değiştirmeye karar verdi.[12] Yeni tanıma göre (madde 5) milliyetçiliği ırkçılık ve sosyalizmden ayırt edebilmek için, siyasi milliyetçilik yerine dil, ortak kültür ve tarihe dayanan bir milliyetçilik kavramı ortaya konuyordu.

Halk Partisi içinde milliyetçilik tartışmalarının yaşandığı ve formel bakımdan yeni bir milliyetçilik tanımının yapılması yolunda gayret gösterildiği sırada Başbakan Recep Peker, İstanbul Üniversitesi'nde, başka sorunlardaki otoriter tutumuyla çelişen, beklenmedik bir konuşma yaparak hükümetin milliyetçilik konusundaki yeni görüşünü ortaya koydu. Recep Peker'e göre:

> "Dil birliği, ülkü birliği ve kader birliğiyle bölünmez bir bütün teşkil eden bu yığının her ferdi, hak, vazife

11 Yeni Türk Ocakları, yayınladığı beyannamenin 2. maddesinde milliyetçiliği; aynı maksatları, aynı menfaatleri güden, müşterek bir terbiyeyle yetişmiş insanların teşkil ettiği manevi bir birlik olarak tanımlıyordu. İstila ve tahakküm fikirlerini, milli sınırlar dışında şubeler açılmasını reddeden dernek, siyasetin de tamamen dışında kalıyordu (madde 3). Beyanname, Cumhuriyet devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi öneminin küçümsenmesini eleştiriyor, böyle bir tutumun doğal sonucu olarak ortaya çıkan, Osmanlı padişahlarının türbelerinin kapatılması, bütün eski anıtlarımızı süsleyen Arap harflerinin kazınması, dilin millileştirilmesi gibi davranışlara karşı cephe alıyordu (madde 5). Türk Ocakları'nın gayesi üç çeşit insanla savaşmaktı: Birincisi komünistlerdi, ki bunların propagandaları önlenmeliydi; ikincisi inkılabın sözde savunucuları olan asalaklardı. Bu kimseler, devletin dayanağı olan ve siyasi anlamda devlet ortadan kalktıktan sonra bile varlıklarını devam ettiren tarih ve din gibi iki temelden korkmaktaydılar. Üçüncü grup ise geçmişi canlandırmak ümidi içinde yaşayan mürtecilerdi (madde 5, 6vd.). *Vatan*, 11 Mayıs 1949.

12 *Ulus*, 3 Aralık 1947. Solculuklarından şüphe edilen bir kısım üniversite mensubu ile yazarların durumunu milliyetçilik bakımından incelemek üzere on kişilik bir komite kurulması için Kurultaya sunulan bir teklif reddedildi. *Ulus*, 2 Aralık 1947 (Fahri Kurtuluş'un teklifi). Kurultayda milliyetçilikle ilgili tartışmalar için bkz. *CHP Yedinci Kurultayı Tutanağı*, s. 486 vd.

ve şeref bakımlarından tamamen eşittir. Hıristiyanlara reaya gözüyle bakan ümmetçi bir milliyet anlayışı artık eski hatıralar arasına gömülmüştür. Dinleri, vicdan kanaatleri ve ırkları ne olursa olsun, hukuki şartlarıyla Türk olan bütün yurttaşları yalnız kanun diliyle ve resmi muamelelerimizde Türk saymak da yeter değildir. Özel yaşayışımızda da daha sıcak duygularla birbirimize karışıp kaynaşmamız lazımdır. ... Bütün insanlığın müşterek malı olan ilim, teknik ve güzel sanatlarla bezenmiş bir kültür kuvveti Türk milliyetçiliğini değerlendirecektir. ... İnsanlık tarihi antisemitizmi 20. asır için ayıp olarak kaydedecektir. Biz, hükümet olarak, eski antlaşmaların ifadesi ile bütün azınlıklar denen unsurların hak ve vazifelerinde milli hayata nispetle aksak görünen taraflar varsa bunların usullere ve şekillere ait olanlarını hükümet tedbirleriyle tamamlamak ve eğer lazım ise düzeltici ve tamamlayıcı tekliflerle Büyük Millet Meclisi'nin huzuruna çıkmak kararındayız. ... Alevilik ve Kızılbaşlık gibi vicdan telakkilerini... vicdan serbestliği icabı olarak... birbirimize bağışlamak hepimiz için vazifedir. Yurdumuzun bazı parçalarında oturan ve Kürtçe konuşan vatandaşlarımızı da sevgi ile göğsümüze basıyoruz. ...Irkçı milliyetçilik tamamen anti-demokratiktir, irredantisttir ve emperyalisttir. ...Milliyetçi mefkureyi teperek ve beynelmilelcilik sınırlarına giren ideolojilere saparak, yabancı devletlerin unsurlarıyla iş ve baş birliği yapan insanlara (da) dikkat etmeliyiz. ...Komünizmden ...ve ırkçılıktan ...korunmanın en tesirli vasıtası asil, temiz ve billurlaşmış bir milliyetçilik duygusudur."[13]

Bu resmi beyanın arkasından aşırı milliyetçiliğin eseri olan bazı sınırlayıcı tedbirler yavaş yavaş kaldırıldı. Örneğin azınlıklar eskiden subay olmak için gerekli şartları haiz bulunup bulunmadıklarına bakılmaksızın askerliklerini ancak er olarak yapabilirken, artık yedek subay olabileceklerdi. Keza aşiret reisleri ve toprak ağaları tarafından isyana kışkırtılmalarını önleyici bir ted-

13 *Ulus*, 29 Mart 1947.

bir olarak Batı bölgesine yerleştirilen Kürtlerin doğdukları yerlere dönmelerine müsaade edildi. Nihayet, seyahat formaliteleri hafifletildiği[14] gibi mültecilere ve Rum mübadillere akrabalarını ziyaret için Türkiye'ye girme hakkı tanındı ve masonlara localarını yeniden açma müsaadesi verildi.[15] Okullarda Osmanlı tarihi üzerinde daha fazla ve Cumhuriyet'in ilk yirmi beş yılındakinden daha tarafsız bir yorumla duruldu.

Demokratlar muhalefetteyken milliyetçiliği programlarının ana ilkelerinden biri olarak kabul ettiyseler de geçmişte bu alanda yapılan suiistimalleri eleştirmekten geri kalmadılar. Demokratlar, "Ben Türküm" diyen her vatandaşı, ırk ve din farkı gözetmeksizin Türk sayıyor ve onlara Türk muamelesi yapacaklarını söylüyorlardı.[16]

Demokratlar, azınlıklara tam bir kültür hürriyeti vaat ettiler ve o tarihte ılımlı bir milliyetçiliğe taraftar olarak azınlıkları kazanmayı bildiler. Azınlık gruplarının (Hıristiyanların) desteğiyledir ki azınlıkların en kalabalık olduğu İstanbul, Demokrat Parti'nin bir kalesi haline geldi.

Milliyetçilik -Jön Türkler devrindeki Osmanlılık gibi- bütün Türk siyasi partileri tarafından (1957'de) temel ilke olarak benimsenmiştir. Bu milliyetçilik, Birleşmiş Milletler'e ve ona bağlı kurumlara üyeliği kabul etmekle beraber, kültürel veya siyasi alanda uluslararasılığa karşıdır. Bunun için kültür ayrılıklarına dayanan siyasi partiler kurmak ve bu yönde propagandaya girişmek resmen yasaktır. Bu çeşit dar bir milliyetçiliği tam manasıyla benimseyen bir partinin başarı sağlaması beklenemez.[17] Milliyetçilik,

---

14 Bernard Lewis, "Recent Developments in Turkey", *International Affairs*, Haziran 1951 s. 327.

15 Jaschke, *Die Turkei in den Jahren 1942-1951*, ss. 82, 95. 1951 yılında, Tokat milletvekili Ahmet Gürkan tarafından mason localarının kaldırılması için Büyük Millet Meclisi'ne getirilen bir kanun teklifi, 169'a karşı 56 oyla reddedildi, 7 kişi de çekimser kaldı. *Cahiers de l'Orient Contemporain*, XXIII, 1951, s. 116.

16 *Vatan*, 9 Ocak 1949 (İskenderun'da Celal Bayar'ın sözleri); *Celal Bayar Diyor ki*, s. 324.

17 1919'da bağımsız bir Kürdistan yaratmak amacıyla İstanbul'da Kürdistan Teali Cemiyeti kurulmuştu. Güney Anadolu'da şubeleri bulunan dernek,

Türkiye'deki ileri gelen bütün siyasi partilerin programlarının ayrılmaz bir parçası olduğu için, aşırı milliyetçilik temeli üzerine bazı küçük partiler kurulmuş bulunmasına rağmen,[18] hiçbir örgüt milliyetçilik ilkesini tekeline alamaz (Durum 1957'den beri değişmiştir).

Milliyetçilik, Türkiye'de çok önemli ve bir o kadar da nazik bir sorundur ki çeşitli kimselerin farklı değerlendirme ve eleştirilerine yol açmadan bu konuda nesnel bir yargıya varmak veya çözümlemede bulunmak neredeyse imkânsızdır. Türk milliyetçiliğinin en esef verici tarafı; vatanseverlikle[19] karıştırılan, dışa kapalı, siyasi ve kültürel bir dogma haline gelmiş olması ve her türlü yoruma elverişli bulunmasıdır. Her ne kadar 1946'dan beri bir miktar serbestiye gidilmiş ve yeni yorumlar yapılmışsa da bu dogmatik milliyetçiliğin başlıca kusuru, Türkiye'de daha kapsamlı ve hoşgörüye daha çok dayanan bir kültürün ve politikanın gelişmesini önlemiş olmasıdır.

Türk milliyetçiliği, esas itibariyle dünyanın her yerinde meşru ve tamamen akılcı sayılabilecek hedeflere yönelmiştir. Fakat milliyetçiliğe hâkim olan zihniyetin kendini daima haklı ve üstün görme alışkanlığı,[20] milliyetçiliğin kolayca aşırılıklara sürüklenmesi ve çeşitli şekiller alması, bizzat milliyetçilikle hedeflenen gayelerin elde edilmesini imkânsız kılmaktadır.[21] Bize göre,

---

İngiltere'nin yapacağını umduğu yardıma bel bağlamıştı. Mustafa Kemal'in zaferi üzerine dernek dağıldı. Tunaya, *Siyasi Partiler*, ss. 429-431-Kürtlerin bağımsızlıkla ilgili faaliyetleri için ayrıca bkz. W. G. Elphinston, "The Kurdish Question", *International Affairs*, Ocak 1946, ss. 91-97. 1950'de Türkiye'de Kürtçe konuşan 1.476.562 ve Arapça konuşan 247.204 kişi yaşamasına rağmen, bugün Türkiye'de bir azınlık grubunu temsil eden bir parti kurulamaz. *İstatistik Yıllığı*, s. 81.

18 1946 yılında Yaşar Çimen'in İtalyan faşistlerinin fikirlerini örnek alarak kurduğu *Yalnız Vatan İçin Partisi* 1952'de kapatılmıştır. *Siyasi Dernekler*, ss. 371-379.

19 Türkiye'deki çeşitli milliyetçilik türleri için bkz. Yaşar Nabi, *Nereye Gidiyoruz*, İstanbul, 1948, s. 57 vd.

20 Örnekler için bkz. Lewis, *Turkey*, s. 189-190.

21 Herhangi bir olay veya davranış, ihlal ettiği ilke ne kadar evrensel olursa olsun, milliyetçilik uğruna mazur görülebilir. Genel olarak siyasetle uğraş-

bugün Türkiye'nin karşı karşıya bulunduğu kültürel ihtiyaçların başında, düşüncenin serbestçe ve hiçbir kısıtlamaya uğramadan gelişebileceği, liberal bir atmosfer gelmektedir. Bugünkü şekliyle milliyetçilik, böyle bir atmosferin meydana gelmesine pek elverişli değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı kültür değerlerinin nesnel bir gözle ele alınması halinde hükümetin ve hatta memleketin temellerinin sarsılacağına inanan dinci ve sonraları aşırı milliyetçi sağcı unsurlar yüzünden böyle bir hürriyet ortamı kurulamamıştır.

Bugün Türkiye'de Cumhuriyet'in hedeflerini tamamen benimseyen; fakat artık dar bir milliyetçilik tanımıyla yetinmeyen yeni bir kuşak vardır.[22] Bu kuşak, aşırı milliyetçiliğin, demokrasi ruhuna aykırı düştüğünü ve ileri, liberal ve modern bir devlet yaratma gayesini inkâra vardığını bilmektedir.[23] Ne var ki şovenist bir milliyetçiliğin demokrasi ile bağdaşmayacağını gösterme girişimleri, kolayca memleketin varlığına yöneltilmiş "yıkıcı" faaliyetler olarak tanımlanabilmektedir. Rahatça "vatan haini", "yabancıların ajanı" damgasını da yiyen bu gibi "yıkıcı" şahıslar çok defa, yanlış bir milliyetçiliğin Türkiye'nin bekası için gizli bir tehlike teşkil ettiğini gören liberal zihniyetli, namuslu, aydın kimselerdir.

Milliyetçilik, bugün Türkiye'de sadece halkın değil, aydınların arasında da İslamiyet'le bir tutulma ihtimaliyle karşı karşıyadır. Laik karakterini kaybetmekte, dini fikirleri ifade ve savunma aracı haline gelmektedir. Bu durum, yeni Türk devletinin milli niteliklerinin ortadan kalkması sonucunu doğurabilir. Arap milliyetçileri ruh, dil ve doğum yeri bakımından Arap kültürünün ayrılmaz bir parçası olarak gördükleri İslamiyet'i kendilerine yakın bulabilir-

---

mamaları gereken öğrenci örgütleri buna rağmen siyasi bir milliyetçiliğin şampiyonluğunu serbestçe yapabilirler ve bu hususta bol bol teşvik de görmektedirler. Bu gibi teşvikler, kişiliklerinin oluştuğu yaşlarda gençlerin kendini aşırı beğenme duygusuna kapılmasına sebep olmakta ve aydın bir kimse için son derece lüzumlu olan nefis tahlilinde bulunma kabiliyetini önleyerek, gençlerin kendilerine toplumsal gayeleri gerçekleştirmeye çalışan birer büyük siyasi misyoner gözüyle bakmalarına yol açmaktadır.

22 Lewis, "Recent Developments", s. 323.

23 Nabi, *Nereye Gidiyoruz*, s. 60 vd.

ler. Kendi kültürel benliğine kavuşan Türkiye ise milli benliğini ancak İslam medeniyetinin evrenselliği karşısında bir dereceye kadar bağımsız kalmakla koruyabilir.[24] Hâlbuki böyle bir tutum Araplar için kültürel bakımdan yıkım olur.[25]

Türkiye'de milliyetçiliğin İslamiyet'le bir tutulması, laiklik taraftarları arasında, Türk milliyetçiliğinin modern karakterinin yeniden belirtilmesi yolunda bir tepkiye yol açabilir. Kınanmak korkusuna kapılmadan gösterilecek böyle bir tepki de Türkiye'de daha liberal ve daha ilerici bir milliyetçilik anlamı doğurabilir. Bir bakıma Türkiye'nin milli benliğini teşkil eden Atatürk devrimlerini korumak amacıyla kurulmuş olan Türk Devrim Ocakları,[26] İslami milliyetçiliğe karşı laik anlayışı koruyan meşru savunma odakları sayılabilir.

Milliyetçilik, Türk siyasi hayatında dinamik bir yapıya sahip olup kültürel gelişmede önemli rol oynayan bir güçtür. Milliyetçiliği politika alanında istismar etmenin sağlayacağı avantajlara hiçbir siyasi parti kolay kolay kayıtsız kalamaz. Fakat memleketin geleceği bakımından Türk milliyetçiliğini mutlaka gericilik yükünden kurtarmak ve bu ilkenin ilerici ve faydalı taraflarını ortaya çıkarmak, başka bir deyişle, başlangıçta tasarlandığı gibi vatanseverliği milliyetçiliğin en belirgin niteliği haline getirmek gerekir. Nitekim son yıllarda, milliyetçiliğin bu yönde gelişmekte olduğunu gösteren ümit verici bazı işaretlere rastlanmıştır.

B. IRKÇILIK VE PAN-TÜRKÇÜLÜK (TURANCILIK)[27]

Irkçılık ile Türkçülük birbirine sıkı sıkıya bağlı olup her ikisi de milliyetçilik ilkesinden çıkmıştır. İddiaya göre, ırkçıların görüş-

24 Bkz. G. E. von Grunebaum, "Problems of Muslim Nationalism", *Islam and the West*, (Hazırlayan) Richard N. Frye, Lahey, s. 22.

25 Türk ve Arap milliyetçilikleri arasındaki farklar için bkz. Gibb, "Social Change in the Near East", ss. 56-58; ayrıca "La Reaction", s. 2 vd.

26 Bkz. *Orient Moderno*, XXVII, 1952, s. 76-77.

27 Türkçülük ile Turancılık arasındaki farklar için bkz. Charles Warren Hostler, *Turkism and the Soviets*, ss. 199-206.

lerine Atatürk'ün Büyük Nutku temel oluşturmuştur. Sözel niteliğine bakılacak olursa, Nutuk'un ilgili paragrafının[28] ırkçılığa delil oluşturduğu söylenebilir; fakat "kan" kelimesinin genel anlamı göz önünde tutulursa, sözü geçen paragraftan çok başka bir anlam çıkar.[29] Üstelik Atatürk bu nutukta gençliğe, aynen Güneş-Dil Kuramı ve Milli Tarih düşüncesinde olduğu gibi, onu heyecana getirmek, milli gururunu ve kendine güvenini güçlendirmek amacıyla hitap ediyordu.[30] Atatürk'ün "ırk"tan bahsetmesi Türk ırkçıları tarafından maalesef temelli bir felsefenin ifadesi olarak yorumlandı. Irkçılar, Türkler ile İndo-Cermen ırkı arasında bir bağlantı kurmak amacıyla Türklerin kafatası biçimi üzerinde yapılan bazı araştırmaların sonuçlarını da kendi yararlarına uyacak şekilde değerlendirdiler.[31] Bununla beraber, 1935'ten sonra şu veya

28 *Nutuk*'un ana cümleleri şunlardır: "Ey Türk gençliği! Birinci vazifen Türk istiklalini ve Türk cumhuriyetini ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir. Mevcudiyetinin ve istikbalinin yegâne temeli budur." Memleketin içine düşebileceği kötü şartları gösterdikten sonra Atatürk, gençliği milli bağımsızlığı korumakla görevlendirmekte ve sözlerini şöyle bitirmekledir: "Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur." *Nutuk*, s. 1196-1197.

29 Türkler günlük dilde "kanı temiz" deyimini bir kimsenin iyi bir aileden geldiğini ve iyi yetişmiş olduğunu belirtmek için kullanırlar. Mesela zamanın Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel, köy enstitüsü öğrencilerinin ahlak ve disiplin bakımından şikâyeti gerektiren bir halleri olmadığını açıklarken, Antalya milletvekili Rasih Kaplan "ırk temizliği", "kan temizliği" diye bağırarak sözlerini kesmişti ki bununla öğrencilerin iyi terbiye gördüklerini söylemek istiyordu. *BMMTD*, Dönem 6, c. 10, s. 86. Sık sık kültürle eşanlamda kullanılan "ırk" kelimesi için de aynı şey geçerlidir. Göçmenlere yardım sorunu görüşülürken Cumhurbaşkanı'nın eşi Reşide Bayar "göçmen ırkdaşlar" sözünü kullanıyordu; bundan maksat doğrudan doğruya aynı kültüre mensup insanlardır. Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 1 37.

30 Bu kuramlar için bkz. Lewis, *History Writing*, s. 224. Rustow, *Politics and Westernization in the Middle East*, Princeton, 1956, s. 14-15. Thomas, "The National", s. 163-164.

31 Profesör Lewis, bugünkü Türkler ile Anadolu'da yaşamış insanlar ve kültürler arasında bir ilişki bulunduğunu ortaya koymak ve Turancılık hayallerini çürütmek için Anadolu'nun tarihi ve kültürüyle ilgili çalışmalar yapıldığını zikretmektedir. Bernard Lewis, "Turkey: Westernization", *Unity and Variety in Muslim Civilization* (derleyen G. E. von Grunebaum), Şikago, 1955, s. 315.

bu yoldan Türkiye'ye sızan bazı ırkçı Alman görüşleri bir tarafa bırakılırsa, Türkiye'de hiçbir zaman dört başı mamur bir ırkçılık teorisi vücuda getirilmemiştir.

Turancılığa gelince, burada durum tamamen başkadır. Türkler dışarıda yaşayan soydaşlarının kaderine daima ilgi duymuşlardır. Jön Türkler devrindeki Turancılık ve Türkçülük akımları, bu ilginin daha belirgin şekilleridir. Cumhuriyet idaresi, Türkiye dışına yayılmayı ifade eden Turancılığı kültürel nedenlerle resmen reddetmek suretiyle bu akımın gücünü bir hayli zayıflatmıştır. Bu resmi politikaya rağmen, zaman zaman ortaya çıkan bazı milliyetçi yayınlar ve kuruluşlar, Jön Türklerin Turancılık ülküleriyle yetişmiş eski kuşaklar ve Sovyet Rusya'nın Türkçe konuşulan bölgelerinden gelmiş mültecilerin kurduğu görece nüfuzlu gruplar, dışarıda yaşayan Türklere duyulan ilgiyi uyanık tutmuştur.[32]

Hükümet, 15. ve 16. yüzyıllarda -o zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde bulunan- Balkan ülkelerine göç etmiş olup orada yaşayan Türklerin anavatana dönüşünü desteklemişti. Öte yandan, kültür bakımından Anadolu Türklerinden farklı sayılan, Sovyet Cumhuriyetleri'nde yaşayan Türklerin[33] Türkiye'ye gelmek isteyişlerinden pek memnun olunmadıysa da bu gruplara mensup kişilerden iltica talebinde bulunanlar genel olarak büyük bir güçlüğe uğramadan kabul edilmişlerdi.[34]

İkinci Dünya Savaşı'nın başında, Alman ordularının Sovyetler Birliği'nde ilerledikleri sırada, Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi

---

32 Yusuf Akçora tarafından 1928'de İstanbul'da yayınlanan *Türk Yılı 1928* başlıklı almanak, Sovyet Rusya'daki Türklere gösterilen ilginin devamını sağlamak yolunda gayet etkili bir girişim örneğidir.

33 Bu gruplar arasında da geçmişte Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkileri göz önünde tutularak ayırım yapılmaktaydı. Kırım Tatarları, Azerbaycan Türkleri ve hatta Gürcüler, Volga Tatarlarına ve Özbeklere tercih ediliyordu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hükümet, Almanya'da mülteci kamplarında bulunmuş olan Kalmuk Türklerini kabul etmedi.

34 Sovyetler Birliği'ndeki Türklerle ilgili literatür çok geniştir. Bkz. *Manual on the Turanians and Pan-Turanism*, British Naval Staff, Londra, 1918- Stefan Wurm, *Turkic Peoples of the USSR, Their Historical Background, Their Languages and The Development of Soviet Linguistique Policy*, Londra, 1954,

Von Papen, Rusya'nın Türkçe konuşulan bölgeleri hakkında bilgi edinmek, bu bölgelerdeki halkın desteğini sağlamak ve Türkiye'deki Turancılık akımlarını Almanya yararına istismar etmek için bazı Turancı gruplarla ve mültecilerle temasa geçmişti. Mülteci çevreleri bu temaslara, bölgelerine milli bağımsızlık kazandırabilecek bir fırsat gözüyle bakıyorlardı. Mültecilerin yakın dava arkadaşı olan Turancılar da kısmen bütün Türklerin bir tek bayrak altında birleştirilmesini hedef tutan kendi siyasi ideolojileri gereği, kısmen de faşizm veya Nazizm hâkimiyeti altına gireceğine inandıkları bir dünyada mevki ve iktidar sahibi olmak hırsıyla, mülteci gruplarına katıldılar. (Almanlar bu arada, işgal ettikleri bölgelerin Türkçe konuşan ahalisinden ve savaş esirlerinden birlikler kurmuş bulunuyorlardı.)[35] Almanların gayretleri başlangıçta sonuç verdiyse de[36] 1942'den sonra bizzat Almanlar Turancılığın nihai başarısından korkmaya başladılar. Türk hükümeti de -bir süre zikzaklar çizen bir politika takip ettikten sonra- Turancılığı aktif olarak desteklemekten vazgeçince Almanya, Türkiye'de bu alanda yürüttüğü girişimlere son verdi.[37]

Böylece, bir yandan milliyetçiliğin hazırladığı aşırı sağcılığa uygun zemin ve hükümetin milliyetçilik kisvesi altında faaliyet gösteren gruplar karşısında gevşek davranışı, öte yandan Almanların Rusya'da kazandığı askeri başarılar ve Türkiye'deki

---

Encylopedia of Islam'ın ilgili bölümüne bkz. Waller Kolarz, *The Peoples of the Soviet Far East*, New York, 1954; Hostler, *Turkism*, ss. 4-84. Türkiye'ye iltica hakkında 3. bölüme bkz.

35 Almanlar, esir alınan Tatar ve Türk asıllı Sovyet askerlerinden on dokuz müstakil tabur ve yirmi dört bölük kurmuşlardır. Hostler, *Turkism*, s. 179

36 Almanya'nın Türkiye ile ilgili diplomatik muhaberatı Sovyetler tarafından yayınlanmıştır. Von Papen'in açıklanan yazıları, savaş yılları içinde şu veya bu şekilde Turancılık hareketine karışmış çeşitli özel şahısların ve devlet memurlarının isimlerini içermektedir. Bkz. *Documents Secrets du Ministere des Affaires Etrangeres d'Allemagne*, c. 1; *Turquie 1941-1943* (Rusçadan M. Eristav tarafından çevrilmiştir), Paris, 1946; Keza bkz. Hostler, *Turkism*, ss. 171-177.

37 George Lenczowski, *The Middle East in World Affairs*, Ithaca, 1956, s. 143.

propagandalar,[38] ırkçı Turancılığın gelişmesine uygun bir atmosfer meydana getirmişti.[39]

Sudan sebeplere[40] dayanan iç kavgalarla daha baştan zayıflayan Turancılık hareketi, sonraları, her biri milliyetçiliğe bağlı ve gücünü derece farklarıyla ırkçılıktan alan dört gruba[41] bölündü. Bu grupların hepsinin gayesi, yeryüzündeki bütün Türkleri tek bir devlet içinde birleştirmekti.[42]

Turancılık ideolojisi; ırkçılığı ve faşizmi, Nazi efsane ve sloganlarını koyu bir toplumsal muhafazakârlıkla birleştirerek (Osmanlı tarihinden önceki) geçmişe duyulan romantik özlemi de içine alan, savaşı ve cesareti, kan saflığını ve ırk ayrımını idealleştiren fikirlerin karışımından ibarettir.[43] Irkçılar fikirlerini, *Tanrıdağ*, *Bozkurt*,

38 Alman taraftarı unsurları desteklemek için Ribbentrop'un 1942 yılında Türkiye'ye 5 milyon mark gönderdiği iddia edilmektedir. *Aynı yerde.*

39 Aşırı milliyetçilerin ve ırkçıların, sözde solcu aydınların desteğiyle Başbakan olmak emelini besleyen Milli Eğilim Bakanı Hasan Âli Yücel'e karşı mücadele etmeleri için Başbakan Şükrü Saraçoğlu'ndan teşvik gördükleri rivayetini doğrulayan hiçbir delil bulamadık.

40 1941-1942 yıllarında ırkçıların liderlerinden Reha Oğuz Türkkan ile Nihal Atsız arasında çıkan polemikte taraflar birbirlerini "kanı saf" olmamakla itham ediyor ve her biri yüzde yüz Türk olmadığını ispatlamak için ötekinin şeceresini araştırıyordu.

41 Bu gruplar için bkz. Hostler, *Turkism*, ss 180-183.

42 Türkiye'deki ırkçılık hareketlerinin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra "yeniden yorumlanması" ve savunulması için, Reha Oğuz Türkkan'ın kendi yazısına bkz. "The Turkish Pres", *Middle Eastern Affairs*, Mayıs 1950, s. 142 vd. Türkkan'ın yazısının bir eleştirisi için bkz. Yarbay Charles W. Hostler, "Trends in Pan-Turanism", *aynı yerde*, c. III, Ocak 1952, ss. 3-13, *passim.*

43 Giyinişinde ve davranışlarında Hitler'i taklide meraklı bir lise öğretmeni olan Nihal Atsız'ın -tabir caizse- felsefesi, ırkçı ve sosyalist sloganların karışımı olarak görünmektedir. Yayınlanmış bulunan özel muhaberatı, Atsız'ın görüşleri hakkında bir hayli bilgi vermektedir (Hasan Âli Yücel, *Davam*, Ankara, 1947). Nihal Atsız, Cumhurbaşkanı'nın kayd-ı hayat şartıyla bir azınlık tarafından idare edilmesine taraftardır. "Biz yalnız bize saldırırlarsa harp ederiz düşüncesi de yanlıştır. Biz Türkler bugün 60 milyonluk bir millet olduğumuz halde henüz birleşmiş değiliz. Ahlakın meydana gelmesinde en büyük sebep ırktır" diyor Atsız. "Biz ırk deyince karışmamış ve temiz bir kan anlıyoruz. Milletler ancak savaşla yaşayabilirler." Almanya ile ittifakı gerekli gören Atsız; "Bu harbin sonunda da en aşağı Kıbrıs, Suriye, Irak, İran ve Rus Azerbaycanı'nı

Gökbörü, *Orhun*, *Çınaraltı*, *Büyük Doğu*, *Türk Yurdu*, *Özleyiş* gibi Türklerin İslamiyet'i kabul etmeden önceki tarihleriyle ilgili isimler taşıyan çeşitli dergilerde ifade ediyorlardı. Milliyetçi-ırkçı gruplar yarı gizli derneklerde örgütleniyor, esrarlı ve romantik bir atmosfer içinde, önderliğin ve önderlerin yüceliği gibi ilkelere inanarak faaliyetlerine devam ediyorlardı.

1943-1944'te savaşın Almanya'nın aleyhine dönmesi ve Türkiye'ye tarafsız kalması için baskı yapılması, ırkçı Turancıların şevkini azalttığı gibi, solcular ve liberallerin de fikirlerini daha serbest olarak açıklamalarını teşvik etti. Solcuların ve liberallerin bu tutumu ırkçıların şiddetli tepkisiyle karşılaşınca,[44] tarafsızlığını göstermek isteyen hükümet, geçmişte daha açık bir şekilde yürütülmüş olan ırkçı faaliyetlere set çekmek için bu tepkiyi fırsat bildi. Irkçıların bütün liderleri 9 Mayıs 1944'te[45] tevkif edilerek hükümeti devirmeye teşebbüs suçuyla mahkemeye verildi. 1. Asliye Mahkemesi tarafından çeşitli cezalara çarptırılan ırkçılar,[46] Askeri Yargıtay'ın 31 Ekim 1945[47] tarihinde mahkûmiyet kararlarını bozması üzerine serbest bırakıldılar. Bu, bir dereceye kadar rejimin demokratikleşmesiyle ilgili olmakla beraber, daha ziya-

---

alarak kuvvetlenir ve mihver sistemine uyarak memleketi Yahudi, komünist ve mason çirkeflerinden kurtarır, disiplinli ve ahlaklı bir rejim kurabilirdik" diyor. *Davam*, s. 16, 17. Çeşitli devletleri de incelemeden geçiren N. Atsız'a göre, bütün dünya devletleri şu veya bu şekilde Türkiye'ye düşmandırlar. Buna benzer düşünceler Reha Oğuz Türkkan tarafından da ileri sürülmüştür. *Türkçülüğe Giriş*, İstanbul, 1940, s. 116 vd. Türkkan'dan alınan bazı düşünceler için bkz. Hostler, *Turkism*, s. 181-182; "Trends in Pan-Turanism". Bir Türkçülük programı için bkz. *Bozkurt*, 12 Mart 1942 (R. O. Türkkan).

44 Solcu olarak tanınan yazar Sabahattin Ali, Atsız tarafından "vatan haini" olarak nitelendirildi ve bir hakaret davasının duruşması için mahkemeye giderken, Atsız'ı destekleyen gençler tarafından dövüldü. Bundan cesaret alan Atsız, Başbakan Saraçoğlu'na açık bir mektup yazarak sol eğilimli olduklarından şüphe edilen aydınları ihbar etti ve harekete geçilmesini istedi. *Orhun*, 26 Nisan 1944.

45 Irkçıların tevkifi hakkında bkz. *Ulus*, 6-10 Mayıs 1944. *New York Times*, 16, 19, 20 Mayıs 1944; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 25-26; Hostler, *Turkism*, s. 1/15; Lenczowski, *Middle East*, s. 146.

46 *Tan*, 30 Mart 1945. Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 42.

47 Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 52; *Vatan*, 1 Kasım 1945.

de Sovyetlerin Boğazlarda askeri üs istemesinin bir sonucuydu. Sözü geçen Rus istekleri kamuoyunu milliyetçilerin ve daha genel olarak komünizme karşı her türlü akımın lehine çevirmişti.

Bu arada hükümet, ırkçılığın Cumhuriyet'in ana ilkelerine aykırı olduğunu ilan ederken[48] basın da adeta sözbirliği etmişçesine ırkçılara saldırdı.[49] 1945'te ve daha sonraları Hükümet, ırkçılığı onaylamadığını dramatik bir şekilde göstererek savaş sırasında Türkiye'ye kaçmış olan Türk asıllı 195 mülteciyi Sovyetler'e iade etti[50] ve Romanya'ya sığınmış olan 20.000-30.000 kadar Kırım Tatarı'nı da Türkiye'ye kabul etmedi.

Tarihi bakımdan, ırkçılığın Türkiye'de kökü yoktur[51] ve dün-

48 *Ulus*, 20 Mayıs 1944.

49 Basındaki yazıların hepsi, 1944'te Ankara'da çıkan *Irkçılık-Turancılık* başlıklı bir kitapta toplanmıştır. Kenan Öner, 1947 yılında H. Âli Yücel'e açtığı davada bu kitabın Milli Eğitim Bakanlığı'ndaki solcuların eseri olduğunu ileri sürmüştür. 14. bölüme bkz.

50 Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 49; Hostler, *Turkism*, s. 186.

51 Bir kuram ve davranış olarak ırkçılık Osmanlı İmparatorluğu'nda hiçbir zaman kabul edilmemiştir. 16. yüzyılda takibe uğrayan İspanyol Yahudileri Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmış ve o tarihten beri, İspanya'da konuştukları dili muhafaza ederek Türkiye'de huzur içinde yaşamışlardır. Cumhuriyet devrinde de aynı politika devam etmiştir. Atatürk, ırkçılıkla birlikte Turancılığı da reddetmiştir. Sonraları İtalya'da faşistler ve Almanya'da Naziler kuvvetlenip etkileri Türkiye'de de duyulmaya başlayınca da rejimin ırk sorunları hakkındaki görüşlerinde hiçbir değişiklik olmamıştır. 1934'te Kırklareli'nde cereyan eden bir küçük olay bunu göstermektedir. Almanya'da bir süre bulunmuş olan biri, Yahudileri bu şehirden kovmaya teşebbüs etmişti. (*Tasvir*, başyazı, 7 Aralık 1948). Atatürk bunun üzerine İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'yı olayı incelemek üzere bölgeye gönderdi. Belediye Başkanı, Emniyet Müdürü, Ticaret Odası Başkanı tevkif edildi ve hükümetin bu gibi Yahudi aleyhtarı davranışları onaylamadığını, Yahudi aleyhtarlığına girişenlere karşı şiddetle harekete geçileceğini belirten resmi bir açıklama yapıldı (*New York Times*, 16 Temmuz 1934). Daha sonra Nazi Almanyası'ndan kaçan birçok Yahudi profesör Türkiye tarafından kabul edildi. (I. Hertzog'un, Avrupa Yahudilerinin kurtarılmasında Türkiye'nin oynadığı rolü öven sözlerine bakınız. *Aynı yerde*, 13 Şubat 1944.) 1948 yılında Cevat Rıfat Atılhan, Arapların İsrail'e karşı giriştikleri savaşa yardım etmek üzere bir Türk gönüllü birliği kurmaya çalıştıysa da bu girişim başarısız kaldı. (*Aynı yerde*, 11 Şubat 1948; Rustow, "Politics", s. 98-99.) Irkçıların 1941-1944 yıllarında bilhassa saldırdıkları hedefler-

yanın pek az ülkesi ırkçılığa Türkiye'den daha az elverişlidir.[52] Bugünkü Türkiye ahalisi asıl Türk kavimlerinden başka, tarihin en eski çağlarından beri gerek Anadolu'da gerek imparatorluğun diğer bölgelerinde yaşamış ve yüzyıllar boyunca serbestçe birbiriyle karışmış olan ırkların; yani Çerkezlerin, Arnavutların, Boşnakların, Kürtlerin, Gürcülerin ve İslamiyet'in kabulü ve evlenme yoluyla Rumların, Ermenilerin, Slavların karışımından meydana gelmiştir. Bu suretle (kendi kökenleri de şüpheli olan) ırkçıların iddia ettiği kan saflığından pek eser kalmamıştır.

Türkiye'de ırkçılığı açıklayabilmenin tek yolu, onu imparatorluğun kaybına karşı gösterilen taklitçi, gerici ve hissi bir tepki olarak tanımlamaktır. Irkçılık, din yerine ırk kavramını koyan ve suni bir seçkin görüşü yaratarak muayyen bazı grupların iktidar ve genişleme hırslarına hizmet eden bir kuramdır.

Irkçılar bugün genel olarak toplum tarafından kabul edilmekle beraber, eğer telafisi imkânsız derecede lekelenmemişlerse, kendilerine nüfuz ve şöhret bile sağlayabilirler. Türkiye'de genellikle "sağcılar"ın bir tehlike teşkil etmediğine, asıl tehlikenin "solcular"dan geldiğine inanılmaktadır.[53] Bu tutumdan cesa-

---

den biri de sonradan Müslümanlığı kabul etmiş olan Yahudilerdi. "Dönme" denilen bu şahıslar Türk halkıyla kaynaşmış olmalarına rağmen, hâlâ bazen bir nevi ayrı kalmak duygusuna sahiptiler ki ırkçılar da bu duyguyu geniş ölçüde duyguyu istismar ediyorlardı. Birçok "dönme"nin Türkiye'de, gerek devlet teşkilatında gerekse iş hayatında önemli mevkiler işgal etmesi, diğer grupların onları kıskanmasına sebep olmaktadır. Dönmeler için bkz. *İslam Ansiklopedisi*'nde "dönme" kelimesi; Webster, *Turkey of Ataturk*, s. 282. Atılhan bu konuda birçok kitapta ve *Yeni Adam* gibi çeşitli sağcı yayınlarda makaleler yazarak halen tek başına Yahudi aleyhtarı bir kampanya yürütmektedir.

52 Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 214 sadrazamdan ancak 79'unun ırk bakımından Türk olduğu belirtilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyete değil, sadece dine bakılmıştır. İslam'ı seçmiş olan her Müslüman önemli bir mevkiye yükselebilirdi (Y. Abadan, *Türk İnkılabı*, Ankara, 1954, s. 28-29). Osmanlı hanedanı da saf kan Türk olmaktan uzaktı. Alderson, Türk olmayan kadınlarla evlenmelerden ötürü, Osmanlı hanedanının 1/16,384 oranında saf kan Türk olduğunu hesaplamıştır (Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasity*, s. 91 vd.; keza Luke, *The Old Turkey and the New*, s. 97).

53 *BMMTD*, Dönem 9. 2, c. 10, ss. 120, 240, *passim* (Başbakan Menderes'in sözleri).

ret alan ırkçılar da "milliyetçi" kisvesi altında faaliyetlerine devam edebilmektedirler.[54] Nihal Atsız, daha 1951'de bile, savaş yoluyla dünyadaki bütün Türkleri birleştirmeye çalışmak yerine şimdiki sınırlar içinde kalma kararının Türkiye için bir şerefsizlik olduğunu yazabiliyordu. Sonraları iki bakan, söylendiğine göre, ırkçı faaliyetleri teşvik etmiş olmalarının eleştirilmesinden dolayı istifalarını verdiler, iki milletvekili de ırkçı gayeler güden bir dernek (Türk Milliyetçiler Derneği) kurdukları için -ki bu dernek Ankara Mahkemesi tarafından kapatılmıştır- Demokrat Parti'den atıldı (ve sonra gene partiye alındılar).[55] Ancak şurası muhakkaktır ki son on yıldaki gelişmeler -yani görece demokratikleşme, ekonomik faaliyetin artması, yeni bir hoşgörü atmosferi- ırkçıları başarıları için gerekli şartlardan yoksun bırakmış ve onları gerçeklik ile ilişiğini kaybetmiş küçük bir grup durumuna düşürmüştür.[56] On beş yıl önce ırkçıların propagandalarını dinlemeye istekli görünen genç kuşak, artık ırkçı sloganlar karşısında ilgisiz kalmakta ve daha gerçekçi fikirlerle uğraşmayı tercih etmektedir. Bu elverişsiz ortama rağmen, ırkçıların bir yandan yeniden faaliyete geçmelerine uygun şartları beklerken öte yandan türlü yollardan fikirlerini açıklayabilmeleri, ırkçılığın Türkiye için hâlen gizli bir tehlike olduğunu göstermektedir.

---

54 Nitekim 1944 yılında tevkif edilen ırkçılardan birçoğu, Kenan Öner ile Hasan Âli Yücel arasındaki davada milliyetçi ve idealist masum gençler olarak savunuldu ve "solcular"ın kışkırttığı bir idarenin elinde ıstırap çeken mağdurlar diye nitelendirildi. Kenan Öner, *Öner-Yücel Davası*, İstanbul, 1947, s 117.

55 Sözü geçen bakanlar Tevfik İleri ile Samet Ağaoğlu'dur; milletvekilleri de Sait Bilgiç ile Tahsin Tola. *Cahiers de l'Orient Contemporain*, XXVI, 1952, ss. 87-89. Liselerde ırkçı yayınlar görüldü ve toplatıldı. *Aynı yerde*, XXIII, 1951, s. 115.

56 Reha Oğuz Türkkan'ın hatıralarını yayınlamış olması, "hatıra" yayınlayacak kadar önemli bir kimse olmaması sebebiyle şiddetle eleştirilmiştir. Türkkan halen Amerika'da yaşamakta olup *Cumhuriyet*'te Amerikan hayatının çeşitli yanları hakkında yazılar yazmaktadır. Bkz. R. O. Türkkan, "Amerikalı", *Cumhuriyet*, 5, 6 Kasım 1957. Müphem bir kültürel ve sosyal ırkçılık için bkz. Arın Engin, *Atatürkçülük ve Moskofluk-Türklük Savaşları*, İstanbul, 1953, ss. 73-76. Arın Engin, bütün azınlıkların Türk toplum bünyesi içinde eritilmesine taraftardır.

ONUNCU BÖLÜM
LAİKLİK, DİN VE POLİTİKA

Cumhuriyetin ilk büyük reformları, doğrudan doğruya laiklikle ilgiliydi.[1] Laiklik, Osmanlı İmparatorluğu'nda pratik bir ihtiyaç ve modernleşmenin bir şartı olarak yavaş yavaş ortaya çıkmıştı ve böylece laiklik yeni rejimin de ana temellerinden biri oldu. Bu ilke, 1937'de de anayasaya konuldu.

Türkiye'de milliyetçiliğin daha geniş gayelerinin bir kısmı olarak laiklik amaçlarının çok yönlü bir karakteri vardı: Din karşısında tarafsız, modern bir milli devlet kurmaya zemin hazırlamak; toplumu dinsel baskılardan kurtarmak ve yeni, hür bir birey tipi yaratmak. Akli, ilmi, klerikalizme karşı cephe alan ve gelenekçi olmayan bir laiklikti bu.

Laikliği gerçekleştirmek için hükümet tarafından takip edilen politika, ibadet hürriyetini engellemediği, topluma yeni bir inanç zorla kabul ettirmeye çalışmadığı halde, bir zaman sonra, "resmibir dinsizlik dogması"[2] diye adlandırılan aşırı antiklerikal, pozitivist bir karakter kazandı.

---

1 Bkz. 9. bölüm, 1.

2 A. A. Adıvar, "The Interaction of Islamic and Western Thought in Turkey", *Near Eastern Culture and Society* (derleyen T. Cuyler Young), Princeton, 1951, s. 128.

Laiklik, bu yeni ilkeyi kabul etmeye zaten hazır olan aydınları derinden etkilerken köyler ve küçük şehirler, bir bütün olarak, esaslı İslam âdet ve ananelerini muhafazaya devam ettiler. Laikliğin kültürel amaçları bu bölgelerde yüzeysel kaldı. Memleketin görece olduğu gibi bırakılan toplumsal yapısı ve gelenekleri, laikliğin akılcı ve bilimsel niteliklerine zıt bir düşünce örneği oluşturmaya devam etti.[3] Hükümetin klerikalizme gitgide cephe alması ve dinifaaliyetleri kontrolü -ki bir bakıma bu da laiklik ilkesinin ihlaliydi-[4] muhafazakârlar, hatta basit vatandaşlar arasında büyük hoşnutsuzluğa sebep oldu. Dini reformların pek çoğuna, inanılarak değil de kanun zoruyla riayet edildiği ise bir sır değildir.

Kültür alanındaki sınırlı başarısına rağmen laiklik, yine de İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar başlıca siyasi amaçlardan biri olarak kısmen gerçekleştirildi. Buna göre halk, genel olarak, dini ilgilendirmeyen sorunların hükümet tarafından daha iyi ve daha yararlı bir şekilde yönetilebileceğini ve dinin modern hayatın karmaşık ihtiyaçlarıyla uğraşamayacağı gerçeğini kabul ediyordu. Bundan başka birçok kişi ve grup çıkarı laiklik temeli üzerinde geliştirildi.

Diğer yandan artan ekonomik faaliyetler, eğitim kolaylıkları, köyün dar kültür çemberini kıran iç göçler, dini propagandayı geniş ölçüde azaltan sıkı hükümet kontrolü ve gittikçe gelişen bir entelektüel grubun yavaş yavaş hükümeti ele geçirişi, toplum içinde laikliğin görece yerleşmesini sağlayan başlıca etkenler oldu.

Türkiye'de, 1946'da çok partili siyasi hayat mücadelesinin başlangıcında laiklik bakımından genel durum buydu. Demokrasi üzerindeki tartışmalar, dini de tartışma alanına sokarken siyasi hürriyetin genişlemesi, laikliğin yeniden yorumlanmasına yol açtı.[5]

---

3 Bkz. Bülent Ecevit, "Sözde Kalan Bir Devrim", *Forum*, 1 Kasım 1955, s. 27-28.

4 Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, İstanbul, 1955, s. 4-5.

5 Türkiye'de laiklik üzerine son zamanlarda iyi kitaplar yazılmıştır. Bkz. Golthard Jaschke, "Der Islam in der neuen Türkei", *Die Weit des Islams*, n. ss. 1, 11, 1951, 1953, ss. 1-174, 278-287; Howard A Reed, "Revival of Islam in Secular Turkey" , *Middle East Journal*, VIII, 1954, ss. 267-282; "The Religious Life of Modern Turkish Muslims", *Islam and the West* (Richard N. Frye tarafın-

Ayrıca, dini propaganda etkisiyle oy elde etme imkânı karşısında, siyasi partilerin er geç din konusunu tartışacakları beklenebilirdi.

Gerçekten, beklenildiği gibi, Türkiye'de dinin rolü üzerine tartışmalar 1946'dan sonra başladı ve hükümetin dine itibar etmediği yıllarda bu alanda birikmiş ne kadar görüş varsa hepsi açığa vuruldu. Aydınların, devlet adamlarının, politikacıların ve softaların bu konuda kendilerine göre bazı fikirleri vardı. Liberalizasyon ve çok partili sistemin kurulması hakkındaki konuşmalar yavaş yavaş din konusu üzerinde yoğunlaşmaya başladı. Tartışmaya katılanlar dine, dinin toplumla ve devletle olan ilgisine atfettikleri anlamlara göre üç grupta toplanabilirler: Birinci grubu oluşturan muhafazakârlar, dini, insanın doğasında var olan bir ruhi ihtiyaç ve bir terbiye kurumu sayıyorlardı; İkinci grup, ılımlılar, kısmen muhafazakârlarla aynı görüşte olmakla beraber, din hürriyetini daha çok insan haklarından biri kabul ediyorlardı. Üçüncü grup, laiklerse, aslında dini bir çeşit klerikalizm olarak görüyorlardı ve dinde liberalizasyona karşıydılar.

---

dan yayınlanmıştır), Lahey, 1957, ss. 108-148; "Secularism and Islam in Turkish Politics", *Current History*, Haziran 1957, ss. 333-338; Dankwart A Rustow, "Politics and Islam in Turkey, 1920-1955", *Islam and the West*, ss. 69-107; Lewis V. Thomas, "Recent Developments in Turkish Islam", *Middle East Journal*, VI, 1952, ss. 24-40; "Turkish Islam", *Muslim World*, XLIV, 1954, ss. 181-185; Bernard Lewis, *Islamic Revival in Turkey, International Affairs*, XXVIII, 1952, ss. 38-48; Uriel Heyd, "Islam in Modem Turkey", *Royal Central Asian Journal*, XXXIV, 1947, ss. 299-308; Wilfred Cantwell Smith, "Modern Turkey: Islamic Reformation", *Islamic Cultura*, XV, XVI, I ve II, Ocak 1951, 1952; W. C. Smith, *Islam in Modern History*, Princeton, 1957; John Kingsley Birge, "Islam in Modern Turkey", *Islam in the Modern World*, Washington, 1951, ss. 41-46, "Secularism in Turkey and its Meaning', *International Review of Missions*, Ekim 1944, ss. 426-432. Türk literatürü için bkz. Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*; Bülent Daver, *Türkiye Cumhuriyetinde Laiklik*, Ankara, 1955; *Laiklik* (Türk Devrim Ocakları) bu konuda 19 makaleyi içine alır, İstanbul, 1954; Nazım Poroy, *Laiklik Hakkında*, İstanbul, 1951; N. A. Kansu, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, 1931; İhsan Sungu, "Tevhid-i Tedrisat", *Belleten*, 7-8, 1938, ss. 387-431; Bahri Savcı, "Laiklik Prensibi Karşısında Öğretim ve Öğrenim Hürriyeti", *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, 11, 1947, ss. 277-294. Ayrıca 2. bölüme de bkz.

Birinci grup, geçmişe, toplumun kaybolmuş ahlaki-kültürel değerlerine ve modern hayatın kötülüklerinden uzak, sakin, huzur dolu eski günlere özlemlerini ifade eden bazı aydınların ve sayıları bir hayli kabarık olan koyu Müslümanların görüşlerini temsil ediyordu.[6] Bunlar laikliğe, toplumun ahlaki-kültürel temelini zayıflattığı iddiasıyla hücum ediyorlardı.[7] Onlara göre İslam dini, Türk toplumu için büyük bir manevi zorunluluktu, İslam dininin çağdaş toplum ve bilim üzerindeki olumsuz etkisi hakkındaki iddiaların da belli maksatlarla, kasten ileri sürüldüğünü söylüyorlardı. Haftalık muhafazakâr dergi *Millet*, *Yeni Çağ'a* cevap olarak şöyle yazıyordu:

> "Unutmayınız ki biz İslamız. Hakiki İslamiyet'te ahlak adı çok üstün, çok mukaddes bir varlıktır. Bana lütfen bu gerçek İslamlığın prensiplerinden ve asli kıymetlerinden, bugünkü medeniyet ve cemiyet fikirlerine intibak etmeyen bir tek fikir bulur, söyler misiniz? Fakat ben size Kuran-ı Kerim'e dayanarak aksini ispat etmeye hazırım ve yine ispat etmeye hazırım ki bugün peşinde koştuğumuz insani fikirlerden, medeniyetten, ilimden, canlı ve hareketli bir hayatın bütün müesseselerinden hakiki Müslümanlık bizi ayırmaz, bilakis onlara götürür."[8]

Gençliğin dini ihtiyaçlarıyla ilgili bir araştırma ve okullara din derslerinin konması, kamuoyunun bu konudaki ilgisini uyandırdı.[9]

---

6 *Vatan*, 2 Aralık 1949 (R. Bilginer). Bu fikirlerin yazarı, bir Anadolu seyahatinden dönüşte halkın geçmişe özlem duyduğunu söylemişti.

7 Bkz. Rustow, "Politics", s. 98.

8 *Millet*, 21 Şubat 1946, s. 4

9 Bu, daha sonra "Yeni Yetişenlerin Allah Hasreti" diye adlandırıldı. *Millet*, 6 Haziran 1946, s. 6. Bir okuyucu, "Hükümet, çocuklarımızın eğitimini Tanrı'ya ve Tanrı'nın buyruklarına göre yapsaydı ne kadar iyi olurdu, o zaman kimse bizi yenemezdi" diye yazdı. *Millet*, 13 Mart 1947, s. 3. Bazıları da fırsattan faydalanıp, annelik duygularını körelterek aile yuvasının sıcaklığını bozduğunu söyleyerek kadınların çalışmasına karşı olduklarını ifade ettiler. Ahmet E. Yalman, *Vatan*'da "İnkılap ve Din" başlıklı başmakalesinde "Siyasete, idareye, hukuka, ilme karışmaması ve sevgi, ahlak ve fazilet mücadelesini

Bunun dışında, bazı aydınlar, Cumhuriyet devrinde empoze edilen pozitivist düşünce yüzünden yoksun kaldıklarına inandıkları bazı manevi değerlere ihtiyaç duymaktaydı.[10] (Alexis Carrel ve Link'in *Return to Religion*, Liebman'ın *Peace of Mind*'ı gibi manevi hayatta dinin değerini belirten kitaplar Türkçeye çevrildi ve geniş bir okuyucu kitlesi tarafından okundu.)

Bu aydınlar, toplumun ve yeni eğitim sisteminin nihai gayelerini öğrenme isteğiyle doluydular.[11] Onlara bütün toplumsal kötülüklerin İslamiyet'ten geldiği söylenmişti; fakat mahkûm edilen dinin yerine kendilerine daha yeni, daha temiz bir inanç kaynağı gösterilmemişti; İslamiyet'in sultanların otokrasisini devam ettirdiği söylenmişti, ama onlar Cumhuriyet devrinde İslam dinine başvurulmadan da baskı kurulabildiğini tecrübe ettiler. Dış memleketlerde öğrenim gören ve seyahat eden birçok aydın, bilimde, sanatta, eğitimde ve siyasette örnek aldıkları Batı ülkelerinde dinin kişinin hayatında büyük bir rolü olduğunu gördüler.[12]

---

vazife edinmesi şartıyla dine dört elle sarılmak lazımdır. Bütün Müslüman âleminin bilhassa bizden beklediği dini inkılaba yol açmak zamanı da gelmiştir" diyordu. *Vatan*, 6 Ağustos 1948.

10 İstanbul Üniversitesi'nde Anayasa Hukuku profesörü olan Başgil, dinin savunmasını üzerine alarak, "Ben dini, dindar bir insan olduğum veya dinin emirlerini yerine getirdiğim için savunmuyorum. Tam tersine, bu işi dinin emirlerini tutamadığıma üzüldüğüm ve iman yoluyla iç huzuruna erenleri kıskandığım için yapıyorum" diyordu. A. F. Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 6. Başgil, daha sonra, dini ayaklanma endişesinin yersiz olduğunu söyledi. *Türklük*, 20 Mart 1951; *İrtica Yaygarası*, İstanbul, 1951; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, Wiesbaden, 1955, s. 140-141.

11 Gençler arasında dini duyguların ortaya çıkışının bir belirtisi de Türk şairi ve Türk Milli Marşı'nın yazarı Mehmet Akif'e duyulan ilginin gitgide artmasıydı. Mehmet Akif, Cumhuriyet'in ilk günlerinde, İslami, milli bir Türk devleti üzerine yoğunlaşan görüşlerinden dolayı gözden düşmüştü.

12 Bu satırların yazarı, 1947-1948'de Amerika Birleşik Devletleri'nin güneyinde ve orta batısında bazı topluluklar içinde yerleşmiş Türklere ait birçok mektup okudu. Hepsi de Amerika'da dinin ne kadar güçlü olduğuna şaşıyorlardı, içlerinden biri, ailesine yazdığı mektupta, oturduğu şehirde herkesin pazar günü kiliseye gittiğini, kendisinin dine karşı kayıtsızlığından müthiş sıkıldığını söylüyordu.

Muhafazakârlar, İslamiyet'i aynı zamanda bir eğitim kurumu olarak kabul ediyorlar ve dinin hayattan çıkarılmasının aile bağlarını zayıflattığına, toplumun ve bilhassa gençliğin ahlaki seviyesini düşürdüğüne inanıyorlardı. Yaşlılara gösterilen geleneksel saygının azalmasını, maddeciliğin ve oportünizmin artışını gençliğin ahlaki bakımdan gerileyişinin belirtileri olarak yorumluyorlardı.[13] Bazıları aile içi veya kadın-erkek ilişkilerindeki bazı münferit olayları dahi ahlaki bozukluğun delili sayacak kadar aşırıydılar.[14] Bunun için İslam dinini, gençliğin ve toplumun ahlak değerlerini yeniden düzeltecek en iyi eğitim aracı olarak görüyorlardı.[15]

İslamiyet'in başlıca siyasi işlevi, İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de zemin bulmuş "sol" eğilimlere karşı koymak olarak görülüyordu. Bu görüşün savunucuları, laiklik denilen, Cumhuriyet'in antiklerikal, pozitivist felsefesinin sol akımlara etkili bir şekilde karşı koyamadığını, bilakis onları güçlendirdiğini iddia ediyorlardı. Bu kimseler sol akımların etkisini yok etmek, gençliği maddeciliğin kötülüklerinden korumak ve onlara fedakârlık ruhunu ve vatana bağlılığı aşılamak için dine ve milliyetçiliğe dayanan bir eğitimi savunuyorlardı.[16] Bunun için onlara göre en gerekli tedbir, hükümetin din politikasını değiştirmesi ve okullarda din eğitimi verilmesiydi. İslami eğitim taraftarları, bundan başka, Arap dünyasına yakınlaşmak ve bilimin hayattaki rolünü daha ileri şekilde yorumlayacak, din adamlarına mali yardım sağlayacak bir hükü-

13 *Vatan*, 8 Ocak 1944 (Şevki Yazman), 19 Ocak 1947, 22 Şubat 1948.

14 Örneğin bir milletvekili, Büyük Millet Meclisi'nde, Köy Enstitüleri'ndeki genç erkek ve kızların ebeveynlerine sormadan evlendiklerinden şikâyet etti. *BMMTD*, Dönem 8. 1, c. 3, s. 457 (Emin Soysal). Köy Enstitüleri'nde karma öğrenimin kaldırılmasından dolayı Soysal'ın memnuniyeti için bkz. Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 159; keza bkz. 13. bölüm.

15 *BMMTD*, Dönem 8. 1, c. 3, ss. 427, 438. Okullara din eğitimi sokmak konusunda ilk hareket Büyük Millet Meclisi'nde 24 Aralık 1946'da cereyan eden bir tartışmayla başladı. İlk sözü alan Baha Pars (Bursa), ikinci konuşan H. S. Tanrıöver (İstanbul) oldu. Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s.68.

16 *BMMTD*, ss. 428, 438 vd. (Tanrıöver ve B. Pars). Keza bkz. 9. bölüm.

met istiyorlardı.[17] Bu sorun, parti politikasının sınırlarını aştığı ve bir milli menfaat meselesi olduğu için taraftarlar ve bütün siyasi partiler bu görüşleri programlarına almaya davet ediliyorlardı.

İkinci grup, yani ılımlılar, din hürriyetini daha çok insan haklarının bir parçası olduğu için savunuyor; fakat aynı zamanda muhafazakârların görüşlerinin etkisinde de kalıyorlardı. Laiklik din ve devlet işlerinin mutlak ayrılığı demek olduğuna göre, hükümetin de dini sorunlara karışmaması gerektiğini ileri sürüyorlardı.[18] Ilımlıların görüşüne göre, eskiden dine bağlı devlet anlayışı vardı, şimdi onun yerine devlete bağlı din anlayışı geçmişti ki her iki düşünüş tarzı da laiklik ilkesine aykırıydı.[19] Bunun için de tutulacak yol, dinin politikaya, idareye, hukuka veya bilime karışmasına müsaade etmeden bütün dini sorunları yalnızca bireylere veya özel topluluklara bırakmaktı.[20]

Bu grup, İslam dininin gerçek ve halihazırdaki öneminin küçümsenemeyeceğini iddia ediyordu. Çünkü Türk toplumu İslam'dı. Demokratik bir hükümet ise toplumun ihtiyaçlarına uymak, insanları istedikleri gibi inanmak ve ibadet etmek hususunda serbest bırakmak zorundaydı. Din konusunda yapılacak bir liberalizasyon ile Cumhuriyet'in tehlikeye girmeyeceğini, birçok kimsenin menfaatinin laiklik temeli üzerine oturtulmuş bulunduğunu, laik devletin ve sayıları bir hayli kabarık olan laiklik taraftarlarının gericilere etkili bir şekilde karşı koyabileceğini söylüyorlardı. Gelişmiş olan Türk toplumunda bireyler de dini ve ibadeti hayatın bir parçası sayacak kadar siyasi ve sosyal olgunluğa ulaşmışlardı. Ilımlılar her dini fikirde irtica başlangıcı görenleri ve hayatta dine bir yer tanıyan herkesi "gerici" diye damgalayanları eleştiriyorlardı.

Aşırı laiklik taraftarları ise dine verilen her tavizi bir geri adım ve Cumhuriyet ilkelerinden fedakârlık sayıyorlardı. İslam dini-

17 *Vatan*, 5 Ağustos 1947, 11 Şubat 1949 (Tanrıöver ile yapılan bir mülakattan); *Ulus*, 2 Aralık 1947.

18 *Vatan*, 16 Şubat 1949.

19 Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 154.

20 *Vatan* (başyazı), 7, 8 Ağustos 1948; Rustow, "Politics", s. 98 vd

ne bir inanç olarak karşı değillerdi; fakat dinsel dogmatizme ve kabul edildiği üzere teknik ve toplumsal değişmelere karşı olan tutuma karşı çıkıyorlardı. Türkiye de dâhil bütün İslam dünyasının, henüz modern fikirleri kabule yetecek kadar ilerlemeyi başaramadığına inanıyorlardı. Böyle bir reform yapılıncaya kadar, ilerleyebilmek için devlet üstünlüğünün devam etmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Devlet zayıf oldukça ve dini unsurlar hareket serbestisi kazandıkça bu unsurların Şeyh Sait İsyanı'nda[21] ve 1931'de Menemen'deki ayaklanmada[22] olduğu gibi rejimi tahribe kalkışacaklarını iddia ediyorlardı. (Bu ikinci ayaklanma, ispat edilemediği halde, 1930'da Serbest Fırka'nın kurulması yoluyla bahşedilen hürriyetlerin bir sonucu olarak yorumlanmıştı.)[23] Laiklik taraftarları dine verilecek en ufak bir tavizin arkasından İslamcı görüşlerin toplumun idaresine tamamıyla hâkim oluncaya kadar yeni tavizleri getireceğine inanıyorlardı.

Siyasi partilerin kurulmasıyla hükümetin din politikasında, mümkün olduğu kadar laikliğin ana esaslarına dokunmayacak şekilde bazı değişiklikler gerektiği açıkça belirdi.[24] Siyasi partilerin ve kamuoyunun bu konudaki tutumu, yukarıda anlatılan görüşlere göre değişiyordu. Gitgide din taraftarı olan Millet Partisi, tarihi ve sosyal bir ihtiyaç ve toplumun ahlaki değerlerini koruma aracı olarak din hürriyetini savunuyordu.[25]

Demokrat Parti, din hürriyetini temel hürriyetlerden biri sayarak tarihi ve hukuki görüşü kabul etti. Parti sözcüleri, Türk toplumu bir İslam toplumu olduğuna göre,[26] vatandaşların dini ihtiyaçlarını -günlük politikaya karıştırmadan- istedikleri şekilde ve dilde yerine getirebilmeleri gerektiğine işaret ettiler.[27] Demokratlara

21 *Tarih*, LV, İstanbul, 1931, s. 190.

22 Bkz. *New York Times*, 3, 5 Şubat 1931; Demirkan, *Şehit Kubilay*, İstanbul, 1931; ayrıca 2. bölüm.

23 Bkz. 2. bölüm. *Ulus* (başmakale), 17 Şubat 1948.

24 *Ulus* (başyazı), 17 Şubat 1948.

25 Millet Partisi Başkanı Mareşal Çakmak, açıkça "Çocuklarımıza din eğitimi gördürmek istiyoruz" demişti. *Vatan*, 25 Nisan 1949.

26 *Vatan*, 4 Nisan 1950.

27 *Vatan*, 9 Ocak 1949 (Bayar, İskenderun'da); *Vatan*, 27 Nisan 1949 (Bayar, Ankara'da).

göre, laikliğin, düşünce hürriyetine saygı göstererek; fakat dinin siyasi amaçlar uğruna kullanılmasına izin vermeyerek ılımlı bir şekilde uygulanması gerekiyordu.[28]

Laikliğin sıkı taraftarı Cumhuriyet Halk Partisi, diğer partilere oy kaptırmaktan korkarak, uzun tereddütlerden sonra nihayet İslamiyet'in eğitimle ilgili yanlarını belirtip din hürriyetini müzakere ve kabul etti. Cumhuriyet Halk Partisi Meclisi, 1947 başlarında hükümete, Milli Eğitim Bakanlığı'nın denetimi altında resmi okullar dışında özel kişilerin Latin alfabesiyle İslam dinini öğretmesine izin yetkisi vermeyi teklif etme kararı aldı.[29] Bu kararla birlikte özel kişilerin, ehliyetli öğretmenler rehberliğinde, Milli Eğitim Bakanlığı'nın tayin ettiği özel bir komisyon tarafından kabul edilen ders kitaplarıyla imam yetiştirmek üzere okullar açmalarına da müsaade edilecekti.[30] 1951'de bu okullar, hükümetin de işbirliğiyle arttı; fakat hâlâ özel okul sayılıyorlardı.

1947'deki Cumhuriyet Halk Partisi Kurultayı, bu teklifleri ele aldı ve laikliğin tadili konusunu uzun boylu tartıştı.[31] İllerden gelen delegeler, laikliğin birçok faydalı yanı olduğuna; fakat aynı zamanda din aleyhtarı nitelikleri bulunduğundan şüphelere yol açtığına işaret ettiler. Onlara göre laiklik, manevi alanda bir gerilemeye sebep olmuştu.[32] Toplumun ahlaki temellerini güçlendirmek üzere, irticaya sebep olacağından korkmadan din eğitimini biraz daha serbest bırakmak gerekiyordu.[33] İslamiyet, onlara göre, bizatihi bir güçtü, toplumun ayrılmaz bir parçasıydı ve din sadece kişi ile Allah arasında bir konu diye nitelenip bir kenara bırakılamazdı. Bunun için de yeni demokratik siyasi rejim içinde İslamiyet'e gereken yer verilerek dinin önemi tanınmalıydı.

---

28 *Kudret*, 5 Aralık 1947 (Bayar'ın beyanatı).

29 Bkz. Jaschke, *Die Islam in der Neuen Türkei*, 135 vd.; *Ulus*, 27 Ocak 1947.

30 Bu okullar, ders programları, öğrencileri için bkz. Howard A Reed, "Turkey, New Imam Hatip Schools", *Die Welt des Islams*, c. IV, S. 2-3, 1955, ss. 150, 163; keza *Ulus*, 7 Mayıs, 22 Haziran 1947; *Vatan*, 3 Temmuz, 4 Ekim 1947.

31 Bkz. *CHP Yedinci Kurultayı Tutanağı*, Ankara, 1948, ss. 448-462.

32 *Ulus*, 3 Aralık 1947.

33 *CHP Yedinci Kurultay Tutanağı*, ss. 451-460; *Ulus*, 21 Kasım 1947 (F. Daydaş, S. Nayman, Kayseri; Karpuzoğlu Maraş).

Din alanındaki bu yeni görüşe taraftar olan H. S. Tanrıöver; halkın dini ihtiyaçlarını karşılayabilecek, dini törenleri yönetecek imamların yetiştirilmesi için okullar yapılmasını savundu, evliyaların ve sultanların türbelerinin halka açılmasını istedi.[34]

Kurultaydan sonra CHP Meclis Grubu, sorunu ele aldı. Bazı üyeler, aslında din eğitimi adı altında verilen tavizlerin oy kazanmak uğruna muhalefet partileriyle girişilen bir rekabet olduğuna, CHP'nin böylece temel ilkelerinden bile bile fedakârlık yaptığına işaret ettiler.[35] Bununla beraber, dinde liberalleşme eğilimi kabul gördü. (Tanrıöver, CHP'nin laiklik konusunda taviz vermeyen eski politikasından 1946 ve 1947'de geniş ölçüde ayrılmış olmasına rağmen, parti içinde dini eğitime karşı hâlen geniş çapta bir muhalefetle karşılaştığı için Kurultaydan dört hafta sonra partiden istifa etti.)

Her durumda 1948-1949'da din eğitimiyle ilgili kanun teklifleri Büyük Millet Meclisi'ne sunuldu. Tekliflerden biri, yirmi mebus adına iki CHP'li mebus tarafından verilen, köylerde dini törenleri yönetecek hoca kalmadığı ve dinin rehberliği olmazsa halkın hurafelere daha fazla kapılacağı gerekçesiyle Müslüman hocalar yetiştirecek okullar açılmasına dair kanun teklifiydi. Din konusunda liberalizasyona dair en önemli kanunlar, 1949'da Günaltay'ın Başbakanlığı sırasında Meclis'ten geçti,[36] Ankara'da bir de İlahiyat Fakültesi kurulması kabul edildi.[37]

---

34 *Aynı yerde*, 1945'te hükümet, tarihi kişilerin türbelerini bakımsız, harap olmaya bırakmakla itham edildi. Sonradan 1947'de solcuları tutmakla suçlanan Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel, vakıflar idaresinin, mevcut 2000 türbeden 700'ünün tamiri için 1,5 milyon TL harcadığını söyleyerek cevap verdi. *Ayın Tarihi*, Mayıs 1945, s. 105.

35 Rustow, "Politics", s. 93; *Vatan*, 20 Şubat 1948.

36 Bütün bu konular için bkz. Jaschke, "Der Islam in der neuen Türkei", *Die Welt des Islams*, s. 122 vd.; keza *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 92-93; Reed, "Turkey's New Schools", s. 153-154; *Tasvir*, 31 Aralık 1948; *BMMTD*, Dönem 8. 3, c. 15, ss. 168-188 vd. Behçet Kemal Çağlar (Erzincan), bu dönemde, dine verilen tavizleri protesto etmek için partiden istifa etti; s. 172 vd.

37 Bu fakülte için bkz. Howard A Reed, "The Faculty of Divinity at Ankara", *The Muslim Word*, Ekim 1956, ss. 295-312; Ocak 1957, ss. 22-35.

Din dersleri başlangıçta isteğe bağlıydı, daha sonra sadece Müslüman çocukları için zorunlu oldu.[38] Dinde liberalleşme genişledi; dini eserler daha serbestçe basılmaya başlandı, 1925'te kapatılmış olan padişahların türbeleri yavaş yavaş halka açıldı ve Osmanlı hanedanı mensuplarıyla, yani halife ailesinden biriyle evlenmiş ama şimdi boşanmış veya eşleri ölmüş olanların, Bakanlar Kurulu'nun izniyle yurda girmelerine müsaade edildi.[39]

Başlangıçta laikliğin yorumuyla sınırlı olan münakaşa, yavaş yavaş diğer sorunlara da geçti. Millet Partisi'nden Osman Nuri Koni, hükümete padişah mallarının akıbetine dair bir soru sordu.[40] Bu malların çeşitli kimselere düşük fiyatla satıldığını iddia etti. Maksadı, padişahın mirasçılarının bu mallar üzerindeki haklarını müdafaa etmekti.[41] Diğer yandan laikler de Kuran'ın Türkçeye çevrilmesi gibi yeni arayışlar için baskı yapıyorlardı.[42]

---

38 Birge, "Islam in Modern Turkey", s. 45. Çocuklarının din dersleri görmesini istemeyen veliler, bunu yazıyla bildirmek zorundaydılar. Din dersleri, Menderes'in Konya'da yaptığı bir konuşmada söz verdiği gibi ortaokullara da kondu. Bkz. *Cahiers de l'Orient Contemporain*, S.XXXIII-XXXIV, 1956, s. 183.

39 Bu konuda ileri sürülen görüşler ve daha sonraki gelişmeler için, bkz. *Son Posta* (başmakale), 15 Mayıs 1948; *Cumhuriyet*, 22 Ekim 1953.

40 *BMMTD*, Dönem 8. 3, c. 18, s. 443 vd.

41 Temyiz mahkemesi, halifeliğin ilgası ve halifenin mallarının müsaderesine dair 431 sayılı kanunun, bu kanun çıktığı zaman ölmüş bulunan padişahların mallarını kapsam dışında bıraktığına karar verdi. Böylece Abdülhamid'in mallarının kanun dışında kaldığı iddia edildi ve tahminen 1,5 milyar TL tutarındaki servet mirasçılarına verildi (Maliye Bakanı İsmail Rüştü Aksal'ın beyanatı). *Aynı yerde*, s. 448. Koni'nin tefsirini çürütmek için padişahların malları hakkında benzer bir bilgi talebi de A. Remzi Yüreğir tarafından yapıldı, *aynı yerde*; keza Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 99, 100.

42 Bununla ilgili tartışmalar, Kuran'ın Türkçe okunması ve Türkçeye çevrilmesi konusunda laiklerin ve muhafazakârların düşüncelerini çok güzel göstermektedir. Ahmet Hamit Selgil (Ankara): "...Bizim büyük Türk milleti Kuran'ı niçin Türkçe olarak okumuyor? Kuran-ı Kerim'i niçin Türkçeye çevirmiyoruz? Bunun yapılmasını Diyanet İşleri Reisi'nden rica ediyorum." İbrahim Aras (Van): "50 milyon Müslüman Arapça okuyor." Ahmet Hamit Selgil (devamla): "Ben bu kürsüden 50 milyon Müslüman adına konuşmu-

Din hürriyeti konusundaki münakaşalar başlangıçta İslamiyet adına ne bir kitle tepkisi[43] ne de teşkilatlı bir siyasi hareket yarattı,[44] bazı dini propaganda olayları da küçük şehirlerdekilerden ibaret kaldı.[45] Ama din hürriyeti genişledikçe muhtelif irticai başkaldırma-

---

yorum. 20 milyon Müslüman Türk adına konuşuyor, onun istediğini söylüyorum. Ben kendi dilinden, kendi din kitabını okumak isteyen Türk'ün hakkını istiyorum. Konuşmamız, dilimiz Türkçedir, onun için mukaddes kitabımızın da Türkçe olarak okunmasını istiyorum." İbrahim Arvas (Van): "İmam-ı Ebu Hanefi olmaz der..." Necati Erdem (Muğla): "Burası medrese değil" sesleri arasında Kuran'dan bir ayet okur: "'Iyyake Nabüdü ve Iyyake Nestain... Kuran-ı azimü'ş-şanın lafzındaki belagâtı anlatıyorum. Türkçeye tercüme edilir mi, edilmez mi?... Fakat bunu (okuduğu ayet) tercümeye kalkıp birçok satırla ifade edersek o mana kalmaz. Onda birçok mana, birçok nükte vardır. Çevrildiği zaman Nazm-ı Celilin kıymeti kalmaz. Binaenaleyh Müslümanların dinine, kitabına hükümet müdahale etmez." *BMMTD*, Dönem 8. 3, c. 16, s. 450-451.

43 Adalet Bakanı Şinasi Devrim'e göre 1946'da, tarikat ayinlerini yasaklayan 677 sayılı kanunu ihlalden dolayı mahkemelere 93 olay intikal etmiştir. Olaylardan bazıları şunlardır: 29 üfürükçülük, 15 muskacılık, 6 falcılık, 5 tarikat ayini, 3 büyücülük, 2 tekke açmak, 2 türbe ziyareti, 2 peygamberlik iddiası, 3 tarikatçılık, 2 Arapça ezan okuma. Köylerde bu kanunu ihlal eden pek çok olayın, ilgili makamlar tarafından fark edildiği düşünülürse, gösterilen sayı çok düşük bir yüzde teşkil eder. *BMMTD*, Dönem 8. 1, c. 7, s.

44 1946'da, İstanbul'da *İslam Koruma Partisi* kuruldu; fakat aynı sene sıkıyönetim makamları tarafından dağıtıldı (Kurucuları: Necmi Güneş, Mustafa Özbek, Ziya Süer). 1951'de Cevat Rifat Atilhan tarafından *İslam Demokrat Partisi* kuruldu. Fakat dini siyasete alet etmek iddiasıyla mahkemeye verildi. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s. 708-709, 742-744. Atilhan 1947'de bir de fazla etkisi olmayan *Türk Muhafazakâr Partisi*'ni kurdu. Bkz. Tunaya, *age*, ss. 701-711; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 75.

45 *Büyük Doğu*, Rıza Tevfik'in yirmi iki yıl önce yayınlanmış bir şiirini (*Sultan Hamit'in Ruhaniyetinden İstimdat*) tekrar bastığından dolayı dört aylığına kapatıldı. *Vatan*, 7, 13 Haziran 1947; *Cahiers*, IX-X, 1947, s. 236; Jaschke, *age*. s. 74. Düzce imamı camide halkın hoş karşılamadığı bir vaaz vererek Allah'ın hükümeti kendisi ile fert arasında bir aracı olarak koyduğunu (yarattığını), bunun için de hükümetin kutsal olduğunu söyledi. *Cumhuriyet*, 26, 28 Haziran 1946.

Doğu Anadolu'da daha çok Kürtlerin yaşamakta olduğu Varto'dan bir gazeteye gönderilen mektup, bazı tartışmalara yol açtı. Mektup, aynı zamanda büyük toprak sahipleri olan şeyhlerin o bölgede büyük nüfuza sahip bulun-

lar birbirini takip etti: Birincisi, Ticani Tarikatı'nın faaliyetleriydi;[46] ikincisi, 10 Nisan 1950'de vefat eden Mareşal Fevzi Çakmak'ın cenaze töreninde gerçekleşti.

Sebilürreşat, *Büyük Doğu*, *Millet* gibi dindar ve muhafazakâr basın, CHP Hükümeti'ne ve özellikle laik politika yüzünden Türkiye'de İslamiyet'in ve ahlakın gerilemesinden sorumlu tutulan İnönü'ye karşı giriştikleri şiddetli hücumlarla bu ikinci gösteriye zemin hazırlamışlardı. Mareşal'in 12 Nisan 1950'deki cenaze töreninden birkaç gün önce, 5566 sayılı ve 1 Mart 1950 tarihli kanunla hükümet, Osmanlı padişahlarının ve kumandanlarının türbelerini (bunlar arasında Kanuni Sultan Süleyman, Barbaros Hayrettin Paşa ve Gazi Osman Paşa'nın türbeleri de vardı) halka açtı.[47] Mareşal, imparatorluk günlerinin eski ünlü ordu kumandanlarını hatırlatan tarihi bir şahsiyet ve karakter, erdemli bir adam olarak seviliyordu ve bu yönüyle eski dindar muhafazakârları ve milliyetçi gençliği kendine çekiyordu. Kendisi İstiklal Savaşı'nın kahramanlarından biri olduğu için, hükümet Fevzi Çakmak için resmi bir cenaze töreni yapmaya karar verdi.

---

duklarını, muhalefet partilerini kendi dini çıkarlarını gözetmek için kullandıklarını söylüyordu. Cumhuriyet'i yıkmak, teokrasiyi tekrar kurmak amacıyla, halka birtakım dini beyannameler dağıttıkları iddia olunuyordu. Bkz. *Tanin*, 6 Kasım 1947; *Vatan*, 11 Kasım 1947; *BMMTD*, Dönem 8. 2, c. 7, s. 205.

46 Ticani Tarikatı -Türkiye'de ikonoklast bir nitelik kazanan Kuzey Afrikalı bir derviş tarikatı- mensubu iki kişi kanunu açıkça ihlal ederek TBMM'nin ortasında Arapça ezan okudular. *Ayın Tarihi*, Şubat 1949, s. 5; *Vatan*, 5, 6 Şubat 1949; Reed, "Faculty of Divinity at Ankara", Ekim 1956, s. 306. Aynı tarikat, 1951'de Atatürk heykellerinden bazılarını tahrip etti ve Meclis'te heykelleri korumak üzere -büyük bir muhalefetle karşılaşan- bir kanun çıktı. 5816 sayılı, 25 Temmuz 1951 tarihli kanun; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*; s. 149. 24 Temmuz 1953'te 6187 sayılı kanun, dini siyasete alet etmenin cezasını bir misli artırdı.

47 *Ayın Tarihi*, Nisan 1950, ss. 2, 10; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 120.

Cenaze törenine katılmak için civar şehirlerden binlerce kişi geldi, yalnızca Ankara'dan gelen üniversite öğrencileri 1200 kadardı.[48] Bazı gençlik grupları, Mareşal'in hatırasına saygı gereği radyonun müzik yayınını durdurması için ısrar ettiler, İstanbul'da birçok sinema ve tiyatroyu -valinin açık kalabileceklerine dair emir vermesine rağmen- zorla kapattılar. Tören günü, tahminen 150 bin kişilik bir kalabalık, son merasimlerin yapıldığı Beyazıt Camii etrafında toplandı ve modern cenaze töreninin İslam dinine aykırı olduğunu söyleyen dinci bir grubun kışkırtmasıyla resmi programı alt üst etti. Ezan, o zamanki kanuna aykırı olarak, Arapça okundu. Tabut top arabasından alınarak, ilahiler okuyan imamların ardından yürüyen kalabalığın omuzları üzerinde taşındı. Güzergâhtaki bütün dükkânlar, saygı belirtisi olarak kapılarını kapatmaya zorlandı. Ordunun gösteri yerinde bulunmasına rağmen -zaten ordu böyle bir olaya hazırlıklı değildi- mezarlığa kadar olan güzergâh boyunca bütün hâkimiyet, fanatikler tarafından yönetilen kalabalığın eline geçmişti.[49] Törende "modernizme", "aydınlara", "laikliğe" karşı düşmanlık gösterilmeye başlandığı için, "31 Mart Vakası" diye bilinen 1909'daki irtica hareketi tekrarlanacak diye korkuldu. Gerçi sonradan 76 kişi tevkif edildi, ama taşkınlıklar Mareşal gömülene kadar devam etti.

Cenaze törenindeki olaylardan sonra Millet Partisi ileri gelenleri, liderlerine yaraşacak bir cenaze töreni hazırlamalarına izin verilmediği ve merasimde parti liderleri Mareşal'in ailesi yanında yer alamadığı için bu karışıklıkları teşvik etmiş olmakla suçlandı.[50] CHP'lilerin ve İnönü'nün şahsen Mareşal'e karşı oldukları düşünüldüğü için, resmi cenaze töreni yapılmasaydı Mareşal'e karşı gerçekten bir düşmanlık bulunduğu zannedilecekti.[51]

---

48 *Ayın Tarihi*, Nisan 1950, s. 6.

49 Ayrıntılı açıklama için bkz. *Vatan*; *Ulus*, 11-14 Nisan 1950. Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 120.

50 *Ulus*, 22 Nisan 1950.

51 Görünüşe göre, Millet Partisi'nin cenaze törenini bizzat hazırlamak için istekte bulunmasının sebebi, bu kanıyı devam ettirmek arzusuydu. Hatta söylentilere göre, Millet Partisi, halkın dini heyecanlarını kamçılayarak seçim kazanmak niyetiyle, tam seçimlerden evvel İstanbul'da 20 camide birden Mareşal

Bu olay, Millet Partisi hariç diğer büyük siyasi partiler üzerinde "uyarıcı" bir etki yaptı ve onları din propagandası karşısında ortaklaşa ölçülü bir tavır almaya sevk etti. Bununla beraber, bilhassa muhalefet partileri tarafından, 1950 seçim kampanyası sırasında ve sonrasında daha geniş bir din hürriyeti sağlamak, fes giymeye müsaade etmek, din okulları açmak gibi konularda din propagandası yapıldı. En bol keseden vaatleri de şüphesiz ki Millet Partisi, büyük bir halk desteği kazanacağı kanısıyla yaptı; fakat çok az bir başarı kazandı.

Bütün siyasi partilerin üst kademeleri, apaçık bir şekilde laikliği benimsemişti ve din propagandasını çok ölçülü bir şekilde kullanıyorlardı. Fakat partilerin hükümet denetiminden uzak yerel örgütleri muhtemel sonuçlara pek aldırmadan geniş şekilde din propagandası yapıyordu.

Halk Partililer, diğer partilerin bütün inkârlarına rağmen, oy kazanmak için dinin araç olarak kullandığını fark edinceye kadar, bu konuyu fazla tartışmaktan kaçındılar. Diğer partilerin tavizci durumu karşısında, zaten parti içinde de daha fazla din hürriyeti için zorlanan CHP'liler, hükümet olarak eski laiklik düşüncesinden vazgeçtiler ve daha evvel anlatıldığı gibi birtakım tavizler verdiler. (Demokrat Parti Hükümeti, 1950'de seçimleri kazandıktan sonra, ezanın Arapça okunmasına müsaade etti. 1946-1950 devresinde inkâr ettiği vaatlerini yerine getirerek devlet radyosunda Kuran okutmaya başladı.) Bu serbestlik aydınlar arasında hoşnutsuzluk yarattı; fakat köylüler ve kasabalılar memnundular, çünkü onlara göre duaların, özellikle ezanın Türkçesi, Arapçasında mev-

için mevlit tertiplemek bile istemişti. Millet Partisi böyle niyetleri olduğunu inkâr ederek, bu rivayetleri Millet Partisi'nin gelişmesinden endişe duyan CHP'lilerin ve Demokratların çıkardıklarını iddia etti. Millet Partisi, Mareşal'in halk tarafından sevilmesinden faydalanmayı istemiş olabilir; fakat herhalde bir irtica hareketi tertip etmemiştir (*Vatan*, 20 Nisan 1950). Türkiye'de kitle hareketlerinde âdet olduğu üzere bu defa da Başbakan bu gösteride "yabancı parmağı" olduğunu iddia etti; fakat ispat edemedi. Demokrat Parti, 1946 seçimlerinde ve daha sonrasında, Mareşal'in itibarı kendilerine bir hayli faydalı olduğu halde bu sorunda anlamlı bir şekilde sustu.

cut olan mistik çekicilikten bir hayli yoksundu.[52] Bundan ve benzeri dini hürriyetlerden cesaretlenen çevreler laikliğe karşı yeni saldırılara giriştiler.[53]

Türkiye'de çok partili sistemin kurulması, laikliğin daha liberal bir şekilde yorumlanmasını sağladı. Bu serbestlik ile din eğitimine ve ibadete daha geniş bir alan bırakıldı; fakat bunun devlet kurumlarına geniş ölçüde bir etkisi olmadı. Din konusundaki liberalizasyonun, demokrasinin tabii bir sonucu ve demokrasiye uyum çabası olduğu söylenebilir. Ayrıca Cumhuriyet rejimi kökleştiği ve kurumları halk tarafından kabul edildiği için, teokrasinin tekrar kurulabileceğinin düşünülemeyeceği de söylenebilir. Hatta daha ileri gidilerek, laikliğin yirmi beş yıl boyunca zorla uygulanmasından sonra Türkiye'de dine dönüşün, pak ve modernleştirilmiş bir İslamiyet'e duyulan gerçek bir manevi ihtiyaçtan doğmuş olduğu, düşünülebilir. Öyle ki bu ihtiyaç, İslamiyet'i kendi içinde bir yenilenmeye zorlayacaktır da denebilir. (Ümit edilir ki 1956 yılı itibariyle sayıları on altıyı bulan İmam Hatip Okulları, modern ders programlarıyla Türkiye'de İslamiyet'in günlük ihtiyaçlarına uygun bir yorumunu yaparak aydın din adamları yetiştirsin.)

---

52 Arapça anlayan çok az kişi vardı; fakat pek çok kişiye göre Arapça, "Peygamberin ve Kuran'ın dili" idi. 1950'den sonra dini yayınların satışında büyük bir artış olduğu raporlardan öğrenilmiştir, Mısır'dan ithal edilen Arap harfli *Kuran*'lardan bir yıl içinde 250.090 adet satıldı. Bir kısmı Arapça öğretmek, bir kısmı Kürtler arasında milliyetçiliği yaymak amacını güden diğer dini yayınlar da binlerce satılıyordu. Türkiye'de pek az kitap senede birkaç binin üstünde satılmıştır. Dini yayınlara fazla talep olduğu anlaşılır anlaşılmaz, bazı basımevleri, "yabancı memleketlere akan dövizi tasarruf etmek için" Osmanlı İmparatorluğu'ndan artakalan baskı makinelerini kullanmak istediler. *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1951. 1951'den 1954'e kadar Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 628.000 kitap satıldı. Reed, "Religious Life", s. 118.

53 1951'de Konya DP Kongresi'nde, şapkanın kaldırılması, yerine fesin konması, çarşafın ve Arap harflerinin kabul edilmesi, heykellerin yıkılması, şeriatın ve poligaminin canlandırılması hakkında bir karar verildi. Afyon'da Hüseyin Nabat adında bir milletvekili, İslamiyet'in devlet dini olmasını teklif etti. *Cahiers*, XXIII, 1951, s. 114-115. Diğer DP mensuplarının benzer sözleri için -H. F. Ustaoğlu (Samsun) ve Ömer Bilen (Ankara)- bkz. Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 139. İrtica ile ilgili bir görüş için bkz. Rustow, "Politics", ss. 98-101.

Dinde liberalizasyonun gerçek sebepleri ve bu liberalizasyonun içinde geliştiği sosyal-kültürel ortam göz önünde tutulduğunda pek de iyimser olunamaz. Liberalizasyon istekleri Aralık 1946'da, sol akımlara karşı bir savunma önlemi adı altında başladı ve siyasi partiler tarafından benimsendi.

Türkiye'de din liberalizasyonu, yobazları, üfürükçüleri, kasaba ve köylerdeki gerici grupları -modern okulların ve modern öğretimin bunları etkileyip etkilemediğine bakılmadan ve laiklik emin bir noktaya götürülmeden- serbest bıraktı.[54] Türkiye, 1946'da, İslamiyet'ten uzaklaşma tehlikesi içinde değil, laikliği gerektiği kadar sağlam bir zemine oturtamamış olmanın tehlikesi içindeydi. Bazı okulların modern ders programına konulan çeşitli sınırlamalar ve 1948'den itibaren pek çok kültür devriminin sınırlandırılması, İslamiyet'e; fakat aydın, ilerici İslamiyet'e değil, ta eski zamanlardan beri Türk kitlelerine hâkim olan yobaz, kaderci tipteki İslamiyet'e, laiklik ruhunu tahrip etme imkânını verdi. Cumhuriyet Türkiyesi'nde yeni bir din anlayışı ve İslamiyet'in iç yapısındaki değişikliklerin, düşünce ve hayat tarzı bakımından zaten laik olan üst tabakayla sınırlı kaldığı söylenebilir; bu değişikliklerin etkisi köylere pek ulaşamamıştır.

Türkiye'de laiklikten söz ederken insan, bu ilkenin doğal ve barışçı bir gelişmenin sonunda gönüllü olarak kabul edilmeyip, Mustafa Kemal'in, 1919-1923 yıllarında Halife-Sultan'ın gözden

54 H. A. Reed, İçişleri Bakanlığı'nın sayıları aşağı yukarı yüzden fazla olan dinci gazete ve derginin gerici eğilimleri hakkında endişesini belirttiğini bildiriyor. 1951 ve 1952 yılı için yalnızca on ila yirmi tane dini yayın gösteren resmi istatistiklerin doğruluğundan şüphe ediliyor. Reed, "Religious Life", s. 118. Gerçekten de dini yayınlardan pek çoğu, kendilerini "edebi" (1951de 10, 1952'de 27 tane), "sosyal" (1951'de 19, 1952'de 22 tane), "siyasi" (1951'de 110, 1952de 225 tane) diye tanıtıyorlardı: *İstatistik Yıllığı*, 1953, s. 172. *Hâlen, Hak Yolu, Hilal, Serdengeçti, İslam, Hür Adam* ve daha pek çok dergi, çok kere modernleşme aleyhinde olan fikirlerini yayınlıyor. Son otuz yıl içinde yapılmış her şeye şiddetle hücum eden beyannameler de yayınlanıyor. *Serdengeçti* yayınlarından başlık örnekleri: "Bir Nesli Nasıl Mahvettiler?", "Bu Millet Niçin Ağlıyor?"

düşmesiyle sonuçlanan özel tarihi şartlardan faydalanan yenilik ve laiklik taraftarı arkadaşları tarafından topluma kabul ettirildiği gerçeğini kolayca gözden kaçırabilir. Eğer Mustafa Kemal bu kritik günlerde böyle süratli davranmasaydı, Türkiye ilkel bir teokratik devlet olarak kalır ve 19. yüzyılın ilk yıllarında laiklik ile muhafazakârlık arasında başlamış olan mücadele, laiklerin aleyhinde devam ederdi.

Türkiye'nin çağdaş bir devlet haline gelebilmesi, ancak laikliğin kabulüyle mümkün olabilirdi; 1930-1940 yıllarında din üzerine konan sınırlamaların sebebi dine karşı içten içe beslenen bir düşmanlık değildi, bu sınırlamalar dini kontrol altında tutmak ve reformların toplumda kökleşmesine imkân vermek için görülen acil ihtiyaçtan doğmuştu. Sadece bu ciddi ve sert tedbirler sayesindedir ki Cumhuriyet görece sağlam laik temeller üzerine oturabilmiştir.

1950'den beri iktidarda olan Demokrat Parti ve Büyük Millet Meclisi, laikliği bir hayli liberal şekilde yorumladığı halde, irticanın reformları silip süpürmesine de müsaade etmemiştir. İrtica tehlikesi, üyeleri laik-cumhuriyet kuşaklarına mensup olan şimdiki hükümetten[55] gelmemektedir. Asıl tehlike, iktidarı ele geçirdiğinde, şimdiki liderlerin görece büyük prestijinden yoksun olan hükümet işlerinde İslamiyet'e üstün bir mevki tanıyarak sempati toplamayı isteyecek kuşaklardan beklenmelidir.

Siyasi partiler, daha fazla din hürriyeti vaat ederek oy peşinde koşuyor, hükümetler halk tarafından tutulmak için laikliği feda etmeyi göze alıyor, mevkilerini din propagandası yoluyla kazanan politikacılar, bu mevkilerde kalabilmek için aşırılığa kaçmaktan çekinmiyor, muhafazakârlar ve dini gruplarsa bu durumu reformları ve bizzat rejimi zayıflatmak için bulunmaz bir fırsat sayıyorlardı.[56]

---

55 Kitabın yayınlandığı 1950'li yılları kastediyor.

56 Ekonomik gelişme içeriden değişiklikler yapmaya, geleneksel düşünce tarzını değiştirmeye, değişikliğe karşı duyulan direnmeyi ortadan kaldırmaya

Türkiye'de bugün laiklerin sayısı bir hayli yüksektir; fakat laikliğe verdikleri anlamlar çeşitlidir. Eğer kendi hallerine bırakılırlarsa, söz hürriyetini geniş bir şekilde kullanmalarına müsaade edilirse toplum düşüncesini başarıyla etkileyebilirler, çünkü laikler ile muhafazakârlar arasındaki gerçek savaş, çok kere, hükümet seviyesinde değil, her iki tarafın da kendi yolları ve kendi vasıtalarıyla etkilemeye çalıştıkları toplum seviyesinde yaşanmaktadır.

Her iki tarafın da amacı, ılımlıları ikna etmektir.[57] Militan dinciler, durmadan açık ve gizli olarak kadınların Batılı kılıklarına, modern aile sistemine, Medeni Kanun'a göre yapılan evlenmelere, Latin alfabesine, namaz, oruç gibi İslamiyet'in şartlarını yerine getirmeyenlere, hatta yabancılarla dostluk kuranlara veya yabancı memleketlerde okuyanlara, Müslüman olmayanlarla evlenenlere saldırmakta ve onları eleştirmektedirler.[58] Militan dinciler, kendileri gibi olmayanları ayırır, onlardan nefret ederler; âdetleri ve kültürleri bakımından herkes kadar Türk olan 4-5 milyon Alevi de bu ayrımın ve nefretin dışında kalmaz.[59] Siyasi alanda dinciler, demokratik sloganları örgütlerinin faaliyetlerini maskelemek için kullanmaktadırlar. Diyanet İşleri Reisliği'nin Başbakanlığa bağlı

---

yetecek hızda olduğu müddetçe, laiklik reformları görece emniyette demektir. Dönüm noktası, ekonomik gelişme yavaşladığı, maddi ihtiyaçlar karşılanamadığı zaman gelecektir. Tahrik edilen kitleleri sadece dünyevi ihtiyaçları söndüren din sakinleştirebilecektir. II. Abdülhamid'in (1876-1909), kısmen dış politika amaçlarıyla; fakat asıl memlekete giren yabancı sermaye ve yerli endüstrinin harap olması dolayısıyla, sosyal-ekonomik dengenin bozulmasından şikâyetçi olan halk kitlelerine hâkim olmak için Türkiye'de dini teşvik ettiği iyi bilinen gerçeklerdendir.

57 Türkiye'de dinin liberalizasyonu konusundaki tartışmaya katılan gruplar için bkz. Rustow, "Politics", s. 101.

58 Beyazıt'ta Sahaflar Çarşısı'nda bazı dindar çevreler tarafından yayınlanmış kitapta, "Genç Müslüman kızlara" başka dinden insanlarla evlenmemelerini tavsiye eden beyannameler görmek mümkündür.

59 Şiiler, Ortodoks Sünniler tarafından komünistlikle suçlanırlar. Bkz. Fahrettin Erdoğan, *7 Milyonluk Alevi Türklerine Kızıl Komünist Damgasını Vuran Sebilürreşatçılara Cevap*, Ankara, 1951. Bu tarikat için bkz. J. K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, Hortford, 1937. Keza 1. bölüm.

olmaktan çıkarılarak mali bakımdan vakıflara dayanan, bağımsız bir örgütlenme haline getirilmesini istemektedirler.[60]

Diğer yandan söz hürriyeti üzerine konan sınırlamalar, laiklere kendi savaşlarında engel olmaktadır. Türkiye'de dinin özü, gerçek bir isteğe cevap verip vermediği ve hayattaki yeri açıkça tartışılamaz; insan dinsiz veya komünist damgasını yemeden İslam dinini eleştirel bir açıdan başka dinlerle karşılaştıramaz.

Türkiye'de İslamiyet'in geleceği pek belirli değildir, İslam dinini çağdaş görüşlerin ışığında yeniden yorumlamak için yapılan ümit verici bazı bireysel teşebbüslere rağmen,[61] İslam toplumu hâlâ çağdaş fikri gelişmenin çok gerisindedir, İslam dininin yorumu, dünyevi menfaatlerin üstüne yükselip saf bir din hüviyetini kazanamamıştır. Tam tersine, bütün insan faaliyetlerini kapsayan evrensel dogma karakterini devam ettirmekte ve böylece her türlü maksatlar için bir vasıta olarak kullanılmaktadır.

Pek çok aydın, İslamiyet'in günlük toplumsal değerine inandıkları halde, dini kendi eğitim ve ihtiyaçları seviyesinde bulmadıkları için özel hayatlarında dine tamamıyla kayıtsızdırlar. Fakat hemen hiçbiri, İslam dinini günümüz ihtiyaçlarına göre yeniden yorumlamaya teşebbüs etmek istememektedir; çünkü bunu başarmak için gereken imkân ve beceriye sahip değildirler.[62] İslam dinini kendi Batılı, milliyetçi, materyalist kültürlerinin ışığında kurmak istedikleri monogam aileye dayanan, moral ve fizik çabaya değer veren, kendine özgü milli karakterleri olan ideal,

60 *Cumhuriyet*, 5 Ocak 1949; Rustow, "Politics", s. 103. Dincilerin faaliyetleri için keza bkz. Reed, "Secularism and Islam in Turkish Politics", s. 337-338.

61 Türkiye'deki bazı modern İslamcılar için bkz. Reed, "Revival of Islam in Secular Turkey", s. 276-277; "Religious Life", s. 140; keza Samiha Ayverdi vd., *Kenan Rifai ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık*, İstanbul, 1951 (Kenan Rifai hakkında coşkun bir övgü).

62 Profesör B. Lewis, Türklerin kuramsal felsefe dehaları olmadığından bir Luther veya bir Calvin yetiştiremeyecekleri; fakat Anglikan Kilisesi tipinde bir İslamiyet meydana getirebilecekleri kanısındadır. Bkz. "Turkey: Westernization", s. 327.

modern Türk toplumuyla bağdaşamaz saymaktadırlar. İslamiyet'i Osmanlı İmparatorluğu'nun belirli milli nitelikler kazanmasına engel olmakla ve dini ideallerin korunması için Türklerin beşeri ve milli kaynaklarını bol keseden harcayıp tüketmiş olmakla itham etmektedirler.

Bu aydınlara göre Türkiye'de İslamiyet, sadece milli bir Türk devleti kurulmasına engel olduğu ölçüde reddedilmektedir. Milli bir Türk devleti ve kültürü tam anlamıyla gerçekleşinceye kadar Türkiye, Ortodoks İslamiyet'e dönerse er geç din denizinde boğulacaktır. Bunun böyle olmasına müsaade edilmemelidir. Türkiye'de İslamiyet ile Milliyetçilik arasındaki tek uzlaşma imkânı, yerleşik İslam algısının yeniden yorumlanmasına ve Türklere uygun bir nitelik kazanmasına bağlıdır.[63] Bu düşüncenin gerçekleşmesi ise bu dönemde Türkiye'de laiklere karşı olan toplumsal ve siyasi odaklar karşısında çok güç görünmektedir.

63 Parti liderlerinden birinin bu anlama gelen sözleri için bkz. Emile Marmorstein, "Religious Opposition to Nationalism in the Middle East", *International Affairs*, Temmuz 1952, s. 349 vd. Bugün Türkiye'de İslamiyet'in hem Türkleşmiş hem de modernleşmiş olduğunu düşünenler de vardır. Bkz. Rustow'da H. Z. Alatuğ'un bir beyannamesinden alıntılanan sözler, "Politics", s, 103. Bunun milliyetçilik akımına uymak için söylendiği düşünülebilir.

ON BİRİNCİ BÖLÜM
DEVLETÇİLİK VE İKTİSADİ GELİŞME

Cumhuriyet rejimi, egemenliğin halka ait olduğu ve halk adına Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kullanıldığı temel düşüncesi üzerine kurulmuştu. Bu suretle, parlamenter demokrasi modeline uygun olarak yasama organı üstünlük kazandı. Oysa seçimler ve hükümet, Halk Partisi'nin kontrolü altında bulunduğundan bu üstünlük ancak kuramsal düzeyde kalmıştı. Gerçekten 1923–1946 dönemindeki tek parti devrinde bütün kuvvet yürütme organının elinde toplanmıştı. Bu yüzden de kendisini millet ve devletle bir tutan hükümet her şeye muktedir bir örgütlenme haline gelmişti.

Cumhuriyet Halk Partisi milletin simgesi, devletin somutlaşmış ifadesi sayılmış ve her türlü eleştirinin üzerinde tutulmuştu.[1] "Halk için hükümet" kuramı, gerçekte yerini "hükümet için halk" ilkesine bırakmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalan, her şeye muktedir devlet fikri korunmuş olmakla kalınmamış, devlet otoritesi artık bir hükümdarın iradesine tabi olmayıp egemen-

1 *Kuvvet* (başyazı), 2 Ocak 1946 (Köprülü'nün görüşleri). Devletçiliğin, sermaye birikiminin ve sosyal farklılaşmanın tarihi için bkz. 3., 4. ve 12. bölümler ("Devlet", *state* kelimesini, İngilizce de "hükümet", *government* kelimesine yakın bir anlamda kullanıyoruz).

liğin sahibi, milletin vekili sıfatıyla hareket edildiği gerekçesiyle daha da genişletilmişti. Bu kadar büyük bir kuvvete sahip devletin, akla gelebilecek her çeşit faaliyet sahasına el atması gayet doğaldı.

1946'dan sonraki liberalizasyon, her şeye muktedir devlet kavramının birey yararına değiştirilmesi yolunda isteklere yol açtı. Bu isteklerle öncelikle devletin dayandığı siyasi felsefenin değiştirilmesi, ikinci ve daha önemli olarak da devletin iktisadi alandaki işlevlerinin sınırlandırılması gayesi güdülüyordu. (Devletçilik, 1937'de anayasa ilkesi olmuştur.)

Birinci fikri savunanlara göre, birey haklarının kaynağı devlet iradesi değildi. Demokratlar, insan haklarının devletin üstünde ve iktidarının dışında olan kaynaklardan doğduğunu[2] ileri sürüyor ve Halk Partisi'nin tüzüğünde devlet, bütün insan haklarının kaynağı olarak kabul edildiği için bu partinin "demokratik" sayılamayacağını iddia ediyorlardı. Demokratlara göre, Halk Partisi geçmişte bütün siyasi partileri bu varsayıma dayanarak kapatmıştı.

Klasik insan hakları kuramı, sistemli bir şekilde Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti tarafından savunuluyordu. Daha ziyade üniversite mensupları ile gazetecileri bir araya getiren bu dernek, geniş ölçüde muhalefetin fikirlerini yansıtıyordu. Kuruluş sırasında yayınlanan beyannamede insanın, aklı ve irade kudreti sayesinde iyiyi ve kötüyü seçme becerisine sahip olduğu belirtilmekteydi. Bu sebeple de her insan hakka ve hürriyete ehil sayılmaktaydı (madde 1). Gene bu beyannameye göre; insanın kişiliğine ve vatandaşların emeklerinin ürünü olan şeyler üzerindeki tasarruf haklarına saygı, toplumun, bireysel ahlak ve erdemin temeliydi (madde 3, 5). Beyannamede geçen diğer bir maddeye göre medeni bir toplumun varlığı, baskı, tehdit ve zora değil; ancak bireylerin idrak ve basiretine, görev ve sorumluluk duygusuna olan güvene dayanırdı. (madde 7).

Devletin gayesi, toplumun ve bireylerin emniyet ve selameti olduğuna göre (madde 8), günün devlet felsefesini de bu gaye ile ahenkli olacak şekilde değiştirmek ve bütün -politika, eğitim

2 *Vatan*, 14 Ekim 1917 (Adnan Menderes'in sözleri).

ve ekonomi- faaliyetlerini yukarıdan zorlama olmadan bu hedefe yöneltmek gerekiyordu.[3] (Siyasi bakımdan liberal olan dernek, doğal haklar kuramının bir sonucu olarak kültürel ve sosyal sorunlar karşısında muhafazakâr görüşler ileri sürüyordu.) Memleketteki genel eğilimi temsil eden liberalizm taraftarları, ilk büyük zaferlerini üniversitelere özerklik tanıyan kanunun kabulüyle kazandılar.[4]

Devlete yöneltilen en şiddetli eleştiriler ise devletin iktisadi alandaki faaliyetlerini hedef alıyordu. Her biri kendilerini ilgilendiren farklı sebeplerle, iki sosyal grup devletçiliği eleştirmekteydi. Köylülerin ve sınırlı gelirlilerin oluşturduğu birinci grup, kendi hayat standartları aleyhine sanayileşmeyi gerçekleştirme yolunu seçtiği için devletçiliğe karşıydı.[5] İkinci grubu ise sermaye biriktirmiş olup yatırım yapabilmek için ekonomik güvenlik arayan iş sahipleri teşkil ediyordu. Ekonominin devlet tarafından kontrol ediliyor olması bu grubun ekonomik alandaki emellerine set çekmekteydi.

Birinci grup, halkın büyük çoğunluğunu kapsıyor ve çok partili bir sistemde hükümetin kaderini tayin edebilecek oyların kaynağı olarak görülüyordu. İkinci grup ise devletçiliğe karşı olan bu hareketi destekleyecek mali imkânlara ve böyle bir harekete önderlik etmek için gerekli fikri kapasiteye sahipti.

Devletçiliğe yöneltilen eleştiriler, savaş yıllarında Türk ekonomisinin faydalandığı elverişli şartların son bulmasıyla had safhaya ulaştı. Savaş sonunda yabancı pazarların Türk mallarına olan talebi bir hayli azaldı ve savaş sırasındaki talep dolayısıyla fiyatları anormal ölçüde yükselmiş bulunan Türk malları dünya piya-

3 *Vatan*, 2 Ekim 1947; 30 Nisan 1948. (1950 seçimlerinde HFY Cemiyeti'nde görev almış kimselerden 24'ü milletvekili seçilmiştir.)

4 Bu kanun ve Büyük Millet Meclisi'ndeki görüşmeler için bkz. *BMMTD*, Dönem 7, c. 24, s. 105-106 (C. Bilsel), 15 Haziran 1946 tarih ve 4936 sayılı kanun.

5 Bkz. Fethi Çelikbaş, "Devlet ve Hususi Teşebbüs İktisadı", *Türk Ekonomisi*, Şubat 1949, ss. 27-29.

sasındaki daha ucuz mallarla rekabet edemez hâle geldi. 7 Eylül Kararları olarak anılan tedbirler, memleket ekonomisinin barış şartlarına uyumunu kolaylaştırma gayesini güdüyordu.[6] Oysa bu tedbirler, uygulamadaki aksaklıklar yüzünden, iktisadi sıkıntıları hafifletecek yerde, genel olarak dar gelirli sınıfların ve ekonominin bütünü aleyhine daha ağır şartların oluşmasına neden oldu.

Böylece 1946 -1948 yıllarında bir ekonomik duraklama baş gösterdi. İktisadi faaliyet yavaşladı.[7] Bunlara sebep olarak da ekonominin devletin kontrolü altında bulunması ve yatırıma elverişli şartların yokluğu gösteriliyordu.[8] Sermaye biriktirmiş olan gruplar bu yüzden devletin iktisadi faaliyetlerini sınırlandırmasını, siyasi istikrar ve güvenlik sağlamasını,[9] sermaye yatırımına uygun bir atmosfer yaratmasını istemeye başladılar. Kurulması talep edilen yeni sistemin özel mülkiyet ilkesine saygı göstermesi isteniyordu. Özel teşebbüs, ekonominin karakteristik niteliği olmalı ve kâr, her türlü ekonomik faaliyetin güdüsü haline getirilmeliydi. Ayrıca hâlen devletin elinde bulunan teşebbüslerin de bireylere devredilmesi,[10] devletin faaliyette bulunabileceği alanların teker teker saptanması isteniyordu. Demokrat Parti hükümetinde İktisat ve Ticaret Bakanı olan ve sonra Hürriyet Partisi liderliğinde bulunan Fethi Çelikbaş'a göre, sosyal güvenlik sorunu, bazı kapitalist ülkelerdeki deneyimlerin gösterdiği gibi, ancak özel sermayenin hâkim olduğu ekonomilerde tatmin edici bir şekilde halledilebilirdi.

Bu çevrelerin görüşüne göre, devletçilik, iktisadi bağımsızlığı sağlamış, milli ekonominin temelini atmış, yerli endüstrinin

---

6 Bu tedbirler ve bu tedbirlerin siyasi etkileri 6. bölümde geniş bir şekilde incelenmiştir. Türkiye'nin savaş sonundaki durumu için bkz. A. C. Edwards, "Impact of the War on Turkey", *International Affairs*, Temmuz 1946, s. 389 vd. Devletçilik üzerine tartışmalar hakkında genel bir fikir edinmek için bkz. Wayne S. Vucinich, "Turkey 1948", *Current History*, Ocak 1949, s. 23.

7 *Cumhuriyet*, 27, 29 Haziran 1946.

8 *Tasvir*, 21 Nisan 1946; *Akşam*, 12 Haziran 1948.

9 *Türk Ekonomisi*, S. 68, Şubat 1949, s. 29.

10 *Türk Ekonomisi*, S. 83, Mayıs 1950, s. 101.

gelişmesi için gerekli koruma tedbirlerini almış ve bununla tarihi misyonunu tamamlamıştı. Devletçilik, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında her ne kadar dört elle sarılınan bir ilke idiyse de artık iktisadi gelişmeye engel olmaktaydı.[11]

22-27 Kasım 1948'de İstanbul'da toplanan İktisat Kongresi, orta sınıfın devletçilikle ilgili yeni görüşlerini daha açık bir şekilde belirtti.[12] Devletçilik, dış ticaret ve vergi reformu sorunlarını incelemek üzere kurulan üç ayrı komisyon, işadamlarının bu alanlardaki görüşlerini ortaya koydu. Devletçilik konusunu ele alan birinci komisyona göre, iktisadi faaliyetlere önayak olmak ve onları yaymak yolundaki öncü görevini artık tamamlamış bulunan devlet, bundan böyle faaliyetlerini eğitim, ulaştırma, milli savunma, posta işleri, araştırma ve denetleme gibi temel kamu hizmetleriyle sınırlamalıydı. Ekonomide devletin birey karşısına hem bir denetçi hem de bir rakip olarak çıkmaması ve gereken teşebbüs imkânlarının bireylere bırakılması isteniyordu.[13]

Komisyon, özel teşebbüse, o zamana kadar imtiyazlı durumda olan devlet teşebbüsleriyle aynı hakların tanınmasını istiyor, özel

---

11 *Türkiye İktisat Mecmuası*, Aralık 1948, s. 39 vd.; Ocak 1948, s. 20; Şubat 1948, s. 29.

12 Bkz. *Siyasi İlimler Mecmuası*, Ocak 1949, s. 461 vd.; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 90.

13 *Türkiye İktisat Mecmuası*, Aralık 1948, s. 7 vd. (Devletin iktisadi alandaki rekabet ve denetiminin ve bürokratik zihniyetinin tipik bir örneğini Kavaklıdere sigara şirketi olayında görüyoruz. Bu şirket, 1944 yılında üç işadamı tarafından Türk sigaralarını Batı Avrupa pazarlarında satmak amacıyla kurulmuştu. Gerçekten de Avrupa'da savaş sonunda tütün sıkıntısının hüküm sürmesi, Türk sigaralarının orada tutunabilmesi için olağanüstü bir fırsattı. Oysa hükümet, şirkete destek olmak hususunda hiç istekli görünmüyordu. Şirketin karşısına birçok bürokratik güçlük çıkarıldı. Tekel Genel Müdürü, Tekel İdaresi'nin işareti olduğunu ileri sürerek sigaraların üzerinde ay-yıldız bulunmasına itiraz etti. Sadece bu güçlük, işlerin altı ay gecikmesine sebep oldu ve ancak çeşitli inceliklere başvurularak bertaraf edilebildi. Hemen arkasından da yeni zorluklar çıktı ve neredeyse iki yıl sonra üretime başlandığında ise Avrupa'daki tütün sıkıntısı giderilmişti. Şirket nihayet iflas etti ve gayet pahalıya mal olan makinelerini bir depoya yerleştirdi. Şirketin ortakları; L. Banat, A. Kadri ve C. And'dır.

teşebbüs tarafından tekeller kurulmasının önlenmesi gerektiğini belirtiyor ve yerli ithalatçıları korumak için, memlekete giren yabancı mallardan yüksek gümrük vergileri alınmasını tavsiye ediyordu. Komisyon bundan başka devletin sadece özel teşebbüsün ya kârlı bulmadığı ya da gerekli büyük sermayeden yoksun olduğu için giremeyeceği iktisadi alanlarda faaliyet göstermesi gerektiğine işaret ediyordu.[14]

Dış Ticaret Komisyonu, üretimin seviyesini yükseltecek ve yerli üreticinin aleyhine de olsa ihracatı teşvik edecek tedbirler alınmasını tavsiye etti.[15] İhracat sınırlamalarının hepsi kaldırılmalı ve devlet, tacirler ile işbirliği yaparak ithalatı sınırlandırmalıydı. Vergi Reformu Komisyonu ise vergi sisteminin topyekûn gözden geçirilmesini ve memleketin yeni ihtiyaçları göz önünde tutularak tarım ürünlerinden alınan verginin kaldırılmasını tavsiye etmekteydi.

İstanbul Sanayiciler Birliği bu arada bir rapor yayınlayarak devlet teşebbüslerinin, özellikle Sümerbank'ın memlekete zararlı bir hale geldiğini ileri sürdü.[16] Devlet teşebbüsleri de Büyük Millet Meclisi'nde halkın hayat seviyesini düşürmekle itham edildi.[17] Tüccarlar ayrıca, geçmiştekinden farklı olarak, toplumun kendilerini kabul etmesini ve kendilerine saygı göstermesini istiyorlardı. Gerçekten, iktisadi faaliyetlere ikincil değer vermeye alışagelmiş olan Türk toplumu, ticarete pek de haysiyetli bir meslek gözüyle bakmıyordu. Bu tutumların bir sonucu olarak İstanbul Ticaret Odası, sermaye birikimini kolaylaştıracak tedbirlere ek olarak, devlet memurlarının tüccarlara saygılı davranmalarını, "kravatlı hırsız" muamelesi yapmamalarını talep etmekteydi. Diğer yandan iş adamları, haklı olarak, Doğu bölgelerinin kapalı tipte ilkel bir ekonomiye sahip olduğunu ve iktisadi bakımdan

14 *agy*, s.8.

15 *Siyasi İlimler Mecmuası*, Ocak 1949, s. 463 vd.

16 *Vatan*, 12 Mayıs 1945.

17 *Ayın Tarihi*, Mayıs 1945, ss. 132, 169, 183, *passim*. (Hikmet Bayur'un görüşleri).

yalıtılmış bir halde kaldığını ileri sürüyorlardı. Bu sebeple, Doğu illerinde üretilen, et gibi bazı ana maddelerin piyasaya girmesini sağlamak ve devletin başaramadığı "ekonomik ve sosyal devrimi" gerçekleştirmek için özel sermayenin bu bölgeye girmesine müsaade edilmesini istiyorlardı.[18]

İşadamlarının liberalizasyona gidilmesini istemelerine karşılık, diğer bazı kimseler liberalizmin devrini doldurmuş olduğu, devletin kamu hayatına müdahalesinin ve otoritesinin kısılmakla beraber, tamamen kaldırılmaması gerektiği düşüncesindeydiler. Çünkü toplumun, belli sorunlar etrafında fikirlerin oluşacağı yeni bir siyasi sisteme geçişini denetlemek üzere devlete ihtiyaç duyulmaktaydı.[19] Bu iki görüşten farklı olarak bazıları da özel kişilerin teşebbüslerine ek olarak, bütün alanlarda teşebbüs fikrini geliştirip yayacak genel bir politikaya ihtiyaç bulunduğunu belirtmekteydiler.

Türk devletçiliği dışarıdan da buna benzer birçok eleştiriye hedef oldu. Amerika, Türkiye'yi iktisadi faaliyetleri yeteri derecede serbest bırakmadığı için eleştiriyor, hükümete ekonomi üzerindeki kontrolünü gevşetmesi için manevi baskı yapıyordu.[20] Türk ekonomisini, tamamen Amerika ekonomisi açısından[21] açık bir çözümlemeye tabi tutan Thornburg Raporu bu eleştirilere bir örnektir. Thornburg, raporunun önsözünde, "Türk hükümeti ile Türk halkının Amerikan yardımının etkili olacak şekilde yapılmasını istediklerini, bu sebeple de ellerinden geldiği ölçüde, bu yardımı mümkün kılacak iç şartları yaratacaklarına inandığını" belirtiyor ve şöyle devam ediyordu: "...*Türkiye, bizim milli poli-*

18 *Vatan*, 23 Kasım 1949; 5 Ekim 1947 (Erzurum'da Bayar'ın sözleri). Bayar, bu bölgenin sanayileşmesi gerektiğine inanıyordu. *Vatan*, 5 Mart 1948 (F. Arna'nın mektubu).

19 *Cumhuriyet*, 1 Eylül 1946 (A. H. Başar); (başyazı), 8 Ocak 1948.

20 Bkz. *Türkiye İktisat Mecmuası*, Aralık 1948, s. 23; keza Lewis, "Recent Developments in Turkey", s. 323.

21 Osman Okyar, "Mr. Thornburg ve Türk Ekonomisi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Temmuz 1948, ss. 288-303.

tikamızın hedefi olan nitelikte fert ve millet hürriyetlerini gerçekleştirmek istiyorsa, kendi şartlarına uygun düşen tedbirleri almalıdır ki bunların bizim kullandığımız yöntemlerin aynısı olmaları gerekli değildir. Türkiye hürriyet istemiyorsa, Amerikan yardımının ne Türklere ne de Amerikan politikasına faydası dokunacaktır."[22] Öte yandan Türk gazeteleri, İngiltere'nin Türkiye'yi yeteri kadar güçlü ve kapsamlı bir devletçilik politikası gütmemekle suçluyor olmasından şikâyet etmekteydiler.[23] Buna rağmen 1947'den sonra Amerika'nın Türkiye'deki siyasi nüfuzunun artmasıyla birlikte, Amerika'nın ekonomik görüşlerinin özellikle 1949 -1953 döneminde belirli bir etkisi olduğundan şüphe yoktur.

Siyasi partiler 1946 -1950 döneminde, devletçilik konusundaki bu iç ve dış etkilere paralel olarak bazı görüşler benimsediler. Demokrat Parti'nin, devletçilikle ilgili ve 1950'den sonra hükümet politikası haline gelmiş olan görüşleri, devletçiliğin Türkiye'deki ilk yürütücüsü Celal Bayar tarafından ifade edildi. Celal Bayar'a göre, yeni devletçilik bir orta yol üzerinden yürüyecekti. Ekonomik liberalizm tarihe karışmış olduğundan, onun yerine endüstride ve tarımda ılımlı bir koruma politikası geçecekti. Bayar'ın kanaatince, ancak yeterli sermaye ve insan gücüne sahip ülkeler liberal bir iktisadi politika uygulayabilirlerdi. Türkiye'de ise sermaye birikimi bir bakıma hâlâ sınırlı olduğundan, iktisadi liberalizm kabul edilemezdi.[24] Bununla beraber son yirmi yıl içinde Türkiye'de biriktirilmiş olan sermaye miktarı göz önünde tutu-

22 Max Weston Thornburg, *Turkey: An Economic Appraisal*, New York, 1949, s. VIII. Thornburg'un fikirlerinin, daha raporun yayınlanmasından önce, *Vatan* gazetesi tarafından geniş çapta reklamı yapılmıştı. 1951'deki Türk ekonomisinin özlü, aynı zamanda kapsamlı bir çözümlemesi için bkz. William H. Nicholls, "Domestic Trade in an Underdeveloped Country-Turkey", *The Journal of Political Economy*, Aralık 1951, ss. 463-480.

23 *Tanin* (Başyazı), 19 Eylül 1947 . Yazının sahibi merhum H.C. Yalçın, durumu canlandırmak için şu ibareyi kullanmıştı: "Açıkçası iki cami arasında kalmış bir binamaz durumundayız."

24 *Vatan*, 7, 8 Nisan 1947 (İzmir'de Bayar); keza *Celal Bayar Diyor ki* (yayınlayan Nazmi Sevgen), İstanbul, 1951, ss. 162-164.

larak[25] devletin, ekonomik alanda endüstri kurmak ve bireylerle bütün alanlarda rekabet etmek suretiyle ekonomiye doğrudan doğruya müdahale etmesi engellenmeliydi. Devletin işlevi, ekonomik güçlerin faaliyetlerini uyumlu hale getirmek ve düzenlemekten ibaret olmalıydı. Özel teşebbüse bundan böyle öncelik tanınmalı ve devlet sadece özel sermayenin istenilen sonuçları elde edemediği alanlara müdahalede bulunmalıydı. Bir zamanlar Türkiye'de devletçiliğin baş savunucularından biri olduğu ithamlarını reddeden Celal Bayar,[26] bir bütün olarak devletçiliğe değil, devletçiliğin devlet kapitalizmi şeklindeki aşırılıklarına karşı olduğunu söylüyordu. Celal Bayar'a göre, devletçiliğin en kötü şekli, ağır vergiler yoluyla devletin sermaye biriktirmesiydi ki bu durum, hayat ve kültür seviyesini düşürerek devletçiliğin sosyal gayesine aykırı sonuçlar doğuruyordu.[27]

---

25 *Millet* dergisi (1942'de Remzi Oğuz Ank tarafından kurulmuştu) Celal Bayar'ın biyografisini yazmış olan Cemal Kutay'ın idaresi altında yayınlanıyordu. Kutay, 1946 yılında, özel sektörün iyi düzenlenmemiş olduğunu ve özel sektörün, Bayar'ın kendi faaliyetlerini kolaylaştıracak tedbirleri alacağına inandığını yazıyordu. Böylece girişimcilerin isteklerini yerine getirmeyi başarırsa, Bayar orta sınıflar tarafından umduğundan da fazla desteklenecekti. *Millet*, S. 4, Şubat 1946, s. 3.

26 Celal Bayar, 1935'te devrin Başbakanına verdiği bir rapora, milli enerjiden gerektiği gibi faydalanmak ve dünya ekonomisindeki düşünce akımına ayak uydurmak için, dağınık milli ekonomi güçlerini koordine edecek bir vasıta olarak devletçiliği savunuyordu (*Millet*, S. 3, Şubat 1946, s. 3). 1946'da Celal Bayar fikrini değiştirdi. Fertlerin, daha büyük iktisadi teşebbüslere yatıracak kadar sermaye biriktirmelerine yardım etmek suretiyle devlet, ekonomideki rolünü bitirmiş oluyordu. Artık devletin ekonomik alandaki rolü, özel sermayeye daha çok hürriyet sağlayacak şekilde düzenlenmeliydi (*Cumhuriyet*, 30 Haziran 1946). Özel sermaye ile devlet sermayesi bundan böyle, hükümet tarafından eşit muamele göreceklerdi. Devlet sermayesi, ulaştırma, milli savunma, posta hizmetleri gibi, özel teşebbüse kâr getirmeyecek alanlara yatırılacak, devlet teşebbüslerinin bazıları özel kişilere satılacaktı. (Bu son vaat, kamuoyunun gösterdiği tepki karşısında gerçekleştirilemedi.) Ekonomik mübadelelerin tümü rekabet esasına göre düzenlenecek, müdahaleden masuniyet ticaretin ana ilkesi olacaktı (*Tasvir*, 29 Nisan 1946).

27 *Vatan*, 7 Nisan 1947 (İzmir'de Bayar); *Celal Bayar Diyor ki*, ss. 162-164; *Ulus* (başyazı), 18 Haziran 1948; *Vatan*, 7 Nisan 1947; *Millet*, 11 Temmuz 1946, s.

1947'de toplanan Demokrat Parti Genel Kongresi, uzun tartışmalardan sonra, Celal Bayar'ın devletçilik hakkındaki, -yukarıda belirtilen- görüşlerini yansıtan bir kararı kabul etti. Bazı Demokrat Partililer, kongrede devletçilik konusu etraflı olarak incelenmiş ve tartışılmış olsaydı, devletçiliğin bütünüyle reddedileceğini iddia etmişlerdir.[28]

Devletçilikle ilgili genel düşünce akımlarını takip eden ve bütün toplumsal grupların, özellikle orta sınıfın sempatisini kaybetmek istemeyen Halk Partisi, devletçilik konusundaki eski görüşünü değiştirme yoluna gitti. Halk Partililer devletçiliğin başlangıçta hayat seviyesini süratle yükseltecek bir araç olarak düşünüldüğünü ve hükümetin önceleri özel teşebbüsü kayıtlamayı tasarlamadığını iddia ettiler. Savaş şartları gerekli bazı sınırlamalara sebep olmuşsa da savaş artık sona ermiş olduğuna göre devletçilik yeni duruma intibak ettirilebilirdi. Halk Partililere göre Türkiye'de devletçilik, herhangi bir ekonomi kuramının değil, tarihi şartların ve memleketin acil ihtiyaçlarının bir sonucuydu. İdeoloji bakımından bir güçlük mevcut olmadığına göre, partinin devletçilik görüşü memleketin yeni ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde ayarlanmalıydı. Bir kısım Halk Partili de devletçilik kavramının ağırlık merkezinin ekonomik gayelerden fazla salt toplumsal gayeler üzerinde toplanmasını tavsiye etmekteydi. Böylece sosyal gayeler güden bir devlet (welfare state), işçi sınıfının gelişmesiyle ortaya çıkması beklenen sınıf kavgalarını önleyebilirdi.[29]

1947'de toplanan Halk Partisi Kurultayı, Parti Programında yer alan devletçilik ilkesini görüşerek bu ilkenin uygulanma alanını

3; Celal Bayar, "Devletçiliğe Dair", *Millet*, 19 Aralık 1946, s. 3 vd.

28 *Yeni Sabah*, 1 Nisan 1948 (Mustafa Kentli). (Kentli, liderlerin otoritesine karşı geldiği için 1948'de "tasfiye" edildi.) Devletçilik tartışmaları sırasında 906 delegeden ancak 100 kadarı kongre salonunda hazır bulunuyordu.

29 *Akşam* (başyazı), 25 Ocak 1947; *Ulus* (başyazı), 17 Ocak 1948; Kasım 1948; *Türkiye İktisat Mecmuası*, S. 57, Nisan 1953, s. 223; *Ulus*, 20 Ocak 1947 (Sadi Irmak); *Akşam* (başyazı), 25 Ocak 1947.

özel teşebbüs ve özel sermaye lehine daraltma kararını verdi.[30] Bu karara uygun olarak devletçilik daha liberal bir şekilde tanımlanarak devletin ekonomik sorumlulukları teker teker tespit edildi.[31] Bu suretle sözü geçen sorumlulukların sınırının, 1945'ten önce olduğu gibi, alabildiğine genişlemesi önlenmek isteniyordu. Devlet ağır endüstriyi, madenleri, elektrik santrallerini işletmeye; milli savunma ve ulaştırma işlerini görmeye devam edecek, bunların dışında kalan alanlar ise bireylere bırakılacaktı. Kamu menfaatinin gerektirdiği bazı teşebbüslere girişmek için özel sermayenin yetersiz kaldığı hallerde ve özel sermayenin kâr sağlamayacağı işlerde devletin ekonomiye müdahale edebileceği tezi Halk Partisi tarafından benimsendi. Fakat devlet hiçbir suretle tarıma el atmayacak ve hayat pahalılığını artırabilecek başka ekonomik faaliyetlerde bulunmayacaktı.[32]

Türkiye'de devletçilik belirli bir doktrine göre değil, memleketin toplumsal ve ekonomik şartlarının zorunlu kıldığı bir sistem olarak ortaya çıkmış ve daha çok bu şartlara uygun bir şekilde gelişmiştir. Yakın gelecekte de bunun böyle olacağı güvenle söylenebilir. Türkiye'nin ekonomik kalkınmasının önüne çıkan başlıca güçlük, sermaye yetersizliği ve yatırımı teşvik edici bir atmosferin bulunmayışı, daha da önemlisi, ekonomik kalkınma ile sosyal refahın (social welfare) uzlaşamayacağına inanan

30 *CHP Yedinci Kurultayı Tutanağı*, s. 350 vd.; *Ulus* (başyazı), 17 Ocak 1948; 2 Aralık 1947. Burada devletçilik tartışılırken salonda sadece 125 delege bulunduğu belirtilmelidir. Bütün delegelerin toplamı 700 kadardır.

31 1949'daki Günaltay Kabinesi'nin programında ekonomik kalkınma planına yer verilmişti, bu amaçla bir uzman aranması da (*BMMTD*, Dönem 8. 4, c. 25, s. 309) bazı kimselerce Halk Partisi tarafından devletçilik politikasının devam ettirilmek istendiği şeklinde yorumlandı. Bu yorum tarzı, devlet planlaması ile ekonomik kalkınmayı hedef tutan genel bir planlamanın birbirine karıştırılmasından ileri geliyordu. Devletçilik ve sınırları konusunda kesin bir bilginin olmayışı genel olarak Türkiye'nin ekonomik politikasının başlıca niteliklerinden birini teşkil etmiştir. *Tanin* (başyazı), 19 Eylül 1947.

32 *Vatan*, 2 Aralık 1947. Siyasi partilerin devletçilik karşısındaki tutumlarını genel olarak gösteren bir yazı için bkz. *Vatan*, 18 Mart 1950 (O. N. Bayman).

özel teşebbüsün ilkel zihniyetidir. Türkiye'de devlet teşebbüslerini devralmak ve işletmek isteyen bir sınıfın var olmasına rağmen bu sınıf, bu iş için ehil olduğunu henüz ortaya koyabilmiş değildir.[33] Her ne kadar kendisine bu konuda pek fırsat verilmemişse de bu sınıf, bireysel teşebbüsün özel kişilerin sorumluluğuna bırakıldığı takdirde memleket ekonomisinin daha iyiye gideceğini inandırıcı delillerle ispatlayamamıştır. Aksine, özel teşebbüs taraftarları liberal bir ekonomi sisteminin 18. ve 19. yüzyıllarda Türkiye'yi yarı koloni durumuna düşürdüğünü unutarak, hâlâ geçen yüzyıl liberalizminden kalma, doğru dürüst hazmedilmemiş bazı sloganlarla endüstri idare etmek iddiasındadırlar.

Özel teşebbüs, eline ne zaman fırsat geçtiyse, tek güdüsünün, işçilerin ve genel olarak halkın menfaatini zerre kadar gözönünde tutmaksızın, Avrupa'da sanayi devriminin ilk günlerini hatırlatan yöntemlerle, kâr sağlamak amacında olduğunu göstermiştir.[34] Özel teşebbüse karşı genel bir güvensizlik doğuran sebeplerden biri de yeni girişimci sınıfın toplumsal sorumluluk duygusundan yoksun oluşudur. Halkın devlet fabrikalarını özel şahıslara devretme girişimlerini iyi karşılamaması ve bunları devlet parasını bağışlamak gibi görmesi özel teşebbüsün toplumsal sorumluluk duygusundan yoksun oluşuna karşı bir tepkidir. Özel teşebbüse genellikle sempati beslemeyen hükümet bürokrasisi de Türkiye'deki

33 Lewis, "Recent Developments", s. 329 vd.

34 Bu girişimci sınıf dış memleketlerden yardım almak konusunda büyük bir istek göstermekle beraber, işletmecilikteki -özellikle işveren-işçi ilişkileriyle ilgili- eski görüşlerini, bu alanlardaki yeni gelişmelere uygun olarak değiştirmesi gerekince "Bu gibi yöntemlerin Türkiye'de sökmeyeceği" şeklinde dogmatik bir gerekçeyle yeniliklere karşı direnmekteydi. Bu çevreler, işveren-işçi ilişkilerinde ve iş konularında daha yeni görüşlere sahip olan ve bu görüşleri alenen savunmaktan çekinmeyen Amerikalı işadamlarına ücretlerin artırılmasını veya sendika haklarının tanınmasını isteyen işçi liderlerine baktıkları gibi şüpheyle bakmaktaydılar. Fakat yabancı sermaye de eline fırsat geçtiğinde, tekelini kurmakta tereddüt etmemiştir. 1938'den önceki petrol tekeli için bkz. Nicholls, "Domestic Trade in an Underdeveloped Country: Turkey", *The Journal of Political Economy,* Aralık 1951, s. 467-468.

endüstrinin büyük bir kısmına iftiharla, kendi gayret ve kabiliyeti sayesinde meydana getirilmiş gözüyle bakmaktadır. Devlet teşebbüslerindeki üretim ve işletme yöntemlerinin üstünlüğünü belirtmekte, devlet teşebbüslerinin toplumsal değerlendirmelerle faaliyette bulunmasına karşılık özel işletmelerin kâr güdüsüyle çalıştıklarını ileri sürmektedir. Son yirmi otuz yıllık devletçilik uygulamasının gerek halk, gerekse servet sahibi olanlar üzerinde garip bazı psikolojik etkileri olmuştur. Halk bir servetin teşebbüs ve buluş yeteneği sayesinde kazanılmış olabileceğine bakmaksızın, servet edinme yollarını şüpheyle karşılamak eğilimindedir. Zenginler ise mal mülk sahibi olmaları ve toplumun öteki sınıflarıyla birlikte sıkıntı çekmemeleri kendilerine vicdan azabı veriyormuş gibi zenginliklerini inkâr etme eğilimindedirler. Sosyal adaletsizlikler üstüne yapılan tartışmalar karşısında aşırı davranışlarda bulunmakta veya pek yakın bir gelecekte tüm imkânlarının tükenmesinden korkan bir adamın telaşıyla servetlerini harcamaya koyulmaktadırlar.

Türkiye, süratle kalkınmak zorundadır. Nüfusun tümü için yüksek bir hayat standardı sağlayacak bir ekonomik gelişme seviyesine ulaşabilmiş olmaktan hâlâ çok uzaktır. Endüstrileşme ve ekonomik kalkınma isteklerinin artık doğrudan doğruya, yeni iş imkânları arayan halktan gelmesi de ekonomik kalkınmanın kaçınılmaz bir ihtiyaç olduğunu açıkça göstermektedir. (Milletvekili adayları, seçmenlerine fabrika vaat ederek oy toplamakta, seçilince de eğer hükümete sözleri geçiyorsa, bu vaatlerini yerine getirmektedirler. Ne var ki kurulan fabrikalar zaman zaman ekonomik değerden çok, prestij sağlamaya yaramaktadır.)

Türkiye'de özel teşebbüs, döviz temini, iç emniyet ve dış rekabete karşı savunma, gerekli toplumsal güvenliğin sağlanması gibi mali, siyasi ve toplumsal bakımlardan devlet desteğine muhtaçtır. Üstelik Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk günlerinden beri devletin toplum hayatında belirli bir yeri olmuştur. Halk her türlü kişisel sorumluluktan kaçınmakta, bütün ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılanmasını bekleyerek toplum hayatındaki bütün düzensizliklerin suçunu devlete yüklemektedir.

Devlet böylece, kendisi de farkında olmaksızın, birbirleriyle kısmen çelişen, üç rolü birden üzerine almaktadır: İlkin özel teşebbüsü ve özel sermaye birikimini teşvik etmekte; ikinci olarak, işletmeler kurarak kendi faaliyet alanını genişletmekte; üçüncü olarak da bir refah devleti (welfare state) gibi davranmaktadır.

1950'den sonra, devletçiliğin ıslahı ve devlete ait fabrikaların özel kişilere devri konusunda bazı ciddi teşebbüsler olduysa da bunlar başarıyla sonuçlandırılamadı.[35] Yukarıda anlatılan kuvvetler ve şartlar, Türkiye'de devletçiliğin, hiç değilse daha bir süre varlığını devam ettireceğini göstermektedir.

Bununla beraber, 1946'dan sonra savunulan yeni devletçilik anlayışı değişik bir niteliğe sahipti. Devlet tarım üzerindeki kontrolünü kaldırmakla beraber makineleşme ve tarım kredileri yoluyla da gayretlerini tarımın geliştirilmesine yöneltti. Dünya fiyatlarına göre bir hayli yüksek olan tarım fiyatlarını sübvansiyonlarla destekledi. İşçiler ve memurlar kamu hizmetlerinin finanse edilebilmesi için yine eskisi gibi vergi ödemeye devam ettiler. Devletçilik politikasının tarım lehine ayarlanması ve özel endüstrinin dışarıdan ham madde, makine ve tesisat satın alabilmesi için gerekli dövizden yoksun bırakılması özel endüstriyi kısmen felce uğrattı. 1935 -1945 döneminde ise endüstrileşme tarımın aleyhine sonuçlar doğurmuştu.

Ancak, tarımdaki bu "yeni devletçilik" anlayışı, sadece birkaç toprak sahibinin refahını artırmaktan başka bir şeye yaramadı, geniş halk kitleleri ihmal edildi. 1951'de Türkiye'ye gelen, etraflı

35 Devletçiliğin liberalizasyonuyla ilgili olarak bkz. H.A.R.P., "Turkey Under the Democratic Party", *The World Today*, Eylül 1953, s. 385 vd.; "Democracy in Turkey", *Contemporary Review*, Ağustos 1954, s. 82-83; Lewis, "Recent Developments", s. 328; K. Grunwald, "Dawn and Twilight of Statism", *Economic News*, Ekim-Kasım 1952, S. 5, ss. 33-42. Ayrıca, "Where Capitalists are Popular", (Menderes'le mülakat), *US News*, 4 Aralık 1953, ss. 77-79; C. B. Randall, "Can We Invest in Turkey", *Atlantic*, Kasım 1953, ss. 48-50; eski Türkiye Büyükelçisi George C. McGhee'nin yazısına da bkz. "Turkey Joins the West", *Foreign Affairs*, Temmuz 1945, s. 627-628; keza *Challenge*, Ağustos 1954, ss. 19-23.

bir rapor hazırlayarak küçük çiftçilere yardım edilmesini tavsiye eden Milletlerarası Banka (International Bank) Misyonu üyelerinden William H. Nicholls'un dört yıl sonra yazdığı gibi:

> "1953'te Türkiye'nin tarımı makineleştirme programından doğrudan doğruya sadece 25.000-27.500 kadar çiftçi ailesi faydalanmıştır ki bu % l'den biraz daha yüksek bir oranı ifade eder. Sözü geçen ailelerin yıllık ortalama geliri muhtemelen 15.000 dolardan fazla olup, 1952 sonunda bütün çiftçilere dağıtılan resmi kredilerin en az % 25'ini bu aileler almıştır. (...) Gene de, traktörün gelişinden, büyük bir kısmı kara sapan kullanan, sayıları 2,5 milyonu bulan küçük çiftçiler doğrudan doğruya yararlanamamıştır. ... Türkiye -önce endüstride, sonra tarımda- 'vitrin' gösteriş tipi diyebileceğim bir ekonomik kalkınma politikası takip etmiş, yani geniş halk kitlelerin aleyhine, küçük bir üretici grubunu korumuş, bu gruba yardım etmiş, şu veya bu şekilde imtiyazlandırmış ve bu suretle bunları vatandaşlardan pek azının katıldığı bir ilerlemenin simgesi haline getirmiştir. Oysaki bir yoksulluk denizi içinde birkaç imtiyaz adası, ekonomik bir kalkınmanın varlığını pek gösteremez."[36]

Bu sebeplerle hayat pahalılığı süratle yükselince hükümet, savaş yıllarındakine benzer ağır iktisadi yaptırımlarla Milli Korunma Kanunu'nu 1956'da yeniden uygulamaya başladı. 1958 sonbaharında kabul edilen, yeni dış yardımlarla ekonomiyi dünya piyasalarına uygun normal arz ve talep temeli üzerine oturtması beklenen yeni ekonomik politika gereğince bu kanun sonradan kaldırıldı.

Türkiye'de devletçiliğin mutlaka yeniden tanımlanması gerekmektedir. Devletçiliğin hâlen içinde bulunduğu karmakarışık durum her türlü ilerlemeye engeldir. Türkiye'de devletçiliği, ive-

36 William H. Nicholls, "Investment in Agriculture in Underdeveloped Countries", *American Economic Review*, Mayıs 1955, ss. 64, 67, 71. Bu düşünceler Türkiye'de de ilgililer tarafından tasvip görmüştür. 4. bölümün köylülerle ilgili kısımlarına da bkz.

dilik arz eden özel birtakım siyasi ve toplumsal sebepler doğurmuştur. Bu ivedilik, hâlâ devam etmekle beraber, artık bir hayli hafiflemiş olduğuna göre, devletçiliği, ekonomik kalkınma ile siyasi demokrasiyi birleştirecek şekilde uygulamak gerekir. Bu şekilde, arzu edilen toplumsal gayelerin gerçekleşmesi de mümkündür... Özel teşebbüs, ilkel kâr temini zihniyetinden sıyrılır, sermayesini toplumsal gerekçelerle gereken yerlere yatırırsa, kendi kurumlarını devletten daha iyi ve daha etkili yöntemlerle işletirse toplumun saygısını yeniden kazanabilir. Öte yandan, genel olarak toplumun, özel olarak hükümet bürokrasisinin de ekonomik faaliyetlerin birey ve toplum için hayati önemini kavraması, bu faaliyetlere can sıkıcı birtakım zorunluluklar olarak kuşkuyla bakmaması lazımdır. Eski geleneksel hayat özleminden vazgeçilmelidir. Geçmiş yüzyıllardan miras kalan, ekonomik faaliyetler konusundaki yanlış görüşler ve anlayışsızlık tamamen silinmelidir. Yaratıcılık, verim ve diğer alanlarda olduğu gibi ekonomide de kişisel yeteneklerin yaratıcılığını desteklemek gaye olmalıdır. Ekonomik rejim tayin edilirken işte bu esaslar ana ölçüt olarak alınmalıdır.

ON İKİNCİ BÖLÜM
HALKÇILIK VE SOSYAL SINIFLAR

Halkçılık, Halk Partisi'nin başlangıçta kabul ettiği (diğer ikisi cumhuriyetçilik ve milliyetçilik olan) üç ana ilkeden biridir. Bu ilkeye göre millet; sosyal sınıflardan değil, çeşitli meslek gruplarına mensup olan bireylerden meydana gelmiştir. İlk zamanlarda birden fazla parti kurulmasına müsaade edilmemesinin sebebi de halk arasında ekonomik çıkarlar bakımından tam bir birliğin bulunduğu Türkiye'de, ayrı siyasi partiler tarafından savunulması gereken, kendilerine has belirli çıkarlara sahip iyice farklılaşmış büyük sosyal sınıfların mevcut olmadığı düşüncesidir.[1] Çok partili sistemin reddi için öne sürülen bu düşüncenin dikkate değer tarafı, bu durumun geçici bir nitelik taşımasıdır. Başka bir deyişle, sosyal sınıflar oluşur ve bunlar kendilerine özgü ekonomik çıkarlara sahip olurlarsa, ortada tek partili sistemin devamını haklı gösterecek hiçbir sebep kalmayacaktır.

1945 -1946'da çeşitli siyasi partilerin kurulması, partilerle ilgili sosyal kuramın kökten bir şekilde değiştirilmesini gerektirdi ki bu da halkçılık ilkesinin değişikliğe uğradığını gösteriyordu. Bu suretle, yirmi yıldan beri halkçılık adı altında savunulan ilkelerle taban tabana zıt bir durum meydana gelmiş oluyordu.

1 *Tarih*, IV, İstanbul, 1931, s. 168. 2. bölüme de bkz.

10 Mayıs 1946'da toplanan Halk Partisi Olağanüstü Kurultayı'nın verdiği ilk kararlardan biri, siyasi partilerin ve sınıf çıkarını esas tutan derneklerin kurulmasına izin vermek oldu.[2] Bu kararın arkasından hükümet, Büyük Millet Meclisi'ne, Halk Partisi'nin tekçi (monolitik) felsefesinin ilham verdiği, siyasi partilerin ve (sendikalar dâhil) sınıf çıkarına dayanan derneklerin kurulmasını yasaklayan Cemiyetler Kanunu'nun değiştirilmesine dair bir teklif getirdi.[3] Bu teklif, Türkiye'de artık özel çıkarlara sahip sosyal sınıfların mevcut olduğu anlamına geliyordu. Yani hükümet, ekonomik çıkar ve düşünce ayrılıklarını, çok partili sistemin sosyal temeli olarak kabul ediyordu.

Çok partili sistemin gelişmesini sınıflara dayandırmak fikri ilk defa Halk Partisi'nden gelmiştir. Bu kararın gerisindeki sebepleri, toprak reformuna karşı olan büyük toprak sahiplerinin parti içinde bir bölünmeye sebep olmalarıyla sonuçlanan, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu konusundaki tartışmalarda aramak lazımdır. Mademki toprak sahipleri, Halk Partisi'ne bağlılıklarına rağmen kendi çıkarlarını bu kadar şiddetle savunuyorlardı, diğer sosyal gruplar da başka siyasi partiler kanalıyla kendi çıkarlarını savunmak konusunda serbest bırakılmalıydılar. Gerçekten de 1946'nın ilk yarısında Türkiye'deki siyasi partiler, az çok sınıf fark-ları esasına göre faaliyet gösterebilecekleri inancıyla kuruldular.

Ancak, 21 Temmuz 1946 seçimlerinden sonra ve özellikle solcu partilerin süratle yayılması karşısında, sınıfların temsili fikri yavaş yavaş yerini genel temsil fikrine, yani siyasi partilerin, sınıf farkı gözetmeksizin, bütün sosyal grupları temsil etmesi gerektiği düşüncesine bıraktı. Bu değişikliğin nedenleri arasında gerçek anlamda sınıf partileri için gerekli şartların henüz mevcut olmaması ve sol tehlikesinin giderek büyümesi bulunmak-

2 *Ulus*, 26-27 Nisan, 11-15 Mayıs 1946; *Ayın Tarihi*, Mayıs 1946, s. 35 vd.; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 60.

3 *BMMTD*, Dönem 7, c. 24, s. 48 vd. (5 Haziran 1946 tarihli ve 4919 sayılı kanun.)

tadır. Ayrıca memlekette, siyasi sistemle ilgili olarak, kendi işlerine geldiği ölçüde ayarlamalar yaparak gücünü devam ettirmek isteyen idareci sınıfların bulunuşunu da hesaba katmak gerekir.

Halkçılık ilkesinin Türk siyasi partilerince yeniden yorumlanışı 1946'dan bu yana birçok zikzaklar çizmiş olmakla beraber siyasi partilerden hiçbiri bu ilke üzerine kesin bir söz söylememiştir. Aslında bütün partiler, halkçılık konusunda tartışmaktan kaçınmışlar ve ne zaman bu yönde teşebbüslere girildiyse bu teşebbüsler genel olarak "solcular"ın eseri olarak gösterilmiştir. Ne zaman bir siyasi parti sosyal temelini daha açık bir şekilde belirtmeye kalkışmışsa, hemen arkasından aksi yönde bir tepkiyle karşılaşmış, bunun sonucu olarak da sosyal bakımdan açıklıktan uzak bir duruma düşmüştür. Halk Partililer, 1946 Kurultayı'ndan sonra, sınıf çıkarını siyasi partilerin temeli olarak kabul ederek çok ileri gittiklerini düşünmüşler ve komünistleri partiye çekip muhalefetin eline yeni eleştiri sebepleri vermekten korktukları için genel temsil düşüncesine dönmüşlerdir.[4]

Oysa 1947 Kurultayı'ndan önce bazı Halk Partililer, toprak reformu, sosyal güvenlik, işçi sigortaları gibi bazı reformlardan ötürü, partilerinin en geniş sosyal tabakaları, yani köylüleri ve işçileri kendine çekebileceğini, bu sebeple sosyal sınıflara yönelmesi gerektiği görüşünü ileri sürmüşlerdi.[5] Halk Partisi, tedrici gelişme değil de ani (devrimci) değişme fikrini benimsemiş olduğuna göre, bütün sosyal sorunlar karşısında köktenci bir tutum takınabilirdi. Halkçılık ve devrimcilik ilkelerini de buna göre ayarlayabilirdi. Partinin ekonomik görüşleri bile, ekonomik değil, sosyal devletçilik sayılıyordu. Bu yüzden, topraksız veya ufak toprak sahipleriyle işçilerin savunucusu ve sözcüsü olursa, Halk Partisi'nin daha çok başarı kazanacağı düşünülüyordu. Bu tezin savunucu-

4 Yaşar Nabi, *Nereye Gidiyoruz*, İstanbul, 1948, s. 43.

5 Sadi Irmak, "CHP Meseleleri", *Ulus*, 9-12 Ekim 1947. Başbakan Günaltay, 1949'da siyasi partilerin çeşitli gayelerle kurulduğunu, sınıf çıkarlarının korunmasının da bu gayelerden olduğunu söylüyordu. *Vatan*, 28 Kasım 1949.

ları, milliyetçilik ilkesinin de yeni sosyal felsefeye uyum sağlayabileceği kanaatindeydiler.[6]

Halk Partisi 1947 Kurultayı ise bu fikirlere sıcak bakmayarak orta yolcu bir politika benimsedi. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nda yapılan değişiklikle, orta büyüklükteki çiftliklerin istimlak dışında bırakılması, yeni politikanın en canlı deliliydi.[7] Kurultay, partinin halkçılıkla ilgili görüşünü de değiştirmeye karar verdi. Tek parti devrinde Halk Partisi, halkın farklı sosyal sınıflardan değil, iş bölümü esasına göre gruplara ayrılmış bireylerden meydana geldiğini kabul ediyordu. Yeni "halk" tanımında da "sınıf" kelimesinin kullanılmasından hâlâ kaçınılıyor olmakla beraber, çeşitli sosyal grupların milletin bütününü teşkil ettiği belirtilmekteydi (madde 6). Halk Partisi, görevinin bu sosyal grupların çıkarlarını uzlaştırmak, aynı zamanda köylülerin hayat seviyesini yükseltmek için gerekli tedbirleri almak olduğuna inanıyordu. Bu son konu, Kurultay tarafından belirli bir düşünce akımını ve siyasi bir kuramı ifade ettiği için değil, halkın desteğini sağlamaya yarayacak bir vasıta olduğu için kabul edilmiştir. Şurası muhakkaktır ki Halk Partisi'nin 1923 -1945 dönemindeki toplumsal örgütlenme anlayışı geniş ölçüde nasyonal sosyalist ideolojinin etkisi altında kalmış, daha sonraları az çok bulanık bir orta yolculuk kılığına bürünmüştür.

Demokrat Parti'nin halkçılık ilkesi, özellikle sosyal grupların yeni politik yapı içindeki rolüyle ilgili tutumu ise çok genel bir şekilde ifade edilmiştir. Demokrat Parti Programı "... çiftçilik, işçilik, tüccarlık, sanayicilik, avukatlık ve memurluk gibi, yurttaşların teşkil ettikleri iş ve çalışma zümrelerinin karşılıklı münasebet ve menfaatlerinin, umumi menfaat çerçevesi içinde, içtimai adalet ve insani tesanüt prensiplerine uygun olarak ahenkleştirilmesi lüzumuna ve imkânına inanıyoruz" diyerek genel bir formül kullanıyordu (madde 6).

---

6 *agy*, 10 Ekim 1947 (S. Irmak).

7 3. bölümün orta sınıflarla ilgili kısmına bkz.

Demokrat Parti liderleri, siyasi partileri sınıf temeli üzerinde örgütlemek fikrine daha baştan itibaren şiddetle cephe almışlardı.[8] Bu tutumun sonucu olarak da sınıfların temsiline yol açacağı için nispi temsil sistemini reddettiler. Adnan Menderes "Parçalayıcı sınıf menfaatlerine dayanmaktan ziyade bugün memleketimizin başarması lazım gelen en ehemmiyetli inkılabı tahakkuk ettirecek prensiplere dayanarak milli partiler saflarında yürümenin memleketin umumi menfaatine en uygun bir yol olduğuna her sınıftan bütün halkımız tam olarak inanmaktadır" diyordu. (A. Menderes'in kastettiği reform, gerçek bir demokrasinin kurulmasıydı.)[9] Demokratlar, partilerinin bir zenginler ve burjuvazi partisi olduğunu inkâr etmekle beraber bazı düşünceler ifade ediyorlardı. Köprülü'ye göre parti, sosyal sınıfları tanıyordu. Sınıfların ayrı çıkarları vardı ve eğer bu çıkarlar iyi düzenlenmezse birbiriyle çatışabilirdi. Parti ayrıca modern bir toplumda çeşitli sınıfların çalışmak veya başka faaliyetler için mesleki örgütler, sendikalar ve kooperatifler halinde birleşmelerini doğal karşılıyordu. Fakat sınıfların bağdaşmaz çıkarları olduğunu kabul etmeyen Demokrat Parti bunların sosyal mücadeleye girişmesini de şiddetle reddediyordu. Böyle bir kuram tamamıyla eskimiş ve temelsizdi ve bu nedenler yüzünden Demokrat Parti kendini bir sınıf partisi olarak görmüyor, sosyal sınıflar arasında mücadeleyi kabul etmiyordu. Parti kendini "milli bir parti" olarak ilan ederek ilkelerine inanan bütün vatandaşları etrafında toplamayı düşünüyordu.[10]

Halk Partisi'nin ve Demokrat Parti'nin sosyal sınıflar ve sınıf çıkarına dayanan örgütlenme konusundaki gerçek tutumunu, bu partilerin sendikacılık ve işçilerin grev hakkı karşısındaki davranışları çok güzel bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu davranışlar aynı zamanda siyasi partilerin genel olarak halkçılık anlayışını,

8 *Kudret*, 17 Kasım 1947 (Köprülü'nün görüşleri).

9 *Tasvir*, 11 Ekim 1946; *BMMTD*, Dönem 7, c. 23, s. 250.

10 *Kudret*, 30 Eylül 1947 (Köprülü'nün görüşleri); 26 Kasım 1947; *Cahiers de l'Orient Contemporain*, 1946, s. 503-504'e de bkz.

özel olarak da sosyal sınıflar ile siyasi partiler arasındaki ilişkilere dair görüşlerini yansıtmaktadır.

Cemiyetler Kanunu'nda, sınıf çıkarına dayanan derneklerin kurulabilmesini öngören değişikliğin yapılması üzerine, 1946 yılının başında sendikalar serbestçe kuruldu. Altı ay sonra solcuların nüfuzu altına girdikleri gerekçesiyle bu sendikaların çoğu kapatıldı.[11] Halk Partisi Hükümeti, 20 Şubat 1947'de, devletlerarası taahhütlerini yerine getirmek için ivedilikle 5018 sayılı Sendikalar Kanunu'nu çıkarttı. Kanunun çıkarılmasının asıl sebebini ise bir milletvekili şu sözlerle belirtmekteydi: "Alınlarına siyah bir damga vurulmaması için bu maceraperestlerden kurtulmak isteyen bu memleketin temiz nasiyeli (alınlı) işçilerini bütün milliyetçi, memleketçi ve daima Türk kalacak teşekküllerini kurmalarını geciktirmenin doğru olmayacağını Yüksek Kamutay takdir buyururlar." (Başka milletvekilleri de memleketin sosyal yapısının, sınıf çıkarına dayanan örgütlerin kurulmasını gerektirdiğini kabul ediyorlardı.)[12] Sendikalar Kanunu işçilere grev hakkı tanımıyordu. Demokratlar, kanunda yer alan sınırlayıcı hükümlerden birçoğunu eleştirdiler. Onlara göre, bu kanun, dünyadaki sosyal düşünce akımlarına güya ayak uydurmak amacını güden bir gösterişten ibaretti. "Grev hakkı tanınmadıkça (...) demokratik manada sendika ve amele hürriyetinin mevcut olduğu asla iddia edilemezdi" ve grev hakkı bulunmayan bir sendika kendi gayesini inkâr etmiş olurdu.[13] Demokratların kanaatince, Halk Partililer hâlen bir vasi tutumunda olup işçilerin siyasi olgunluğa sahip olduklarına inanmıyorlar ve bu sebeple de onlara grev hakkını tanımıyorlardı. Demokrat Parti

11 14. bölüme bkz.

12 *BMMTD*, Dönem 8. 1, c. 4, s. 315-316. (Çalışma Komisyonu Sözcüsü Hulusi Oral, işçileri "kötü cereyanlara" karşı korumak için sendikalar halinde teşkilatlandırmak zaruretinden bahsediyordu.)

13 *agy*, s. 306 (Fuat Köprülü); *Kudret*, 29 Kasım 1947; *Vatan*, 17 Ağustos 1948 (Eyüp'te Köprülü'nün konuşması).

ise, demokratik görüşlerinin bir sonucu olarak Türk milletinin siyasi olgunluğuna inanıyor, Türk işçisinin vatansever ve olgun olduğunu kabul ediyordu.[14]

Grev hakkı konusundaki tartışmalar Ocak 1950'de iş mahkemeleri kurulması için İş Kanunu'nun değiştirilmesi vesilesiyle yenilendi. Halk Partili Çalışma Bakanı Şemsettin Sirer, işçilerin grev hakkı istemediklerini ileri sürerek bu sorun üzerinde tartışma açtıkları için Demokratları Kemalizm aleyhtarı olmakla suçladı.[15] Grev hakkını savunan bir kimsenin "bizden" olmadığını iddia eden Halk Partili bir milletvekili de Çalışma Bakanı'nı destekledi.[16] (Sirer 1947'de, solcu oldukları söylenen profesörleri Ankara Üniversitesi'nden "tasfiye eden" Milli Eğitim Bakanı'ydı.) Sirer, Taft-Hartley Kanunu'nu zikrediyor, ABD gibi demokratik bir ülke grev hakkını sınırlayan bir kanun kabul etmiş olduğuna göre, bunun grev hakkının demokrasi sürecindeki tarihi rolünü artık tamamlamış olup ortadan kalkmaya mahkûm bulunduğunu gösterdiğini, Türkiye gibi devletçi bir ülkede grevlerin yeri bulunmadığını söylüyordu.[17] Bakanın işçilerin zaten grev hakkı istemedikleri iddiasına geniş işçi kitleleri tarafından itiraz edildi, birçok yerde bakanın sözlerine katıldıklarına dair işçilerden imza toplamak isteyen hükümet memurları direnişle karşılaştı.[18]

---

14 Bkz. *Kudret* (başyazı), 30 Eylül 1947; (Köprülü'nün aynı nitelikteki konuşması), *Vatan*, 17 Ağustos 1948. *Cumhuriyet*, başyazısında Köprülü'ye, işverenlerin de vatanseverliğine hitap ederek onlardan işçilerin haklı taleplerini kabul etmelerini, böylece grevlere meydan vermemelerini istemesini tavsiye ediyordu. Başyazıda durumun gerçekle farklı olduğu, işçilerle işverenler arasında bir çıkar çatışması bulunduğu, grev hakkı meselesinin, işin içine milliyetçiliği karıştırmadan halli gerektiği belirtiliyordu. *Cumhuriyet*, 18 Ağustos ve Ekim 1948.

15 *BMMTD*, Dönem 8.4, c 23, s. 220 vd.; *Ayın Tarihi*, Ocak 1950, s. 61 vd.

16 *Ulus*, 28 Ocak 1950 (F. Kurtuluş'un sözleri).

17 *Ayın Tarihi*, Ocak 1950, ss. 31-36, 61-70 *passim*. İnönü bile grev hakkının tartışılması için vaktin erken olduğunu söylemekteydi. *Vatan*, 5 Mayıs 1950.

18 *Vatan*, 1, 2, 4 Şubat 1950; 16 Mart 1950. 5 Nisan 1950 tarihli *Vatan*'da, Hür Tekstil Sendikası'nın grev hakkı istediği için hükümet tarafından kapatıldığı bildiriliyordu.

Sendikalar Kanunu üzerindeki tartışmalar, Halk Partisi'nin ve genel olarak memleketteki idareci çevrelerin sosyal sınıf anlayışlarını köklü bir şekilde değiştirmeye henüz hazır olmadıklarını, salt bir isim değişikliğiyle yetindiklerini gösteriyordu.[19] İleri sürülen liberal görüşlerin çoğu, samimi bir inançtan çok, partizan hislere dayanıyordu. Mesela, Demokrat Parti'nin, muhalefet yıllarında vaat ettiği sendika hürriyeti ve grev hakkı[20] ile ilgili birçok liberal düzenleme görünüşe göre çıkar gruplarının baskısı yüzünden hâlâ gerçekleştirilmiş değildi.[21] Üstelik Demokrat Parti Hükümeti

19 1947'de Sendikalar Kanunu tasarısı müzakere edilirken işçilerde sınıf bilinci uyanmasın diye hükümet, "sendika" kelimesinin yerine "işçi teşekkülü" veya benzeri bir kelime koymak istedi (Kemal Sülker, *Türkiye'de Sendikacılık*, İstanbul, 1955, s. 55). *Vatan* başyazarı, demokratik fikirlerin savunucusu olarak bilinen A. Emin Yalman bile, grev hakkının partiler arasında tartışma konusu haline getirilmesine esefle bakıyor, grev yerine tahkim usulünün kabulünü teklif ediyordu. "Yalman, Türkiye'de 1936'dan beri iş ihtilaflarının devletin hâkemliğinde halli gibi demokrasiye aykırı, işçileri tatmin etmeyen bir tahkim usulünün uygulandığını, grev hakkının bir demokrasideki en tabii haklardan biri olduğunu unutuyordu.) *Vatan* (başyazı), 7 Şubat 1950. Ancak 1947'den beri bu sahada büyük ilerlemeler kaydedilmiştir; çünkü Demokrat Parti'nin aynı yıl toplanan kongresinde, bir işçinin dediği gibi, o tarihe kadar sadece "işçi" kelimesini ağza almak bile komünizm eğiliminin bir belirtisi, hele işçi hâklarını savunmak, Mareşal F. Çakmak'ın sözleriyle, bu çeşitli eğilimlerin en kesin delili sayılıyordu. 6 Şubat 1950 tarihli *Vatan*'da yazıldığı üzere, bir zamanlar "sendika" kelimesi bile korku uyandırmaya yetiyor, bu kelimeyi kullanmak günah oluyordu. Bu bakımdan, işçi sorunlarının daha serbest tartışılması önemli bir ileri adım oluşturmuştur. *Vatan*, 9 Ocak, 15 Ağustos 1947.

20 1947-1950 arasında Demokratlar bu meseleyi birçok defa tartışma konusu yapmışlardır. *Cumhuriyet*, 17, 18 Ağustos, 7 Eylül 1948.

21 Gazetelerde zaman zaman Büyük Millet Meclisi'ne işçilere grev hakkı tanıyan bir kanun tasarısı getirildiğine dair haberler çıkmıştır (*Cumhuriyet*, 21 Aralık 1955, 12 Mart 1956). Grev hakkı verilmemesinin sebepleri resmi makamlarca şöyle sıralanmaktadır: Sendikalar henüz yeteri kadar kuvvetli değildir; endüstri işçilerinin çoğu sendikalara üye olmamıştır; grev yapanların yerini alacak insan gücü mevcuttur; işçi ücretlerinin artırılması hayat pahalılığını şiddetlendirecektir (*Forum*, 15 Şubat 1956, s. 6). İşverenler, üretim usullerini daha akılcı bir temel üzerine oturtmak ve bu amaçla yeni yatırımlar yapmak zorunda kalmamak için grev hakkına karşıdırlar. Zaten işve-

işçilerin sınıf temeli üzerinde örgütlenerek politikaya katılmasına karşı cephe almış,[22] bir süre önce bazı sendika federasyonlarını güya sınıf kavgasını körüklediklerinden dolayı, gerçekte ise bu sendikaları, işçilerin hayat standardını düşüren enflasyonist politikalara muhalefet ettiği için kapatmıştır.[23] İktidardayken işçilerin grev hakkı taleplerine karşı koyan Halk Partililer ise muhalefete geçince cömertçe vaatlerde bulunmuşlardır.[24] (Grev Hakkı 1963'te verilmiştir.)

Sendikalar Kanunu'nun kabulünden sonra, Esnaf Dernekleri ve Esnaf Dernekleri Birlikleri Kanunu münasebetiyle sınıf örgütlenmesi üzerinde ikinci bir tartışma açıldı. Bu kanunun amacı, esnafın ve ufak tacirlerin tümünü, hükümet denetimi altına alabilmek için, birlikler halinde örgütlemek ve onları diğer sosyal gruplara karşı bir denge unsuru olarak kullanmaktı.[25]

---

renlerin zihniyeti de yeni tipte bir iş örgütlenmesinin kabulüne aykırı düşmektedir, işçiler de daha akılcı bir üretim örgütlenmesinin benimsenmesi konusunda işverenler üzerinde baskı yapmamışlardır.

22 1954 seçimleri arifesinde, işçiler tarafından kendilerini tutan adayları desteklemek üzere kurulan bir siyasi komisyon hükümet tarafından süratle dağıtıldı. Komisyonun kurucuları, sendikaları politikaya karıştırdıkları için mahkemeye verildiler. K. Sülker, *Türkiye'de Sendikacılık*, s. 282.

23 *Forum*, 15 Mart 1957, s. 8.

24 Halk Partisi, 1953 kurultayında işçilere grev hakkı tanımak kararını vermiş ve o tarihten beri, görünüşe göre samimiyetle bu vaadini tekrarlaya gelmiştir. İnönü 1956'da İstanbul İşçi Sendikaları Federasyonu'nu ziyaret etmesi üzerine, devrin Çalışma Bakanı tarafından sendikaları tehlikeye düşürmek, yani politikaya karıştırmakla itham edilmiştir. *Akis*, 17 Mart 1956.

25 Eski Çalışma Bakanı Sadi Irmak şöyle diyordu: "Muhterem arkadaşlarım, sadece mensuplarının sayısı birkaç milyonu geçen bir sosyal tabakanın kanunu ile karşı karşıyayız. ... Arkadaşlar, bir yeni cemiyet tipi meydana getiriyoruz. Bundan evvel çıkardığımız Sendikalar Kanunu'na göre nasıl o kanun büyük bir sosyal sınıfın hususiyetlerine uygun bir cemiyet tipi meydana getirmiş ise bununla da sayısı çok kalabalık olan bir sosyal sınıf için bünyesine uygun bir yeni cemiyet tipi meydana gelecektir. ... Proleter sınıfın yanında bir muvazene unsuru meydana gelmiş oluyor. Onun içindir ki esnafı bir bütün olarak muhafaza etmek güzel bir harekettir. Ve bundan dolayıdır ki içtimai faydayı sağlamak lazımdır." *BMMTD*, Dönem 8. 3, c. 17, s. 38 vd-, 50-51.

Halkçılık ilkesini bir de çeşitli sosyal grupların politikaya gösterdiği ilginin ve bu grupların siyasi parti anlayışının ışığı altında incelemek, herhangi bir sosyal grubun mali bakımdan veya başka bir şekilde kendi çıkarı için belirli bir partiyi destekleyip desteklemediğini saptamak uygun olacaktır.

Demokrat Parti'nin, çoğu kere ileri sürüldüğü gibi, salt zengin toprak sahipleri ve işadamları tarafından kurulduğunu sanmak ne kadar hatalıysa, bu çıkar gruplarının partinin kurulmasında hiçbir etkisi bulunmadığını söylemek de o derece yanlıştır.[26] Demokrat Parti'nin liderler kadrosunu kısmen toprak ağaları oluşturmuş olup bunlar bazı yerlerde (özellikle Doğu Anadolu) mahalli parti örgütüne hâkim olmuş ve hâkimiyetlerini bugüne dek sürdürmüşler,[27] işadamları ve tacirler de partiye mali yardımda bulunmuşlardır.[28] Fakat Demokrat Parti'ye alttan asıl muazzam

26 Kenan Öner hatıralarında, Denizcilik Bankası'nın eski müdürlerinden ve iş çevrelerinde nüfuz sahibi olan Yusuf Ziya Öniş'in kendisine başvurduğunu ve tanışıklıkları olmadığı halde Demokrat Parti İstanbul İl Teşkilatı'nın başına geçmesini teklif ettiğini açıklamaktadır (*Siyasi Hatıralarım ve Bizde Demokrasi*, s. 5). Şemsettin Günaltay da Erzurum'da yaptığı bir konuşmada, bazı Demokratların kendi illerinde, devlet temsilcilerinin bölgelerine girmesine müsaade etmeyen eski Osmanlı derebeyleri gibi (Karaosmanoğulları, Çandaroğulları) hükümet otoritesine meydan okumasından şikâyet ediyordu (*Vatan*, 4 Eylül 1949).

27 Bu durum bazı Batı bölgeleri için de söz konusuydu. Örneğin, Aydın ve Tire'deki Demokrat Parti örgütünün kurucuları (Ethem Menderes, Sadık Ediz, Dr. Mustafa Ali vs.) büyük toprak sahipleriydi. Bkz. Faik Şemsettin Benlioğlu, *Demokrat Partinin İçyüzü ve Hataları*, İzmir, 1947, s. 24. vd. Bu çevreler hakkında daha yeni bilgi için bkz. *Cumhuriyet*, 11 Ekim 1957.

28 Demokrat Parti İstanbul İl Teşkilatı'nın kurucusu Kenan Öner kendisiyle çalışacak olan üç kişiyi şöyle tanıtmaktadır: "Yanımda çalışmak üzere merkezce üç kişinin münasip görüldüğünü (Köprülü) bildirdi. Bunların kim olduğunu sordum, izahata başlayarak İbrahim Çehreli'nin son harp zamanında, servetini milyonlara ulaştırmış bir adam olduğunu, Demokrat Parti henüz meydana çıkmadan ve tasavvur devrinde iken kendiliğinden Ankara'ya gelerek partiye on bin lira vermek suretiyle hamiyet ve taraftarlığını göstermiş olduğu gibi ileride hiç de yardımdan geri kalmamak vaadinde bulunduğunu, tahsili olmamakla beraber para hususunda kendisinin ve muhitinden

desteği sağlayan, bu yeni partide, ekonomik ve sosyal sorunlara bir çözüm yolu, hiç değilse hükümete karşı duyulan memnuniyetsizliği göstermeye yarayacak bir vasıta bulacaklarını ümit eden topraksız köylüler ve küçük mülk sahipleri olmuştur.[29] Endüstri işçileri ise grev hakkı gibi büyük önem verdikleri isteklerini yerine getirmemesine rağmen, Demokrat Parti'yi gerek muhalefetteyken, gerekse iktidara geçtikten sonra genellikle desteklemişlerdir. İşçilerin bu davranışında Demokratların onları bir kuvvet olarak

---

istifade edileceğini bildirdi... Hüseyin Avni Sarıoğlu'nu anlatmaya başlayarak bunun da diğeri kadar servet sahibi olmamakla beraber ticaretle meşgul olmak itibarıyla faaliyetinden az çok nakdi yardım beklemek kabil olduğu gibi, Mülkiye'den mezun olmak itibarıyla da fikirlerinden istifade edileceğini ve Serbest Fırka zamanında Trabzon'daki şubenin başkanlığını yaptığı için tecrübesinin de faydalı olacağını anlattı." Öner, *Siyasi Hatıralarım*, s. 11, 12. İzmirli tüccarların, Demokrat Parti'ye 100.000 lira bağışta bulundukları da rivayet olunmuştur (*Cumhuriyet*, 13 Şubat 1946). Demokrat Partinin 1947 yılındaki ilk kongresi sırasında, partinin 2.000 lira tutarında bir borcu, Nuri Leflef adındaki delege tarafından hemen oracıkta ödenmiş, zengin bölgelerden gelen delegeler partiye para yardımı yapmaya davet edilmişlerdir (Mete, *Demokrat*, s. 39. *Tasvir*, 14 Ocak 1947).

1951'de, Demokratların iktidara geçmesinden sonra, iş adamları hükümet üzerindeki nüfuzlarına dayanarak, kredi kolaylığı sağlanması, yabancı sermayeyle iş birliği yapılması gibi taleplerini, hükümetin tertiplediği bir kongrede daha açık bir şekilde formüle ettiler, iş adamları ayrıca, süratle sermaye birikimi yapabilmek için, sosyal mevzuatın da değiştirilerek işverenler tarafından işçi sigortalarına ödenen prim miktarlarının azaltılmasını istiyorlardı. Kongre güya bütün endüstri personelini temsil ettiği halde, sayısı yüzü aşan sendikalar dört delege göndermiş, buna karşılık sadece İstanbul'dan kongreye elli sanayici katılmıştır, *Sanayi Kongresi*, Ankara, 1951, ss. 26, 33, 35, 53.

29 Çiçekdağ'dan Kırşehir'e giden Celal Bayar'ın karşısına çıkan köylüler durumlarından acı acı şikâyet etmişlerdir (Bkz. *Vatan*, 1 Şubat 1948; Düzce bölgesinde buna benzer görüşler için bkz. Necati Yaşmut, *Vatan*, Kasım 1945). Adana'nın Yenice ilçesinde de pamuk eken köylüler, Celal Bayar'a pamuğun kilosunu 125 kuruşa sattıkları halde piyasada kumaş bulamadıkları için giyecekleri olmadığından yakınmışlardır (*Vatan*, 17 Mart 1949). Ege Bölgesi'nde çiftçiler, bir yandan ürünlerinin ellerinden alınacağı korkusuyla, bir yandan da pamuk fiyatlarının düşüklüğü ve bu fiyatlarla kumaş fiyatları arasında büyük farklar dolayısıyla pamuk üretmekten kaçınıyorlardı (*Cumhuriyet*, 31 Ocak 1946)

kabul etmesi, 1923 ile 1945 yılları arasında Halk Partisi'nin yaptığı gibi yapmayıp işçilere yukarıdan bakmaması etken olmuştur. Ayrıca, işçi evleri inşaatı ve sosyal sigorta bedellerinin artırılması gibi işçi yararına olan bazı projelere Demokratlar önayak olmuşlardır.

1946 -1950 dönemindeki siyasi mücadele boyunca açık şekilde şiddetli sınıf çatışmalarına rastlanmamaktadır. Halk, hayat pahalılığından acı acı yakındığı zaman bile, hükümeti piyasa fiyatlarını kontrolden aciz olduğu için eleştirmekle beraber bu pahalılıktan kısmen sorumlu olan vurgunculara, tüccarlara karşı açık bir düşmanlık göstermiyordu.[30] Hatta toprak sahipleri ile köylüler arasında çıkan, sınıf çatışmasını andıran bazı ihtilafların sebebini, sınıf bilinci veya sınıf mücadelesi arzusundan çok, ampirik ihtiyaçlar teşkil etmektedir.[31]

---

30 Bazı orta sınıf yayın organları da bir sınıf olarak özellikle bu grubun çıkarlarını savunuyordu. Mesela *Millet* dergisi, hükümetten ısrarla bu sınıfı ve onun kültür değerlerini eriyip kaybolma tehlikesinden korumak üzere tedbir almasını talep ediyordu (*Millet*, S. 9, 28 Mart 1946, s. 3 vd.). *Mülkiyet* dergisi de dokuz yıldır hükümetin haksız muamelelerine maruz kalan gayrimenkul sahipleri için özel himaye tedbirleri talep etmekteydi (*Mülkiyet*, S. l, Mart 1948, s. 15).

31 Denizli'de topraksız köylüler ve ortakçılar, sahibi kasabada yaşayan, 100.000 dönümlük Adacabir Çiftliği'ne el koyarak toprakları çiftlik arazisindeki Çeşmebaşı, Dönemenli, Ada, Aptal, Cabir, Döşeme, Küçükada ve Halasbaşı köylerine dağıtmışlardı (*Cumhuriyet*, 7 Nisan 1946). Aynı şey Bursa havalisinde de olmuş, Bakırköy ve Hotinli Köyü yarıcıları anlaşarak işledikleri toprakları bölüşmüşler, çiftlik sahibine hissesini vermeyi reddetmişlerdi. *Vatan* (başyazı) 7, 19 Ekim 1949. Bazı yerlerde köylüler, demokrasinin toprağın bölüşülmesi anlamına geldiğini sanmışlar, demokrasi de artık kurulmuş olduğuna göre toprağı paylaşmak zamanının geldiğini düşünmüşlerdir. Bu satırların yazarı, Gönen civarındaki köylülerle 1946 yılında yaptığı bir konuşmayı gayet iyi hatırlamaktadır. Birkaç saat sohbet ettikten sonra güvenlerini kazandığı köylüler, hükümetin sosyal adaleti sağlamak amacıyla 1945'te çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na benzer yeni bir kanun hazırladığını duyduklarını söyleyerek şehirlerde oturanların mülklerinden bir kısmının ne zaman müsadere edileceğini sormuşlardı. 1946 -1950 devresinde birdenbire köylerin fakirliğini ve geriliğini tasvir eden birçok eser yayınlandı. Bu eserler aydınlarda köylülere karşı duygusal bir ilgi ve sempati uyandırdı, onları siyasi bakımdan Demokratları tutmaya sevk etti.

1946 -1950 devresinde zaman zaman memleketin çeşitli bölgelerinde, kanunen yasak olmasına rağmen, işçilerin grev yaptığına dair rivayetler çıkarılmıştır.[32]

Yeni yorumlanmış şekliyle halkçılığın siyasi partiler ile sosyal sınıflar arasındaki ilişkileri sağlam, uyumlu bir temel üzerine yerleştirmeye yetecek kadar geniş ve liberal bir kapsamı yoktur. Bu son haliyle bile halkçılık ilkesi, Türkiye'deki sosyal gelişmenin doğurduğu ihtiyaçları karşılayamamaktadır.

Türk siyasi partileri, sosyal grupların tümünü temsil ettikleri iddiasındadırlar ki bu tamamen doğru değildir. Türkiye'de orta sınıf, belli başlı bütün partilerin siyasi liderliğini elinde bulundurmaktadır. Oysa bu sınıf sosyal bakımdan muhafazakârdır. Halkçılık ilkesinin bu sebeple, bütün sosyal sınıfların ve bireylerin, halk tarafından aforoz edilmekten veya resmi makamların takibine uğramaktan korkmaksızın düşüncelerini açıklamalarına imkân verecek şekilde yeniden tanımlanması gerekmektedir.

Yeni bir tanımlama yapmak ihtiyacı artık akademik bir spekülasyon konusu olmayıp Türkiye'nin bütün siyasi ve ekonomik hayatı üzerinde etkiler doğurabilecek kesin bir zorunluluk haline gelmiş bulunmaktadır. Türkiye'de sosyal ve ekonomik değişmeler başlangıçta kanun yoluyla ve gayet sıkı kayıt ve şartlar altında gerçekleştirilmişti. Cumhuriyet'in ilk yirmi, yirmi beş yılında bu değişmeler -yavaş da olsa-devamlı bir gelişme göstermişti. Fakat 1949'dan itibaren, Amerikan askeri ve ekonomik yardımları, çeşitli dış borçlar ve yeni bir yatırım politikası sonucu ola-

32 İzmir Limanı işçileri 1946'da grev yapmışlarsa da resmi makamların müdahalesi üzerine tekrar işlerine dönmüşlerdir. *Cahiers de l'Orient Contemporain*, 1946, s. 506. O tarihlerde basın, işçi grevleri gibi "tehlikeli" olayları bildirmek konusunda çekingen davrandığı için bu konuda güvenilir bilgi elde etmek bir hayli güçtür. Grevlerle ilgili haberlere basında ancak yeni yeni yer verilmektedir. 1954 yazında İzmir Limanı işçileri, grev yapmışlar, birkaç hafta sonra da bütün grevcilerin mahkemeye verilmesine rağmen, bu grevi tekrarlamışlardır. 1956 yılı ilkbaharında da ücretlerinin indirilmesini, protesto etmek için Aydın ve Söke'deki işçiler grev yapmışlardır. *Cumhuriyet*, 3 Mart 1956.

rak ekonomik ve toplumsal değişmeler o zamana kadar Türk tarihinde görülmemiş bir tempoya ulaştı.[33] Bu değişmeler, Türk toplumunun en derin tabakalarına kadar nüfuz etti, değişim karşısında gösterilen kültürel ve toplumsal direnci yenerek tamamen yeni ve modern bir açıdan ele alınıp düzenlenmeleri gereken geniş görüş ve çıkar ayrılıkları yarattı.[34] Gayesi ne olursa olsun, dışarıdan yapılan yardımlar Türk toplumundaki bu gelişmeleri göz önünde tutmalıdır. İlk ve en önemli nokta, bu yardımların gerici ve antidemokratik eğilimleri teşvik etmemesi veya koyu muhafazakâr grupların kudretini artırmamasıdır. Dış yardımın, Türk halkının tarihine, kültürel ve siyasi ideallerine, yani iki yüz yıldan beri Türkiye'deki bütün gelişmelere yol gösteren hedeflere göre ayarlanmaması, uzun vadede, yardıma ve yardım eden devlete karşı husumet duyulmasına sebep olacaktır.[35]

İki yıldır yavaşlamış olmakla beraber ekonomik değişim hâlâ devam etmektedir. Tarımın makineleşmesi ortakçı ve yarıcıların köylerini bırakıp[36] şehirlere göç etmelerine yol açmakta, öte yandan endüstri yatırımları bu yeni iş gücünü emecek ölçüde iş alanı sağlayamamaktadır. Sonuçlarına ve bedeline bakılmaksızın devamlı olarak hızlandırılacak bir endüstrileşme bu durumda tek çıkar yol olarak görünmektedir.

Bu arada, üretim gerçekten artmış, ayrıca enflasyon ve arazi spekülasyonu (büyük şehirler civarındaki arsaların değeri 1946'dan

33 Bu değişmeler için 3. ila 13. bölüme ve 15.bölümün Demokrat Parti ile ilgili kısmına bkz

34 H. A. R. Gibb, Yakındoğu'daki toplumsal değişmeleri inceleyen kapsamlı çalışmasında, bu değişmelerin düzenli ve türdeş olmadığını; fakat gruplara nüfuz ettiğini belirtmiştir. Bkz. "Social Change in the Near East: Problems and Prospects" (ed. P. W. Ireland), Şikago, 1942, ss. 32-38; Türkiye için bkz. ss. 45-48. Türkiye'de 1949'dan beri gerçekleşen toplumsal değişiklikler bir hayli farklıdır. Çünkü bunlar kitleler üzerinde, sağladıkları faydalar bakımından, eşit olmasa da derin etkiler meydana getirmiştir

35 Sorunun etraflı bir incelemesi için bkz. Charles Issawi, "Economic and Social Foundations of Democracy in the Middle East", *International Affairs*, Ocak 1956, ss. 27-42.

36 Şehirlere göç eden köylüler için bkz. Yaşar Kemal, *Çukurova Yana Yana*, İstanbul, 1955. (Bu kitap, İstanbul Gazeteciler Ödülü'nü kazanmıştır.)

bu yana elli ile yüz misli yükselmiş bulunmaktadır) sonucunda milli gelir yükselmiş[37] ve hemen hiçbir toplumsal değerlendirmeye yer verilmeksizin büyük bireysel servetler kazanılmıştır. Bu dengesiz ekonomik gelişmenin tehlikesi, tamamlayıcı tedbirler ve ayarlamalar ihmal edilirse tam olarak kendisini göstermektedir. 1950'de Türk halkının % 65'inin okuryazar olmadığı[38] ve bu sorunun çözümü konusunda, aralıksız devam eden bazı faaliyetlere rağmen, pek az şey yapılabildiği unutulmamalıdır. İleri olmakla geri olmak arasında baş gösteren, mazur görülmesi imkânsız ikilik, birbirinin zıddı iki ayrı yaşam seviyesinin bir arada bulunması tahammül edilemez bir durum yaratmaktadır. Milli gelir dengesiz bir şekilde dağıldığı gibi, bu dengesizlikten faydalananlar hükümet kontrolünün artırılmasına taraftardırlar. Böylece sınıf farkları daha da keskinleşmektedir. Orta sınıf, özellikle toprak sahipleri, Türkiye'deki son ekonomik değişmelerden en çok yararlanan zümredir. Buna rağmen bu zümre çeşitli toplumsal gruplar arasındaki toplumsal, ekonomik ve siyasi ilişkileri eskiden beri mevcut pederşahi geleneksel temeller üzerinde bırakmak için muhafazakâr bir inatla çırpınıp durmaktadır.[39] Ekonomik ve siyasi iktidarı elinde bulunduran bu sınıf, Avrupa burjuvazisinin 19. asırdaki zihniyetine sahip görünmekte ve aynen onun yaptığı hataları tekrar edeceğe benzemektedir.

Türkiye büyük olayların eşiğindedir (1959'da yazılmıştır bu satırlar). Yüzeysel kalan, yarım yamalak tedbirler bu olayları sadece

37 Merkez İstatistik Dairesi'ne göre; gayri safi milli gelir, 1950'de 9,370 milyar lira; 1952'de 12,965 milyar lira; 1954'te 15,484 milyar lira; 1956'da 22,634 milyar liraydı. Bu rakamların gösterdiği artış geniş ölçüde enflasyondan ileri geliyordu. Merkez İstatistik Dairesi tarafından yayınlanan *Türkiye'nin Milli Geliri*, Ankara, 1957, s. 4.

38 *İstatistik Yıllığı*, 1953, s. 79.

39 Bir zamanlar, halkın vatanseverlik ve fedakârlık duygularına hitap yoluyla, bunlara bir de sıkı bir hükümet kontrolü eklenince, toplumsal ve ekonomik yapıdaki değişikliklerden doğan bazı çatışmalar, bu değişiklikler dar bir alanda kaldığından önlenebiliyordu. Bugün ise, o derece kapsamlı ve geniş değişiklikler yapılmıştır ki sorunların nitelik ve büyüklüğüne uygun düşecek yeni görüşlere ve düzenlemelere ihtiyaç vardır.

kısa bir zaman için geciktirebilir. Sıkı bir kontrol ise bir huzur manzarası yaratsa bile mutlaka yapılması gereken geniş siyasi, kültürel ve toplumsal düzenlemelerin yerine geçemez. Türkiye'nin bugün karşısında bulunduğu en büyük mesele, toplumsal uyumun sağlanmasıdır. Ancak toplumsal sorunları çözmek dar ve teknik bir anlayışla başarılamaz. Geniş ve sistematik yeni bir toplumsal örgütlenmeye ihtiyaç vardır. Bu toplumsal düzenleme ihtiyacının temelinde de halkın içten gelen ve gittikçe şiddetlenen kültür, hürriyet ve ilerleme, tek kelimeyle ve en geniş anlamıyla demokrasi özlemi bulunmaktadır. Bu gerçek demokrasi nasıl tanımlanabilir ve demokrasi yoluyla halkçılık nasıl gerçekleştirilebilir? Bu konuda en iyi tanımı, Türkiye'de gerçek bir demokrasinin kurulması uğrunda samimiyetle savaştığı muhalefet yıllarında Demokrat Parti yapmıştır:

> "Biz hak ve hürriyet davasını, sadece güzel vaatlerin, büyük prensiplerin münakaşa ve kabul edilivermesi ile gerçekleşebilir saymıyoruz. İstiyoruz ki bu dava, konuşmalarımızdan yüksek siyasetin arkasında her günkü hayatımıza kadar, köyümüzdeki kurban derisinin teberruundan, milli külfetlerin müşterek tevziinden onun nimetlerinden kanuni müsavat içerisinde istifadeye kadar kökleşsin. Çünkü biz, buralarda yaşayan vatandaşlar, basit insanlarız. Sadece prensipler üzerinde anlaşmalar, yüksek siyaset için belki kâfi gelebilir. Fakat gündelik hayatın iktisadi şartları, mali ve içtimai yokluklar içinde bir bütün oluvermiş olan insanların yaşayışında bir şeker işi, teberru işi, bir cezanın partiler arasında farklar gözetilerek tarhı, köyümüzdeki ve mahallemizdeki bir muhtarın hor muamelesi ve nihayet vergimizi ellerine teslim ettiğiniz insanların kötüye kullandıkları haklarımıza mukabil affa uğramaları, vergilerimizin keyfi sarfı bizim için mühim davalardır. ... Diyorlar ki 'Bunların münakaşa yeri Meclistir.' Meclis, kanunu düzenleyen yerdir. Lakin ona bu kanun fikrini veren, onu şekillendiren sokaktaki, dükkândaki, evdeki ve nihayet meydandaki halkın maşeri (ortak) vicdan ve isteğidir. ... Partiler muayyen meselelerde hadiseleri millet önünde münakaşa ederek çoğunluğu sağlarlar. Bunun adına sokak demokrasisi değil, demokrasinin kendisi denilir. Başka türlüsü ise sadece kulis politikası ve koridor taktiği adını taşır."[40]

40 *Vatan*, 27-29 Mart 1949 (Balıkesir Demokrat Parti Teşkilatı'nın raporundan).

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
DEVRİMCİLİK, BATILILAŞMA VE DAVRANIŞ DEĞİŞMELERİ

III. Selim'in (1789 -1808) dağınık bazı askeri ve idari tedbirleriyle başlayan modernleşme hareketleri nihayet Cumhuriyet devrinde, rejimin dayandığı altı ana ilkeden biri olan devrimcilik ilkesine ulaştı. Modernleşme yeni rejimin gayesi, devrimcilik de bu gayenin elde edilmesini sağlayacak vasıtaydı.

Cumhuriyet idaresi, kültürel ve ekonomik alanlarda devrimler yaparken Batı'yı, adeta kayıtsız şartsız, ilham kaynağı olarak gördü ve örnek aldı. Tatbikatta ise bu örnek birçok değişikliğe uğradı. Türkiye'de öteden beri Batı denilince Baltık'tan Adriyatik'e kadar çekilecek bir çizginin batısında kalan bütün ülkeleri içine alan bir bölge anlaşılmıştır. Bu bölgeye dâhil olan bazı ülkelerin Türkiye üzerindeki etkisi de Türkiye'nin ekonomik ve politik bakımdan onlara bağlılık derecesine ve bu ülkelerin "en iyi" taraflarının Türkiye tarafından değerlendirilişine göre değişegelmiştir. Almanya'nın etkisi orduda ve bundan daha az olarak da endüstride güçlü bir şekilde hissedilmiş; devlet felsefesinde İngilizlerin etkisi görülmüş; politika, edebiyat, sanat, felsefe ve özellikle sosyal âdetlerde ise devamlı surette Fransa'nın etkisi

altında kalınmıştır.[1] İkinci Dünya Savaşı'ndan beri de Türkiye'de genel olarak Amerikan etkisi duyulmaya başlanmış, böylece etki kaynağı olarak Amerika diğer Batı ülkelerinin yerini almıştır.[2]

Osmanlı İmparatorluğu'nu modernleşme çabasına girmeye zorlayan saik, Batı'nın siyasi üstünlüğüdür.[3] Cumhuriyet devrinde ise bu modernleşme çabasına zorlayıcı ikinci bir sebep daha katılmıştır. Buna göre, yeni rejimin varlığını ve bekasını yeni devlet ideolojisinin ihtiyaçlarına uygun olarak, milliyetçi nitelik taşıyan yeni bir kültür ve politika temeli güvence altına alabilirdi. Süratli bir modernleşme, rejimin bekasını sağlayacağından, bunu tez elden gerçekleştirmek için Batı'yı örnek almaktan başka çare yoktu. Böylece, Batı'nınkiyle uzlaşamaz bir kültüre sahip olduğu kabul edilen bir toplumu, sonuçları ne olursa olsun, modernleşmeye zorlamak gerekiyordu. Bir toplumu gerektiğinde bu şekilde zorlayarak Batılılaşma yoluyla modernleştirmenin hiç değilse

1 III. Selim, Fransızlardan reformların gerçekleştirilmesinde kendisine yol göstermelerini istemiş, laik karakterlerinden ötürü Müslümanlık ile Hıristiyanlık arasında bir çatışmaya sebebiyet vermedikleri için Fransız fikirleri Türkiye'de kolayca kabul edilmiştir. Bkz. Enver Ziya Karal, *III. Selim'in Hatt-ı Hümayunları*, Ankara, 1946, ss. 16, 30; Bernard Lewis, "The Impact of the French Revolution on Turkey", *Journal of World History*, Temmuz 1953, s. 107 vd. Türkiye'de Batılılaşma hareketleri üzerine genel bir inceleme için şu eserlere de bkz. A. J. Toynbee, *A Study of History*, c. VIII, Londra, 1954, ss. 239-268, *passim*; keza kısaltılmış baskı, Londra, 1957, ss. 167-171, 1. ve 4. bölümler; Bernard Lewis, "Turkey: Westernization", *Unity and Variety in Muslim Civilization* (derleyen: G. E. von Grunebaum), Şikago, 1955, ss. 311-331; Lewis V. Thomas ve Richard N. Frye, *The United States and Turkey and Iran*, Cambridge (Mass.), 1952, ss. 47-57.

2 Bu etkilerin tartışılmasıyla ilgili olarak bkz. Halide Edip Adıvar, *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri*, İstanbul, 1955; Thomas ve Frye, *The United States and Turkey and Iran*, Cambridge (Mass.), 1952, ss. 139-152; Türkiye'deki Amerikan Büyükelçisinin nutku. *US Department of State Bulletin*, 11 Şubat 1957, ss. 214-216; keza N. Marbury Efrimenco, "American Impact Upon Middle East Leadership", *Political Science Ouarterly*, Haziran 1954, ss. 202-218.

3 Bu konuda genel bir tartışma için bkz. Von Grunebaum, "Problems of Muslim Nationalism", *Islam and the West*, s. 23 vd.

başlangıçta, Toynbee'nin deyimiyle, tipik bir Herodizm* numunesi teşkil etmesi kaçınılmaz bir şeydi.[4] Bu ise pek fark gözetmeksizin Batı kurumlarının ve fikirlerinin biraz rastgele alınmasını zorunlu kılmaktaydı. Pratik gerekçeler, hükümeti modernleşme hareketlerini yabancı devletlere karşı olduğundan önemli, içteki muhafazakâr çevrelere karşı ise olduğundan önemsiz göstermeye mecbur bıraktı.[5]

Başlangıçta modernleşme hareketleri aynen geçmişteki gibi yürütüldü; bu yoldaki çabalara orta sınıfın zihniyeti, idealleri ve zevkleri hâkim oldu. Devrimler öze ve toplumun ana yapısına değil, sadece toplumun âdetlerine ve birtakım zevahire dokunuyorlardı.[6] Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun zamandan beri kabul edile gelmiş olan Batı'nın üstünlüğü fikri, Cumhuriyet'in ilk yirmi yılında zirveye ulaştı. Batılı personel, Batı'nın çalışma yöntemleri ve ürünleri (Avrupa malı), yerli her şeyden kayıtsız şartsız üstün tutuluyordu. Üstelik dil devrimi gibi bazı devrimlerde aşırılığa gidilmesi sebebiyle zaman zaman istenilenden tamamen farklı sonuçlara varılıyordu.[7] 1924'ten sonra telaşla genişletilen modern eğitim sis-

---

* Herodizm, Herod isminden gelir. Herod, Filistin kral hanedanıdır ve Roma'nın desteğiyle hüküm sürmüştür. Herodizm; baskı ile Filistin'i ve Yahudileri Romalılaştırmak, Batılaştırmak anlamında kullanılmıştır.

4 Toynbee, *Civilization on Trial*, s. 188.

5 Von Grunebaum, "Problems", s. 26; ayrıca Rustow, *Politics and Westernization in the Near East*, Princeton, 1956, s. 30.

6 Bkz. H. A. R. Gibb, "Social Change in the Near East", *The Near East Problems and Prospects* (Philip W. Ireland tarafından derlenmiştir), Şikago, 1942, s. 36. Yakındoğu'daki değişikliklerin temelinde bulunan kültürel etkenlerin genel mahiyette bir tartışması için bkz. E. A. Speiser, "Cultural Factors in Social Dynamics in the Near East", *Social Forces in the Near East* (S. N. Fisher tarafından yayınlanmıştır), Ithaca, 1955, ss. 1-22; Türkiye'ye yapılan atıflar için bkz. ss. 13-16, 20; ayrıca Speiser, *The United States and the Near East*, Cambridge (Mass.), 1947, ss. 141-163.

7 Arapça ve Farsça kelime ve deyimleri Türkçeden atmak gayesini güden dil devrimi, bazı hallerde aşırılığa gitmiş ve halkın anlamasına imkân olmayan başka yabancı kelimeleri Türkçeye sokmuştur. *İzmir Enternasyonal Fuarı Enformasyon Bürosu* kelimeleri buna bir örnektir. Geoffrey Lewis, *Turkey*, Londra, 1955, s. 100.

teminin müfredat programında endişe verici eksiklikler mevcuttu, keza akademik çalışmalar da genişlik ve derinlikten yoksundu. Fakat ilk güçlükler bir defa yenilince, suni bir şekilde kurulmuş olan sistem kayda değer ürünler vermeye başladı.

Batılılaşma hareketinin en önemli başarısı, bu alandaki çabaların, düşüncelerin ve olayların Batı'daki gibi gelişmesine elverişli ortam ve şartları hazırlamış olmasıdır. Batı medeniyeti örnek alınarak tespit edilen idealler, geniş halk çevreleri tarafından benimsendi. Gerçi uzun vadede, Batı'dan alınan kurum ve fikirlerin bazıları kesin olarak reddedildiyse de devrimlerin çoğu halk tarafından zamanla kabul gördü.

Batılılaşma, toplum içindeki siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel ilişkilerin ve fikirlerin geçmişe göre daha geniş bir halk temeline dayanmasını sağladı. Böylece modernleşmeyi orta sınıfın düşündüğü gibi şekli bir alana hapsetmek kısmen önlendi. Türkiye'nin modernleşme hamlelerine ışık tutan düşüncelerden biri de milli ve kültürel bir benlik arama çabası olmuştur. Böylece dil devrimi, bütün aşırılıklarına rağmen halk dilinin milli dil olarak yerleşmesini sağladı.[8] Anadolu'da yaşamış ve Türk folklorunca benimsenip korunmuş bulunan eski kültürler, milli sanat ve edebiyatın temeli olarak kabul edildi, üst çevrelerce tanındı.[9] Kadın haklarıyla ilgili devrimler ise Anadolu'daki köylü kadınların büyük çoğunluğunun öteden beri sahip olduğu doğal bir şekilde yaşama ve çalışma hürriyetinin şehirlerde de yerleşmesini sağladı.[10]

---

8 William A. Edmons, "Language Reform in Turkey and its Relevance to Other Areas", *Muslim World*, Ocak 1955, ss. 53-60. Uriel Heyd, *Language Reform in Modern Turkey*, Kudüs, 1954. 2. bölüme de bkz.

9 Bkz. William Mitchell Ramsay, *Asianic Elements in Greek Civilization*, Londra, 1928; Reed, "Religious Life of Modern Turkish Muslims", s. 135-136; Lewis, "Turkey: Westernization", s. 313; Mahmut Makal, *Memleketin Sahipleri*, İstanbul, 1954.

10 Anadolu'nun bazı yerlerinde, evde ve tarlada en çok kadınlar çalışır, erkekler ise asıl görevlerinin savaşa gitmek olduğu yolunda eski bir gelenek icabı hiçbir iş görmezler. Bu âdet yavaş yavaş kalkmaktadır. Türkiye'de muhafazakârların, aile hayatını yıkıyor diye kadın-erkek eşitliğine cephe

Türkiye'nin otuz yıldır devam eden Batılılaşma çabalarına ilişkin güvenilir bir ölçüyü Türk toplumundaki değişmeleri ve bu değişmelerden doğan çatışmaları yakından aksettiren Türk edebiyatında görmek mümkündür. Edebiyat, Cumhuriyet devri boyunca, başka yollardan açıklanamayan ya da açıklanmasına müsaade edilmeyen düşünce ve duyguları ifade etmeye yarayan güvenilir bir vasıta olmuştur. Türk toplumunun geçirdiği bünye değişikliğinin yanı sıra edebiyat da bir eğlence ve estetik vasıtası olmaktan çıkmış, toplumsal ve kültürel değişim savaşının en etkili silahlarından biri olmuştur.[11] (Milli Eğitim Bakanlığı'nın 1941 yılında uygulamaya başladığı program çerçevesinde dünya edebiyatının klasik eserlerini Türkçeye çevirmesi, Türk edebiyatının gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu yolla altı yüz eserin çevirisi yapılmış bulunmaktadır.)

Bugünkü Türk edebiyatı, Cumhuriyet devrinin devrimci zihniyetini yansıtmaktadır. Hikâyede, romanda ve şiirde yeni isimler, klasik yazarların değerini az çok yakalamışlardır. Nazım Hikmet'in (solculuğundan ötürü toplatılmış ve sürümü yasaklanmış olmasına rağmen hâlâ gizli gizli okunan) güçlü gerçekçi şiirleri, keza Orhan Veli, Cahit Sıtkı, Ahmet Hamdi Tanpınar, Oktay Rifat, Melih Cevdet, Necati Cumalı, Fazıl Hüsnü Dağlarca, Yahya Kemal, Cahit Külebi'nin şiirleri; Sait Faik, Yaşar Kemal, Haldun Taner, Aziz Nesin, İlhan Tarus'un hikâyeleri; Orhan Kemal, Kemal Tahir, Talip Apaydın, Fakir Baykurt ve Mahmut

---

alması erkek hâkimiyetini sürdürmek isteğinden başka bir sebebe bağlanamaz. Türk aile hayatı ve kadın hakları hareketinin başlangıcı için bkz. *Current History*, Ekim 1922, ss. 126-132 ve Mayıs 1923, ss. 305-310. 4. bölüme de bkz.

11 İstanbul Üniversitesi profesörlerinden Adile Ayda'nın Fransızca olarak yazdığı ve Fransa'da çok övülen *Le Drame Interieur de Mallarme* adlı kitabın Türkiye'de pek yankı uyandırmamış olması, bir Türk tarafından yazılıp dışarıda beğenilen bir eserin Türkiye'de daima büyük ilgiyle karşılandığı düşünülürse, dikkate değer bir olaydır. Bu durum olsa olsa, kitabın konusunun çağdaş Türkiye'deki edebi akımlara uymamasıyla izah edilebilir. *Cumhuriyet*, 9 Aralık 1955 (Cahit Tanyol).

Makal'ın romanları; çeşitli siyasi ve edebi eğilimleri temsil eden bu yazarlar, şairler ve eserleri, bugünkü Türk edebiyatı hakkında zengin bir fikir verebilir.[12] Yaşar Nabi gibi tanınmış bir yayıncı ve şairin çıkardığı *Varlık*, ayrıca *Yedi Tepe* dergisi de, edebiyat alanında Anadoluculuk akımını yürütmüş, köy halkının hayatını edebiyata konu etmiştir.

Türkiye'de Batılılaşma ve edebiyat konuları Nurullah Ataç'ın (1898 -1956) adı anılmadan incelenemez. Ataç'ın özellikle Batılılaşma ve dil devrimiyle ilgili çoğu zaman birbirleriyle çelişen fikirleri geniş tartışmalara yol açmakla kalmamış, aydınlar üzerinde de derin etkiler meydana getirmiştir. Ataç, "yeni"nin taraftarı olmuş, Batı'ya mümkün olduğu kadar yaklaşmak için yaşayış, düşünüş, hayat görüşü ve âdetlerin tamamen değiştirilmesini savunmuştur. Avrupa'ya ilk giden Türk aydınlarının Batı'nın sadece şeklini getirdiklerine, bu suretle de Batı'ya ilgi ve özlem duyulmasına sebep olduklarına inanan Ataç, Türk toplumunun artık bu şekille yetinmediğini, kendisini Batılı saymak, Batı'nın bir parçası olmak istediğini yazıyordu. Ataç'a göre, Türkiye'nin Batılılaşma yolundan dönmesi düşünülemeyeceğinden, bu yolda karşılaşılacak engeller geçici kalmaya mahkûmdu.

Kaçınılmaz olarak gördüğü Batılılaşmanın gerçekleştirilebilmesi için eskinin bir an önce ve acımadan yıkılması zorunluluğuna işaret eden Ataç, hiç taviz vermeden, aşırılıkla uygulanacak bir akılcılığı, istenilen sonucun en emin ve en çabuk şekilde elde edilmesini sağlayacak bir yöntem olarak görüyordu.

---

12 Ayrıca bkz. Troni Armando, "Nuovi Orientamenti della Letteratura Turca Moderna", *Rassegna Mediterranea*, Temmuz-Ağustos 1948, ss. 12-14 ve Eylül-Ekim 1948, s. 14-15; Julius Germanus, "The Awakening of Turkish Literature", *Islamic Culture*, Nisan, Temmuz 1933, s. 178 vd. Bu konuyla ilgili incelemeler için bkz. G. E. von Grunebaum, "The Spirit of Islam as Shown in its Literature", *Studia Islamica*, 1953, ss. 101-121; Francesco Gabrieli, "Literary Tendencies", *Unity and Variety in Muslim Civilization*, s. 101 vd.; Alessio Bombacı, *Storia della Letteratura Turca dall Antica Impero di Mogolia alla Turchia Moderna*, Milano, 1956. Çeviri programı için bkz. Adnan Ötüken, *Klasikler Bibliyografyası*, 1940-1950, İstanbul, 1952 ve *Tercüme*, S. 41-42, 19 Mart 1947, ss. 438-504.

Fransızcayı çok iyi bilen Ataç, bu dilin Fransa'da 16. ve 17. yüzyıllarda, bilinçli bir kelime yaratma çabası sonunda ortaya çıktığına inandığı için, Türkçenin modernleştirilmesinde de aynı yöntemi uygulamayı denedi ve bu "modernleştirme" sonunda Ataç'ın yazıları güç anlaşılır bir hale geldi.[13]

1945'te liberalizasyonun başlamasıyla birlikte Türkiye'deki modernleşme hareketleri yeni bir devreye girdi. Toplum içindeki ilişkiler görece yeni bir temel üzerine oturtuldu. Toplum içinde ya inançlarından ya da menfaatlerinden ötürü, Cumhuriyet rejimini destekleyen yeni gruplar vardı. Devrimlere karşı direniş artık azalmış, rejim durumunu sağlamlaştırmıştı. Bu nedenle liderlerin devrimciliği de hızını kaybetmiş bulunuyordu. Memleketin atmosferi, bazı reformların isabet derecesi karşısında şüpheli bir tavır takınmaya, bir süreden beri beliren bazı ana sorunlara cevaplar aramaya elverişliydi. Milli karakterin niteliği neydi? Milli karakter, milletin tarihinden, toplum hayatından ve âdetlerinden ayrı olarak ele alınıp salt akıl yoluyla bulunmuş bir temel üzerinde inşa edilebilir miydi? Kopya edilen Batı kültürünün, Batı'nın her ülkesinde tarih, bilim, sanat ve dinin karışımı sonucunda ortaya çıkmış kendine özgü bir milli benliği vardı. Bu unsurlardan her biri de çeşitli ölçülerde Türkiye'de mevcut değil miydi? Son yirmi beş yıldaki modernleşme hareketleri, gelenekçilik ve dinin geri çekilmesine karşılık bilimin ve akılcılığın geliştirilmesi suretiyle eski ile yeni arasında dengenin kurulacağı bir noktaya ulaşmamış

13 Ataç, halk dili ile yazdığı makalelerinde büyük bir üslup ustalığına erişmiştir. Modern Türkçe ile kaleme aldığı yazılarındaki bir özellik de "ve" edatını kullanmamasıdır. Günlük yaşayışı bakımından Ataç bir Doğuluydu; Batı musikisinden hoşlanmadığı halde bu müziğin Türkiye'ye sokulmasını savunmuştur. Batının âdetlerini sevmezdi. Bununla beraber, bir geçiş devresinde insanın kendi görüşlerine aykırı fikirleri kabul etmesi ve onlarla birlikte yaşaması gerekliliğine de inanırdı. Ataç'ın bazı düşünceleri için bkz. *Karalama Defteri*, İstanbul, 1952, s. 49 vd.; 74 vd.; *Ararken*, İstanbul, 1954, s. 30 vd.; *Diyelim*, İstanbul, 1954, s. 40 vd. yazıları için bkz. *Varlık*, 1935-1956. Son yazılarından biri "Yazar ile İşçi"dir, *Varlık*, 15 Ekim-1 Aralık 1956, s. 4, 5. Ataç için ayrıca bkz. *Forum*, 1 Eylül 1957, s. 22-23 (Erdal Öz).

mıydı? Zorla gerçekleştirilen bir kültürel modernleştirme, toplumun hayati bazı kültür temellerini yok etmiyor muydu? Nihayet, bu soruları sormanın bir gereği var mıydı ve modernleşme ile Batılılaşma topluma gerçekten nüfuz etmiş miydi? Bu soruların cevabı, şüphesiz cevap verenin modernleşmeye taraf veya onun aleyhinde olmasına göre değişecekti.

Toplumda genel olarak iki yukarıdaki sorular ve bunların cevapları bakımından eskiden de olduğu gibi birbirinin karşısında duran iki grup bulunuyordu. Durumdan hoşnut olmayan devrimciler, yeni ve daha da köklü reformlar yapılmasını istiyor, muhafazakârlar ise bazı teknolojik yenilikler lehine görüşlerini bir derece değiştirmiş olmakla beraber, devrimlere kesinlikle karşı koyuyorlar, kültürün yeni bir değerlendirmeye tabi tutulmasını istiyorlardı. Bu ikisinin ortasında, ılımlılar diyebileceğimiz, dengeyi sağlayan üçüncü bir büyük grup daha vardı ki bunlar o güne kadar yapılmış devrimleri, Türkiye'nin modern bir toplum seviyesine yükselmesi bakımından yeterli görüyor, ancak bazı devrimleri fazla aşırı buldukları için bunların yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini düşünüyorlardı.

1945'te başlayan liberalizasyon ile siyasi bakımdan Batılılaşmaya, yani demokrasiye doğru bir adım atılmış oluyordu. Liberalizasyon ayrıca devrimlerin toplumu ne ölçüde etkilediğini ölçmeye yarayacak ve gelecekte yeni devrimlerin yürütülmesine ışık tutacaktı. Hâlâ modernleşmeye taraftar bir devletin denetimi altında devam eden eski-yeni savaşının kaderi bundan böyle devrimci ve muhafazakâr grupların göreceli kuvvetine, bu grupların ılımlıları etkileyebilmelerine ve iktidar mekanizmasını kontrol edebilmelerine bağlı olacaktı. Aşağıdaki sayfalarda, 1945'ten sonraki siyasi mücadelenin ana hatlarını vermeye ve bu mücadelenin, devrimcilik ve Batılılaşma çerçevesinde, toplumsal davranışları genel olarak nasıl etkilediğini göstermeye çalışacağız.

1945'te girişilen liberalizasyon, Batı ülkelerini örnek alarak çok partili parlamenter demokrasinin kurulmasını hedef alıyor-

du. Sebebi ne olursa olsun, rejimi liberalleştirme ve muhalefet partilerine müsaade etme kararını veren aktör Halk Partisi'dir. Tamamlanmamış da olsa, çok partili bir rejimin bir dereceye kadar kurulmuş olması ise Halk Partisi ile Demokrat Parti'nin ve Millet Partisi'nin ortak faaliyetlerinin eseridir. Rejime demokratik bir görünüş kazandırmak için ikinci bir parti kurulmasını isteyen ve teşvik eden Halk Partililer, bu partinin tez elden iktidar yarışına girmesine karşı ise tamamen hazırlıksızdılar.[14] En büyük muhalefet partisi olan Demokrat Parti'nin süratle gelişmesi Halk Partilileri endişeye düşürdü ve birçoğu Demokratların daha fazla güçlenmelerine göz yumulmasının doğru olup olmayacağını düşünmeye başladı. 1947'de Recep Peker'in Başbakanlığı döneminde bir ara Halk Partisi, kışkırtıcı dini propaganda yaptığı iddiasıyla Demokrat Parti'yi kapatır gibi oldu. Halk Partisi'nin bu çeşit bir şiddet yoluna başvurmayıp muhalefetle uzlaşmış olması onun lehine kaydedilecek bir nottur.

Buna karşılık Demokrat Parti ise hükümeti amansızca eleştirerek kendi görüşlerini yaymaya devam etti. Halk nezdindeki sempatisini de zaman ve taktik bakımından ustalıkla kullanarak Halk Partisi Hükümeti'ni kendisine çok geniş bir serbesti tanımak zorunda bıraktı. Demokratların 1946-1950 devresinde, hatta daha da sonra, en büyük başarıları, sıradan vatandaşa olan inançları sayesinde kitlelerin desteğini sağlayabilmiş olmalarıdır. Başlı başına bireyin doğuştan birtakım yetenekleri bulunduğunu kabul etmek, bireysel düşüncelere değer vermek ve politikaya fiilen katılmasına imkân sağlamak bile büyük bir yenilikti.[15] Böylece, bireyin toplumu ilgilendiren bir sorun hakkında fikir sahibi ola-

14 Halk Partililer uzun bir süre, devrimlerin yaşamasını sağlamak ve demokrasiyi yerleştirmek için daha hiç olmazsa yirmi beş yıl iktidarda kalmaları gerektiğine inanıyorlardı. *Ulus*, 21 Aralık 1948.

15 Demokratlar, Halk Partilileri halkın siyasi olgunluğuna inanmamakla itham ediyorlardı. *Vatan*, 16 Temmuz 1946 (Bayar'ın İzmir'deki konuşması). Fakat zamanla Halk Partililer de seçmenlerle temasa geçip onların görüşlerini göz önünde tutmaya başladılar. Bu hususta ayrıca bkz. *Celal Bayar Diyor ki* (yayınlayan N. Sevgen), İstanbul, 1951, ss. 120-127.

bileceğini reddeden, bilgisizliği sebebiyle halkı hor gören "seçkin" bir zümrenin halk adına hareket etmesi gerekliliğine inanan, Osmanlı İmparatorluğu'na ve tek parti devrine özgü usul ve zihniyete son verilmiş oluyordu.[16]

Halkın bu yeni tutuma karşı tepkisi en iyimser tahminleri bile aştı. Halk kitlelerinin hevesle politikaya katılması, tartışılan davaları anlaması ve nihayet ısrarla demokratik bir sistem istemesi, bizzat liderlerin de söylediği gibi, 1946 -1950 devresindeki siyasi gelişmelerin rotasını belirledi.[17] Muhalefet liderlerinin bu devredeki rolü, daha ziyade halkın görüşlerini düzenlemek ve bu görüşleri Büyük Millet Meclisi kürsüsünden duyurmaktan ibaret kalmıştır.

Burada basının da, politikaya ilgi uyandırmak ve halkın aktif olarak 1946 -1950 döneminde ve daha sonraki devrelerde politikaya katılmasını sağlamak konusunda önemli bir rol oynadığını belirtmek yerinde olur. Bütün gazeteler, çok partili sistemin ve demokrasinin kurulabilmesinin, vatandaşların siyasi sorunlara doğrudan doğruya ilgi göstermesi şartına bağlı olduğu düşüncesini yaymaktaydılar.[18]

---

16 Memleket sorunlarını sadece "büyükler"in anladığı görüşü böylece ağır bir darbe yemiş oluyordu. Yerleşmiş toplumsal tutumun bir parçasını teşkil eden bu zihniyete gücünden bir hayli kaybetmiş olsa da bugün hâlâ yer yer rastlanmaktadır.

17 *Vatan*, 20 Nisan 1947, 28 Haziran 1946. Mareşal Fevzi Çakmak: "Geldiğim günden beri halk arasında dolaşıyor ve görüyorum. Halkta gördüğüm uyanıklık cidden iftihar edilecek bir harekettir. Bu derece arzusunu açıkça gösteren kütleyi memleketimizde ilk defa gördüm... Gittiğim yerlerde halkın demokrasi istediğini gördüm" diyordu (*Cumhuriyet*, 19 Temmuz 1946).

18 Gazeteciler, devamlı olarak siyasi partilerin liderleriyle konuşmalar yapıyor ve onların düşüncelerini halka duyuruyor, öte yandan halkın görüşlerini de liderlere yansıtıyorlardı. Gazeteler bazı fikirleri cesaretle savunmuş ve hükümeti eleştiren konuşmaları yayınlamışlardır. Örneğin Adnan Menderes'in İzmir nutkunun yayınlanması üzerine birçok gazeteci tevkif edilmiş; fakat bunlar sonradan beraat etmişlerdir (*Son Posta*, 8 -10 Ağustos 1947). Hükümeti her ne pahasına olursa olsun eleştirmek isteyen birçok gazete de olayları ya tek yanlı görmüş ya da küçük bir azınlığın düşüncelerine yer vermiştir. Burada örnek olarak *Vatan*'da Kayseri Valisi hakkında çıkan eleştiriler gösterilebi-

Bütün bu devreye, kanun ve nizamlara saygı düşüncesi hâkim olmuştur. Daha baştan itibaren, her türlü siyasi değişikliğin, devletin en yüksek yetkili organı sıfatıyla Büyük Millet Meclisi'nin onayından geçmesi gerektiği tekrar tekrar belirtilmiştir. Kanuni usullere ve kurumlara saygı, Batılılaşmanın en inandırıcı delili olmuştur.

Hükümet ile muhalefet partileri arasındaki belli başlı çekişme noktalarından biri de kanun ve nizamlara saygı konusu olmuştur. Halk Partililer, Demokratları sık sık normal siyasi mücadele usul ve yollarını çiğnemekle itham etmişler,[19] yani Demokratların, Büyük Millet Meclisi kanalıyla siyasi değişiklikler yapılmasını istemek yerine, bu gibi değişiklikleri halkın baskısıyla hükümete dayattıklarını ileri sürmüşlerdir. Nitekim, Demokrat Parti'nin kanun ve nizam anlayışı iki evre içinde ele alınabilir. Bu evrelerden birincisi, partinin kurulduğu tarihten 1947 Temmuz Beyannamesi'ne kadar sürer, ikinci evre ise bundan sonraki devri içine alır. Birinci evrede, Demokratlar, partilerinin varlığını güvence altına alacak hukuki garantilerin mevcut olmaması sebebiyle, partiler arasında eşitliği sağlamak için geniş çapta halk kitlelerinin desteğine başvurarak hükümeti devamlı baskı altında tutmuşlardır. Halk Partili Başbakan Recep Peker'e göre, bu ilk evrede hükümet ile muhalefet arasındaki iş birliği, ancak Demokratların hükümet politikasını ve görüşlerini kabul etmeleriyle mümkün olabilirdi. Muhalefet partilerine hukuki güvence sağlayan Temmuz Beyannamesi'nden sonra ise Demokratlar siyasi isteklerini elde etmek için halk yoluyla hükümete baskı yapmaktan geniş ölçüde vazgeçerek isteklerini Büyük Millet Meclisi yoluyla gerçekleştirmeye çalıştılar. Bu ikinci evrede, hükümet ile muhalefet arasındaki işbirliği eşitlik esasına dayanmıştır.[20]

---

lir ki bu zat aslında yaptığı hizmetlerle sivrilip dikkat çekmiştir.

19 *Vatan*, 20 Mayıs 1948 (İnönü'nün nutku); ayrıca bkz. *Tasvir*, 3 Nisan 1948 (Tanrıöver'in görüşleri).

20 Gerçekten de Temmuz Beyannamesi'nden sonra Demokrat Parti, hükümeti en çok eleştiren politikacılardan biri olan ve devlet memurlarına kuvvet kullanarak karşı konulması fikrini savunan Sadık Aldoğan'ın bazı konuşmalarını onaylamadığını açıkça belirtti. Demokrat Parti'nin organı *Kuvvet* gazetesi-

Türk toplumunda eskiden beri var olan kanun ve nizam anlayışına gerek Demokrat Parti, gerekse Halk Partisi tarafından saygı gösterilmiştir.[21] Ne pahasına olursa olsun kanun ve nizamlara saygı bir dereceye kadar muhafazakârlığın sonucu ise de bu duygu daha çok kanunilik ve düzenli değişikliğe karşı beslenen köklü bir saygıdan ileri gelmektedir. Bu yüzdendir ki olaylar zaman zaman tehlikeli bir mecraya dökülmüşse de partiler arasındaki ilişkiler kanunların sınırı dışına çıkmamıştır. Memlekette[22] ve Büyük Millet Meclisi'nde arada bir patlak veren esef verici bazı olayların önemi fazla değildir.[23] Gerçekten de Türkiye'de siyasi sebep-

---

nin ismi de *Kudret* olarak değiştirildi. *Vatan*, 14, 16 Temmuz 1947 (Bayar'ın sözleri); *Son Telgraf*, 12, 13, 14 Temmuz 1947. Temmuz Beyannamesi için 6. bölüme bkz.

21 Bu özellik, yabancılar tarafından da gözlemlenmiştir. Örnek olarak bkz. A. H. Hanson, "Democracy Transplanted: Reflections on a Turkish Election", *ParliamentaryAffairs*, c. IX, 1955-1956, ss. 65-74.

22 Senirkent ve Aslanköy'de huzur ve sükûnun bozulduğu iddiasıyla kitle halinde tevkifler yapılmışsa da, sanıkların hepsi beraat etmiştir. *Vatan*, 24 Mayıs, 8, 10 Ekim 1947; *Son Posta* (başyazı), 26 Ekim 1948. Belediye meclisi seçimlerinde baskı yapıldığı iddiaları için bkz. *BMMTD*, Dönem 8. 1, c. 2, s. 42 vd. Particilik bazı köy ve kasabalarda zaman zaman düşmanlıklara sebebiyet vermiş, köylüler kişisel mücadelelerinde siyasi partileri vasıta olarak kullanmışlardır (*Ulus*, 27 Haziran 1946). Fakat bu çatışmaların, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Balkanlar'da görülen kanlı parti mücadelelerine benzeyen bir tarafı yoktur.

23 Bu olayların biri de Halk Partili milletvekillerinden birinin Millet Partili Ahmet Tahtakılıç'a saldırmasıdır (*Vatan*, 30 Aralık 1948). Basında da partiler arası çeşitli polemikler ve iftiralar görülmüştür. Hükümet ve iş çevrelerine mensup bazı kimseler tarafından yabancı bankalara yatırılan paralar Millet Partisi tarafından ele alınmışsa da ciddi hiçbir sonuç elde edilmeden konu kapanıp gitmiştir. Demokrat Parti'nin, Kurtuluş Savaşı'nda (1919-1922) askerlik hizmetinden kaçanların ismini açıklayacağı tehdidi de aynı akıbete uğramıştır. *Yeni Sabah*, 12 Aralık 1946; *BMMTD*, Dönem 8. 3, c. 12 (İnönü'nün 1 Kasım 1948'deki nutku); *Ayın Tarihi*, Kasım 1948, s. 42-43. Cumhurbaşkanı Meclis salonuna girdiği zaman Demokrat milletvekillerinin ayağa kalkmaması, bunu yerleşmiş bir âdetin ağır bir ihlali sayan Halk Partililer üzerine şok tesiri yaptıysa da kısa bir zaman içinde onlar da bu duruma alışmışlardır.

lere dayanan ilk önemli karışıklıklar 1957 seçimlerinden sonra gerçekleşmiş, bazı seçim sonuçlarına yapılan itirazlardan doğan bu olayların bir kısmında, gösterileri dağıtmak veya önlemek için ordu müdahale etmek zorunda kalmıştır.

«Vatandaşların hükümeti eleştirme hakkını Halk Partisi kendi isteğiyle kabul etmiştir. Halk Partisi, bu hakkın demokrasinin temel şartı olduğunu zamanla anlamış ve normalin sınırlarını aşan eleştiriye hoşgörü göstererek muhalefetin isteklerine boyun eğmiştir.» Bu "yumuşak" tutum, hele hükümetin muhalefete kendiliğinden çeşitli imtiyazlar tanıdığı 1947 Temmuz Beyannamesi'nden sonra o kadar yaygın bir hale gelmiştir ki bazı Halk Partililer, hükümetin kendi partilerinden çok muhalefetin görüşlerini benimsediği izlenimi verdiğini ileri sürmüşlerdir.[24]

Parti liderleri arasındaki ilişkiler 1946'dan 1950'ye kadar, arada bazı gerginlikler baş göstermesine rağmen dostça bir seyir takip etmiş, esaslı bir sorunla karşılaşıldığında ise liderler parti farklarını unutabilmişlerdir.[25] Liderlerin bu tutumu bugün de devam

24 Bu yumuşak tutuma karşı olan bazı Halk Partili milletvekilleri, hükümetin adeta haksız olarak iktidarda bulunuyormuş ve bundan dolayı vicdan azabı çekiyormuş gibi davrandığından şikâyet etmişlerdir, *BMMTD*, Dönem 8. 3, c. 15, s. 172 vd., (B. Kemal Çağlar).

25 Halk Partililer ile Demokratlar arasındaki dostluk kısmen, her iki partinin mensuplarının da aynı toplumsal çevreden gelmeleriyle ve ortak bir geçmişe sahip olmalarıyla açıklanabilir. Her iki partinin de üst kademelerindekiler benzer çevrelerde yetişmiş ve aşağı yukarı aynı eğitimi görmüş bulunuyorlardı. Bir iki siyasi fikir bir tarafa bırakılırsa, görüş bakımından da aralarında pek büyük bir fark yoktu. Üstelik, Demokrat Parti liderleri eskiden Halk Partisi üyesiydiler ve Halk Partisi'nin şimdi eleştirdikleri tedbirlerinden birçoğuna katılmışlardı. Demokrat liderlerinden biri, 1930'da Serbest Fırka'yı çok sert eleştirmiş ve o zaman çok partili bir sistem kurulması düşüncesine şiddetle cephe almıştı. Bu sebeple sözü geçen liderlerin Halk Partisi'ne yönelttikleri eleştiriyi belirli bir noktanın ötesine götürmeleri güçtü. Tek partili idareyle geçmişteki bu ilgileri dolayısıyla Demokrat Partili liderler sık sık hücuma uğramışlardır. Bugün bile Demokrat Parti'nin demokrasi anlayışı şüpheler uyandırınca bu nokta siyasi bir sorun olarak ortaya çıkarılmaktadır. Gene bu yakınlık nedeniyledir ki Halk Partililer ile Demokratların, vaktiyle Serbest Fırka Genel Başkanı Fethi Okyar ile yapıldığı gibi çok partili bir sis-

etmekle beraber, zaman zaman parti görüşlerinin öncelik kazandığı görülmektedir. Gerek Halk Partisi'ne, gerekse Demokrat Parti'ye daima muhalefet etmiş olan Millet Partisi ise bu konuda bir istisna teşkil etmektedir.

Türkiye'nin dış politikası 1946'dan itibaren tartışma konusu yapılmamıştır. Komünist Parti dışında kalan bütün partiler Batı taraftarı bir dış politika üzerinde birleşiyorlardı. Halk Partisi'ne ve Demokrat Parti'ye mutlak olarak muhalefet eden Millet Partisi ise müphem bir şekilde Arap ülkeleriyle daha sıkı bağlar kurulmasını savunuyordu ki sonunda bu parti de hükümetin görüşüne katıldı. (Yalnız, 1948 yılında, Millet Partisi'nin organı haline gelen *Kudret* gazetesi, bir defasında, Türkiye'de demokrasinin gelişmesi Amerikan Başkanı Truman tarafından övüldüğü için Amerikan yardımının reddedilmesini istemiştir. Gazeteye göre Türkiye'de demokrasi mevcut değildi.)

Amerika'nın askeri ve ekonomik yardımı Türk siyasi hayatında derin etkiler yapmış, siyasi partilerin dış politika alanındaki görüşlerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Hükümetin, siyasi sistemi demokratikleştirmek yolundaki çabalarında Amerikan yardımının dolaylı bir etkisi olmuş; fakat rejimin liberalleştirilmesi için doğrudan doğruya hiçbir baskısı olmamıştır. İngilizce konuşan dünyayla yakın ilişkiler kurulması sonucunda, Türkiye'deki çok partili sistemin de Anglosakson modeline benzetilmesi, yani biri diğerini takiben iktidara geçecek iki büyük partiye dayanan bir siyasi sisteme gidilmesi yolunda teklifler ortaya atılmıştır.[26]

Çok partili sistemin kabulü, devrimlerin yapılmasında uygula-

---

tem kurulduğunu görünüşte ilan ederek, ama aslında Halk Partisi'nin siyasi hâkimiyetini devam ettirmek üzere gizlice anlaşmış oldukları ileri sürülmüştür. Bu durum Demokratları, gizli bir anlaşma şüphelerini dağıtmak için hükümete karşı bazen yerli yersiz ithamlarda bulunmak pahasına, düşmanca bir tavır takınmaya zorlamıştır. *Cumhuriyet*, 27 Şubat 1946 (Ekrem Üstündağ'ın sözleri), 3 Mart 1946 (Halk Partisi'nin mektubu); *Tasvir*, 23 Nisan 1946.

26 Bkz. *Yeni Gazete* (başyazı), 14 Aralık 1948; *Vatan*, 17, 23 Mart 1950.

nan yöntemin de değişmesine sebep olmuştur. Çok partili sistem, gerekli devrimlerin bundan böyle farklı siyasi partiler kanalıyla gerçekleştirilmesi gibi yeni bir yol ve imkân ortaya koyuyordu. Seçim mekanizması sayesinde, teklif olunan devrimlerin kabulü veya reddi hususunda son söz halkın olacaktı. Bu ise, devrimlerin yukarıdan aşağıya doğru, hükümet tarafından dayatıldığı sistemden vazgeçilmesi demekti. Dil devriminin uygulanış tarzını eleştiren *Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti* bu suretle bir hayli yaygın bir kanaati dile getirmiş oluyordu.[27]

Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti'ne göre, hükümet elinde bulunan vasıtalarla herhangi bir dili zorla topluma kabul ettiremezdi. Halk, idarenin dilini, aileler de çocuklarının okulda öğrendikleri dili anlamamaktaydı. Yine cemiyete göre, Büyük Millet Meclisi kanunla yurdun dilini değiştirmek hakkına sahip değildi, çünkü Meclis siyasi ya da kültürel bir heyet değildi. Her ne kadar Meclis en büyük kanun yapma organı ise de onun kuvvetini halkın ihtiyaç ve gelenekleri, insanlık ve ahlak ilkeleri sınırlıyordu. Küçük bir grubun elindeki kuvvetlerle dil sorunlarına lüzumsuz müdahale etmesi kabul edilemezdi.[28]

Bu düşünceler, Demokratlar iktidara geldikten sonra da etkisini göstermeye devam etti ve diğer bazı devrimlerle birlikte, dilde zorlama yaptırımlar daha önceki bölümlerde belirtildiği gibi okullardan ve resmi dairelerden kaldırıldı.[29]

Devrimlerin başlatıcısı olan Cumhuriyet Halk Partisi, muhalefetten ve halktan gelen baskı karşısında, devrimler konusundaki tutumunu değiştirmek üzere ilk adımı attı. Partinin tarihinde bir dönüm noktası teşkil eden 1947 Kurultayı, devrimciliği, memle-

27 Dil devrimine yöneltilen eleştiriler için bkz. *Vatan*, 25 Ekim, 1 Kasım 1948; *Tan*, 28 Eylül 1945; *Akşam*, 1 Kasım, 16 Şubat 1948. Recep Peker'in savunduğu zorla değiştirme yöntemi için bkz. 2. bölüm.

28 *Vatan*, 13 Şubat 1948, 16 Ocak 1949.

29 Örneğin 10 Ocak 1945'te "Öztürkçeleştirilmiş" olan Anayasa (*Resmi Gazete*, 5905; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 38) 24 Aralık 1952'de tekrar eski haline döndürüldü.

keti içinde bulunduğu gerilikten kurtarıp milli değerlere dayanan ileri bir uygarlığa kavuşturacak vasıta olarak tanımladı. Kurultay, bu amaca ulaşılması ve gerçekleştirilmiş devrimlerin muhafazası için çalışmayı taahhüt ediyordu (madde 16).

Demokratlar da devrimciliği programlarında, Türkiye'yi değişen dünya şartlarına uyarlamak ve zararlı gelenekleri tasfiye ederek ileriye götürmek çabası olarak tanımlıyorlardı (madde 15). İki partinin devrimcilik konusundaki bu tanımları arasında esaslı farklar yoktur. Önemli olan pratikteki davranışlarıdır ki bunları ideolojiden çok parti değerlendirmeleri tayin ediyordu.[30]

Genel olarak ılımlı bir tutum getirecek olan bu değişikliklerin, devrimleri hiçbir zaman kabul etmemiş olan ve onlara saldırmak için fırsat gözleyen kitleleri cesaretlendireceği aşikârdı. Bir kültür devrimi yapmak amacıyla kurulmuş olan kurumlar, komünistlerin etkisi altında kalmış olmakla veya arzu edilmeyen ideolojilere zemin hazırlamakla suçlandılar. (Devrimler karşısında gösterilen tepkiler ayrıntılı olarak bu kitabın bir başka bölümünde incelenmiş olduğundan burada ele alınmayacaktır.)[31]

Buraya kadar anlatılan gelişmeler hükümetin ve halkın davranışında derin değişiklikler meydana getirdi.[32] Eskiden ayrı vagonlarda seyahat eden, özel birtakım vesileler dışında halk içinde görülmeyen, halktan tamamıyla tecrit edilmiş olarak yaşayan hükümet adamları ve yüksek devlet memurları doğrudan doğruya vatan-

30 Halk Partililer, programlarında, yeni bulunmuş olan *devrimcilik* kelimesine yer verdikleri halde, Demokratlar *inkılapçılık* sözünü kullanıyorlardı. Öte yandan *anane* yerine Demokratlar da İnönü'nün bulduğu söylenen *gelenek* kelimesini kullanmaktaydılar.

31 Bu önemli nokta için bkz. 10. ve 14. bölümler.

32 Çok partili sistemi güçlendirmek üzere kuvvetler ayrılığının kabulü düşüncesi sık sık tartışılmışsa da pratik bir sonuç alınamamıştır. 1948'de Halk Partisi Meclis Grubu'nun Başkan Vekili olan Hüseyin Cahit Yalçın, CHP'nin gayesinin kuvvetler birliği ilkesini kaldırarak bunun yerine kuvvetler ayrılığı öğretisini kabul etmek olduğunu söylemişti; o zaman yürürlükte olan sisteme göre bütün kuvvetler Büyük Millet Meclisi'nde toplanıyordu. *Ulus*, 20 Aralık 1948; *Cumhuriyet*, 23 Aralık 1948.

daşlarla konuşmaya, önceleri kendilerine herkesin içinde yöneltilen sorulara kızarken artık soruları cevaplandırmaya başladılar.[33]

Diğer yandan güvenlik kuvvetlerinin kasaba ve şehirlerdeki yetkileri daraltıldı. Jandarmalar, askeri makamların otoritesinden çıkarılıp sivil makamlara, İçişleri Bakanlığı'na bağlandı. O zamana kadar "köylerin efendisi" diye anılan jandarmalar, hükümeti temsilen, her türlü denetimden uzak köylüleri vergi ödemeye ve çalışma mükellefiyetlerini yerine getirmeye zorlamış olduklarından, bu tedbir köylerde büyük bir ferahlık oluşturdu. Jandarma yetkilerinin 1950'den sonra Demokrat Parti tarafından daha da daraltılması köylüler tarafından büyük bir olumlulukla karşılandı. Böylece Demokratların köylerdeki başlıca propaganda vasıtalarından biri, köylüleri jandarma baskısından kurtardıkları iddiası olmuştur.

Gerçekten de devlet personeli arasında gayet yavaş ve son derece güç bir değişiklik başlamış bulunuyordu. Yüzyıllardan beri, halktan zihniyet ve âdetler bakımından kopmuş ve bu eğilimi 1923'ten 1945'e kadar tek partili sistem tarafından daha da kuvvetlendirilmiş olan bürokrasi, kendi başına bağımsız bir sınıf teşkil ediyor ve kendisini devletin temsilcisi sayıyordu. Bu anlayış yavaş yavaş yerini bir devlet memurunun asıl işlevinin günlük ihtiyaç ve işlerinin görülmesinde halka yardım etmek olduğu görüşüne bıraktı. Memurlar artık görevleri sırasında işledikleri suçlardan dolayı, en yüksek mülki amirin oluru alınmadan mahkemeye verilebiliyordu.

Bu yeni tutum, memur ile halk arasındaki ilişkilerde de etkisini göstermeye başladı. Devlet memuriyeti eskisinden daha az imrenilen bir mevki olmuştu.[34] Memurlar iş sahiplerine daha nazik davranıyor, halktan gelebilecek eleştiriler karşısında duyarlılık gösteriyorlardı. Çoğu kere halk, resmi dairelerde iyi muamele gör-

33 Örneğin Yalova'da Başbakan Hasan Saka böyle davranmıştır (*Son Telgraf*, *Cumhuriyet*, 3 Ağustos 1948).

34 Lewis, "Recent Developments", ss. 324, 331.

mediği takdirde üst makamlara başvurması için bizzat hükümet tarafından teşvik ediliyordu.[35]

Ordunun da siyasi alanda önemi bir hayli azaldı. Tek parti devrinde her ne kadar politikaya katılmamışsa da Halk Partisi'nin hâkimiyetini dayandırdığı asıl kuvvet ordu olmuştur. Bu sebeple tek parti devrinde ordu büyük bir siyasi prestije sahipti. Çok partili sistemde ise siyasi iktidarın seçmenlerin oyuna dayanması gerektiğinden, ordunun rolü kesin olarak savunma hizmetlerinin görülmesiyle sınırlandı.[36] Biraz da milletlerarası durumun etkisine göre düzenlenmiş olmasından ötürü, askerlik süresi bütün sınıflarda aşağı yukarı bir yıl indirildi. Ayrıca, kısmen de artan ekonomik faaliyetlerin etkisiyle, bir meslek olarak askerliğe duyulan ilgi geniş ölçüde azalmış bulunuyordu.[37]

Okul kitaplarında da bazı değişiklikler yapılarak tek parti idaresini ve devletin otoritesini öven bölümler çıkarıldı ancak daha sonra devlet reisini öven sözler ve kısımlar Demokratlar tarafından yeniden kitaplara konuldu.

Bütün bu gelişmelerin bir sonucu olarak, gözle görülememekle beraber toplumun her yanını sarmış olan baskı ve korku

---

35 Bu tutum bir Batılıya çok doğal görünebilir; herhangi bir Ortadoğu ülkesi gibi teşkilatlı bir toplum hayatının ilk başladığı andan yakın zamanlara kadar devletin ve personelinin mutlak bir kudrete sahip olduğu Türkiye'de ise bu davranışla geçmişin usullerinde büyük bir değişiklik yapılmış oluyordu. Bugün Türkiye'de bireycilik yeni bir uyanış içindedir. Doğuda devletin doğuşu ve rolü hakkında bkz. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, s. 6 vd. Ekonomi alanında devletin rolü konusunda 11. bölüme bkz.

36 Ordunun Türkiye'de, modernleşme ve siyasi değişmenin birinci derecede etkeni olduğu daha önce belirtilmişti (bkz. 1. bölüm). Ordu bugün dahi modernleşmenin simgesi ve yürütücüsüdür; teknik yenilikleri kolayca benimsemekte, erlere okuyup yazma öğretmektedir; Türkiye'nin çeşitli şehirlerinde, çağın hayat anlayışına uygun bir hayat süren (ve laiklik taraftarı olan) subaylar, yaşayışlarıyla çevrelerine örnek olmaktadırlar.

37 Bu, çalışma imkânları artmış olan büyük merkezler için bilhassa doğrudur. Küçük şehirlerin fakir halkı için ordu hâlâ meccani tahsil (parasız eğitim), bir meslek ve daha iyi bir hayat imkânı sağlamaktadır. Örneğin 1957'de Erzincan Askeri Lisesi'ne, 400 kişilik kontenjan için 3000 aday başvurmuştur. *Cumhuriyet*, 27 Eylül 1957.

atmosferi ortadan kalktı, kontrolden kurtulan bireyler de daha dinamik olmaya başladılar. Pasif itaat zihniyeti yavaş yavaş kayboldu. Sosyal grup ve sınıflar, serbestçe karışıp kaynaşmaya başladılar, öyle ki zaman zaman toplumda disiplinsizliğin baş gösterdiği sanılabilirdi. Gazete ve dergilerin tirajı, 1928 -1936 döneminde aşağı yukarı aynı seviyede kalmıştı.[38] Savaş yıllarında bu tiraj birdenbire artmışken şimdi belirli bir oranda yükselmişti.[39] Hepsi ithal malı olan radyolar da birkaç misli çoğalmakla beraber haber alma ve eğlence vasıtası olarak köy ve kasabalardaki umumi yerlerin vazgeçilmez unsuru oldu.[40]

Gerek parti gelişmeleri, gerekse ekonomik ve sosyal değişiklikler, zihniyet ve davranışlara etki ederek Türkiye'nin en çok ihmale uğramış sınıfı olan köylüleri politikanın içine soktu.[41] Genel seçimlere katılım oranlarından da görüleceği üzere (1950'de seçmenlerin % 89,3'ü, 1954'te % 88,6'sı, 1957'de de % 79,4'ü oylarını kullanmışlardır) köylülerin politikaya gösterdikleri büyük ilgiyi[42]

38 Bkz. Webster, *Turkey of Ataturk*, ss. 199-209.

39 Türkiye'de 1945'te 60 gazete ve 276 dergi, 1950'de 109 gazete ve 538 dergi, 1952'de 173 gazete ve 602 dergi vardı. *İstatistik Yıllığı*, s. 171. Bunların % 60'ı, Türkiye'nin en büyük üç şehri olan İstanbul, Ankara ve İzmir'de yayınlanıyordu. Savaştan sonra Türk gazeteleri ve sahiplerinin isimleri için bkz. *Cahiers de l'Orient Contemporain*, IV, 1946, ss. 814-817.

40 Türkiye'yi gezen bir yabancı şu gözlemi yapmıştır: "Günümüzün Türkleri gürültü seviyorlar ve nereye giderlerse gitsinler müziksiz edemiyorlar." Norman Bentwict, "Village Life in Turkey", *Contemporary Review*, Mart 1955, s. 176.

41 Köylülerin zihniyetinde meydana gelen değişikliklerin mükemmel bir incelemesi için bkz. Howard A. Reed, "A New Force at Work in Democratic Turkey", *The Middle East Journal*, c. VII, 1953, s. 33 vd.

42 Demokrat Parti'nin 1949 yılındaki kongresine katılan bir köylü delege, tarlada çalışırken 1946 seçimlerinde Eşme'deki bir sandığa atılmış olan 14.000 oyun bir başka sandığa aktarıldığını duyunca izzetinefsinin incindiğini ve çarıklarını giyerek gidip halkın hakkını bizzat aramaya karar verdiğini söylüyordu (*Tasvir*, 22 Haziran 1949). Gazeteler, bazı köylülerin, Büyük Millet Meclisi'nde kendilerini temsil edebilmek için gerekli fikri seviyede olup olmadıklarını ve köylüyü, en çok ilgilendiren sorunları bilip bilmediklerini ölçmek için milletvekili adaylarına imalı sorular sorduklarını yazıyordu (*Cumhuriyet*, 15, 16 Temmuz 1946, Trabzon'un Gebze Köyü halkı). Bu

ve köylerde verilen oyların bütün oyların toplamının aşağı yukarı % 75'ini teşkil ettiğini göz önünde tutan Türk siyasi partileri, iktidara geçebilmek için köylülerin desteğini almaya zorlandı. Türkiye'de köylülerden oy alamayan bir siyasi Parti seçimi kazanamayacağı için, bugünkü şartlar altında köylülerin politika alanında ön planda rol oynamaya devam edecekleri meydandadır.

Türkiye'de 1949'dan beri yaşanan ekonomik değişikliklerle birlikte köyün, politika hayatının en önemli etkeni olarak ortaya çıkışı, köylerin dar ve kapalı çerçevesini parçaladığı gibi,[43] köylülerin de dış dünyaya duydukları ilgiyi artırdı ve ekonomik sorunlarda[44] şehir-köy ilişkilerinin düzenini değiştirdi.[45] Bütün bu olay-

---

davranışlarla ilgili daha yeni bir görüş için bkz. HARP, "Turkey Under the Democratic Party", *The World Today*, c. IX, 1953, s. 384 vd.

43 Bkz. İbrahim Yasa, *Hasanoğlan Köyü*, Ankara, 1955, ss. 208, 238. Bu köy ve köylülerin siyasi davranışları için bkz. A. H. Hanson, "Village and Village Institute: Hasanoğlan", *Studies in Turkish Local Government*, ss. 92-101, ; *passim*; Yasa, *age*, ss. 199-201.

44 Örneğin, Antalya'nın Oba Köyü muhtarı, yeni köy idaresi usullerini öğrenmek üzere, Almanya ve Avusturya'ya gitmiş ve oradaki köyleri incelemiştir. *Cumhuriyet*, 28 Eylül 1957. Muhtarın seçiliş tarzı için bkz. Yasa, *age.*

45 Köylerin şehirlerle olan ilişkileri artık daha akılcı bir temele dayanmaktadır. Malların mübadelesi, kâr gayesiyle, para esası üzerinden yapılmaktadır. Mal mübadelesi eskiden esas itibariyle sınırlı sayıda birkaç köy arasında cereyan ederken bugün artık şehir ve kasabalar mübadele merkezi olmuşlardır. Ulaştırma vasıtalarının çoğalması (1938'de 4.573, 1952'de 16.427 otomobil; 1938'de 3.882, 1952'de 18.365 kamyon; 1938'de 1.044, 1952'de 4.569 otobüs: *İstatistik Yıllığı*, s. 420) ve 1949'dan beri uygulanan mükemmel bir yol inşaatı programı, köylerin şehirlere yakınlaşmasında büyük bir rol oynamıştır. Bu sebeplerden ötürü köylü bugün daha bireyci, daha girişken olup çıkarlarını daha iyi bilmektedir. Tarımın makineleşmesiyle yaşayış tarzlarını değiştirmek zorunda kalan köylüler bu değişiklikleri, kendi hayatlarındaki etkilerine göre, kâh şükranla, kâh lanetle karşılamışlardır (Bkz. Cahit Tanyol "Yurtta Zirai İnkılabın Doğurduğu Tehlikeler", *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1955). Eskiden etrafında olup biten değişiklikleri seyretmekle yetinen köylü için artık ekonomik faaliyetin artmasından sağlanan faydalar başlıca konu olmuştur. Örneğin, baraj inşaatı dolayısıyla Seyhan Vadisi'ni terk etmek zorunda kalan 15.000 köylü, barajın sağlayacağı faydaların, zaten zengin olan 500 Adanalı hisse sahibine yarayacağından şikâyet etmişlerdir. Bkz. Şahap

lar, Cumhuriyet'in kuruluşundan beri köylerde cereyan eden sosyal değişmeyi son derece hızlandırdı.[46]

Özellikle şehirlerde yaşayan orta sınıf halk ise siyasi partilerin güçlerini köylülere dayandırmaya çalışmalarından, kendi önemleri azaldığı için memnun kalmamışlardır. Orta sınıf ayrıca köy-şehir ilişkilerinin değişmesini, sözde kültür seviyesinin düşmesi ve milli değerlerin kaybı şeklinde yorumladığından endişeyle karşılıyordu.[47] Bununla beraber, 1946'dan sonraki siyasi ve ekonomik gelişmeler servet kazanmak, toplumsal ve siyasi bakımdan önemli mevkilere geçme yollarını orta sınıfa açmak suretiyle orta sınıf üzerinde de büyük etkiler yapmıştır.[48]

1945'ten sonraki liberalizasyon ve bunun getirdiği eleştiri hürriyeti, 1923'ten beri yapılmış olan devrimlerin sağlamlığını ölçmeye yaradığı gibi, Batı uygarlığına ve Batı'nın mutlak üstünlüğüne körü körüne inanmak tutumuna karşı daha eleştirel bir davranışın oluşmasını da sağladı.[49] Devrimlerin bazıları da daha nesnel bir şekilde değerlendirildi. Böylece pratik bazı görüşler ve mecburiyet altında yapılmış olan dil devrimi gibi bazı devrimler kısmen değişime uğradı, kısmen de kaldırıldı. Türkiye'nin modernleşmesinde rol oynayan laiklik ve eğitimle (Köy Enstitüleri) ilgi-

---

Balcıoğlu, "Çukurova Elektrik Santralı Hakkında Köylünün Düşünceleri", *Cumhuriyet*, 30 Ekim 1955.

46 Bu değişmenin ilk safhası için bkz. Boran, *Toplumsal*, ss. 164, 173, 217; Webster, *Turkey of Ataturk* ve makalesi "State Control of Social Change in Turkey", s. 248-249; Allen, *Transformation*, s. 85. vd. Bkz. 3. ve 4. bölümler.

47 Cumhuriyetin kurulmasıyla aydınlar ve orta sınıf iktidarı ele geçirip topluma kendi görüşlerini empoze edince Osmanlı aristokrasisi de aynı endişeyi duymuştu. Bugün de bu sınıflar, seviye düşüklüğüne sebep olduğunu ileri sürerek, gerçekte ise kendi önemlerinin azaldığını gördüklerinden, köylülerin siyasi bir güç olarak ortaya çıkışlarını endişeyle karşılıyorlar.

48 Yakındoğu'da orta sınıfın ekonomik alandaki görüşleri için bkz. S. A. Morrison, *Middle East Tensions*, New York, 1954, s. 78 vd.; Clare Hollingworth, *The Arabs and the West*, Londra, 1952, ss. 229-239; Gibb, "Social Change", s. 41 vd.

49 Batının mutlak üstünlüğü inancı, yeni yetişen kuşakların kendi yurttaşlarının kabiliyetlerine saygı gösterilmesini istemesiyle sarsılmaya başladı.

li diğer bazı devrimlere de set çeken muhafazakâr zihniyetin bu alanlardaki müdahalesi ise daha büyük olmuştur. Siyasi rejim, giyim, hukuk ve ekonomi alanlarındaki diğer devrimler ise genel olarak kabul edilmiştir.[50]

Türkiye'de Cumhuriyet'le birlikte, özellikle 1945'ten sonra meydana gelen değişme, memlekete yeni bazı nitelikler kazandırmıştır. Çeşitli yenilikler, Türklere dinamizm ve yaratma hevesi aşılamış, onları toplumda yeni bir siyasi, toplumsal ve ekonomik denge aramaya sevk etmiştir. Bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nda olmayan şeylerdir. Türkler bugün kendi kendilerinden, toplumdan ve eski kalıplardan memnun değildirler. Devrimler, onlara, Profesör Lewis'in dile getirdiği Doğulu durgunluğundan tamamen farklı, Batılı bir nitelik olarak görülen bir hareketlilik ve iç huzursuzluğu vermiştir.[51] Bireyler her çeşit faaliyete katılmak, sorumluluk yüklenmek ve kendileri adına iktidarı kullananları sorumlu tutmak istemektedirler. Bu gibi istekler demokrasinin ve onun kurumlarının üzerinde inşa olduğu temellerdir. Bu temellerin varlığı, Türkiye'nin geleceğinin garantisidir.

Toplumda birbirinin tamamen zıddı görüşlere rastlanmaktadır. Bazı gruplar eski olan her şeye amansızca saldırırken diğer bir kısım gruplar ise yeni olan her şeyi lanetlemektedir. Bir şehirde dini okullar rağbet görürken, bir başka şehirde modern okullar açılması için Milli Eğitim Bakanlığı'na heyetler gönderilmek-

50 Batı örnek tutularak yapılan hukuki devrimlerin çoğu, iyi veya kötü, memleketin şartlarına uydurulmuştur. Bunun en tipik örneği, Roma Hukuku'na dayanan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yüzyıllardan beri uygulanan Şeriat ile ortak pek az tarafı bulunan, İsviçre Medeni Kanunu'nun alınmasıdır. Bu kanun 1926'da aktarılmış; o zamandan bu yana, mahalli şartlara ve değerlere intibak ettirilerek İsviçre Kanunu'ndan çeşitli bakımlardan ayrıldıysa da esas karakterini kaybetmemiştir. Medeni Kanun bugün Türkiye'de köklü bir şekilde yerleşmiştir. Bkz. *International Social Science Bulletin*, c. IX, S. 1, 1957. Bu eser, yabancı kanunların Türkiye tarafından alınmasıyla ilgili makaleler içermektedir.

51 Lewis, "Turkey: Westernization", s. 328.

tedir. (Bu satırların yazarı Erbaa ve Nikhisar'da böyle bir olaya tanık olmuştur.) Öğretmen, bir köyde taşlanırken bir başka köyde el üstünde tutulmaktadır.

Tablo her yerde aynı derecede parlak değildir. Daha yüksek bir fikir planında, modernleşme ve Batılılaşma aynı süratle yürümemiştir. Profesör Lewis, Türkiye'yi İslam dünyasından farklı değerlendirmektedir. Çünkü Türkler dünyayı bir bütün olarak görmektedirler. Bu görüş ise insanın, toplum, hayat ve dünya hakkındaki tutumunu şekillendiren ve buna göre kurum ve düşünce yaratan bir güçtür. Bu şekilde yetişmiş bir insan toplumu, dünyayı birbirlerini etkileyen parçalardan meydana gelmiş bir organizma olarak görmek iktidarına sahiptir.[52] Böyle bir tutum Türkiye'nin kültür alanındaki hedefi, ümidi ve çözüm bekleyen başlıca sorunudur.

Oysa Türkiye'deki genel düşünce akımı, bu hedefe aykırı olarak bireyi sadece kendi çevresiyle, kendi dünyasıyla ilgili göstermektedir. Dış dünyayı, kendi dar çevresinin dogma ve menfaatlerini aşarak görmek isteyenler veya toplumsal çevreye mutlak itaate karşı koymaya çalışanlar mahkûm edilmektedir.[53] Diğer kimselerin ve kültürlerin değer hükümlerini kendisininkiler kadar kabule ve saygıya değer görenler genellikle sevilmemekte, bunlara şüpheli veya zararlı kimseler gözüyle bakılmaktadır. Dış dünyayı nesnel bir şekilde ele alıp inceleme çabaları, kişinin vatanına bağlılığının azalması veya kendi kültürünün reddi şeklinde yorumlanmaktadır. Bunun için genel felsefenin Türkiye'de en az gelişen alan olmasını hayretle karşılamamak gerekir. (Ziya Gökalp'ın öğrencilerinden ve mizaç bakımından geleneklere bağlı bir insan olan Profesör Ziyaeddin F. Fındıkoğlu, bir süre önce yazdığı bir

52 Lewis, "Turkey: Westernization", s. 328.

53 Üniversite öğrencileri "Türkler yabancılarla evlenmeli midir?" konusunda münazaralar tertiplemekte ve doğal olarak olumsuz tezi savunan taraf münazarayı kazanmaktadır. İstanbul Gazetecilik Enstitüsü'nün tertiplediği son münazarayı da olumsuz tezi savunanlar 1.098'e karşı 398 puanla kazanmışlardır. Bkz. *Cumhuriyet*, 19 Aralık 1957.

yazıda, Türkiye'de metafiziğin gelişmemiş, sadece sosyal felsefede bir miktar çalışılmış olduğu sonucuna varmaktadır.)[54]

Son birkaç yıldır akla, düşünceye, sistem ve yönteme karşı güvensizlik şeklinde ortaya çıkan ve gittikçe artan bir kültür aleyhtarlığı görülmektedir. Hükümet politikasının ve resmi kurumların yirmi otuz yıllık titiz bir çalışma sonunda geliştirilmiş olan ilkeleri, gelenek ve usulleri basit gerekçelerle çiğnenmektedir. Üniversiteler, kasaba politikacılarının pek rağbet gösterdikleri bir hedef haline gelmiştir. Siyasi faaliyette bulunmakla suçlanan profesörler azledilmiştir. Öte yandan, modern kurumlara yöneltilen hücumlar, bu kurumların memleketin ihtiyaçlarına "intibak ettirildiği" düşüncesinden olacak, bir parça hafiflemiştir.

Türkiye'de modernleşme hareketleri, birtakım iniş çıkışlarla da olsa, mutlaka yurdun her köşesine yayılacak, toplumu ve değer hükümlerini yeni bir kalıba dökecektir. Bu kalıp ise ne Batı'nın Doğu'ya uyarlanması ne de Doğu'nun Batılı bir şekli olacak; fakat iyi veya kötü, yeni bir düzeni temsil edecektir.[55] Türkiye'de modernleşmenin getirdiği devrimler oldukça sağlam bir temel üzerine oturtulmuştur ve gelecekte ortaya çıkacak herhangi bir reaksiyon bu devrimleri ortadan kaldıramayacaktır.

Sık sık tartışması yapılan, Türkiye'nin Doğu ile Batı'nın en iyi kültür unsurlarını birleştirdiği, Doğu ile Batı arasında bir köprü rolü oynadığı fikri, idealist ve biraz da saf bir isteğin ifadesi olup pratikte bir değer taşımamaktadır. Profesör Lewis'in söylediği gibi, toplum fazlaca bir ayrım yapmaksızın kendi ihtiyaçları-

---

54 Fındıkoğlu'nun görüşleri için bkz. *Türk Yurdu*, Haziran 1955, ss. 894-897, Temmuz 1955, ss. 10-14, Ağustos 1955, ss. 81-85, Ekim 1955, ss. 250-252.

55 Görüşümüz, Türkiye'nin artık dışarıdan doğrudan doğruya bir uyarma olmadan da değişebileceği inancına dayanır. Türkiye'deki değişmelerin esasını bilmeyen yabancılar, "Türklerin gitgide geleneksel zihniyetlerini bırakıp içinde yaşadıkları teknolojik dünya karşısında zamanın icaplarına uygun bir görüşe erişebilmeleri için" Türkiye'ye Amerikan yardımının bir kuşak devam etmesi gerektiğini söylemişlerdir: *US Naval Institute Proceedings*, Ekim 1951, s. 1049. (Com. Harold G. Bowen, jr.)

na, düşünüş ve anlayışına göre yeni değerleri benimser, terk eder ve yaratır. Türkiye'de modernleşme, toplumun serbest iradesine bırakılırsa, eskiden olduğu gibi uzun boylu bir tercihe gitmeden birtakım düşünceleri ve tutumları benimsemeye devam edecektir. Modernleşmenin sürati, ilericilerin veya muhafazakârların hükümeti kontrol altına alabilmesine bağlı olacaktır; çünkü hiç değilse şimdilik, hükümetin desteği ve onayı olmaksızın Türkiye'de esaslı hiçbir değişiklik düşünülemez.[56] Bununla beraber Türkiye'de devrimciliğin bugün eriştiği evre, ikna usulünün zorlamanın yerine geçmiş olduğunu gösterir. Bu ise kuvvete dayanan hükümet fikri yerine halkın oyuna dayanan hükümet fikrini getiren çok partili sistemin bir sonucudur. Hükümetin halkın onayıyla devrimler yapması mümkündür. Onay almak yoluyla yapılacak reform, hür iradeye dayanan bir hükümet mevcut olduğu müddetçe mümkündür. Böyle bir hükümet toplumun ilerleme ihtiyacını karşılamak ve reformları savunmak zorundadır. Bu gayeler dışına çıkacak olan hareketler birçokları tarafından irtica olarak görülecek ve kuvvete başvurmak için gerekçe olarak kullanılacaktır. Modernleşme, toplumun durmadan artan isteklerine uygun olarak Türk'ün kendi yaratıcı dehasına dayanmalı ve onun ihtiyaçlarını karşılamak gayesini gütmelidir.

56 Türkiye'de liberalizasyondan sonra baş gösteren eski ve yeni savaşı ile ilgili bir inceleme için bkz. A Toynbee, "The Turkish Republic Today", *The Listener*, 23 Aralık 1940, ss. 953-955. Türkiye'de "eski" ve "yeni" tutumu gösteren bir olay için bkz. Hanson, "Village", s. 100-101. Yazar, köylerde bizzat tanık olduğu bir yağmur duasını anlatmaktadır. Ayrıca bkz. Yasa, *Hasanoğlan*, s. 201 vd. Birçok Türk aydını, Türkiye'nin Doğu ile Batı arasında köprü vazifesi görmek gibi bir misyonu olduğu düşüncesine sahiptir ki bizce bu düşünce sağlam bir temele dayanmamaktadır. Bu "misyonerce" görüşlerden bir örnek olmak üzere bkz. "Kasaba Toplantısı", *Vatan*, 15-17 Ağustos 1949.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
KOMÜNİZM VE ETKİLERİ

A. ÖRGÜTLENMİŞ FAALİYETLER

Türkiye'de komünizmi gereğince anlayabilmek için Türkiye'nin Sovyet Rusya'ya yakınlığını ve özellikle iki ülke arasındaki ilişkileri göz önünde bulundurmak gerekir. Türk-Sovyet ilişkilerini iki devreye ayırmak mümkündür. Birinci devre 1920'de, Türkiye ve Sovyet Rusya'nın aynı düşmana, yani başta İngiltere olmak üzere Batılı devletlere karşı birleştikleri yılda başlar. 26 Nisan 1920 tarihinde Moskova'ya gönderdiği bir mektupta Mustafa Kemal, yabancı emperyalizmle savaşma kararını belirterek Sovyet Rusya ile askeri ve siyasi bir ittifak kurulması imkânlarını araştırıyordu.[1] Siyasi ittifak düşüncesini reddeden Sovyetler, Türkiye ile işbirliği yapmanın avantajlarını gördü. Dost bir Türkiye, Sovyetlerin güneyini kuvvetlendirecek (Nitekim İstanbul Hükümeti, Şeyhülislam vasıtasıyla Bolşeviklere düşmanlığını ilan etmişti)[2] ve Sovyet

1 Louis Fischer, *The Soviets in World Affairs*, c. I, Princeton, 1951, s, 390-391; Edward H. Carr, *The Bolshevik Revolution*, 1917-1921 c. III, New York, 1953, s. 474 vd.

2 Alfred L. P. Dennis, *The Foreign Policy of Soviet Russia*, Londra, 1924, s. 216 vd.; Fischer, *Soviets*, s. 391.

Cumhuriyetlerinde yaşayan Türklerin milliyetçilik arzularını açıkça desteklemek teşebbüslerini önleyecekti. Öte yandan birçok Türk aydını da Bolşevizm'e büyük ümitler bağlamıştı.[3] Türkiye'nin bazı yerlerinde de mahalli köylü sovyetleri kurulmuş bulunuyordu.[4]

Sovyetler Birliği 1920'de Ankara Hükümeti ile diplomatik ilişkiler kurdu ve iki devlet 16 Mart 1921'de Moskova'da sınır ihtilaflarını halleden bir antlaşma imzaladı; Kars ve Ardahan illeri Türkiye'ye, Batum da Rusya'ya bırakıldı.[5]

Bu antlaşmaların bir sonucu olarak Ruslar, Türkiye'ye -miktarı bugün dahi açıklanmamış olan- silah ve cephane yardımı yaptılar. 1921-1922'de Yunanlılara karşı kazanılan savaşta bu malzeme başarıyla kullanıldı.[6] Sovyetler, Türkiye'ye, Kemalist hareketin sosyalist dünya ihtilalinin bir parçası olduğuna inandıkları için değil, yukarıda belirtildiği gibi, her iki ülke de aynı düşmanla savaştığı için yardım ediyordu. Yoksa Zinoviev'in daha 1920'de söylediği gibi Sovyetler, Anadolu'daki kurtuluş hareketinin milliyetçi bir karakter taşıdığını ve Mustafa Kemal'in hilafeti kurtarmak istediğini unutmamışlardı. Bununla beraber, Mustafa Kemal, öncelikli olarak İngiliz emperyalizmiyle savaştığı için, Rusya, Türkiye'ye yardıma devam etti.[7] Ayrıca Türkiye'ye yardım, İslam dünyasında da Rusya'ya sempati kazandırabilirdi.

---

3 Rustow, *Politics and Westernization in the Middle East*, s. 12.

4 Carr, *The Bolshevik Revolution*, III, s. 299.

5 Antlaşmanın metni için bkz. *Current History*, Kasım 1922, ss. 276 -279. Ayrıca bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyasası*, İstanbul, 1938, s. 70-71; Davison, "Turkish Diplomacy", s. 190 vd. Türkiye ile Sovyetler arasındaki çeşitli antlaşmalar için bkz. *Soviet Documents on Foreign Policy Royal Institute of International Affairs*, c. 1, 1917-1924; c. 2, 1925-1932; c. 3, 1933-1941, Londra, 1951, 1952, 1953, *passim*.

6 Fischer, *Soviets*, s. 390-391; Lewis, *Turkey*, s. 112-113. Carr, Türkiye'ye ilk Yunan taarruzu durdurulduktan sonra yardım yapıldığını söylemektedir. *Bolshevik*, s. 474.

7 Doğu Halkları Birinci Kurultayı'na katılan 1.891 delegenin 235'i Türktü. G. Inovlev, "Bolshevist Aims in Asia", *Current History*, Mart 1921, s. 465 -466; Fischer, *Soviets*, s. 283; Davison, "Turkish Diplomacy", s. 187; David J. Dallin, *Russia and Postwar Europe*, New Haven, 1943, s. 87 vd.

Daha sonra, 1925'te, Türkiye ve Sovyet Rusya bir bitaraflık ve dostluk antlaşması imzaladılar. 1929'da ve 1931'de yenilenen bu antlaşma, 1935'te de on sene uzatıldı.[8] Bu devrede, hele Mussolini'nin Anadolu'yla ilgili İtalyan tasavvurlarını açıklamasından sonra, Sovyet dostluğu Türkiye'de fazlasıyla itibar görür oldu.[9] Üstelik Ruslar, Türkiye'ye 18 milyon dolar tutarında teknik yardımda bulunmuş ve faiz de istememişlerdi.

1935'ten sonra Türk-Rus dostluğu yavaş yavaş bozulmaya başladı. Sovyetlerin Türkiye'de güçlü bir Komünist Parti kurma çabaları bir hayli endişe uyandırmış bulunuyordu. Sovyetler 1939'da, Montreux Antlaşması'nın değiştirilerek Boğazların, Karadeniz'de sahili olmayan bütün devletlere kapatılmasını ve Türkiye'nin Boğazlarla ilgili olarak alacağı kararlara Rusya'nın da katılmasını öngören bir protokol imzalanmasını isteyince bu endişe daha da arttı.[10] Bu konudaki Türk-Sovyet görüşmeleri 16 Ekim 1939'da kesildi ve üç gün sonra da Fransa, İngiltere ve Türkiye arasında karşılıklı yardım antlaşması Ankara'da imzalandı.[11] Rusya, Boğazların kontrolüne katılma talebini, Batılı devletlerin Rusya'nın güney kıyılarına saldırmak için daima Boğazlardan geçmiş olmalarıyla haklı göstermeye çalışıyordu.

İkinci Dünya Savaşı'nın ilk üç yılında, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki ilişkiler normal bir seyir takip etti. Sovyetler, Türkiye'nin tarafsızlık politikasından duyduğu memnuniyeti belirtiyordu.[12]

---

8 *League of Nations Treaty Series*, S. 2481, 3600, 4139, c. 125, 156, 179. Bu antlaşma, Musul petrollerinin Cemiyet-i Akvam tarafından İngiltere'ye bırakılmasından üç gün sonra imzalanmıştır.

9 Bkz. *Hâkimiyet-i Milliye*, 29 Ekim 1933, zikreden Lewis, *Turkey*, s. 114.

10 Necmettin Sadak; "Turkey Faces the Soviets", *Foreign Affairs*, Nisan 1949, s. 453. Ayrıca bkz. Ceval Açıkalın, "Turkey's International Relations", *International Affairs*, Ekim 1947, ss. 488-491.

11 Sadak, "Turkey Faces", s. 453.

12 10 Ağustos 1941'de, Sovyetler, Türkiye'ye (ve İngiltere'ye) Montreux Antlaşması'na bağlılıklarını ve Boğazlar üzerinde hiçbir tecavüz emeli beslemediklerini belirten bir nota verdiler. Necmettin Sadak, "Turkey Faces the Soviets", s. 458.

Fakat Stalingrad Savaşı'ndan sonra Ruslar ağız değiştirdiler ve Rus basını Türkiye'yi tam bir tarafsızlık politikası gütmemiş olmakla suçladı. İddiaya göre Türkiye, Alman gemilerinin Karadeniz'e çıkmasına müsaade etmişti.

19 Mart 1945'te, 1925 tarihli dostluk antlaşması, yeni şartlara uydurulması gerektiği öne sürülerek Sovyetler tarafından yenilenmedi. 2 Ağustos 1945'te yayınlanan Potsdam Beyannamesi ise "günün ihtiyaçlarını karşılamadığı için" Montreux Antlaşması'nın değiştirilmesi gerektiğini belirtiyor ve ilk adım olarak bu sorunun ABD, İngiltere ve Sovyet Rusya hükümetleri ile Türk hükümeti arasında doğrudan doğruya müzakere konusu yapılmasını kabul ediyordu. Böylece Sovyetler, 8 Ağustos 1946'da, Türkiye de dâhil olmak üzere, yalnızca Karadeniz kıyısında bulunan devletlerin iştirakiyle yapılacak bir konferansta Montreux Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilerek Sovyetler Birliği'nin Boğazların savunmasına katılmasını istedi.[13] Türkiye bu teklifleri reddetti. Bunun üzerine Türkiye üzerindeki baskı artırıldı ve Sovyet basını Boğazlarda üslere ilaveten Türkiye ile Rusya arasında 1921'de çizilmiş olan sınırın kuzey bölümünün düzeltilmesini istemeye başladı. (Molotov, 1945'te Moskova'daki Türk büyükelçisine bu taleplerden bahsetmişti.) Bir süre sonra Alman Dışişleri Bakanlığı'nın gizli belgeleri açıklanınca da Rusya ile Almanya arasındaki Boğazlarla ilgili gizli anlaşma ortaya çıkmış oldu.[14] Bu anlaşma, Ruslara, Boğazların kontrolüne katılmak hakkını tanıyordu.

---

13 Bu ihtilaflarla ilgili bir Türk görüşü için bkz. Cemil Bilsel, "The Turkish Straits in the Light of Recent Turkish-Soviet Russian Correspondence", *American Journal of International Law*, Ekim 1947, 727 vd. Türkiye ile Rusya arasında teati edilen notların metinleri için bkz. *Current History*, Temmuz 1951, s. 38-50. Boğazların tarihi ile Potsdam Beyannamesi ve bunun Sovyetler tarafından yorumu için bkz. *The Problem of Turkish State* (ABD Dışişleri Bakanlığı'nın bir yayını), 1947, s. 36 -37; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 49. Türkiye'nin Batı ile işbirliği konusunda bkz. Lewis V. Thomas, "Turkey: Partner of the West", *Foreign Policy Bulletin*, 1 Ağustos 1952, s. 5-7.

14 *Nazi-Soviet Relations*, 1939 -1941 (ABD Dışişleri Bakanlığı'nın bir yayını), Washington, 1949, ss. 233, 245 -247, 253.

Bütün bu olaylar Türk-Rus ilişkilerinin daha da bozulmasına yol açtı ve Türkiye'nin Batılıların safına katılmak konusundaki son tereddütlerini de silip süpürdü. Türkiye için artık başka bir siyaset imkânı kalmamıştı. Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiler, Rus Devrimi'nin ideolojisi açısından bakılırsa daha da iyi anlaşılabilir. Rus Devrimi sosyal bir karakter taşımakta olup ekonomik materyalizme dayanıyordu. Türk Devrimi ise yabancı işgaline bir tepki olarak başlamıştı. Siyasi ve kültürel kaygılar sonradan ön plana geçmişti. Türk Devrimi mevcut düzeni muhafaza etmek, onu 1789 Fransız Devrimi'nin taşıdığı nitelikler bağlamında geliştirmek ve düzeltmek istiyordu. Böylece özel mülkiyeti bertaraf etmeyen Türkiye'de ekonomik ve sosyal gelişmeler Sovyetler Birliği'nden farklı bir yönde gelişti.[15] Bununla beraber ekonomik örgütlenme ve bürokrasi, hatta -sınıfsız toplum gibi- bazı sloganlar bakımından iki ülke arasında birtakım dış benzerlikler vardı.

Türkiye'de klasikleşmiş sayılabilecek genel bir kanıya göre, nasıl Çarlık Rusyası, Hıristiyanlığı ve Hıristiyan azınlıkların haklarını bahane ederek topraklarını Osmanlı İmparatorluğu'nun zararına genişletmek istemişse, komünizm de şimdi Sovyetler Birliği'nin yayılma emellerini gerçekleştirmeye çalışıyordu. Bu görüşün taraftarları, Rusya'nın Akdeniz'e çıkış yolunu emniyet altında bulundurmak zorunda olduğunu, bunun ise ancak Boğazlarda bir üs kurarak sağlanabileceğini belirtmekteydiler. Siyasi rejimi ve felsefesi ne olursa olsun, Rusya'nın bu coğrafi determinizmden sıyrılamayacağını, bu yüzden de kaçınılmaz bir şekilde Türkiye ile çatışacağını söylüyorlardı. Sovyetler Birliği'nin 1946'da, Boğazlardaki Çarlık devrine ait talepleri yenilemesi bu [illegible]ayı doğrular nitelikte görülmüştü. Bir sosyal felsefe olarak komünizmin tamamen Sovyetler Birliği'nin dış siyasi emellerine hizmet ediyor olması bu ideolojinin reddedilmesi için ayrı bir sebep olarak ileri sürülmekteydi.

15 Max Thornburg, *Turkey: An Economic Appraisal*, New York, 1949, ss. 26-27, 38-39.

Türkiye'deki komünizm hareketlerinin tarihi, resmi makamların bu hareketler karşısındaki tutumu ve iki devlet arasındaki anlaşmazlığın daha iyi anlaşılması için bir yandan Türk-Sovyet ilişkilerindeki gelişmeleri, diğer yandan da bu iki ülkedeki sosyal farklılaşmanın ayrı yönler takip ettiğini göz önünde bulundurmak gerekir. Toplumsal gelişmelerin değişik yönlü olması halkın, iki devlet arasındaki farkları daha iyi anlamasına yardım etmiştir.[16]

1920 başlarında Anadolu'da Yeşil Ordu adında bir topluluk teşekkül etmişti.[17] Mustafa Kemal'in olumlamasıyla kurulan Yeşil Ordu'nun amacı Kemal Paşa ile birlikte savaşmaktı. Bazılarına göre Yeşil Ordu hiçbir zaman kurulmamış olup halkı Kurtuluş Savaşı'na katılmaya teşvik etmek için kasten yayılmış bir rivayetten ibaretti.[18] Bu ordunun liderleri sosyalist düşüncelerin etkisi altındaydılar ve Türkiye'de sovyetler kurulması fikrini destekliyorlardı. Önceleri Mustafa Kemal'i desteklemiş olmakla beraber sonradan askeri özerklik sağlamaya çalışan ve nihayet Ankara Hükümeti'ne karşı cephe alan Çerkez Ethem, Yeşil Ordu'nun kontrolünü ele geçirdi. Bir süre sonra Çerkez Ethem kuvveti milliyetçiler tarafından tasfiye edildi.

Halk İştirakiyun Fırkası[19] 1920'de kurulmuştu ve genellikle Yeşil Ordu'nun siyasi şubesi sayılmaktaydı. Bu partinin üye-

16 Osmanlı İmparatorluğu'nda bir aydınlar grubu tarafından 1910'da kurulan Sosyalist Parti derhâl mukavemetle karşılaştı; liderleri takibe uğradı, halk tarafından pek desteklenmeyen parti de bir süre sonra ortadan kalktı, liderleri sürgün edildi. Parti sonradan Paris'te bir süre faaliyet gösterdi. Sosyalist Parti'nin takibe uğrayışı, Türkiye'de endüstri olmadığına göre sosyalizmin de suni bir hareket olduğu gerekçesiyle izah edilmişti. L. Erişçi, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi*, İstanbul, 1951, s. 10 vd.; Tunaya, *Siyasi Partile*, ss. 303-309, 334.

17 *Speech*, ss. 401-404; 423-451, 453-467; *Tarih*, s. 67 vd.; Carr, *Bolshevik Revolution*, 1917-1923, c. III, s. 300 vd.; Halide Edip, *The Turkish Ordeal*, s. 175 vd.

18 Tunaya, *Siyasi Partiler*, s.531

19 Bu fırka hakkında bkz. *Tarih*, s.69; Tunaya, *Siyasi Partiler*, s.532; *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, İstanbul, 1955, s. 74-75.

lerinden Tokat Milletvekili Nazım Bey, İçişleri Bakanı seçilmişti. Partinin liderleri, Sovyetler Birliği'nin Ankara'daki temsilcileriyle temas kurmuşlardı ve "şanlı lider" dedikleri Çerkez Ethem'i partinin başına geçirmek istiyorlardı. Hükümet 1921'de partiyi kapattı ve liderlerini hapsetti, 1922'de de her türlü komünist propagandayı yasakladı.

Gene 1920 yılında, gerek İstanbul Hükümeti'ne, gerekse Mustafa Kemal'e karşı olan Arif Oruç ve Salih Zeki tarafından kanun dışı olarak bir başka Komünist Parti kuruldu.[20] Yeşil Ordu ile ilgisi olan bu parti, III. Enternasyonal ile bağlantılıydı. Eskişehir'deki işçileri isyana teşvik etmişse de bundan bir sonuç alamadı. *Parti*, *Emek* ve komünist olduğunu bizzat ilan eden *Yeni Dünya* gibi gazeteler çıkardı ve nihayet hükümet tarafından 1922'de kapatıldı.

Komünizm faaliyetlerini kontrol altına almak ve Sovyetleri de memnun etmek için Mustafa Kemal, hükümet ile sıkı temas halinde olan ve sayıları yirmiyi geçmeyen, Refik (Koraltan), Mahmut Esat, Kılıç Ali, Tevfik Rüştü (Aras), Yunus Nadi, Mahmut Celal (Bayar) gibi bazı yakın arkadaşlarına bir Komünist Parti kurmalarını gizlice emretti.[21] Sovyetler Birliği'ndeki yeni Türkiye Büyükelçisi Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'ya komünist olduğunu bildiren itimatnameyi veren, bu grubun sekreteri Hakkı Behiç'ti. Partiye göre komünizm, Türk milletinin mutluluğunu sağlayacak bir vasıta, milliyetçilik de partinin ana hedefi ve idealiydi. Parti bir süre sonra Sovyetler ve asıl Türk komünistleri tarafından "emekçi kitleleri aldatmak isteyen bazı Türk paşalarının eseri" olmak iddialarıyla hücuma uğradı.[22]

Türkiye'de gerçek anlamda ilk komünist parti 22 Eylül 1919'da *Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası* adıyla Şefik Hüsnü (Değmer)

20 *Cumhuriyet*, 26 -28 Temmuz 1931.

21 Bu parti hakkında bkz. *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, s. 75, 76; Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları ve Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953, 1956; ayrıca *Millet*, Şubat 1946, S. 2, s. 3 vd.; Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 531.

22 Watter Z. Laqueur, *Communism and Nationalism in the Middle East*, New York, 1956, s. 208.

ve Ethem Nejat'ın liderliği altında kuruldu. Bu partinin liderleri Almanya'da okumuş ve Spartakist hareketinin etkisi altında kalmış kimselerdi. Türkiye'deki diğer sosyalist ve komünistlerin karışık ideolojilerinin aksine, bu liderler, parti programının da gösterdiği gibi, sosyal sınıflar ve siyasi mücadele hakkında açık bir fikre sahiptiler. Parti, III. Enternasyonal'e bağlıydı. "Bilimsel Sosyalizm" üzerine görüşlerini *Kurtuluş*, *Yoldaş*, *Orak-Çekiç* ve edebi mahiyetteki *Aydınlık* gibi dergi ve gazetelerle yayıyorlardı. Parti, Kemalist hareketi destekliyordu, bu hareketin toplumsal bir ihtilal yaratacağı ümidiyle gerici İstanbul Hükümeti'ne karşı cephe almıştı.[23]

Türkiye dışındaki komünist hareketin başında ise 1914'te Rusya'ya kaçıp savaşın büyük bir kısmını kampta geçirmiş ve 1918'de Petrograd'da toplanan Uluslararası Devrim Kongresi'ne katılmış olan Mustafa Suphi bulunuyordu. 1920'de karargâhını Bakü'ye nakleden Mustafa Suphi orada *Yeni Dünya*'yı çıkarmaya başladı. Mustafa Suphi aynı zamanda Doğu Halkları Kurultayı Prezidyumu üyesiydi. Birkaç ay sonra, parti faaliyetlerini örgütlemek üzere Türkiye'ye gelmeye karar verdi ve 1920 sonlarına doğru on altı arkadaşıyla birlikte sınırı geçti. Mustafa Suphi ve arkadaşları 1921'de Trabzon'da (verilen resmi bilgiye göre) halk tarafından linç edildi ancak hükümet bu olayı iki ay gizledi. Daha sonra, Sovyetlerle ilişkiler gelişince Türk hükümeti, hapsedilmiş bulunan bütün komünistleri serbest bırakmaya ve Mustafa Suphi'nin katilleri hakkında takibat açmaya karar verdi.[24]

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun sonucu olarak Şefik Hüsnü'nün partisi 1925'te faaliyetlerine son vererek bir yeraltı teşkilatı oldu.[25] Şefik Hüsnü, on beş yıllık hapis cezasından kurtulmak için

23 *Aydınlık*, Aralık 1922; Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 438; Laqueur, *Communism*, s. 208.

24 Carr, *Bolshevik Revolution*, 1917 -1923, c. III, ss. 298-299, 303-304; Laqueur W. Z., *Communism and Nationalism in the Middle East*, New York, 1956, s. 210-211; *Millet*, 1 Mayıs 1947, s. 8 vd.

25 *Ayın Tarihi*, Ocak 1947, s. 10 vd.; Webster, *Turkey of Ataturk*, s. 104; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 67, 68, 69.

Viyana'ya kaçtı, sonraları bir af kanunundan faydalanarak Türkiye'ye döndü.

Partinin yeraltı faaliyetleri İzmir, Trabzon, Samsun ve Adana illerinde yayın yapmak ve gizli teşekküller meydana getirmek suretiyle devam etti.[26] 1927'de 89 kişilik bir grup, 1928'de de 45 kişilik bir başka grup komünizm propagandası yaptıkları için tevkif edildi, sol görüşlü bazı gazete ve dergiler kapatıldı. Daha sonraki yıllarda da İzmir, Adana, Samsun, Ankara, Trabzon ve diğer şehirlerde propaganda yapanlar tevkif edildi.[27]

İstanbul Yüksek Deniz Ticaret Okulu'nda, İzmir, Zonguldak ve Akhisar Teknik Okulları'nda ve hatta Yavuz savaş gemisi müretteba arasında bile komünistlere rastlandı. 1943-1944'te daha başka kimseler de tevkif edildi. Türkiye'nin en önde gelen gerçekçi şairi Nazım Hikmet ihtilalci şiirlerinden dolayı 1932'de tevkif edilmişti. 1938'de tekrar hapsedildi. 1950'de serbest bırakılan Nazım Hikmet, bir yıl sonra Rusya'ya kaçtı ve 1963'te orada öldü.

Siyasi liberalizasyon, özellikle 1946'da Cemiyetler Kanunu'nun sınıf esasına dayanan siyasi partiler kurulmasına imkân verecek şekilde değiştirilmesi, Şefik Hüsnü Değmer'in 19 Haziran 1946'da Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'ni yeniden kurmasına imkân sağladı. Başka bir deyişle, parti yeraltından tekrar gün yüzüne çıktı. 14 Mayıs 1946'da Esat Adil Müstecaplıoğlu, Marksizm'den hareket etmekle beraber uygulamada klasik sosyalist partilere benzeyen Türkiye Sosyalist Partisi'ni kurmuştu. Partinin başlıca yayın organı *Gerçek* gazetesiydi. Kanuni usuller dairesinde kurulmuş olan bu iki parti de 16 Aralık 1946'ya kadar faaliyette bulundu.[28] Bu tarihte sıkıyönetim, sendikaların birçoğuyla birlikte bu iki partiyi ve *Sendika*, *Ses*, *Gün*, *Yığın*, *Dost* gibi yayın organlarını, ayrıca Ermenice yayınlanan *NorOr* gazetesini

26 *Ayın Tarihi*, Ocak 1947, s. II.

27 *Tasvir*, 4 Ocak 1946. Türkiye'de komünizmle ilgili, belgelere dayanmayan bir inceleme için *Tasvir* gazetesinde 25 Aralık 1947 ile 21 Ocak 1948 tarihleri arasında çıkan tefrikaya bakınız.

28 *Siyasi Dernekler*, s. 341 -368; aynı yerde, s. 271-290.

kapattı. Arif Oruç'un çıkardığı *Yarın* gazetesi de dört ay süreyle kapatıldı. Hükümete göre böyle bir tedbir gerekliydi, çünkü komünist olduğu bilinen bazı kimseler, belirli bir sosyal sınıfın, yani proletaryanın siyasi hâkimiyetini kurmak maksadıyla bu siyasi partileri, yukarıda sözü geçen yayın organlarını ve sendikaları kullanmaktaydılar. Bu ise sınıf mücadelesini yasaklayan Ceza Kanunu'na aykırı bir hareketti.[29]

Bu iki partinin liderleri ile sendika ileri gelenlerinden bir kısmı ve komünizm faaliyetinde bulunduklarından şüphe edilen kimseler (ki hepsi birlikte 70 kişi kadar olup bazıları kısa bir süre sonra serbest bırakılmışlardır) tevkif edildiler, ayrıca bu kişilerin evleri de arandı.[30] Partiler, tek bir merkezi sosyalist parti olarak birleşmeye karar vermelerinden hemen sonra kapatılmışlardı.

Komünist liderlerin uzun süren davası 1948'de sona erdi.[31] Şefik Hüsnü ile beraber 55 kişi, süreleri bir ile beş yıl arasında değişen çeşitli hapis cezalarına mahkûm edildi. Komünist gayelere hizmet ettiği sabit olmadığından Esat Adil beraat etti ve partisinin yeniden kurulmasına müsaade edildi.[32] Bu beraat kararı Yargıtay tarafından da onandı.[33] Fakat Esat Adil'in partisi o kadar çok itibar kaybetmiş ve "kızıl" sayılma korkusu o kadar büyümüştü ki parti genişleme imkânını bulamadı ve 1951 seçimlerinde İstanbul'da kullanılan 175 bin oydan ancak 220'sini alabildi.[34]

---

29 *Ulus*, 17 Aralık 1946; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942 -1951*, s. 67, 68, 69; *Ayın Tarihi*, Ocak 1947, s. 10 vd. Bu son zikredilen eser, İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer'in Türkiye'de Komünist Parti'nin tarihi hakkında Büyük Millet Meclisi'ne verdiği raporu içermektedir.

30 *Yeni Sabah*, 19, 20 Aralık 1946.

31 Dava gizli olarak görülmüştür. Biz o tarihte davaya bakan mahkemede staj yaptığımız için, duruşmaların bir kısmına katılmak ve dava dosyasını okumak fırsatını bulmuştuk.

32 *Vatan*, 15 Temmuz 1948 (İstanbul İkinci Ağır Ceza Mahkemesi'nin 948/114-2030 tarihli kararı); Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 86.

33 1597 ve 1787 sayılı kararlar.

34 *Vatan*, 18 Eylül 1951. Bu partinin 15 üyesi 1952'de komünizm propagandası yaptıkları için tekrar tevkif edildiler. *Cahiers de l'Orient Contemporain*, S. XXV, 1952, s. 205, S. XXVI, s. 88.

1947'de İstanbul'da *Zincirli Hürriyet* isimli gazete çıkmaya başladı; fakat sıkıyönetim dolayısıyla gazete, idarehanesini İzmir'e nakletti ve burada da bazı öğrenciler tarafından matbaası basıldı ve yakılıp tahrip edildi.[35] Gazetenin Yazı İşleri Müdürü, evvelce İstanbul Üniversitesi'nde doçentlik yapmış olan Mehmet Ali Aybar, 1945 ve 1946 yıllarında da *Vatan* gazetesinde hükümet aleyhinde şiddetli yazılar yazmıştı.

1950'de, Barışseverler adını taşıyan bir grubun Türkiye'nin Kore'ye asker göndermesini protesto etmesi üzerine bazı kimseler tevkif edilip değişen hapis cezalarına çarptırıldılar.[36] 1951'de yeni tevkifler oldu; 1953'te de aralarında işçiler, aydınlar ve çeşitli meslek erbabı bulunan 167 kişi, komünizmi yaymak için örgüt kurdukları iddiasıyla mahkemeye verildi. Daha önce, 1949'da, Paris'te okuyan bazı Türk öğrenciler, İlerici Jön Türkler Derneği adında bir teşekkül meydana getirmişler, posta ile Türkiye'ye çeşitli propaganda broşürleri göndermişlerdi.[37] Ocak 1958'de, komünist faaliyetler gösterdiği için birçok kez hapse girmiş olan Hikmet Kıvılcımlı'nın Vatan Partisi kapatılarak partinin yirmi beş üyesi, komünizmi yaymak teşebbüsünden dolayı tevkif edildi. Bu parti 1957 seçimlerine katılmıştı.

Türkiye'deki Komünist Parti'nin iki programı vardır. Bunlardan birincisi 1931'de, kanunsuz ve gizli olarak yayınlanmış temel belgedir. Bu belgede, Kemalizm komünizm açısından yorumlanmakta, Türkiye'nin çeşitli sorunları hakkında görüşler ileri sürülmekte ve partinin ana hareket programı tespit edilmektedir.[38] İkinci program ise Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi tarafından 1946'da hükümete verilmiş olup aynı fikirleri, hükümetin ve halkın genellikle daha kolay kabul edebileceği demokratik bir şekle bürünmüş ve Türkiye'nin şartlarına daha iyi uyarlanmış olarak ortaya koymaktadır.

---

35 *Vatan*, 19 Nisan 1947; *Cumhuriyet*, 21 Nisan 1947; *Akşam*, 24 Nisan 1947.

36 Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942 -1951*, ss. 126, 134.

37 *Cahiers*, XXVIII, 1953, s. 191; Laqueur, *Communism*, s. 216 - 217; *Her Gün*, 2, 3 Mayıs 1953.

38 *Vatan*, 8 Nisan 1949.

Birinci program, Türkiye Komünist Parti'nin milletlerarası proletaryaya, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne bağlılığını belirtmekle başlayıp partinin, emperyalistlerin Türkiye'yi yeniden boyunduruk altına almalarına karşı koyabilecek yegâne kale olduğunu belirtmekteydi. Partinin nihai gayesi, proletaryanın diktatörlüğü sayesinde burjuvaziden sosyalizme geçişi sağlamaktı. Bu sebeple de Komünist Parti, burjuvazi adına Türk Devrimi'nin liderliğini gasp etmiş ve bu devrimde kazanılmış olan zaferleri burjuvaziyi güçlendirmek için kullanmış saydığı Cumhuriyet Halk Partisi ile devamlı olarak savaşmak amacını güdüyordu. Burjuva sınıfı, önce azınlık burjuvanın ve eski aristokrasinin yerine geçmiş, ardından emperyalistlerle birleşerek Halk Partisi kanalıyla sınıf mücadelesini ortadan kaldırmıştı. Partiye göre emperyalizm, Türkiye'de hâlâ hâkim durumdaydı, çünkü emperyalizm ekonominin kilit mevkilerini elinde tutuyor, gerici toprak ağaları, eski Osmanlı bürokrasisi ve büyük sermayeyle ittifak halinde bulunuyordu. (Bu görüşler Türkiye'de geniş çapta bir devletçilik uygulanmadan önce açıklanmaktaydı.) Komünist Parti, Türkiye'deki işçi sınıfını örgütleyerek bağımsız bir siyasi güç haline getirmek, bu sınıfı kitlelerin -köylüler ile şehirlerdeki küçük burjuvazininyani proleter unsurların lideri yapmak istiyordu. (Parti, bu eski küçük burjuvazinin, Batı'nın rekabeti sonucunda el sanatlarının ve küçük endüstrinin yok olmasıyla gerici bir nitelik kazandığını iddia etmekteydi.) Parti programı, Kemalist rejimin, ihtilalci köylü hareketinin baskısıyla aşarı kaldırmış olmakla beraber tarım ekonomisinin feodal ve yarı-feodal yapısını muhafaza ettiğini, köylünün hâlâ sömürüldüğünü belirtiyordu. Bu yüzden parti, kişilerin ve dini kurumların elindeki büyük toprakların bedelsiz müsadere olunarak köylülere ve ırgatlara devredilmesini istiyordu. Ayrıca, kapitalistlere ait bulunan bütün teşebbüsler, bankalar, özellikle Osmanlı Bankası, gazeteler vs. devletleştirilecekti.

Komünist Parti'nin amacı; emekçi kitleleri, memleketin ataletten, emperyalizm ve burjuvazi boyunduruğundan kurtulmasıyla mutluluğa erişebileceklerine inandırmaktı. Parti programı,

(Lazlar, Kürtler gibi) çeşitli etnik grupların kendi dil ve kültürlerine sahip çıkmak ve geliştirmek hakkını mutlak olarak tanıyor, onlara bağımsızlık derecesine varan kendi kaderini belirleme hürriyeti vaat ediyordu.

Dış politikada ise emperyalist devletlere yaklaşılmasına karşı cephe almakla beraber Sovyet Rusya ile sıkı siyasi ve ekonomik bağlar kurulmasını savunuyor, emperyalizm ve kolonyalizm aleyhtarı hareketleri desteklemeyi taahhüt ediyordu. Parti, ayrıca Büyük Millet Meclisi'ni (emekçi kitlelere) bir diktatörlük aracı olarak tanıtarak, onun memleketin temel sorunlarını parlamenter yollardan çözmekteki aczini göstermek istiyordu. Ümidi, ancak ihtilalci bir işçi ve köylü diktatörlüğünün bu sorunları çözebileceğini ispatlamaktı. Partinin hedefi, bir eğitim ve propaganda programı uygulayarak süratle burjuva demokrasisinden köylü ve işçi diktatörlüğüne, son aşamada da proletarya diktatörlüğüne geçişi sağlamaktı.

Vergiler konusunda partinin amacı, köylülerden, zanaat erbabından, küçük tüccardan, dar gelirli memur ve işçilerden alınan vergileri kaldırmak, bunların yerine müterakkilik (artan oranlılık) esasına dayanan tek bir gelir vergisi koymaktı. Parti programı aşırı milliyetçi bir burjuva eğitim sistemine karşı da cephe alıyor, işçi ve köylü komitelerinin denetimi altında faaliyet gösterecek ücretsiz okullar açılmasını hedefliyordu. Kemalizm'in kültür tekeli ilga edilerek, bunun yerine emekçi kitlelerin görüş ve ihtiyaçlarına uygun, demokratik ve çok taraflı bir eğitim programı koyulacaktı. Parti, fakir tabakalara mensup gençler ve aydınlar arasında propagandaya da önem veriyordu. Komünist ideolojiyi aşılayarak onları emperyalizm, kapitalist ve sömürücülük kiniyle yetiştirmeyi esas almaktaydı. Bu gibi kimseler işçi hareketine ihtilal liderliği yapacaktı. Ayrıca mevcut kapitalist sistem kuramlarının kadınları gerçek bir hürriyete kavuşturmayacağı belirtilerek bu kurumlara hücum ediliyor, kadın hürriyeti için savaşılacağı bildiriliyordu. İşçiler ve köylüler, iktidarı bir defa ele geçirince mukabil ihtilal faaliyetlerine karşı örgütlenecek, burjuva ordu-

su silahsızlandırılarak yerine bir Kızıl Ordu ve ihtilalci bir milis kuvveti örgütü kurulacaktı.

1946'da kurulan Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'nin hazırladığı ikinci program, Türkiye'nin geçirdiği değişiklikleri göz önünde tutuyor ve partinin görüşlerini halkın kabul edebileceği bir dille ortaya koyuyordu.

Programa göre, partinin nihai amacı, emeğin sömürülmesine son vermek, üretim araçlarını devletleştirmek ve bütün milleti yüksek bir hayat seviyesine ulaştırmaktı. Ancak bu temel hedeflere varılmasını sağlayacak şartlar henüz yeteri kadar olgunlaşmadığı için, işçileri ve köylüleri demokratik hak ve hürriyetlerden faydalandırmak, onları memleket sorunlarında söz sahibi kılmak; anayasaya aykırı kanunları kaldırmak; memleketteki çeşitli grupların sınıf ve ideoloji temeli üzerinde örgütlenmelerine imkân vermek gibi ön faaliyetleri tavsiye ediyordu. Ayrıca işçi ve köylüleri, ırk ve din farkı gözetmeksizin, yerli ve yabancı sermayenin sömürücülüğüne karşı korumak ve nihayet, çalışan kitlelerin daha çok sayıda siyasi mücadeleye katılımlarını sağlayarak toplumun sosyalist bir düzene geçişini hazırlamak gibi daha başka hedeflerin üzerinde duruyordu. Partinin amacı, hiçbir ayrım yapmaksızın, bütün sınıfların hayat seviyesini ve çalışma şartlarını düzeltmekti. Fakat bunun ancak mücadele yoluyla mümkün olacağına inandığından, bu gaye ile parti saflarında mücadeleye katılmaya istekli unsurlara imtiyazlar tanınıyordu. 1949'daki diğer bütün muhalefet partileri gibi Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi de anayasanın tanıdığı hak ve hürriyetlerin kullanılmasını geniş ölçüde kısıtlayan Polis, Basın ve Dernekler Kanunları'nın derhâl kaldırılmasını istiyor, kanunların anayasaya uygunluğunu denetleyecek devamlı bir Yüksek Meclis Komisyonu'nun kurulmasını tavsiye ediyordu. Parti bundan başka, birinci programda ileri sürülen bir görüşe uygun olarak oy verebilme yaşının on sekize indirilmesini, Türkiye'de demokrasiyi teminat altına almak için nispi temsil sisteminin kabulünü de talep ediyordu. Faşizme şid-

detle saldıran parti programı, resmi kurumlar ve üniversitelerdeki faşist fikirleri desteklemiş kimselerin görevlerinden uzaklaştırılmalarını istiyordu.

İkinci program, köylülere de bir hayli yer ayırmış, onları, birinci programdaki gibi teorik ve dogmatik görüşler açısından değil, kendi güncel ve gerçek şartları içinde incelemişti. Program, köylülerin türdeş bir grup teşkil etmeyip ağalar, fakir köylüler, topraksız ve yeteri derecede toprağı olmayan köylüler gibi çeşitli gruplara ayrıldığını kabul ediyordu. Bu sebeple de bir yandan birinci grubun, yani ağaların ekonomik ve sosyal nüfuzunu kıracak, öte yandan da ikinci ve üçüncü grupların durumunu düzeltecek tedbirleri savunuyordu. Program, 1945'te çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu çeşitli yorumlara elverişli olduğu için eleştiriyor, bu kanunun köylülerin toprak davasını kökünden çözemeyeceğini öne sürüyordu. Parti, ayrıca büyük toprakların -tarımsal bir bütün olarak muhafazası yerine- bölünerek köylülere dağıtılmasını, yeni toprakların tarıma açılarak bunların devlete ait çiftlikler haline getirilmesini ve makineyle işletilmesini öngörüyordu. Köylüler, topraklarını ve aletlerini kolektif çiftliklerde birleştirmeye ve ürünlerini bu şekilde paylaşmaya ikna edileceklerdi. Fakat Türkiye'nin teknik alandaki geriliğini göz önünde tutan parti, tarımda hemen kolektifleştirmeye gidilmesini doğru bulmuyor, önce köylerdeki geriliği ve dini irticayı ortadan kaldırmak üzere bir kampanya başlatılmasını istiyordu.

Parti, Birleşmiş Milletler Beyannamesi'nin toplumsal ve ekonomik bir demokrasi öngördüğünü, bütün bu hedefleri gerçekleştirme taahhüdünü içerdiğini ileri sürmekteydi. Bu sebeple, bünyeleri gereği toplumsal ve ekonomik demokrasiye karşı olan (tröstler, karteller gibi) içteki ve dıştaki ekonomik kuruluşlara şiddetle muhalefet ediyordu.

Dış politika alanında parti, Türkiye'nin Balkanlar'daki ve Yakındoğu'daki komşularıyla barışçı ilişkiler kurulmasını, Amerika ve İngiltere'yle dostluk politikası güdülmesini istiyordu. (Parti ihtiyatlı davranarak bu noktada Sovyet Rusya'dan bahsetmemiştir.)

İçişleri alanında ise idarede bir yeniden örgütlenmeye gidilerek, büyük küçük bütün beldelerin kendi kendilerini idarede söz sahibi olmaları savunuluyordu. Aynı zamanda, memurlar arasında da geniş bir reform yapılarak, savaş yıllarında yaygınlaşmış olan rüşvet ve suistimallere son verilmesi isteniyordu. Parti ayrıca "burjuva devletçiliği"ni de reddediyor, bunun yerine halkın refahını sağlamak amacıyla "halkçı devletçiliğin" getirilmesini istiyordu. Bu genel ilkenin bir parçası olarak da başlıca üretim araçları devletleştirilecek, ağır endüstri kurulacaktı. Küçük endüstri ve zanaatlar ise muhafaza edilip geliştirilecekti. Savaş yılları esnasında gayri meşru yollardan kazanılan servetlere karşı halkın duyduğu hoşnutsuzluğa tercüman olan parti, kanunsuz bir şekilde elde edilen mal ve mülklerin de müsaderesini savunuyordu. Eğitim sorunlarında ise özellikle köylülerin ve gençlerin modern teknolojiye ilgi duymalarını ve her bireyin toplumun üretici ve yararlı unsuru haline gelmesini sağlayacak bir program üzerinde duruyordu. Emekçi sınıfların, mesleki ve kültürel seviyelerini yükseltecek özel okullar olacaktı. Üniversitelere özerklik tanınarak bilim adamlarının politikaya katılmaları serbest olacaktı. Hâkimlerin durumu yeniden düzenlenecek, onlara birtakım imtiyazlar tanınacak, alelade memurlar gibi hükümete tabi durumda olmaktan kurtulacaklardı. Müslim ve gayrimüslim azınlıkların ayrı bir devlet kurabilmelerinden söz edilmekle beraber, mahalli idarelere katılmaları ve milli kültürlerini geliştirmeleri için özel bazı haklar verilecekti.

Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi, program ve tüzüğüne ilaveten, parti üyeleri için bazı özel direktifler de yayınlamıştı. Bu direktiflerde partinin ilerici bir grubu temsil ettiğine ve dağınık halde bulunan sınıfları sistemli bir programla bir araya getirip organize etmekteki öncülüklü rolüne önemle dikkat çekiliyordu. Bunun sonucu olarak da parti, üyelerine demokrasi ve sosyalizm ideallerini benimsemiş kimselerin bir listesini yapmalarını tavsiye ediyor, onları partiye katılmak konusunda ikna etmeleri isteniyordu. Irkçılar ve mürtecilerle ise ilgilenilme-

yecekti. "Uygun" kimseler bir kere saptanınca, bunların her biri ile temas kurularak parti programı kendilerine anlatılacak, parti saflarına katılmaları istenecekti. Vatandaşların kendiliklerinden bir parti şubesi kurmaya karar verdikleri yerlerde ise bu kimselerin normal üye olarak partiye güvenle kabul edilebilmeleri için parti liderlerinin olurunun alınması gerekiyordu. Bu şubeler partiye mümkün olduğu kadar çok sayıda üye kazandırmaya çalışacak ve partinin yüksek kademelerinin açık oluruyla daha büyük gruplar halinde birleşebileceklerdi. Şubeler, partinin literatürünü ve fikirlerini, haftalık özel kurslarda yorumlamak ve mahalli şartlara uygulamak suretiyle yayacaklardı. Üyeler en az bir parti gazetesine veyahut partinin tavsiye edeceği sosyalist bir gazeteye abone olmak zorundaydılar. Şubenin bir üyesi, parti gazetesinin o bölgedeki muhabiri olacak, iş ve çalışma şartlarıyla ilgili haberleri gazeteye gönderecekti. Ana gaye; parti ideolojisini yaymak, çalışan kitlelere önderlik edebilecek, sınıf bilincine varmış dinamik bir grup meydana getirmekti.[39]

1946'daki siyasi mücadeleye katılırken Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'nin ileri sürdüğü fikirler ve güttüğü politika genellikle bunlardan ibarettir. Bu partinin ve bir dereceye kadar da Türkiye Sosyalist Partisi'nin başarısının en iyi ölçüsü, her iki partinin de kuruluşlarından altı ay sonra kapatılmış olmalarıdır.

Bu iki parti aleyhinde 1946'da takibata girişilmesinin sebebi, bir yandan sosyalist ideolojilerin bazı sendikalar ve bir kısım aydın tarafından beklenmedik bir şekilde benimsenmesidir. Diğer yandan da bu gibi ideolojilerin, hükümet tarafından Boğazlar üzerindeki Sovyet taleplerinin karşılanmasına karşı birleşik bir halk cephesi ihtiyacını karşılayacak olmasıydı. İçteki komünist propaganda, Sovyet isteklerini yerine getirmek emelindeydi. Bu iki

39 Birinci parti programı Ivar Spector'un kitabında yer almaktadır: *The Soviet Union and the Muslim World*, Seattle, 1958, ss. 82 -90. İkinci program ve özel parti direktifleri ise *Türkiye'de Siyasi Dernekler*, ss. 353-368'de bulunabilir.

parti tam bir kayıtsızlıkla karşılanıp ufak ve etkisiz kalsaydılar,[40] daha pasif bazı sosyalist partiler gibi bunlara da dokunulmazdı.

Hükümet bu iki partiyi, Türk Ceza Kanunu'nun sınıf mücadelesini yasaklayan 141. ve 142. maddelerine dayanarak kapattı. Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'nin, özellikle programından, tam bir sınıf partisi olduğu açıkça anlaşıldığına göre, bu partinin kurulmasına neden müsaade edildiği sorulabilir. Belki de açığa çıkmasını sağlamak için müsaade etmişlerdir. Partilere karşı girişilen bu hareketin demokrasiyle bağdaşamayacağı o kadar açıktır ki, 1947 -1950 yıllarında Dışişleri Bakanlığı yapmış olan Necmettin Sadak, hükümeti destekleyen *Akşam* gazetesinde şunları yazmak lüzumunu duymuştur:[41]

> "Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi ile Türkiye Sosyalist Partisi ne yapmak istiyorlardı ki (...) haklarında en basit hürriyet prensiplerine aykırı sayılacak şiddetli tedbirler tatbik edilmiştir. [Bu] (...) ileri demokrasi hareketi ile nasıl uyuşabilir? Sosyal, politik, ekonomik işlerde solcu olmak yasak mıdır? Solcu kanaatlerin serbestçe ortaya atılamadığı bir yerde ve bu asırda demokrasiden,

40 Türkiye'de ne kadar komünist olduğunu gösteren kesin, güvenilir rakamlar mevcut değildir. Büyük Millet Meclisi'nde zikredilen (muhtemelen meşhur polis dosyalarından alınan) bir rakama göre 589 komünist vardır. Daha yeni bir rakama göre ise komünistlerin sayısı 3.000 olarak verilmektedir. Walter Z. Laquelur, "The Appear of Communism in the Middle East", *The Middle East Journal*, Kış 1955, s. 21; *BMMTD*, Dönem 8. 3, s. 582 (8 Haziran 1949 tarihindeki müzakere).

1946 yılında, yalnızca Ankara'da ve İstanbul'da sosyalist ideolojileri yayan 10'dan fazla gazete ve dergi çıkıyordu. Ayrıca Ankara ve İstanbul'da faaliyette bulunan Türkiye Gençler Derneği'nin, sol eğilimli öğrenciler tarafından kurulduğu ve yüzlerce üyesi olduğu biliniyordu. Bu derneğin merkezi polis tarafından aranmış, bazı üyeleri mahkemeye verilmişse de sonradan beraat etmişlerdir. *Vatan*, 30 Temmuz, 30 Eylül 1948.

41 Bu, özellikle sendikalar bakımından doğrudur. Daha üç ay önce, Çalışma Bakanı, sendikaların kanuna uygun olarak kurulmuş meşru kuruluşlar olduğunu, bütün kalbiyle memlekete faydalı olmalarını istediğini söylüyordu. Hâlbuki kısa bir süre sonra sendikaların birçoğu komünistlerin nüfuzu altına girdikleri iddiasıyla kapatıldı. *Tasvir*, 12 Eylül 1946.

> hürriyetten dem vurulabilir mi?... Sualleri böylece sıraladıktan sonra hepsine birden kendi hesabımıza (hayır) cevabını verebiliriz. Kapatılan iki parti(nin) ... asıl maksatlarını gizleyen, yabancı bir devlet hesabına (çalışan teşekküller olduğundan) ... şüphe edilmiştir. ... Bunlar hükümete verdikleri programdan büsbütün başka bir programı kendi aralarında gizlice kabul ve tatbik ediyorlardı."[42]

Gerçek şudur ki kuruluşları sırasında partilerin hükümete verdikleri program Marksizm'e dayanıyordu.[43] Mahkeme, partilerin dışarıda herhangi bir ilişkileri olduğunu veya yabancı bir devletten para aldıklarını tespit etmemiştir. Diğer yandan komünistlere ve bazı sendikacılara karşı girişilen bu hareketin Sovyetlerin dış ilişkiler dergisi *Yeni Zamanlar*'ın iddia ettiği gibi, "doğrudan doğruya "Washington'dan alınan emirle" yapıldığına dair bir delil de ortada yoktur.[44]

Türkiye'de solcu akımların görece bir başarı sağlayabilmiş olmasının sebebi nedir? Başta gelen sebep, düşük hayat seviyesi, kötü toplumsal şartlar, işsizlik ve devlet kapitalizmine dayanan bir ekonominin doğurduğu sakıncalardır. İşçilerin son derece düşük ücretler aldığı, meslekleri sebebiyle hor görüldükleri, hayat seviyelerini yükseltmek imkânlarından yoksun bırakıldıkları göz önünde tutulursa, durum daha iyi anlaşılabilir. Komünist Parti tarafından savunulan, sınıf mücadelesi üzerine kurulu militan bir sendikacılık, işverenlerin ve bazı aydınların işçilerin istekleri karşısındaki hoşgörüsüz ve yukarıdan bakan tutumuna son verebilecek silahın ta kendisi gibi görünüyordu. İşverenin, "masum" işçileri "yabancı ideolojiler"in "kötü tesirlerinden korumak üzere" ileri sürdüğü "vatana bağlılık" fikri (ki bu vatana bağlılığı en iyi ispat şekli de ücretlerin yükseltilmesini istememek ve mesele çıkarmamaktı) zamanı geçmiş paternalist doktrinin yeni bireyci top-

42 *Akşam* (başyazı), 19 Aralık 1946.

43 Bu programlar için bkz. *Siyasi Dernekler*, s. 343 vd., 273 vd.

44 *Yeni Zamanlar*, 14 Nisan 1948.

lumun maddi ihtiyaçlarına cevap veremeyen sönük yankısıydı.[45]

Komünistler ve genellikle solcular, mevcut toplumsal ve ekonomik güçlüklerin açık, sade ve duygulara seslenen siyasi bir açıklamasını yapmışlar, bu güçlüklerin kestirme çözüm yollarını topluma göstermişlerdir. Marksist olmayan ideolojilere dayanan başka toplumsal ve ekonomik görüşler ortaya konmadığı için, bütün toplumsal ve ekonomik sorunların yegâne çözüm yolunun Marksizm olduğu izlenimini yaratmayı başarmışlardır.

Türkiye'nin toplumsal ve ekonomik sorunlarının politik açıdan ilk defa genel bir tanımını yapanların solcular[46] olduğunu kabul etmek gerekir. Toplumsal düşünce alanında tamamıyla bakir olan Türkiye'de solcuların fikirleri özgün bulunuyor, büyük ilgi uyandırıyordu. Bazı aydınlar ise Marksizm'i "moda"ya uymak için benimsemişlerdi. Bazıları ise başka çıkar yol görmedikleri için, Türkiye'yi süratle kalkındıracak ve toplumsal adaleti gerçekleştirecek araç olarak samimiyetle Marksizm'e inanmışlardı.[47]

---

45 Jön Türkler devrinde, insanların maddi zorunluluklardan ötürü toplumsal ve siyasi bir ideolojiye bağlanılması kesin olarak reddediliyordu. 23 Ağustos 1908 tarihli *Sabah* gazetesinde şu sözleri görüyoruz: "Sosyalizm, ihtiyacı çok ve kazancı binnisbe az olan Avrupa amelesi arasında taammüm edebilir. Kanaatkâr Osmanlı amele ve hamalları arasında o gibi fikir taammüm edemez." Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 304'te zikredilmiştir. *Tasvir* gazetesinde çıkan bir başyazıda maddi zorunluluklarla bir ideolojiyi kabul etmenin hayvani bir midecilik sayılması bu alandaki batıl düşüncenin yeniden ortaya çıktığını göstermektedir. *Tasvir*, 24 Aralık 1946.

46 "Solcu" kelimesi burada komünistleri ve sosyalistleri içine alacak şekilde anlaşılmalıdır.

47 Türkiye'de 1930-1945 yıllarının toplumsal yazıları okunduğunda, siyasi konuların yanı sıra işçilerin örgütlenmesi, sosyal sınıflar, toprak dağıtımı, hayat seviyesi gibi sorunların en çok sosyalist yayın organlarında tartışıldığı görülür. Bu hususta, *Tan* gazetesinin 1944-1945 yıllarında çıkan sayılarının bazılarına bir göz gezdirip bunları öteki gazetelerle karşılaştırmak, gazetenin ele aldığı konuların çeşitliliği hakkında bir fikir vermeye yeter. Türkiye gibi ilerlemeye ihtiyacı olan ve sosyal gelişme yoluyla ilerlemeye yöneltilmiş bir ülkede, dinamizmine anlam, yön ve amaç kazandıracak her fikir kabul edilecektir. Toplumsal ve ekonomik sorunların Cumhuriyet devrinde Osmanlı İmparatorluğu'ndakinden daha çok incelendiği, daha önemli bir yer işgal

Birçok kişi memleketin toplumsal ve ekonomik alanda geçirdiği değişmenin ve buna gerekli olan fikri uyumun zorunluluğunu anlıyor ama toplumsal araştırma ve tartışmalara karşı güdülen korkutma, düşmanlık ve güvensizlik politikası, fikir alanında değişmenin gerektirdiği uyarlamalara imkân vermiyordu. Memleketteki değişmenin ve fikri gelişimin doğal bir sonucu olarak birçok yeni gazete ve dergi çıkmış, birçok dernek kurulmuştu. Bu yeni kuruluşların serbest araştırma ve tartışma yoluyla bulabilecekleri gerçekler yerine, birtakım beylik sözler ileri sürmeleri, sadece aşırılığa yol açabilirdi. Demokrasi, hümanizm, sosyal ve ekonomik gelişme gibi sorunlar arasında karşılıklı ve dengeli bir ilişki ancak "sosyal adalet," "iktisadi menfaat" ve "sosyal sınıflar" gibi önemli konular üzerinde serbest tartışmayla kurulabilirdi.

Dini-milliyetçi çevrelerin evrensel kardeşlik ve milletlerarası anlaşma gibi fikirlerin köklerini Marksizm'de görmeleri ve bu fikirleri "enternasyonalizm", "kozmopolitlik" ve "entelektüel dekadans" olarak mahkûm etmeleri Marksizm'in itibarını azaltacağına çoğaltmıştır. 1945 -1946 yıllarında solculuğun gelişmesinin sebebini memleketin geçirdiği bünye değişikliğinde aramak yerine hükümet ve basının büyük kısmı bu olayı; manevi ve ahlaki terbiye eksikliğine,[48] maddi yoksunluklara ve aile bağlarının gevşemesine bağlıyordu.[49] Aslında eksik olan, Türk toplumunun kazanmakta olduğu akılcı, gerçekçi ve çağdaş ruha uygun yeni idealler, yeni ilkeler ve yeni hedeflerdi. Türk orta sınıfına

---

ettiği doğrudur. Ama Cumhuriyet devrinde de toplumun ve toplumsal ilişkilerin idealist bir açıdan yorumlanmasına, temel toplumsal ve ekonomik değerlendirmeler karşısında öncelik tanınmıştır.

48 1944 yılında, müphem bir ifadeyle fikri bir buhranın varlığını kabul eden Milli Eğitim Bakanlığı, eğitim kurumlarının dikkatini bu buhrandan faydalanabilecek (solcu) ideolojiler tehlikesine çekti. Bu ikaz sonucunda Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü'nün aşırı akımlara daha şiddetli bir şekilde karşı koyduğu görüldü. Bakanlığın tamimi için bkz. *Ayın Tarihi*, Nisan 1944, ss. 2-4; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 24. Bu konudaki görüşler için *Ulus*; *Akşam*, 5, 6 Nisan 1944.

49 *Tasvir*, 24 Aralık 1946.

Osmanlı İmparatorluğu idareci sınıfından miras kalan fikirlerin, âdetler ve hayat felsefesinin, dar ve donmuş mistik hayat anlayışının Cumhuriyet devrinin yeni, dinamik ve ilerici toplumunu tatmin etmeyeceği apaçıktı.[50]

Herhâlde Türkiye'de komünizm faaliyetleriyle ilgili olaylar bazı temel sorunları ortaya koyarak ilerisi için önemli bir ders vermiştir. Bu olaylar, toplumsal ve ekonomik sorunların açık tartışması yapılmadan çözülemeyeceğini göstermiştir; çünkü soyut bir idealizm ne kadar ulvi olursa olsun, gündelik sorunlara değinmedikçe başarı sağlayamaz. Yine bu olaylar şunu göstermiştir ki mevcut siyasi partiler, programlarında memleketin toplumsal ve ekonomik sorunlarını çözmeye uygun bazı temel düşüncelere yer vermezlerse yerlerini eninde sonunda bu sorunlara açık ve kesin çözüm yolları gösteren partilere bırakmak zorunda kalacaklardır. Bu olaylar bir gerçeği daha ortaya koymuştur; Türkiye'deki menfaat grupları, gerektiği zaman, komünizm bahanesiyle işçi kuruluşlarını dağıtabilmekte, kuramsal olarak bir sosyal grubun diğeri üzerinde siyasi hâkimiyeti fikrini reddetmekte, ama uygulamada kendi sosyal ve ekonomik hâkimiyetlerini devam ettirmekteydi. Hükümetin ve basının büyük çoğunluğunun görüşüne göre sosyalizm ile komünizm arasında pek fark yoktu, dolayısıyla ikisi de aynı şekilde kötülenebilirdi.

50 Toplumsal sorunları duygulara seslenerek çözmeye kalkışma âdetinin bir örneğini Köy Enstitüleri'nde ve köylerde sosyalist etkiler görüşülürken CHP Maraş Milletvekili Emin Soysal vermiştir. Soysal, komünist ve sosyalistlerin köylüleri ve şehirlerdeki proletaryayı bir ihtilale sürüklemek istediklerini, bunu başaramayacaklarını, en zengininden yiyecek ekmeği olmayanına kadar bütün Türk köylülerinin vatanlarını sevdiklerini, komünist ve sosyalistlerin Türk köylüsünü tanımadıklarını, Türk köylüsünün açlıktan midesine taş bastıracağını fakat gene de devlete sadık kalacağını söylüyordu. *BMMTD*, Dönem 8. 1, c. 3, s. 458.

B. KOMÜNİZM VE KÜLTÜREL İRTİCA*

İster açık ister gizli faaliyette bulunsun, Türkiye'de Komünist Parti'nin gerçek kuvveti büyük değildir; fakat partinin kültürel ve siyasi hayatın her evresi üzerindeki dolaylı etkisi, sayısal önemini çok aşmaktadır. Bunun sebeplerinden birisi, komünizmin çeşitli faaliyetleri içine alacak şekilde çok geniş tarif edilmesidir.[51] Böylece komünizmle ilgisi olmayan sorunlar ve ilişkiler de komünizmle ilgili görülerek mahkûm edilmektedir. Gerçekten de komünizmle savaş kisvesi altında 1946 -1947'de başlayan reaksiyon, Cumhuriyet'in getirdiği devrimlerin birçoğuna da el atmış, onları düpedüz zayıflatmıştır.

Solcu akımlara karşı ilk tedbir olarak hükümet, Ceza Kanunu'nun 141. ve 142. maddelerini değiştirerek bu gibi faaliyetler için öngörülen cezaları, Halk Partisi'nin 1947 yılı Kurultayı'nın tavsiyelerine uyarak artırdı. Hükümetin Meclis'e getirdiği kanunu tadil teklifleri gerek iktidar, gerekse muhalefet partilerinin olumlu oylarıyla süratle kanunlaştı. [52] (1951'de Demokrat Parti Hükümeti de bu maddeyi değiştirerek, sosyal bir sınıfın tahakkümünü tesise veya memleketin iktisadi veya sosyal temel nizamlarından herhangi birini devirmeye matuf siyasi parti ve dernekler kurmanın veya kurmaya teşebbüs etmenin cezalarını şiddetlendirdi. Bu gibi örgütlerin faaliyetlerini idare eden kimseler ölüm cezasına çarptırılabileceklerdi.)[53]

Parti çıkarlarına dayanan asıl irtica, Aralık 1946'daki tevkiflerden sonra başladı. Komünistlerin okullara, özellikle de komünist hücreleri haline geldiği söylenen Köy Enstitüleri'ne nüfuz ettiği

---

* Yazar, bu kavramla, çok partili dönemde "komünizm korkusu" nedeniyle Cumhuriyet'in kültürel devrimlerinde gözlemlenen duraksama ve geriye dönüşü ifade etmektedir. (e.n.)

51 Lewis, "Recent Developments", s. 330.

52 Bkz. *Vatan*, 20 Nisan 1949; *Millet*, 22 Temmuz 1948; *BMMTD*, Dönem 8. 3, c. 20, s. 572 vd., 5435 sayılı kanun; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 103-104.

53 *BMMTD*, Dönem 9. 2, c. 10, ss. 200, 248.

iddia olunuyordu.[54] Bu iddiaları, okullardaki her türlü sol etkinin tasfiyesini hedef tutan bir kampanya takip etti. Bütün çekişme ve tartışmalar Ankara Üniversitesi'ne mensup dört üye etrafında cereyan ediyordu.[55] Bu üyeler, sosyalist olarak bilinen *Yurt* ve *Dünya* dergisinde ve *Tan* gazetesinde yazılar yayınlamışlardı. "Sağ" kanadı temsil eden bir öğrenci grubu, kendisini "komünizm propagandası yapmak"tan alıkoymak için Profesör P. Naili Boratav'ın konferans vereceği bir salonda toplandı. Bir olayın patlak vermesinden çekinen Profesör, salona gelmedi. Liberal ve sol eğilimli yüz sekiz öğrenci "sağcı"ların bu hareketini *24 Saat* gazetesinde yayınlanan bir mektupla protesto etti.[56] Sağcıların bu harekete karşı tepkisi, *24 Saat*'in söz konusu sayısını yakmak, *Yurt* ve *Dünya* koleksiyonlarının kütüphanelerden kaldırılmasını ve yukarıda ismi geçen dört üyenin görevlerinden uzaklaştırılmasını istemek oldu.[57]

O tarihte Milli Eğitim Bakanı olan Şemsettin Sirer (ki sonradan Çalışma Bakanı olarak da görev yapmış, işçilere grev hakkı tanınmasına şiddetle karşı çıkmıştır); Falih R. Atay, Necmettin Sadak ve Şükrü Esmer gibi Halk Partisi'nin belli başlı gazetecilerinin, böyle bir hareketin mahkeme kararı olmadan bir kimseye komünist damgası vurmak anlamına geldiğini söylemelerine rağmen, profesörlere işten el çektirdi.[58] Danıştay profesörleri görevlerine iade edince, Bakan bu defa Ankara Üniversitesi Senatosu'ndan bir azil kararı elde etmeyi başardı. Bununla beraber, üniversitelerin öğretim üyelerini ilgilendiren ihtilaflarda en üstün karar mercii olan Üniversitelerarası Kurul, profesörlerin

54 *Vakit* (başyazı), 26 Aralık 1946.

55 Bu üyelerin isimleri; Pertev Naili Boratav, Niyazi Berkes, Behice Boran, Adnan Cemgil'dir. Behice Boran, Barışseverler Derneği'nde çalışmış, Türkiye'nin Kore'ye asker göndermesini protesto ettiği için 1950'de mahkemeye verilmiştir.

56 *Ulus*, 5, 6 Mart 1947. (Tesislerinin tahrip edilmesinden korkan Sakarya Basımevi bu olaydan sonra *24 Saat* gazetesini basmamaya başladı.)

57 *Vatan*, 7 Mart 1947.

58 *Memleket*, 27 Mayıs 1947 (R. N. Güntekin).

komünizm propagandası yaptıklarına dair kesin bir delile rastlanmadığı gerekçesiyle Senato kararını bozdu. Bakan Sirer ise aşırı sağcı ve muhafazakârlar gibi, kurulun kararını eleştirmekteydi. Nihayet, Meclis tarafından desteklenen Bakan, üniversite bütçesinden D ve L listelerini çıkartarak ihtilaf konusu üyeler tarafından verilen derslerin ödeneğini kaldırmış oldu.[59] Böylece, dört üye kadrosuz kaldığı gibi dersleri de müfredat programının dışında bırakılmış oluyordu. (Bu dersler; folklor, sosyoloji ve antropolojidir.) Daha sonra bu üyeler hakkında ceza davası açıldı; eski öğrencilerinin bir kısmı, mahkemede verdikleri ifadede hocalarının aleyhinde tanıklıkta bulundular. Ankara Üniversitesi Rektörü Dr. Aziz Kansu da esas itibariyle, yirmi beş yıl önce çıkan *Aydınlık* adlı solcu dergide yayınladığı bir şiir yüzünden hücuma uğradı. Aşırı sağcı bir öğrenci grubu rektörün odasına girerek, kendisini "kahrolsun komünistler!" diye bağırmaya mecbur ettiler, sonra da rektörlükten istifa ettiğine dair bir mektubu zorla yazdırdılar. Bu olay, basının büyük çoğunluğu ve Demokrat Parti tarafından eleştirildi.[60]

İstanbul'da sıkıyönetim kaldırılır kaldırılmaz, İstanbul Üniversitesi Milli Talebe Birliği komünizmle kendi örgütü vasıtasıyla -kendi anlayış tarzına göre- mücadele etme kararını verdi. Bu karar genellikle vatanseverce bir davranışın ifadesi olarak değerlendirilmekle beraber, *Cumhuriyet*'in başyazarı Nadir Nadi, bu çeşit bir mücadelenin yanlış yollara sapmakla sonuçlanabileceği tehlikesini belirtmek cesaretini gösterdi.[61]

---

59 *Ankara*, 11 Ocak 1948; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 81; *Vatan*, 23 Şubat 1948; *Her Gün* (başyazı), 25 Şubat 1948 (F. Gürtunca); *BMMTD*, Dönem 8. 2, c. 12, s. 753 vd., 814; ayrıca *Cahiers*, XIII, 1948, s. 163.

60 *Vatan*, 27, 28 Aralık 1947;, IX-X, 1947, s. 263 v.v. Öğrencileri öven bir yazı için bkz. *Son Saat* (başyazı), 4 Ocak 1948 (B. Dülger).

61 *Vatan*, 10, 13 Aralık 1947; *Ulus*, *Memleket*, 14 Aralık 1947; *Cumhuriyet* (başyazı), 14, 15 Aralık 1947. Talebe Birliği komünizmle fikir yoluyla savaşmak için bir dizi konferans tertiplemişse de aslında bu savaş milliyetçi birtakım sloganlara dayanmıştır. Birlik, gençlik adına okullardan ve resmi kurumlardan, milli idealler için bir tehlike oluşturan komünistlerin uzaklaştırılması-

Komünizm üzerine "İnsan Haklarını Koruma Derneği" ile ilgili olarak çıkan bir tartışmaya kısa zaman için de siyasi partiler de karıştı. O tarihte Demokrat Parti ile aralarıiyi olan Mareşal Çakmak ve Kenan Öner'in, solcu olarak bilinen iki kişi[62] tarafından kurulmuş bu derneğe girmeyi kabul etmeleri, Halk Partililer tarafından Demokratları gözden düşürmek için istismar edildi. Sözü geçen iki kurucu, Mareşal Çakmak'ı, 1946 seçimlerine hile karıştırıldığını açıklamaya[63] ve Meclis'i boykot etmeye ikna için çok uğraşmışlarsa da başarı kazanamadılar. Çakmak'ın o sıralarda halk nezdindeki prestiji Celal Bayar'dan çok daha fazlaydı. Nitekim 1946 seçimlerinde Mareşal, İstanbul'da Celal Bayar'dan çok daha fazla oy aldı.[64]

Halk Partililer, Fevzi Çakmak'ın solcuların isteklerini daha baştan beri reddetmediğini ima ettiler. Kendisini savunmak zorunda kalan Mareşal de, "bir Milli Eğitim Bakanı'nı", Bakanlıktaki komünistleri ve komünizm sempatizanlarını korumakla suçladı. Bu ithamın kendisine yöneltilmiş olduğunu sanan Hasan Âli Yücel, kastedilen kişinin gerçekten kendisi olup olmadığını sordu. Bu soruyu Mareşal yerine, Demokrat Parti İstanbul İl Teşkilatı Başkanı ve sonraları Millet Partisi'nin kurucuları arasına giren Kenan Öner net bir "evet"le cevaplandırdı. Bunun üzerine Hasan Âli Yücel'in Kenan Öner'e açtığı hakaret davası o derece dallandı budaklandı ve o derece derin etkiler bıraktı ki bu konu daha ayrıntılı bir çözümlemeyi gerektirmektedir.[65] (Hasan Âli Yücel,

---

nı istemiştir. *Cahiers*, XIII, 1948, s. 163. Bu gibi okullara sızma olayları için bkz. *BMMTD*, Dönem 8. 2, c. 12, s. 3 vd. Burada söz konusu olan, Ankara Ziraat Fakültesi'ndeki sekiz veterinerlik öğrencisi olayıdır.

62 *Tan* gazetesinin sahibi Zekeriya Sertel ve Cami Baykurt. *Tasvir*, 19, 20 Ekim 1946.

63 Mareşale "komünist" diyen bir vali ile emniyet müdürü mahkemeye verilmiştir. *Vatan*, 27 Şubat, 31 Aralık 1946.

64 Mareşal 194.833, Celal Bayar 186.340, Köprülü ise 182.711 oy almıştı. *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1946.

65 Davadaki tanık ifadeleri ve kararlar taraflarca yayınlanmıştır. Kenan Öner, *Öner ve Yücel Davası*, 1. c, İstanbul, 1947; Hasan Âli Yücel, *Davam*, Ankara

Mareşal'in kendini kastetmediğini, kendisinden çok evvel gelen diğer bir bakanı ima ettiğini sonradan öğrendiğini bu kitabın yazarına söylemiştir.)

Yargılama, uzun ve karışık aşamalar, tanık ifadeleri ve bozma kararlarından sonra Hasan Âli Yücel'in temize çıkması ve kendisini suçlayanların değişen cezalara çarptırılmalarıyla sonuçlandı.[66] (Kenan Öner, Yargıtay kendisi hakkında nihai kararı vermeden önce öldü.)

Davanın kültür alanındaki etkileri çok daha derin oldu. Bizzat Atatürk'ün önemli mevkilere getirdiği Hasan Âli Yücel, uzun yıllar Milli Eğitim Bakanlığı yapmış; Köy Enstitüleri'nin kurulması ve dünya klasiklerinin Türkçeye çevrilmesi gibi kültür alanında büyük etkileri olan hareketlere önayak olmuştur. Gelenekçileri, ırkçıları, dincileri ve bir dereceye kadar milliyetçilerin sağ kanadını içine alan muhafazakârlar bu devrimlere karşıydılar. Bu çevreler, yukarıda söz konusu edilen dava yolu ile Yücel'in kişiliğinde yeni rejimin getirdiği bütün kültürel değişiklikleri ve devrimleri kötüleme fırsatını ellerine geçirmiş oluyorlardı.

Kenan Öner tarafından "vatanperver gençlik" diye savunulan ırkçılar ve aşırı sağcılar, Öner'in etrafında toplandılar ve tanık olarak onun lehinde ifade verdiler.[67] Bu tanıklar, sanat, müzik ve edebiyat alanlarında liberal veya sosyalist olarak bilinen bütün kişileri ve eserleri suçluyorlardı. Kişilere "yıkıcı" damgası vuruluyor, yayınladıkları eserlerin Milli Eğitim Bakanlığı'nın aboneleriyle "beslendiği" iddia ediliyordu. Davada ismi geçen bazı kimselerin ve eserlerinin solcu ideolojilerden ilham almış olduğu her ne kadar doğruysa da aslında büyük çoğunluk liberal ve ileri görüşlü kimselerdi.

1947; Hasan Âli Yücel, *Yücel'in Açtığı Davalar ve Neticeleri*, Ankara, 1950.

66 *Hasan Âli Yücel'in Açtığı Davalar ve Neticeleri*, s. 220 vd.

67 Öner, *age*, c. 1, s. 117. Ayrıca muhafazakâr *Millet* yayın organında komünist olduklarından şüphe edilen bazı aydınların isimlerini yayınladı. *Millet*, S. 66, Mayıs 1947, s. 8-9.

Bu davanın sebep olduğu komünizmle suçlanmak korkusu, liberal ve ilerici düşünceyi durdurdu. Bütün bu tartışma ve gürültülerden ürken birçok kimse de düşüncelerini ve yazılarını, herhangi bir olumsuz yorumdan kaçınmak için rötuşlamak zorunda kaldı. Osmanlı İmparatorluğu'nda fikri yaratıcılığın din adına uygulanan sert sansür yüzünden gelişemediği hatırlanırsa, komünizm korkusunun doğurduğu baskının da Türkiye'de yaratıcı politik düşünceyi uzun müddet neden felce uğratmış olduğu kolayca anlaşılır.

Muhalefet, Halk Partisi'nin ve hükümetinin kamuoyundaki prestijini azaltmak için "Öner-Yücel Davası"ndaki tanık ifadelerini geniş çapta propaganda aracı olarak kullandı. Siyasi alanda liberalizasyon sağlayan ve genellikle olumlu sonuçlar veren çok partili gelişmenin, kültürel ilerlemeyi olumsuz şekilde etkilemiş olması esef vericidir.

Profesörler aleyhindeki kampanyanın gericiler açısından başarıyla sonuçlanması üzerine, komünizm düşmanlığı kisvesine bürünen irtica başka alanlara da yayıldı. Muhafazakâr Halk Partililer ve Demokratlar, aralarındaki uzlaşmaz gibi görünen parti farklarına rağmen bu konuda birleşik bir cephe oluşturuyorlardı.

Türkiye'deki bütün ilkokullarda okutulan bir Türkçe ders kitabı, klasik ve çağdaş Türk yazarlarının kaleme aldığı, insanların ıstırabını ve yoksulluğunu anlatan hikâye ve şiirleri içerdiği için sol eğilimli olmakla itham edildi.[68] Ignazio Silone'nin birkaç yıl önce Türkçeye çevrilmiş olan *Fontamara* adlı romanı, sınıflar arasında husumeti körüklemek töhmeti altında bırakıldı.[69] Bu kitap, *Yurt ve Dünya*, *Kadro* gibi dergiler, "solcu" sayılan edebiyat eserleri, Marksist ve sosyalist yayınlar, resmi okulların, özellikle de

68 *Kuvvet* (başyazı), 12 Şubat 1948 (Köprülü'nün görüşleri). Söz konusu yazarlar Tevfik Fikret (ki bir zamanlar Jön Türkler de Fikret'e, 1947'de Demokratların yaptığı gibi, hücum etmişlerdir. Bkz. bölüm 1), Sait Faik ve Orhan Kemal'dir. *Yurt ve Dünya* yazarları kendilerine saldıran Köprülü'ye, *Ülkü* dergisinin başında bulunduğu sıralarda onun da kendilerinden yazı isteyip basmış olduğu cevabını verdiler. *Kuvvet*, 17 Şubat 1947.

69 *BMMTD*, Dönem 8. 3, c. 16, s. 142 -143.

Köy Enstitüleri'nin kütüphanelerinden kaldırıldı. Lermontov'un klasikleşmiş *Şeytan* isimli eseri birkaç yıl önce *Vahim* adı altında Türkçeye çevrilmişti. Bazı bölümlerinin Türk aleyhtarı yazılar içermesi sebebiyle bu kitap da kötülendi, hatta en ateşli Halk Partisi milletvekillerinden Fahri Kurtuluş, bu bölümlerin romandan çıkarılması için Büyük Millet Meclisi'ne bir teklif bile getirdi.[70]

Bundan sonra sıra Köy Enstitüleri'ne gelmişti. Köy Enstitüleri 1940 yılında, Türk köylerinin cehalet ve maddi geriliğinin kısa zamanda giderilmesi amacıyla kurulmuştu.[71] Ne var ki kuruluş kanunu Meclis'ten geçirilirken bile enstitüler beklendiği kadar ilgi ve hevesle karşılanmadı.[72] Köy Enstitüleri'nin temelindeki fikir, köy çocuklarını karma olarak devlet hesabına okutmak, enstitüden mezun olduktan sonra ise köylülere ve köy çocuklarına daha iyi tarım metotları ve sağlık bilgisi öğretmek üzere köylerine göndermekti. Köyün toplumsal hayatına karışıp köylülerle kaynaşabilmeleri için enstitüyü bitirmiş öğretmenlere köyde toprak ve ev veriliyordu. 1948'de Türkiye'de 25 enstitü kurulmuş, bunların mezunlarının ve öğrencilerinin sayısı da 1950'de 25.000'e kadar yükselmişti.[73] Bugün köylerdeki eğitim programı-

70 Aynı yerde, s. 224 vd.; ayrıca *Millet*, S. 78, 31 Temmuz 1947. Bu milletvekili, başyazarı edebi eserlerin sansüre tabi tutulmasını protesto ettiği için *Cumhuriyet*'i de komünistlikle suçlamıştır. Milletvekili ile başyazar arasındaki uzun polemik, milletvekilinin ithamlarını ispatlayamaması, en nihayet siyasi hayatının sona ermesiyle kapanmıştır. *Cumhuriyet*, 13 -25 Şubat 1948.

71 *Ayın Tarihi*, Nisan 1944, s. 27 -29 (H. A. Yücel'in Köy Enstitüleri'ni öven konuşması).

72 Kanun 278 oyla kabul edilmiş, 148 milletvekili oylamaya katılmamıştır. Tek parti devrinde oylamada bulunmamak, muhalif kalmak demekti. Nitekim önemi çok daha az olan bir başka kanun aynı gün, 110 milletvekili bulunmadığı halde kabul edilmiştir. Bu olay kanunun daha baştan itibaren az çok isteksizlikle karşılandığını göstermektedir. *BMMTD*, Dönem 6, c. 10, ss. 7, 99-102.

73 Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 90. Köy Enstitüleri hakkında genel bir inceleme için bkz. T. Verschoyle, "Education in Turkey", *International Affairs*, Ocak 1950, ss. 60-64. Hasanoğlan Köy Enstitüsü'nu anlatan bir yazı

nın ve sosyal ilerleme hamlesinin dayanağını bu enstitü mezunları oluşturmaktadır.

Köy Enstitüleri'nin bazı eksiklikleri vardı. Beş yıllık öğretim devresi öğrencilere, köy hayatının karışık toplumsal ve ekonomik sorunlarının hakkından gelebilmek için gerekli formasyonu veremiyordu. Enstitü mezunlarının bir kısmı, gerçeklerle ve köy sorunlarının çözümüyle uğraşacak yerde kendilerini teorik tartışmalara ve siyasi spekülasyona vermiş bir köy eliti oldular. Mezunların neredeyse tüm hayatları boyunca köy öğretmeni kalmaya mecbur olmaları kendilerinde gadre (haksızlığa) uğradıkları ve hor görüldükleri duygusu yarattı, bu da şehir ile köy arasındaki farkları daha da derinleştirdi.

Bu eksiklikler bir tarafa bırakılırsa, şüphesiz ki Köy Enstitüleri Türkiye'deki en özgün eğitim projesidir. Tarlada ve sınıfta, fedakârlık ruhu içinde[74] pratik eğitim gören enstitü mezunları, köylerdeki cehalet, yoksulluk, taassup ve köhne geleneklere karşı yeni rejimin açtığı savaşta kendilerini bu rejimin sancaktarları ve temsilcileri sayıyorlardı. Bu enstitülerin mezunları arasında, memleketin kültürel gelişmesine hizmet etmiş birçok değerli aydın vardır.[75] Birçok kız, enstitü mezunu olarak gönderildikleri köylerin öğretmeni, ebesi ve sağlık memuru olmuş, köy haya-

---

için bkz. "Village and Village Institute: Hasanoğlan", s. 85 vd.; Stirling, *The Social Structure of Turkish Peasant Communities*, s. 14-15. Köy Enstitüsü mezunlarının görüşleri için çıkardıkları şu dergilere bkz.; sırasıyla; Isparta, Kayseri ve Ankara'da yayınlanan *Demet*, *Gayret* ve *Eğitim* ve *Köy* dergileri. Bu dergilerin önemi, bir hayli sayıda köy öğretmeninin fikirlerini ifade etmelerinden ileri gelmektedir.

74 Başlangıçta enstitü mezunu bir öğretmenin aylığı 20 lira idi ve her öğretmen yirmi yıl köylerde çalışmak mecburiyetindeydi.

75 Bu mezunlardan biri de *Bizim Köy* adlı kitabın yazarı Mahmut Makal'dır. Sir Wyndham Deeds tarafından *A Village in Anatolia* başlığı adında İngilizceye çevrilen bu kitap, köylüyü ve hayatını başlıca konu olarak alan yeni bir edebi akımın öncüsü olmuştur. Kendisine komünistlik isnat olunan Makal, 1950'de kısa bir süre tevkif edilmişse de basının gösterdiği tepki üzerine serbest bırakılmıştır.

tının vazgeçilemeyen bir parçası haline gelmiştir.[76] (Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Köy Enstitülerine mensup bazı kimselerin dogmatik, materyalist ve dar görüşü, eleştirdikleri "gericilerin" tutumundan farksızdır.)

Böyle bir dinamizm özü bakımından, demokratik gelişmelerden ve komünizmin yarattığı korkudan faydalanarak hâkimiyetlerini yeniden kurma yolunda olan muhafazakârların dini, mistik zihniyetine aykırı düşüyordu. Cumhuriyet idaresinin henüz devrimci bir karaktere sahip olduğu devrede, "Şarklı" diye isimlendirilen bu zihniyete Atatürkçüler devamlı olarak hücum etmişlerdi; fakat şimdi durum değişmişti. İktisadi gücün, siyasi iktidarın ele geçirilmesi bakımından giderek daha önemli bir role sahip olması, bazı orta sınıf çevrelerine siyasi bir güç sağlamış, onlara toplumun ilerici niteliğini kendi zihniyetlerine uygun olarak, muhafazakâr-dini bir tutum lehine değiştirme fırsatını vermişti.

Köy Enstitüleri'nin öğrencilerine kazandırdığı akılcı ve analitik tutumun köylüleri de etkileyerek onları sosyalist görüşlere doğru götüreceğinden korkuluyordu. Köylerin kötü toplumsal ve ekonomik durumları karşısında, bu görüşlerin sınıf mücadelesi doğuracağına inanılıyordu. Böylece, solculuğun yarattığı korku istismar edilerek enstitülerin başlıca ilerlemeci niteliklerine saldırılmaya başlandı. Hasanoğlan ve Hamidiye Köy Enstitüleri'nde cereyan eden iki komünizm propagandası olayı esas tutarak enstitülerin ders programının ehliyetli öğretmen yetiştirmeye elverişli olmadığı, bilakis tehlikeli ideolojilere yer verdiği ileri sürüldü.[77] Bu şikâyetler sonucunda enstitülerdeki karma eğitim kaldırıla-

76 Köy Enstitüleri'nin kuruluşlarına ve dayandıkları felsefeye hâkim olan ruh için bkz. İsmail Hakkı Tonguç, *Eğitim Yolu ile Canlandırılacak Köy*, 2. basım, İstanbul, 1947. Köy Enstitüleri'nin başında bulunan Tonguç, sonraları "solcu" akımları desteklemiş olmakla suçlandı, emekliye ayrıldı. Köy Enstitüleri'nin genellikle Cumhuriyet Halk Partisi'ni tutmuş olmaları yüzünden Demokratlar bu kurumların etkisini azaltmak zorunluluğunu duymuşlardır.

77 Öner, *Öner ve Yücel*, s. 52; *Vatan*, 9 Aralık 1948; *Ayın Tarihi*, Ağustos 1947, s. 9-10.

rak kız öğrenciler iki ayrı enstitüde toplandı.[78] Tarlada ve sınıfta görülen pratik derslerin sayısı da azaltılarak bunların yerine kuramsal "kültür" dersleri kondu. Böylece derslerin ağırlık merkezi "yapmak" ilkesinden, "öğrenmek" ilkesine kaydırılmış oluyordu. Bütün bu değişiklikler Köy Enstitüleri'nin ilerici ve dinamik kimliklerini kaybetmeleriyle sonuçlandı. Demokrat Parti iktidarının 27 Ocak 1954'te çıkardığı 6234 sayılı kanunla Köy Enstitüleri, Köy Öğretmen Okulları adı altında mevcut öğretmen okullarıyla birleştirildi.

Kültürel irtica bundan sonra halkevlerine yayıldı. Halkevleri, halkın genel kültür seviyesini yükseltmek için Cumhuriyet idaresinin giriştiği önemli projelerden biridir. 1931'de 14 ilde birden kurulan Halkevleri, Jön Türkler devrinden gelen Türk Ocakları'nın yerine geçmişti.[79] Ancak Halkevleri'nin, kültürel amaçlarını gerçekleştirmekle beraber, Halk Partisi'nin organı rolünü oynadıkları da bir gerçektir. Halk Partililer, 1947 Kurultayı'nda bu konuda cereyan eden uzun tartışmalardan sonra Halkevleri'ni bütün halkın yararlanabileceği kültür kurumları haline getirmek kararını verdiyseler de bu kararı uygulamadılar. Bununla beraber Halkevleri'nin siyasi görevlerine son verildi.[80]

Halkevleri'nin doğrudan doğruya komünizm propagandası yaptığı ileri sürülmemişse de bunların Sovyet Rusya'da mevcut

78 Örnek olarak *Millet*, 15 Ocak 1948, s. 14'e bkz. Maraş Milletvekili Emin Soysal, belki de daha ziyade Hasan Âli Yücel'den öç almak istediğinden, Köy Enstitüleri'ne saldıranların başında geliyordu. Gerçekten de Soysal, Yücel'in bakanlığı sırasında Köy Enstitüleri'nin birinin müdürlüğünden uzaklaştırılmıştı (H. A. Yücel, *Davam*, Ankara, 1947, s. 101). Soysal, Köy Enstitüleri'ne her yönden saldırmakla beraber, hücumlarının başta gelen hedefi enstitülerin karma eğitim yapmalarıydı ki Soysal bunun öğrencilerin ahlakını bozduğuna inanmaktaydı. Bağımsız milletvekili olan Soysal bir süre sonra Halk Partisi'ne girdi. Enstitülerden karma eğitimin kaldırılması üzerine duyduğu memnuniyeti belirten görüşleri için bkz. Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942 -1951*, s. 159.

79 Bkz. Webster, *Turkey of Ataturk*, s. 110, 186, 193. Lewis, *Turkey*, s. 107, 132.

80 *Vatan*, 19 Kasım 1946; ayrıca *Ulus*, 17 Ocak 1941 (A. S. Levent).

benzeri bir projeden esinlenerek kuruldukları iddia edilmiştir. Bir gazetecinin, Sovyet Rusya'yı dolaşırken orada Narodni Dom denilen Halkevleri'ni gördüğü ve Türkiye'de de bunların benzerlerinin kurulmasını teklif ettiği ve Türkiye'de Halkevleri'nin böylece meydana getirildiği belirtilmiştir.[81] Bu çeşit bir eleştiri, Halkevleri'nin Atatürk devrinde Türkiye'nin kültürel kalkınmasında oynadığı faydalı rolün değerini çok azaltmış oluyordu. Demokrat Parti iktidara geçince Halkevleri binalarının büyük kısmı, Halk Partisi'nin bunları devlet parasıyla yaptırdığı ve parti namına tescil ettirdiği gerekçesiyle müsadere edildi ve 5830 sayılı kanunla hazineye intikal etti. Bu binalar çeşitli kamu amaçlarına tahsis edilmiş olarak kullanıldılar.[82] Halkevleri'nin kapatılması ile halkın toplumsal gelişimini hedef alan çok faydalı bir devrime son verilmiş oldu.

Bütün bu değişikliklerin en ilgi çekici tarafı ise ithamların bu yapılanmanın kurucusu olan Halk Partisi saflarından yükselmiş olmasıdır. Zamanında devrimcilere yardım etmiş veya devrimcilerin tarafını tutmayı daha kârlı bulmuş olanlar, yeni siyasi duruma uyum sağlayabilmek için devrim kurumlarına saldırmakta ve onları yıkmakta tereddüt etmemişlerdir. Birbirine düşman iki partiye mensupmuş gibi, bir Halk Partili bakanın yaptığını diğer bir bakan bozmakta sakınca görmemiştir. Her ikisi de Halk Partili olmakla beraber, yeni Milli Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sirer, Hasan Âli Yücel'in eserlerini yıkmak istemiştir. Devrimleri yara-

81 *BMMTD*, Dönem 8. 3, c. 16, s. 608. (Tanrıöver'in iddiası) 1931'e kadar Türk Ocakları'na Başkanlık etmiş olan Hamdullah S. Tanrıöver, 1949'da bu derneği yeniden kurdu; daha sonraki yıllarda Halkevleri tarafından alınmış olan binaların bazıları Türk Ocakları'na geri verilmeye başlandı. Bkz. 2. ve 9. bölümler.

82 1946'da 4.521, 1950'de ise 478 Halkevi ve 4.322 Halkodası vardı. İstatistik için bkz. Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942 -1951*, ss. 58, 70, 95, 117, 156. Halk odaları köylerde ve kasabalarda açılmıştır. Bu odalar dil ve edebiyat, güzel sanatlar, tiyatro, spor, sosyal yardım, halk eğitimi, kütüphane ve yayın, köy kalkınması, müzecilik ve kültürel sergiler gibi alanlarda faaliyet göstermişlerdir. 26 Kasım 1951'de Halk odaları da hazinenin malı olmuştur.

tan parti artık menfaati gerektirdiği zaman aynı devrimleri yıkmakta tereddüt etmiyordu.

Komünizmin kültür ve davranış alanındaki etkileri de derin izler bıraktı. Komünizm korkusuna bir de akıl ve bireysel zekâ karşısında duyulan geleneksel güvensizlik eklenince, fikri gelişme felce uğradı. (Bugün Türkiye'de hâlâ toplumsal huzuru sağlamanın en iyi yolu olarak cehaleti savunanlar vardır.) Memleketin toplumsal ve ekonomik sorunları üzerine tartışmalar sınırlı sayıdaki akademik çevrelerde yapılıyor olarak kaldı. Genel olarak ekonomik ve toplumsal araştırmalara da set çekildi.[83] Ülkede fiilen bir gelişme mevcut olmasına rağmen, sosyal ve ekonomik alanlarda yaratıcı fikirlere rastlanmıyor, var olan gerçekler ile fikri gelişme arasında derin bir uçurum göze çarpıyordu. Bu durum, Türkiye gibi süratle kalkınmak ve ilerlemek zorunda olan bir ülkede uzun vadede felaket getiren sonuçlar doğurabilirdi.[84]

---

83 Türkiye'de, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'ne bağlı tek sosyal araştırma enstitüsü olduğu burada belirtilmelidir. Faaliyet alanı çok sınırlı ve çalışmaları da fazla akademik olan bu enstitü bile son zamanlarda hücumlara uğramıştır. Türkiye'deki Amerikan Yardım Heyeti'nin, bir sosyal araştırma enstitüsü kurmak yolundaki teşebbüsleri semere vermemiştir. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından, Birleşmiş Milletler'in desteği ile Ankara'da bir Sosyal Yardım Okulu kurulmaya başlanmış, ilkin çok şeyler vaat eder gibi görünen bu proje de milletvekillerinin sosyal sorunlar karşısındaki anlayışsızlığı yüzünden Büyük Millet Meclisi'nde takılıp kalmıştır. Projenin bu dönemde kabul edilmesi mümkündür (1959).

84 Tanınmış gazetecilerden, 1947-1950 yıllarında Dışişleri Bakanlığı yapmış olan Necmettin Sadak, bir başyazıda şöyle diyordu: "Bu manzara, yeni sol denilen her türlü fikirlere düşman koyu sağcılık, demokrasi ve hürriyet gibi en basit, en umumi günlük mefhumlara uymadığı gibi, memleketin ilerleyişi bakımından memleket için komünistlikten daha hafif bir tehlike değildir...Dünyanın gidişini göz önüne getirerek memleketimizde sol düşünceli gençlerin artmasını istiyor ve Türkiye'nin istikbali bakımından tam bir sol partinin siyasi hayatımızda yer alması zaruretine kuvvetle inanıyoruz. Yalnız memleketimizde başarılacak sosyal ıslahat bakımından değil, komünistlik tehlikesine komşu olduğumuz için buna set çekmek ihtiyacı yüzünden de böyle bir zihniyet cereyanı ve onu temsil edecek bir partiyi dört gözle bekliyoruz." *Akşam* (başyazı), 8 Mart 1947. Ayrıca bkz. 4. bölüm, not 78.

Son 50 yılın siyasi, toplumsal ve kültürel alandaki tecrübeleri Türkleri ve Türk toplumunu yeni bir hayata hazırlamış bulunmaktadır. Bu yeni yaşama düzeni, her sorunun çoğunluğun görüşleri ve menfaatleri açısından tartışılmasını, komünizmin bu noktada bir engel teşkil etmemesini gerektirmektedir. Türk halkının mutluluğu ve refahı, zaruretler karşısında birtakım siyasi teoriler geliştirip onları ertesi günü terk ederek veya devlet otoritesinden güç alıp düşünceleri kontrol ederek değil, fikirlerin serbestçe alışverişi yoluyla çözülmesi gereken acil bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Türk toplumundaki ihtiyaçların ilham verdiği ve bu toplumun üyeleri tarafından hemen "bozucu" veya "yıkıcı" diye damgalanma korkusu olmaksızın ileri sürülecek özgün fikir ve kavramların ortaya çıkmasını kolaylaştırmak lazımdır. Yaşanan tecrübe, siyasi faaliyetin rotasını en nihayetinde hayatın katı gerçeklerinin çizdiğini, bunun birkaç kişinin arzusundan çok, Türk toplumunun bünyesinde mevcut olan kuvvetlere göre geliştiğini göstermektedir. Geçmişte böyle olduğu gibi, gelecekte de böyle olacaktır.

Türkiye'de komünizm korkusu; siyasi partiler, menfaat grupları ve bireyler[85] tarafından, pratik bazı gayelerin elde edilmesi için istismar edilmekte ve bütün memlekete bu yolla zarar verilmektedir. Ticaret hayatında bazı kimselerin komünizm histerisini istismar ederek rakiplerini bertaraf etmek istedikleri[86] görülmüş, sebebi ve niteliği açıklanamayan bazı olaylar, sorumluluktan

85 Bu satırların yazarı bu görüşlerini İstanbul'da bir fabrikatöre açıkladığı zaman, "İşçileri tamamen serbest bırakırsan hepsi komünist olur" cevabını almıştır. Sözü geçen şahsın fabrikasında çalışan işçilerin ücretleri yedi senede % 15 yükseldiği halde, kendisi aynı süre içinde yarım milyonluk yatırımından milyonlarca lira sağlanıştır.

86 Bir gazete Adana'da cereyan eden şu olayı bildirmektedir: Sahibinin komünist olduğundan şüphe edilen bir kumaşçı dükkânı tahrip edilmiştir. Aynı akıbetle karşılaşmak üzere olan bir şapka dükkânı sahibi ise eline geçirdiği bir bayrağı sallamaya başlamış, böylece dükkânın tahrip edilmesini önlemiştir. Bazı tahrikçiler halkı rakip müesseselere sevk etmek istemişlerse de kendilerine mani olunmuştur.

sıyrılmak için "komünistlere" yüklenmiştir.[87] Asla kabul edilemeyecek bazı eylemler de komünizme duyulan nefretin bir ifadesi olarak haklı gösterilmek istenmiştir.[88] 1945'te çeşitli solcu yayınların idarehane ve tesislerinin tahrip edilmesi, daha sonra bu gibi yayınlar aleyhinde gösteriler yapılması -ki bunların tertipli olmadığı da şüphelidir- ifade ve fikir hürriyetini tanıyan bir toplumda kabul edilemez.[89] Keza, hoşlanılmayan kimselere karşı yapılan cebri hareketleri haklı göstermek için,[90] komünistler gibi, hürriyeti inkâr edenlere hürriyet tanınamayacağı düşüncesi de demokrasiyle uzlaştırılamaz.[91] Hükümetler zaman zaman halkı sol propa-

87 1947'deki Milli Eğitim Bakanlığı yangınını komünistlerin çıkardığı söylenmişse de tahkikat sonucunda yangının ihmalden ileri geldiği anlaşılmıştır. *Vatan*, 23 Aralık 1948, 10 Ocak 1948.

88 Tanınmış solcu yazarlardan Sabahattin Ali, Bulgaristan'a kaçmasına yardım edecek bir kaçakçı tarafından öldürülmüştür. (Hükümet, Sabahattin Ali'ye pasaport vermemişti.) Katil mahkemede, cinayeti, yazarın şahsında temsil ettiği komünist ideolojiye karşı duyduğu nefretin etkisiyle işlediğini iddia etmiştir. Oysa cinayetin sebebi soygunculuktu, nitekim katil müebbet hapis cezasına çarptırılmıştır, *Vatan*, 1-14 Ocak 1949; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 100.

89 *Vatan*, 5 Aralık 1945; *Cumhuriyet*, 20 Nisan 1947.

90 *Akşam*, 24 Nisan 1947 (F. L. Karaosmanoğlu'nun sözleri).

91 Bir söz veya fikrin, keyfi bir şekilde, onu açıklayan kişinin komünizm eğiliminin bir delili olarak yorumlandığına, kişisel husumet ve rekabet duyguları ile bir kimseyi "komünizm" suçundan mahkûm ettirmek için sahte deliller öne sürüldüğüne eskiden olduğu gibi bugün de rastlanmaktadır. Birçok halde, şunun veya bunun hoşnutsuzluğunu çeken köy öğretmenleri ve devlet memurları, aslı olmayan "komünist" suçlamalarıyla görevlerinden uzaklaştırılmışlardır. Mahkemeler ve resmi makamlar durumu bildiklerinden ihtiyatla hareket etmekte; fakat suçlamaların tekrarlanmasıyla şüpheler artmaktadır. Herkesin iyi tanıdığı kimselere bu suçlamaların bir zararı dokunmamakla beraber, komünist fikirlerin etkisi altında kaldıklarına ihtimal verilemeyecek kadar önemli bir sosyal mevki işgal etmeyen, tanınmamış kişilere yöneltilen gerçeğe aykırı suçlamalar bunların hapse girmesine veya bir süre şüphe altında kalmalarına sebep olmaktadır. Komünist olarak tanınma tehlikesi altında bulunanların başında liberaller, özgün ve yeni fikirler ortaya koymak, kötü sosyal şartları eleştirmek cesaretini gösterenler gelmektedir.

gandaya karşı uyanık bulunmaya davet etmekte iseler de[92] bununla asıl kastedilen kendilerine yöneltilmiş eleştirileri önlemektir.[93] Kısa bir süre önce muhalefet, "gizli komünizm"le mücadele edileceğine dair bir Demokrat Parti bildirisini toplumu kontrol altına almak için bahane olarak nitelemiş; hükümet, güttüğü iktisadi politika ile komünizme zemin hazırlayacak sınıf farkları yaratmış olmakla suçlanmıştır.

Bu durumun meydana gelişindeki sorumluluğu herhangi bir kimseye, hükümete veya belirli bir siyasi partiye tam olarak yüklemek imkânsızdır. Öte yandan, bütün bunları determinizm ile açıklamak da mümkün değildir. Fakat yine de tek partili rejimin düşünce üzerindeki kontrolünü gittikçe artırması ve aşırı sağa kayması bu durumun baş etkeni olmuştur. Şurası muhakkaktır ki bugün Türkiye'deki siyasi partilerin komünizmi önlemek amacıyla savundukları muhafazakârlık ve din, bu sorunu kökünden çözememektedir.[94] İster menfaate dayansın, ister zihin yapısından ileri gelsin, bu dar siyasi ve toplumsal muhafazakârlık Türkiye'nin gelişiminin önüne dikilen en büyük tehlikedir.

---

92 Demokratların gazetesi olan *Zafer*, kısa bir süre önce, hükümetin ekonomik kalkınma alanındaki başarısızlığını öne süren solcuların sendikalara, üniversitelere ve basına sızdığını bildiriyordu. *Cahiers*, XXXI, 1955, s. 100.

93 *New York Times*, 12 Aralık 1957.

94 Sırası gelmişken, İslamiyet ile komünizm arasında mevcut olduğu sık sık söylenen uyuşmazlığa da değinmek isteriz, İslamiyet ile komünizmin esas itibarıyla birbirlerine aykırı olduğu ileri sürülür. Oysa, temel hayat görüşü ve nihai gayeler bakımından Hıristiyanlık ile komünizm de bağdaşmazlar, ama bu, komünizmin Rusya gibi aşırı taassubun hüküm sürdüğü bir memlekette yerleşmesini önleyememiştir. İslamiyet yolu ile kitlelere siyasi bakımdan söz geçirmek, İslamiyet'i geleneksel şekliyle muhafaza etmek, böylelikle aşırı muhafazakâr ufak bir zümreye siyasi liderlik vermekle mümkündür. İslamiyet'in, kurumsallığı, kavramları, otoriteyi benimsemesi, devlete itaat ve tabiyet bakımlarından, komünizm ile bazı dış benzerlikleri olduğunu iddia edenler de vardır. Bu fikirler üzerine bir tartışma için bkz. *US Nem*; 29 Mart 1957, s. 88 vd. (Lübnanlı Charles Malik); Bernard Lewis, "Communism and Islam", *International Affairs*, Ocak 1954, s. 7 vd.; Morrison, *Middle East Tensions*, s. 106 vd.; Laqueiur, *Communism*, s. 6 vd. Bunun aksi bir görüş için bkz. *New York Times*, 16 Mayıs 1957.

Türkiye'de polisin "komünist" faaliyetleri kontrol etme konusundaki gayretkeşliği ve bu konuda esaslı bir incelemeden geçirilmemiş bilgilere dayanılması, liberaller ve komünistlerin çok defa bir tutulması halkın gözünde bu iki grubun aynı şekilde kötülenmesi sonucunu doğurmaktadır. Çoğu kere, düşüncelerini açıklama imkânını bulamayan ve baskıya maruz kalan liberal aydınlar da böylece aşırılığa sürüklenmektedirler. Gerçekten de hoşgörüsüzlük ancak daha fazla hoşgörüsüzlük ve baskı doğurur.

Buraya kadar söylenenlerin doğrudan doğruya Türk siyasi partilerini ve Türkiye'deki parti gelişmelerini ilgilendirdiği meydandadır. Siyasi partilerin program ve faaliyetleri yukarıda anlatılanları aksettirmektedir. Bütün siyasi partiler, sol fikirleri desteklediklerini için kendilerine saldırılmasına imkân verecek düşünceleri programlarına almaktan kaçınmaktadırlar. Türkiye'de "solculuk" kavramı, Batı'da genellikle "liberal" sayılan birçok düşünceyi de içine aldığından, siyasi partiler bu çeşit düşüncelere programlarında yer vermemekte, bu yüzden de koyu bir toplumsal ve siyasi muhafazakârlığa saplanıp kalmaktadırlar. Nitekim Türk siyasi partilerinin en büyük eksikliği, ideolojik bakımdan dar bir çerçeve içinde kalmaları ve bu sebeple günlük politika seviyesinin üstüne çıkamamalarıdır. Partilerin hepsi birbiriyle aynı fikirleri savunmakta ve böylece bizzat kendileri çok partili sistemi inkâr etmiş olmaktadırlar. Tüm bunlarla beraber Türkiye'de son yıllardaki gelişmeler bir hayli ümit verici sonuçlar doğurmuştur. Ekonomik kalkınma ile demokrasinin bir arada yürütülmesinde de başarı sağlanmış gibi görünmektedir.

ON BEŞİNCİ BÖLÜM
SİYASİ REJİM VE SİYASİ PARTİLER

A. ESKİ ANAYASA REJİMİ

Bu bölüm, 1960'a kadar Türkiye'de kurulan siyasi partilere ve onların hukuki statülerinin incelenmesine ayrılmıştır.[1] Bu bölümde ele alınan sorunlar, 1958 senesinden beri derin değişikliklere uğramıştır. Bununla beraber on sene evvelki durumu anlamak ve değişiklikleri ölçmek bakımından bu bölümün faydası açıktır. 1924 Anayasası, birçok modern anayasadan farklı olarak, siyasi partileri, siyasi rejimin ve Büyük Millet Meclisi'nin unsurları olarak göstermemiştir.[2] Siyasi partileri sadece Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü (madde 22, 23) siyasi partileri tanımıştır. Bundan da anlaşıldı gibi, siyasi partiler, ancak Meclis'te bir sandalye kazandıkları zaman tam anlamıyla siyasi varlık gösterebilmişlerdir.

---

1 Türkiye'deki bütün siyası partilerin genel bir tablosunu vermek için bu bölümde kısmen, önceki bölümlerde verilmiş olan bazı genel bilgilere atıf yapılmıştır.

2 Cemiyet kurma hakkını düzenleyen iki kanun daha vardı: *İçtimayat-ı Umumiye ve Tecemmuat* (Toplantılarla İlgili Kanunlar).

1958'e kadar siyasi faaliyetler, Cemiyetler Kanunu, Ceza Kanunu ve Seçim Kanunu ile düzenleniyordu. Ceza Kanunu'nda (madde 141, 142, 163) belirli sınırlayıcı hükümler vardı: 141. ve 142. maddeler aşırı sol partileri, 163. madde de dinin siyasi amaçlarla kullanılmasını yasaklıyordu. 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu, 1924 Anayasası'nın (madde 170) bahşettiği cemiyet kurma haklarını ayrıntısıyla düzenlemekteydi. Bu kanun evvela, amacı itibariyle sınırlayıcıydı; iktisadi çıkar ve sınıf temeline dayanan veya siyasi, dini, ırki sebeplerle uluslararası amaçlar güden derneklerin ve siyasi partilerin kurulmasını yasaklıyordu. 1946'da Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişiklikle, kuramsal olarak sınıf ve iktisadi çıkar temeline dayanan siyasi derneklerin ve siyasi partilerin kurulmasına izin verildi.[3] Seçim Kanunu (16 Şubat 1950 tarih ve 5545 sayılı kanun)[4] oy vermeyi, dolayısıyla hükümet değişikliklerini düzenleyen mekanizmaydı. Bu kanuna göre seçim doğrudan yapılırdı, oy verme gizliydi ve oyların sayımı açıktı. (madde 1)

1924 Anayasası'na göre, 40.000 vatandaş için bir milletvekili seçilir ve milletvekilleri, yasama ve yürütme güçlerine sahip olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni oluştururdu.[5] Meclis Cumhurbaşkanını seçer, o da Başbakanı tayin eder. Başbakan kabinesini kurar ve doğrudan doğruya Meclis'in onayına sunar; görev süresi boyunca kabine yalnızca Meclis'e karşı sorumludur. Cumhurbaşkanı Meclis'i feshedemez; kuramsal olarak, Başbakanın Cumhurbaşkanına karşı siyasi sorumluluğu yoktur. Meclise hâkim

3 Demokrat Parti Hükümeti tarafından çıkarılan 8 Ağustos 1951 tarihli 5830 sayılı kanun, siyasi partilerin hükümetten veya belediyelerden mali veya aynı yardım kabul etmelerini yasakladı. *BMMTD*, Dönem 9. 1, c. 9, s. 575 -631 *passim.*

4 İ. Olgun, S. Köksal, *Haşiyeli Yeni Milletvekili Seçimi Kanunu*, Ankara, 1950. Bu kanun üç defa değiştirilerek her seferinde daha az liberal hale gelmiştir. Fakat başlıca ilkeleri bugüne kadar muhafaza edilmişti.

5 Bkz. Philips Price, "The Partlaments of Turkey and Persie", *Parliamentary Affairs*, 1948, Yaz Sayısı, s. 43 vd. Türkiye'de hükümetle ilgili genel bir görüş için bkz. Leonard Binder, "Prolegomena to the Comparative Study of Middle East Governments", *American Political Science Review*, Eylül ss. 651 - 668.

olan güçlü bir Başbakan, Cumhurbaşkanının nüfuzunu tehlikeye düşürebilir.[6] (1961 Anayasası'yla bütün bu esaslar temelli şekilde değiştirilmiştir.) Yeni seçim ve siyasi partiler kanunları parlamenter rejimi yeni bir düzene sokmuştur.

B. TÜRKİYE'DEKİ BELLİ BAŞLI SİYASİ PARTİLER

Türkiye'de 1945'ten sonra kurulan başlıca siyasi partiler, zincirleme tepki şeklinde birbirini takip eden ve ilk önce Halk Partisi içinde başlayan birtakım fikir ayrılıklarının ve parçalanmaların sonucunda doğmuştur. Bu fikir ayrılıkları, doğal olarak, daima milletvekilleri arasında başlamış ve böylece siyasi partiler de halk arasında değil, doğrudan doğruya Büyük Millet Meclisi'nde kurulmuştur. Partiler arası çekişmeler de genel olarak ideoloji farklarından değil, kişisel mücadelelerden kaynaklanmaktadır.

Türk siyasi partileri 1961'e kadar belli bir sosyal sınıfı temsil etmez, kuramsal olarak bütün milleti temsil etme amacını güderlerdi. Bu sebeple, bir sınıf temeli üzerine kurulmuş olan küçük siyasi partiler hoşnutsuzlukla karşılanırdı. Bundan dolayı Türkiye'deki bütün siyasi partiler, muhafazakâr ve gelenekçi fikirleri temsil eden orta yollu partilerdi.

Başlangıçta, bütün bu partilerin siyasi bir gayesi vardı, bu gaye de sağlam demokratik temeller üzerine çok partili parlamenter sistemi kurmaktan ibaretti. Büyük siyasi partilerin ortaklaşa kabul ettikleri bir demokrasi tanımı olmamakla beraber bu partiler, kuramsal olarak, demokrasiyi desteklemişlerdir. Bu partilerden hiçbiri, siyasi gayelerine ek olarak demokrasinin ve hürriyetin toplumsal, ekonomik yanı üzerinde temel bir görüş vücuda getirmemiştir. Türkiye'de 1961'e kadar partilerin birbirine benzeyişinin temel sebebi, aralarında ana sorunlar üzerinde görüş

6 Seçim mekanizması için keza bkz A. H. Hanson, "Democracy Transplanted: Reflections on a Turkish Election", *Parliamentary Affairs*, c. IX, 1955 - 1956, ss. 65 - 74, Lewis, *Turkey*, s. 127, kanunun metinleri için bkz. TBMM *Teşkilatı Esasiye Kanunu ve Dâhili Nizamname*, Ankara, 1957.

gerçekten farklarının mevcut olmamasıdır. Böyle sorunlar olsaydı, sonuçlar da değişik olurdu.[7] Türkiye'de mevcut büyük siyasi partilerin programlarının hiçbiri, devletçilik bir yana bırakılırsa, herhangi bir belli iktisadi ve toplumsal kurama dayanmamıştır. Parti programlarında bazen toplumsal ve iktisadi sorunlara yer verilse bile bu, iktisadi ve toplumsal sorunlar hakkında farklı bir görüş ortaya koymaktan çok, her çeşit insanı partiye çekmek için programın şeklen genişletilmesinden ibarettir.[8] Türk siyasi partilerinin ideolojik eksiklikleri sık sık eleştirilmişse de ancak yakın zamanda bu durumu düzeltmek için bazı girişimler olmuştur.

Bu siyasi partilerin iktidara geldikten sonraki davranışlarından elde edilen tecrübe az çok göstermiştir ki partinin kuruluşu sırasındaki görece liberal felsefe ve görüşlerin yerine bir süre sonra eski istibdat zihniyeti, otoriter usuller ve âdetler geçmektedir. Partiler sağlam bilimsel esaslara dayanan bir felsefe yerine kitleler tarafından kayıtsız şartsız kabul edilecek ve partiye taraftar kazandıracak birkaç temel fikri tercih etmektedirler. Sadece Halk Partisi, ana sorunlar karşısında biraz daha akılcı bir tutum benimsemiş görünmektedir. Eskiden Türkiye'de siyasi partilere kişiler hâkimdi: Programı ne olursa olsun, parti, liderine tabi olur partinin politikası da liderin görüşlerine, mizacına, karakterine göre biçimlenirdi. Siyasi partilerde şahsiyet kavgaları ya lidere tamamen boyun eğmekle veya asilerin partiden ihracıyla sonuçlanmaktaydı.

---

7 Hanson, "Democracy Transplanted", s. 72. Türkiye'de parti politikası hakkında genel bir görüş için bkz. Sarah P. Mc. Cally, "Party Government in Turkey", *Journal of Politics*, Mayıs 1955, s. 297 vd.; Kerim K. Key, "The Origins of Turkish Political Parties", *World Affairs Interpreter*, Nisan 1955, ss. 49 - 60.

8 Cumhuriyetin başyazarı Nadir Nadi, daha 1948 yılında, Türk siyasi partilerinin nüfus artışı, toplumsal ilerleme, ekonomik gelişme gibi temel sorunları karşılayacak gerçek programları olmadığından ve dolayısıyla birbirlerine benzediklerinden şikâyet ediyordu. Dış görünüş Batılı; fakat içerisi tamamen Doğulu, hatta Doğulu'an bile daha fena, çünkü kötü bir taklit, diye yazıyordu. Nadi, temel eksikliği gidermek için gerekli tedbirleri almak üzere sorumlu parti liderlerini zorluyordu. *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1948. Yeni bir görüş için bkz. *Forum*, 15 Kasım 1955, s. 4, 1 Kasım 1957, s. 2. vd.

Parti kurucuları ve parti liderleri, büyük bir çoğunlukla hali vakti yerinde arazi sahibi veya aydın ailelere mensupturlar. Sanayiciler ve işadamları siyasi faaliyetlerden nispeten uzak dururlar. Parti liderleri belli istisnalar dışında, cerbezeli karakter sahibi ve eleştiriler karşısında çabuk sinirlenen kimselerdir. Duygulara hitap etmek, sadece kendi fikirlerinin memleket için en iyi olduğuna inanmak, kendilerine muhalif olanları veya kendilerinden farklı fikirler besleyenleri açıkça ayıplamak, hareketlerinin doğruluğunu kabul ettirmek için ateşli milliyetçilik gösterilerinde bulunmak, siyasi davranışlarının başlıca niteliklerini oluşturur. Bunlardan başka, yetiştikleri aile çevresi de çok önemlidir. Eskiden parti liderleri, pek az istisnayla, zengin veya siyasi ve toplumsal bakımdan güzide tabakaya mensuptular. Çok defa toplumsal hayatta pek az tecrübeye sahip, kültürel formasyonları tartışılmaya değer kişiler, sırf aile muhitleri sayesinde partilerde liderlik mevkilerine yükselmişlerdir. Çok partili rejimin ilk yıllarında, kişileri putlaştırma âdetine karşı mücadele edilmişti. Ancak hâlen bazı parti liderleri, görüşlerini halka sorgusuz sualsiz kabul ettirmek için kendilerini ilahlaştırmaktan çekinmemektedirler.

Türkiye'deki (1958'de) siyasi partiler, sağ görüşlü partiler olup hepsi de milliyetçiliği temel felsefe olarak kabul eder. Her partinin din hakkındaki görüşleri değişmekle beraber aslında hepsi laikliği kabul etmektedir.

1960'a Kadar Türkiye'de Başlıca Siyasi Partiler

1. Cumhuriyet Halk Partisi

Türkiye'de en eski parti olan Halk Partisi, doğrudan doğruya Atatürk'e ve Cumhuriyet rejiminin tarihine bağlıdır.

Halk Partisi, Anadolu'da ve Trakya'da kurulmuş bulunan ve kısmen eski İttihat ve Terakki Partisi üyelerinden meydana gelen Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden çıkmıştır. Trakya ve Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, 1919 Sivas Kongresi ile bir merke-

ze bağlanmıştı. İstanbul Hükümeti'nin himayesi altında 1919'da Anadolu'da yapılan genel seçimlerde bu merkez kendi adaylarını tayin edebilecek kadar kuvvetlenmişti. Kemalist mebuslar, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde formüle edilen Misak-ı Milli'yi kabul ederek, İstanbul'daki Meclis-i Mebusan'ı padişaha ve müttefik işgal kuvvetlerine muhalif bir organ haline getirdiler. Sonunda, padişah, Meclis-i Mebusan'ı feshetti ve mebusların çoğu Ankara'da Mustafa Kemal'in grubuna katılmak için Anadolu'ya geçtiler.[9] 23 Nisan 1920'de açılan ve Mustafa Kemal'i Başkan seçen Birinci Büyük Millet Meclisi'nin büyük bir kısmını oluşturan yine bu mebuslardır. Mustafa Kemal yeni bir siyasi parti kurmak için giriştiği çalışmaları Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin desteğiyle 1922'de gerçekleştirebildi.

Cemiyetin, 1923 seçimlerindeki seçim beyannamesinde mevcut dokuz maddeden biri de Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni bir siyasi parti haline sokma teklifiydi.[10] Halk Fırkası, Ekim 1923'te resmen kuruldu[11] ve Meclis'e seçilmiş mebuslar da bu şekilde parti üyesi oldular. Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra, 10 Kasım 1924'te Parti isminin başına "cumhuriyet" kelimesi eklendi ve nihayet 1935'te Arapça olan "fırka" kelimesi yerine Fransızca olan "parti" getirildi. Bugün Partinin resmi ismi Cumhuriyet Halk Partisi'dir, günlük dilde ise kısaca Halk Partisi denmektedir (İngilizcede

9 Bkz. 2. bölüm. Keza, Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 476.

10 Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 559. Seçim beyannamesinin metni için keza bkz. Webster, *Turkey of Ataturk*, ss. 173 -180, 307-318.

11 *Siyasi Dernekler*, s. 5 -6 (bkz. Mustafa Kemal'in mektubu). Parti, gerçek kuruluş tarihi olarak 11 Eylül 1923'ü göstermektedir (*CHP 25. Yıl*, Ankara, 1948, s. 16). Halk Partisi'nin 1923'te kurulması, aslında Meclis'in kontrolünü ele geçirmek için bir manevraydı. Cumhurbaşkanı'nın Meclis'i feshetme yetkisi yoktu. Böylece, Mustafa Kemal, kendisine muhalif muhafazakârların bulunduğu bir Meclis'te güçsüz hale gelmiş oluyordu. Meclis'in kontrolünü ele geçirmek amacıyla, kendisini destekleyen mebuslardan kurulu yeni bir meclis seçtirmek için Halk Partisi'ni kurdu.

Republican Party diye anılır). Partinin ilk başkanı Mustafa Kemal Atatürk oldu.[12] Recep Peker, Genel Sekreter seçildi.

1923'ten 1945'e kadar Türkiye'de bütün reformlara ve siyasi hareketlere Halk Partisi önayak olmuştur. Halk Partisi, kendisini bütün milletin temsilcisi sayıyor ve bir hükümet organı gibi hareket ediyordu. Parti, Kemalist inkılabın temsilcisi sıfatıyla her yerde, yerli eşrafın yetkilerini devraldı.[13] Zamanla hükümet, devlet ve parti öylesine aynı kimliğe bürünmüşlerdi ki ulaşılan başarıları veya bunlara yöneltilen eleştirileri partiden ayırmak imkânsız hale gelmişti. Partinin bu durumunu en iyi, milli bayramlarda kullanılan şu slogan gösteriyordu: "Tek parti, tek millet, tek şef!"

« Şu gerçek inkâr edilemez ki Atatürk, bütün hayatı boyunca, diğer tek partili sistemlerde olduğu gibi belli bir kuramı dogmatik olarak uygulamaktan çok, halk arasında yaşayan görüşleri bulmaya ve parti programına sokmaya çalıştı. Bu amaçla Halk Partisi'nin programı partinin temsil ettiği farz edilen bütün toplumsal grupların ihtiyaçlarını karşılamak üzere yavaş yavaş genişletildi. Gerçekten, Halk Partisi'nin, 1923 seçimlerine girdiği ilk programında sadece dokuz temel ilke vardı. Bu ilkeler, Türk milletinin tek temsilcisi olarak Millet Meclisi'nin otoritesini kurmak amacını güdüyordu. 1927'deki Parti Kurultayı, partiyi cumhuriyetçi, halkçı ve milliyetçi olarak tanımlayarak daha ayrıntılı bir

12 Mustafa Kemal Atatürk'ün büyük şahsiyeti bu bölümde layığıyla anlatılamaz. Henüz onun toplumsal, iktisadi, kültürel sorunlar üzerindeki temel fikirlerini gösterecek çalışmalar yapılmamıştır. Onun vatandaşa olan inancını ve Türk halkına şerefli bir hayat sağlayan çabalarını gösteren etraflı bir inceleme yoktur. Atatürk'ün halka olan inancı, reformların devamını sağladı. Atatürk, Birinci Büyük Millet Meclisi'nde, mutaassıplar ile sosyalistleri, toprak ağaları ile aşiret reislerini ikna yoluyla birleştirebilen, ortak gayeler için iş birliği yapmalarını sağlayan mahir bir liderdi. Atatürk isteseydi, memleketteki itibarı sayesinde kolayca padişah olabilirdi; fakat seçime dayanan bir Cumhurbaşkanı kalmayı tercih etti. Lewis, "Recent Developments", s. 331.

13 *agy*, ss. 324-328.

program çizdi.[14] Nihayet 10 Mayıs 1931 Kurultayı, genel olarak Kemalizm diye bilinen ve daha sonra 1937'de anayasanın 2. maddesine dâhil edilen altı ilkeyi kabul etti: cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılapçılık.

1935 Kurultayı, kesin olarak tek partili rejimi kabul etti. Parti, bütün bireyleri birleştiren bir örgüt olarak idealleştirildi.[15] Parti programının, hayat gerçeklerine ve uluslararası duruma göre şekillendirilmiş bir milli ideoloji olduğu ileri sürüldü.[16] Bu program, devletçiliği Türkiye'nin başlıca ekonomik ilkesi ilan ediyor, aşırı solcu, liberal ve sağcı fikirleri reddediyor; fakat aynı zamanda daha önceki bölümlerde işaret edildiği gibi, bunların her birinden bazı kavramlar alıyordu. Devlet, milli iman ve anlaşma yoluyla bütün iktisadi menfaatleri uzlaştıran bir vasıtaydı.

Uzun zaman Partinin Genel Sekreterliği'ni yürütmüş olan Recep Peker'e göre parti, "talep" ilkesini kabul etmişti; yani bütün istekler partiye bildirilecek, bu isteğin yerine getirilip getirilmeyeceğine parti karar verecekti.[17] Peker, demokrasiyi, memleketten memlekete değişen bir siyasi sistem olarak tanımlıyordu. Bu sebeple demokrasinin Türkiye'de aldığı özel şekil, bütün hükümet kuvvetlerini tek mecliste toplama amacını güdüyordu. Peker'e göre bu taklitçi değil, bilakis kuvvet yoluyla milli birliği desteklemek amacıyla alınmış bir karardı. Bu sebeple, tek partili sistemin erdemleri övülüyor ve liberal demokrasinin inkârına gidilmiş olunuyordu.

Atatürk'ün 1938'de ölümü üzerine, İsmet İnönü partinin değişmez başkanı seçildi. Ana sorun, parti içinde mevcut farklı görüşlerin ve eğilimlerin patlak vermesiydi. İnönü'nün kuvvet-

14 *CHP 1923-1948*, s. 21; Webster, *Turkey of Ataturk*, ss. 108-109, 162-172. Bu ilkelerle ilgili kısa bir inceleme için keza bkz. bölüm 2.

15 *CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası*, Ankara, 1935, s. 25 vd. Tunaya, *Siyasi Partiler*, ss. 570 -572.

16 CHP, *agy*, s. 43 vd.

17 *agy*, s. 5.

li bir lider olarak partiye tam hâkim olması bu ayrılıkları önleyebilecek nitelikte bir ön tedbir olarak düşünüldü ve bunun için ona geniş yetkiler tanındı.

1939 Kurultayı ile dar ölçüde bir liberalizasyon başladı.[18] İlk defa, bilhassa Hikmet Bayur tarafından eleştiriler ileri sürüldü.[19] Bu kurultayda, İçişleri Bakanlığı ile Parti Sekreterliğinin ve Valilik ile Parti İl Başkanlığının aynı kişide birleşmemesine karar verildi. Bundan başka, mebuslar arasında Meclis'te bir muhalefet partisi varmış izlenimini yaratacak müstakil bir grup kuruldu. 1939 Kurultayı, devlet ile partiyi birbirinden ayırmaya ve Kemalizm ilkelerini daha açık bir şekilde saptamaya çalıştı. Tüm bunlara rağmen 1943 Kurultayı esaslı bir değişiklik getirmedi.

1945 yılında liberalizasyon başladı,[20] nitekim Haziran ayında İstanbul'da yapılan ara seçimde Halk Partisi Merkez Komitesi aday göstermedi.[21] Nihayet, 1946'daki olağanüstü kurultayda, tek dereceli seçimlerin kabulüne, dernek kurma özgürlüğünün tanınmasına, müstakil grubun lağvına, parti başkanının da kaydı hayat şartıyla (yaşadığı sürece) değil, her kurultayda yeniden seçilmesine karar verildi.

1946'dan sonra partinin genel felsefesi değişti. Halk Partisi sözcüleri, partinin her zaman belirli bir şekilde demokratik nitelikler taşıdığını,[22] Halk Partisi'nin bir diktatörlük amacıyla kurulmamış olduğunu belirtmeye başladılar.[23] Tek partili sistemin en hararetli savunucularından Recep Peker bile, Türkiye'nin hiçbir zaman gerçek anlamda tek partili rejimin hüküm sürdüğü bir memleket olmadığını, Türkiye'de hiçbir zaman siyasi baskıya başvurulma-

18 *agy*, ss. 43 -50; keza bkz. Şeref Aykut, *Kemalizm*, İstanbul, 1936, ss. 9, 11.

19 Bkz *CHP 5. Büyük Kurultayı Zabıtları*, Ankara, 1939.

20 Bu liberalizasyon için bkz. II. kısım. Kronoloji için bkz. Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942 -1951*, s. 46 vd.

21 *Vatan*, 8 Haziran 1945.

22 *Vatan* (başyazı), 11, 12 Ağustos 1946; *Ulus*, 22 Ağustos 1945.

23 *Ulus* (başyazı), 2 Ağustos 1946.

mış olduğunu iddia ediyordu.[24] Diğer parti üyeleri de demokrasi hareketinin, Halk Partisi'nin zaafından değil, gücünden doğduğunu ileri sürüyorlardı.[25] (Partinin iyi niyeti her ne kadar inkâr edilemezse de demokrasi hareketinin başlamasında iç güçlüklerin ve tek parti devletlerinin yenilmesiyle sonuçlanan İkinci Dünya Savaşı'nın da bir hayli payı vardır.) Nihayet 1947 Kurultayı, parti programını ve tüzüğünü çok partili bir rejimin ihtiyaçlarına uygun şekilde değiştirerek Halk Partisi'nin normal bir parti haline gelmesini mümkün kıldı.

1947 Kurultayı'nda kabul edilmiş olan Parti Programı, Halk Partisi'nin anayasadan çıkararak tamamen kendine mal etmek istediği altı ilke üzerine kuruludur. Programda millet bütün iktidarın kaynağı olarak gösterilmekte, Büyük Millet Meclisi de bu iktidarı millet adına kullanan organ olarak tanımlanmaktadır. Siyasi parti ve sendika kurma ile düşünce, söz, basın özgürlükleri, bireyin ve toplumun serbestçe gelişmesi için zorunlu şart olarak kabul edilmekte (madde 2); devlet, bireyleri mutlu kılmak ve onları korumak amacıyla kurulmuş bir örgütlenme olarak tanımlanmaktadır (madde 8, 9).

Ekonomik sorunlarda, parti programı özel teşebbüsü tanımakla beraber, devletçiliği muhafaza etmekte ve devleti ekonomik ilişkilerin tarafsız düzenleyicisi saymaktadır. Devlet teşebbüslerinde idare ve sorumluluk bakımından adem-i merkeziyet savunulmaktadır. Ürünleri satmak, tüketmek ve konut inşa etmek amacıyla kurulan tarım kooperatiflerine ve üreticiye kredi sağlayacak kooperatiflere özel bir yer verilmektedir. Program, ihracatın da daha iyi bir düzene bağlanmasını, üretimin teşviki için tedbirler alınmasını öngörmekte, yabancı sermayeden de yerli sermaye ile eşit şartlar dairesinde faydalanılacağını bildirmektedir. Tüketim maddeleri ile endüstriyi koruyan tedbirleri kabul eden

24 *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1946 (Recep Peker'in Kütahya'daki konuşması).

25 *Ulus*, 21 Kasım 1947 (Hilmi Uran'ın parti kurultayındaki konuşması). 5. ve 6. bölümlere de bkz.

programda (madde 61), sosyal adalet ilkesini göz önünde tutan bir vergi sistemi üzerinde de ayrıca durulmaktadır (madde 77, 78). Program, sosyal politika alanında; işçileri korumak, işsizlere iş bulmak, demokrasi ilkeleri çerçevesinde hayat seviyelerini yükseltmek amacını güdüyor, bu sebeple de fazla mesai ücreti, ücretli tatil, keza analık, yaşlılık ve hayat sigortası (madde 84-89), toplu sözleşme (madde 92, 93) gibi tedbirler tavsiye ediyordu. Eğitimde de, ilk ve ortaöğretim bütün yurttaşlar için parasız olacak, üniversitelerin özerkliği muhafaza edilecekti (madde 95-99).

Genel Başkan İsmet İnönü[26] parti içinde hâlâ büyük bir prestije sahip olmakla beraber, kendisine artık eskiden olduğu gibi bir yarı tanrı gözüyle bakılmamaktaydı.

---

26 İsmet İnönü 1884'te doğdu. Türk liderlerinin çoğu gibi o da ordudan yetişmişti. Yemen ve Doğu Trakya'daki Osmanlı ordularının Kurmay Başkanlığı'nda bulunduktan sonra Rus Cephesi'ndeki 4. Ordu'ya kumanda etti. 1918'de Harbiye Nazırı Yardımcısı olan İsmet İnönü 1918'de Ankara'ya geçerek Kurtuluş Savaşı'na katıldı ve 1921'de Dışişleri Bakanlığı'na getirilerek, Lozan Antlaşması'nın görüşmelerinde Türkiye'yi temsil etti ve bu antlaşmayı imzaladı. 1923-1924 ve 1925-1937 yıllarında Başbakanlık yapan İnönü, Atatürk'ün ölümünden sonra 1938'de Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci Cumhurbaşkanı oldu. İnönü bu mevkide 1950 yılına kadar kaldı. Bu tarihte Halk Partisi seçimleri kaybedince yerine Celal Bayar geçti. İsmet İnönü, yakın Türk tarihinin, şahsı üzerinde en çok tartışılan simasıdır. Düşmanları onu, Halk Partisi'nin totaliter politikasının baş mimarı olarak suçlamaktadır. Düşmanlarına göre İnönü, tek parti idaresinin kurucusu ve simgesidir. Gerçek şudur ki İnönü, Cumhurbaşkanı seçildikten sonra parti ve memleket içerisindeki sınırlı otoritesini Atatürk'ün mutlak otoritesiyle karşılaştırınca, güvensizliğe kapılmıştı. Bunun bir sonucu olacaktır ki kendisini Halk Partisi'ne kaydı hayat şartıyla (yaşadığı sürece) Başkan seçtirmişti.

Çok partili sistem mücadelesi başlayınca İnönü, Halk Partisi içinde ve memlekette demokrasi şampiyonu olarak göründü. Anlatıldığına göre, İnönü 1946'dan sonra Türkiye'de iki gayeyi gerçekleştirme emelinde olduğunu söylemiştir: Her köyü bir okula kavuşturmak ve çok partili sistemi kurmak. İnönü'nün başlangıçta sınırlı bir demokrasi düşündüğünden ve belki de mecburiyet karşısında bunu kabul ettiğinden şüphe yoktur. Fakat zamanla gerçek bir demokrasinin gerekliliğine inandı ve bu, onu Recep Peker gibi parti içindeki aşırı düşünen kimselerle mücadeleye sevk etti. Halk Partisi içindeki prestiji, hasımlarda hem hayranlık hem nefret uyandıran büyük siyasi

Halk Partisi'nin uzun süren iktidarı, bizzat kendisinin hazırladığı liberal seçim kanununa göre yapılan seçimler sonucunda, 14 Mayıs 1950'de sona erdi. Parti, 1950 seçimlerine, ana ilkelerinde ve tüzüğünde yaptığı liberal değişikliklerin halkı yeteri derecede memnun bırakacağı ve seçimleri kazanmasını sağlayacağı inancıyla girmişti. Gerçekten de laiklik, devletçilik, halkçılık ve diğer ilkelerdeki değişiklikler Halk Partisi'ne muhafazakâr bir orta sınıf partisi hüviyeti kazandırmış ve 1951'de parti birçok seçmenin daha kolay kabul edebileceği liberal bir şekil almıştı ama bu tedbirler 1950 seçimlerindeki yenilgiyi önleyemedi.[27]

---

yeteneği, Cumhuriyet'e geçmişteki hizmetlerinden ötürü kendisine beslenilen saygı sayesinde İsmet İnönü, parti içindeki savaşı kazanarak kendi taraftarlarını Halk Partisi'nin başına geçirmeye muvaffak oldu. Gerçi İnönü'nün politikası Halk Partisi'nin iktidardan düşmesiyle sonuçlandı, ama bu suretle Türk tarihinde ilk defa dürüst ve gerçek anlamda demokratik bir seçim örneği verilmiş oldu. İnönü'nün düşmanları, ellerinde hiçbir delil olmadığı halde, dürüst ve demokratik seçimlerin İnönü'nün Halk Partisi'nin kuvveti hakkındaki yanlış ve abartılı tahminleri sayesinde mümkün olduğunu ileri sürmekte gecikmemişlerdir. 1950'den beri İnönü demokratik reformların azimli ve yılmaz bir savunucusu olmuştur, hem de dört bir yandan ve Halk Partisi iktidarından memnun olmayan kimseler tarafından yöneltilen suçlamalara ve iftiralara, hatta şahsını hedef tutan tehditlere rağmen.

1954 seçimlerinden sonra iktidar partisinden hoşnut olmayanların sayısının artmasıyla birlikte, demokrasiye aykırı gidişe muhalefet edenler İnönü'nün etrafında toplanmaya başladılar. Bugün (1958) İnönü, çok partili rejim için muhalefetin yaptığı mücadelenin simgesi haline gelmiştir. Memlekette İnönü'yü destekleyenler bir hayli çoğalmıştır, hatta eski bazı hasımları bile bugün on yıl öncesine göre İnönü hakkında daha olumlu bir kanaat sahibidirler. Demokrat Parti politikasının uyandırdığı her hoşnutsuzluk İnönü'nün prestijini artırmaktadır, nasıl ki geçmişte Halk Partisi'nin her hatası Demokrat Parti'ye yaramışsa. İnönü hakkında bir değerlendirme yazısı için bkz. *Vatan* (başyazı), 24 Aralık 1949, 1 -8 Şubat 1950; *Tasvir*, 10 Ekim 1946. 27

27 Halk Partisi'nin 1950'de uğradığı yenilgiyi yanlış tahminlere bağlamak mümkündür, aslında bu yenilgi partinin en büyük zaferidir, çünkü böylece parti Türkiye'nin siyasi tarihinde şerefli bir yer kazanmıştır. Lewis, *Recent Developments*, s. 331 -332. Türk siyasi partileri ve bu seçimlerle ilgili açıklamalar için bkz. *World Today*, Temmuz 1950, ss. 289 -296, ayrıca D. Ingber ve M. Benjenk, "Turkey in Transition", *Fortnightly*, Mayıs 1951, ss. 317 -321. Malcolm Burr, "Change in Turkey", *Fortnightly*, Eylül 1951, ss. 149 -154;

1947'den önce Halk Partisi, bütün kusurlarına rağmen, devrimlere temel olan ilkelere dayanıyordu. Bu sebeple parti, ancak bu ilkelerden en ufak bir taviz vermemekle asıl benliğini muhafaza edebilirdi. Parti, 1947 Kurultayı'nda ilkelerinden bazı tavizlerde bulunmaya razı olmasaydı, 1950 seçimlerini daha büyük bir farkla kaybederdi, ama bu suretle de kendisi ile diğer partiler arasındaki belirli mesafeyi muhafaza etmiş olurdu. Bu çeşit bir program farkı da demokrasi ve sağlam bir siyasi hayat için şart olan tartışmalara ve yeni fikirlere yol açardı. Oysa Halk Partisi iktidarda kalmak umuduyla kendisi ile diğer siyasi partiler arasındaki mesafeyi kısaltma yolunu tercih etti.

Bununla beraber, öteki partilerle karşılaştırıldığında Halk Partisi'nin davranışlarına oportünizm ve partizanca görüşler yanında başka ilkelerin de hâkim olduğu görülür. Böyle bir iddia şüphesiz göreceli bir değer taşımaktadır; fakat Halk Partisi'nin 1946 ile 1950 arasında, eleştiri hakkının demokratik bir rejimin vazgeçilmez şartı olduğu inancına sadık kalmak için muhalefetin aman vermez ve bazen haksız eleştirilerine sabırla katlanması bu iddiayı doğrulamaktadır.[28]

Halk Partisi'ndeki üyeliğin niteliği de zamanla değişmişti. Eskiden politika, sanat, edebiyat ve bilim alanlarında oldukça tanınan kişiler partiye üye yazılıyordu. Bu gibi kimselere partinin verebileceği en büyük ödül, onları milletvekili yapmaktı.[29] Parti üyeleri arasında, aşırı soldan aşırı sağa kadar her çeşit siyasi eğilime sahip kimseler vardı, çünkü Halk Partisi belirli toplumsal ve ekonomik görüşleri olan bir örgütlenme olmaktan çok her

---

Siegbert J. Weinberger, "Political Upset in Turkey", *Middle Eastern Affairs*, Mayıs 1950, ss. 135 -142.

28 Bir örnek için bkz. Z. F. Fındıkoğlu, "Siyasi Fırkalarımız ve Ormancılık", *İş*, S. 88, 1948. s. 250 vd. Bu devredeki gelişmeler hakkında bkz. K. M. Smogorzewski, "Turkey Turns Towards Democracy", *Contemporary Rewiew*, Ekim 1949, ss. 213 -220.

29 A. Emin Yalman, "The Struggle for Multi-Party Government in Turkey", *The Midle East Journal*, S. 1, 1947, s. 52.

düşünceyi temsil etme emelindeydi. Fakat 1946'dan sonra parti üyeliği bir imtiyaz değil, bir sorumluluk anlamını almaya başlayınca birçok üye partiden istifa etti. Geriye partiden ayrılmamaya kararlı olanlar kaldı ve bu, bir bakıma Halk Partisi'ni kuvvetlendirdi. Bugün Halk Partisi'ni tutanların çoğunluğunu şehirlerde oturanlar, aydınlar ve memurlar oluşturmaktadır.

Halk Partisi, Türkiye'nin (1958'de) en büyük muhalefet partisidir ve tekrar iktidara geçebilmek konusunda en büyük şansa sahiptir. Büyük Millet Meclisi'nde sahip olduğu az sayıdaki milletvekili, partinin gerçek kuvvetini gereğiyle ifade edememektedir. 1950 seçimlerinde kullanılan 7.953.055 oyun 3.165.096'sını Halk Partisi, 4.242.831'ini Demokrat Parti kazanmıştır. 1954 seçimlerinde ise Halk Partisi, Demokrat Parti'nin 5.313.000 oyuna karşı, 9.095.000 oyun 3.193.000'ini alabilmişti.[30] Büyük bir mücadeleye giriştiği 1957 seçimlerinde Halk Partisi, 4.407.000 oy alan iktidar partisinden 640.000 eksiğiyle 3.767.000 oy toplamıştır.[31]

İlk iki seçimde Halk Partisi'nin aldığı oylar bütün oyların aşağı yukarı % 35'i, üçüncü seçimde ise % 41'i oranındaydı. Büyük Millet Meclisi'ndeki milletvekillerinin 1950'den sonra % 13'ü, 1954'ten sonra % 6'sı, 1957'de de aşağı yukarı % 28'i, yani sırasıyla 69, 31 ve 174 milletvekili Halk Partilidir. Böylece çoğunluk sistemi halkın siyasi partiler karşısındaki tutumunu tam olarak yansıtamamakta ve muhalefetin Büyük Millet Meclisi'ndeki gücünü azaltmaktadır. Bu sebeple Halk Partisi, seçim sonuçlarının oy sayısına tekabül etmesi için nispi temsilin kabulünü istemektedir.[32]1950, 1954 ve 1957 seçimlerinde atılan toplam oylar tahlil edildiğinde

30 1950, 1954 ve 1957 seçimleri ve sonuçları için bkz. *CHP XI. Kurultayı*, Ankara, 1954, s. 3,Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 120-121. K. M. Smogorzewski, "Democracy in Turkey", *Contemporary Review*, Ağustos 1954, s. 81; Hanson, "Democracy Transplanted", s. 65 vd.; *World Today*, Haziran 1954; ss. 230 -232; Malcolm Burr, "Turkish Trends", *Fortnightly*, Mayıs 1954, ss. 319 -323, *Forum*, 1 Ekim 1957, s. 11; *İstatistik Yıllığı*, s. 117.

31 *Forum*, 1 Kasım 1957, s. 3.

32 *CHP Programı*, s. 10.

Halk Partisi'nin genel olarak ilk yenilgiden sonra (partinin dağılacağını ileri sürenler bile çıkmıştır), taraftarlarını kaybetmediği gibi taraftarlarının sayısını artırdığı görülür. Bu yeni taraftarlar, Demokrat Parti'den yüz çevirenlerden ziyade ilk defa oy kullanan yeni seçmenlerdir. Demokrat Parti'den ayrılanlar daha çok Halk Partisi'nden başka bir partiye girmek istemektedirler. 1950'den sonra alınan dış yardımlar sayesinde Demokrat iktidarının, köylerin durumunu düzelterek kendisine prestij sağlamış olduğu dikkate alınırsa, Halk Partisi'nin seçmenlerini muhafaza etmesi çok daha önemli bir olay olarak görünmektedir. 1957 seçimlerinden sonra liderler arasındaki görüşmeler, Halk Partisi ile Hürriyet Partisi'nin güç birliği adı altında işbirliği yapmasıyla sonuçlanmıştır. Hürriyet Partisi'nin birçok üyesinin Demokrat Parti'ye dönmesine rağmen, bu işbirliği Halk Partisi'nin daha da kuvvetlenmesini sağlamıştır.

Halk Partisi'nin muhalefetteki rolü, 1950'de toplanan Sekizinci Kurultay'da İnönü'nün belirttiği gibi,[33] Büyük Millet Meclisi'nde hükümeti denetleme görevini ciddiyetle yerine getirmekti. Dış politikada Halk Partisi, Demokratlarla mutabakat halindeydi. Bununla beraber Halk Partililer, Demokrat Parti Hükümeti'nin iktidarı kendi amaçları için kullanarak partilerini ortadan kaldırma isteğinden endişe duyuyorlardı.[34] Demokrat milletvekillerinin ezici çoğunluğuna rağmen, Halk Partisi Büyük Millet Meclisi'nde demokrasinin ve devrimlerin savunucusu durumuna geçti. 1957 seçimlerinden sonra Meclis'teki milletvekili sayısının artması dolayısıyla Halk Partisi muhalefet görevini daha etkili bir şekilde yerine getirme imkânını buldu. Bu durum Demokratlar arasında büyük endişe uyandırdı.

Halk Partililer, Demokrat iktidarın, 1946 -1950 döneminde temelleri atılan demokrasiyi sağlamlaştırmadığını ileri sürerek,[35]

33 *Ulus*, 30 Haziran 1950.

34 *agy.*

35 *Ulus*, 27 Kasım 1951 (İnönü'nün 1951'de toplanan 9. Kurultay'ı açış konuşması).

bu demokrasi temelinin muhafazası ve daha da genişletilmesi için gittikçe şiddetlenen bir mücadele başlattılar.[36] Halk Partisi bir Anayasa Mahkemesi'nin kurulmasını, idarenin tarafsız olmasını, basın özgürlüğünün gerçekleştirilmesini, radyodan partilerin eşit şekilde faydalanmalarını, parti olarak varlığının tehlikede olmadığına dair garanti verilmesini istiyordu.[37] Tek parti devrinde hükümetin partiye bağışladığı malların geri alınması için çıkarılan bazı kanunlar yüzünden (8 Ağustos 1951 tarihli 5830 sayılı kanun ile 14 Aralık 1953 tarihli 6195 sayılı kanun) Halk Partisi kendini tehlikede görüyordu.[38] Bu kanunlar bir dereceye kadar haklı olmakla beraber biraz da partizanca bir zihniyetin ifadesiydi, çünkü haklı olarak müsadere edilen malların yanında, Ulus Matbaası gibi Atatürk tarafından Halk Partisi'ne bırakılmış mallar da geri alındı.[39] Halkçılar 1951, 1953 ve özellikle 1954 yılı Kurultaylarında[40] hükümeti, memurları Halk Partisi aleyhine teşvik etmek, hâkimlerin yirmi beş yıllık hizmetten sonra emekliye sevk edilmelerini mümkün kılacak bir kanun hazırlamak ve devlet radyosunu partizanca kullanmakla suçladılar. Birçok bakımdan Demokratların muhalefetteyken ileri sürdükleri şikâyetleri hatırlatan bu eleştiriler, çok partili sistemin demokratik güvencelerinin henüz mevcut olmadığını gösteriyordu.

---

36 *Ulus*, 1 Aralık 1951.

37 *Muhalefet Yok Edilmek İsteniyor*, Ankara, 1952, s. 2 vd.

38 Halk Partisi'ne göre, müsadere edilen malların değeri 100 milyon lirayı bulmasına rağmen, bunların ancak 48 milyon lira tutarındaki kısmı hükümet tarafından verilmiş, geri kalanı özel kişiler tarafından bağışlanmış mallardı. Parti, malların hazineye iadesini kabul etmekle beraber bu sorunun Büyük Millet Meclisi'nde değil, mahkemelerde halledilmesi gerektiğini ileri sürüyordu.

Halkçıların kanaatince bu kanun, partilerini borcunu ödeyemez bir hale getirmek, sonra da müflis sayarak usulü dairesinde feshetmek için başvurulmuş bir tertipti. 1953'te çıkarılan Müsadere Kanunu uyarınca *Ulus* gazetesi matbaası hazineye intikal ettirildi. Hanson, "Democracy Transplanted", s. 68.

39 *Ulus*'un son sayısı 15 Aralık 1953'te siyah bir çerçeve içinde çıktı. Bu gazetenin halefi olarak *Yeni Ulus* çıktı, hâlen de partinin organıdır.

40 Bkz. *İnönü'nün Nutku*, Ankara, 1954; ayrıca *Cahiers de l'Orient Contemporain*, XXXII, 1955, ss. 242 -244.

1954'ten sonra, ekonomik değişiklikler ile hayat pahalılığı, köylerden büyük şehirlere yönelik akın, lüksün artması ve çeşitli maddelerin piyasada yokluğu ortaya çıkınca, Demokratlara yöneltilen eleştiriler çoğaldı. Buna paralel olarak Halk Partisi prestij ve taraftar kazanmaya başladı. Halkçıları tutan gazetelerin tirajları önemli şekilde yükseldiği gibi -ki bu, Türkiye'de halk desteğinin güvenilir bir ölçüsüdür- partinin toplantılarına da çok sayıda insan katılmaya başladı.

1950 ve 1954 seçimlerinde Halk Partisi'nde görülen durağanlıktan 1957 seçimlerinde eser kalmamıştı. 1957 yılı başında Halkçılar, Hürriyet Partisi'nin teklifine uyarak, belli başlı muhalefet partileri arasında yapılacak bir iktidara karşı kurulacak bir seçim koalisyonuna girmeyi kabul ettiler. Fakat aynı yılın Eylül ayında Seçim Kanunu, muhalefet partileri arasında koalisyonu güçleştirecek şekilde değiştirilince, Halk Partisi koalisyon fikrini reddetti.[41] Halk Partisi'nin en büyük kusurlarından biri, öteki partileri küçümsemesi, buna karşılık kendisini olduğundan çok fazla önemli ve kuvvetli sanmasıdır. Parti, bugün dahi, çok partili sistemin kurucusu olmak ve bu başarının şerefine tek başına sahip çıkmak fikrinden vazgeçmiş değildir. Politika alanında öncü rolü oynama isteği partide hâlâ revaçtadır.

Halk Partisi'nin 1957 seçimlerinde yenilgiye uğraması, arızi sebepler ve seçim sonuçlarına müdahaleler ne olursa olsun, partinin kendi kusurundan ileri gelmiştir. Bir defa seçim kampanyasına, her şeyden önce hükümetin politikasına saldırmak gibi partizanca bir görüş hâkimdi. Seçim beyannamesi geçmişte yapılmış bazı liberal vaatleri[42]tekrarlamakla birlikte iktisadi bakımdan hemen hemen yeni hiçbir şey içermiyordu. *Ulus*'un seçim arifesinde çıkan sayılarında parti polemikleri dışında tek bir nesnel habere rastlanmıyordu. Bunların dışında, milletvekili adaylarının seçimi geniş ölçüde merkez örgütüne bırakıldı. Bizzat İnönü

41 *Forum*, 15 Mart, 1 Ekim 1957.

42 *Ulus*, 11 Ekim 1957.

tarafından seçilen İstanbul adayları Demokratlarınkiler (Bayar, Menderes) yanında görece zayıf kaldı; bu durumda bütün tahminler hilafına İstanbul'da seçimin kaybedilmesine sebep oldu (Aradaki oy farkı 100.000 kadardır). Halk Partisi 1957 seçimine girmiş bütün adaylardan, Mayıs 1958'de yeni seçimlerin yapılması, çok partili sistemin kurulması, ekonomik güçlüklere bir çare bulunması gibi partinin seçim beyannamesinde yer alan vaatlere sadık kalacaklarına dair yazılı taahhüt aldı.[43] Halkın desteğini sağlamak amacıyla alınan bu taahhütler, partinin kendi adaylarına güveni olmadığı şeklinde yorumlandı.

Seçim kampanyası sırasında, bazı parti üyeleri gibi[44] İnönü de, ilerlemiş yaşına rağmen birçok ili dolaştı; fakat her yerde Halk Partisi'nin temel bir ekonomi politikasından yoksun olduğu göze çarpıyordu. Bu yüzden, partinin azimle mücadele etmesine rağmen seçimler yenilgiyle sonuçlandı.[45] Çünkü parti daha ziyade köylerin gerçek atmosferini bilmeyen bir aydınlar zümresinin liderliğine dayanıyordu. Köylüler ise jandarmadan, hükümet baskısından kurtulmuş ve memleket sorunlarında söz sahibi olmuş bulunmanın sevinci içindeydi ve bu durumu Demokratların eseri sayıyorlardı. Öte yandan Halkçıların, gerçek anlamda demokratik bir sistem kurulmadıkça, bu ve diğer davaların tartışılmasında fayda görmedikleri de bir vakıadır. Halk Partisi 1957 seçimleri sonunda bir hayli milletvekilliği kazandı (bu milletvekillerinin çoğu, ekonomik kalkınmadan pek yararlanamamış olan Doğu ve Orta Anadolu illerinden seçilmiştir) ve bazı güzide şahsiyetleri Meclis'e gönderdi.

43 *Cumhuriyet*, 8 Ekim 1957.

44 Bu seçimlerde, dengesiz bir ekonomik kalkınma politikası yüzünden Türkiye'de sınıf farkları yaratıldığı ileri sürülmüş, milyonerler Cadillaclarla geçerken vatandaşların kuyruklarda saatlerce otobüs beklediğine işaret edilmiştir. *Ulus*, 17 Ekim 1957 (Bursa'da Günaltay'ın Konuşması).

45 Uzun bir süre Demokratları desteklemiş olan Ahmet Emin Yalman, hayal kırıklığına uğrayarak onların aleyhine döndü. Yalman, 1957 seçim kampanyasını, Çanakkale Savaşı'nın cereyan ettiği günlere benzetiyor, Türkiye için bu seçimlerde aynı ölçüde yaşamsal sorunların söz konusu olduğunu yazıyordu. *Vatan*, 16 Ekim 1957.

Tek parti devrinden miras kalan başlıca iki kusur bugün de Halk Partisi için büyük güçlükler doğurmaktadır: İnisiyatif daima partinin üst kademelerinden beklenmekte, lidere itaat, liderin sözünden çıkmama geleneği hâlâ devam etmekte,[46] bütün bunlar da hareketsizliğe sebep olmaktadır. Eskiden parti şeflerinin lütfuyla kendilerine nüfuzlu bir yer sağlamış, tanınmış parti üyelerinden birçoğu bugün de liderlik mevkiinde bulunmakta, hiçbir çaba göstermeksizin günün birinde tekrar iktidarı ellerine geçirmeyi ümit etmektedirler. Bu kimseler, parti içinde daha aktif ve daha ileri görüşlü bir ruha sahip genç kuşağı kösteklemektedirler.

2. Demokrat Parti

Demokrat Parti 7 Ocak 1946'da, birkaç ay öncesine kadar Halk Partili olan Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan tarafından kuruldu.[47]

---

46 *Sabah* gazetesi baş sayfasına Atatürk'ün, müşkül zamanlarda, her şeyi bildiği ve halledebileceği için İnönü'ye başvurulmasını tavsiye eden sözünü başlık olarak koymuştur. *Sabah*, 16 Ekim 1957.

47 Plevne'den göç etmiş bir ailenin çocuğu olan Mahmut Celal Bayar, 1884'te Bursa yakınlarındaki Umurbey Köyü'nde doğdu. Bursa'da Alliance Israelite adındaki bir okula devam ettikten sonra bir Alman bankasında memur olarak çalıştı. İttihat ve Terakki Partisi'ne giren Celal Bayar bu partinin Bursa Bölgesi Başkanı oldu. Milli Kurtuluş hareketine katıldı, Akhisar ve Bursa'daki milli kuvvetlerin örgütlenme işinde etkin bir rol oynadı. İstiklal Savaşı'ndan sonra çeşitli kabinelerde Ekonomi Bakanı, Dışişleri Bakanı Yardımcısı ve İmar ve İskan Bakanı olarak görev aldı. 1924'te İş Bankası'nı kurduktan sonra, 1932'den, İnönü'nün yerine Başbakan olduğu 1937 yılına kadar Ekonomi Bakanlığı yaptı. 1939'da, İnönü'nün Reisicumhur olmasından üç ay sonra Başbakanlıktan istifa etti. 1939 -1945 döneminde Bayar, İzmir milletvekili idi; 1945'te milletvekilliğinden çekildiyse de 1946 yazında tekrar Meclis'e seçildi. Ocak 1946'da yeni kurulmuş Demokrat Parti'nin Başkanı olan Celal Bayar, 1950'de Cumhurbaşkanı seçilinceye kadar partiye aktif bir şekilde liderlik yaptı. Bkz. Cemal Kutay, *Celal Bayar*, İstanbul, c. I, II, 1939, c. III, IV, 1940. Lewis, *Turkey*, s. 123-124. Celal Bayar hakkında bir eleştiri yazısı için bkz. *Tanin*, 7, II, 14 Temmuz 1946 (Hüseyin Cahit Yalçın'ın yazıları ve Atıf İnan'ın açık mektubu).

Bu dört kurucunun muhalefeti, Halk Partisi Meclis Grubu'na, parti içinde bazı reformların yapılmasını isteyen ortak bir önerge vermeleriyle başladı. Kurucuların bu önergeyle güttükleri asıl gayenin ne olduğu tartışmalara yol açtı. Halk Partililer, önerge sahiplerinin asıl niyetinin bir muhalefet partisi kurmak olmayıp sadece parti örgütü içinde bazı reformlar yapılmasını istemek olduğunu ileri sürdüler. Bir iddiaya göre de Haziran 1945'te yapılan ve önergenin ele alındığı gizli grup toplantısında, Demokrat Parti'nin kurucuları Halk Partisi'ne sadakatlerini belirtmişler, içlerinden

---

Adnan Menderes ise zengin bir toprak sahibi ailenin çocuğu olarak 1899'da Aydın'da doğdu. İzmir Amerikan Koleji'ni bitirdikten sonra, milletvekili iken Ankara Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Fethi Okyar'ın Serbest Fırkası'nı aktif desteklemiş olan Adnan Menderes, 1930'da milletvekili seçildi; fakat 1950'de Başbakan oluncaya kadar Aydın Halk Partisi İl Teşkilatı Başkanlığı dışında hiçbir icrai görevde bulunmadı. Demokrat Parti'nin muhalefet yıllarındaki stratejisini çizmiş olan Adnan Menderes halk tarafından çok tutuldu; fakat Başbakanlığı sırasında, hükümet politikasının baş mimarı olarak, icraatı geniş tartışmalara sebep oldu. Menderes'le ilgili bir değerlendirme için bkz. *Ulus*, 21 Ekim 1948 (N. Topçuoğlu'nun Aydın'dan iktibas edilen yazısı).

Osmanlı vezirlerinden Köprülü'nün büyük torunu olan Mehmet Fuat Köprülü, 1890'da İstanbul'da doğdu. İstanbul'da tahsil gören Köprülü yirmi üç yaşında İstanbul Üniversitesi'nde edebiyat profesörü ve 1924'te de Milli Eğitim Bakanı Yardımcısı oldu. Türk tarihi ve edebiyatı üzerine çeşitli eserler veren Fuat Köprülü, birçok yabancı bilim kurumundan fahri unvanlar aldı. İttihat ve Terakki devrinde Ziya Gökalp'ın öğrencisi olan Köprülü, Türk milliyetçiliğini canlandırmak için çalıştı. Belli başlı bütün aydınlar gibi o da tek parti devrinde milletvekili seçildi. 1945'te Halk Partisi'nden çıkarılan Köprülü, Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin kurucuları arasına girdi; 1950'ye kadar bu partinin fikir planında liderliğini yaptı. 1950'de Dışişleri Bakanlığı'na getirilen Köprülü, 1956'da Adnan Menderes'le ihtilafa düşerek Demokrat Parti Merkez Komitesi'nden (Kurulu'ndan) istifa etti. Bir zamanlar Demokrat Parti'de önemli mevkiler işgal etmiş diğer yakınları gibi, 1958'de o da muhalefet saflarına geçmiş bulunmaktaydı.

1891'de Divriği'de doğan Refik Koraltan ise Cumhuriyet'in ilk yirmi yılında hararetle Atatürk'ü ve Halk Partisi'ni tutmuş, önemli mevkilerde bulunduktan sonra bir ara İstiklal Mahkemeleri'nde başkanlık da yapmıştır. 1930'da Fethi Okyar'ın kurduğu Serbest Fırka'yı en çok eleştirenlerden biri de Refik Koraltan'dı. Koraltan 1950'den sonra Büyük Millet Meclisi Başkanı olmuştur.

biri İnönü'ye ebediyen bağlı kalacağını, bir diğeri Halk Partisi'ne memleketteki tek gerçek siyasi kuvvet olarak baktığını söylemişti.[48]

Kurucular ise önergelerinin bir muhalefet partisi kurmak niyetiyle verilmiş olduğunda ısrar ettiler. Ne var ki 1945 yılı gibi memlekette tek parti idaresinin hüküm sürdüğü bir devrede kurucular, işin hemen başından niyetlerini açıklayamazlardı. Belki de asıl amaçlarını gizlemek zorundaydılar. Aslında "Dörtler"in verdiği önerge, genel olarak tek parti idaresi, Varlık Vergisi ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu karşısında duyulan hoşnutsuzluğu ifade etmekteydi. Bu önergede yer alan istekler tamamen karşılanmış olsaydı, imza sahipleri belki de muhalefete geçmeyeceklerdi. Oysa istekleri yerine getirilmediğine göre "Dörtler" için ortaya çıkıp görüşlerini bir muhalefet partisi kanalıyla açıklamaktan başka çare kalmıyordu.

Öte yandan Halk Partisi de iki sebeple böyle bir muhalefeti teşvik etmekteydi. Birincisi, bir muhalefet partisinin kurulmasıyla, Halk Partisi totaliter bir parti olduğu eleştirisini karşılamış olacaktı, ikinci olarak da Halk Partililer, partiyi içeriden zayıflatan, partiden memnun olmayan bazı unsurlardan kurtulmak istiyorlardı.[49]

Demokrat Parti kurulur kurulmaz, bütün hücumlarını Halk Partisi idaresinin antidemokratik yönleri üzerine yoğunlaştırdı. Daha esaslı bazı dava ve fikirlere gelince, Demokratlar bu gibi sorunları ancak şartlar kendilerini mecbur bıraktığı zaman ve özellikle diğer partilerin eleştirilerine cevap vermek için tartışıyorlardı. Halk Partisi'nin muhalefette yaptığı gibi, Demokratların salt siyasi sorunları gündeme almalarının iki köklü sebebi vardı: İlkin, Demokrat Parti'nin programı ile Halk Partisi'ninki arasında sadece bir derece farkı mevcuttu. İkinci sebep, Demokrat

48 *Vatan*, 18 Mayıs 1949 (Şükrü Sökmensüer'in sözleri). Bu önerge ve tartışmalar hakkında bkz. 5. bölüm.

49 İnönü ile Bayar, birbirleriyle uzlaşmaz fikirlere sahiptiler ve zaten uzun zaman birlikte çalışmalarına imkân yoktu. Adnan Menderes'in de daha büyük sorumluluklar istediği, Aydın İl Teşkilatı Başkanlığı ve milletvekilliğiyle yetinmediği de bilinmektedir. Bkz. 2. bölüm, not 110.

Parti'nin tek parti idaresine son vermek ve demokrasinin temellerini atmak üzere başlamış bir hareket olmasıydı. Bu yüzden Demokrat Parti birtakım temel fikirleri tartışmaktan çok, yakın siyasi amaçları gerçekleştirmek zorundaydı. Ancak ne var ki bu şekilde salt siyasi sorunların tercih edilmesi, parti ideolojisinin zamanla daha belirli ve somut bir hüviyet kazanmasını önledi. Demokrat Parti gösteri ve toplantılarındaki konuşmaların özelliği, dikkati ana davadan uzaklaştırmaktı. Partinin ana tutumu, muhalefetteyken durmadan hükümeti eleştirmek, iktidara geçtikten sonra da muhalefeti muhalefet olduğu için yermekti. Bu tutumun devamı, uzun vadede memleket ve parti için zararlı olabilecek özellikteydi.[50]

Demokrat Parti ilk yıllarda kuvvetini, üniversite profesörlerinden basit köylülere kadar bütün toplumsal grupları barındıran halk kitlelerinden alıyordu. Demokrat Parti'ye gösterilen bu sempatinin sebebi, geniş halk kitlelerinin Halk Partisi'ne muhalif olmaları kadar Demokrat Parti'nin, bütün toplumsal grupları memnun edecek yeni bir siyasi örgütlenme yaratacağı ümidiydi.

Demokrat Parti'nin kuruluşundan sonraki gelişmesi çok süratli oldu. Kurulduğu tarihten on bir ay sonra Celal Bayar, Demokrat Parti'nin bir milyondan çok üyesi olduğunu ileri sürüyordu.[51] Liderlerin üye kabulünde titiz davranmak istemelerine rağmen, önüne gelen Demokrat Parti'ye girmiştir.[52] 1908'de İttihat ve Terakki'nin genişlemesi sırasında olduğu gibi, çoğu kere parti programı hakkında bilgisi bulunmayan birkaç kişi toplanıp bir parti şubesi kuruyor ve ancak bundan sonra Demokrat Parti merkez örgütünü haberdar ediyorlardı. Sık sık Halk Partisi ilçe veya köy örgütünün Demokratlara katıldığı oluyor, bazen ise istifa eden idare heyetlerinin yerini dolduracak sayıda Halk Partisi üyesi bulunamıyordu.[53] Bu gibi durumlarda, duvarın veya kapı-

50 *Akşam* (başyazı), 27 Temmuz 1946.
51 *Yeni Sabah*, 25 Kasım 1946.
52 *Cumhuriyet* (başyazı), 27 Ocak 1946.
53 *Tasvir*, 4 Mayıs 1946.

nın üzerindeki Halk Partisi levhası "Demokrat Parti" olarak değiştiriliveriyordu.

Bazı hallerde, Demokrat Parti'ye katılanlar bunu yerel rekabetlerden ötürü yapıyorlardı. Örneğin, muhtardan memnun olmayan köylüler, onu değiştirmek ümidiyle Demokrat Parti'ye katılıyor,[54] gene bazı hallerde, köydeki bir grubun adayı mahalli seçimleri kaybedince, o grup toplu olarak muhalefet partisine geçiyordu. (Bunlara benzer sebeplerle parti değiştirmeler, bütün partilerde yaşanır.)[55]

Böylece kuruluşundan altı ay sonra Demokrat Parti bu derece kuvvetlenince, Halk Partisi Hükümeti, ilk düşündüğü gibi 1947'de değil, 21 Temmuz 1946'da genel seçimlere gitmek zorunda kaldı.[56] Demokratlara göre hükümet bunu, dört yıl daha iktidarda kalmayı sağlamak için yapmıştı.

Halk Partililer, Demokratların daha ziyade şehirlerde temellenen ufak bir örgüt olarak kalacağını ve uysal bir muhalefet rolü oynayacağını düşünmüşlerdi; fakat Demokrat Parti'nin süratle gelişmesi endişe uyandırdı. Daha önce de belirtildiği gibi, 1946 seçimleri demokratik olmaktan çok uzaktı. Seçim sonuçları ise halkoyunu kesinlikle aksettirmiyordu. Fakat seçimler tamamen serbest olsaydı bile Demokrat Parti'nin 1946 seçimlerini kazanacağı şüpheliydi; çünkü partinin henüz bütün memleketi kapsayan özellikle Doğu illerinde bir örgütü yoktu. Öte yandan, Demokrat Parti'nin o tarihte, yani kuruluşundan birkaç ay sonra, henüz kuruluş aşamasındayken iktidarı eline geçirmesi, belki de memleketin yararına olmayacaktı.

1947'de muhalefet partilerinin varlığını güvence altına alan Temmuz Beyannamesi'nin yayınlanması, Demokratları hükümete karşı daha yumuşak bir tutum takınmaya; örgütlerini tak-

54 *Akşam*; *Ulus* (başyazı), 28 Haziran 1946, 24 Şubat 1947.

55 Bkz. Ethem Tatlıoğlu, *DP'nin Hüviyeti ve Köyde Bir Mahkeme*, Ankara, 1947; Şeref L. Akgün, *Balıkesir'de DP'nin İç yüzü*, Balıkesir, 1950, s. 2.

56 Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942 -1951*, s. 63, 5. bölüme de bkz.

viye ederek, partinin laiklik ve devletçilik konularındaki görüşlerini açıklıkla belirtmeye sevk etti.

Temmuz Beyannamesi'ni takip eden sükûnet, 1948'de Demokrat Parti içindeki çatışmaların patlak vermesini kolaylaştırdı. Bu çatışmaların bir hayli söz götürür şekilde halledilmesi, daha önceki bir bölümde belirtildiği gibi, Demokrat Parti'yi kuvvetlendirdi. Basın ve kamuoyu tarafından desteklenen liderlerin ciddi çabaları sonucunda, partiden ayrılanları ancak sınırlı sayıda üye takip etti. Millet Partisi, Demokrat liderlerin Halk Partisi ileri gelenleriyle danışıklı hareket ettiklerini, hiçbir zaman gerçek bir muhalefet yapamayacaklarını iddia etti ancak bu propagandaların etkisi olmadı.[57]

İlk Demokrat Parti Kongresi 7 Ocak 1947'de kurucuların hazırladığı programı onaylamak ve partinin gelecekteki politikasını saptamak üzere Kenan Öner'in başkanlığında toplandı.[58] Hükümetten, çok sert bir dille Türkiye'de çok partili sistemin kabul edilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını isteyen "Hürriyet Misakı"nın kabulü dolayısıyla program üzerindeki tartışmalar ikinci plana itildi. Hürriyet Misakı, saldırgan ifadesi bir tarafa bırakılırsa, kısa vadede etkisi olacak siyasi özellikte birkaç tedbirin alınmasını isteyen, basit iddialı bir beyanname olup memleketin temel davalarına belirli bir çözüm yolu göstermemektedir.[59]

1947'de kabul edilen ve partinin kapatılmasına kadar yürürlükte kalan parti programının ilk maddeleri, demokrasiyle ilgiliydi. Aile ve özel mülkiyet, toplumun temelleri sayılmaktaydı. Cumhuriyetçilik, çok partili sistem, toplanma ve dernek kurma hürriyeti, sosyal adalet ve hür seçimler bu temelleri sağlamlaştıracak ve teminat altına alacak tedbirler olarak görülmekteydi (madde 1 -12). Programın özünü, gerek anayasada, gerekse Halk Partisi programında yer alan, Cumhuriyet rejiminin dayandığı

57 Müstakil Demokratlar Grubu Beyannamesi, *Demokrat Parti Kurucuları Bu Davanın Adamı Değildirler*, Ankara, 1949, s. 3 vd.

58 Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942 -1951*, s. 68.

59 *Cumhuriyet* (başyazı), 10 Şubat 1948; *Akşam*, 7 Ocak 1947; Jaschke, *Die Turkei in den Jahren 1942 -1951.*

altı ana ilke teşkil etmekteydi, ancak şu farkla ki Demokrat Parti bunları daha liberal bir şekilde yorumluyordu.

Demokratlar, din hürriyetini temel insan haklarından biri sayıyor ve dinin siyasi amaçlar uğruna kullanılmasını kötülüyorlardı. Devrimcilik, toplumu zamanın gereklerine uyarlamak için kaçınılmaz bir tedbir sayılıyordu. Halkçılık, her türlü sınıf imtiyazının reddi şeklinde anlaşılıyordu. Devlet, bireyin mutluluğu için kurulmuş bir kurum olarak kabul ediliyor; doğrudan doğruya ve gerçekçi bir şekilde ekonomik faaliyetlere katılmak, özel sermayenin ve özel teşebbüsün gelişmesini sağlayacak tarzda ekonomik faaliyetleri düzenlemek suretiyle devletin gayelerini gerçekleştireceğine inanılıyordu (madde 17).[60]

Özel sermaye ve teşebbüs, ancak kamu çıkarı bunu gerektiriyorsa sınırlandırılabilirdi. Demokrat Parti Programı, kuramsal bakımdan, merkezi hükümetin yetkilerini kısarak mahalli idareler kurulmasını savunuyordu. Devlet memurlarına, görevlerini halka "lütuf olarak değil, hizmet şeklinde görmelerini" emrediyordu (madde 23).

Program, eğitim ve adalet kurumlarının düzenlenmesini, üniversite özerkliğinin muhafazasını öngörüyor, dilin devlet müdahalesi olmaksızın, doğal şekilde gelişmesini esas kabul ediyordu. Demokrat Parti Programı tarımı en az gelişmiş saha olarak kabul ediyor; kolay kredi sağlamak, tarım ürünlerinin fiyatını yükseltmek, tarım makineleri ithal etmek ve tarım kooperatiflerinin kurulmasını teşvik yoluyla çiftçileri korumak hedefini güdüyordu (madde 56-68). Vergi sistemi de sosyal adaletin gereklerine uygun şekilde değiştirilecekti (madde 75). Endüstri işçilerini ve mümkünse devlet memurlarını kapsayan bir sosyal güvenlik politikası takip edilecekti (madde 87, 88). Dış politikada Demokrat Parti, egemen devletlerin eşitliğine ve barış yolunda uluslararası işbirliğine inanıyordu.[61]

---

60 Demokratların bu konudaki görüşleri hakkında genel bir inceleme için bkz. *European Atlantic Review*, İlkbahar 1956 (Hükümetin Beş İlkesi) 9.-13. bölümlere de bkz.

61 1964'te Demokratlar bir süre belirli bir dış politika görüşüne sahip olama-

Demokrat Parti'nin yerel örgütü, köy ve nahiyelerdeki ocaklar ile ilçe ve illerdeki merkezlerden kuruluydu. Partinin merkez örgütü ise Parti Kongresi, Merkez (İdare) Kurulu, Meclis Grubu ve Yüksek Disiplin Kurulları'ndan ibaretti. Parti Kongresi, en yüksek organ olup yerel örgütlerin gönderdiği delegelerle merkez organlarına mensup üyelerden kurulurdu. Kongre zaman zaman toplanarak ana davaları karara bağlar, parti başkanını seçerdi. Parti Başkanı Cumhurbaşkanı seçilirse yerine Parti İkinci Başkanı kendiliğinden geçer. (Parti Başkanı Celal Bayar'ın Cumhurbaşkanı olması üzerine, İkinci Başkan olan ve Başvekilliğe gelen Adnan Menderes, Demokrat Parti'nin fiilen Başkanı olmuştur.) Partinin günlük işlerini Merkez (İdare) Kurulu yürütür, Disiplin Kurulu parti nizamlarının ihlali halinde gereken yaptırımları uygulardı. Yerel örgüt ile merkez organları arasındaki ilişkiler başlangıçta demokratik bir temele dayanıyordu. Sonra bu durum değişti. Milletvekili adaylarının % 35'ini seçme hakkı ve örgütün gösterdiği adayları veto edebilme yetkisi Merkez Kurulu'na verildi. Disiplin Kurulu'na tesir ederek parti üyelerini partiden çıkarma yetkisine sahip olan Merkez İdare Kurulu, örgüte göre çok daha fazla yetki yüklenmiştir.

---

dılar. Türk-Rus ilişkilerinin uyumlu gelişmesini yakından takip etmiş bir kimse sıfatıyla durumun değişmiş olduğunu hâlen (1946) kabul edemeyeceğini söyleyen Bayar, iki devlet arasındaki arazi ihtilafları daha önce halledilmiş bulunduğundan, Rusya'nın Türkiye'den toprak ve üs taleplerinin asılsız rivayetlerden ibaret olduğunu iddia etmişti. Bu iyimser sözler, Türk-Rus ilişkilerinin en iyi olduğu, yani Celal Bayar'ın İktisat Bakanı olduğu devreden kalmış izlenimlerdir. Sovyet usullerini kabullenen Kayseri kumaş fabrikasının açılış töreninde, İktisat Bakanı olarak yaptığı konuşmada Bayar, Türk-Rus dostluğunun asla bozulmayacağı inancını belirtmişti (*Millet*, 16 Mayıs 1946, s. 4). Fakat 1946'da Rusya'nın toprak talepleri belirli bir şekil alınca, Demokrat Parti bir beyanname yayınlayarak Halk Partisi hükümetinin Batı taraftarı politikasıyla uyum halinde bulunduğunu bildirdi. İçteki ve dıştaki komünist faaliyetleri kötüledi. Demokratların Batı taraftarı politikası sonra da değişmemiş, antikomünist tutum daha da sertleşmiştir. *Cumhuriyet*, 12-16 Nisan 1948; *Tasvir*, 29 Nisan 1946; *Ulus*, 14 Ağustos 1946; *Celal Bayar Diyor ki*, s. 252-253.

Daha önce de belirtildiği gibi, Demokrat Parti Programı Halk Partisi'ninkinden farklı değildir. Demokrat Parti'nin birçok ileri geleni, işlerine geldiği zaman, kendi programlarının Halk Partisi programının yeniden yorumlanmasından ibaret olduğunu söylemişlerdir. Pratikte ise iki parti arasında özel, tarihi ve siyasi sebeplerden ötürü olduğu kadar doğuş şartları sebebiyle de bazı farklar ortaya çıkmıştır. Bu sebeplerin yanı sıra, partilerin faaliyette bulundukları ortam ve liderlerin kişiliği dolayısıyla da bazı farklar belirmiştir.[62]

Halk Partisi, devlet ve kudret otoritesine dayanarak kurulmuş, sonraları, olayların zorlamasıyla yavaş yavaş halka inmişti. Büyük Millet Meclisi'nin birkaç üyesi tarafından kurulan Demokrat Parti ise kısa zamanda kitlelerin desteğini kazanıp halk yığınlarının sözcüsü konumuna geçti. İkinci olarak köklü reform tedbirleri alınmasını gerektiren tarihi şartlar içinde doğmuş olan ve idealist bir görüşle hareket eden Halk Partisi, akademik ve siyasi bir romantizmin izlerini taşıyan yeni görüşler ortaya atıyor, zora başvurarak bunları gerçekleştirmek istiyordu. Demokrat Parti ise her şeyden önce Halk Partisi'nin aşırılıklarına ve oligarşik felsefesine karşı bir tepki olarak meydana çıkmıştı. Halk yığınlarının, ekonomik ve toplumsal şartlardan, baskı rejiminden doğan hoşnutsuzluğunu dile getiren Demokrat Parti, gerçek hayata ve insana daha yakındı. İki parti arasındaki asıl farklar bu önemli noktadan doğuyordu.

Halk Partililer başlangıçta milletin devlet sayesinde kimlik kazandığına inanıyor, devlete metafizik bir karakter yüklüyorlardı. Devlete mutlak bir üstünlük tanınıyor, fert mutlak olarak devlete tabi kılınıyordu. Demokrat Parti ise devlete insanlar tara-

62 Demokrat Parti ileri gelenlerinden birinin iki parti arasındaki farkları tartışan uzun incelemesi kanaatimizce nesnel bir çalışma sayılmaz. Samet Ağaoğlu, *İki Parti Arasındaki Farklar*, Ankara 1947; *Kudret*, 30 Nisan -3 Mayıs 1947. Bu farklar hakkında başka görüşler için Demokrat Parti liderlerinin konuşma ve yazılarına bkz. *Cumhuriyet*, 30 Haziran 1946; *Kuvvet*, 4 Ağustos 1947; *Vatan*, 5 Ekim 1947; *Son Saat*, 16 Mart 1947; *Son Posta*, 11 Mart 1946.

fından birey ve toplumun menfaati için oluşturulmuş bir kurum gözüyle bakıyor; bireyin ihtiyaçları, kanaatleri ve hakları karşısında devletin yetkilerinin daraltılmasını istiyordu. Halkçıların insan haklarının devletten çıktığını kabul etmelerine karşılık; daha pragmatist olan Demokratlar, doğal haklar ilkesini benimsemiş bulunuyorlardı. İki partinin toplumsal gruplar karşısındaki davranışını yukarıdaki temel tutumlar tayin etti. Ne var ki bu tutum ve davranışlar, felsefi ve siyasi bir ifadeye büründürülmüş olmayıp daha çok pratik ihtiyaçların ve zorunlulukların bir sonucuydu. Kuramda bunun tam aksini iddia etmesine rağmen, Demokrat Parti belirli bazı çıkar gruplarının temsilciliğini üzerine almış gibiydi. Halk Partisi ise pratikte daha çok genel temsil fikrine sarılmaktaydı. Herhâlde, kesin bir ayırma yapmadan ve her partinin içinde devamlı değişmeler olduğu göz önünde tutularak çiftçi, işçi ve bazı tüccarların Demokratları desteklediği; aydınların, şehirlilerin ve bağımsızların ise Halk Partisi'ni tuttukları söylenebilir.[63]

Demokrat Parti hakkında bir değerlendirme yapılırken göz önünde tutulacak, inkâr edilmesi güç bir gerçek vardır. O da partinin Türk tarihinde, yürüttüğü iktisadi politikayla kitle halinde köyleri etkileyebilmiş, köylerdeki yoksulluk ve cehalet kısırdöngüsünü kırmayı başarmış ilk siyasi örgütlenme olduğudur. Bu politikanın Halk Partisi devrinde başlamış olduğu doğruysa da tam bir gelişmeye Demokratlar tarafından kavuşturulmuştur. Dürtüleri, başvurduğu araçlar ve güttüğü iktisadi politikanın sonucu ne olursa olsun Demokrat Parti, kalkınma hamlesini köylere kadar götürebilmiş ilk Türk hükümetidir.[64]

Örgütünü Demokrat Parti'den yirmi üç yıl önce kurmuş olan Halk Partisi, bütün kararlarını daha ağır bir tempoyla yerleşmiş usullere uygun olarak almaktaydı. Böylece bir hayli durağan, otur-

63 A.H. Hanson, "Turkey Today", *Political Quarterly*, Ekim 1955, s. 325 vd.

64 Yakındoğu'da demokrasinin geleceği hakkında genel bir görüş için bkz. Bernard Lewis, "Democracy in the Middle East; its State and Prospects", *Middle Eastern Affairs*, Nisan 1955, s. 101 vd.

muş bir siyasi parti olarak görünmekteydi. Demokrat Parti ise halk hareketini temsil eden bir örgüt olma niteliğini uzun müddet muhafaza etmiştir. Demokrat Parti esnekliğe, dinamizme ve süratle halk kitlelerinin, özellikle aşağı tabakaların desteğini sağlama yeteneğine sahip olduğunu göstermiştir.

Demokratların köy ve kasaba örgütünün kuvvetli olmasına karşılık, Halk Partisi'nin politikasını tayin eden organlar üst kademelerdi.[65] Demokratlar tarafından sık sık tekrarlanan, Halk Partisi'nin tek parti zihniyetinin temsilcisi, kendilerinin ise demokratik ilkelerin savunucusu olduğu iddiasını ise olaylar asla doğrulamamıştır.

Demokrat Parti'nin iktidara geçtikten hemen sonraki başlıca faaliyetleri burada kısaca özetlenebilir. 1950 -1954 döneminde, muhalefet partilerinin de genellikle kabul ettiği gibi, Türkiye'de görece hür ve demokratik bir ortam mevcuttu.[66] Din konusundaki liberal tutumuna uygun olarak Demokrat Parti ezanın Arapça okunmasına müsaade etti. Askerlik süresi kısaltıldığı gibi liberal bir af kanunu çıkarıldı, Türklerin yurtdışına çıkabilmeleri, yabancıların ve eski Türk vatandaşlarının Türkiye içinde seyahat ede-

65 Demokratlar sık sık endüstri alanındaki başarılarının propagandasını yapmışlardır. Seçimler arifesinde yeni fabrikalar işletmeye açılmakta ya da yeni fabrikaların temeli atılmakta, bu törenlere pek çok sayıda insanın katılması sağlanmaktadır. Normal olarak da Demokrat Parti ileri gelenlerinden biri konuşma yapmaktadır. Halkın, kendisine yeni iş alanı açan bu fabrikaları takdir ettiğinden şüphe yoktur. Muhalefetin aksini iddia etmesine rağmen, Demokrat Parti liderlerini gittikleri yerlerde büyük kitleler karşılamıştır. Fakat Türkiye'de bir politikacıyı dinlemek için büyük bir kalabalığın toplanması mutlaka o politikacının halk tarafından desteklendiğini göstermez. Çoğu kere gösterilere ve törenlere katılanlar, hatibi merak ettikleri ve onu öteki partilerin temsilcileriyle karşılaştırmak istedikleri için toplanmakladırlar. Köy ve kasaba halkı kendi aralarında bir hatibin konuşma yeteneğini ve fikirlerini tartışmaktan hoşlanmaktadır. Gerçekten parti politikası ve bunun ayrıntısı, Türkiye'nin en ufak yerlerinde bile en önemli toplumsal olay özelliğini kazanmış bulunmaktadır.

66 Kasım Güler, "Democracy Takes Root in Turkey", *Foreign Affairs*, Ekim 1951, s. 135 vd.

bilmeleri kolaylaştırıldı. Yeni bir basın kanunu hazırlandı, kısıtlayıcı hükümler içeren diğer bazı kanunlar değiştirildi,[67] antidemokratik kanunları saptamak üzere bir komisyon kuruldu. Bu komisyonun çalışmalarını gereği gibi değerlendirmek mümkün değildir; fakat zamanla faaliyetlerinin asgariye indiği, hatta tamamen durduğu söylenebilir.

1950'de kurallara uygun olarak yapılan seçimler yoluyla hükümet değişikliği Türkiye'ye genel bir siyasi istikrar ve güven duygusu getirdi. 1950 yılı ortalarında Avrupa Kalkınma Planı'na dâhil edilen Türkiye'ye 100 milyon dolar ayrılınca,[68] yerli ve yabancı sermaye sahipleri çeşitli endüstri dallarında yatırım yapmaya başladılar. Demokratlar tarafından çıkarılan Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu, kârların dışarıya transferine müsaade etmek suretiyle yabancı sermayeyi Türkiye'de yatırım yapmaya teşvik amacını güdüyordu. Bu arada Türkiye'ye yabancı ülkeler tarafından birçok kredi de açılmış bulunuyordu. Bu imkânlara dayanan hükümet, elektrik santralleri, çimento ve şeker fabrikaları inşasına girişti; tarımda makineleşmenin sağlanması için çiftçilere bol bol kredi verdi. Fakat hükümetin yatırım politikası, endüstrileşme hamlesi tam bir başarıya ulaşmadıkça, küçük bireysel teşebbüsleri güçlendirecek nitelikte değildi. Üstelik yatırımlar, bütün iktisadi alanlardaki faaliyetleri hızlandıracak ve halkın hayat seviyesini eşitlik içinde yükseltecek şekilde dağıtılmamıştı. Ayrıca yatırımlara girişilirken hammadde tedariki, kredilerin iftası gibi sorunlar yeteri kadar ele alınmamış, programlar iyi hazırlanmamıştı. İktisadi kalkınmanın bariz niteliği, yabancı sermayeye ve dış kredilere dayanmasıydı. Tarımda da, küçük çiftliklerin en önemli tarım-

67 Değiştirilenler Ceza Kanunu'nun 526. maddesi, Askerlik Kanunu, Af Kanunu, Pasaport Kanunu, Yurt Dışına Seyahat ve Yabancıların Türkiye'de İkametine Dair Kanun olup bunların tadil kanunu numaraları sırasıyla; 5665, 5673, 5677, 5682 ve 5683'tür. Ayrıca bkz. *BMMTD*, Dönem 9. l,c. 1, 2.

68 HARP, "Turkey under the Democratic Party", *World Today*, Eylül 1953, s. 385. Genel bir görüş için bkz. R. M. Saunders, "The New Turkey", *Current Affairs*, 15 Eylül 1953,ss. 4 -30.

sal teşebbüs olmasına rağmen, makineleşme yalnızca büyük çiftliklere yaradı. Böylece, yabancı uzmanların öğütlerinin tam tersi yapılmış oluyordu.[69] Nitekim küçük çiftlikler büyük çiftliklerin içinde eridi, varlıklarını koruyabilen küçük çiftçiler ise iktisadi durumlarında kayda değer bir değişiklik olmadığı için topraklarını eski usullerle işlemeye devam ettiler. Ekonomik bakımdan büyük tarımsal işletmelerin kurulması belki iyi bir gelişmeydi, ama bu şekilde bozulan toplumsal ve ekonomik dengenin tekrar kurulabilmesi için esaslı tedbirlere ihtiyaç vardı. Bu yatırımların sonucu olarak 1951-1953 yılları arasında Türkiye'de konjonktür yükseldi ve bunun sağladığı refahtan faydalanan Demokrat Parti 1954 seçimlerini kolayca kazandı.

İktisadi alandaki çabalarına karşılık, Demokrat Parti çok partili sistemi ve genel olarak demokrasiyi güçlendirmeyi ihmal etti. Hâlbuki iktidara geldikleri zaman Demokratların amacı sağlam bir demokrasi düzeni kurmaktı. İktisadi gelişme ise esasında demokrasi çabasının bir sonucu olarak doğmuştu. Dış krediler ve Amerikan yardımı sayesinde oluşan yüksek konjonktürün ilk evresinde, endüstri genişledi ve makineleşme sebebiyle açıkta kalmış olan tarım işçilerine yeni iş imkânları sağlanabildi. Bu arada tarım alanında traktör ve diğer makineleri kullanan toprak sahiplerinin, ithal malı yedek parçalara olan ihtiyaçları devamlı hale geldi. Bir müddet sonra dış borç ödeme güçlükleri, 1954 ve 1955'teki kuraklık dolayısıyla kötü ürün alınması ve görece az ihracat yapılması, ayrıca Amerikan yardımının da iktisadi kalkınmayı gerçekleştirebilecek seviyeye çıkmaması, son olarak Türk

69 Örneğin, Milletlerarası Banka'nın (International Bank) tahminlerine göre, 1951'de Türkiye'de 10.000 traktör vardı ki bunlar büyük çiftliklerde faydalı bir şekilde kullanılmaya yeterdi. Traktör sayısının artırılması ise birçok kiracının ortada kalmasına yol açacaktı. Misyon, küçük çiftçileri teşvik amacıyla hafif madeni pulluklar imalini tavsiye ediyordu (*The Economy of Turkey*, s. 74, 75). Fakat 1954'te traktör sayısı 40.000'i buldu. Richard D. Robinson, "Tractors in the Villages, A Study in Turkey", *Journal ol Farm Economics*, Kasım 1952, ss. 451 - 462; Robinson'un bu konuda Russel Dorr'a yazdığı mektuba da bkz. *Vatan*, 15 Haziran 1949. 11. ve 12. bölümlere bkz.

hükümetinin (300 milyon dolarlık) kredi talebinin Amerika tarafından reddedilmesi konjonktürü yavaşlattı. (1958'de bu politika değiştirilerek Türkiye'ye yeni krediler verilmeye başlanmıştır.) Endüstri artık iş arzını karşılayamıyor, fabrikalar hammadde ithal edemiyor, tarım makineleri için yedek parça bulunamıyordu. Öte yandan, az sayıda kişinin elinde toplanan tarım gelirleri ekonomik bakımdan verimli sayılacak sahalara yatırılmıyordu. Bu gelirlerin büyük bir kısmı şehirlerde apartman, otomobil ve lüks sayılabilecek eşya satın almak için kullanılıyor, arsa spekülasyonu yoluyla büyük servetler elde ediliyordu. Tarım gelirleri vergiden istisna edilmiş olduğu için çiftçiler vergi ödemiyor, böylece kamu hizmetlerinin gerektirdiği masraflar endüstriye, endüstri işçilerine ve memurlara yükleniyordu. İktisadi politikanın toplumsal etkileri, hiç düşünülmeden, eskiden de olduğu gibi rastgele yürütülmekteydi.[70]

Bu gelişmenin yanı sıra memleketin toplumsal yapısında da köklü değişikliklerin meydana gelmesi doğaldı. Tüm bunlarla beraber piyasada en önemli tüketim maddelerinin bir kısmı bulunamıyor, bazı toplumsal karışıklıklar ve hükümete karşı hareketler,[71] gerçek sebeplerinden başka gerekçelerle izah edilmek isteniyordu.

---

70 Bu ekonomik güçlükler için bkz. *The Economist*, 22 Ocak, 2 Temmuz, 24 Aralık 1955, ss. 46-47, 285-286, 1090-1091. Bu devrede Türkiye ile ilgili genel bir inceleme için bkz. Philips Price, 'Turkey Today", *Asian Review*, Ekim 1955, s. 330 vd.; Lord Kinross, "Impressions of a Recent Visit to Turkey", *Asian Review*, Ocak 1955, ss. 56-66.

71 Burada örnek olarak 6 -7 Eylül'deki esef verici olaylar zikredilebilir. Selanik'te Atatürk'ün doğduğu eve bomba atılmasını protesto etmek amacıyla tertiplenen bir gösteri çabucak İstanbul'da yaşayan Rumların ve diğer azınlıkların, hatta Türklerin mallarına yönelmiş bir tahrip hareketi şeklini aldı. (Olayları bizzat görmüş olan bir tanığın yazısı için bkz. Frederic Sondem, Jr., "Istanbul's Night of Terror", *Reader's Digest*, Mayıs 1956, s. 185 vd.) Bu gösteriler üzerinde çok konuşulmuşsa da gerçek sebeplerini ortaya çıkarmak için ciddi bir çaba gösterilmiş değildir. Hakikat şudur ki şehirlere yeni gelip yerleşmiş olanlar ve fakir tabakalar toplumsal durumlarından şikâyetçiydiler. Bu yoksul kimseler 6 -7 Eylül Olayları vasıtasıyla sıkıntı ve hoşnutsuzluklarını dile getirmiş, şehirlerde yaşayan ufak bir zümrenin aşırı lüksünü protesto etmiş oluyorlardı. Gösterilerin Rum azınlığını hedef tutmasının sebebi,

Toplumsal hoşnutsuzlukla birlikte, muhalefet partilerinin, basının ve hatta Demokrat Parti üyelerinin eleştirileri de şiddetlendi. Bu ise Demokrat Parti liderlerinin duyarlılığını ve sinirliliğini artırdı, çünkü kurulduğundan beri ilk defa partileri halkın olumsuz tepkisiyle karşılaşıyordu.[72] Demokrat Parti, dikkatleri siyasi konulardan uzaklaştırarak, halkın kayıtsız şartsız desteğini kazanmak üzere -zaman zaman yapay araçlarla- "iktisadi kalkınma" politikasının propagandasını yapmaya girişti. Parti, adeta otomatik olarak, her ne pahasına olursa olsun, giriştiği "iktisadi kalkınma" politikasını yürütmeye mecburdu. Bunu, 1954 seçimlerinde geniş bir seçmen kitlesinin ekonomik konjonktürün yarattığı ferahlık sebebiyle Demokratları desteklemiş olması, bir dereceye kadar da memleketin hızlı kalkınma ihtiyacı gerekli kılıyordu.[73] Bununla beraber 1954 seçimleri "dürüst" seçimlerdi.[74] Yukarıda belirtildiği gibi, Demokrat Parti bu büyük halk deste-

---

Rumların varlıklı bir grup oluşturmalarıydı. Göstericiler, had safhaya ulaşmış olan Kıbrıs davasını bahane ederek Rumların, diğer azınlıkların ve hatta bazı Türklerin mallarını tahribe girişmiş bulunuyorlardı. Gösteriler sırasında pek az kimse yaralandı. En eski Türk gazetecisi Hüseyin Cahit Yalçın gibi, olayları ekonomik bir açıdan yorumlamak eğiliminde olmayan bir yazar bile, 6 -7 Eylül Olayları'nda düşmanlığın, Atatürk'ün evini bombalayan Yunanlılara değil, zengin oldukları ve lüks içinde yaşadıkları için kıskanılan ve toplumsal suçlu sayılan bir zümreye yönelmiş olduğunu yazıyordu. Ayrıca bu konuda Rum, Ermeni, Yahudi veya Türk arasında fark gözetilmediğini, husumetin siyasi değil, toplumsal bir nitelik taşıdığını, yoksulluğun zenginliğe karşı başkaldırdığını, tarih boyunca örneklerine rastlanan isyanların böylece Türkiye sokaklarında da başgösterdiğini belirtiyordu, H. C. Yalçın, "En Tehlikeli Cephe", *Ulus*, 14 Eylül 1955.

72 1953'te 4936 sayılı Üniversiteler Kanununun 46. maddesi değiştirilerek üniversite öğretim üyelerinin siyasi faaliyette bulunmaları sınırlandırılmıştı (21 Temmuz 1953 tarih ve 6185 sayılı kanun). *Forum*, 1 Kasım 1955, s. 10. Bu sınırlamaların çözümlemesi için bkz. H. A. Reed, "Turkish Democracy at Crossroads", *Foreign Policy Bulletin*, 15 Mart 1955, ss. 97 -98, 101.

73 *Cumhuriyet* (başyazı), 2 Kasım 1955.

74 Bu seçimler için bkz. Hanson, "Democracy Transplanted", s. 68 vd.; K. M. Smogorzewski, "Democracy in Turkey", *Contemporary Review*, Ağustos 1954,s. 80 vd.

ğini ekonomik alandaki başarıları sayesinde sağlamıştı. Bu yüzden, 1950'den önce olduğu gibi, partinin ileri gelenleri kayıtsız şartsız desteklenme isteklerini tekrarlayıp durdular. Yalnız, bu sefer liderler demokrasinin kurulması için değil, iktisadi politikanın yürütülmesi için halkın kendilerini desteklemesini istiyorlardı. Parlak bir gelecek ve yüksek bir refah seviyesi, şimdiki ekonomik güçlüklerin ve yoksunlukların ödülü olacaktı. Ana gaye, bu uğurda harcanacak gayretlere ve sonuçlara bakmaksızın zenginlik yaratmaktı. Bu sayede, Türkiye'nin yoksulluktan doğduğu kabul edilen tüm toplumsal ve kültürel sorunlarının çözüleceğine inanılıyordu. Böylece bütün demokrasi ve hürriyet sorunlarının girift yönleri ikinci plana itildi. Demokrat Parti'nin "iktisadi kalkınma" değil, demokrasi vaadiyle doğduğunu belirtenler, özellikle iktisadi kalkınma politikasını eleştirenler, Demokratlar tarafından kötü niyetli, partizan düşünceli, Türkiye'nin yükselmesini engellemek isteyen kimseler olmakla suçlandılar.[75] Halkın Demokrat Parti'nin tutumu ve politikası karşısındaki tepkisinden cesaret alan Halk Partililer, Demokratların hatalarını istismar ederek muhalefetlerini şiddetlendirdiler. Böylece iktidar, "iktisadi kalkınma" için gerekli huzuru sağlamak üzere birtakım hürriyetleri kısmaya başladı.[76]

---

75 Demokratların yeni felsefesi şu düşünceye dayanmaktaydı: Sağlam bir iktisadi temel olmadan, refah sağlanmadan demokrasi kurulamaz. İktisadi kalkınma çabaları az çok memnuniyetsizlik uyandıracak, bu uğurda karşılaşılacak güçlükler Demokrat iktidara karşı antipati oluşturacaktır. Fakat iktisadi kalkınma memleket için hayati bir önem taşıdığından parti tartışmalarının üstünde tutulmalıdır. Bu düşünceden hareket eden Demokratlar, kalkınma çabalarının, muhalefet dâhil, hiç kimse tarafından engellenmemesini sağlamaya kendilerini yetkili görüyorlardı. İktisadi kalkınmanın huzur içinde yürütülmesi için partilerin ortadan kalkmasını istememekle beraber, muhalefetin halkı bu kalkınma hamlesine karşı "kışkırtma"sını arzu etmiyorlardı.

76 6272, 6428 ve 7053 sayılı kanunlar seçmeni önceden hazırlanmış parti listelerine oy vermeye mecbur tutuyor ve seçim kampanyası süresini kırk beş güne indiriyordu. 6422 sayılı kanun da devlet memurlarının emeklilik süresini yirmi beş yıl olarak tespit etti, ki muhalefet bu kanunla hüküme-

Bu antidemokratik politika, Demokrat Parti içinde ihtilafa sebep olarak etkisini gösterdi. İhtilafın görünüşteki sebebini, içlerinde bakanlık bile yapmış Demokrat Parti'nin ileri gelen on milletvekilinin hazırladığı, basına ispat hakkı tanınmasını öngören kanun teklifi oluşturuyordu.[77] Bu kanun teklifi, Demokrat Parti'nin ana gayelerine aykırı davranışları protesto hareketi olarak yorumlandı. Bir süre sonra teklifi imzalayanların sayısı on dokuza yükseldi. Parti liderlerinin imza sahiplerini, teklifin geri alınması için ikna girişimleri bir sonuç vermedi.

"On dokuzlar"ın yaklaşmakta olan dördüncü parti kongresinde liderlere karşı bir isyana önayak olabileceği endişesi, teklif sahipleri ile Demokrat Parti hiyerarşisi arasındaki çatışmayı büsbütün aşırı bir şekle soktu. "On dokuzlar"ın liderleri, tanınmış Demokratlardan Fethi Çelikbaş ve Fevzi Karaosmanoğlu, teklifi geri almayı reddettiler. Bunun üzerine parti birliğini bozmak istedikleri için kongreye katılamayacakları Merkez İdare Kurulu tarafından kendilerine bildirildi. Teklif sahipleri ayrıca Haysiyet Divanı'na verildiler. "On dokuzlar"ı parçalamayı ümit eden Haysiyet Divanı, teklifi imzalayanlardan dokuzunu partiden ihraç etti, geri kalan on kişi hakkında bir karar vermedi; fakat bunlar da kendiliğinden partiden istifa ettiler. Merkez İdare Kurulu ayrıca "On dokuzlar"ı tutan delegelerin kongreye katılmalarını da men etti.[78]

---

tin hoşlanmadığı hâkimleri görevlerinden uzaklaştırmak amacını güttüğünü iddia etmiştir. 6429 sayılı kanun, 1954 seçimlerinde Millet Partisi adaylarına oy verdiği için Kırşehir'i ilçe yaptı. 1957'de Kırşehir gene il olmasına rağmen (*Dünya*, 1 -3 Temmuz 1957) aynı yıl yapılan seçimleri yine Millet Partisi kazandı. Basın Kanunu da devlet memurlarına karşı eleştirileri önleyecek şekilde değiştirildi. Viyana'daki Milletlerarası Basın Enstitüsü, 1954 yılı raporunda Türkiye'yi basın hürriyetini kısıtlayan ülkeler arasında gösteriyordu. Nitekim 1954-1955'te, Türk gazeteciliğinin en yaşlı üyesi sayılan Hüseyin Cahit Yalçın da dâhil olmak üzere, Türkiye'de birçok gazeteci tevkif edildi. Bu tevkifler için bkz. *Cahiers*, XXXI, 1955, ss. 99, 32, s. 242 -244.

77 *Cumhuriyet*, 13, 14, 18 Ekim 1955. Ayrıca bkz. *Cahiers*, XXXII, 1955, s. 244-245.

78 *Cumhuriyet*, 11 Ekim 1955; 14, 16 Ekim 1955; *Cahiers*, XXXII; *agy*, 15 Ekim 1955.

Kongre, 15 Ekim 1955'te *de facto* Parti Başkanı olan Adnan Menderes tarafından açıldı. Menderes, yaptığı konuşmada Halk Partisi'ne ve genel olarak muhalefete çattı, partiyi birliğe davet ederek, aşırı hürriyetin halk düşmanlarına, yani muhalefete hürriyetin bizzat kendisini yok etme imkânını vereceğini ileri sürdü.[79] Menderes, "On dokuzlar"ın isyanını da, Fevzi L. Karaosmanoğlu'nun Büyük Millet Meclisi Başkanı olma arzusunu gerçekleştirememiş olmasıyla açıkladı ki Karaosmanoğlu bu iddiayı yalanlamıştır.[80]

Kongrede çeşitli manevralarla, ispat hakkı teklifinin görüşülmesi önlendi. Son gün yapılan bir teklif ise hiç görüşülmeden, hatta delegeler bu teklifin anlamını kavramaya vakit bulamadan oya sunuldu. Demokrat Parti'den çıkarılmış veya istifa etmiş olan milletvekillerinin Meclis üyeliği sıfatlarının da kaldırılmasını hedef tutan bir kanunun Meclis'e sevkini öngören teklif kabul edildi.[81] Ancak teklif gerek anayasayı, gerekse demokrasinin en temel kurallarını açıkça çiğnediğinden, bütün memlekette bir protesto dalgasıyla karşılaşınca, liderler teklifi Büyük Millet Meclisi'ne sevk etmekten vazgeçtiler.[82] Kongre, nihayet eski dayanışma ve ruhtan yoksun bir havada, Sarol-Köprülü mücadelesi gibi kişisel çekişmelere sahne olarak çalışmalarını bitirdi.

Parti içi hoşnutsuzluk Demokrat Parti Meclis Grubu'nda da kendini gösterdi. Partinin kurucularından Refik Koraltan, Meclis Başkanlığı'na zorlukla ve 198 oy alarak seçildi, tanınmamış bir milletvekili olan rakibi ise 147 oy aldı.[83] Hâlbuki Koraltan o zamana kadar hep oy birliğiyle seçilmişti. Meclis Başkan Vekilleri ise parti liderlerinin desteklemediği başka kimseler arasından seçildi. Buna karşılık bizzat Meclis içinde yapılan oylamada Demokratlar

79 *Zafer*, 16 Ekim 1955.

80 *Cumhuriyet*; *Zafer*, 17 Ekim 1955. Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, 1948'te DP, içindeki "asi"lerin tasfiyesinde amansız bir şekilde davranmıştı.

81 *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1955. Bu karar lehinde hukuki bir gerekçe için bkz. *Tercüman*, 3 Aralık 1957 (T. Z. Tunaya).

82 *Dünya*; *Vatan*, 20 Ekim 1955.

83 *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1955.

parti birlikteliğini sağladılar ve toplu halde kendi partilerinin adaylarına oy verdiler.

Halkın Demokrat Parti'nin tutumu karşısındaki tepki, kongreden üç hafta sonra yapılan mahalli seçimlerde görüldü. Halk Partisi ile Millet Partisi, 1954'ten önce Demokratların yaptığı gibi, seçimleri boykot ettiler. Bir yıl önce yapılan genel seçimlerde katılım oranı % 88 iken bu seçimlere seçmenlerin ancak % 37'si katıldı. Böyleyken bile oyların hayli önemli bir yüzdesini Köylü Partisi ile bağımsız adaylar topladı.[84]

Demokrat Parti politikasına son bir tepki de partinin Meclis Grubu'ndan geldi. Artan hayat pahalılığı konusundaki bir sözlü soru üzerine açılan görüşmelerde, milletvekilleri Maliye, Ticaret ve Dışişleri Bakanlarını istifaya mecbur bıraktılar. Aynı akıbetle karşılaşmak istemeyen Adalet Bakanı bütün kabinenin çekilmesini teklif etti. Bunun üzerine Adnan Menderes sadece kendi şahsı için güvenoyu istedi, güvenoyunu alınca da yeni bir kabine kurmaya girişti. Hâlbuki anayasaya göre, bakanların siyasi sorumluluğunun bütün kabineye ait olması lazım geliyordu. Bu arada, ithalat firmalarına döviz tahsisi yapan ve istifa eden üç bakanın üyesi bulunduğu komisyonun faaliyetlerini incelemek üzere özel bir Meclis Tahkikat Komisyonu da kuruldu. Sözü geçen bakanlar bir müddet sonra temize çıkarıldılar.

Demokrat Parti grubundaki "isyan", anayasa değiştirilerek ikinci bir meclis kurulacağı, üniversite özerkliğine saygı gösterileceği, 1950'den beri çıkarılmış "antidemokratik" kanunların kaldırılacağı, ispat hakkı tanınacağı, hayat pahalılığıyla savaşılacağı gibi bazı demokratik tedbirler vaadiyle bastırıldı ve bu vaatlerin tümü yeni Menderes Hükümeti'nin programında yer aldı.[85] Muhalefet ise bu vaatleri, Demokrat Parti hiyerarşisinin "asile-

84 *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1955 (Adalet Bakanlığı bildirisi) ve başyazı, 15 Kasım 1955; *Cahiers*, XXXII, 1955, s. 244.

85 *Cumhuriyet*, 6, 14 Aralık 1955. *The Economist* dergisi "yeni ve ümit verici olan şey, bizzat Türk halk temsilcilerinin Bay Menderes'i yeniden düşünmeye zorlamaları" olduğunu yazıyordu. *The Economist*, 24 Aralık 1955, s. 1090.

ri" kontrol altına almak, huzursuzluğu gidermek ve zaman kazanarak parti içindeki gücünü sağlama almak için başvurduğu bir manevra olarak nitelemişti.[86] Nitekim bu olayların arkasından, bazı "asiler" partiden çıkarıldı ve hürriyetleri kısan yeni kanunlar ve daha şiddetli tedbirler getirildi. Sonraları, kuruculardan Fuat Köprülü de kendisini devlet bakanlığı sırasında gayrimeşru servetler edinmekle suçlayan Mükerrem Sarol hakkında tahkikat açılmasını reddeden Demokrat Parti Meclis Grubu'nu protesto etmek üzere partiden istifa etti. Köprülü, Demokrat Parti politikasını, demokrasiyle bağdaşmaz bir hale gelmekle itham etti.[87] Demokratların kontrolünde bulunan Meclis, 27 Ekim 1957'de yeni genel seçimlerin yapılmasına ve bütün tarım borçlarının on yıl ertelenmesine karar verdikten sonra, 11 Eylül 1957'de kendini feshetti. Aynı gün alınan bir kararla Seçim Kanunu değiştirilerek muhalefet partilerinin seçim koalisyonu teşkil etmeleri, yani karma liste düzenlemesi yasaklandı.[88]

Demokratlar, her yönden çok iyi tertiplenmiş olan seçim kampanyasında, en çok köylerin refahı ve köylerde jandarma ve hükümet baskısına son verilmiş olması konuları üzerinde durdular. Demokrat adaylar özellikle endüstri alanındaki kalkınmaya işaret ediyorlardı. Afyon ve Çorum'daki çimento fabrikaları bu kampanya sırasında büyük törenlerle açıldı.[89] Bazı işçilere ev dağıtılması ve yeni fabrikaların temellerinin atılması da yine bu devreye denk getirildi. Muhalefete, özellikle İnönü'ye geçmişteki icraatları dolayısıyla çatılıyor, muhalefetin seçim beyannamesinin ciddiyetten yoksun olduğu, nispi temsil usulünün memleket için felaketli sonuçlar doğuracağı ileri sürülüyordu.[90] Daha küçük

86 *Cumhuriyet*, 15 Aralık 1955; *The Economist*, 24 Aralık 1955, s. 1091.

87 Bu ithamlar için bkz. *BMMTD*, 10. Dönem, c. 10, ss. 100 -130; *Cahiers*, S. 33-34, s. 183; *Zafer*, 8 Ekim 1957.

88 *New York Times*, 12 Eylül 1957.

89 *Zafer*, 12, 25 Ekim 1957.

90 *Zafer*, 17 Ekim 1957 (Menderes'in Samsun'da muhalefeti "sabotaj"la itham ettiği konuşma).

yerlerde ise dini propagandaya başvuruluyor, Halk Partililer dinsizlikle suçlanıyordu.[91] Bununla beraber Demokratların da sahte dinci ithamlarıyla karşılaştıkları bir gerçektir.[92]

Seçimler hayli gergin bir havada cereyan etti,[93] birçok seçmen listelerde ismini bulamadığı için oy veremedi. Fakat oylarını kullanamayanların oy vermesi halinde de durum değişmeyeceği için, sonuçlar genel olarak doğrudur. Demokratlar, 4.407.000 oy alarak, 610 milletvekilliğinden 424'ünü, muhalefet ise topluca 4.758.000 oyla 186'sını kazandı. Bir başka ifadeyle, Demokratlar, muhalefetin tümünden 300.000 daha az oy almalarına rağmen yürürlükteki seçim sistemi kendilerine Meclis'te rahat bir çoğunluk sağladı. 1954'te bütün muhalefetin 3.675.000 oyuna karşılık, 5.314.000 seçmen oyunu Demokratlara vermişti. 1957'de 11.500.000 seçmen vardı; fakat bunların 9.140.000'i, yani % 79,4'ü oy kullandı. 1954'te ise katılım oranı % 88.6'ydı.[94] (Her bir partinin milletvekili sayısı değişmiştir, çünkü birçok aday iki yerde milletvekili seçilmiştir.)

Demokratlar, 1957'den sonra Meclis'te gayet şiddetli bir muhalefetle karşı karşıya kaldılar. İki parti arasındaki ilişkilerin gergin olacağı, yasama görevlerini yürütürken Demokratların güçlüklerle karşılaşacağı baştan belliydi.[95]

Demokrat Parti 1957'de Türkiye'nin en kuvvetli siyasi partilerinden biri, belki de en kuvvetlisiydi. 1950'de iktidara gelen Demokratlar, o zamandan beri meşru bir şekilde iktidarda kal-

91 *Cumhuriyet*, 5 Ekim 1957; *Ulus*, 10, 17 Ekim 1957.

92 Seçmenlere dindar olduğunu göstermek, bir başka deyişle, "seçim namazı" kılmak üzere camiye giden bir Demokrat Partili adayın abdestsiz olduğu olayını Halk Partili rakipleri istismar etmişlerdir. *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1957.

93 Bakanlardan Samet Ağaoğlu ile Cemil Bengü'nün otomobiline Kırşehir'den Ankara'ya dönerken ateş edilmiştir. *Ulus*, 6 Ekim 1957.

94 *Forum*, 1 Kasım 1957, s. 3; *Zafer*, 31 Ekim 1957 (resmi sonuçlar).

95 Basın hakkında yeni kısıtlayıcı tedbirler alınacağı söylentileri seçimlerden hemen sonra ortaya atıldı. *New York Times*, 9 Aralık 1957.

mışlardır. Demokrat Parti'nin güttüğü politika ve uyguladığı yöntemler, bir bakımdan parti liderlerinin, halk tarafından kendilerine verilen temsil hakkını yorumlama şekli olarak görülebilir. Demokrat Parti'nin politikası hakkında nihai hükmü verecek olan seçmenlerdir. Seçim sisteminin tarafsızlığı muhafaza edildiği sürece Demokrat Parti'ye yöneltilen eleştiriler, geçici bir önem taşıyacak, partinin temel ilkelerinden çok, politikasını hedef tutacaktır. Muhalefet partilerinin birleşme çabaları karşısında Demokratlar, bütün vatandaşları Vatan Cephesi adı altında kendi partilerine tabi yeni bir örgütlenme içinde toplanmaya çağırmışlardır.

Demokrat Parti üzerine bir inceleme, bu partinin belli başlı bazı başarıları zikredilmeden bitirilemez. Bütün eksikliklerine rağmen partinin iktisadi politikası, iş görme arzusu ve dinamik ruhu; toplum ve birey hayatında yeni bir devir açmıştır. Tarımın makineleştirilmesi, yol inşaatı ve yatırım politikası toplumun bütün katmanlarını etkilemiş, bütün bireyleri ve toplumsal grupları modern hayatın hem sorunları hem de nimetleriyle karşı karşıya bırakmıştır. Daha iyi bir hayat, hür olmak ve ilerlemek imkânı artık bir hayal olmaktan çıkmış, her kuşağın kendi hayatı süresince elde edebileceği birer gerçek olmuştur. Türk ekonomisi daha büyük birimlere dönüşerek daha akılcı işletme usulleri sayesinde, ilkel görüşünü gitgide geride bırakmıştır. Demokrat Parti, doğuşu, faaliyeti ve ruhu bakımından başlangıçta halkın isteklerine cevap vermiş ilk partidir, bunu da kamuoyunu daima dikkate alarak yapmıştır. İktisadi politika ve kamuoyuna saygı sayesindedir ki Demokratlar -çoğu kere kendileri de farkında olmadan- 20. yüzyıl tekniğini ve buna bağlı fikirleri, hiçbir direnişe ve muhalefete meydan vermeksizin geniş halk tabakalarına götürebilmişlerdir. Şunu da belirtelim ki Türkiye Cumhuriyeti'nin temel ilkelerinden verdikleri bazı tavizlere rağmen Demokratlar, devrimlere tam saygı göstermişler, devrimciliği kendi anlayışlarına göre yorumlamışlardır.

Demokrat Parti'nin geleceği; geniş ölçüde memleketteki yeni gelişmeleri ve harekete geçirdiği toplumsal kuvvetleri yorumla-

yış tarzına, toplum içinde yeni bir denge kurabilmek için bulacağı çözüm yollarına bağlıdır. Fakat Demokrat Parti'nin asıl kuruluş sebebi, yani sağlam bir demokratik düzenin kurulması davası hâlen çözüm beklemektedir. Bu dava büyük bir önemle ele alınmadan verimli bir sonuca gidilemez. Demokrat Parti hakkında nihai tarihi hüküm, bu hedefi gerçekleştirmekteki başarısına veya başarısızlığına göre verilecektir (Bu satırların 1958 yılında yazıldığını tekrar belirtmek yerinde olur).

3. Millet Partisi

Bu parti, 20 Temmuz 1948'de, Demokrat Parti'den ayrılan veya çıkarılanlar tarafından kuruldu.[96] Kurucular, Demokrat Parti içindeki liberallerin temsilcileri olduklarını iddia etmekteydiler;[97] bu sebeple daha baştan itibaren Halk Partisi'ne karşı uzlaşmaz bir tavır takındılar. Meclis'teki Müstakil Demokratlar Grubu, Demokrat Parti Kongresi, haklarındaki ihraç kararını onaylayınca, Temmuz 1949'da Millet Partisi'ne katıldılar. Afyonkarahisar'da kurulmuş olan Öz Demokratlar Partisi'nin üyeleri de aynı tarihlerde Millet Partisi'ne girdi.[98] Millet Partisi, gerek Halk Partisi'ne, gerekse Demokrat Parti'ye şiddetle muhalefet ediyordu. Liderler arasında tanınmış ve ehliyetli kimseler bulunmasına rağmen Millet Partisi 1950'ye kadar halk tarafından tutulmadı. Bunun sebebini, partinin önemli meseleler üzerinde durmayarak, Halkçıların ve Demokratların politikasını eleştirmek yerine kişilere, özellikle İnönü'ye saldırmış olmasında aramak lazımdır.[99] Partinin izleyeceği politika konusunda, parti liderleri arasında bile bir-

96 *Siyasi Dernekler*, s. 489; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 87. Jaschke, kuruluş tarihini 19 Temmuz olarak göstermektedir; Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 712.

97 Mareşal Fevzi Çakmak, Enis Akaygen (emekli hariciyeci). Hikmet Bayur (tarih profesörü), Kenan Öner (hukukçu), Mustafa Kendli (doktor), Osman Nuri Köni (hukukçu), Sadık Aldoğan (emekli general), Osman Bölükbaşı (arazi sahibi).

98 *Kudret*, 5, 6 Temmuz 1949.

99 *Vatan*, 23 Mayıs 1949.

lik mevcut değildi. Her lider ötekinden bağımsız davranıyordu. Hükümete şiddetle saldırdığı için, Milletvekili Sadık Aldoğan'ın yasama dokunulmazlığı kaldırılmıştı.

Parti, siyasi alanda liberal görüşleri savunmasına karşılık, kültürel konularda muhafazakâr bir tutum izliyordu.[100] 1949'da Kenan Öner ve 1950'de Mareşal Fevzi Çakmak gibi iki nüfuzlu kurucunun ölümü partiyi zayıflattı. Ayrıca (Mareşal'in cenaze törenindeki olaylarda görüldüğü gibi) dinci unsurların Millet Partisi'ni tutar gözükmeleri basında antipati uyandırıyor, bu da asıl muhalif grupları Demokrat Parti'ye doğru itiyordu. 1950 seçimlerinde Millet Partisi, verilen 8 milyon kadar oyun ancak 240.209'unu aldı ve sadece bir milletvekili çıkarabildi; fakat sonradan olan katılımlarla Millet Partili milletvekillerinin sayısı üçe yükseldi.

Bununla birlikte Millet Partisi'nin Türkiye'deki siyasi hayat üzerinde dolaylı bazı etkileri oldu. Millet Partisi'nin varlığı, halk arasında kendilerinin bir muvazaa partisi olduğu inancının yerleşmesinden korkan Demokratları, Halk Partisi'ne karşı aktif bir muhalefete sevk etti. Öte yandan, Millet Partisi'nin kendi partilerini parçalayıp zayıflatmasından çekinen Demokratlar, bu partiye karşı ortak bir cephe teşkil etmek üzere zaman zaman Halk Partisi'ne yaklaşmaktan da geri kalmadılar. Bu arada laikliğin korunması konusunda Halkçılar ve Demokratlar bir ara birlikte hareket ettiler.

Millet Partisi programı liberalizmi ana ilke kabul ediyor, kişilere sınırsız bir ifade, düşünce ve basın hürriyeti tanıyarak, bu hürriyetlerde herhangi bir kısıntı yapılmasını ağır bir suç sayıyordu.[101] (Program 73, madde 26, 29). Millet Partisi, siyasi partilerin, toplumun karşılıklı yardım duygularını, örf ve âdetlerini, iş birliği ihtiyacını ifade ettiğine inanıyordu (madde 14). Devletin görevi, insan kişiliğinin gelişmesi için gerekli şartların hazırlanmasından

100 Bu tutum hakkında daha ayrıntılı bir inceleme için bkz. Rustow, "Politics", ss. 93 -103.

101 Program için bkz. *Siyasi Dernekler*, ss. 493 -527.

ibaretti; bu şartların temeli ise adaletti. İktisadi alanda devlet faaliyet göstermeyecek, sadece bireylerin ekonomik faaliyetlerini kontrol edecekti. Sağlıklı bir toplum hayatının temeli aile kurumuydu. Ailenin başlıca dayanakları ise din ve milliyetçilikti. Millet Partisi, özel mülkiyeti kutsal sayıyor, serbest rekabete ticaret hayatının ana ilkesi olarak bakıyordu. Programda bir Ayan Meclisi kurulması isteniyor (madde 35), hâkim teminatı üzerinde duruluyor (madde 48, 50), idarenin demokrasinin gereklerine göre değiştirileceğine (madde 71) ve Cumhurbaşkanının sadece bir devre için seçilmesi gerektiğine işaret ediliyordu. Millet Partisi ayrıca, okullarda vatan sevgisine dayanan yeni bir eğitim sisteminin uygulanmasını savunuyor, işçilere grev hakkı tanıyarak (madde 121) köylülere toprak ve tarım araçları dağıtmayı vaat ediyordu. Bununla birlikte toprak dağıtımında özel mülkiyete saygı göstermeyi de taahhüt ediyordu.

1950 seçimlerindeki başarısızlıktan sonra Millet Partisi yöntemlerini değiştirdi. 1950, 1951 ve 1952 Kongrelerinde delegeler anayasanın değiştirilmesini, demokratik rejimi daha istikrarlı kılacak, halkın temsili fikrini daha iyi gerçekleştirecek nispi temsil sisteminin kabulünü istediler. Parti ayrıca siyasi sorumluluğun makable (geçmişi) teşmil edilmesi (kapsaması) ilkesini savunuyordu.[102]

Millet Partisi, Demokrat Parti'nin iktisadi politikasının sadece Amerikan yardımından faydalanılan alanlarda başarı kaydettiğini, bunların dışında kalan alanlarda ise hiçbir şey yapamamış olduğu kanaatindeydi.[103] Sinesine aşırı dindar ve sağcı unsurları topladığı ithamı karşısında Millet Partisi, din karşısındaki tutumunu, aşırı siyasi akımlar arasında ılımlı bir cephe almak olarak tanımladı. Milli kurumlara ve geçmişe karşı saygılı; fakat hilafet, çok eşlilik, Arap harfleri ya da çarşaf gibi eski kurum ve âdetleri geri getirmeyi düşünmediği için açıkça devrimci olduğunu belirtti.[104]

102 *Kudret*, 27 Şubat, 3 Mart, 18-21 Haziran 1950; 30 Mayıs 1951; 19, 20 Mayıs 1952. Ayrıca bkz. Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 714-715. Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, ss. 123, 146.

103 *Kudret*, 1 Haziran 1951.

104 *Kudret*, 20 Mayıs 1952 (ideolojiler hakkında rapor).

Bununla beraber, tam bir karışıklık içerisinde cereyan eden, zaman zaman delegeler ile gazeteciler arasında dövüşlere sahne olan 1953 Kongresi, mutaassıpların partinin kontrolünü ellerine geçirmeleriyle sonuçlandı. İleri gelen bazı üyeler, bu arada Hikmet Bayur, Millet Partisi'nin gerici ve Kemalizm aleyhtarı bir tutum benimsediği iddiasıyla istifa etti. Hükümet de din anlayışı anayasaya açıkça aykırı olan Millet Partisi'ne karşı takibata girişti. Partinin din politikasını destekleyen *Millet* dergisi ile beraber, böyle bir hareketin demokrasiyi zedelediği yolunda protestolara rağmen, parti de kapatıldı.[105] Fakat parti kısa bir süre sonra, gericileri tasfiye ederek, yetenekli bir hatip olan Osman Bölükbaşı'nın liderliğinde Cumhuriyetçi Millet Partisi adı altında yeniden kuruldu, o zamandan beri gerçek bir siyasi parti olma yolunda çaba göstermektedir. Bu çabalar sayesindedir ki 1954 seçimlerinde Millet Partisi 480.000 oy almış ve beş milletvekilliği kazanmıştır.[106] 1957'de ise 603.000 oy toplamıştır. O sırada hükümeti eleştirdiği için hapiste bulunan Osman Bölükbaşı dâhil dört milletvekili çıkarılmıştır. Bu seçimlerden sonra parti daha da kuvvetlenmiş, diğer iki büyük muhalefet partisinin benimsediği genişleme politikasına ayak uydurarak Türkiye Köylü Partisi ile birleşmiş ve ismine "Köylü" kelimesini eklemiştir.

Millet Partisi hâlen muhalefet saflarında görece kuvvetli bir konuma sahiptir ve büyük siyasi sorunları daha gerçekçi bir tutumla ele alması, diğer siyasi partilerle işbirliğine gitmesi ve her türlü görüşü temsil etmeye çalışması halinde önemini daha da artırması beklenebilir.

---

105 *New York Times*, 13, 27 Temmuz ve 27 Eylül 1953. Lewis, *Turkey*, s. 135. Bu olaylar hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. *Cahiers*, XXVIII, s. 190-191; Smogorzewski, "Democracy in Turkey", s. 83. *Millet* bir süre sonra yeniden çıkmaya başlamışsa da okuyucu bulamadığından kapanmıştır. *Cahiers*, XXXI, 1955, s. 99 -100.

106 Millet Partisi'nin başlıca niteliklerinden biri bölgeci bir karaktere sahip oluşudur. Parti özellikle Orta Anadolu'da, Kırşehir, Kastamonu ve Sinop illerinde güçlüdür. Bkz. *İstatistik Yıllığı*, Ankara, 1953, s. 178.

4. Hürriyet Partisi

Bu parti, Demokrat Parti'nin, Ekim 1955'te yapılan dördüncü kongresi sırasında partiden çıkarılan veya istifa eden milletvekilleri tarafından kuruldu.[107] Sayıları otuz üçü bulan kurucuların otuzu milletvekiliydi. Bunların önemli bir kısmı bakanlık yapmış ve 1946-1950 devresinde Demokrat Parti saflarında yoğun bir faaliyet göstermişlerdi.[108] Bu kurucular, genellikle, Demokrat Parti'nin Halk Partisi ile hiçbir ilişiği olmayan "aydın" ve liberal kanadını temsil ediyorlardı. Liderler kendilerini yeni bir parti kurmaya ve Demokrat Parti'ye karşı cephe almaya sevk eden şartları şöyle açıklamaktaydılar: "100 yıldan fazla bir zamandan beri memleketimizde devam edegelen hürriyet mücadelesinin (...) lider mevkiinde olanların davaya sadakatsizlikleri yüzünden hâlâ başarıya ulaşamamış olması cidden elem vericidir. Yakın tarihimizin tecrübeleri milletimizin demokrasiye layık olduğunu ve bu rejimin gerektirdiği olgunluğa sahip bulunduğunu ispat ettiği halde bunun Batılı manada esaslarını kavramamış ve davaya yürekten inanmamış insanlar tarafından demokrasi bir defa daha yozlaşmaya uğratılmıştır."[109]

Demokrat Parti liderler, artık demokrasiye inanmadığı için, bu partinin temelinde bulunan demokratik hedefleri gerçekleştirmek adına Hürriyet Partisi'ni kurduklarını bildiriyorlardı.

Hürriyet Partisi'ne göre, demokrasinin temelleri bireyde ve ona tanınmış olan hürriyetlerdeydi. Birey, demokrasi yoluyla refah ve saadetini sağlayabilir, gelişmesini gerçekleştirebilirdi. Bu hedeflere ulaşmak ve kişilerin tahakkümü altına girmiş bulunan Demokrat Parti'nin hatasını tekrarlamamak amacıyla Hürriyet Partisi, bazı tedbirler ileri sürüyordu. Siyasi partiler için anayasa

107 *Cumhuriyet*, 21 Aralık 1955; *The Economist*, 26 Kasım 1955, s. 738; *Cahiers*, XXXII, 1955, s.244.

108 Demokrat Parti içindeki görüş ayrılıkları ve ihraçlar için bkz. ss. 221-224, 232, 413, 424-426.

109 *Cumhuriyet*, 20 Kasım 1955.

güvencesi, tarafsız idare, bağımsız mahkemeler, partiler üstü radyo ve zabıta, hükümet ve meclis arasında kontrol ve denge sağlayacak bir mekanizma, hür basın gibi tedbirler demokratik bir siyasi rejimin kalıcılığını garanti altına alacak şartlar olarak görülüyordu. İktisadi kalkınma ise baskı korkusundan ve şüpheden kurtulmuş[110] vatandaşlar arasındaki dayanışma yoluyla gerçekleştirilecekti. Yalnız, Hürriyet Partisi, liberalizm ya da devletçilik gibi klasik iktisat kuramlarına bağlanmak istemiyordu. Partinin kanaatine göre bu kavramlar, bu çağda bilimsel bir temelden yoksun bulunuyorlardı. İktisadi araştırma, enstitüler kurmak, para ve vergileri ayarlamak, iktisadi rasyonalizasyon ve koordinasyon, sosyal adalet yeni iktisat politikasının başlıca özellikleri olacaktı. Hürriyet Partisi programı, daha somut olarak, ikinci bir meclis ve anayasa mahkemesinin oluşturulmasını, grev hakkına sahip olacak sendikalar kurulmasını öngörüyordu. Parti her ne kadar üye kabulünde titiz davranmaya kararlı olduğunu ilan etmişse de resmen kuruluşundan hemen sonra, kırk sekiz ilden örgüt kurmak için her türlü müracaat yapıldığı duyuldu.[111]

Hürriyet Partisi üyelerinin çoğunluğunu, partilerinden memnun olmayan eski Demokratlar oluşturuyordu. Parti, bir zamanlar Demokrat Parti'nin kalesi olan Ege Bölgesi'nde teşkilatlanmaya başlamıştı.

1957 seçimleri arifesinde, muhalefet partileri arasında işbirliği görüşmeleri Hürriyet Partisi'nin girişimiyle başladı. 1956'da, siyasetle uğraştıkları, daha doğrusu hükümeti eleştirdikleri için görevlerinden uzaklaştırılan Ankara Üniversitesi profesörleri de Hürriyet Partisi saflarına katıldı. Bu profesörlerden biri de, *Forum* dergisinin, İngiltere'de eğitim görmüş olan başyazarı Aydın Yalçın'dı. Hürriyet Partisi memleketteki nüfuzu konusunda fazla iyimserdi.[112]

110 *Cumhuriyet*, 24, 31 Aralık 1955.

111 *Cumhuriyet*, 12 ve 19 Aralık 1955. Bu partinin programının öteki partilerden farkı olmadığı belirtilmiştir. *Hürriyet*, 21 Kasım 1955.

112 Hürriyet Partisi, "Hürriyete ve Refaha Doğru" başlığını taşıyan beş yıllık bir kalkınma planı yayınlamıştır. Ankara, 1957.

1957 seçimlerinde parti 358.000 oy aldı ve sadece dört milletvekilliği kazandı (Burdur'dan). Bu başarısızlığın başlıca sebebi, partinin bütün memleketi kapsayan bir örgütlenme kuramamış, kurduğu örgütleri de yeterince kuvvetlendirememiş olmasıydı. (Hürriyet Partisi, seçim kampanyası sırasında yeni şubeler açmakla uğraşıyordu ki bunlar öteki partilerin yerleşmiş örgütleriyle elbette baş edemezdi.) 1957 seçimlerindeki hezimet, partide büyük bir hayal kırıklığı yarattı. Bir süre devam eden görüşmeler ve tereddütlerden sonra Kasım 1958'de Hürriyet Partisi, Halk Partisi ile birleşti. Hürriyet Partisi böylece tarihe mal oldu ve Türkiye'nin siyasi hayatında yaratıcı, bağımsız bir güç olması konusunda beslenen ümitleri ve elinde bulunan imkânları boşa çıkardı.

C. DİĞER TÜRK SİYASİ PARTİLERİ[113]

Türkiye'de 1945'ten sonra kurulmuş (ve bazıları kurulmakta) olup sayıları yirmi dokuzu bulan küçük siyasi partilerin -evvelce anılan sosyalist partiler hariç-[114] herhangi bir özellikleri yoktur. Çoğu zaman bu partiler bir merkez örgütü kurmaktan öteye gidememişler, üyelikleri de kurucuların sınırlı sayıdaki arkadaşlarından ibaret kalmıştır. Bu sebeple, bu partileri sıradan bir siyasi kulüp veya dernek saymak belki daha doğrudur. Gene çoğu zaman bu partiler basın, bilim veya toplum içinde tanınmış, orta sınıfın zengin tabakasına mensup bazı kurucuların düşünce ve duygularını açıklamaya yarayan birer araç olmuşlardır. Bu partilerin çoğu ayrıntılı ve sistematik bir politik görüşe sahip değildir; tersine belirli bir düşünce akımını, hatta tavsiyeleri ifade ve temsil etmektedirler. Partiler genellikle cumhuriyetçi ve muhafazakârdır; fakat Türkiye'nin gerçek siyasi ve toplumsal şartları hakkında hemen hiçbir siyasi tahlil ve bilgileri yoktur. Çoğu zaman halk bunların var olduğundan bile habersiz-

113 Tunaya, *Siyasi Partiler*, ss. 693 -748 *passim*; *Siyasi Dernekler*, ss. 105 -144, 183 -620 *passim*.

114 Bkz. 17. bölüm, s. 14.

dir. 1958'deki duruma bakılırsa, bu partilerin Türkiye'deki siyasi hayatın rotasını etkileyecek kadar büyümesi veya faaliyetlerini artırması beklenemez. Pratik bakımdan gerçekleşmesi imkânsız görünen bir koalisyon, belki bu partilerin liderlerini birleştirip belirli bir görüş birliği sağlayabilir.

Bu küçük partiler arasında özellikle Milli Kalkınma Partisi ile Köylü Partisi anılmaya değerdir. Milli Kalkınma Partisi, 1945'te Türkiye'de parti kurma yasağı kaldırılınca ilk kurulan parti olma şerefine sahiptir. Parti 1946 seçimlerine katılmış; fakat pek başarı sağlayamamıştır. 1954'te ise 9.257 oy almış ve kurucusu zengin bir sanayici olan merhum, Nuri Demirağ, Demokrat Parti listesinden İstanbul milletvekili seçilmiştir.[115] Parti, liderinin ahlaki ve toplumsal görüşlerini yansıtmış, halkın desteğinden çok, Demirağ'ın sağladığı paralarla varlığını devam ettirmiştir. Daha baştan itibaren iç çekişme ve kavgalarla yıpranan[116] ve belirli toplumsal ve ekonomik görüşlerden yoksun olan Milli Kalkınma Partisi, Demokrat Parti'nin kurulması üzerine Türk siyasi hayatında bir kuvvet olmaktan çıktı.

Köylü Partisi,[117] küçük bir aydınlar grubu tarafından 19 Mayıs 1952'de kuruldu.[118] Parti aslında bir sınıf örgütlenmesine dayanmıyordu. Bazı aydınların, köylülerin hayat seviyesini yükseltmek ve halkın köy sorunlarına ilgisini uyandırmak arzusunu ifade ediyordu.[119] Partinin programı da -tarımın gelişmesi sorununu özel olarak ele almakla beraber- genellikle siyasi sorunlar üzerin-

115 *İstatistik Yıllığı*, s. 177. Tunaya, partiden aldığı bilgiye dayanarak Milli Kalkınma Partisi'nin 121.353 oy aldığını söylemektedir ki bu rakamın doğru olması ihtimali zayıftır. Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 640.

116 *Millet*, 4 Nisan 1946, s. 3.

117 Köylü Partisi, Liberal Köylü Partisi, Toprak, Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi ile Müstakiller Birliği'nin birleşmesi sonucunda doğmuştur.

118 Kurucular; Profesör Ethem Menemencioğlu, Profesör Remzi Oğuz Arık, Cezmi Türk, Tahsin Demiray'dır. Kurucuların bazıları Demokrat Parti milletvekiliydiler.

119 *Türkiye Köylü Partisi*, İstanbul, 1950.

de duruyordu. Parti, 1954 seçimlerinde 60.900, yani bütün oyların % 0,56'sını aldı ve milletvekili çıkaramadı. 1955 yılında yapılan mahalli seçimlerde ise söz konusu olan 11.807 üyelikten 262'sini Köylü Partisi kazandı. Fakat bu sonuç, partinin kendi gücü sayesinde elde edilmiş olmayıp diğer büyük muhalefet partilerinin seçimi boykot etmiş olmasıyla sağlanabilmişti.[120] Partinin otuz ilde ve yüz yirmi kazada örgütü vardı; fakat gerçek gücü bilinmiyordu. 1955'te yapılan Dördüncü Parti Kongresi, idealizmi bir tarafa bırakılırsa, Köylü Partisi'nin özgün bir siyasi görüşü olmadığını ortaya koydu. Köylü Partisi 1957 seçimlerine girmedi.

Partinin başkanı Tahsin Demiray, siyasi sorunlar hakkında belirli görüşlere sahip bir siyasi düşünürden çok, inanç yanı ağır basan bir liberaldi.[121] Bu parti, büyüklük, fikirler ve örgütlenme bakımından, savaş öncesi Balkanların köylü partileri ile mukayese edilemez nitelikteydi. 1957 seçimlerinden sonra Köylü Partisi, Cumhuriyetçi Millet Partisi ile birleşti, böylece siyasi sahneden çekilmiş oldu.

1946'dan sonra kurulmuş olup 1958'e kadar dağılmış veya bu tarihte faaliyette bulunan küçük partiler şunlardır:[122]

Sosyal Adalet Partisi - 1946'da kurulmuştur.

Liberal Demokrat Parti - 1946'da kurulmuştur.

Çiftçi ve Köylü Partisi - 1946'da kurulmuştur.

Türk Sosyal Demokrat Partisi - 1946'da kurulmuştur.

Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi - 1946'da merhum Ethem Ruhi Balkan'ın başkanlığında kurulmuştur. 1946 seçimlerine giren parti 16.000 oy aldı. 1950'de ise kazandığı oyların sayısı 465'e düştü.

---

120 *Cumhuriyet*, 1, 19 Aralık 1955. Parti kongresi hakkında bilgi için bkz. *Cumhuriyet*, 5 Aralık 1955; *Cahiers*, XXXII, 1955, s. 244.

121 Bir fikir edinmek için yazılarına bkz. Tahsin Demiray, *Arkada Bıraktığım Küçük İşaret Taşları*, İstanbul 1955; *Toplum Yapımıza Tarih İçinde Bir Bakış*, İstanbul, 1955.

122 Bkz. Tunaya, *Siyasi Partiler*, ss. 693 -744; *Siyasi Dernekler*, ss. 183-620 *passim*; *Cahiers*, XXVI, 1948, s. 252 vd.; Rustow, "Politics", s. 93; Lewis, *Turkey*, s. 138; Jaschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, ss. 57-75, *passim*.

Yalnız Vatan İçin Partisi - 1946'da kurulmuş olan bu parti faşizme eğilim gösteriyordu, 1952'de kendini feshetti.

Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi - 1946'da kurulmuştur.

Arıtma Koruma Partisi - 1946'da kurulmuş, 1947'de kendisini feshetmiştir.

İslam Koruma Partisi - 1946'da kurulmuş, aynı yıl hükümet tarafından kapatılmıştır.

Yurt Görev Partisi - 1946'da kurulmuş ve kapanmıştır.

İdealist Partisi - 1946'da kurulmuş ve kapanmıştır.

Türkiye Yükselme Partisi - 1948'de kurulmuş ve kapanmıştır.

Öz Demokratlar Partisi - 1948'de kurulmuş, 1949'da Millet Partisi ile birleşmiştir.

Türk Muhafazakâr Partisi - 1947'de kurulmuştur.

Serbest Demokrat Parti - 1948'de kurulmuş ve kapanmıştır.

Müstakil Türk Sosyalist Partisi - Cumhuriyet'in ilk yıllarında solcu olarak bilinen Arif Oruç tarafından 1948'de kurulan bu parti, Oruç'un ölümünden sonra dağılmıştır.

Toprak, Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi - 1949'da kurulmuş, 1952'de Türkiye Köylü Partisi ile birleşmiştir.

Müstakiller Birliği - 1949'da kurulmuş, 1952'de Türkiye Köylü Partisi ile birleşmiştir.

Çalışma Partisi - 1950'de kurulmuştur.

Liberal Köylü Partisi - 1950'de kurulmuş, 1952'de Türkiye Köylü Partisi ile birleşmiştir.

Demokrat İşçi Partisi - 1950'de kurulmuştur. Bu parti siyasi bakımdan sendikaları temsil etmek istemişse de başarı sağlayamamıştır.

İslam Demokrat Partisi - 1951'de kurulmuş ve kapanmıştır.

Bir Hıristiyan partisi kurulacağına dair rivayetler çıkmışsa da bu söylentiler gerçekleşmemiştir.

ON ALTINCI BÖLÜM
ÖZET VE GELECEĞE BAKIŞ

Bundan önceki bölümlerde Türkiye'de çok partili sistemin gelişmesi ve bu gelişmeyi etkileyen tarihi, ekonomik, toplumsal ve kültürel etkenler incelendi. Uzun dönem perspektifli bu tür bir karşılaştırma, son on veya on beş yıl içinde kaydedilen hızlı siyasi ilerlemenin önemini belki gereğiyle ortaya koymamaktadır. Bununla beraber, Türkiye'nin milli hedefleri Batı ölçülerine göre tespit edilmiş olduğundan, yurdun siyasi başarıları ve eksiklikleri yine Batı ölçülerine göre değerlendirilmelidir.

Osmanlı İmparatorluğu, modernleşme hareketlerine orduda yaptığı küçük reformlarla başladı. Yüz yıldan fazla bir süre içinde yavaş yavaş yürütülen bu reformların sonunda saltanat ortadan kalktı ve yerine Cumhuriyet idaresi geçti. Sonra da çok partili liberal bir sistem kabul edildi.

Türkiye'deki ilk büyük siyasi parti olan İttihat ve Terakki, başlangıçta gizli bir dernek olarak kurulmuştu. Derneğin başlıca hedefi, padişahın mutlak iktidarını sınırlandırmak ve 1876 Kanuni Esasi'sini yürürlüğe koymak gibi sınırlı bir siyasi gayenin gerçekleştirilmesiydi. Dernek 1908'de bu gayesini gerçekleştirdikten sonra 1913'te siyasi parti şeklini aldıysa da davranışları ve felsefesi bakımından dar görüşlü bir ihtilalci örgüt niteliğini korumaya devam etti.

Jön Türkler devrinde kurulan diğer siyasi partilerin faaliyetleri de partizanca birtakım gayeler uğruna çaba göstermekten ibaret kaldı. Jön Türkler, parlamentarizm ve liberalizmi, kurdukları meşruti rejimin temeli sayıyorlardı. Uygulamada ise padişahtan aldıkları fiili iktidarı vatandaşla paylaşmayı reddederek halka ve halkın siyasi olgunluğuna güvenmediklerini göstermeye devam ettiler. Batı karşısında aşağılık duygusu, vatandaşa karşı kendini yüksek görme tutumu ve yıkılmakta olan imparatorluğu eski ihtişamına kavuşturmak hülyası gibi karışık bazı toplumsal ve kültürel etkenlerin tesiri altında hareket eden Jön Türkler, nihayet Osmanlı Devleti'ni kurtarmak değil, bilakis çöküşünü hızlandırmak suretiyle başarısız oldular. Sınırları içinde yaşayan çeşitli milletlerin bağımsızlık savaşları ile yıpranmış bulunan Osmanlı Devleti'nin yeniden örgütlenmesi, yabancı sermayenin eline düşmüş ilkel bir ekonominin modernleştirilmesi gibi görevler, Jön Türklerin gücünü ve kabiliyetini aşıyordu. Jön Türklere göre bu keşmekeşten kurtulmanın tek yolu, devlet mekanizmasını güçlendirmek ve ona milli bir nitelik kazandırmak için kültürel, ekonomik reformlara girişerek siyasi ve toplumsal yapıyı modernleştirmekten geçiyordu. Böylece, kısa süren bir parlamentarizm devresinden sonra Jön Türkler, bu gayelerine erişmek üzere devleti tamamen araç olarak kullanan bir zümre diktatörlüğü kurdular. Milliyetçiliğin kutsallaştırdığı ve meşru gösterdiği devlet adına, kökleri çok eski devirlerde olan otokrasi ve kişileri putlaştırma gelenekleri yaşamaya devam etti.

Jön Türkler devrinin Türk siyasi hayatının sonradan geçirdiği gelişmeler üzerinde belirli bir etkisi oldu. Nitekim Cumhuriyet'in temel ilkelerinden olan laiklik ve devletçilik uygulamalarına da bu devirde başlanmıştır. Bu olaylara bakarak Türkiye'nin gerçek kültürel ve maddi modernleşmesinin Jön Türkler devrinde başladığı söylenebilir. Ayrıca orta sınıfın aşağı tabakalarından gelen, yenilik taraftarı aydınların iş başına geçmelerine, saltanatın itibar ve iktidarını etkili bir şekilde sarsmalarına imkân vermekle Jön Türkler, Cumhuriyet idaresine de pek önemli hizmetler-

de bulunmuşlardır. Bununla beraber Jön Türkler hakkında kırk yıl içinde verilen hüküm, sadece imparatorluğun yıkılışını önleyemedikleri gerekçesine dayanmaktadır. Ayrıca aşırı bir politika güttükleri için de eleştirilmişler ve bu sebeple başarıları üzerinde durulmamıştır.

Cumhuriyet rejimi, Kurtuluş Savaşı'nda memleket çapında itibar kazanan bir avuç liderin kararı sonucunda kurulmuştur. Batılılaşma yoluyla modernleşme Cumhuriyet'in ana hedefi olmuş, milliyetçilik ve laiklik de bu hedefe ulaşmak üzere araç olarak kullanılmıştır. Bu politikaya koşut olarak bir "eşitçilik" eğilimi de gelişmiştir. Sonraları toplumsal reform adını alan bu eğilim Jön Türklerin oligarşisine, padişahın ve imparatorluk idarecilerinin faydalandığı imtiyazlara karşı duyulan toplumsal hoşnutsuzluğu ifade etmektedir. Türk Devrimi'nin daha ziyade siyasi bir karakter taşıması, iç ve dış siyasi, ekonomik gelişmeler; yavaş yavaş bu toplumsal hoşnutsuzluğu azaltmıştır. Böylece bu toplumsal eğilimin rejimi aşırı sola itmesi önlenmiş ve rejim, rotasını zamanla sağa kaydırmıştır.

Cumhuriyet idaresi çeşitli aşırı akımlar arasında zaman zaman bocalamalar geçirmiş olmasına rağmen, milli egemenlik gibi sağlam bir siyasi temele dayandığı için varlığını devam ettirebilmiştir. Nihai hedefin demokrasi olduğu açıkça belirtilmemekle beraber, Cumhuriyet rejiminin taşıdığı öz anlam ve kökü Fransız Devrimi'ne dayanan egemen siyasi düşüncenin idare şeklini zamanla demokrasiye ulaştırması beklenebilirdi. Nitekim demokrasi rejimine geçildikten sonra liderler, nihai gayenin Türkiye'de de Batı demokrasilerine benzer bir rejim kurmak olduğunu açıkça belirtmişlerdir.

Halk, Cumhuriyet'in getirdiği siyasi ve kültürel reformlar güvence altına alındıktan sonra rejime liberal ve demokratik bir hüviyet verileceği inancıyla, tek partili rejimin sıkıntılarına ve ekonomik kalkınma planlarının gerektirdiği fedakârlıklara katlandı. Yeni rejimin başta gelen hedefi, memleketi süratle modernleştirmekti. Güçlü bir milliyetçiliğe dayanan sağlam ve istikrar-

lı bir hükümet, bu hedefin elde edilmesi için mevcut bütün vasıtalardan faydalandı. Memleketin toplumsal yapısını yavaş yavaş değiştiren, onu daha girift bir şekle sokan yoğun bir ekonomik kalkınma hamlesine girişildi. Bu toplumsal ve ekonomik değişikliklere koşut olarak vatandaşlara modern ve milliyetçi yeni bir ruh aşılanmaya çalışıldığı gibi Cumhuriyet rejimini ve onun getirdiği modern kurumları sağlamlaştırmak üzere çeşitli kültürel devrimler de yapıldı.

Zamanla tek partili rejimin ve onun hürriyetlerin kısıtlanmasını öngören monolitik felsefesinin, toplumun çeşitli sosyal ve siyasi ihtiyaçlarını karşılamak konusunda tamamen yetersiz olduğu görüldü. Gerçekten toplum, istisnaları ne olursa olsun, çok sınıflı bir sosyal yapıya hâkim olan liberal fikirlerin etkisinde gelişmiş ve ona uygun birtakım ideallere sahip olmuştu.

İçteki toplumsal ve siyasi gelişmelerle demokrasi taraftarı ülkelerin İkinci Dünya Savaşı'ndaki zaferlerinin etkisiyle Halk Partisi Hükümeti, rejimi bir miktar liberalleştirmek ihtiyacını duydu. Hükümetin bu yoldaki kararı, muhalefetin açığa çıkmasında büyük rol oynadı. Anayasanın liberal bir biçimde yorumlanması ve rejimin milli egemenlik ilkesine intibak ettirilmesi gibi talepler öne sürüldü. Kısa bir süre sonra da muhalefet, bir siyasi parti şeklinde örgütlendi. Halk Partisi'nden çekilen bazı kimseler Demokrat Parti'yi kurdular. Bu olayı izleyen devrede Halk Partisi ile Demokrat Parti -ki bu parti bütün muhalefeti sinesinde toplamaktaydı- arasında baş gösteren mücadele, gerçek bir çok partili demokratik sistem kurmak konusu etrafında cereyan ediyordu.

Bu arada, Halk Partisi içinde de bir mücadele ortaya çıktı. Örgütten gelen liberalizasyon isteklerini göz önünde tutan genç üyeler, partinin iktidarda kalmasını sağlamak amacıyla ancak çok yavaş ve az bir liberalizasyona taraftar olan sağcı azınlıkla yaptıkları mücadeleyi kazandılar. Bunun üzerine 1947-1948'de girişilen liberalizasyon, partinin itibarını artırdıysa da 1950 seçimlerinde yenilgiye uğramasını önleyemedi.

Çok partili sistem uğruna girişilen mücadele bir sınıf mücadelesi değildi. Bu yolda savaşan tüm grupların kurdukları toplumsal koalisyonu harekete geçiren bir tek ortak gaye vardı; o da genel biçimde demokrasi diye tanımlanan değişiklik arzusuydu. Oysa demokrasinin hürriyetten başka ne anlam taşıdığı konusunda hiçbir anlaşmaya varılmış değildi. Hatta çok partili sistem bile bir fikir olarak önceden düşünülmüş olmayıp, liberalizasyonun başlamasından ve muhalefet partilerinin kurulmasından sonra bir olgu olarak ortaya çıkmıştı. Her ne olursa olsun çok partili sistem için yapılan mücadele büyük şehirlerde başladı; fakat asıl gücünü köylerden aldı ve orada sonuçlandırıldı. Toprak sahipleri, serbest meslek sahipleri, işadamları gibi, küçük şehirlerde ve kasabalarda oturan diğer orta sınıf mensupları da bu mücadelede başrolü oynadılar. Hâlbuki geçmişte siyasi meselelerde tek söz sahibi aydınlar olmuştu. Hükümete muhalefet etmekte birleşen ve bu mücadeleyi destekleyen köylü ve işçilerin liderler kadrosunda temsilcileri yoktu aslında. Büyük siyasi partilerin liderleri, az çok tereddüt geçirdikten sonra, toplumun sınıf örgütlenmesine dayandığını olgu olarak kabul etmekle beraber, Türk siyasi partilerini sosyal sınıflar temeli üzerine kurmak fikrinden vazgeçtiler.

Böylece doğrudan doğruya üretici olan veya üretimle ilgili alanlarda çalışan orta sınıf mensupları, bu mücadelenin hemen hemen yegâne lideri oldular. Bu, Türkiye tarihi göz önünde tutulursa çok büyük bir ihtilaldi. Ancak bu durum o tarihte hiçbir hoşnutsuzluk uyandırmadı, çünkü bütün toplumsal gruplar, hep birlikte kurmak istedikleri demokrasinin herkese eşit toplumsal ve siyasi faydalar sağlayacağına inanmış görünüyordu. Bu ana düşünce her türlü parti bağlılığını ve sınıf düşüncesini aşıyordu.

1946'da başlayan siyasi mücadelenin ana gayesi yavaş yavaş beliriyordu. Hedef, hükümet kavramı değişmeksizin, sadece iktidarı bir siyasi partiden diğer bir partiye devretmek değildi. Ana hedef, çok partili demokrasiyi kurmak ve kökleştirmekti. Yeni bir siyasi partiyi iktidara getirmek düşüncesi ise ancak bu gayeyi gerçekleştirmek içindi. Çok partili mücadele, tek parti hâkimiyetine son

vermek olan birinci hedefine ulaşmış, ikinci hedefine ise ulaşamamıştır. Çünkü sözü geçen mücadele döneminin sonunda çok partili sistemin varlığını ve kalıcılığını güvence altına alacak anayasa değişiklikleri yapılmamış ve gerekli kurumlar oluşturulmamıştır. Yeni sistem, tek parti idaresinin de temeli olan anayasanın daha liberal bir şekilde yeniden yorumlanması suretiyle kurulmuştur. Çok partili sistemin, tecrübelerden yararlanarak yavaş yavaş yerleşeceği ümit edilmiştir. Bu ümidin kaynağı da her politikacının kendisini dürüstlükle demokrasi idealine adayacağı varsayımıydı.

Çok partili sistem uğruna yapılan mücadeleye katılan siyasi partiler, Türkiye'de demokrasiyi kurmak ve yerleştirmek gibi tarihi bir misyonu üzerlerine almış görünüyorlardı. Demokrasinin ana temelleri atıldıktan sonra kurulacak siyasi partilerin, Türk toplumunun yeni toplumsal ve ekonomik ihtiyaçlarını ve kültürel hedeflerini daha somut bir şekilde belirtip onlara göre yön alacakları beklenebilirdi. Kurulmakta olan bu yeni siyasi yapının ve teşkilatın mimarları sayılabilecek Halk Partisi ile Demokrat Parti, çok partili rejim sağlam bir şekilde yerleştikten sonra üç şıkla karşı karşıya kalacaklardı: Birinci şık, yeni rejimin temellerini atarak ana ödevini yerine getirmiş bir kurucu meclis gibi ortadan kalkmayı kabul etmekti, ikincisi, memleketin yeni ihtiyaçlarını karşılamak ve kendi kalıcılıklarını garanti etmek amacıyla partilerin muhafazakâr-gelenekçi tutum ve felsefelerini değiştirerek daha belirli, toplumun daha geniş çapta temsili esasına dayanan bir politikaya yönelmesiydi. Üçüncü bir şık da 1946'da başlamış olan demokrasiye geçiş çabasını olduğu yerde bırakıp çeşitli bahane ve özürlerle iktidara sarılmaktı.

Halk Partisi birinci şıkkı tercih ederek bünyesinde reform yaptı ve misyonunun bir kısmını tamamladıktan sonra, halkın iradesine uyarak 1950'de iktidarı Demokratlara teslim etti. Demokrat Parti'nin ilk ve mantıki gayesi iktidara geçmek, bundan sonraki ve asıl önemli misyonu ise bir halk hareketi olmaktan çıkıp gerçek bir siyasi parti kimliğini kazanarak yeni rejimi sağlamlaştırmak ve kendi varlığını teminat altına almaktı. Demokratlar 1950'de ikti-

dara geçerek ilk gayelerini gerçekleştirdiler. Fakat kendi anlamlarına göre tayin ettikleri ekonomik kalkınmaya demokrasinin kurulmasına göre öncelik tanıdıklarından, ikinci gayeyi gerçekleştiremediler.

Siyasi alanda yapılan liberalizasyon, Türkiye'de yatırım yapmak isteyen yabancı sermayeye güven verdi. Ayrıca Türkiye'yi herhangi bir tecavüze karşı savunulacak, korunacak demokrasi ve hürriyet taraftarı ülkeler arasına soktu. Bunun bir sonucu olarak Batı ülkeleri ve özellikle Amerika, Türkiye'ye 1949'da başlayan ve sonraları miktarları gittikçe artan kredi ve ekonomik yardım sağladı. Ekonomik faaliyetlerin süratle artmasıyla birlikte Demokratların çok partili sisteme verdikleri önem de gittikçe azaldı. Böylece dış yardım, bir yandan memleketin ekonomik kalkınmasına hizmet ederken öte yandan da Türkiye'de gerçek anlamda çok partili bir demokrasinin kurulması için harekete geçenlerin gücünü ortadan kaldırdı. Demokratların ekonomik kalkınmaya verdikleri önem, bir bakıma muhalefet yıllarında köylülere bulundukları vaatler ile ekonomik faaliyetleri ve üretimi artırmak suretiyle yurdun toplumsal ve kültürel sorunlarını çözmek fikrinin bir sonucuydu. Cumhuriyet devrinde genel hayat standardı pek yükselmemişse de kültürel ve toplumsal değişikliklerin etkisiyle daha iyi bir hayat yaşama şuuru ve isteği hızla gelişmiştir.

Gerçek bir çok partili sistem için yapılan mücadele, bugün (1958) tamamen durmuş gibi gözüküyorsa da uzun vadede Türkiye'de demokrasinin hem kalıcılığını hem daha hızla gelişmesini sağlayacak derin değişiklikler meydana getirmiştir. Bir defa bu mücadele tek partili rejimi yıkmış ve onun yeniden kurulmasını haklı gösterebilecek sebepleri ortadan kaldırmıştır. Halk Partisi, geçmişteki iktidar tekelini devrimleri yapmak ve korumak gerekçesiyle haklı göstermeye çalışmıştı. Çok partili sistem uğruna girişilen mücadele ise devrimlerden çoğunun halk çoğunluğu tarafından benimsendiğini göstermiştir. Hükümeti denetim altına almadıkları sürece gerici kuvvetleri mevcut kurumlar yoluyla

kontrol altında bulundurmak, hatta zor yöntemler kullanmadan devrimlere riayet etmelerini sağlamak mümkündür.

Çok partili sistem mücadelesinin sonucu olan liberalizasyon, siyasi güvenlik getirdiği gibi, bireye saygı gösterilmesini, bürokratik baskıya son verilmesini ve özellikle bireylerin devlet işlerine bizzat katılabilmelerini sağlamıştır. Halk, seçim hakkına kendisinden alınmasına imkân olmayan bir hak gözüyle bakmakta, bu hakkı hükümeti kontrol için en etkili vasıta olarak görmektedir. Demokrat Parti'nin, 1949 Kongresi'nde ortaya attığı, oy sandıklarına yapılacak bir müdahalenin bireyi meşru müdafaa durumuna sokacağı, yani ona isyan hakkı vereceği kuramının, seçim hakkının kutsallığını sağlamakta büyük etkisi olmuştur. Bu yüzden Türkiye'de hiç kimse, büyük karışıklıklara sebep olmak gibi bir sorumluluğu yüklenmeden diktatörlük kuramaz. Çok parti mücadelesinin belli başlı gayelerinden biri, bireye saygı duygusunu kökleştirerek devlet otoritesini sınırlandırmak ve eldeki bütün kamu imkânlarından yararlanarak bireyin mutluluğunu sağlamaktı.

Yukarıdan beri anlatılan mücadele, kamuoyunu güçlü bir etken haline getirmiş, siyasi tutum ve davranışlarda çeşitli değişikliklere sebep olmuştur. Polisin otoritesi sınırlandırılmış, liderliğin ve emir vermenin kutsallığı ortadan kalkmıştır. Liderler artık halkın içine karışmakta ve halk tarafından kendilerine sorular yöneltilebilmektedir. (Ancak son zamanlarda bu durum tekrar eski haline dönmüştür.) Hükümeti eleştirme hakkı, kuramsal bakımdan, bireyin doğuştan sahip olduğu bir hak sayılmaktadır, çünkü hükümetin icraatı artık vatandaşların kontrolünün ötesinde ve üstünde tutulmamaktadır. Bunun zorunlu bir sonucu olarak da halkın devlet işlerine gösterdiği ilgi birdenbire çok artmıştır. Okunan gazete sayısının 1946'dan beri % 300 artması da bunu doğrulamaktadır (1958). Eskiden beri geçirdiği çeşitli tecrübeler, halka hükümet hakkında gerçek hükmü vermeyi öğretmiştir. Halk yalnızca hükümetin icraatlarını değil, bu icraatları ortaya koyarken uygulanan yöntemleri ve bu uğurda ödenen bedeli de göz önünde tutmaktadır. Bu şartlar altında bir hükümetin, halkın görüş-

lerine uygun olmayan bir politikayı uzun bir süre yürütmesi son derece güçleşmektedir. Bireyin düşünüş tarzında ve davranışındaki bütün bu değişmeler, 1789 Devrimi'nden sonra Fransa'da gelişen siyasi bireyciliği hatırlatmaktadır.

1949'dan sonraki yıllarda temposunu artıran ekonomik gelişme, 1946'daki liberalizasyonda rolü olan toplumsal kuvvetlere yeni bir hız vermiştir. Ekonomik gelişme sonucunda milli üretim iki misline yükselmiş; fakat milli gelirin dağılışında eskiden beri mevcut olan dengesizlik devam etmiştir. Toprak sahiplerinin, sanayicilerin ve tüccarların elinde süratle sermaye birikmesine karşılık, endüstri ve tarla işçileri bu devrede artan iş imkânlarından ve bazı güvenlik tedbirlerinden faydalanmış olmalarına rağmen ücretlerinde fazla bir artış görmemişlerdir. Tarımın makineleşmesi de kiracı ve ortakçıların şehirlere göç etmesine yol açmıştır.

Tarımda uygulanan devletçilik, çiftçilere yardım sağlamak şeklinde yorumlanmıştır. Endüstride ise liberalizm kısa bir süre sonra durdurulmuş ve devlet, tarım alanından gelen iş gücüne iş imkânı sağlamak için iddialı bir endüstrileşme programına girişmiştir. Yeni iktisadi politika yalnızca görünürdeki sorunlarla ilgilenmiştir. Bu politika, geleneksel tarımın tez elden makineleşmesi ve milli gelirin dengesiz dağılışı gibi olayların doğurduğu toplumsal ve siyasi sorunları çözmek şöyle dursun, onlara dokunmamıştır bile.

Dış yardım ve krediler devam ettiği sürece hızlı ekonomik gelişmenin sebep olduğu toplumsal değişmeler ve huzursuzluk belirsiz kalmış ve hiçbir endişe doğurmamıştır. Fakat krediler ve yardımlar azalınca, ekonomik konjonktür düşmeye ve kötü planlanmış kalkınmanın etkileri her şekilde kendini hissettirmeye başlamıştır. Böylece siyasi tartışmalar öncelik kazanmıştır. Demokratların muhalefetteyken savundukları fikirler, yani ekonomik kalkınmanın ilk şartının siyasi sorunların gereği gibi çözümlenmesi ve ekonomik kalkınmanın siyasi güvenliğe ve birey hürriyetine bağlı bulunduğu fikri tekrar günün konusu olmuştur.

Bu ekonomik ve siyasi gelişmelerin sonucu olarak, Türkiye'deki toplumsal sınıflar bugün de (1958) yeni bir koalisyon içinde bir-

leşmek yolundadırlar. Onları 1946'daki gibi bir araya getiren gaye, sağlam bir demokrasinin kurulmasıdır. Sınıflar arasındaki bu birleşmeye yön veren bazı fikirler, hatta liderler, 1946'daki siyasi mücadelenin fikir ve liderlerinden farklıdır. Toplumsal ve kültürel gayelerle hareket eden ve bazı sanayiciler tarafından da desteklenen aydınlar, bu yeni birleşmede önemli bir görev almış gözükmektedirler. İktidara geldiği zaman savunduğu siyasi gayeleri gerçekleştirmeyen ve kültürel kalkınmaya yüzeysel bir ilgi gösteren Demokrat Parti'ye karşı hoşnutsuzluk ilk olarak aydınlar arasında belirmiştir. Çoğu Cumhuriyet devrinde yetişmiş olan bu aydınlar, memleket davalarının yeni bir anlayışla ele alınmasını istemekte ve Demokratların pragmatik politikasına tepki göstermektedirler. Aydınların amacı, politika alanında eleştirel düşünceyi hâkim kılmak, Türkiye'de politikanın başlıca niteliği haline gelmiş olan muhafazakârlık ve duygusal davranışlar yerine akılcılığı koymaktır. Akılcı bir tutum ise Cumhuriyet'in modern kurumlarını gerici, dinci ve aşırı muhafazakâr kuvvetlere karşı koruyup güçlendirecektir.

Bu fikirlerde, modern Türkiye'yi yaratan idealleri hatırlatan bir özlem sezmemek imkânsızdır. Bugün kurulmakta olan sosyal koalisyonun gayeleri arasında yersiz gurur, şan şöhret düşkünlüğü gibi tek parti devri ideolojik kalıntılarını da bertaraf etmek vardır. Bunların yerine dünya ile açık rekabet ve karşılaştırma yoluyla elde edilecek gerçekçilik anlayışını getirmek arzusu hâkimdir. Bütün bu gelişmelerin son ve asıl hedefi demokrasiyi basit hesaplardan doğan bir meta olmaktan kurtarmaktır. Demokrasiyi yüksek bir siyasi örgütlenme şekli ve hürriyete bağlılığın bir ifadesi olarak görmek arzusu hâkimdir. Bu arada maddi ve manevi, toplumsal ve kültürel bakımlardan çok sayıda insana faydalı olacak ekonomik gelişmeye de büyük önem verilmektedir.

Bunların sonucunda, 1949'da başlayan ekonomik gelişme o zamana kadar edilgen kalmış, kendi gücünün ve menfaatlerinin bilincine varmamış kuvvetleri harekete geçirmiş, yeni bir birleşmeyi zorunlu kılmış ve demokrasiyi gidişi durdurulması

imkânsız hale getirmiştir. Artık bu kuvvetlere baskı politikasıyla değil; sadece insancılık, bilgi, akılcılık ve ileri görüşlülükle hâkim olunabilir. Bu gelişmelerin farkına varan ve toplumsal koalisyonun siyasi sonuçlarını önlemek isteyen Demokrat Parti, dört yıl daha iktidarda kalabilmek için seçimlere 1958 yazında değil, 1957 sonbaharında gidilmesine karar vermiş, yine de seçimleri büyük bir güçlükle kazanmıştır. 1961 seçimlerinde ise konjonktür yeniden yükselmediği veya 1950-1954 dönemindeki serbest politikaya dönülmediği takdirde, Demokrat Parti'nin yenilgiye uğrayacağına kesin gözüyle bakılabilir. Bunun dışında Demokratların tutacağı yegâne yol, muhalefeti tümüyle tasfiye etmektir.

1946-1950 yılları arasındaki mücadelede sağlanan siyasi kazançları muhafaza edecek ve gelecekteki gelişmelere zemin hazırlayacak diğer bir güç de dünya kamuoyunun tutumudur. Batı ülkeleri dışında siyasi bakımdan ilk Batılılaşma denemesi olarak Türk demokrasisinin önemi büyüktür. Türkiye'nin milli savunma ve ekonomik gelişme bakımından dış yardıma bel bağlamış olması ve Birleşmiş Milletler'e üye oluşu dünya kamuoyunda büyük etki uyandırmıştır. Çok partili sistem mücadelesi sırasında hür dünya milletleri Türk demokrasi hareketlerini onaylayıcı bir ilgiyle izlemiştir. Bu olay, dünya kamuoyunun Türkiye'deki etkisini güçlendirmiştir. Ayrıca genel olarak Türkler, açıkça söylemeseler bile, kendi memleketlerindeki gelişmelerin İslam dünyası üzerinde derin etkileri olduğunu bilmektedirler. Bu bakımdan Türkiye'de herhangi bir hükümetin, yurtdışı itibar kaybını göze almaksızın demokrasiye uzun bir süre karşı koyabilmesi veya bu akımı yok etmesi çok güçtür. Yurtdışında itibar kaybı, bu itibara bağlı olan ekonomik yardımın azalması ve dünya kamuoyunun Türkiye aleyhine dönmesi sonucunu doğurabilir.

Yukarıda söylediklerimiz Türk siyasi rejiminin üç evreden geçmiş olduğunu göstermektedir. Birinci evre, Jön Türkler denemesinden önce başlar ve Jön Türkler çağını da içine alır. Siyasi partiler, meşrutiyet ve parlamentarizm kavramları Türkiye'ye bu devrede girmiştir. İkinci evre, 1945'e kadar süren tek parti-

li Cumhuriyet idaresini kapsar ki bu, siyasi bir yetişme devresi olmuş, demokrasinin toplumsal ve ekonomik temellerini hazırlamıştır. 1946'da başlayan üçüncü evrede ise hedef, gerçek demokratik temeller üzerine oturtulmuş çok partili bir rejimin kurulması olmuştur. Türkiye hâlâ bu evrededir. Tek parti idaresi geride bırakılmış; fakat istenilen çok partili rejim de henüz tamamen gerçekleştirilmemiştir.

Türkiye'de demokrasinin alacağı nihai şekil hakkında bir hüküm vermek için vakit henüz erkendir. Ancak Türkiye'nin durumu göz önünde tutulunca, siyasi demokrasi kadar toplumsal ve ekonomik demokrasiye de önem verilmesi zorunluluğu ortaya çıkar. Türkiye'de -gerek toplumsal, gerekse ekonomik- demokrasi denemesi başarısızlığa uğrarsa, kuvveti eline alacak tek rejim, ifrat (aşırılık) rejimi olacaktır. Böyle bir halde de aşırı sağ ilk ihtimal olarak görülmektedir. Sağcı bir rejim ise ancak çok büyük sorumluluklar yüklenerek kurulabilir. Türkiye bugün yeni bir sağcı denemeye girişme konusunda tamamen isteksizdir, şurası da muhakkaktır ki sağcı bir rejim, çözüm bekleyen toplumsal ve ekonomik sorunların birçoğunun hakkından gelemez. Sözün kısası, Türkiye'de demokrasinin başarısızlığı, memleket için felaket doğurabilecek aşırı sağ veya aşırı sol bir rejimin kurulmasına zemin hazırlamış olacaktır.

Türkiye'de gerçek anlamda çok partili bir demokrasinin kurulabilmesi bazı şartların yerine getirilmesine bağlıdır. Bu şartların bir kısmı gerçek bir demokrasinin yaşayabilmesi için gerekli toplumsal ve kültürel atmosferi hazırlayacak, diğer bir kısmı da bu demokrasinin kalıcılığını hukuki ve siyasi bakımlardan güvence altına alacaktır. İlkin, anlaşma ve ikna bütün siyasi ilişkilerin temeli olmalıdır. Politikada anlaşma ve ikna yöntemi, kuvvet kullanma fikrinin yerine geçebilirse, hükümetin ve genel olarak toplumun felsefesini ve zihniyetini olumlu bir şekilde etkileyebilecektir.

Uzun vadeli hedeflere yönelmiş, evrensel karaktere sahip bir siyasi düşünce geleneğinin kurulması, Türkiye'nin siyasi sorunları ve demokrasi için hayati önem taşımaktadır. Osmanlı

İmparatorluğu, siyasi bir ideolojinin doğumunu hazırlayan etkenlerden yoksun olduğu, söz ve fikir hürriyetini reddettiği için böyle bir gelenek yaratamamıştır. Osmanlı liderler kadrosu, memleketin toplumsal, ekonomik ve kültürel eksiklerini görüyor; fakat köklü reformlara yanaşmayarak inatla dinciliğe, muhafazakârlığa ve sosyal dogmalara bağlı kalmakta ısrar ediyorlardı.

İlk devrelerde Cumhuriyet idaresi düşünce ve söz hürriyetini temel bir ilke olarak benimsemiş, ama düşüncenin, resmen kabul edilmiş dogmalara ve toplumsal kabullere uyulmak zorunda olmaksızın serbestçe gelişebileceği bir atmosferi tam olarak vücuda getirememiştir. Birbirine tamamen zıt iki ideoloji, yaratıcı siyasi düşünceyi, daha genel olarak medeni düşünceyi sağlayabilecek kültürel ve siyasi havanın oluşmasını önlemektedir ki bunlar, komünizm ve aşırı milliyetçiliktir. Her iki ideoloji de gerçek siyasi anlamlarını kaybederek toplumun çağdaş uygarlığa geçişine gösterilen toplumsal ve kültürel tepkinin ifade vasıtaları olmuştur. Köhne gelenek ve kavramlar, siyasi bakımdan emin, yani milliyetçi kalıplara dökülerek savunulmakta; birçok yeni kavram da komünist damgası vurularak bertaraf edilmektedir. Böylece herkes ak ve kara olarak gösterilen iki siyasi rejimden birini tercih etmek zorunda bırakılmaktadır.

Türkiye'nin mutluluğu için mutlaka üçüncü bir yol bulunmalıdır ki bu da demokrasidir. Bu yol, toplumsal, ekonomik ve kültürel alanlarda ilerici bir düşüncenin, siyasi liberalizm ve milli değerler ile bağdaşmış sentezi şeklinde görünmektedir. Gerçek anlamda demokrasiye ulaşmak için de komünizm ve milliyetçilik gerçek nitelikleriyle incelenmelidir. Hem de bu konulara gösterilen büyük duyarlılığa ve çelişkili yorumlara rağmen... Çünkü bu iki ideoloji fikir olarak değil, mutlak dogma olarak gözükmektedir. Bunun için ilk olarak, ilerlemeyi esas alan görüşlere ve liberal fikirlere derhâl komünist yaftası yapıştırılmasını önlemek lazımdır. Dıştaki komünizm tehlikesi ne olursa olsun, Türk toplumu içeride ileri ölçüde siyasi liberalizmi kabul edebilecek kadar güçlü ve sağlıklıdır. Komünizm konusundaki aşırı duyarlılık, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne coğrafi yakınlığından ileri

gelmektedir. Komünizm korkusu ve bunun doğurduğu aşırı ihtiyat, özellikle toplumsal alanda girişilecek bir planlamanın cesaret ve dinamizmini ortadan kaldırmaktadır.

Öte yandan milliyetçiliğin, Cumhuriyet'in kuruluşu sırasında hayati bir rol oynadığından şüphe edilemez. Milliyetçilik, milli bağımsızlığın korunması bakımından milletlerarası ilişkiler alanındaki önemini hâlâ kaybetmemiş, içte ise milliyetçiliğin birinci derecede tarihi misyonu sona ermiştir. İlk devirlerdeki milliyetçilik; milli bağımsızlığı sağlamış, memleketin milli karakterini canlandırmış, milli bir bilinç yaratmış, modernleşme çabalarını başlatmış bulunmaktadır. Böylece, başlıca tarihi misyonunu yerine getirmiş olan bu ilk milliyetçilik, bütünü itibariyle hâlen geçmişe dayanmakta ve muhafazakâr bir nitelik taşımaktadır. Bu yüzden bireyin kültürel ve siyasi gelişmesini engellemekte ve genel olarak modernleşmeyi kösteklemektedir.

Çok partili sistem mücadelesi sırasında, Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan aşırı milliyetçilik (ırkçılık) resmen kötülenmiştir. Ilımlı bir şekle sokulmuş olduğu söylenen yeni milliyetçilik ise aslında Ziya Gökalp'ın gelenekçi milliyetçiliğine dönüşten başka bir şey değildir. Bu yeni milliyetçilik, görüşleri 1946'dan beri Türkiye'nin siyasi hayatında önemli bir rol oynamış olan muhafazakâr-dindar çevreleri tatmin etmek amacını güdüyordu. Ne var ki Ziya Gökalp'ın milliyetçiliği; bireyi inkâr eden otokratik, totaliter, liderleri ululaştırma fikrine dayanan bir ideoloji olarak, demokrasi ve hürriyet fikri ile tam bir çelişme halindedir. Bu sebeple Türkiye'de milliyetçilik, bu ilkenin kültür ve vatanseverlik cephesine daha çok, siyasi ve aşırı eğilimlerine daha az önem verilerek incelenmelidir. Kültürel faaliyetler kültüre hizmet ettikleri için teşvik edilmeli, bu gibi faaliyetler milliyetçiliğin aşırı siyasi amaçlarına hizmet açısından değerlendirilmemelidir. Ayrıca milliyetçilik şeklinde ilk ortaya atılan modernleşme kavramını da gereği gibi değerlendirmek ve tahlil süzgecinden geçirmek lazımdır. Modernleşme kendi başına soyut bir gaye olabilir mi, yoksa insan faaliyetleriyle ilgili bütün alanlardaki geliş-

melerin toplamını mı ifade etmektedir? Modernleşme ihtiyacını, refah ve itibar isteği mi doğurmaktadır, yoksa bu ihtiyaç, insan ve toplum hakkında daha geniş bir görüşe sahip olmak özleminin ifadesi midir? Bu sorulara verilecek cevaplar, Türkiye'de siyasi düşünce geleneğinin kurulmasıyla ilgili pek çok sorunu çözmüş olacaktır: Türkiye'de böyle bir siyasi düşünce geleneğinin bulunmayışı, kültürel sorunların çözümünü sürüncemede bırakmakta, Türkiye siyasetini ana fikir ve davaların üzerinde durmaktan alıkoymaktadır. Çok partili gerçek bir demokrasinin kurulması, halkın liderleri iyi seçmesine bağlıdır. Liderlerin değeri, tesadüfen elde ettikleri mevkilere göre değil, gerçek başarılarına, karakter ve namuslarına göre tayin edilmelidir.

Milleti ilgilendiren bütün sorunların halkın önünde serbestçe tartışılıp bir çözüme bağlanması Türkiye'de sağlam bir demokrasinin kurulabilmesinin diğer bir şartıdır. Yaşanan olaylar, özellikle toplumsal sorunların alenen tartışılması halinde halk arasında ayrılık doğacağı düşüncesinin doğru olmadığını kanıtlamıştır. Örneğin, din, hürriyet ve sendikacılık gibi "hassas" bazı konular 1946'dan beri hiçbir milli felakete sebep olmadan sık sık tartışılmıştır. Türk halkının siyasi olgunluğu ve birlik duygusu o kadar ilerlemiştir ki memleket sorunları felaketlere ve iç kavgalara meydan vermeden korkusuzca tartışılabilir. Sonra, Türk toplumunda, eşine pek az toplumda rastlanabilecek bir kanun ve nizamlara saygı duygusu vardır ki bu da huzursuzluk ve kargaşa çıkarma teşebbüslerini önleyecektir. Siyasi liderler ve aydınlar, aralarında derece farkı olmakla beraber, yukarıdaki satırlarda gerçek anlamda demokratik bir rejimin şartları olarak gösterilen konuları kabul etmekte; fakat toplumun sosyal ve ekonomik dengesinin bozulacağı korkusuyla bunları gerçekleştirmeye yanaşmamaktadırlar. Pratikte ise çeşitli ekonomik ve siyasi gelişmeler bu dengeyi bozmuştur. Dengenin yeniden kurulması için de hiçbir tedbir alınmamıştır.

Buraya kadar olan açıklamalar şunu göstermektedir ki Türkiye'de Batılı anlamda bir demokrasi kurulması isteniyorsa, par-

tilerin, programlarını ve ideolojilerini memleketin ekonomik, toplumsal ve kültürel ihtiyaçlarına göre ayarlamaları gereklidir. Genel olarak siyasi liberalizm ve çok partili sistem, demokrasinin ön şartı olarak kabul edilmekte, devletçilik konusunda ise fikirler farklılaşmaktadır. Bazıları, Türkiye'nin özel toplumsal yapısı karşısında devletçilikten vazgeçilmesini imkânsız saymakta, bazıları ise ekonomik liberalizm ile siyasi liberalizmin birbirlerinden ayrılamayacağına inandıklarından, devletçiliği reddetmektedirler. Çok partili demokratik rejim sağlam bir şekilde kurulduktan sonra herkesi memnun bırakacak bir çözüm yolunun bulunacağı ümidiyle bu konuda belirli bir görüş ileri sürülmemiştir. Fakat devletçiliğin, her partinin ele alıp bu konuda görüşünü açıklaması gereken ana sorunlardan biri olduğu açıkça görülmektedir. Gerçekten de, devletçilik hakkındaki görüşler herhangi bir partiye yön verecek, ona bir felsefe ve tutum kazandıracaktır. Bugüne (1958) kadar partiler, tam liberal veya tam sosyalist görünmekten çekindikleri için devletçilik konusundaki görüşlerini açıkça ortaya koymaktan kaçınmışlardır. Kısaca, devletçilik karşısında benimseyecekleri düşünceler Türk siyasi partilerinin siyasi felsefelerini tayin edecektir.

Geniş halk kitlelerinin hayat seviyesi çok düşük olduğundan, Türkiye'de bir partinin varlığını devam ettirebilmesi için programını en geniş toplumsal tabakanın ihtiyaçlarına uygun bir şekilde formüle etmesi gerekmektedir. Türkiye'de en geniş toplumsal grubu köylüler oluşturduğundan, partiler bu grubun oylarını alabilmek için programlarını köylülerin ihtiyaçlarına göre ayarlamaktadırlar. Bunun nedenle mevcut siyasi partiler, köylülerden oy toplayabilmek amacıyla, Türkiye'nin köy davalarını kökünden çözemeyecek kısa vadeli vaatlerde bulunmaktadırlar. Bol keseden atılan vaatlere dayanan, sınırlı sayıda çiftçiyi yararlandıran böyle bir politikanın sonsuza kadar devam etmeyeceği kabul edilmelidir.

Mevcut siyasi partiler, Türkiye'deki bütün toplumsal grupları temsil ettikleri iddiasında olmalarına rağmen, zihniyetleri ve yetişme tarzları itibariyle orta sınıfa mensup kişilerin liderliği altındadırlar. Bu sebeple, sözü geçen partilerin, lider kadrola-

rını, diğer toplumsal gruplara mensup kişileri içine alacak şekilde genişletmeleri lazımdır. Bu partilerin (dar program ve liderler kadrosu gibi) eksiklikleri giderildiği takdirde, Türkiye'deki parti sistemi, sınıf temelinden ziyade genel temsil esası üzerinden işleyebilecektir. Türkiye'de Anglosakson dünyasındaki partileri doğuran özel toplumsal ve siyasi şartlar gereğince incelenmeden, Türk parti sistemini Anglosakson ülkelerindeki gibi iki partiye dayandırmak isteği de sık sık tekrar edilmiştir. Mevcut partilerin yukarıda belirtilen kusurları giderilir veya her biri Türk halkının belirli bir kısmını temsil edecek iki partinin kurulmasına izin verilirse iki partili sistem gerçekleştirilebilir. Türkiye'nin acil toplumsal, ekonomik ve kültürel davalarını siyasi alanda ifade etme ihtiyacı, memleketin ideolojik kaynaşma içinde bulunan ülkeler arasında sıkışıp kalmış olması sebebiyle daha ivedi bir hale gelmektedir (Kuzeyde ve kuzeybatıda sosyalist ülkeler, güneyde dini-milliyetçi-toplumsal bir çalkalanma içinde bulunan Arap memleketleri) Türkiye'nin siyasi ifrat kutupları arasında bocalamasını önlemek için -ki hürriyetleri kısmak da bir hâl çaresi değildir- herkesi memnun bırakacak bir siyasi sistem bulunmalıdır. Demokrasi ve çok partili sistem de en uygun çözüm yolu olarak gözükmektedir.

Türkiye'de demokrasinin ve çok partili sistemin kurulması için gerekli en acil tedbirler anayasada çeşitli değişikliklerin yapılmasıdır. 1924 Anayasası, ruhu itibariyle belki demokratik ve ferdiyetçidir, ama içerdiği güvenceler (kurumlar ve yöntemler) bu liberal ruhu gerçekleştirmeye ve siyasi hürriyeti sağlamaya elverişli değildir. Büyük Millet Meclisi, yürütme ve yargı organlarından üstün durumdadır. Meclis tarafından seçilen Cumhurbaşkanı, Meclis'i feshetme yetkisine sahip olmadığı gibi, sadece Meclis'e karşı sorumlu olan Başbakanı da denetleyemez. Parti başkanı olan Başbakan, gerek partiyi, gerekse Meclis'i kontrolü altında bulundurabilir. Bu ise anayasanın kabul eder gibi göründüğü parlamenter rejimi ortadan kaldırmaktadır. Çok partili sistem ve demokrasi, devlet organları arasında karşılıklı kontrol ve denge sağlayan usuller olmaksızın işleyemez. Cumhurbaşkanına parlamentoyu feshederek, gerekirse yeni seçimler yaptırma yetkisi-

nin verilmesi, ikinci bir meclis kurulması, çeşitli organlar arasında kontrol ve denge vücuda getirmek bakımından lüzumlu tedbirlerdir. Kanunların anayasaya uygunluğunu kontrol edecek bir yüksek mahkemenin kurulması ve yargı organına mutlak bağımsızlık tanınması, süratle alınması gereken diğer tedbirlerdendir.

Bir memleketteki siyasi partiler, halkı hükümete bağlayan, çoğu kere, özellikle parti iktidarda bulunuyorsa, yasama faaliyetinin ilk kademesi olarak gözükürler. Türk anayasası ise partilerden söz etmemektedir, oysa partilerin kalıcılığı için anayasa tarafından tanınmaları zorunludur. Yürürlükte olan anayasa, cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve devrimciliği Cumhuriyet'in ana ilkeleri olarak kabul etmekte ve bunları bir partinin kurulabilmesinin ön şartları saymaktadır. Başka bir deyimle, bir parti yukarıdaki altı ilkeyi içine almayan veya bu ilkelere yenilerini ekleyen bir program yapamaz. Hâlbuki, rejim konusunda bile, partiler arasında görüş farkları olabileceği için, yukarıdaki ilkeleri anayasadan çıkarmak lazımdır. Öte yandan, eski saltanat rejiminin canlandırılmasını önlemek de gereklidir. (Nitekim anayasa, cumhuriyet rejiminin değiştirilmesi yolunda bir teklifin yapılmasını dahi yasaklamıştır.)

Çoğunluk sistemi, Meclis'in küçük gruplara bölünmesini önlemekle beraber, seçmenlerin oylarının kesin olarak aksetmesine de engel olmaktadır. Bu durum, demokrasiye aykırı olmaktan başka, muhalefetin iktidardaki partiyi denetlemesini de son derece güçleştirmektedir. Nispi temsil veya illerin küçük seçim bölgelerine ayrılması, Meclis'te bütün fikir ve eğilimlerin temsil edilmesini en iyi sağlayacak çözüm yolu olarak gözükmektedir. (Yukarıda 1924 Anayasası hakkında ileri sürülen tedbirlerin tamamı 1961 Anayasası'nda yer almıştır.)

Demokrasinin ana şartı, insanların insanlık haysiyetlerine yakışır şekilde yaşayabilecekleri yegâne hükümet şeklinin demokrasi olduğunu içselleştirerek kabul etmeleridir. Böylece demokrasiyi hava, yiyecek, içecek gibi hayatın vazgeçilmez bir parçası haline getirmek için gösterilecek çaba bu yönetim şeklinin hayata geçmesini sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

1. Türkiye Siyasetiyle İlgili Tarihi, Kültürel ve Siyasi Eserler

A Speech delivered by Ghazi Mustapha Kemal, Leipzig, 1929.

Abadan, Yavuz, *İnkılap Tarihi Notları*, Ankara, 1951, 1954.

-------, *Türk İnkılabı Tarihi ve Cumhuriyet Rejimi*, İstanbul, 1942.

Abbot, G. F., *Turkey in Transition*, Londra, 1909.

Adams, Charles C., *Islam and Modernism in Egypt*, Londra, 1933.

Ağaoğlu, Ahmet, *Devlet ve Fert*, İstanbul, 1933.

-------, *Serbest Fırka Hatıraları*, İstanbul, 1949.

-------, *Serbest İnsanlar Ülkesinde*, İstanbul, 1930.

Akçora, Yusuf, *Türk Yılı*, 1928, İstanbul, 1928.

-------, *Üç Tarz-ı Siyaset*, İstanbul, 1938.

Akkerman, Naki Cevat, *Demokrasi ve Türkiye'de Siyasi Partiler Hakkında Kısa Notlar*, Ankara, 1950.

Aksoy, Lemi, *Yaşayan İnkılap*, Ankara, 1946.

Alderson, A. D., *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford, 1956.

Ailen, Henry E., *The Turkish Transformation*, Şikago, 1935.

Alp, Tekin (M. Cohen), *Türkismus und Pantürkismus*, Veimar, 1915.

-------, *The Turkish and Pan-Turkish Idea*, Londra, 1917.

Antonius, George, *The Arab Awakening*, Londra, 1938.

Arıburnu, Kemal, *Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri*, Ankara, 1951.

Armstrong Hafold C, *Gray Wolf*, New York, 1935.

Arnold Sir Thomas W., *The Caliphate*, Oxford, 1924.

Atay, Falih Rıfkı, *Niçin Kurtulmamak*, İstanbul, 1953.

Ayverdi, Semiha, *Kenan Rifai ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık*, İstanbul, 1951.

Bailey, Frank S., *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge (Mass), 1942.

Bardakçı, Cemal, *Bizde Siyasi Partiler*, İstanbul, 1946.

Başar, Ahmet Hamdi, *Hürriyet Buhranı*, İstanbul, 1946, 1955.

-------, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, İstanbul, 1945.

Başgil, Ali Fuat, *Demokrasi ve Hürriyet*, İstanbul, 1949.

-------, *Din ve Laiklik*, İstanbul, 1955.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, kısım 1 -4, Ankara, 1943-1952.

-------, *Türkiye Devletinin Dış Siyasası*, İstanbul, 1938.

Berkes, Niyazi, *Siyasi Partiler*, İstanbul, 1946.

Betin, Saffet, *Atatürk İnkılabı ve Ziya Gökalp, Yahya Kemal, Halide Adıvar*, İstanbul, 1951.

Birge, J. K. A., *Guide to Turkish Area Study*, Washington, 1949.

-------, *The Bektashi Order of Dervishes*, Haniord, 1937.

Bisbee, Eleanol, *The New Turks*, Philadelphia, 1951.

Bombaci, Alessio, *Storia della Letteratura Turca dall 'Antico Impero di Mongolia alla Turchia Moderna*, Milano, 1956.

Burr, Wyman G., *Pan-Islam*, Londra, 1919.

Buxton, Charles R., *Turkey in Revolution*, Londra, 1909.

Cahun, Leon, *Introduction a l'histoire de l'Asie*, Paris, 1896.

Carr, Edward H., *The Bolshevik Revolution 1917-1923*, c. III, New York, 1953.

Cebesoy, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, 2 cilt, İstanbul, 1953, 1956.

-------, *Moskova Hatıraları*, İstanbul, 1955.

Chertier, Edmond, *Reformes en Turquie*, Paris, 1858.

Cooke, Hedley V., *Challenge and Response in the Middle East*, New York, 1952.

Daver, Bülent, *Türkiye Cumhuriyetinde Laiklik*, Ankara, 1955.

Davis, W. S., *A Short History of the Near East*, New York, 1923.

Denais, Joseph, *La Turquie nouvelle et l'ancien regime*, Paris, 1909.

Dennis, Alfred L. P., *The Foreign Policy of Soviet Russia*, Londra, 1924.

Djemal Ahmet Pasha, *Memories of a Turkish Stateshan*, Londra, 1922.

Documents secrets du Ministere des Affaires Etrangeres d'Allemagne, c. I, Turquie, 1941 -1943, (M. Eristov), Paris, 1946.

Dollot, Louis, *La Turquie vivante*, Paris, 1957.

Dursunoğlu, Cevai, *Milli Mücadelede Erzurum*, Ankara, 1946.

Duru, Kazım Nami, *Ziya Gökalp*, İstanbul, 1949.

Duverger, Maurice, *Les Regimes politiques*, Paris, 1948.

-------, *Les Partis politiques dans l'Etat contemporain*, Paris, 1950.

Earle, E. Mead, *Turkey, the Creat Powers and the Baghdad Railway*, New York, 1924.

Edip, Halide (Adıvar), *Memoirs of Halide Edip*, New York, 1926.

-------, *The Turkish Ordeal*, New York, 1928.

-------, *Turkey Faces West*, New Haven, 1930.

-------, *Conflict of East and West in Turkey*, Lahore, 1935.

-------, *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri*, İstanbul, 1955.
Emin, Ahmet (Yalman), *Turkey in the World War*, New Haven, 1930.
Engelhardt, E., *La Turquie et le Tanzimat*, Paris, 1882, 1914.
Engin, M. Saffet, *Kemalizm İnkılabının Prensipleri*, c. I-III, İstanbul, 1938-1939.
-------, *Atatürkçülük ve Moskofluk Türklük Savaşları*, İstanbul, 1953.
Fesch, Paul, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamid*, Paris, 1907.
Fındıkoğlu, Z. Fahri, *Ziya Gökalp İçin Yazdıklarım ve Söylediklerim*, İstanbul, 1955.
Finley, George, *History of Greece*, c. VIII, Oxford, 1877.
Fischer, Louis, *The Soviets in World Affairs*, c. I, Princeton, 1951.
Franck, D. S. (Ed.), *Islam in the Modern World*, Washington, 1951.
Gaillard, Gaston, *The Turks and Europe*, Londra, 1921.
Gaulis, Berthe Georges, *Le Nationalisme Turc*, Paris, 1921.
-------, *Les Origines intellectuelles du nationalisme Turc*, Paris, 1922.
Gentzion, Paul, *Mustapha Kemal, ou l'Orienten Marche*, Paris, 1929.
Gibb, H. A. R. ve H. Bowen, *Islamic Society and the West*, c. I, kısım 1 ve 2, Londra, 1951, 1957.
-------, *Modern Trends in Islam*, Şikago, 1947.
Gibbon, Edward, *The Decline and Fail of the Roman Empire*, c. III, Modern Library.
Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1925.
-------, *Türk Töresi*, İstanbul, 1923.
-------, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, 1955.
Göksel, A. Nüzhet, *Ziya Gökalp Hakkında Makale ve On Fıkra*, İstanbul, 1955.
Gook-Temperley (Hazırlayan), *British Documents on the Origins of the West 1898 -1914*, c. V, Londra, 1928.
Gordon, Leland James, *American Relations With Turkey*, Philadelphia, 1932.
Grew, Joseph Clark, *Turbulent Era*, c. I, Cambridge, 1952.
Gross, Feliks (Hazırlayan), *European Ideologies*, New York, 1948.
Hamit ve Muhsin, *Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1930.
Hare, Richard, *Pioneers of Russian Social Thought*, Londra, 1951.
Hasluck, F. W., *Christianity and Islam Under the Sultans* (2 cilt), Oxford, 1929.
Hazard, Harry W., *Atlas of Islamic History*, Princeton, 1954.
Herzen, Alexander, *La Russie el l'Occident*, Paris, 1946.
Heyd, Uriel, *Foundations of Turkish Nationalism*, Londra, 1950.
-------, *Language Reform in Modern Turkey*, Kudüs, 1954.
Histoire de la Republique, İstanbul, 1935.
Hittt, Philip K., *History of Arabs*, New York, 1956.

Hollingworth, Clare, *The Arabs and the West*, Londra, 1952.
Hoskins Halford L, *The Middle East*, New York, 1954,
Hostler, Charles Warren, *Turkism and the Soviets*, New York, 1957.
Hourani. A. H., *Great Britain and the Arab World*, Londra, 1945.
Hurewitz, Jacob C, *Diplomacy in the Near and Middle East*, c. II, Princeton, 1956.
İğdemir, Uluğ, *Kuleli Vakkası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara, 1937,
Ireland, Philip W. Editör, *The Near East: Problems and Prospects*, Şikago, 1942.
Irkçılık-Turancılık, Ankara, 1944.
İleri, Suphi Nuri, *Siyasi Tarih*, İstanbul, 1941.
İlmen, Süreyya, *Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka*, İstanbul, 1951.
İnönü'nün Söylev ve Demeçleri, İstanbul, 1946.
İskit, Server R., *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, İstanbul, 1939.
Jack, Ernest, *The Rising Crescent*, New York, 1944.
Jaschke, Gotthard, *Die Entwicklung des Osmanischen Verfassungsstaates von den Anfangen bis zur Gegenwart*, Berlin, 1917.
-------, ve Erich Pritsch, *Die Türkei seit dem Weltkriege: Geschichtskalender 1918 -1928*, Berlin, 1929.
-------, *Die Türkei in den Jahren 1935 -1941*, Leipzig, 1943.
-------, *Der Turanismus den Jungtürken*, Leipzig, 1941.
-------, *Der Islam in der neuen Türkei; Eine Rechtsgeschictliche Untersuchung*, Leiden, 1951.
-------, *Die Türkei in den Jahren 1942 -1951*, Wiesbaden, 1955
Juchereau, de Saint Denys, Le Baron Antoine, *Histoire de l'Empire Ottoman*, 1792 -1844, 4 cilt, Paris, 1844.
Kandemir, F., *Şehit Kubilay*, İstanbul, 1931.
-------, *Serbest Fırka Nasıl Kuruldu Nasıl Kapatıldı*, İstanbul, 1955.
-------, *Karabekir'in Kitabı Niçin ve Nasıl Yakıldı*, İstanbul, 1955.
Kansu N. A., *Türkiye Maarif Tarihi*, c. III, İstanbul, 1930-1932.
Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimizin Esasları*, İstanbul, 1951.
Karal, Enver Ziya, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara, 1946.
-------, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1918 -1944*, İstanbul, 1945.
-------, *Halet Efendi'nin Paris Büyükelçiliği 1802 -1806*, İstanbul, 1940.
Kazancıgil, O. R., *Le Prince M. Sabaheddine: Ses idees, sa carriere*, Paris, 1948.
Kılıç, Ali, *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*, İstanbul, 1955.
Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor, İstanbul, 1955.
Kohn, Hans, *A History of Nationalism in the East*, Londra, 1929.

-------, *The Mind of Modern Russia*, New Brunswick, 1955.

Kolarz, Walter, *The Peoples of the Soviet Far East*, New York, 1954.

Köprülü, Fuat, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, Paris, 1935.

Kubalı, Hüseyin Nail, *Devlet Ana Hukuku*, İstanbul, 1950.

Külçe, Süleyman, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, İzmir, 1944.

Kuntay, M. C, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, İstanbul, 1944.

Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1948.

-------, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, 1945.

Kutay, Cemal, *Celal Bayar*, 4 cilt, İstanbul, 1939 -1940.

La Jonquiere, *A Vicomte de, Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1882, 1914.

Lamouehe, Colonel Leon, *Türkiye Tarihi*, (Çeviren K. Söylemezoğlu), İstanbul, 1943.

Laqueur, Walter Z., *Communism and Nationalism in the Middle East*, New York, 1956.

Laussanne Conference on Near Eastern Affairs, 1922 -1923, Londra, 1923. Lenezowski,

George, *The Middle East in World Affairs*, Ithaca, 1956.

Levonian, Lutfi, *Moslem Mentality*, Londra, 1928

-------, *The Turkish Press, 1925 -1931*, Atina, 1932.

Lewis, Geoffrey L., *Turkey*, Londra, 1955.

Unke, Lilo, *Allah Dethroned*, Londra, 1937.

Luke, Sir Harry, *The Old Turkey and the New*, Londra, 1955.

Lybyer, Albert H., *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge (Mass.), 1913.

MacDonald John, *Turkey and the Eastern Question*, Londra, 1913.

Matthews, A. T., *Emergent Turkish Administrators*, Ankara, 1955.

Mears, E. G., *Modern Turkey*, New York, 1924.

Menemencioğlu, Ethem, *İnkılabımız İdeoloji ve Realite Karşısında*, Ankara, 1934.

Miller, Barnette, *The Palace School of Muhammad the Conqueror*, Cambridge (Mass.), 1941.

Miller, Sir William, *The Ottoman Empire and Its Successors*, Cambridge, 1936. Millnigen,

Frederick, *La Turquie sous le Regne d'Abdul Aziz*, Paris, 1868.

Marrison, S. A., *Middle East Tensions: Political, Social and Religious*, New York, 1954.

Nabi, Yaşar, *Nereye Gidiyoruz*, İstanbul, 1948.

Nationalismin de Middle East, The Middle East Institute, Washington, 1952.

Nazi-Soviet Relations 1939-1941, United States Department of State, Washington, 1949.

Nur, Rıza, *Cemiyet-i Hafiye*, İstanbul, 1914.

-------, *Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu ve Nasıl Öldü*, İstanbul, 1918.

Nuri, Celal, *İttihad-ı İslam*, İstanbul, 1918.

-------, *Tarih-i İstikbal*, İstanbul, 1912-1913.

-------, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*, İstanbul, 1915.

Nuseibeh, Hazem Zaki, *The Idea of Arab Nationalism*, Ithaca, 1956.

Nutuk, 2. cilt, Ankara, 1935.

Nüzhet, Selim, *Türk Gazeteciliği, 1831-1931*, İstanbul, 1931.

-------, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul, 1939.

d'Ohsson, M., *Tableau general de l'Empire Ottoman*, 4 cilt, Paris, 1788-1791.

Okandan, G. Recai, *Amme Hukukumuzda İkinci Meşrutiyet Devri*, İstanbul, 1947.

-------, *Amme Hukukumuzda Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet Devirleri*, İstanbul, 1946.

Onar, Sıddık Sami, *İdare Hukuku*, İstanbul, 1944.

Ostrogorsky, M., *La Democratie et l'organisation des partis politiques*, Paris, 1903.

Ostrorog, Leon, *The Angora Reform*, Londra, 1927.

Pallis, A. A., *Greece's Anatolian Venture*, Londra, 1937.

Parker, John, *Modern Turkey*, Londra, 1940.

Payaslıoğlu, Arif T., *Siyasi Partiler*, Ankara, 1952.

Peker, Recep, *İnkılap Dersleri*, Ankara, 1935, 1936.

Pimon, Rene, *L 'Europe et l'Empire Ottoman*, Paris, 1917.

Poroy, Nazım, *Laiklik Hakkında*, İstanbul, 1951.

Puryear, Vernon John, *International Economics and 1834-1853*, Stanford, 1935.

Ramsaur, Ernest E., Jr., *The Young Turks: A Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton, 1957.

Ramsay, William Mitchell, *Asianic Elements in Greek Civilization*, Londra, 1928.

-------, *The Revolution in Constantinople and Turkey*, New York-Londra, 1909.

Refik, Ahmet, *Lale Devri*, İstanbul, 1932.

Rustow, Dankwart, A., *Politics and Westernization in the Near East*, Princeton, 1956.

Sadak, Necmettin, *Sosyoloji*, İstanbul, 1936.

Safa, Peyami, *Türk İnkılabına Bakışlar*, İstanbul, 1938.

Sertel, Sabiha, *Tevfik Fikret, İdeolojisi ve Felsefesi*, İstanbul, 1946.

Shotwell, James T. F. D., *Turkey at the Straits*, New York, 1940.

Siffin, William J. (Hazırlayan), *Toward the Comparative Study of Public Administration*, Bloomington, 1957.

Slade A., *Record of Travel in Turkey and Greece*, 1829-1831, c. I, Londra, 1833.

Smith, Wilfred Cantwell, *Islam in Modern History*, Princeton, 1957.

Speetor, Ivar, *The Soviet Union and the Muslim World*, Seattle, 1958.

Speiser, E. A., *The United States and the Near East*, Cambridge, 1947.

Sülker, Kemal, *Türkiye'de Sendikacılık*, İstanbul, 1955.

Süreyya, Şevket, *İnkılap ve Kadro*, İstanbul, 1932.

Şapolyo, Enver Behnan, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, 1918-1950*, İstanbul, 1951.

-------, *Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İstanbul, 1943.

TBMM Teşkilatı Esasiye Kanunu ve Dahili Nizamname, Ankara, 1957.

Talat Paşa'nın Hatıraları, İstanbul, 1946.

Temo, İbrahim, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkülü ve Hidematı Vataniye ve İnkılabı Milliyeye Dair Hatıratım*, Mecidiye, 1939.

Thomas, Lewis V. ve Richard N. Erye, *The United States and Turkey and Iran*, Cambridge (Mass.), 1952.

Tongas, Gerard, *Ataturk and the True Nature of Modern Turkey*, Londra, 1933.

Topuzlu, Dr. Cemil, *80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul, 1951.

Toynbee, A. J. *A Study of History*, c. I V ve VI, Londra, 1940, kısaltılmış baskı, c. 1-VI ve VII-X, NewYork, 1947, 1957.

-------, *An Historian's Approach to Religion*, New York, 1956.

-------, *Civilization on Trial*, New York, 1953.

-------, *Nationality and the War*, Londra, 1917.

-------, *Survey of International Affairs*, 1925, c. I, Londra, 1927.

-------, *The Murderous Tyranny of the Turks*, Londra, 1917.

-------, *The Western Question in Greece and Turkey*, New York, 1922.

-------, *Turkey: a Past and a Future*, New York, 1917.

-------, *K. Kirkwood, Turkey*, New York, 1927.

Tritton, A. S., *The Caliphs and their Non-Moslem Subjects*, Oxford, 1930.

Tunaya, Tarık Zafer, *Amme Hukukumuz Bakımından II. Meşrutiyetin Fikir Cereyanları*, İstanbul, 1948.

-------, *Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe "Garpçılık" Cereyanı*, İstanbul, 1948.

-------, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1952.

Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul, 1951.

Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, Ankara, 1949.

Türkiye'de Siyasi Dernekler (İçişleri Bakanlığı), Ankara, 1950.

Tütengil, Cavit Orhan, *Ziya Gökalp Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi*, İstanbul, 1949.

Ubicini, M. A., *Letters on Turkey* (Çeviren Lady Easthope), c. II, Londra, 1856.

-------, *La Turquie Actuelle*, Paris, 1855.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara, 1950.

Us, Hakkı Tarık, *Meclisi Mebusan, 1293 -1877*, İstanbul, 1940.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara, 1945.

-------, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, İstanbul, 1941.

Ülken, Hilmi Ziya, *Millet ve Tarih Şuuru*, İstanbul, 1948.

Valyi, Felix, *Revolutions in Islam*, Londra, 1925.

-------, *Spiritual and Political Revolution in Islam*, Londra, 1925.

Vaux, Baran Carra de, *Les Penseurs de l'Islam*, c. V, Paris, 1921-1926.

Von Grunebaum, G. E. (Hazırlayan), *Unity and Variety in Muslim Civilization*, Şikago, 1955.

Walsh, R. A., *Residenee in Constantinople* (2 cilt), Londra, 1836.

Weber, Max, *The Theory of Social and Economic Organization*, NewYork, 1950.

Webster, Donald E., *The Turkey of Ataturk*, Philadelphia, 1939.

White, Wilbur W., *The Process of Change in the Ottoman Empire*, Şikago, 1937.

Wittek, Paul, *The Rise of the Ottoman Empire*, Londra, 1938.

Wright, W. L, *Ottoman Statecraft: The Book of Coursel for Vezirs and Governors*, Princeton, 1935.

Wurm, Stefan, *Turkic Peoples of the USSR: Their Historical Background, Their Languages and the Development of Soviet Linguistie Policy*, Londra, 1954.

Yalçın, Hüseyin Cahit, *Talat Paşa*, İstanbul, 1943.

Yalman, Ahmet Emin, *Turkey in My Time*, Norman, 1956.

Zenkovskü, V. V., *Russian Thinkers and Europe*, Ann Arbor, 1953.

Zingarelli, Italo, *II Risveglio dell'Islam, La Turchia Senza Garano*, Milano, 1928.

2. Türk Siyasetinin İktisadi Sosyal Temelleri Hakkında Eserler

Acun, Niyazi, *Ziraat Tarihimize Bir Bakış, Toprak Mahsulleri Ofisi ve Kuruluş Gayeleri*, İstanbul, 1947.

Adıvar, A. A., *La Science chez les Turcs*, Paris, 1939.

Aktan, Reşat Mehmet, *Agricultural Policy of Turkey, with Special Emphasis on Land Tenure*, Berkeley, 1950.

Annales d'histoire economique et sociale, Paris, 1933.

Aran, Sadri, *Evedik Köyü*, Ankara, 1938.

Avni, Hüseyin, *Bir Yarı Müstemleke Oluş Tarihi*, İstanbul, 1932.

-------, *1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar*, İstanbul, 1935.

-------, *Reaye ve Köylü*, İstanbul, 1941.

Barkan, Ömer Lütfi, *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*, İstanbul, 1946.

Başar, Ahmet Hamdi, *Davalarımız*, c. 6, İstanbul, 1943.

Belin, M., *Türkiye İktisadi Tarihi* (Çeviren M. Ziya), İstanbul, 1931.

Berkes, Niyazi, *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma*, Ankara, 1942.

Bilkur, Şefik, *National Income of Turkey*, Ankara, 1949.

Bonne, Alfred, *State and Economics in the Middle East*, Londra, 1955.

Boran, Behice, S., *Toplumsal Yapı Araştırmaları*, Ankara, 1945.

Brandow, G. E., *Agricultural Development in Turkey*, Ankara, 1953.

Çalgüner, Cemil, *Türkiye'de Ziraat İşçileri*, Ankara, 1943.

Derin, Haldun, *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul, 1940.

Economic Development in the Middle East (1945-1954), (Birleşmiş Milletler), NewYork, 1955.

Economic and Social Aspects of Farm Mechanization, Ankara, 1952.

Economy of Turkey, Washington, 1951.

Erişçi, L., *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi*, İstanbul, 1951.

Genel Nüfus Sayımı, 1955(İstatistik Ofisi), Ankara, 1955.

Hanson, A. H., *The Structure and Control of State Enterprises in Turkey*, Ankara, 1954.

Hasan, Fehmi, *Köylerimizin Tarihi*, İstanbul, 1931.

Hüsrev, İsmail, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, Ankara, 1934.

İstatistik Yıllığı, Ankara, 1953.

Kemal, Yaşar, *Çukurova Yana Yana*, İstanbul, 1955.

Kemali, Ali, *Erzincan*, İstanbul, 1932.

Kingsbury, B., *The Public Service in Turkey Organization, Recruitment and Training*, Brüksel, 1955.

Kıral, A., *Kanunlar, Kararname ve Nizamnameler*, Ankara, 1941.

Köylü Kâzım, *Türkiye'de Büyük Arazi Mülkleri ve Bunların İşletme Şekilleri*, Ankara, 1947.

Labour Problems in Turkey, International Labor Office, Cenevre, 1950.

Ladas, Stephen P , *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, NewYork, 1932.

Makal, Mahmut, *Bizim Köy*, İstanbul, 1950.

-------, *Memleketin Sahipleri*, İstanbul, 1954.

Malinowski, B., *The Dynamics of Culture Change*, New Haven, 1945.

Mardin, Ebul-Ula, *Toprak Hukuku Dersleri*, İstanbul, 1947.

Mears, Eliot G., *Modern Turkey*, New York, 1924.

Mihajolovic, Dragoslav, *La Nouvelle Turquie Economique*, Belgrad, 1937.

National Income of Turkey, Ankara, 1957.

North, C. C, *Social Differentiation*, Londra, 1926.

Nurkse, Ragnar, *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*, New York, 1953.

Ökte, Faik, *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul, 1951.

Preliminary Report on the World Social Situation, (Birleşmiş Milletler), New York, 1952.

Refik, Ahmet, *Türkiye'de Mülteciler Meclisi*, İstanbul, 1926.

Review of Economic Conditions in the Middle East, 1951-1952, (Birleşmiş Milletler), New York, 1949-1950.

Review of Economic Conditions in the Middle East, 1951-1952, (Birleşmiş Milletler), New York, 1953.

Robinson, Richard D., *Turkish Investment and Foreign Exchange Problems*, Ankara, 1954.

Sanayi Kongresi, Ankara, 1951.

Sarc, Ömer Celal, *Türkiye Ekonomisinin Genel Esasları*, İstanbul, 1949.

Shmuel, Gottlieb, *The Role of International Specialization in the Economic Development of Turkey*, 1955 (Doktora tezi).

Son Teşkılat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları, İstanbul, 1928.

Sorokin, P. A., *Social Mobility*, New York, 1927.

Stirling, Paul, *The Social Structure of Turkish Peasant Conımunities*, Doktora Tezi, 1951.

Studies in Turkish Local Government, Ankara, 1955.

Tankut, H. R., *Köylerimiz*, İstanbul, 1939.

Tengirşek, Yusuf Kemal, *Türk İnkılabı Dersleri: Ekonomik Değişmeler*, İstanbul, 1935.

Thornburg, Max Weston, G. Spry ve G. Soule, *Turkey: An Economic Appraisal*, New York, 1949.

Tonguç, İsmail H., *Eğitim Yolu ile Canlandırılacak Köy*, İstanbul, 1947.

Toprak-İskan Çalışmaları, Ankara, 1955

Toprak Mahsulleri Ofisiyle İlgili Kanunlar, Kararname ve Nizamnameler, Ankara, 1941.

Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri, Ankara, 1944.

Ungeman, E. R., *Economic and Commercial Conditions in Turkey*, Londra, 1948.

Urquhart, David, *Turkey and Its Resources, Its Municipal Organization, Prospects of English Commerce in the East*, Londra, 1833

Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller

Ülgener, Sabri F., *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul, 1951.

Yasa, İbrahim, *Hasanoğlan Köyü*, Ankara, 1955.

Zirai Bünye ve İstihsal, Ankara, 1955.

Zirai İstatistik, Ankara, 1957.

3. Makaleler

Abadan, Yavuz, "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat*, İstanbul, 1940, ss. 31-58.

Açıkalın, Vedat, "Turkey's International Relations", *International Affairs*, Ekim 1947, ss. 477-491.

Adıvar, Adnan A., "Interaction of Islamic and Western Thought in Turkey", *Near Eastern Culture and Society*, T. Cuyler Young, Princeton, 1951, ss. 119-129.

-------, "Ten Years of Republic in Turkey", *Political Ouarterly*, Nisan 1933, ss. 240-252.

Ahmet, Halil, "Köylümüzün Alım Kudreti Hakkında Araştırmalar", *Cumhuriyet*, 31 Ocak 1946.

And, M., "Türkiye'de Aydınlar", *Forum*, 15 Aralık 1955, 15 Ocak 1956.

Andıç, Fuat M., "Development Of Labor Legislation in Turkey", *Middle Eastern Affairs*, Kasım 1957, ss. 366-372.

"Ankaralının Defteri", *Milliyet*, 14 Mart, 18 Mayıs 1933.

Antel, C. Sadrettin, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat*, İstanbul, 1940, ss. 444 -462.

Aral, Namık Zeki, "1950 Yılında Toprak Mahsulleri Ofisi", *Vatan*, 16 Kasım, 1951.

Armando, Troni, "Nuovi Orientamenti della Letteratura Turca Moderna", *Rassegna Mediterranea*, Temmuz-Ağustos 1948; ss. 12-14 ve Eylül-Ekim 1948, s. 14-15.

Balcıoğlu, Şahap, "Çukurova Elektrik Santralı Hakkında Köylünün Düşünceleri", *Cumhuriyet*, Ekim 1955.

Barkan, Ömer Lütfi, "La Loi sur la distribution des terres aux agriculteurs et les problemes "Essentiels d'une Reforme Agraire en Turquie," *Revue de la Faculte des Sciences Economiques de l'Universite d'Istanbul*, S. 1 -2, Ekim 1944 -Ocak 1945, ss. 44-132.

-------, "Les Deportations comme Methode de Peuplement et de Colonisation dans l'Empire Ottomane", *Revue de la Faculte des Sciences Economiques de l'Universite d'Istanbul*, S. XI, 1949 -1950, ss. 67 -131.

-------, "Türkiye'de Muhacir İskânı İşleri ve Bir İç Kolonizasyon Planına Olan İhtiyaç", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Ekim 1948, ss. 204 -223.

-------, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", *Ülkü*, S. 49, 50, 53, 58, 1937, 1938.

-------, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat*, İstanbul, 1940, ss. 321 -421.

-------, "Türkiye'de Toprak Meselelerinin Tarihi Esasları", *Ülkü*, S. 60, 63, 64, 1938.

Başar, A. H., "Demokrat Parti ve Muhalefet Fikri", *Cumhuriyet*, 10 Ağustos 1946.

-------, "Devletçilik ve Devlet Müdahalesi", *Türkiye İktisat Mecmuası*, Aralık 1948, ss. 17 -29.

-------, "Muhalefetin Hürriyet Fikri", *Cumhuriyet*, 23 Ağustos 1946.

Başgil, A. Fuat, "Anayasamız Niçin Tadile Muhtaçtır?", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Şubat ve Mart 1949, ss. 511 -515, 560-563.

Başgil, A. Fuat, "Demokrasi ve Hürriyet", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Temmuz 1946, ss. 149-152.

-------, "Demokrasi ve Mekteplerimiz", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Temmuz 1949, ss. 134-137.

Bayar, Celal, "Devletçiliğe Dair", *Millet*, 19 Aralık 1946.

-------, Sayman, O. N„ "Üç Partinin Devlet Müdahalesi Hakkında Görüşleri Nedir?", *Vatan*, 18 Mart 1950.

Becker, C. H., "PanIslamismus", Islamstudien, c. II, Leipzig, 1924-1932, ss. 231 -251.

Belge, Burhan A., "Modern Turkey", *International Affairs*, Kasım 1939, ss. 745 -762.

Benjenk, M. ve D. Ingber, "Turkey in Transition', *Fortnightly*, Mayıs 1951, ss. 317-321.

Bentwick, Norman, "Village Life in Turkey", *Contemporary Review*, Mart 1955, ss. 174-177.

Berkes, Niyazi, "Historical Background of Turkish Secularism", *Islam and the West*, (Hazırlayan) Richard N. Frye, Lahey, 1957, ss. 41-68.

-------, Ziya Gökalp: "His Contribution to Turkish Nationalism", *The Middle East Journal*, Sonbahar, 1954, ss. 375-390.

Bilinski, A. de, "The Turkish Army", *Contemporary Review*, Eylül 1907, ss. 403 -409.

Bilsel, Cemil, "The Turkish Straits in the Light of Recent Turkish-Soviet Russian Correspondence", *American Journal of International Law*, Ekim 1947, ss. 727 -747.

Binder, Leonard, "Prolegomena to the Comparative Study of Middle East Governments", *The American Political Science Review*, Eylül 1957, ss. 651 -668.

Bing, E. J., "Progress of Women in New Turkey", *Current History*, Mayıs 1923, ss. 305 -310

Birge, J. Kingsley, "Islam in Modern Turkey", *Islam in Modern World*, The Middle East Institute, Washington, 1951, ss. 41-46.

-------, "Secularism in Turkey and its Meaning", *International Reviewof Missions*, Ekim 1944, ss. 426 -432.

-------, "Turkey Between Two World Wars", *Foreign Policy Reports*, 1 Kasım 1946, ss. 194 -207.

Bisbee, Eleanor, "Test of Democracy in Turkey", *The Middle East Journal*, c. IV, 1950, ss. 170-182.

Burr, Malcolm, "Change in Turkey", *Fortnightly*, Eylül 1950, ss. 149 -154.

-------, "Politics in Turkey", *Spectator*, 18 Kasım, 13 Temmuz 1945, 13 Eylül 1946.

-------, "Turkish Trends", *Fortnightly*, Mayıs 1954, ss. 319 -323.

Caldivell, Lynton, "The Turkish Administration and the Politics of Expediency", *Toward the Comparative Study of Public Administration*, (Hazırlayan) William J. Siffin, Bloomington, 1957, ss. 118-144. de Chaurand, de St. Eustache F., "L'Esercito nel Movimento Costituzionale della Turchia", *Rivista d'Italia*, Ekim 1908, ss. 513-532.

"Christianity Without the Label", *LiTerary Digest*, 6 Haziran 1925, s. 37.

Cittone, Davide, "La Politica Economica della Republica Turca", *Rivista Bancaria*, Milano, 1938 ss. 281-302.

Collins, J. Walter, "Ten Years of Kemalism...", *Contemporary Review*, 1933, S. 144, ss. 182 -191.

Crary, D., "The Villager", *Social Forces in the Middle East*, (Hazırlayan) Sydney N. Fisher, *Ithaca*, 1955, ss. 43-59.

Çelikbaş, Fethi, "Devlet ve Hususi Teşebbüs İktisadı", *Türk Ekonomisi*, Şubat 1949, ss. 27-29.

Davison, Roderic H., "Middle East Nationalism: Lausanne Thirty Years After", The Middle East Journal, Yaz, 1953, ss. 324-348.

-------, "Turkish Attitudes Concerning Christian Müslim Equality in the Nineteenth Century", *American Historical Review*, Temmuz 1954, ss. 844- 864.

-------, "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne", *The Diplomats: 1919-1939*, (Hazırlayan) G. E. Craig ve F. Gılbert, Princeton, 1953, ss. 172 -209.

Deny, J. "Zia Goek Alp", Revue du Mondie Musluman, LXI (1925), ss. 1-41.

Duru, Kazım, "Cinsi Terbiyeden Korkuyoruz", *Millet*, 27 Mart 1947.

Earle, E. M., "The New Constitution of Turkey'", *Political Science Ouarterly*, Mart 1925, ss. 73 -100.

Eban, A. S., "Some Social and Cultural Problems of the Middle East", *International Affairs*, Temmuz 1947, ss. 367-375.

Ecevit, Bülent, "Sözde Kalan Bir Devrim", *Forum*, 1 Kasım 1955.

Edmonds, William A., "Language Reform in Turkey and its Relevance to Other Areas", *Muslim World*, Ocak 1955, ss. 53 -60.

Edwards, A. C, "Impact of the War on Turkey", *International Affairs*, Temmuz 1946, ss. 389 -400.

Efrimenco, N. Marbury, "American Impact upon Middle East Leadership", *Political Science Quarterly*, Haziran 1954, ss. 202 -218.

Ellis, Ellen Deborah, "Evolution of Turkish Political Institutions", *Current History*, 13 Aralık 1947, ss. 347 -351.

-------, "Political Growth in Turkey", *Current History*, Şubat 1948, ss. 95- 99.

-------, "Turkey: 1955", *Current History*, Ağustos 1955, ss. 90 -96.

Elphinston, V. G., "The Kurdish Question", *International Affairs*, Ocak 1946, ss. 91 -103.

Erim, Nihat, "Anayasa Meseleleri", *Ulus*, 19 -25 Temmuz 1947.

-------, "Bay R. Pekerve Meselesi", *Ulus*, 4-7 Aralık 1947.

Ertuğ, H. R., "Cemiyetler Kanunundaki Değişiklik", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Ağustos 1946, ss. 213 -218.

-------, "Cumhuriyet Devrinde Matbuatımız", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Kasım 1948, ss. 328 -332.

Ete, Muhlis, "Türkiye'de Devlet İşletmeciliği", *Türkiye İktisat Mecmuası*, Aralık 1948, ss. 39 -56.

-------, "Türkiye'de Hususi Teşebbüsler", *Türk Ekonomisi*, Eylül 1947, ss. 267-272.

Fer, Muslih, "Grevin Nazari Bir Tahlili", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Ağustos-Eylül 1949, ss. 180 -182,. 223-228.

Feyzioğlu, Turhan, "Demokrasi Davamıza Genel Bir Bakış", *Forum*, 1956.

Fındıkoğlu, Z. F., "Hakimiyet ve Hürriyet Prensipleri Karşısında Siyasi Fıkralar", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, S. XVII, 1951, ss. 535-560.

-------, "Siyasi Fırkalarımız ve Ormancılık", *İş*, S. 88 (1948).

Fischer, A. J., "Der Kemalismus", *Deutsche Rundschau*, Kasım 1950, ss. 923 -933.

-------, "Turkey After the First Free Elections", Quarterly, *World Affairs*, Ekim 1946, ss. 220 -230.

Germanus, Julius, "The Awakening of Turkish Literature", *Islamic Culture*, Nisan 1933, ss. 178 -194 ve Temmuz 1933, ss. 353 -378.

-------, "The Role of the Turks in Islam", *Islamic Culture*, Ekim 1933, ss. 519 -532 ve Ocak 1934, ss. 1 -14.

Gibb, H. A. R., "La Reaction Contre la Culture Occidentale dans le Proche-Orient", *Cahiers de l'Orient Contemporain*, S. XXIII, 1951, ss. 1-10.

-------, "Social Change in the Near East", *The Near East Problems and Prospects*, (Hazırlayan) P. W. Ireland, Şikago, 1942, ss. 35 -58.

Gilman, W., "Turkey Afters Her Own Ism", *Atlantic Quarterly*, Ekim 1939, ss. 377 -391.

Grunwald, K., "Dawn and Twilight of Statism", *Economic News*, Ekim - Kasım 1952, ss. 33 -42.

Gülek, Kasım, "Democracy Takes Root in Turkey", *Foreign Affairs*, Ekim 1951, ss. 135 -144.

HARP, "Turkey under the Democratic Party", *The World Today*, Eylül 1953, ss. 385 -389.

Habib, Hassan, "Industrialization in Turkey", *Pakistan Horizons*, Mart 1951, ss. 40 -51.

Hanson, A. H., "Democracy Transplanted: Reflections on a Turkish Election", *Partiamentary Affairs*, S. IX, 1955-1956, ss. 65 -74.

-------, "Turkey Today", *Political Quarterly*, Ekim-Aralık 1955, ss. 323- 335.

-------, "Village and Village Institute: Hasanoğlan", *Studies in Turkish Local Government*, ss. 92 -101.

Helburn, Nicholas, "A Stereotype of Agriculture in Semiarid Turkey", *Georgraphical Review*, Temmuz 1955, ss. 375 -384.

Heyd, Uriel, "Islam in Modern Turkey", *Royal Central Asian Journal*, XXXIV (1947), ss. 299 -308.

-------, "Language Reform in Modern Turkey", *Middle Eastern Affairs*, Aralık 1953, ss. 402 -409.

Hostler, Lt Col. Charles W., "Trends in Pan-Turanism", *Middle Eastern Affairs*, Ocak 1952, ss. 3-13.

Ilbay, Asaf, "Kurtuluş Çaresi", *Vatan*, 13 Aralık 1948.

Irmak, Sadi, "CHP Meseleleri", *Ulus*, Ekim 9-12, 1947.

Irten, S. Kani, "Talat Paşa", *Akşam*, 5 Temmuz 1943.

Issawi, Charles, "Economic and Social Foundations of Democracy in the Middle East", *International Affairs*, Ocak 1956, ss. 27-42.

-------, "The Entrepreneur Class", *Social Forces in the Middle East*, (Hazırlayan) Sydney N. Fisher, Ithaca, 1955, ss. 116-1 36.

İnalcık, Halil, "Land Problems in Turkish History", *Muslim World*, Temmuz 1955, ss. 221 -228.

-------, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, S. XV, 1951, ss. 629 -684.

-------, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na XV. Asırda Rumeli'de Hıristiyan Sipahiler ve Menşeleri", *Fuat Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, ss. 207 -248.

-------, "Timariotes Chretiens en Albanie au XV eme siecle d'apres un registre de timars attornans", *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, LV (1952), ss. 118 -138.

-------, "Influence of Modern Turkish Literature Upon Turkish Westernization", *Moslem World*, Ekim 1931, ss. 401-407.

Jacobs, E., "Mehemmed II', der Eroberer, seine Beziehungen zur Renaissance und seine Buchersammlung", *Oriens*, S. II, 1949, ss. 6 -30.

Jameson, Samuel Haig, "Social Mutation in Turkey", *Social Forces*, Mayıs 1936, ss. 482 -496.

Jaschke, Gotthard, "Der Islam in der neuen Türkei", *Die Welt des Islams*, S. I, 1951, ss. 1 -174; 1953, ss. 278 -287.

-------, "Nationalismus und Religion im Türkischen Befreiungskriege", *Die Welt des Islams*, S. XVIII, 1936.

Jones., D. D. ve Henry Johnston, "Mustapha Kemal and Peter The Great: A Study in Parallelism", *Sociology and Social Research*, Ocak-Şubat 1938, ss. 212-222.

Kentli, Mustafa, "DP'de Buhranın Sebepleri", *Yeni Sabah*, 1 -24 Nisan 1948.

-------, "Prensiplere Dair", *Kudret*, 22 Ocak 1950.

Kerwin, Robert W., "Private Enterprise in Turkish Industrial Development", *The Middle East Journal*, c. V, 1951, ss. 21 -38.

Key, Kerim K., "Jamal Ad-Din al Afghani and the Muslim Reform Movement", *The Islamic Literature*, Ekim 1951, ss. 5-10.

-------, "The Origins of Turkish Political Parties", *World Affairs Interpreter*, Nisan 1955, ss. 49 -60.

-------, "Trends in Turkish Historiography", *Report on Current Research on the Middle East*, Washington, 1957, ss. 39 -46.

Khaddury, Majid, "The Role of the Military in Middle East Politics", *The American Political Science Review*, S. XLVII, 1953, ss. 511 -524.

Klimoss, Lord, "Impressions of a Recent Visit to Turkey", *Asian Review*, Ocak 1955, ss. 56 -66.

Koçu, Reşat Ekrem, "Türkiye'de Seçim Tarihi", *Tarih Dünyası*, S. 1, 1950, ss. 179 -183, 256-260.

Kohn, Hans, "Ten Years of the Turkish Republic", *Foreign Affairs*, Ekim 1933, ss. 141 -155.

Köprülüzade, Mehmet Fuat, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar " *Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası*, İstanbul, 1931, ss. 165 -313.

Kostanick, Huey Louis, "Turkish Resettlement of Refugees from Bulgaria, 1950-1953", *The Middle East Journal*, Kış, 1955, ss. 41 -52.

Kübalı, H. Nail, "Hükümetin Müşterek Mesuliyet Prensibi ve Parti Meclis Grubu", *Cumhuriyet*, 12 Aralık 1955.

Laqueur, Walter Z., "The Appear of Communism in the Middle East", *The Middle East Journa*l, IX, Kış 1955, ss. 17 -27.

Laski, Harold J., "Britain Without Empire', *Nation*, 29 Mart 1947, ss. 353 -356.

Lee, Dwigt E., "The Origins of Pan-Islamism", *American Historical Review*, Ocak 1942, ss. 278 -287.

Levent, Agah Sırrı, "Türk Ocaklarından Halkevlerine", *Ulus*, 17 Ocak 1951.

Levonian, L., "Old Islam in Old Turkey", *Moslem World*, Nisan 1937, ss. 139 -141.

Lewis, Bernard, "Communism and Islam", *International Affairs*, Ocak 1954, ss. 1 -12.

-------, "Democracy in the Middle East: Its State and Prospects", *Middle Eastern Affairs*, Nisan 1955, ss. 101 -108. -------, "History-Writing and National Revival in Turkey", *Middle Eastern Affairs*, S. LV, 1953, ss. 218 -227.

-------, "The Impact of the French Revolution on Turkey", *Journal of World History*, Temmuz 1953, ss. 105 -125.

-------, "Islamic Revival in Turkey", *International Affairs*, S. XXVIII, 1952, ss. 38 -48.

-------, "Recent Developments in Turkey", *International Affairs*, Temmuz 1951, ss. 320 -331.

-------, "Turkey: Westernization", *Unity and Variety in Muslim Civilazition*, (Hazırlayan) Gustave E. von Grunebaum, Şikago, 1955, ss. 311 -331.

Linke, L., "Social Change in Turkey", *International Affairs*, Temmuz 1937, ss. 540 -563.

Luke, Sir Harry, "Angora Language Reform", *Quarterly Review*, Ocak 1935, ss. 65 -72.

Malik, Charles, "The Near East: The Search for Truth", *Foreign Affairs*, Ocak 1952, ss. 231- 264.

Malleterre, Lt. Colonel, "L'Armee Jeune Turque", *Revue des Sciences Politiques*, Eylül 1911, ss. 734 -755.

Mardin, Şerif, "Osmanlı İmparatorluğunda Müessese ve Fikir", *Forum*, 15 Kasım 1955

-------, "Tanzimat ve İlmiye", *Forum*, 1 Nisan 1956.

Marmorstein, Emile, "Religious Opposition to Nationalism in the Middle East", *International Affairs*, Temmuz 1952, ss. 344-357.

McCally, Sarah P., "Party Government in Turkey", *Journal of Politics*, Mayıs 1956, ss. 297 -323.

Mc Ghee, George C, "Turkey Joins the West", *Foreign Affairs*, Temmuz 1954, ss. 617 -630.

Menteşeoğlu, F. O., "Muhalefete Prensip Lazım", *Yeni Sabah*, 16 Kasım 1946.

Menteşeoğlu, Halil, "Hatıralar", *Cumhuriyet*, Ekim-Aralık 1946.

Merril, F. T., "Twelve Years of the Turkish Republic", *Foreign Policy Reports*, 9 Ekim 1935, ss. 190-200.

Meyering, Harry R., "The Turkish Stereotype", *Sociology and Social Research*, Kasım-Aralık 1937, ss. 112 -123.

Michaelis, Alfred, "The Economy of Turkey", *Middle Eastern Affairs*, Ağustos - Eylül 1953, ss. 278 -289.

Nazaroff, Alexander, "Russia's Treaty with Turkey", *Current History*, Kasım 1922, ss. 276 -279.

Nicholls, Wiliam H., "Investment in Agriculture in Underdeveloped Countries", *American Economic Review*, Mayıs 1955, ss. 58-73.

-------, "Domestic Trade in an Underdeveloped Country: Turkey", *The Journal of Political Economy*, Aralık 1951, ss. 463-480.

Nihal, Şükufe, "Doğu İllerinde Gördüklerim", *Türkiye İktisat Mecmuası*, Kasım 1949, ss. 21 -23.

Okyar, Osman, "Bir İktisadi Siyaset Peşinde", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Ekim 1946, Temmuz 1947, ss. 90 -123.

-------," Industrialization in Turkey", *Middle Eastern Affairs*, Haziran-Temmuz 1953, ss. 209 -217.

Okyar, Osman, "Mr. Thornburg ve Türk Ekonomisi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Temmuz 1948, ss. 288 -303.

Osten, N., "Administrative Organization of Turkey: Historical Summary and Present Day Administration", *Asiatic Review*, Ekim 1942, ss. 407 -41 3.

Patai, Raphael, "The Dynamics of Westernization in the Middle East", *The Middle East Journal*, Kış sayısı, 1955, ss. 1 -17.

Pearlman, Maurice, "Report on Turkey", *New Statesman and Nation*, 27 Mart 1948, ss. 248 -250.

Pears, Sir E., "The Capitulations", *Law Quarterly Review*, c. XXI, S. 84, Ekim 1905, ss. 408 -425.

Price, Clair, "The New Turkey", *Current History*, Aralık 1922, s. 451- 461.

Pine, Wilfred H., "Some Land Problems in Turkey", *Journal of Farm Economics*, Mayıs 1952, ss. 263-267.

Price, Philips, "The Parliaments of Turkey and Persia", *Parliamentary Affairs*, Yaz sayısı, 1948, ss. 43 -50.

-------, "Turkey Today", *Asian Review*, Ekim 1955, ss. 330 -335.

Ragıp, Mustafa, "Meşrutiyet Devrinde İntihap Mücadeleleri", *Akşam*, 18 Mart 1943.

Ramsay, Sir W. M., "The Turkish Peasantry of Anatolia", *Quarterly Review*, Ocak 1918.

Randall, C. B., "Can We Invest in Turkey?", *Atlantic*, Kasım 1953, ss. 48 -50.

Reed, Howard A., "A New Force at Work in Democratic Turkey", *The Middle East Journal*, VII, 1953, ss. 33 -34.

-------, "Religious Life of Modern Turkish Muslims", *Islam and the West*, (Hazırlayan) Richard N. Frye, Lahey, 1957, ss. 108 -148.

-------, "Revival of Islam in Secular Turkey", *Middle East Journal*, VIII, 1954, ss. 267 -282.

-------, "Secularism and Islam in Turkish Politics", *Current History*, Haziran 1957, ss. 333 -338.

-------, "The Faculty of Divinity at Ankara", The Muslim World, Ekim 1956, ss. 295 -312; Ocak 1957, ss. 22 -35.

-------, "Turkey's New Imam-Hatip Schools", Die Welt des Islams, c. IV, 1955, ss. 150 -163.

-------, "Turkish Democracy at Crossroads", *Foreign Policy Bulletin*, 15 Mart 1955, s. 97 -98.

Risal, P., "Le Panislamisme et le Panturquisme", *Revue du Monde Musulman*, Mart 1913.

-------, "Les Courants politiques dans la Turquie contemporaine", *Revue du Monde Musulman*, Eylül 1912.

-------, "Les Turcs a la recherche d'une ame nationale", Mercure de France, 14 Ağustos 1912.

Robinson, Richard D., "The Lesson of Turkey", *The Middle East Journal*, Sonbahar sayısı, 1951, ss. 428 -438.

-------, "Tractors in the Village-A Study in Turkey", *Journal of Farm Economics*, Kasım 1952, ss. 451 -462.

Rondot, Pierre, "Parliamentary Regime in the Middle East", *Middle Eastern Affairs*, Ağustos - Eylül 1953, ss. 257 -265.

Root, Robert, "Democracy Stirs in Turkey", *Nation*, 3 Temmuz 1948, ss. 15 -17.

Roth, Andrew, "What Happened in Turkey?", *Nation*, 10 Haziran 1950, ss. 565 -567.

Rustow, Dankwart A., "Politics and Islam in Turkey, 1920-1955", *Islam and The West*, (Hazırlayan) Richard N. Frye, Lahey 1957, ss. 69-107.

Sadak, Necmettin, "Turkey Faces the Soviets", *Foreign Affairs*, Nisan 1949, ss. 449 -461.

Sarc, Ömer Celal, "Economic Policy of the New Turkey", *The Middle East Journal*, Ekim 1948, ss. 430-446.

-------, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat*, İstanbul, 1940, ss. 423 -440.

-------, "Türkiye'de Şehirleşme Temayülleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Ekim 1947, ss. 30 -54.

-------, "Toprak Meselelerimiz", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Temmuz 1944, ss. 293 -320.

Saunders, R. M., "The New Turkey", *Current Affairs*, 15 Eylül 1953, ss. 4-30.

Savcı, Bahri, "Laiklik Prensibi Karşısında Öğretim ve Öğrenim Hürriyeti", *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, S. 11, 1947, ss. 277-294.

Sevig, V. R., "İktidar ve Muhalefet", *Vatan*, 8 Ağustos 1948.

Smith, Wilfred Cantwell, "The Intellectuals in the Modern Development of the Islamic World", *Social Forces in the Middle East*, (Hazırlayan) Sydney N. Fisher, Ithaca, 1955, ss. 190-204.

-------, "Modern Turkey: Islamic Reformation?", *Islamic Culture*, Ocak 1951, ss. 155 -186.

Smogorzewski, K. M., "Democracy in Turkey", *Contemporary Review*, Ağustos 1954, ss. 80 -85.

-------, "Turkey Turns Towards Democracy", *Contemporary Review*, Ekim 1949, ss. 213 -220.

Sondem, Frederic, Jr., "İstanbul's Night of Terror", *Reader's Digest*, Mayıs 1956, ss. 185 -192.

Speiser, E. A., "Cultural Facters in Social Dynamics in the Near East", *Social Forces in the Near East*, (Hazırlayan) Sydney N. Fisher, Ithaca, 1955, ss. 1 -22.

Stauffer, B. Thomas, "The Industrial Warker", *Social Forces in the Middle East*, tarihsiz, ss. 83-98.

Sungu, İhsan, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, ss. Th-857.

-------, "Tevhidi Tedrisat", *Belleten*, S. 7-8, 1938, ss. 397-431.

Tanyol, Cahit, "Yurtta Zirai İnkılabın Doğurduğu Tehlikeler", *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1955.

Tavşanoglu, F., "Orman İşlerimize Toplu Bir Bakış", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Nisan 1948, ss. 216-220.

Tayyar, Cafer, "Hatıralar", *Millet*, Aralık 1948, Mart 1949.

Tekinalp, Munis, "İnkılap Rejimimiz ve Sosyal İnkılap", *Vatan*, 28 Kasım 1955.

Temperley, H. W. V., "Reform Movement in the Turkish Empire and Republic

During the XIX. and XX. Centuries", *Chinese Social and Political Science Review*, Ocak 1937, ss. 449-460.

Thayer, L. E., "The Capitulations of the Ottoman Empire and the Question of Their Abrogation as it Affects the United States", *American Journal of International Law*, c. 17, 1923, ss. 207-233.

-------, "The Attempt of Turkey to Abrogate the Capitulations", *The American Journal of International Law*, c. 8, 1914, ss. 873-876.

-------, "The Ottoman Constitution Protnulgated 7. Zilhidje 1283" (1876), *American Journal of International Law*; ek 2, New York, ss. 367-387.

-------, "The Reception of Foreign Law in Turkey", *International-Social Science Bulletin*, c. IX, S. I, 1957, ss. 7-81.

Thomas, Lewis V., "Nationalism in Turkey", *Nationalism in the Middle East*, The Middle East Institute, Washington, 1952, ss. 2-8.

-------, "Recent Developments in Turkish Islam", *The Middle East Journal*, S. VI, 1952, ss. 22 -40.

-------, "The National and International Relations of Turkey", *Near Eastern Culture and Society*, (Hazırlayan) T. Cuyler Young, Princeton, 1951, ss. 167-187.

-------, "Turkey: Partner of the West", *Foreign Policy Bulletin*, Ağustos 1952, ss. 5 -7.

-------, "Turkish Islam", *Muslim World*, XLIV, 1954, ss. 181 -185.

Toynbee, A. J., "Pan Turanianism", *The Times*, 3, 5, 7 Ocak 1918.

-------, "The Turkish Republic Today", *The Listener*, 23 Aralık 1948, ss. 953 -955.

Truhelka, Ciro, "Bosna'da Arazi Meselelerinin Tarihi Esasları", *Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası*, İstanbul, 1931, ss. 43-69.

Tunaoglu, Ali, "Bulgaristan Türklerinin Son Göç Hareketi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Ekim 1952, Temmuz 1953, ss. 129-161.

Tunaya, T. Z., "Elections in Turkish History", *Middle Eastern Affairs*, Nisan 1954, ss. 116-119.

-------, "Fırkacılık", *Vatan*, 3 Mart 1950.

-------, "Jön Türk ve Sosyal İnkılap Lideri Prens Sabahattin", *Sosyal Hukuk ve İktisat Mecmuası*, Kasım 1948.

-------, "31 Mart Vakası", *Vatan*, 10 Mart 1949.

-------, "Turkish East and Fantasies", *Foreign Affairs*, 25 Temmuz, ss. 589 -603.

Türkkan, R. Oğuz, "The Turkish Press", *Middle Eastern Affairs*, Mayıs 1950, ss. 142 -149.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Ali Suavi ve Çırağan Sarayı Vakası", *Belleten*, VIII, 1944, ss. 71 -118.

Vernadsky, G., "On Some Parallel Trends in Russian and Turkish History, Especially in the 16th Century", *Connecticut Academy of Arts and Sciences Transaction*, 1945, ss. 25 -36.

Verschovle, T., "Education in Turkey", *International Affairs*, Ocak 1950, ss. 59 -70.

Villari, L., "Da Mustafa Kemal a Kemal Atatürk", *Nuova Antologia*, 1 Aralık 1938, ss. 326 -334.

Von Grunebaum, G. E., "The Spirit of Islam as Shown in its Literature", *Studia Islamica*, 1953, ss. 101 -121.

-------, "Problems of Muslim Nationalism", *Islam and the West*, (Hazırlayan) Richard N. Frye, Lahey, 1957, ss. 7 -29.

Vucinich, Wayne S., "The Yugoslav Lands in the Ottoman Period: Postwar Marxist Interpretation of Indigenous and Ottoman Institutions", *The Journal of Modern History*, Eylül 1955, s. 287 -305.

-------, "Turkey 1948", *Current History*, Ocak 1949, ss. 22 -25.

Webster, Donald E., "State Control of Social Change in Republican Turkey", *American Sociological Review*, S. IV, 1939, ss. 247-256.

Weinberger, Siegbert J., "Political Upset in Turkey", *Middle Eastern Affairs*, Mayıs 1950, ss. 135 -142.

-------, "Where Capitalists are Popular", *US News and World Report*, 4 Aralık 1953, ss. 77 -79.

Wolfe, H. C, "Minorities Transplantation", *American Scholar*, Ocak 1936, s. 125 -126.

Woodhouse, Henry, "The Chester Concession as an Aid to Turkey", *Current History*, Haziran 1923; ss. 393 -400, 485-489, Mart 1922. ss. 953 -959.

Wrench, E., "Country Without God", *Spectator*, 22 Kasım 1930.

Wright, W. L. Jr., "Truths about Turkey", *Foreign Affairs*, Ocak 1948, ss. 349 -359.

Wyatt, S. C, "Turkey: The Economic Situation and the Five Year Plan", *International Affairs*, Kasim 1934, ss. 826-844.

Yalçın, Aydın, "İçtimai Sınıflar Meselesi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Ekim 1946-Temmuz 1947, ss. 3 -45.

Yalman, Ahmet Emin, "The Struggle for Multi-Party Government in Turkey", *The Middle East Journal*, 1947, ss. 46-58.

-------, "The Turkish Press", Modern Turkey, (Hazırlayan) E. G. Mears, New York, 1924, ss. 448 -475.

Yasa, İbrahim, "The Village as an Administrative Unit", *Studies in Turkish Local Government*, Ankara, 1955, ss. 53-77.

Yazır, Muhtar, "Anayasa Meseleleri", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Nisan 1950, ss. 5- 9.

-------, "Demokrasi ve Devletçilik", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Ocak 1950, ss. 382- 386.

-------, "Halkçılık Nedir", *Siyasi İlimler Mecmuası*, Haziran 1946, ss. 104 -106.

Zapp, M., "Türkischer Nationalsozialismus", *Preuss Jahrbuch*, Ağustos 1933, ss. 105 -112.

Zinoviev, G., "Bolshevist Aims in Asia", *Current History*, Mart 1921, ss. 463 -466.

4. Broşür ve Parti Yayını

Ağaoğlu, Samet, *İki Parti Arasındaki Farklar*, Ankara, 1947.

Akgün, Şeref Laçin, *Balıkesirde DP'nin İçyüzü*, Balıkesir, 1950.

Ayas, Nevzat, *Anayasamız Değişmeli mi?*, Ankara, 1950.

Aykut, Şeref, *Kemalizm*, İstanbul, 1936.

Ayni, Mehmet Ali, *Demokrasi Nedir?*, İstanbul, 1949.

Benlioğlu, Faik Şemsettin, *Demokrat Partinin İçyüzü ve Hataları*, İzmir, 1947.

Boztepe, Fevzi, *Hür Ufuklara Doğru*, İstanbul, 1952.

CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, Ankara, 1935.

CHP. XI. Kurultayı, Ankara, 1954.

CHP Eşrefpaşa Nahiyesi 1943/44 Yılı Çalışma Raporu, İzmir, 1944.

CHP Beşinci Büyük Kurultayı Zabıtları, İstanbul, 1939.

CHP 1923 -1948, Ankara, 1948.

CHP Tüzüğü, Ankara, 1953.

CHP Yedinci Kurultayı Tutanağı, Ankara, 1948.

Celal Bayar Diyor ki, (Hazırlayan) Nazmi Sevgen, İstanbul, 1951.

Demiray, Tahsin, *Arkada Bıraktığım Küçük İşaret Taşları*, İstanbul, 1955.

-------, *Toplum Yapımıza Tarih İçinde Bir Bakış*, İstanbul, 1955.

Demokrat Parti Balıkesir Vilayet İdare Heyeti Raporu, Balıkesir, 1949.

Demokrat Parti Başkanlığı Tamim, S. 60, Ankara, 1947.

Demokrat Parti Genel İdare Kurulu Raporu, Ankara, 1949.

Demokrat Parti Karşıyaka İlçesi Kongre Raporu, İzmir, 1950.

Demokrat Parti Kongresi, Ankara, 1949.

Erdoğan, Fahrettin, *7 Milyonluk Alevi Türklerine Kızıl Komünist Damgasını Vuran Sebilürreşatçılara Cevap*, Ankara, 1951.

Erkman, F., *En Büyük Tehlike*, İstanbul, 1943.

Gözen, A., *Üç Bakan ve İş Arkadaşları*, Ankara, 1951.

Hasan Ali Yücel'in Yaptığı Davalar ve Neticeleri, Ankara, 1950.

İlbay, Asaf, *CHP Kurultayı Sayın Delegelerine*, İstanbul, 1947.

Key, K. K., *Origins of the Young Turk Movement*, 1839-1908, Washington, 1956.

Kurtuluş, Fahri, *Cumhuriyet'le Basın Davası, İç Yüzlerini Açıyorum*, Ankara, 1950.

Mete, Orhan, *Demokrat Parti'nin 1. Büyük Kongresi*, İstanbul, 1947.

Muhalefet Yok Edilmek İsteniyor, Ankara, 1952.

Müstakil Demokratlar Beyannamesi, Demokrat Parti Kurucuları Bu Davanın Adamı Değildir, Ankara, 1949.

Öner, Kenan, *Öner ve Yücel Davası*, İstanbul, 1947.

-------, *Siyasi Hatıralarım ve Bizde Demokrasi*, İstanbul, 1948.

Özder, Hüseyin, *Kurtuluş ve Yükselmenin Hakiki Yolu Demokratik Hayat*, İstanbul, 1949.

Seden, Selime, *Türkiye'de Demokrasi*, İstanbul, 1946,

Sertel, Sabiha ve Zekeria, *Davamız ve Müdafaamız*, İstanbul, 1946.

Tatlıoğlu, Ethem, *DP'nin Hüviyeti veyahut Köyde Bir Muhakeme*, Ankara, 1947.

Tınaz, Bahri Doğan, *Bizde Siyasi Partilerin İçyüzü*, İzmir, 1954.

Turan, Osman, *Gafletten Uyanalım*, Ankara, 1948.

Türkiye Köylü Partisi, İstanbul, 1950.

Türkkan, R. Oğuz, *Türkçülüğe Giriş*, İstanbul, 1946.

Ünen, Nurettin, *CHP Neden Çöktü?*, İstanbul, 1950.

Yücel, Hasan Ali, *Davam*, Ankara, 1947.

Yurdoğlu, İhsan, *CHP'nin Oyunları ve Demokrat Parti*, İstanbul, 1948,

-------, *Tek Seçim Münasebetiyle Demokrasimiz Hakkında Tahliller ve Düşünceler*, İstanbul, 1946.

5. Türkçe Dergi ve Tutanaklar

Akis, 1955.

Ayın Tarihi, 1940-1950.

Belleten, 1940-1955 *passim*.

Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (BMMTD) (*Zabıt Ceridesi*), Dönem 7: Mart 1943 -1946; Dönem 8: Ağustos 1946, 1 Mayıs 1950; Dönem 9: Temmuz-Haziran 1950, Haziran 1954.

Çalışma, 1946-1949.

Düstür, 1920-1955.

Forum, 1954-1956.

Hür Fikirler Mecmuası, Kasım 1948.

İktisat Fakültesi Mecmuası, 1944-1950.
İş, 1945-1950.
İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 1944 -1950.
Millet, 1946-1948.
Mülkiyet, Mart-Kasım 1948.
Resmi Gazete.
Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi, 1947.
Siyasi İlimler Mecmuası, 1946-1950.
Türk Ekonomisi, 1947-1950.
Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası, 1931.
Türkiye İktisat Mecmuası, 1949.
Ziraat Bankası Bülteni, 1948-1954.

6. Türkçe Gazeteler

Akşam, 1946-1950.
Başkent, Aralık 1946.
Cumhuriyet, 1931, 1937, 1945 -1950, 1950-1958.
Demokrat Adana, 1948-1950.
Demokrat İzmir, 1948-1950.
Dikkat, Kasım 1946.
Dünya, Mart 1954, Aralık 1957.
Gerçek, 1946, 1948.
Her Gün, Mayıs 1950.
Hürses, Ekim 1955.
Hürriyet, 1949 -1950.
Kocatepe, Mayıs-Haziran, 1946.
Kuvvet-Kudret, 1947-1950.
Memleket, 1947-1948.
Porsuk, Mayıs-Haziran 1946.
Son Havadis, Ağustos-Aralık 1955.
Son Posta, Eylül 1930, 1948-1950.
Son Telgraf, 1946 -1950.
Tan, 1944 -1945.
Tanin, 1946-1949.
Tasvir, 1947 -1950.
Ulus, 1945 -1953.

Vakit, 1947-1950.
Vatan, 1945 -1950.
Yeni Sabah, 1945 -1950.
Yeni Gazete, 1948.
Zafer, 1948 -1955.

Demokrasi tarihimiz, III Selim'in ressâmhüttakalarından Âşık Efendi'den, Kemal Atatürk'e kadar pek çok kişiyi eleştirel bir tutumla değerlendirilerek, farklı perspektiflerden yola çıkarak yorumlarla bambaşka yorumlar yapılabilir, ancak şu nokta vardır ki, Cumhuriyet tarihimizin, geçmişi, anlamını mantıksal bütünselliğinden koparılarak, tözsel saltlıklığın ulaşımsallığıyla birlikte, nesnel bir temel saptayıcı dinsel nitelik olabilir: "Cumhuriyetin yirminci yüzyılın ikinci yarısına kadar süren despotizmi, bu nedenle ideolojinin mantıksal zorunluluklarına değil, pratik ve kendiliğinden akışa dayalı bir rejim değişikliğinin yalnızca [illegible] demokrasi değişikliğinin sürdürülmesidir" (Lewis'in söylediği gibi demokrasi tarihine sahip milletler, yüzyılımızda konuşur)

Kemal H. Karpat

Tarih disiplininin duayeni Kemal H. Karpat'tan Türk demokrasisinin kuruluş öyküsü...

Tek parti yönetiminden çok partili sisteme geçiş denildiğinde, gözler hemen takvimlerin 1945-46'lı yıllarına döner. Oysa bu geçiş; Osmanlı toprak sisteminin elverir ölçüde değişmesi ve ayanların ortaya çıkmasından bağımsız ya da merkezin ve çevrenin temsil konusunda bugün hâlâ yaşadığı çatışmalardan uzak değildir. Kemal H. Karpat Türk demokrasisinin temel meselelerini ve aktörlerini incelediği bu kitapta demokrasiye geçişin tarihini kapsamlı biçimde kaleme alıyor. Tüm taraflara önyargısız ve korkusuz biçimde yaklaşıyor; siyasal, sosyal ve tarihi bir sentezi başarıyla yapıyor. İlk kez Princeton Üniversitesi tarafından yayınlanan ve birinci baskısı kısa bir sürede tükenen bu temel eser değerini daha yıllarca koruyacak gibi görünüyor.

Osmanlı İmparatorluğu'nda reform hareketi, Osmanlı toplumsal sınıfları ve savaş yılları, Cumhuriyet'in kuruluşu ve Cumhuriyet Halk Fırkası, hürriyetin ilk belirtileri ve muhalif partilerin kuruluşu, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Serbest Cumhuriyet Fırkası, Demokrat Parti'nin yükselişi, muhalefetin yaşamasını sağlamak için mücadele, iktidar ve muhalefet partileri içindeki anlaşmazlıklar, milliyetçilik, laiklik, din ve politika, devrimcilik, Batılılaşma ve davranış değişimleri, komünizm ve etkileri... ve ötesi Kemal H. Karpat'ın kaleminden!

KİTAP
2008
SKB 0618627 YZG

175-6
26 50 TL

timas.com.tr